Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

PETER SKAUTRUP

DET DANSKE SPROGS HISTORIE

Andet Bind

GYLDENDAL

DET DANSKE SPROGS HISTORIE

II

Med støtte af

Carlsbergfondet og Undervisningsministeriet

udgivet af

Det danske Sprog- og Litteraturselskab

PETER SKAUTRUP

DET DANSKE SPROGS HISTORIE

ANDET BIND

FRA UNIONSBREVET
TIL DANSKE LOV

KØBENHAVN 1947
GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG

INDHOLDSFORTEGNELSE

V. YNGRE MIDDELDANSK (1350—1500) ..... 1—119
§ 37. Unionstiden ..... 1—8
§ 38. Kilderne ..... 9—27
A. Retslige kilder ..... 10—13
B. Breve og aktstykker ..... 13—18
C. Historisk litteratur ..... 18—20
D. Oplysende (faglig) litteratur ..... 20—23
E. Religiøs litteratur ..... 23—25
F. Digtning ..... 25—27
§ 39. Sprogets liv og kamp. I. Hjemligt og fremmed ..... 28—40
A. Latin og dansk ..... 29—31
B. Middelnedertysk og dansk ..... 31—35
C. Dansk og svensk-norsk ..... 35—40
§ 40. Sprogets liv og kamp. II. Sprogformen ..... 41—63
A. Ortografien ..... 42—46
B. Lydudviklingen ..... 46—51
C. Bøjning og ordstilling ..... 52—61
D. Dialekt — norm — hyperbel ..... 61—63
§ 41. Sprogsfærer ..... 64—80
A. Talesprog ..... 64—66
B. Skriftsprog ..... 66—68
C. Den diplomatariske stil ..... 69—73
D. Folkevisesproget ..... 73—80
§ 42. Orddannelsen ..... 81—96
§ 43. Ordforrådet ..... 97—115
A. Ordenes liv og død ..... 97—102
B. Låneord ..... 102—111
C. Navne ..... 111—115
§ 44. Sammenfatning ..... 116—119

VI. ÆLDRE NYDANSK (1500—1700) ..... 120—407
§ 45. Periodens inddeling ..... 120—121

VI A. REFORMATIONSTIDEN (1500—1600) ..... 122—263
§ 46. Historisk baggrund ..... 122—134
§ 47. Kilderne ..... 135—161
A. Retslige kilder ..... 137—140
B. Breve og aktstykker ..... 140—142
C. Historisk litteratur ..... 142—146
D. Oplysende (faglig) litteratur ..... 146—149
E. Religiøs litteratur ..... 149—158
F. Digtning ..... 158—161
§ 48. Danskens kår ..... 162—174
§ 49. Sprogets reformation ..... 175—203
A. Skriftsprogsnormen ..... 175—189
B. Det kommende rigsmål ..... 190—203

§ 50. Sprogsfærer og individuelt sprog ..... 204—230
A. Talesprog og talersprog ..... 204—208
B. Skriftsprog ..... 208—210
C. Bibelsproget ..... 210—216
D. Individuelt sprog ..... 216—230
§ 51. Orddannelsen ..... 231—243
§ 52. Ordforrådet ..... 244—263
A. Ordenes liv og død ..... 244—252
B. Låneord ..... 252—260
C. Navne ..... 260—263

VI B. DEN LÆRDE TID (1600—1700) ..... 264—407
§ 53. Historisk baggrund ..... 264—271
§ 54. Kilderne ..... 272—292
A. Retslige kilder ..... 272—274
B. Breve og aktstykker ..... 274—276
C. Historisk-biografisk litteratur ..... 276—278
D. Faglig (oplysende) litteratur ..... 278—286
E. Religiøs litteratur ..... 286—290
F. Skønlitteratur ..... 290—292
§ 55. Sprogets ydre kår ..... 293—309
A. Sprogområdet ..... 293—301
B. Fremmedsprog ..... 301—306
C. Undervisning ..... 306—307
D. Sprogets patrioter ..... 307—309
§ 56. Danskens indre liv ..... 310—358
A. Sprogsfærer ..... 310—315
B. Det bedste sprog ..... 315—317
C. Skriftsprogsnormen ..... 318—332
D. Rigsmålet ..... 332—358
§ 57. Kunst i sproget ..... 359—377
A. Prædiken ..... 360—362
B. Arkaismer ..... 362—365
C. Barok ..... 365—377
§ 58. Orddannelsen ..... 378—386
§ 59. Ordforrådet ..... 387—403
A. Ordenes liv og død ..... 389—391
B. Låneord og faglige termini ..... 391—399
C. Navne ..... 399—403
§ 60. Sammenfatning ..... 404—407

Litteraturhenvisninger ..... 409—438
Transskriptioner og oversættelser til textillustrationer og plancher .. 439—448
Grammatiske udtryk. Liste 2 ..... 449—452
Forkortelser ..... 453—455

Thñ ſnor ſom leggis aff ſtrenge tree
hwn brøſther fuld neppeliga
Thz ſper wijſmã for wthñ ſpee
om hwn leggis lemppeliga
Jeg lade en ſnor mz alla ſterck
tha ieg wand ſwerigis kirwne
Och erffde norga tijl danmark
ath the ſkulla ſtaa i lwne
Jnthz wold elder waroſens macth
kan the ſamme riga beſkade
Ee medhñ the blikfue wz ſãme pacth
ſom ieg thm̃ ſammen lade
Thi raadher ieg alle the gode men
ſom fore the riga ſkulla ſware
Ridder oc ſwenne hwer oc en
i lade thm̃ ſaa ſãmen ware

V. YNGRE MIDDELDANSK (1350—1500)

37. UNIONSTIDEN

Efter de urolige og splittede tilstande i Danmark (I. 306) blev det opgaven igen at hele det søndrede rige. Ved mindelige forhandlinger, køb og erobringer lykkedes dette da også for Valdemar atterdag. Jylland indløstes med undtagelse af det sydligste Sønderjylland, øerne dels erobredes, dels indløstes, bl. a. vel ved hjælp af de penge, der indkom ved salget 1346 af Estland (I. 184) til Mariaridderne i Østprøjsen (Tyske orden), og i 1360 tilbageerobredes endelig de skånske provinser (jf. s. 30). Riget var igen samlet. 1361 erobredes yderligere Gotland, som fra nu af indtil 1645 hører under Danmark. Under Oluf og Margrete fører de politiske forhold, slægtskabsforbindelserne imellem og arvelovene inden for de regerende fyrstehuse til en endnu større og nordisk samling: unionen. Valdemar atterdags datter Margrete var gift med den norske kong Håkon VI., der var en søn af den svenske kong Magnus Eriksen smek. Ved Valdemar atterdags død 1375 blev Håkons og Margretes søn Oluf valgt til konge i Danmark, ved Håkons død 1380 tillige til konge i Norge (med Island, Grønland og Atlanterhavsøerne). I begge lande

Frise: Rimkrøniken (Ghemens tryk 1495 fol. p VI[r]).

blev Margrete formynder for den umyndige Oluf. Fra 1380 til 1814 er da Norge forenet med Danmark, en forening der skulde få vidtrækkende sproglige følger for Norge. 1387 dør Oluf, og Margrete, „nories ok swerighes drotningh“ (en titel, bevaret fra ægteskabet med Håkon, der havde været medregent i Sverige) bliver nu hyldet og valgt til „fulmechtige frwe ok tel husbunde ok tel gantze Righens af Danmark formyndere“. Ligeså vælges hun til Norges frue, og året efter vælger endelig de svenske stormænd hende til Sveriges fuldmægtige husbonde og frue. Efter at have slået og tilfangetaget den svenske kong Albrecht 1389 er Margrete da Nordens herskerinde. Unionen er en realitet, og Sverige og Danmark er fra nu af forenet (med afbrydelser) til 1523. Denne union mellem de tre nordiske riger søgtes endeligt udformet gennem unionsdokumentet, udstedt i Kalmar 20. juli 1397 (Kalmarunionen), hvor samtidig Erik af Pommern kronedes som Nordens konge.

Kulturelt og sprogligt satte unionen vel sine tydelige spor, men det blev dog mere en politisk forbindelse, hvis virkninger i det danske sprogs historie kun blev kendelige i overfladen og i snævrere kredse. Betydningsfuldere og langt dyberegående var den i forrige periode begyndende og nu kraftigt forstærkede påvirkning fra syd. Dens forudsætning var dels en regulær landovertagelse og bebyggelse ved indvandrede fremmede i den sydligste del af Sønderjylland, dels en ikke ubetydelig infiltration i adelige og borgerlige kredse i hele landet, og dels endelig fra dansk side en stærkere litterær og videnskabelig tilknytning til Tyskland, medens den ældre forbindelse med Frankrig og andre romanske lande tager af.

I 1313 havde Erik menved overladt den sønderjyske hertug alt krongods i Sønderjylland, hvortil bl. a. hørte store dele af landet mellem Ejderen og Sli. Gennem disse egnes pantsætning til de holstenske grever og overdragelsen af hele Sønderjylland (som fra nu af oftest kaldes Slesvig) som len til grev Gerhard i 1326 bliver de sydligste egne nu bekvemme indvandringsområder for den holstenske adel. I Dänischwold (det gamle Jarnwith), Svans og det øvrige område mellem Ejderen og Sli samt delvis også i det sydlige Angel øges den tyske bosættelse nu stærkt (jf. I. 183f.). Tyske adelsslægter som *Ahlefeldt, Breide, Brockdorff, v. Hagen, v. d. Herberge, Krummedige, Limbek, Pogwisch, Porsfeld, Rantzau, Reventlow, v. See, Sested, Skinkel, Split, v. d. Wisch, v. Walstorp* ofl. satte sig fast her som godsejere i 13—1400tallet og med dem sikkert et stort antal under-

givne, bønder og tjenere. Men også i det nordlige Sønderjylland var det tyske adels-islæt betydeligt, således at der ved udgangen af 1400tallet kun fandtes få danske adelsslægter tilbage her (fx. Friis, Hak, Munk, Orning, Skram, Sture, Ulfeldt). Bisperne og domkapitlets medlemmer i Slesvig var fra 1300tallets begyndelse overvejende tyskfødte gejstlige, og i de sønderjyske byer til og med Ribe bosatte sig et meget stort antal tyskere.

Tal for indvandringen i byerne kan ikke gives. Men samler man — så godt som kilderne tillader det — fx. fra Ribe navnene sammen på de personer, der i årene 1371—1400 har deltaget i det offentlige liv, får man dog indtryk af et ret kraftigt fremtrædende tysk element. Lensmænd er i dette tidsrum bl. a. Henrik van der Osten 1373 og Hennike Limbek 1399; slotsfoged: Markvard Tedinghuse 1385; borgmestre: Detmar Tidemansen 1395 og Markvard Konradsen 1374; rådmænd: Lydike Bagæ 72, Arnold Heersen 74, Henrik Minde 74, Henrik Goodogh 74, Hennike Bæuersteen 74, Hanse Græueroot 74, Hartlev Hercsen 83, Wilken Piksten 84, Konrad Konradsen 85, Godskalk Brynnymæster 94, Godskalk Rump 94, Gødike Bagæ 94, Detmar van Gatmer, dictus Blow 94: borgere: Egbrekt Stædingh 95, Eggerd Klekamp 81, Frederik Spandau 79, Gødike Friis 86, Gødike Hermansen, dictus Kabup 88, Godskalk Rothe 77, Godskalk Mathie 86, Hannes Henrici 94, Hanse van Ripen 74, Hanse Plaadslar 75, Hartlev 85, Hennike Spandau 79, Hennike Piksten 89, Hennike Jensen 94, Hennike Bestskiin 94, Hennike Mwn 95, Hennike Kratzemwuth 95, Hennike Timberman 88, Henrik Dylmer 74, Henrik Cræmer 75, Henrik Springe 94, Henrik Gerhardsen 99, Herman Minnæ 75, Herman Reemsnider 85, Herman Ivarsen 99, Heine Baath 94, Jehan Gertsen 95, Johannes Gerhardsen, dictus Skellæ 1400, Klawes van Riine 72, Otto van der Aa 75, Paul Tidemansen 94, Reimar Piksten 89, Tideke van Heyde 74, Wiirk Popsen 94, Wolter de Rese 85, Wolter Woltersen 98, ofl.

Fra Flensborg vilde man nok kunne få et nogenlunde tydeligt billede frem af indvandringen ved en undersøgelse af medlemslisterne i Trefoldighedsgildet (1362ff.), Skt. Laurentiusgildet (1377ff.), Skt. Gertrudsgildet (1379ff.), Dragergildet (1399ff.), Vor Frue Købmandsgilde (ca. 1420ff.) og Hellig legemsgilde (1432ff.). En tidssvarende udgave af listerne med nøjere tidsfæstelse af indførelserne foreligger imidlertid endnu ikke. Skønsmæssigt synes dog de danske navne at have betydelig overvægt langt ind i 1400tallet.

1375 uddør den sønderjyske hertugslægt, men landet forbliver som hertugeligt len under de holstenske grever til 1459, da hertug Adolf dør barnløs. I 1460 vælges Christiern I til hertug af Slesvig og greve af Holsten mod at love, at Slesvig og Holsten skulde forblive evigt udelt sammen („dat se bliven ewich tosamende ungedelt"). — 1407 var godset Trøjborg og dele af Lø herred m. m. kommet under Ribe bispestol, hvorved grunden lægges til de senere „konge-

rigske enklaver". — Ved Christiern I's død 1481 gennemføres, trods håndfæstningens ord 1460, den første af de delinger af Sønderjylland, som skulde gøre de administrative og til dels også de sproglige forhold så indviklede i de kommende tider.

Er indvandringen i Sønderjylland end et kapitel for sig, betinget af de særlige forudsætninger, kan de fremmedes tal i det øvrige land dog ingenlunde kaldes ubetydeligt. Til de tidligere nævnte adelsslægter (jf. s. 2 samt I. 188) kan føjes familierne *Arenfelt, Brockenhus, Grubendal, Hardenberg, Kabel, van der Lanken, v. Mehlen, van der Ost, Parsberg, Quitzow, Rønnow, Skarpenberg, Ulfstand* (et senere antaget navn), *Venstermand, van Vitzen* ofl., og selv om de fleste af de i ældre og nyere tid indvandrede slægter forholdsvis hurtigt naturaliseredes og ved reformationen sprogligt næppe skilte sig ud fra de gamle danske adelsslægter, var de dog i en længere eller kortere overgangstid — på grund af deres fremtrædende stilling i samfundet og deres orientering mod syd — et betydningsfuldt fremmedsprogligt element (s. 32f.). På Margretes tid fandtes ca. 200 adelige af tysk fødsel eller afstamning, og af lensmændene hørte omtrent halvdelen til fremmede slægter. Under Erik af Pommern og Kristoffer af Bayern standser indvandringen næsten helt.

Talrigst flokkes dog de fremmede i byerne. Handlende og håndværkere erhvervede sig her huse og borgerskab, tidligst især i byerne ved Øresund. Her havde de i flere byer gildemæssige sammenslutninger, de såkaldte „Tyske kompagnier", der blev mønster for tilsvarende danske organisationer. Således fandtes kompagnier i København (kendt fra 1382), Malmö (fra 1329; den mest tyskprægede handelsplads), Falsterbo, Køge (1450), Hälsingborg (?), Simrishamn (1408), Ystad (1492), Neksø, Rønne (1378), Næstved ofl. I andre dele af landet tager indvandringen først fart omkring og efter 1400, og kun i Odense blev den betydelig nok til, at et særligt „Elendegilde" (ɔ: gilde for fremmede) kunde opstå. I de andre byer fik tyskerne ligestilling med danskerne i købmandsgilderne. I „Guds legemslav" i Ålborg havde de danske og tyske lavsbrødre hver sin oldermand og lige mange medlemmer i udvalgene. I bystyret var i de fleste byer medlemmerne overvejende danske, men i byer som Malmö, København og Ålborg fandtes dog adskillige tyske borgmestre og rådmænd (jf. også exemplet fra Ribe s. 3). Hovedparten af de fremmede kom fra Lybeck og denne bys baglande: Sachsen

og Westfalen, mindre kontingenter stammede fra Mecklenburg og de vesttyske, hollandske og belgiske områder. I Helsingør var der en lille skotsk koloni.

Samkvemmet med tyske elementer og forbindelsen med tysk sprog og kultur beroede imidlertid ikke alene på en sådan ensidigt forløbende udvikling. Udfærd og studierejser gik fra nu af især til Tyskland og tyske universiteter. Studiebesøgene i Paris blev efter 1350 sjældnere. Krige, pest og politiske forhold vanskeliggjorde ophold her, og netop nu bød de opblomstrende tyske universiteter sig til med nærmere og bekvemmere forbindelse. Prag fik sit universitet 1348, Wien 1365, Heidelberg 1386, Köln 1388, Erfurt 1392, Würzburg 1402, Leipzig 1409, Rostock 1419, Löwen 1425, Trier 1453, Freiburg 1455, Greifswald 1456 osv. Nogle tal fra matriklerne viser ændringen. Fra 1300—1349 kendes navnene på 32 danske studerende i Paris, fra 1350—1399 kun 15. Fra 1400—1449 kendes 39 nordiske studerende i Paris (heraf 16 danske), men 718 fra universiteterne i Köln, Wien, Heidelberg, Löwen, Erfurt, Leipzig og Rostock. Især var Rostock universitet stærkt besøgt (af de 718 har ikke mindre end 335 studeret her). Flertallet var fortsat gejstlige (især kanniker), men også adskillige, der tilhørte adelen eller administrationen, havde haft studieophold i det fremmede.

Kulturelt var således Danmark — ligesom Norge og i endnu højere grad Sverige — først og fremmest afhængigt af vor nabo i syd. Derfra fandt en stærk indvandring sted, derfra udøvede den nordtyske Hanse et næsten enerådende merkantilt herredømme (med højdepunktet ved Stralsundfreden 1370, men stærkt svækket efter forordningen 1422 om bunden næring i købstæderne), derfra hentede gejstlige og andre deres videregående boglige dannelse, og derfra fik Danmark siden Margretes tid sine konger: Erik af Pommern (Margretes søsterdattersøn), Christoffer af Bayern (Erik af Pommerns søstersøn) og det oldenborgske kongehus med Christiern I (en søstersøn af hertug Adolf af Slesvig).

Samfundets struktur, landets forvaltning og den sociale lagdeling er nu klar. I spidsen for kancelliet står kansleren (kongens kansler). Det stærkt voksende arbejde inden for centraladministrationen krævede øget personale, og som skrivere kom efterhånden flere og flere borgerlige ind, ligesom der også til stadighed fandtes tyske skrivere i kancelliet, så de nødvendige brevskaber (især vedrørende hertugdømmerne) kunde besørges. Og selv om kancelliet

i sin virksomhed stadig kunde følge kongen på rejse, fik det nu også et blivende sted i København, efter at kongen havde fået byen udleveret i 1417 og gjort den til det fastere opholdssted og sæde for regeringen. — Som formidlende ledere af administrationen inden for de lokalt begrænsede områder, lenene, fungerede lensmændene (hyppigst kaldt høvedsmænd, embedsmænd eller fogeder), især udvalgt blandt herremændene (adelen). Domsmyndigheden tilkom lokalt stadig herredsting og landsting (nu også byting og birketing), men ved siden af disse blev organet for den kongelige domsmyndighed, rettertinget, stærkt udviklet, og denne domstol lededes nu af en justitiarius eller kansler (rigens kansler).

Befolkningen kan groft deles i fire socialt forskellige lag, de privilegerede stænder: adel og gejstlighed, og de uprivilegerede: borgere og bønder. — Med riddervæsenet, indkommet i forrige periode, blev den gamle herremandsstand delt i riddere (lat. *milites*) på den ene side og væbnere (mda. *a wapn*, lat. *armigeri*) eller riddermændsmænd (lat. *militares*) på den anden side. Begge grupper betragtedes dog som adelige, havende „frihed og frelse", hvormed det betegnedes, at de var skattefri, og værdigheden blev arvelig. Herved afgrænsedes klassen nedefter. Den fik nu kun gennem kongelige adelsbreve tilgang udefra, og slægternes antal skrumpede derfor ind. I tiden 1400—1499 uddøde ca. 135 adelsslægter (fx. Båd, Benvåben, Drage, Enhjørning, Falk, Grib, Hegle, Hind, Hval, Hvid, Kat, Kældersvend, Lunge, Portmand, Pæp, Ræv, Skytte, Tå, Vendelbo, af indvandrede: Eberstein, Finkenow, Grubendal, Meinstorf, v. d. Lanken, v. der Osten, Pixsten, v. Vitzen ofl.), og i begyndelsen af 1500-tallet var der kun ca. 250 slægter i landet. Men da var det blevet en stand, som skarpt skilte sig ud fra folket som helhed. Medens adelen endnu i 1400tallet deltog i forhandlingerne på herredstinget og endnu i beg. af 1500tallet dog kunde møde personlig, når de var vidnetagere, så blev standsforskellen derefter så stor, at adelsmanden for eftertiden lod sig repræsentere ved sit „visse bud" (lat. *certus nuncius*), oftest ridefogden. Adelsmanden mængede sig ikke offentligt med folket, lige så lidt som han hjemme på borgen bænkede sig i borgestuen med folkene. Han var blevet aristokrat.

Bortset fra de særlige forhold i det sydlige Sønderjylland (specielt Slesvig) var kirkens mænd danske, men socialt kunde der ellers være store forskelle inden for standen. Sognepræsterne stod som før bondestanden nær, og gik deres sønner også den gejstlige

vej, fik de som før uden vanskelighed dispensation for fædrenes synder mod det sjette bud. Men de højeste embedsmænd inden for kirken rådede over store godstilliggender, og de højere embeder var da også stærkt eftertragtede af adelens børn, som således blev vel anbragt. Gudstjenesten og undervisningen i domskoler og klostre fortsatte vel som forhen, men kulturelt havde kirken tabt sin friske og formidlende kraft. Efter en mattere periode kommer ganske vist igen i 1400tallet nye impulser, bl. a. gennem nye klosterordener, som fx. Birgittinerordenen (med klostre i Maribo og Mariager), Helligåndsordenen (med klostre i flere byer) og Karmeliterordenen (med klostre bl. a. i Varberg, Helsingør, København, Landskrona og Århus), men ned mod år 1500 havde kirken ikke længere eneret på den boglige uddannelse, om end de fleste større kilder fra denne periode utvivlsomt er blevet til eller afskrevet i domskoler og klostrenes skriptorier. Såvel i kancelliet som i lenene — efter 1500 sikkert også hos landstings- og herredstingsskriverne — kunde nu oplæring i skrivning og læsning finde sted.

Den mest levende stand i denne periode er borgerne. Inden for deres kreds var der bevægelse, og det var dem, der først og fremmest tilegnede sig det fremmede og ny og derved formidlede det kulturelle fremskridt. Efter opløsningstiden i 1300tallet begyndte købstæderne igen at vokse, især byerne ved Øresund og Storebælt, således København, Malmø og Helsingør (ved Ørekrog slot, hvor der siden 1429 krævedes sundtold af forbipasserende skibe). Og enkelte nye kom til, fx. Landskrona, Nexø, Svaneke, Præstø, Maribo, Kerteminde, Skagen, Sæby, Tisted (endnu 1374 en landsby), Hobro og Mariager. Disse bysamfund havde deres eget styre (med rådmænd og borgmestre) og egen jurisdiktion, og det selskabelige samkvem borgerne imellem dyrkedes ivrigt i de talrige gilder. Med disse som forbillede organiseres nu de faglige sammenslutninger, lavene. Det karakteristiske for livet i byerne er nemlig den store arbejdsspecialisering, som efter fremmed mønster gennemføres i dette tidsrum. Medens bønderne dengang som helt op til vor tid i stor udstrækning selv forarbejdede de nødvendige ting og genstande, klæder, redskaber osv., blev det enkelte arbejdsfelt i byerne et håndværk, som betjentes af faguddannede svende og mestre. Til beskyttelse af fagets interesser sluttede man sig sammen i forskellige håndværkerlav: bagere, guldsmede, rebslagere, skindere, skomagere, skræddere, smede osv., ofte gruppevis boende i samme gade.

Hvor fagets udøvere var få, kunde flere fag i fællesskab danne et lav. Disse sammenslutninger kendtes sikkert allerede i forrige periode, men først nu bliver de fuldt organiserede, med reglerne samlet i lavsskråerne, således at man kan tale om en reel lavstvang med tilhørende lavsmonopol på det faglige arbejde. 1349 giver borgmestre og råd i Ribe skrædderne og overskærerne eneret på deres erhverv. Foruden de sædvanlige fra gilderne kendte formål: sjælesorg, ligfølge, hjælp til enker, faderløse, syge og fattige, det selskabelige samvær osv. har lavene som rent faglige opgaver at føre en vis kontrol med markedet, med arbejdets kvalitet, med lærlinge- og svendeuddannelsen m. m. Men samtidig med at håndværkerne således søgte at forbedre og betrygge deres økonomiske stilling, udvidedes i virkeligheden socialt kløften mellem dem på den ene side og byens købmænd og visse andre borgere (adelige, grundejere olgn.) på den anden side. Håndværkerstanden sank i rang, og efter forordningen af 1422 (bevaret for Sjælland) kunde ingen håndværker blive rådmand eller borgmester.

Bondestanden var som forhen rent dansk. Kun i de sydligste egne fandt fremmed indvandring sted (s. 2f.), og nogen større bevægelse eller folkeblanding uden for snævert afstukne egnsgrænser forekom ikke. Selvejerbøndernes tal var gået stærkt tilbage. Skønsmæssigt har man anslået, at der omkring 1360 var ca. 10.000 selvejere (imod ca. 40.000 omkring 1250), d. v. s. ca. 12 % af samtlige bønderbrug. Resten var fæstere (landboer) under kronen, adelen eller kirken. Blandt disse selvejere fandtes bondearistokratiet, den kreds af mænd, der først og fremmest varetog det lokale styre, repræsenterede dette udadtil og som herredsfogder, medlemmer af de forskellige nævn, kirkeværger osv. var bærere af ret og kultus i videste forstand. Meget langsomt trængte fremskridt ind i de kredse, hvis horisont ikke rakte ud over sognet og til daglig næppe ud over landsbyen. Og hvor stavnsbundetheden forstærkedes, som ved det begyndende vornedskab på Sjælland og omliggende øer i 1400tallet, dér blev der så godt som stænget af for enhver materiel og åndelig udviklingsmulighed, dér levede den underklasse i samfundet, som hr. Michael i sit rim om skabelsen i forbigående karakteriserer:

Adam faarstod sig inghælondhæ
ther effther (ɔ: derpå) *meer end nogher bondhæ,*
wistæ ey huad han sculdhæ gøræ.

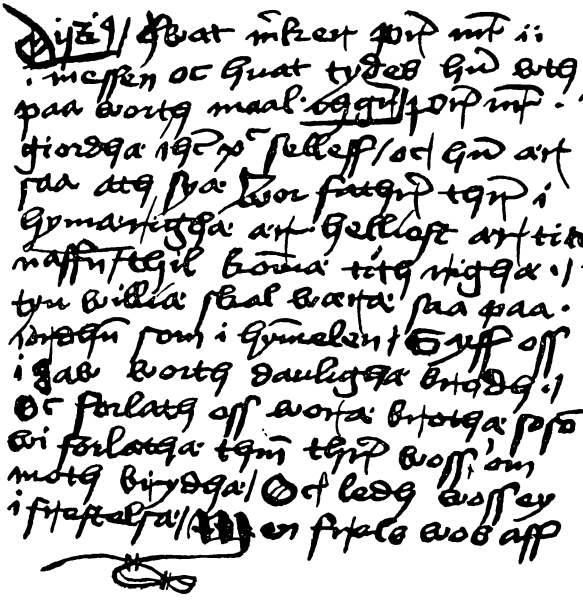

38. KILDERNE

Kilderne til sprogets historie bliver mangfoldigere i dette tidsrum, såvel i omfang som art, men uden for den tids- og stedbundne skrivervirksomhed (forordninger, privilegier, breve osv.) er der dog en tydelig forskel mellem periodens første og sidste afsnit. I tiden fra 1350 til 1450 har den friere skriftudøvelse haft trange kår. Vi har kun ganske få håndskrifter (væsentlig afskrifter af landskabslovene) overleveret fra denne tid, og selvstændig forfatter- eller oversættelsesvirksomhed forekommer næsten ikke. Men efter 1450 tager skriftvirksomheden stærkt til på mange områder, og nu også inden for borgerlige kredse.

Materialet er som forhen overvejende pergament, men det afløses lidt efter lidt af papir. I Tyskland kendes et papirsbrev fra 1288, men ellers bliver papir dog først i det følgende århundrede anvendt til diplomer og breve. Her i landet er de ældste bevarede papirsbreve vistnok fra $^{25}/_{2}$ 1377 og $^{6}/_{1}$ 1384. Omkring 1400 er papirsbreve ikke sjældne, men til vigtigere brevskaber har man dog stadig foretrukket det mere holdbare pergament (jf. unionsbrevet på papir 1397 og Margretes instruktion 1404 til Erik af Pommern i

Frise: Lucidarius (AM 76, 8° fol. 43r): Fadervor; jf. s. 20 f.

anledning af hans forestående Norgesrejse, hvor han skal undgå at udstede mange breve, og i al fald ikke pergamentsbreve med hængende segl, men højst papirsbreve med seglet trykt bagpå). I håndskrifter fra slutn. af 1400tallet, da pergamentet var blevet dyrere, er ofte kun det yderste (og inderste) blad i hvert læg af pergament, medens de øvrige blade er papir.

Skriften er fortsat den gotiske (I. 196), men den egentlige gotiske bogskrift i håndskrifterne fortrænges lidt efter lidt (og efter 1450 næsten fuldstændigt) af kursivskriften, og de fastere fælles karaktertræk går med den mere udbredte skriveevne i opløsning, så vi ned omkring 1500 har mange stærkt personligt prægede håndskriftformer.

Efter kildernes art kan de inddeles i A. Retslige kilder, B. Breve og aktstykker i videre forstand, C. Historisk litteratur, D. Oplysende og til dels rent faglig litteratur, E. Religiøs litteratur, samt F. Digtning.

A. RETSLIGE KILDER

Retskilderne omfatter de egentlige lovtexter, rigslove, landskabslove, byretter, gilde- og lavsskråer m. m.

Unionen skabte ikke nogen fællesnordisk lovgivning. På mødet i Kalmar blev det i (udkastet til) unionens grundlov, unionsbrevet af $^{20}/_{7}$ 1397, netop udtrykkelig fastslået, at hvert af de nordiske riger skulde bevare og have sin egen lov og ret. Kalmarbrevet er udstedt på papir og forudsætter, at loven ratificeres i hvert af rigerne ved udveksling af pergamentsbreve og -genbreve mellem kongen og de respektive rigsråd, men disse endelige udfærdigelser kom aldrig. Kalmarbrevet gemtes i kongens arkiv med påskrift: *Huru thet war talet i Kalmar!* Af de senere fornyede unionsakter er brevet af 1436 kun kendt fra afskrifter i lovhåndskrifter, brevet af 1438 derimod bevaret i original. — Fra Sverige indførtes dog under Erik af Pommern Gårdsretten, der fastsatte straffene for forseelser begået af folk i tjeneste ved hoffet eller på de kongelige slotte. Den er bevaret i afskrifter i mange lovhåndskrifter fra 1400tallet og bærer såvel i ordvalg som ordformer tydelige spor af svensk herkomst (Magnus Eriksen smeks gårdsret); jf. s. 38.

Fra rigslovgivningen kan anføres den såkaldte „Valdemar atterdags håndfæstning“ fra 1360 (i original på latin, senere i dansk oversættelse) og „Landefreden“ af 1377 (i lidt senere vidisse samt

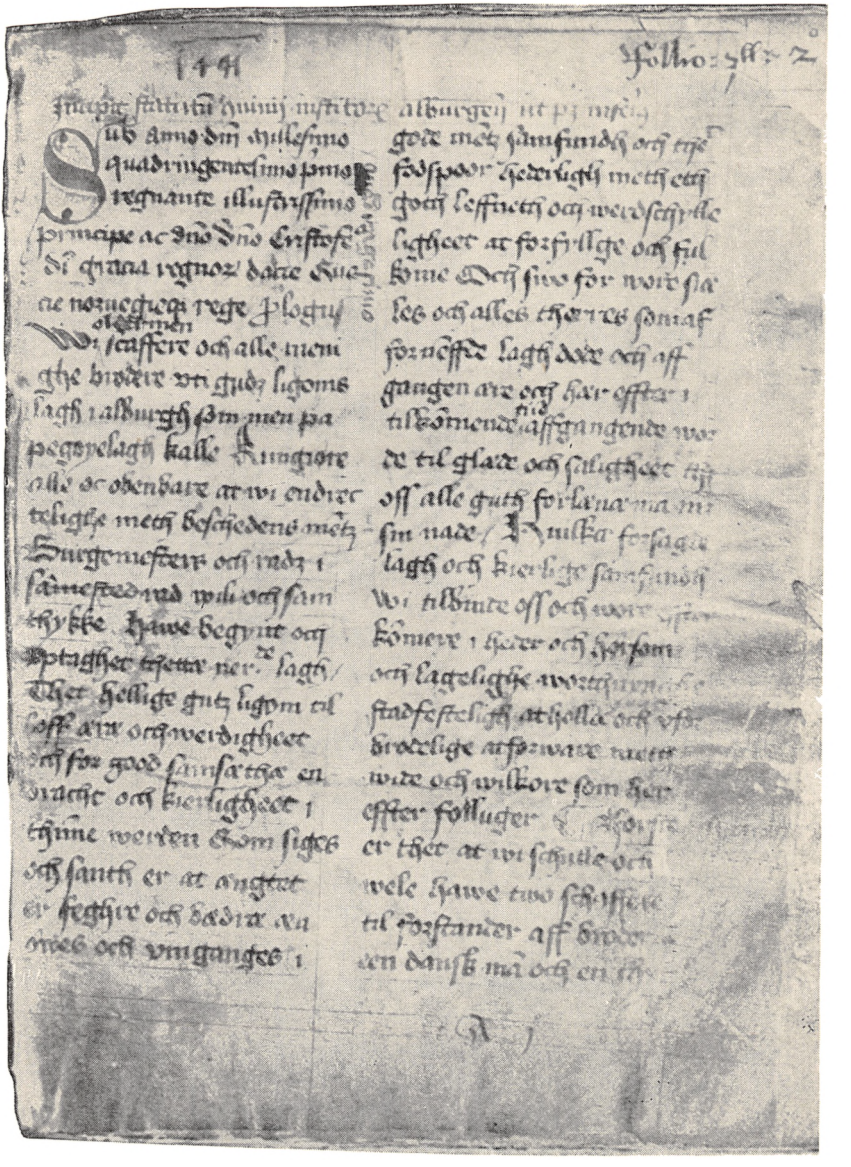

Guds legemslavs skrå 1441 fol. 1r (Landsarkivet i Viborg). Jf. s. 12.

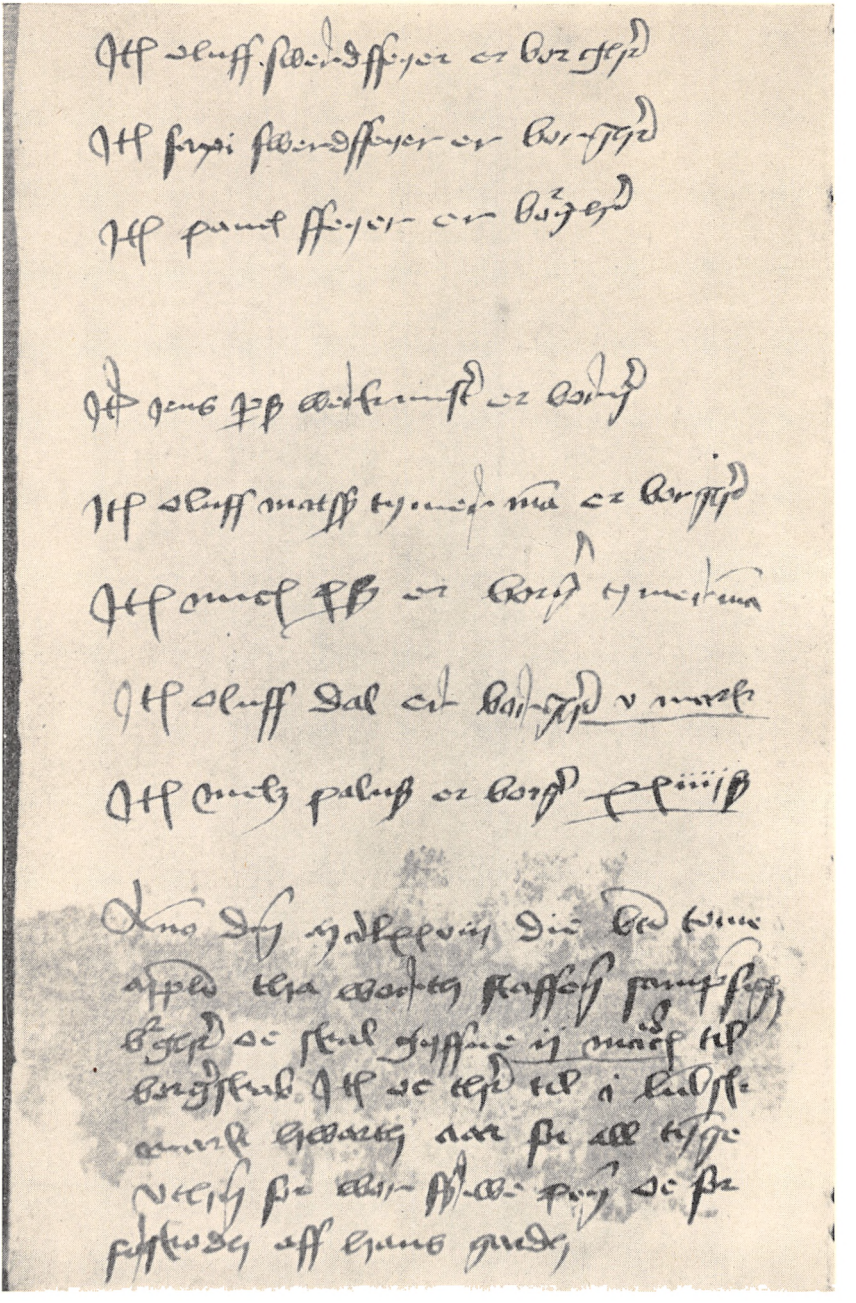

Århus borgerskabsbog (Landsarkivet i Viborg). Udsnit fra året 1478. Jf. s. 18.

i dansk oversættelse fra 1400tallet). Videre „Margretes almindelige forordning“ af 1396 (udstedt som alle senere rigslove på dansk og ligesom ældre forordninger i en særlig redaktion til hvert af „landene“; bevaret er den fynske og den jyske redaktion i afskrifter) og Erik af Pommerns forordning 1422 om „bjergning og købmandskab i købstæderne“ (nu kun kendt i original til købstæderne i Sjælland, men antagelig også udstedt i ligelydende redaktioner til købstæderne i de andre lande) samt en række senere forordninger, der især vedrører handel og købmandskab. — Af håndfæstningerne er Olufs 1376 på latin, Christiern I's 1448 og Hans's 1483 på dansk, alle bevaret i original.

Landskabslovgivningen. Afskrivningen af de gamle landskabslove fortsættes, men har dog næppe været drevet stærkt de første hundrede år. I al fald er der kun overleveret to lovhåndskrifter fra tiden før 1400 (et med JyL og et med EL og VL). Fra 1400—1450 kendes ca. 14 håndskrifter (heraf de 9 indeholdende JyL). Efter 1450 tager afskrivningen imidlertid fat igen og vedvarer, til bogtrykket i første omgang har tilfredsstillet efterspørgselen. Ialt er bevaret over 100 lovhåndskrifter fra denne tid. Mange af disse er samlingshåndskrifter, indeholdende en eller flere af landskabslovene, Thord lilles artikler, forordninger, håndfæstninger m. m. Jævnlig er nu anonymiteten brudt, og vi får oplysning om tilblivelsesår og -sted samt skriver. De fleste synes at have tilhørt klostre, skoler og byer, enkelte har dog haft tilknytning til tingkredsenes personer, men vi kender intet håndskrift, som har haft landstingsautorisation! Der har allerede nu været professionelle afskrivere, en Arnold Laurentsen Degn i Roskilde afskriver ca. 1465—70 fem håndskrifter indeholdende bl. a. de sjællandske love, og en Johannes Nielsen i Horsens ca. 1490 vistnok fem håndskrifter af Jyske lov. Af sprogligt interessantere håndskrifter kan anføres: E donatione variorum 136, 4° (Det Rantzauske hs.), vistnok afskrevet 1472 for en rådmand i Lund (efter et hs. skrevet 1430 af Jep Svales i Vä), indeholdende foruden SkL også Arvebog og orbodemål, Vederloven m. m.; sproget er skånskpræget. — AM 26, 8°, skrevet i slutn. af 1300tallet, antagelig i Roskilde, indeholdende de sjællandske love m. m. — Ribehåndskriftet af Jyske lov fra ca. 1430—50, tillige indeholdende Riberret på dansk, med en ret fast og noget moderniseret ortografi (således er intervokalisk *b, d, g* i stor udstrækning gennemført; jf. I. 228 ff.). — Ved selve afskrivningen har skriverne næsten

aldrig dristet sig til ændringer i forlæggets text ud over det ortografiske og lydlige, og det er en enestående undtagelse, at en anonym skriver i Århus 1472 i en afskrift af Jyske lov (AM 17, 8⁰) også giver selvstændige tilføjelser og forklaringer til texten og moderniserer ordforrådet, således at vi derigennem får oplysning om, hvad der i datidens sprogbrug ansås for forældet sprogstof; jf. § 43 A.

Samtidens lokale lovgivning for de enkelte „lande" er kun af ringe omfang. Nævnes kan Lålands vilkår, vedtagen på Lålands landsting 1446, med en række bestemmelser vedrørende landbruget, Fyns vedtægt fra 1473 (og i senere former) og Bornholms artikler og vedtægt, kendt i en af ærkebiskop Birger stadfæstet form fra 1499. Fyns vedtægt er overleveret i original, de andre i omtrent samtidige afskrifter.

Bylovgivning. Birgittinerklostret i Maribo udstedte 1488 en stadsret for byen, men ellers forekommer ingen nye, selvstændige stadsretter i denne periode. Derimod foreligger en række oversættelser (fra latin til dansk) og omredaktioner af ældre stadsretter, af hvilke den vigtigste er Christoffer af Bayerns stadsret for København 1443 (med stadsretten fra 1294 som kilde), der blev overført til flere sjællandske byer, dannede grundlaget for Skagens stadsret (1507) og for Malmö stadsret (1487) og derigennem videre for stadsretterne i Landskrona (1489) og Halmstad (1498). Ligeledes er overleveret en lang række kongelige privilegier, hvorved ældre ret stadfæstes, eller nye rettigheder tildeles.

Gilde- og lavsskråer. De almindelige gilders skråer er gennemgående på latin. På dansk er bl. a. skråerne for Skt. Knuds gilde i Flensborg (hs. fra ca. 1400; gildet fra ca. 1200) og Skt. Knuds gilde i Odense (hs. fra ca. 1425; gildet fra ca. 1245). De gejstlige gilders skråer er ligeledes sædvanlig på latin; dansk er en skrå for Mariegildet i Randers 1484 (kendt fra et tryk 1773) og en for Marie psalters broderskab i Odense, stadfæstet 1496 af biskop Karl. — Af købmandsgilder med danske skråer fx.: Købsvendenes lav i Randers 1417, Guds legemslav i Ålborg 1441 („*som men papegoyelagh kalle*", se planche I), Skt. Annagilde i Svendborg 1444 og Hellig trefoldighedsgilde i Odense med nyvedtagne artikler 1476. — Af håndværkerlavenes skråer er flertallet på dansk og ingen overleveret fra før 1400. De er som oftest givet af borgmester og råd, i kong Hans's tid er mange dog også givet eller stadfæstet af kongen. Svendenes lav kan ligesom mestrenes være

tilladt af borgmester og råd, men deres skråer kan også være givet af mesterlavet eller være vedtaget af mestre og svende i forening eller af svendene selv. Som exempler kan anføres følgende skråer for: Københavns bagersvende 1403, Malmö bagere 1430, Malmö bødkere 1499 (indført i stadsboken), Svendborgs guldsmede, remsnidere og sværdfegere ca. 1450, Københavns remsnidere og pungmagere 1460, Malmö skindere 1429 (indført i stadsboken), Odense skindere 1493, Roskilde skomagersvende ca. 1450, Københavns skræddere 1415 (i afskrift fra 1600tallet), Københavns slagtere 1451 (i afskrift fra 1600tallet), Malmö smede 1433 (indført i stadsboken), Odense smedesvende 1452 (i afskrift fra ca. 1570), Roskilde smede 1491 og Odense smede 1496. Overleveringen er meget forskellig. Snart foreligger originale udfærdigelser, snart afskrifter i stadsbøger eller andre afskrifter fra meget senere tid, undertiden i stærkt ændret sprogform (hvor intet andet bemærkes, foreligger de ovenfor nævnte skråer i originale udfærdigelser). Sprogligt er skråerne mere eller mindre præget af tilblivelsesstedet. Tydeligt stedspræg har således skråen for Skt. Knudsgildet i Flensborg (med sprogformer, der viser lighed med Flensborg stadsret) og fra Skåne fx. skråerne for Malmö skindere 1429 og Malmö bagere 1430. — I mange gilder og lav er i protokollerne ført fortegnelser over medlemmerne (liber vivorum), hvorved et meget stort antal personnavne er overleveret.

B. BREVE OG AKTSTYKKER

Efterhånden som samfundet udbygges, vokser det skriftlige nedslag fra institutionerne (statslige og lokale, administrative og dømmende) meget stærkt. Et sådant stof er altid udsat for hurtig tilintetgørelse, da det for største delen kun har interesse og værdi i en meget begrænset tid. Kun hvad der var af betydning for samfundet som helhed, for en institutions opretholdelse, en rettigheds fortsatte udøvelse osv., gemtes omhyggeligt hen. På Valdemar atterdags tid begyndte man i centralstyrelsen at opbevare brevene i et arkiv. Vordingborg slot var vort første statsarkiv. Under Margrete blev det Kalundborg slot (i tårnet „Folen"), og under Christoffer af Bayern indrettedes endelig et arkiv i Københavns slot, hvor brevene gemtes i æsker og skrin. Således fik efterhånden hver større institution et arkiv, kapitler, klostre og kirker, byer, len og herregårde.

Det skete nu og da, at en interesseret mand tog et overskue over gemmernes indhold, afskrev det hele eller vigtigere dele deraf i en brevbog eller dog lavede en registrant med kort angivelse af brevenes indhold (således kendes brevbøger fra kapitlet i Lund: Lundebogen 1494, skrevet af kantor Bo Jensen, og en registratur 1425ff., fra Odense Skt. Knuds kloster Odensebogen ca. 1469, videre fx. Esrombogen fra slutn. af 1400tallet, Sorø gavebog ca. 1440, Æbelholtbogen ca. 1450ff.; registranter fra 1476 over brevene i Kalundborg og Vordingborg; den første, større del af Dueholms diplomatarium, skrevet i tiden 1487—1500). Derved reddedes i enkelte tilfælde — til glæde for historikerne, men mindre brugbart for sprogforskerne — væsentlige dele af et stof, som ellers senere gik tabt i sin originale form. Hvor store mængder af disse kilder der er gået tabt i tidernes løb, kan vi kun gisne om, men skal man dømme ud fra enkelte brevregistranter, udgør de bevarede breve kun en meget lille procentdel af det samlede brevstof. I Eline Gøyes jordebog (1552), der tillige indeholder en registrant over det da bevarede brevstof godset vedrørende, findes i hundredvis af registrerede breve, hvoraf nu kun 11 kendes i original, og af de ca. 700 breve, som er registreret i Hardsyssel provstis registratur ca. 1620, er nu overhovedet ikke et bevaret i original. Alligevel er et ikke ubetydeligt kildemateriale reddet til vor tid. Fra tiden 1351—1400 kendes 3800 breve (heraf 1500 i original og 450 i afskrift, resten i regester), fra 1401—1450 6650 breve (heraf 2350 i original, 1000 i afskrift) og fra 1451—1500 9200 breve. Disse sprogkilder har tillige den fordel i sproglig henseende, at de er sikkert tidsfæstede, ligesom de også gennemgående er stedfæstede. Rigeligt og jævnt forekommende over hele perioden udgør de et yderst værdifuldt kildestof, som sprogforskerne blot endnu ikke rigtig har fået øje på, endsige udnyttet, hvad der dog delvis kan bero på, at det meste af stoffet ikke foreligger trykt i en for forskningen tilfredsstillende form.

Af det store og stærkt varierende stof kan der her kun nævnes exempler på visse større grupper (jf. videre s. 69f. om den diplomatariske form). — Den almindelige betegnelse er brev (litteræ); sjældent og vistnok kun om vigtigere aktstykker anvendes betegnelsen instrument(um). — Kongebrevene kan deles i åbne og lukkede breve. De åbne breve (litteræ apertæ eller litteræ patentes), også kaldet patenter, var stilet til flere (alle, et „land“, et herred osv.), og begyndelsen lød her i den senere gængse form: *Wij (Cri-*

stiern meth gudz nathe Danmarcks, Suerigis, Norgis, Wendes oc Gothes koningh . .) gøre alle witherlicht, at . . (lat.: (Waldemarus dei gracia Danorum, Sclauorum Gotorumque rex) omnibus presens scriptum cernentibus . .). De lukkede breve (litteræ clausæ), også kaldet missiver (egl. „sendebrev") var foldet sammen og forseglet og begyndte efter intitulationen (s. 69) med ordene: *Wor (sønderlige) gunst tilforn . .* (lat.: Premisso nostro sincero fauore). Denne inddeling kunde for så vidt gennemføres for hele brevstoffet. Tingsvidner olgn. hører da til patenterne, de egentlige privatbreve til missiverne.

En særlig slags kongebreve var de breve, som privat mand erhvervede sig, når han vilde skaffe sig et over for alle gældende bevis på ejendom, med et moderne udtryk en ejendomsdom. Fremgangsmåden, der var lang og besværlig, kaldtes at forfølge noget til lås, idet det sidste af kongen udstedte brev kaldtes et låsebrev. Først skulde vedkommende adkomstbrev lyses 3 gange på herredsting og en gang på landsting, hvorpå kongen (senere rigens kansler) udstedte et stadfæstelsesbrev og derpå med 6 ugers mellemrum 4 efter hinanden følgende dombreve. Efter andre 6 uger udstedtes en almindelig stævning med års og dags varsel, og derpå yderligere en 6 ugers overhørelsesstævning. Havde ingen gjort indsigelse („taget genbrev", som det hed) og derved afbrudt forfølgelsen, fik manden endelig sit låsebrev, der, som det lød til slut i brevet, „satte sagen evindelig tielse på" (lat.: huic causæ perpetuum silentium imponentes; jf. et responsum om forfølgelsen $^{11}/_{11}$ 1471).

En anden forfølgelse med kongebreve, hvor en mand ikke vilde rette for sig, medførte udstedelse af påmindelsesbreve, der påbød ham at efterkomme afgørelsen inden henholdsvis 15, 10 og 5 dage samt øjeblikkelig. Disse 15, 10 og 5 dages breve samt straksbrevet kaldtes under et for lovdagsbreve. Blev disse ikke efterkommet, udstedtes endelig et indførselsbrev, hvorved sagsøgeren kunde lade sig indføre i den ham forholdte rettighed (senere kaldtes procesmåden for rigens rets dele til indførsel).

Domme blev afsagt på de forskellige ting. På kongens retterting og landstingene kunde man også få et responsum, en afgørelse af eller kendelse i et tænkt retstilfælde. En række responsa fra Viborg landsting er således overleveret i en ellers på latin skrevet kommentar til Jyske lov, forfattet af biskop Knud i Viborg og sædvanlig kaldt Bisp Knuds glosser.

Tingenes virksomhed afsatte ellers først og fremmest tingsvid-

ner: vidnesbyrd om de forskellige nævns kendelser (deres „tov", fx. sandemandstov i jysk retsområde), om hvad der var passeret eller passerede på tinge, om synsforretninger (synsbreve), om erhvervelse af lavhævd (lavhævdsbreve) osv. Flere af disse retshandlinger havde et formelt strengt tilrettelagt forløb gennem flere trin, der hver især krævede udstedelse af aktstykker (fx. rebning, skelforretninger olgn.). Videre blev oftest skøder og hyppigt også pante- og gældsforskrivninger, indløsninger, mageskifter olgn. „taget beskrevet" på tinge, d. v. s. tinget udstedte et vidnesbyrd, et tingsvidne herom. På landstinget udstedtes også hyldingsbrevene. — Faste tingskrivere forekommer næppe før slutn. af 1400tallet.

Af privat udstedte, retligt bindende breve er der forholdsvis få overleveret. Det drejer sig mest om gældsbreve, pantebreve, købekontrakter (med følgebreve til forevisning for en eventuel fæster på det afhændede gods), opladelsesbreve, d. v. s. transporter, skiftebreve, orfejdebreve (privat forlig i anledning af et drab, hvorved man afgav løfte til drabsmanden og hans familie om ikke at ville tage hævn), testamenter m. m.

Af egentlige privatbreve, d. v. s. breve med rent berettende indhold, uden retlig betydning eller beviskraft (jf. dog missiverne ovf.), er så godt som intet overleveret før 1500, og det er vel et spørgsmål, om den private brevskrivning overhovedet har været videre dyrket i denne tid. Som exempler kan anføres et brev fra biskop Torlav Olufsøn i Viborg, skrevet i Malmö $^{7}/_{1}$ 1438 til greverne Hans og Vitslav af Eberstein, et brev fra Sten Basse til Otto Foss ca. 1440—50 og et brev fra provst Peder Akselsøn (Thott) i Lund $^{17}/_{6}$ 1443 til ærkebiskop Tue.

Overgangen fra latin til dansk som diplomsprog finder sted under Margrete og skyldes først og fremmest centralstyrelsen, som her gik i spidsen (se nærmere § 39 A). Den sprogform, vi træffer i brevene er selvfølgelig meget forskellig og kan ikke nærmere drøftes her. Blot kan det fastslås, at skriverne ved de større institutioner som regel har en fast, mod normen søgende ortografi, medens de lokalt virkende skrivere ofte lader et stærkt dialektalt islæt komme til syne. Så at sige hele stoffet er anonymt. Vi kender tiden, som oftest også stedet, men næsten aldrig (bortset fra privatbrevene) skriveren, og i de fleste tilfælde er brevet endelig ikke formet verbaliter af skriveren, men dikteret til ham af en ligeledes anonym diktator. I tingsvidner bliver det skik, at skriveren nævnes

sidst blandt udstederne, men ellers er det kun muligt ad den palæografiske sammenlignings vej at føre flere eller færre af en institutions breve hen til samme ubenævnte skriver. En helt sikker bestemmelse af hans sprog kan igen vanskeliggøres derved, at han som nævnt kun fører i pennen, hvad en diktator har dikteret, og endelig gøres forholdet yderligere indviklet ved, at der antagelig i de allerfleste tilfælde først er skrevet en koncept, som så renskrives i den os foreliggende original. Rester af disse koncepter kan vi i mange tilfælde finde i seglremmene under de bevarede originalbreve. Det har vistnok været skik mange steder, at skriveren først øverst på pergamentstykket skrev koncepten, som så efter en eventuel korrektur renskreves nedenunder, hvorpå det øverste stykke blev skåret i strimler og anvendt som seglremme ved beseglingen af dette eller andre breve. I et brev af $^{3}/_{4}$ 1438 ses således i kanten foroven nedstregerne af en skriftlinie, antagelig slutningen af koncepten, hvoraf en strimmel er benyttet i seglrem nr. 2. På denne seglrem læses: *Allæ mæn thettæ breff læsæ helsæ vi Jøs palsøn th* . . . Sammenligner vi nu denne text med renskriften, ser vi, at skriveren her retter det til: *Allæ mæn thettæ breff ser ællær hørær læsæs kungør vi Jes palsøn ffoghet* . .! Andre lignende exempler er fx. brevene $^{13}/_{3}$ 1363, $^{4}/_{2}$ 1376, $^{13}/_{8}$ 1411, $^{24}/_{5}$ 1448, $^{6}/_{5}$ 1486. — Afskrivning skulde nok som det hed ske „ord fra ord“ (lat.: de verbo ad verbum), men i datiden tog man ikke dette så bogstaveligt. Det fremgår af tilfælde, hvor der foreligger dobbeltudfærdigelser (fx. $^{23}/_{1}$ 1388, $^{1}/_{1}$ 1423, $^{3}/_{11}$ 1481, $^{15}/_{8}$ 1489), eller hvor vi har overleveret såvel en original (der kaldes hovedbrev, $^{13}/_{8}$ 1439) som en bekræftet afskrift, en vidisse. Ortografisk kan skriverne ikke afkopiere forlægget, og selv verbaliter kan det knibe (exx.: $^{19}/_{9}$ 1407 / $^{24}/_{2}$ 1414, $^{14}/_{2}$ 1436 / $^{13}/_{8}$ 1439, $^{7}/_{1}$ 1443 / $^{3}/_{11}$ 1444, $^{3}/_{1}$ 1447 / $^{8}/_{2}$ 1498, $^{1}/_{9}$ 1443 / $^{26}/_{4}$ 1533). Af identificerede hænder kan nævnes kanniken Jakob Iversen Lange (som antagelig har skrevet $^{13}/_{8}$ 1411, $^{21}/_{7}$ 1411 og $^{27}/_{11}$ 1417), Niels Eriksen Gyldenstjerne til Tim ($^{18}/_{3}$ 1441, $^{7}/_{4}$, $^{9}/_{4}$ og $^{11}/_{4}$ 1444, $^{12}/_{3}$ 1452, $^{25}/_{11}$ 1455, $^{21}/_{3}$ 1461 og $^{18}/_{6}$ 1475), Eggert Frille (efter $^{25}/_{12}$ 1467, $^{28}/_{12}$ 1467 (?), $^{5}/_{5}$ og $^{15}/_{5}$ 1468 ofl.) og Niels Klemensen (i en gældbog m. m.).

Af arkivalier fra administrationen er der bevaret meget lidt. Af lensregnskaber er der kun overleveret en enkelt jordebog før 1500: Lundenæs slots jordebog 1498. De ældste bevarede Øresundstoldregnskaber begynder 1497. — Fra kirkelige institutioner kan

nævnes Roskilde bisps jordebog fra ca. 1370 (med bl. a. den ældste matrikel fra København) og Slesvig bisps jordebog fra 1462 f., begge på latin. — Fra Århus kendes en borgerskabsprotokol, påbegyndt 1471 og fortsat til 1673 (se planche II).

C. HISTORISK LITTERATUR

Mod slutningen af 1300tallet ophører vor latinske annalistik (I. 202 f.), men den historiske interesse lever dog videre og viser sig i afskrivning og oversættelser. De fleste danske texter findes i lovhåndskrifter fra 1400tallet og er dels oversættelser af ældre latinske årbøger, dels friere sammenstykning og bearbejdelse af det historiske kildestof, man havde for hånden.

Rydårbogen (I. 203), mere en fædrelandshistorie end en årbog, foreligger i dansk oversættelse i tre ret forskellige textformer, alle i afskrift. I håndskriftet E don. var. 3, 8° (ca. 1400) er fremstillingen (tidligere kaldt Kong Eriks krønike) ført ned til 1314 (den latinske text standser 1288). Sprogformen er jysk (if. Marius Kristensen Djurslandsmål). I Stockholm K 4 (fra 1400tallet) slutter texten 1295; sprogformen er skånskfarvet, men har også jyske træk (Brøndum-Nielsen). I NkS 606, 8° (fra 1400tallet) endelig slutter texten 1226; sprogformen er lidet dialektpræget. — Nogle kortfattede Annalistiske optegnelser 1410—1472 er de ældste bevarede årbogsnotitser på dansk, indført i et lovhåndskrift fra 1490 (AM 10, 8°, nu i AM 233, 8°) og antagelig fra Århusegnen. — Videre findes nogle Kongekrøniker, hvoraf den ene (i Stockholm K 46) næppe er en oversættelse, men snarere en fri fremstilling på grundlag af latinske kilder. Den er vistnok skrevet af samme skriver, som skrev Mandevilles rejse, d. v. s. broder Ole Jakobsen i Næstved gråbrødrekloster (ca. 1460).

Forsøg på at skrive en fædrelandshistorie på dansk ud fra de kendte kilder: kongerækkerne, Lejrekrøniken, Saxo, Lundeårbogen m. m. foreligger i den krønike (Lundekrøniken), som navngiver sig selv Gesta Danorum, og som antagelig er blevet til i Lund. Den kendes i to af hinanden uafhængige afskrifter i lovhåndskrifter fra 1400tallets første halvdel (Stockholm B 77 og Stockholm C 67). Sprogformen i begge er østdansk (skånskpræget), især i Stockholm B 77 med mange bevarede bøjningsformer. Hvor skriveren i Stock-

holm B 77 slutter krøniken med beretningen om Jens grands flugt (se planche III), fortsætter en ny hånd med et brudstykke af Rimkrøniken: *Sa for biscop grand til rom . . .*

Rimkrøniken er versificeret, men bortset fra den bundne form ellers ikke væsensforskellig fra de ovennævnte prosakrøniker. Fra Humble, Dans fader, til Christiern I. træder her Danmarks konger frem en efter en og beretter i rimede vers om, hvad der er sket i deres regeringstid, hvordan de har regeret, og hvorledes de er døde, snart i en ret kortfattet fremstilling, snart i en bred, moraliserende og ræsonnerende udførelse, af hvis passager adskillige senere er blevet litterært fælleseje.

Rimkrøniken er overleveret os dels (ufuldstændigt) i håndskrifter, dels i tryk. I håndskriftet Stockholm K 41, fra ca. 1490, mangler begyndelsen og slutningen. Sprogformen er sjællandsk. Brudstykket i Stockholm B 77 (se ovf.) har en dårlig text med skånskpræget sprogform. I 1495 trykker Gotfred af Ghemen Rimkrøniken — som den ældste danske bog trykt i Danmark, og senere blev den genoptrykt gang på gang. Det af Ghemen benyttede håndskrift synes at have haft en fynskpræget sprogform (Brøndum-Nielsen). Endelig har der før 1481 foreligget en nedertysk oversættelse med en længere indledende dedikation til Christiern I. Denne oversættelse, som faldt i ditmarskernes hænder i slaget ved Hemmingstedt 1500, og som nu kendes gennem en afskrift fra ca. 1550, er så godt som fuldstændig og har på grund af den gode text betydning ved fortolkning af uklarheder og forvanskninger i den danske text. — Om forfatterskabet og tilblivelsen hersker der delte meninger. I den plattyske oversættelse nævnes som forfatter Broder Nigels to Sore, og Lyschander kunde 100 år senere berette, at broder Niels i Sorø var død ca. 1481. Da Grundtvig arbejdede med Rimkrøniken, kom han imidlertid til et andet resultat: „ingen skal bilde mig ind at hele den Bog er fra første Færd flydt fra een og samme Pen, eller opkommet i een Mands Hjerne". Han tænker sig da, at der må være flere forfattere, og at den er blevet til i Sorø i løbet af 2—300 år; „hver Munk, som kunde rime, har giort sit Bedste for den Konge, eller de Konger, der stod for Turen". Derfor var resultatet blevet så uensartet, thi „naar Sleipner ikke var ved Haanden, reed hver sin Kiep-Hest". — Molbech afviste denne teori; en og samme mand har mellem 1478 og 1480 forfattet Rimkrøniken. — C. Rosenberg sluttede sig til Molbech og påviste uholdbarheden af Grundtvigs teori, idet Rimkrøniken bl. a. forudsætter den såkaldte Jyske krønike, et Saxo-kompendium med fortsættelse til 1341 (urigtigt tillagt Thomas Gheysmer), og hertil sluttede Dahlerup sig, idet han dog mente, at den oprindelige Rimkrønike havde sluttet med rimet om kong Oluf og var blevet til ca. 1420—25. — Senere har Brøndum-Nielsen taget spørgsmålet op til behandling og er ud fra en undersøgelse af rimforhold og stilpræg kommet til det resultat, at Rimkrøniken ikke skyldes en, men en række Sorømunke, af hvilke broder Niels som den sidste har forfattet rimet om Christiern I samt det oprindelige ind-

ledningsdigt og måske forskellige interpolationer. Det hele er snarest fra tiden 1450—1500. — Hans Brix mener at måtte fastholde den ældre teori, at Rimkrøniken er een mands værk, skrevet ca. 1460—75.

Der findes tre forskellige versemål: 1. det toliniede, knittelverset, overvejende med mandlige rim og især anvendt i begyndelsen:

Løcken hwn er eth vnderlicth troldh
hwn leegher meth folk saa mange foldh

2. det fireliniede versemål, en folkeviseagtig strofe, med vekslende mandlige og kvindelige rim, især anvendt i slutningen:

Then snor, som leggis aff strenge tree,
hwn brøsther fuld neppeligæ
Thet syer wijsman for wthen spee,
om hwn leggis lemppeligæ[1])

3. det seksliniede versemål, med rimskema aab, ccb og kvindelige rim i 3. og 6. linie, især anvendt i midten (se et sidste halvvers i begyndelsen af brudstykket planche III). — Den rimede krønike kommer over Tyskland fra anglonormannisk litteratur i Frankrig. Genren er tidligt benyttet i Sverige i Erikskrönikan, fra beg. af 1300tallet, og Karlskrönikan, ca. 1450; og i Lilla rimkrönikan fra ca. 1455 indføres — som i den danske Rimkrønike — den monologiske jeg-form. Forudsat at vor Rimkrønike er blevet til gennem længere tid (1450 ff.), kunde der vel tænkes at foreligge en vis vekselvirkning mellem denne og sidstnævnte svenske (Brøndum-Nielsen), og i al fald har en yngre redaktion af Lilla rimkrönikan fra ca. 1520 tydelige lån fra den danske.

D. OPLYSENDE (FAGLIG) LITTERATUR

Videnskabens sprog var for dens dyrkere latinen, men hvor dens fakta og resultater skulde ud til videre kredse, måtte modersmålet tages i brug. Og medens vi i forrige periode kun finder dansken anvendt i lægevidenskabelig litteratur, træffer vi nu derudover også geografiske, historiske og naturvidenskabelige emner behandlet på dansk, ofte i broget blanding i de enkelte værker. Det allermeste er import, oversættelser og bearbejdelser, højst her og der med et originalt indskud eller forsøg på hjemliggørelse.

Skriftet Lucidarius („lysgiver") er affattet i dialogform som en samtale mellem magister og discipulus og giver en udsigt over tidens tro og viden: skabelsen, messen, kirkefesterne osv., geografiske, zoologiske og astronomiske oplysninger og mærkværdigheder m. m. Under

[1]) Se frise s. 1; jf. samme billede hos Bonaventura: „Forthii siger wiissmannen: Eet tree strængt reeb thet briister sielæn" (efter Prædikeren 4.12)

omtalen af messen (måske et selvstændigt skrift) anføres bl. a. trosbekendelsen og fadervor (se frise s. 9) i den ældste kendte danske form (og disse synes selvstændige tilføjelser af den danske bearbejder).

Værket er en bearbejdelse af den tyske folkebog af samme navn, som Henrik løve lod sine kapellaner udarbejde i slutn. af 1200tallet på grundlag af forskellige middelalderlige værker, bl. a. et teologisk værk Elucidarium af Honorius Augustodunensis. Bearbejdelsen stammer rimeligvis fra tiden omkring 1350, skønt texten først er overleveret i en afskrift fra slutn. af 1400tallet. Derpå tyder for det første det noget gammeldags sprog (genitivsformer uden *-s*, ringe brug af artikel, hyppig brug af konjunktiv, låneord med præfix *be-* er sjældne, adskillige senere tabte ord, m. m.), men dernæst også en bemærkning under omtalen af Danmark: *ther ær thet bestæ rydderskapp ther vndher solen ær, om thee welæ wel til sammen hollæ,* en hentydning der vilde passe til forholdene i tiden forud for 1350. Bearbejdelsen er muligvis foretaget i Vestervig kloster, idet Hanstholm er den eneste danske lokalitet, som omtales: *Ther ær oc æn stedh hedher Hanzstedholm. Ther vdhen foræ liggher Swellien i hauet.* Værket er overleveret i et blandingshåndskrift AM 76, 8° fra ca. 1470–80, skrevet af flere hænder og antagelig blevet til i et dominikanerkloster. Af klosterbogens øvrige indhold kan nævnes danske og latinske vers og sange (med melodier), nogle prædikener, oversættelse af de syv bodssalmer, Mariaviser m. m. Videre foreligger Lucidarius i et Ghemen-tryk fra 1510 med lidt forbedret textordning og adskillige moderniseringer af det forældede ordforråd. Håndskriftets sprog er lydligt en blanding af gammelt og nyt og viser flere jyskheder, men forfatteren har haft sans for sprogets skønhed, det ældste udtryk herfor og det eneste i middelalderen (Brix). Han har bevidst kæmpet med formen. Da disciplen beder mesteren om at tyde den ambrosianske lovsang Te deum (dette stykke findes kun hos Ghemen), svarer magisteren: „*Thet er ont at giøre, forti thet faller ey so a wort mool [som] a latyne, forti byr meg oc tyde hannum so som quemmer best a wort mool oc feyerst er at høre*“, hvorefter lovsangen gengives med „en Blidhed og Renhed i Sprogføringen, der kendes fra hin ældgamle Tid ogsaa i „Hellige Kvinders Levned“, men ellers først hos Christiern Pedersen, hvis Prosa i den musikalske Føring ikke finder sin jævnbyrdige før Johannes Ewald“ (Brix).

Et lignende populærvidenskabeligt værk i dialogform er Sydrak, navngivet efter den talende hovedperson, astronomen Sydrak, som efter en længere indledende redegørelse for situationen giver svar på kong Boctus' spørgsmål om gud, skabelsen, englene osv., verdensbilledet, planeterne, naturfænomener m. m., hvorledes man skal opføre sig i forskellige situationer, overfor kvinder, venner og fjender, om forarbejdelse af jærnredskaber, tillavning af vin etc. Det findes i hs. AM 236, 4° fra slutn. af 1400tallet og er en oversættelse fra nedertysk. Sprogformen er sjællandskpræget.

Mandevilles rejse er forfattet af englænderen Johannes de Mandeville i 1355—56, vistnok på fransk og derpå oversat til (engelsk og) latin, hvorfra den igen er oversat til dansk. I slutn. af det danske hovedhåndskrift (Stockholm M 307, tidligere K 31) angives det, at guardianen i Næstved gråbrødrekloster Jens Mikkelsen 1459 lod broder Ole Jakobsen afskrive bogen, der formentlig har foreligget i oversættelse allerede 1444. Den skildrede rejse siges at være begyndt 1322 og have varet 33 år. I første afsnit fortælles om det hellige land og Ægypten, i det andet om fjernere dele af Asien: Indien, Mongoliet etc. (folkeslagene der, deres levevis og skikke, dyre- og planteverdenen osv.; pålidelige efterretninger er blandet med fabelstof). Sprogformen, der står sproget i Dyrerimene nær, er sjællandsk og viser en række dialektformer, der peger mod sydsjællandsk og sydøerne.

En Vejleder for pilgrimme, overleveret i et hs. fra slutn. af 1400tallet (AM 792, 4⁰), men antagelig oversat (fra tysk) omkring 1450, er en fører for pilgrimme i Jerusalem og Betlehem med omgivelser. Noget forbillede kendes ikke.

Kvinders urtegård (i Thott 245, 8⁰, ca. 1500) indeholder anvisninger for fødselshjælp og barnepleje. Sprogformen er skånsk, men ved afskrivning er der indkommet sjællandske dialektformer. Af noget lignende indhold er Kvinders rosengård (i GkS 3487, 8⁰), en oversættelse af et tysk værk fra 1513; i sproget er en del jyskheder.

Af lægebogshåndskrifter kan nævnes Det arnamagnæanske håndskrift 187, 8⁰ fra første halvdel af 1400tallet, vistnok skrevet i Roskilde. Indholdsmæssigt skiller det sig stærkt fra Harpestræng såvel ved stoffets ordning som ved lægerådenes karakter, idet der her gøres rig brug af overtroiske midler og munkemedicin. Bogens latinske kilder er ikke klarlagte. Sprogformen er sjællandsk, men med skånsk islæt (måske med skånsk forlæg?; jf. også brugen af *þ* et par steder). — En Stenbog er blevet oversat meget tidligt, men foreligger først i et hs. fra ca. 1450 (Stockholm K 4, jf. Hellige kvinder s. 24). Sproget er skånsk, men med mange jyskheder indblandet. Videre en Lægebog (Thott 249, 8⁰), bearbejdet efter en tysk lægebog og med mange tyske sprogformer.

Til den belærende litteratur hører også Peder Låles ordsprog. Antagelig allerede i 1300tallet har der foreligget en samling med parvis sammenstillede latinske og danske ordsprog. De var ordnet

leksikalsk efter det latinske ordsprogs første ord. Denne samling blev i unionstiden overført til Sverige, hvorfra vi har vidnesbyrd om, at den er blevet anvendt som skolebog ca. 1420—1430, og hvor den tilskrives „Petrus lalæ". Fra omkring 1450 kendes et dansk ordsprogsfragment (NkS 813, 4⁰), indeholdende 40 latinske og tilsvarende danske ordsprog, men først fra 1506 foreligger den fuldstændigere samling, idet Ghemen dette år på foranstaltning af professorerne ved Københavns universitet trykker Peder Låles ordsprog til skolebrug (vel at mærke til indøvelse af latinen, skønt Peder Låles latin hverken er klassisk eller fejlfri). Kilderne til adskillige af de latinske ordsprog er fransk-nederlandske ordsprogssamlinger. De danske ordsprog er dels oversættelser af de latinske, dels og overvejende hjemlige gængse talemåder og ordsprog, som samleren har søgt at overføre til latinen. Hvem Peder Låle er, vides ikke. Sprogformen er sjællandsk.

Endelig kan — i sproglig henseende blot for kuriositetens skyld — nævnes de rester af et kartografisk arbejde, som skyldes fynboen Claudius Claussøn svart (Claudius Clavus; født 1388 og i 1420erne opholdende sig i Italien). Han har tegnet to kort over de nordiske lande, og hvor han ikke vidste navn på lokaliteterne, har han anvendt selvlavede opkaldelsessystemer (talordene, runenavne osv.) eller ord fra remser olgn. Således har han navngivet de grønlandske lokaliteter ved ordene i et vers (travesterende en folkevisestrofe), der sprogligt fremtræder i fynsk dialekt (visende den vestfynske diftongering, jf. I. 263 samt s. 50).

E. RELIGIØS LITTERATUR

Dele af biblen har på dansk været citeret fra kristendommens indførelse. Skriftsteder og længere stykker deraf var kendt gennem gudstjenesten, men nogen fuldstændig bibeloversættelse har vistnok ikke foreligget. Ganske vist siger Huitfeld under omtale af 1550-oversættelsen, at der „fands oc mangesteds vdi Klosterne det gamle Testamente oc Propheterne, vdset paa Danske, men vaare icke almindelige vnder Almuen, eller saa ræt oc fuldkommelige vdset effter den Hebreiske Text, som denne Dolmetsking (ɔ: oversættelse)". Men bortset fra søndagsevangelierne (perikoperne) i postillerne og Davids salmer (jf. ndf.) kender vi kun et større brudstykke af en (næppe nogensinde fuldendt) bibeloversættelse: Ældste danske bibelover-

sættelse (Thott 8 fol.) fra slutn. af 1400tallet, indeholdende de første 12 bøger af Det gamle testamente. Texten hviler helt på Vulgata og er ubehændig og slavisk, med mange latinismer. Det er vanskeligt at bestemme sprogpræget nærmere; der findes såvel østdanske som jyske træk. — To overleverede postiller er oversættelser fra svensk, den ene: Vinterparten af en postil (GkS 1390, 4°) omfatter kun søndagsevangelierne fra advent til langfredag med tilsvarende udlægninger (opr. indledt med ordene „post illa verba evangelii", hvorfra betegnelsen „postil"), og den er antagelig oversat af en birgittinernonne i Maribo. Begge viser mange svecismer (s. 40). Større prædikensamlinger (homiliebøger) foreligger ellers ikke, men enkelte prædikener findes her og der i samlingshåndskrifter (fx. i Lucidariushs., jf. s. 66, og Grinderslevhåndskriftet). — Af Davids salmer, der tidligt blev oversat, findes ca. 1/3 i bønnebøgerne, især var bodssalmerne yndede („Syvsalmen", de syv pønitensesalmer; disse findes også i Lucidariushåndskriftet). — Af bønnebøger og tidebøger har vi en række håndskrifter (nu under udgivelse). I tidebøgerne er foruden småbønnerne i almindelighed optaget dels en kalender, dels en række „tider", d. v. s. Davids salmer og andre bønner afpasset til læsning på dagens forskellige tider til Vor frue, Helligånden, Korset, St. Magdalena osv. De er alle fra slutn. af 1400tallet og begyndelsen af 1500tallet, og de fleste af dem har navn efter de adelige ejerinder, fx. Johanne Nielsdatters tidebog (Stockholm A 42), Karen Ludvigsdatters tidebog (Lund 25, ca. 1500) og Else Holgersdatters tidebog (GkS 1613, 4°), Marine Jespersdatters bønnebog (AM 421, 12°), Anna Brades bønnebog (Thott 553, 4°, skrevet 1497) og Marine Issdatters bønnebog (GkS 1614, 4°, fra 1477), de to sidste udgået fra birgittinerklostret i Maribo.

Legendelitteraturen har været righoldig. I samlingshåndskriftet Stockholm K 4 (jf. Rydårbogen s. 18 og Stenbogen s. 22 og Ivan løveridder s. 26) findes en række helgenindelegender, alm. kaldt „Hellige kvinder", som viser et gammelt sprogpræg (forstavelsen *be*- findes ikke). Sprogformen er skånsk, men med jysk islæt. I Mariagerlegendehåndskriftet (GkS 1586, 4°), skrevet af præsten Niels Mogensen 1488 i Mariager kloster, findes tre sendebreve, omhandlende Hieronimus samt legender om Hieronimus og Katherina af Siena; sproget er jyskpræget. — Lidelseshistorien er overleveret i flere passionaler (således i et hs. Stockholm A 31, som har tilhørt

kong Hans's dronning Kristina). — Jesu passionsvandring haves i et Ghemen-tryk fra 1509 samt som anden del i et nu kun gennem afskrift kendt tryk: Modus confitendi, hvis første del handler om skriftemål.

Af større oversættelsesarbejder kan videre nævnes Sjælens trøst, oversat fra svensk og bevaret i to fragmenter, der opr. har hørt til samme hs. (fra ca. 1425). Sprogformen er skånsk, men med mange bevarede svecismer (s. 39f.). — Thomas a Kempis († 1471): „Fire bøger om Kristi efterfølgelse" er bevaret i afskrift i Grinderslevhåndskriftet (AM 783, 4°) fra ca. 1500; sprogformen er kun svagt dialektpræget (i sidste fjerdedel jyskpræget). I samme hs. findes en oversættelse (fra latin) af mystikeren Henrik Suso († 1365): Gudelig visdoms bog (se planche IV). Sproget her er ret stærkt jyskpræget. — Videre kendes fra forskellige håndskrifter brudstykker af flere skrifter af Bonaventura († 1274), ordensgeneral for franciskanerne; de er oversat til dansk dels direkte fra latinen, dels fra ældre svenske oversættelser, og kun prøver foreligger trykt. Også den hellige Birgittas åbenbaringer (revelationes) har sikkert eksisteret på dansk, men vi har nu kun overleveret enkelte fragmenter (benyttet ved indbinding af håndskrifter og regnskaber).

F. DIGTNING

Den middelalderlige romantiske digtning er godt repræsenteret, om end først i håndskrifter fra periodens slutning. En særstilling i overleveringen indtager de tre rimede romaner, der under et kaldes Eufemiaviserne. Den tyskfødte norske dronning Eufemia, gift med Håkon Magnussøn den ældre, lod henholdsvis i årene 1303, 1308 (eller 1301?) og 1312 — som en artighed mod den vordende svigersøn, hertug Erik af Södermanland (barnebruden Ingeborg var født 1301!) — oversætte til svensk romanerne Ivan løveridder, Hertug Frederik af Normandi og Flores og Blanseflor, og fra svensk blev disse tre digte igen oversat til dansk, antagelig dog først i unionstiden. Digtene selv oplyser, at de er oversættelser. Ivan løveridder er oversat *„aff walskæ tunge och pa wort mall"* og går tilbage til Chrestien de Troyes' „Ivain ou le chevalier au lion" (fra slutn. af 1100tallet). Hertug Frederik af Normandi er *„wend . . aff tysk"*, men dets kilde er ukendt. Flores og Blanseflor endelig synes i første instans at gå tilbage til en norsk prosaroman (*„Ewfemia*

dronningh i then timæ / lodh sætte thennæ bog a rimæ / lidhet føræ hwn døde"), men sagnet går tilbage til Orienten, hvorfra det på korstogstiden kom til Vesteuropa.

De danske oversættelser er alle tillige med andre romantiske digte overleveret i hs. Stockholm K 47, 4⁰ fra ca. 1500; Ivan løveridder tillige i hs. Stockholm K 4 fol. fra ca. 1450 og Flores og Blanseflor tillige i Ghemen-tryk fra (1504? og) 1509. Om de enkelte texter følgende:

Ivan løveridder I (Stockh. K 47, 4⁰) er en fri bearbejdelse eller omdigtning; ved afskriften har to hænder medvirket, begges sprogform er dog udpræget jyskfarvet. Ivan løveridder II (Stockh. K 4 fol.) er derimod en temmelig slavisk fordanskning af det svenske forlæg, med østdansk sprogpræg og i ordbrug og syntax stærkt svensk påvirket. — Hertug Frederik af Normandi (Stockh. K 47, 4⁰) er oversat af en kvinde; texten er noget forkortet i sammenligning med de bevarede svenske texter; sproget jyskpræget. — Flores og Blanseflor (Stockh. K 47, 4⁰) er ligeledes oversat af en kvinde; sproget jyskpræget. Af et Ghemen-tryk fra 1504(?) kendes kun 6 blade. Ghemen-trykket 1509 har en noget kortere, fra håndskriftet forskellig text; sprogformen er østdansk uden videre dialektpræg. — De øvrige romantiske digte i Stockholm K 47, 4⁰ er: Dværgekongen Lavrin (oversat fra tysk; det (neder)tyske forlæg kendes dog ikke), Den kyske dronning (oversat 1483 af Jep Jensen; forbillede ukendt) og Persenober og Konstantianobis (oversat 1484, antagelig af den samme Jep Jensen; den umiddelbare kilde kendes ikke, men man antager, digtet går tilbage til et tabt norsk forlæg). Sprogformen i alle digtene er ret jyskpræget.

Prosaromanen Karl Magnus' krønike findes i et hs. (Stockholm Vu 82, tidligere 12 b), kaldet Børglumhåndskriftet, fordi det slutter med notitsen „*Ar æfter gudz byrd mcdlxxx sancte Marie Magdalene afften i Børlum*". Oversættelsen hviler på en norsk saga, Karlamagnús saga (fra slutn. af 1200tallet, gengivende de franske heltekvad om Karl den store). Sproget i afskriften viser såvel skånske som jyske former, de sidste vel stammende fra afskriveren. En omtrent ligelydende afskrift har Ghemen benyttet som textgrundlag for et tryk (fra 1501? eller 1509), hvoraf godt halvdelen af et exemplar er bevaret.

Et moraliserende digt er De gamle danske dyrerim, bevaret i Stockholm K 46 (jf. Kongekrøniken s. 18; hånden er nok fra samme

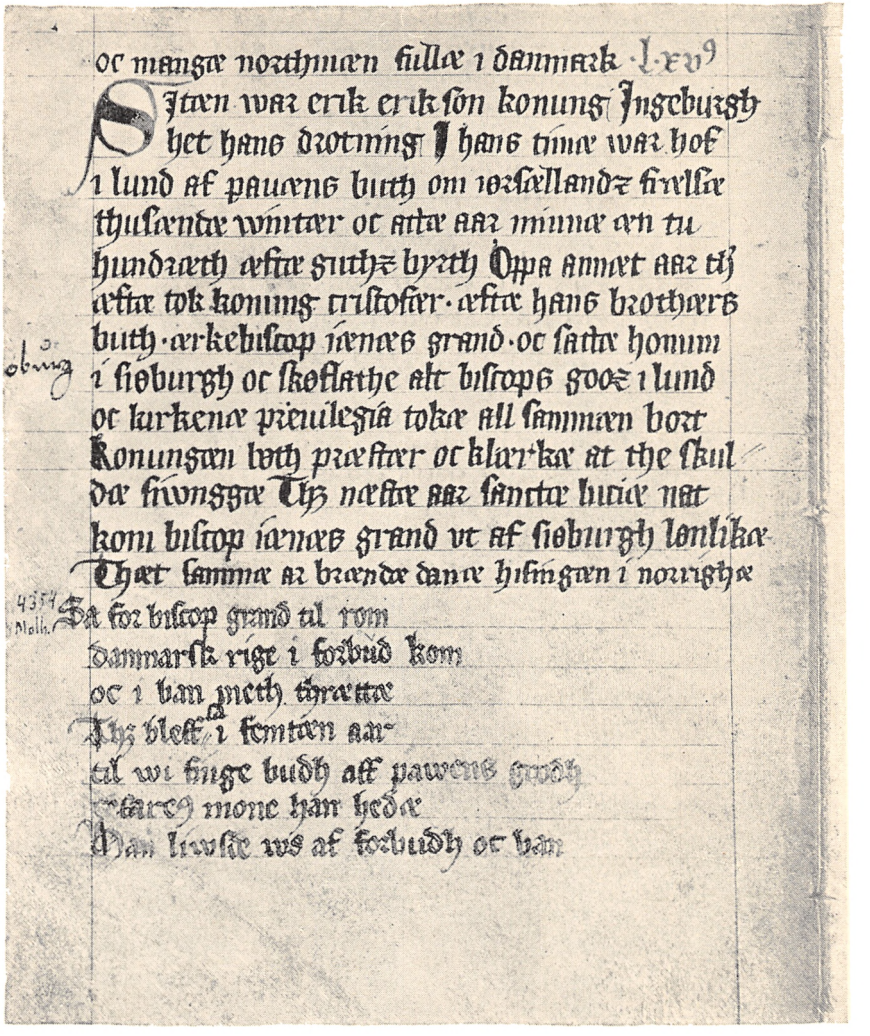

oc mangæ northmæn fullæ i danmark · l·xv⁹
Sitæn war erik erik son konung Ingeburgh
het hans drotning I hans timæ war hof
i lund af pauæns buth om iørsællandz frælsæ
thusændæ wintær oc attæ aar minnæ æn tu
hundræth æftæ guthz byrth Oppa annæt aar th
æftæ tok konung cristofær · æftæ hans brothærs
buth · ærkebiscop iænæs grand · oc sattæ honum
i siøburgh oc skøflathe alt biscops gooz i lund
oc kirkenæ preuilegia tokæ all sammæn bort
Konungæn bøth præstær oc klærkæ at the skul
dæ siwnggæ Thz næstæ aar sanctæ luciæ nat
kom biscop iænæs grand vt af siøburgh lønlikæ
Thæt sammæ ar brændæ danæ hifingæn i norrighæ
4354 Molh. Sa for biscop grand til rom
danmarsk rige i forbud kom
oc i ban meth thrættæ
Thz bleff i femtæn aar
til wi finge budh aff pawens goodh
[illegible] mone han hedæ
Man liwsde ws af forbudh oc ban

Gesta Danorum (Stockholm B 77 fol. 92v) med et brudstykke af Rimkrøniken. Jf. s. 18.

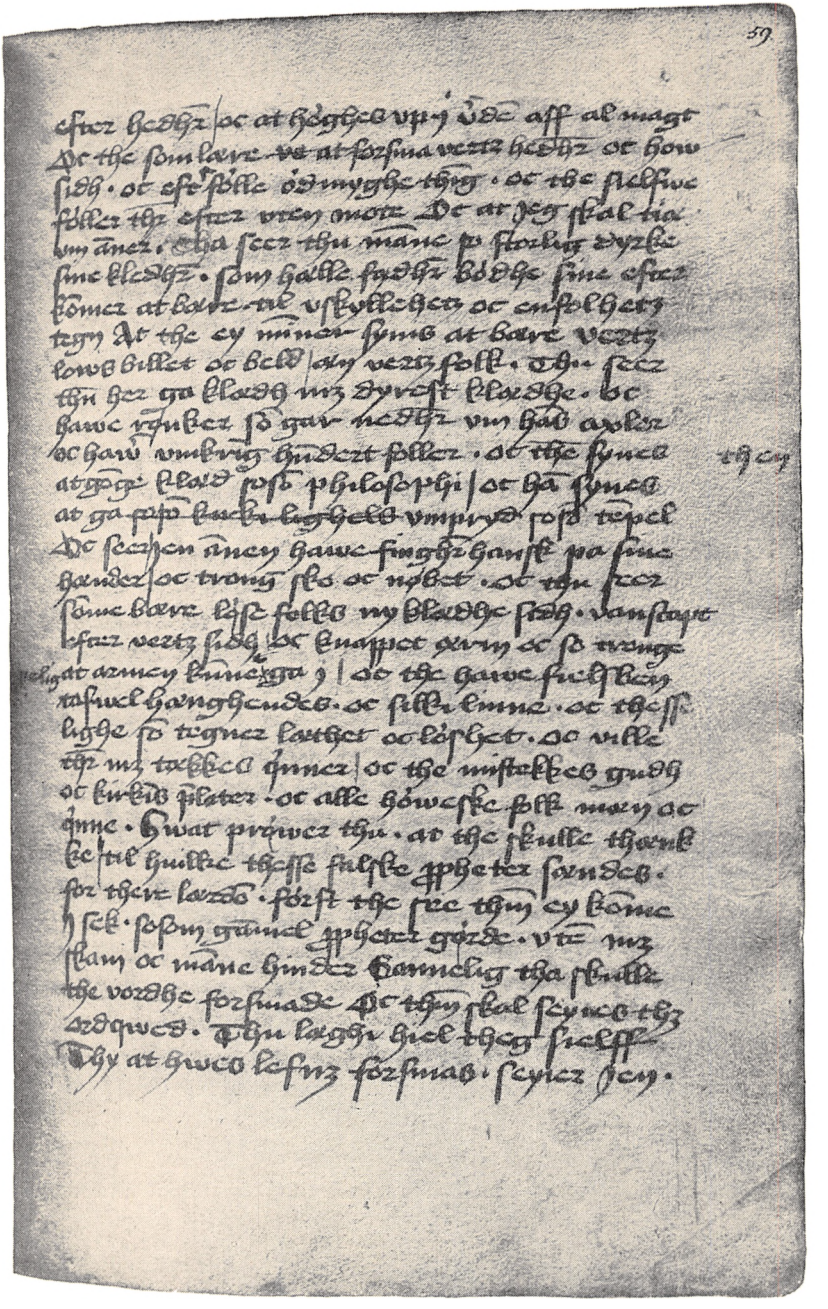

Henrik Suso: Gudelig visdoms bog („Grinderslevhåndskriftet“ AM 783, 4° fol. 59r).
Jf. s. 25.

skriverskole som Ole Jakobsen). Værket omfatter dels latinske småstykker af naturvidenskabeligt indhold (citater af fremmed oprindelse), dels en række rim om fugle og dyr, vistnok originale (fremmed forbillede kendes i al fald ikke). Ordforrådet er dagligdags og folkeligt. Sprogformen er sydsjællandsk.

Af religiøs digtning haves en række Mariaviser, navnlig i bønnebøgerne. I Lucidariushåndskriftet (AM 76, 8⁰) vedgår forfatteren til en Mariavise, at „*han hether Per Reff lyllæ*", og måske er den samme Peder ræv forfatter til flere andre sammesteds. Foruden ham kender vi en anden navngiven digter, sognepræsten hr. Michael i Odense, som på dronning Christines anmodning i 1496 skrev et længere digt „*Om iomffrw marie rosenkrantz och dess brøderskaff*". Dette digt sammen med to andre (vistnok ældre) af hans digte („Om skabelsen" og „Om det menneskelige levned") blev trykt 1515.

Folkevisen (kæmpevisen, balladen) er antagelig sammen med dansen kommet fra Frankrig til Danmark omkring 1200 og fik her en blomstring som næppe noget andet sted. Adskillige af vore 5-600 folkeviser er da sikkert også fra forrige periode, resten stort set fra denne, men hvorvidt texterne overhovedet har været ført i pennen i større udstrækning i dette tidsrum, er et stort spørgsmål. I så fald er de gået næsten sporløst tabt. Vi kender nu kun et par omkvæd samt syv strofer af visen „Ridderen i hjorteham", bevaret i et blandingshåndskrift fra ca. 1450 (Linköping 59, 4⁰). Ellers foreligger først fra 1500tallet og senere folkevisehåndskrifter. Sprogformen viser imidlertid tydeligt tilbage til middelalderen, hvorfor deres stil behandles her (§ 41 D).

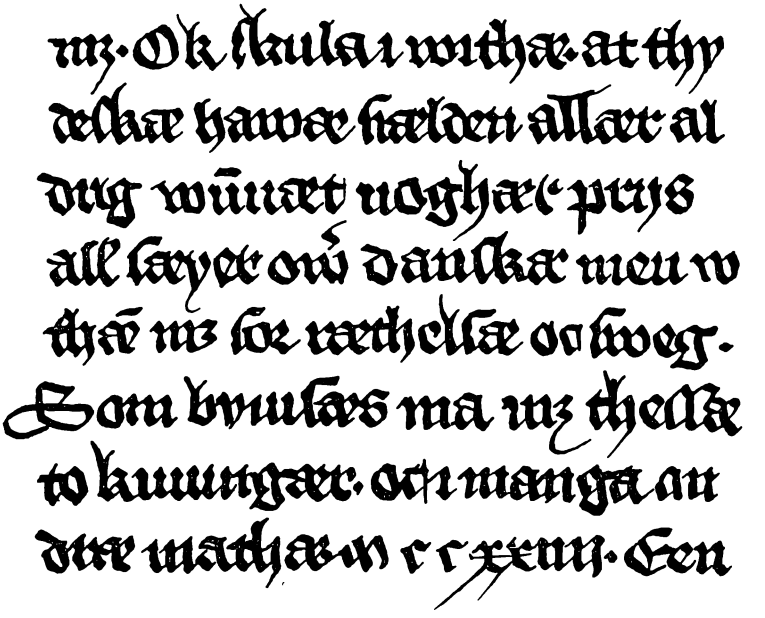

39. SPROGETS LIV OG KAMP I HJEMLIGT OG FREMMED

Sprogets ydre historie er i unionstiden ulige interessantere end den indre. Der fandt jo nok udviklinger sted i sproget også i denne periode, navnlig ordforrådets vækst er bemærkelsesværdig, men talesprogskredsene, i det mindste de lokale, lå dog allerede ved begyndelsen af perioden fast, og de konstituerende træk i skriftsprogsnormen var klare. Disse kendsgerninger understreges blot af de sprogkilder, tiden har levnet os, men nye forhold af varig betydning skabes egentlig ikke. Tværtimod. Efter som skrivefærdigheden breder sig uden for den gejstlige stand, på en måde verdsliggøres, møder de midtpunktsøgende, samlende kræfter større modstand, og vi bliver vidne til en mer eller mindre uhæmmet skriftudøvelse, der skaber mærkeligt brogede skriftsprogsforhold, især på ortografiens og formlærens område. Der syndes hyppigere mod normen,

Frise: Rydårbogen (E don. var. 3, 8° fol. 217v).

fordi synderne er blevet flere, men normen virker dog stadig og venter kun på teknisk bedre lejlighed til atter stærkere at kunne midtsamle løsgængerne. Og samtidig hermed har sproget en kamp at kæmpe, inden det bliver eneherskende udtryk for det nationale mål. Denne kamp måtte det føre såvel mod latinen som mod middelnedertysken.

A. LATIN OG DANSK

Uden for retsbøgerne, et par lægebøger og legendesamlinger var det danske sprog hidtil ikke taget i brug i skrift. Den boglige syssel, oplæring og skriftlærdom hørte kirken til, og kirkens sprog var latinen. I denne tradition skete der imidlertid et brud i slutn. af 1300tallet, idet det danske sprog da inden for de diplomatariske kilder tilkæmpede sig brugsret og lidt efter lidt fortrængte latinen. Skønt det ofte ved lokalt-tekniske forhold havde knebet for latinen at finde sproglig dækning, hvorfor man havde taget sin tilflugt til et dansk ord nu og da (I. 205 f.), var der i Danmark ikke mindste vaklen i sprogbrugen før 1371, og først under dronning Margrete finder vi en bevidst stræben efter at fremhjælpe dansken. Denne ændring kan imidlertid ikke vurderes isoleret, men må ses i større sammenhæng.

For diplomsproget var forholdet dette, at man kan skelne mellem en sydlig gruppe lande, hvor latinen helt havde overtaget, og hvor nationalsprogene til noget forskellig tid i de forskellige lande først måtte kæmpe sig frem, og en nord-vestlig gruppe, hvor nationalsprogene fra den ældste tid brugtes side om side med latinen som diplomsprog. Mellem disse to grupper, men med fast forbindelse mod syd, lå Danmark-Sverige. I nabolandet mod syd, Tyskland, er det ældste i original bevarede tyske diplom fra $^{25}/_{7}$ 1240, i landene mod nord og vest, England og Norge, kender vi derimod diplomer skrevne på nationalsprogene fra overleveringens ældste tider. $^{3}/_{6}$ 1343 træffer vi det første svenskskrevne brev. Med Jens dues opladelsesbrev af 1371 blev Danmark således det sidste land, hvor nationalsproget vandt frem som diplomsprog. Og dette skifte fandt selvfølgelig ikke sted på en gang med Jens dues brev, men ændringen skyldes først og fremmest centralstyrelsen, dronning Margrete eller nærstående kredse, som målbevidst synes at have givet exemplet til efterfølgelse.

At Jens dues brev blev udfærdiget på dansk — men så åbenbart over en latinsk læst, at man egentlig ikke forstår det uden at „oversætte" det til latin igen (*forstande* i betydningen „overdrage, stille til rådighed" forstås ikke, før det oversættes til lat. *præstare*, præstere, levere) — kan måske skyldes hans østlige orientering. Han hører hjemme i Østdanmark, har familie i Skåne og optræder senere i Sverige og Finland. Deler vi nemlig de nærmest følgende på dansk skrevne breve efter interessesfærer, viser det sig, at de stort set kan deles i to grupper, den ene hjemmehørende øst for Øresund, den anden knyttet til dronning Margretes (Erik af Pommerns) eller kancelliets virksomhed. — Det er ikke vanskeligt at forklare, hvorfor man i de skånske provinser begynder at anvende nationalsproget (fx. i $^{12}/_{7}$ 1378, $^{20}/_{4}$ 1385, $^{31}/_{10}$ 1386, $^{26}/_{5}$ 1387, $^{16}/_{8}$ 1393 etc.). Skåne havde i den menneskealder, som gik forud for 1360, været nøje knyttet til Sverige, først fra 1332 som pantsat til Magnus smek og senere som hans egentlige ejendom, og man havde fra svensk side (således i al fald den hellige Birgitta) ønsket, at Skåne måtte blive svensk. Men i Sverige var man som nævnt allerede 1343 begyndt at anvende modersmålet, selv om dette først henimod 1370 bliver almindeligere end latinen. Forholdet i Skåne kan da sikkert forklares som efterligning af svensk skik, den man fra forbindelsen med Sverige var blevet kendt med.

Den anden gruppe breve er enten udstedt af dronningen, Oluf eller Erik (fx. $^{10}/_{7}$ 1379, $^{18}/_{8}$ 1386, $^{5}/_{12}$ 1391, $^{6}/_{7}$ 1393 etc.), eller også er brevene udstedt til dem, og i de fleste, måske alle tilfælde udfærdiget af kancelliet (fx. $^{18}/_{1}$ 1386, flere fra $^{6}/_{7}$ 1393, $^{2}/_{2}$ 1396 etc.). Hertil kan vel også regnes de af samme skriver skrevne danske hyldingsbreve af $^{10}/_{7}$ og $^{31}/_{8}$ 1387 fra Skånes og Sjællands landsting, medens fynboernes hyldingsbrev er på latin. Ligeså hyldingsbrevet $^{13}/_{7}$ 1397 og unionsbrevet $^{20}/_{7}$ 1397. Uden for disse grupper træffer vi først danske breve (adelige og adeligt gods vedrørende) fra 1390, 1394, 1395 etc. Og at det er dronning Margrete eller kancelliets inderkredse, der bevidst har søgt at bringe dansken i anvendelse, turde fremgå af den kendsgerning, at når hun eller kancelliet tog tingsvidner på Sjællands landsting, udstedtes disse på dansk ($^{21}/_{1}$, $^{3}/_{8}$, $^{28}/_{6}$ 1400, $^{29}/_{6}$ 1407, $^{18}/_{7}$ 1408), men når der ellers udstedtes tingsvidner der, benyttedes latinen ($^{23}/_{6}$, $^{22}/_{12}$ 1400, $^{10}/_{5}$ 1402, $^{27}/_{2}$ 1404, $^{29}/_{6}$ 1407). Bortset herfra indføres først 1416 dansk som sprog i sjællandske landstingsvidner, og endnu i 1417 kan vi træffe et par latinske. Johannes Gørstinge, landsdommeren, fulgte altså helst traditionen, kun til dronning Margrete udfærdigedes brevene på dansk.

Hvorfra tilskyndelsen til dette sprogskifte i sidste instans er hentet, kan vel ikke sikkert afgøres, men det synes dog naturligst ud fra de givne forhold at tænke sig, at her foreligger nordisk påvirkning. Det var jo kun at indføre i Danmark, hvad der fra gammel tid havde været skik i Norge, og på Margretes tid havde vundet hævd i Sverige. — Danskens fremtrængen finder sted i årene omkring århundredskiftet. Fra 1378—79 og fremefter anvendes i kancelliet dansk i diplomerne. Fra og med Margretes almindelige

forordning 1396 udstedes alle love på dansk. Det første danske herredstingsvidne er fra $^{23}/_{6}$ 1399 (Rinds hrd.), derpå $^{23}/_{6}$ 1407 (Gudme hrd.), $^{3}/_{5}$ 1410 (Rødding hrd.), $^{23}/_{1}$ 1416 (Slagelse hrd.) etc. Det første danske bytingsvidne (uden for Skåne) er fra Ribe „før $^{1}/_{5}$“ 1409, det første sysseltingsvidne $^{6}/_{4}$ 1418 fra Vendelbo bygdeting. På Fyns landsting skrives dansk $^{7}/_{5}$ 1418, på Viborg landsting $^{24}/_{4}$ 1417. Og fra ca. 1425 er da det danske sprog vundet frem til at være det herskende diplomsprog. Også i inskriptioner begynder nu dansk at trænge frem. Den ældste ligsten med dansk indskrift er fra 1408 (i Sakskøbing kirke).

Men latinen var jo ikke dermed afskaffet. Den anvendtes fortsat i den statslige korrespondance med udlandet (Tyskland undtaget), i traktater olgn. Ligeså holdt gejstligheden fast ved latinen. Derfor er også de fleste almindelige gilders skråer og så godt som alle gejstlige gilders skråer skrevet på latin. Og selv hvor den latinske klædedragt var afskaffet, kunde det fremmede snit dog spores længe efter på mange områder, som det nærmere skal omtales nedenfor.

B. MIDDELNEDERTYSK OG DANSK

Før denne sejr blev vundet, havde dansken imidlertid haft en anden medbejler at kæmpe med: det fremtrængende middelnedertyske (plattyske) skriftsprog. I en overgangstid (groft regnet 1325—1425) var Danmark nemlig, hvad diplomer og breve m. v. angår, godt på vej til at blive tvesproget. Den historiske baggrund herfor er antydet ovenfor (s. 2 ff.): indvandringen af handlende og håndværkere samt, hvad der i denne forbindelse er vigtigst, fremmed adel. Thi vel beroede den varige og dybtgående påvirkning (ordforråd, navnestof etc.) først og fremmest på indvandrernes store tal og på den kulturelle overlegenhed fra tysk side, men til en begyndelse lå afgørelsen i den skriftlige sprogbrug nok så meget i den omstændighed, at det var de ledende personer, der benyttede sig af nedertysken. Det er forståeligt, at greverne af Holsten og hertugerne af Sønderjylland skriver nedertysk (se 1 ndf.), og ligeså de i Sønderjylland indvandrede tyske adelsmænd (se 2 ndf.). Men også de senere indvandrede tyske adelige i det øvrige kongerige anvender nedertysk (se 3 ndf.), og vi ser nu, hvad der er mindre forståeligt, at man fra dansk side anerkender brugen af nedertysk som diplomsprog, idet

man i breve til disse fremmede afstår fra latinen (og senere dansken) og skriver nedertysk! Kancelliet går høfligt i spidsen (se 4 ndf.) over for fyrsterne i Sønderjylland og Holsten, og derpå følger andre efter i breve til indvandrede (se 5 ndf.).

Exx. 1. Hertug Valdemar 12/4 1325; hertug Gerhard 9/4 1327; grev Johan 6/10 1336; hertug Valdemar 11/2 1340; greverne Henrik og Klaus 23/6 1340; etc. — 2. Hartvig Blok mfl. 29/9 1350; Johan Muggle 14/4 1369; Radolf Schyrennow 21/5 1369; Johan Hummersbotel 29/7 1372; etc. — 3. Henning Podebusk 23/12 1375; Ahlefeldterne 6/11 1389, 8/12 1389, 18/5 1401; Henrik Skarpenberg 22/8 1388; Konrad Moltke 29/9 1389; Hartvig Breide 8/5 1401; Hartvig Pogwisch 11/5 1401; Hennike Limbeks kvitteringer skrives på nedertysk; etc. — 4. Breve af 8/1 1341 (Hälsingborg), 12/7 1392 (Vordingborg); brevene 1392 om kong Albrechts befrielse; osv. — 5. Tuve Galen til Kort Moltike 18/8 1383; Jeppe Jensen til Hennike Limbek 2/2 1395; Jens Falk til Predbjørn Podebusk 10/7 1400; etc.

Dette er vel værd at lægge mærke til: længe før dansk blev diplomsprog, har der været gjort ikke ringe brug af nedertysk, ikke blot af de indvandrede selv, men også af kancelliet og privatmænd over for disse.

Man kunde vel nu have ventet, at brydningen mellem dansk og nedertysk var blevet tilspidset i særlig grad i Sønderjylland, hvor befolkningsblandingen gjorde sig stærkest gældende. Det må dog virke overraskende, at der, bortset fra Højer, Tønder og Slogs herreder (og måske også Rise hrd.) ikke synes at have været større vaklen i valget af skriftsprog: nedertysk er fra ca. 1400 eneherskende brev- og diplomsprog i Sønderjylland i og syd for herrederne Viding—Kær—Vis—Lundtofte—Nybøl samt på Als. I de nævnte midtherreder Højer—Tønder—Slogs—Rise veksler tysk og dansk i 1400tallet, og i bæltet nord derfor (fra Lø og S.-Rangstrup herreder og nordpå) rådede dansken. Se kort s. 164. Overalt dog med de sædvanlige latinske undtagelser hos gejstligheden.

Exx. Erik Holk til Zegheboden Krummedige 4/4 1380; Hartvig Sehested til Erik Krummedige 26/3 1388. — Slesvigbisperne skrev nedertysk afvekslende med latin. — Jyske lov oversættes til nedertysk i 1300tallet og foreligger i et hs. fra århundredets sidste halvdel (Lindauhs). Slesvig stadsret oversættes ca. 1400 til nedertysk, Flensborg stadsret i tiden 1400—1450, Åbenrå skrå ligeså i 1400tallet (stadfæstet 1474). — Gildernes skråer er nedertyske: Skt. Nikolajgilde i Flensborg 1446, Vor frues gilde i Flensborg 1492; købmandsgilder i Flensborg 1420 og i Haderslev ca. 1500; lavenes skråer ligeså: Slesvig skræddere 1415, slagtere 1421, bagere 1418; Flensborg smedesvende ca. 1425, skomagere 1437, buntmagere 1437, bagere 1452; Sønderborg skomagere 1488, Tønder skomagere 1492, Åbenrå skomagere 1496, Ribe smede 1424. — I de

blandede midtherreder: Højer, da.: 1493, 95, 96, nederty.: 1490; Tønder, da.: 1489, 90, 91, 96, nederty.: 1443, 82, 90, 91; da.: sognevidne fra Møgeltønder 1490; Slogs, da.: 1470, 72, 80, 82 etc., nederty.: 1470, 81, 82, 84 etc., i 1491 foreligger dobbeltudfærdigelser på henh. da. og nederty.; Rise, da.: 1496, nederty.: 1486, 99. — På Als kunde der dog også udstedes danske tingsvidner, men normen var (indtil 1650) nedertysk. — Der skrives nedertysk $^{6}/_{10}$ 1397 på Urnehoved landsting, $^{19}/_{4}$, $^{18}/_{5}$ og $^{24}/_{6}$ i Hvidding hrd., ja endog på Malt herredsting $^{6}/_{6}$ 1392 og Anst herredsting $^{3}/_{5}$ 1408.

Så langt mod nord som i Ribe var nedertysken ved at få skriftherredømmet, hvad der vel beror på den tilsvarende stærke indvandring her (s. 3). De første ikke-latinske breve fra Ribe er skrevet på nedertysk, skønt de alle vedrører indre forhold i byen ($^{18}/_{6}$ 1407, $^{21}/_{1}$ 1408, $^{25}/_{1}$ 1408), og selv om det første danske brev følger hurtigt efter („før $^{1}/_{5}$“ 1409), og dansk i de følgende år bliver hyppigere, brugt såvel af byen som kapitlet, forekommer dog nu og da nedertyske breve, ligesom lavsartiklerne for Ribe smede $^{3}/_{3}$ 1424 er på nedertysk. Karakteristisk er det også, at da de danske provinser i 1421 skulde afgive vidnesbyrd om hertugdømmets stilling, er skåningernes brev ($^{28}/_{6}$) dansk, sjællændernes ($^{3}/_{7}$) latin, men jydernes ($^{4}/_{8}$), dateret Ribe, er nedertysk. — Sejren i det nordlige bælte blev dog snart det danske sprogs fuldt og helt: $^{15}/_{6}$ 1450 fik Ribe smede danske lavsartikler, $^{5}/_{11}$ 1425 skrives dansk på Hvidding herredsting, og $^{25}/_{5}$ 1421 skrives dansk på Gram herredsting. Men i det sydlige bælte var og blev skriftsproget tysk, støttet af kancelliet, skønt folket talte dansk. Det middelnedertyske sprog, som her anvendes i dokumenterne, er „af lybsk-nordnedersaksisk-østelbisk karakter“ (Bock).

I det øvrige land dukker nedertysken op, hvor kolonisationen er særlig talstærk, eller hvor en betydende enkeltperson (af kongehuset eller adelen) har været mere fortrolig med dette sprog end med dansk og latin. Således har vi tyske skråer for de tyske kompagnier i København og Malmø fra henh. 1382 og 1452, for Københavns guldsmede 1429 og for det tyske Elende lav (jf. s. 4) i Odense 1435. Rimkrøniken oversættes til nedertysk (s. 19) med dedikation til Christiern I, Eriks sjællandske lov og Sjællandske kirkelov oversættes ligeså (ca. 1450?). Den samme Johannes Nielsen, som har leveret flere hss. af Jyske lov (s. 11), har skrevet en nedertysk oversættelse af Mosebøgerne, og der er overleveret flere bønnebøger og opbyggelsesbøger på nedertysk, som har været i danske adelsfamiliers eje.

Tyskkyndige skrivere fandtes endvidere til stadighed i kancelliet, hvor der især efter 1460 (da Christiern I får Slesvig og Holsten) var en stor tysk korrespondance at føre. Fra begyndelsen af 1500-tallet (i det mindste under Frederik I) ledes denne afdeling (tyske kancelli) af en „tysk kansler".

I det hele må man sikkert regne med udbredt tvesprogethed i vide kredse, fra hoffet og adelen til borgerstanden. Når dronning Dorothea skriver til danske adelsmænd, anvendes dansk, men når hun skriver til sønnen Hans, anvendes nedertysk. Man hører jævnlig i 1400tallet udtalelser om, at latinen ikke forstås (fx. $^{14}/_{5}$ og $^{20}/_{10}$ 1440; $^{18}/_{1}$ 1458: på Sjællands landsting blev et latinsk brev „så udtydet og læst for os på dansk"), men aldrig, at tysken (plattysken) ikke blev forstået.

Særlige forhold var til stede i Sønderjylland. Selv om vi ikke har sikre oplysninger om talesproget, synes de seneste undersøgelser (Bjerrum) at vise, at der har været talt dansk til en linie syd om Svans samt i Kosel, Haddeby, Hollingsted, Ostenfeld, Svavsted og Mildsted sogne, men at man nu i middelalderen i Mildsted og Svavsted samt Haddeby og rimeligvis også Hollingsted gik over til plattysk (i det mindste i omgangssproget); se kort s. 164. Syd derfor, i egnen ned til Ejderen taltes plattysk. Mod vest langs kysten fra Ejdersted til Rødenæs—Tønder samt på øerne taltes frisisk. I erklæringen om hertugdømmets stilling $^{4}/_{8}$ 1421 (s. 33) siges ganske vist (punkt 4): „*Item . . so ys de ghemeneste sprache noch huden imme daghe Densch in deme vorscreuenen Sunder-Jutlande also wol alse in Noriutlande*" (ɔ: så er det almindeligste sprog endnu den dag i dag dansk i det fornævnte Sønderjylland lige så vel som i Nørrejylland). Men hermed fastslår man blot, at talesproget stort set er dansk, og dette er sikkert rigtigt. På landet indtil Danevirke har talesproget stadig været dansk, men i byerne har der været et stort tysktalende kontingent. I Ekernførde og Husum taltes sikkert kun plattysk. I Slesvig og Flensborg har tvesprogetheden nok været ret almindelig, og her opstår i 1400tallet sådanne blandingssprog, som Christiern Pedersen i sin oversættelse af Davids psaltere 1531 hentyder til med udtrykket „*flensborgis Danske (thi man taler der Danske och tydske till hobe)*" (frise s. 162). Dog har der selvfølgelig også til stadighed kunnet høres rent dansk (sønderjysk) talesprog. I Slesvig oplæstes med nogle års mellemrum Jyske lov på rådhuset for almuen, og at det her drejer sig om den danske text, tør man

slutte deraf, at oplæsningen sidste gang fandt sted i 1504, da den danske text af Jyske lov bliver trykt, medens den trykte nedertyske text fra 1486 ikke havde voldt nogen ændring i skikken.

Dette møde mellem dansk og tysk satte sine blivende spor i begge sprog, men unægtelig med vidt forskellige resultater, der tydeligt viser, hvor det kulturelle førerskab lå. Medens plattysken fra dansk kun optog et mindre antal låneord og væsentlig sådanne, som hørte til det lokalt tekniske ordforråd (fx. *veste*, fæste (subst.), *dingeswinde*, tingsvidne, *schra*, skrå, *lowbôk*, lovbog, *santman*, sandemand, *lantbo*, landbo, *makschiften*, mageskifte, *gammelmat*, gammelmad, sul, olgn.), var lånene (enkeltord såvel som orddannelseselementer) fra middelnedertysk til dansk så omfattende, at næppe noget tidsrum før eller senere kan vise magen til vækst ved tilegnelse af fremmedsprogligt stof. Se herom § 43.

C. DANSK OG SVENSK-NORSK

De sproglige følger af unionen blev højst forskellige i de tre nordiske lande. Medens de samlende kræfter i Sverige og Danmark allerede ved periodens begyndelse var så stærke, at de spredende tendenser, der fremkom ved den kraftige forøgelse af de mindre skrivekyndiges tal, blev uden betydning, var der ikke i Norge nogen enkelt centraltvirkende kraft, der kunde midtsamle folket om en national skriftnorm og derved sprogligt holde stand over for de fremmede påvirkninger. Det norske sprogs ulykke var den, at befolkningens førende lag, der var spredt og fåtalligt, manglede samling og enhed. Allerede længe havde den plattyske indflydelse været stærk i byerne (især i Bergen). Siden unionen med Sverige (efter 1319) trængte også svenske ord og former ind i skriftsproget, og efter unionen med Danmark (fra 1380) blev det lidt efter lidt dansken, som kom til at dominere. Ved udgangen af 1400tallet er forholdet da dette, at norsk skriftsprog er forsvundet (bortset fra retssproget, hvor det holdt sig til omkring 1600), og at dansk er blevet det officielle skriftsprog i Norge. Talesproget derimod er i bygderne stadig rent norsk (delt i dialekter), medens det i byerne vel allerede nu er ret opblandet med plattyske og danske låneord.

For kongebrevenes vedkommende er forholdet dette, at de indtil 1400 alle er skrevet på norsk. Fra 1400—1450 er af 53 kongebreve de 27 norske, 14 svenske og 8 danske samt 4 i „eit blandingsmaal som det synest uraad

aa heimfesta, men som me nærmast kann kalla dansk-svensk" (Hægstad). Efter 1450 synes der ikke at være skrevet kongebreve på norsk (herfra dog undtaget breve udstedt af kansleren i Oslo i kongens navn). De sidste er skrevet i Bergen i høsten 1450, medens Christiern I endnu var i Norge; efter hans hjemrejse samme efterår er de danske. I andre breve fortsættes dog med norsk, ofte med et ikke ringe svensk islæt. Dansk påvirkning bliver først stærkere fremtrædende ned omkring 1500.

I Sverige, hvor plattysken i mange byer var fuldt så fremtrædende som i Norge, og hvor også dansken i unionstiden trængte på, blev forløbet et helt andet. De to sprog, svensk og dansk, stod jo hinanden meget nær. De svenske rigsråder kunde, sikkert fuldt oprigtigt, i et brev ($^{20}/_{1}$ 1506) til de danske rigsråder skrive: „*Tencker till verdige fæder och gode mæn ath wij ære alle eth twngomaall och i thet neste alle sammen befrwndade* (ɔ: beslægtede) *till kiøth och blodh.*" Egnsmålene kunde vel — som i nutiden — være meget forskellige, men skriftnormerne løb på mange områder parallelt (I. 254), og samkvemmet kunde sprogligt ikke have nogen vanskelighed. Vi kender da også flere tilfælde, hvor danske (eller danskfødte) skrivere har været virksomme i Sverige før unionstiden. Et håndskrift af Hälsingelagen fra ca. 1350 er således skrevet af en dansk (måske en sønderjyde). Sproget viser mange danismer, og i lovens fortale forekommer flere sentenser fra Jyske lovs fortale. Et andet hs., af Upplandslagen, fra omtrent samme tid er ligeledes skrevet af en dansk skriver.

Slige isolerede tilfælde er dog uden indgribende betydning for helheden. Men med unionen får den dansk-sproglige expansion i Sverige en anden og for svensken farligere karakter. De historiske forhold giver forklaringen. Centralstyrelsen var dansk, og der fandt en vis, om end ikke særlig stor, så dog betydningsfuld dansk indtrængen sted. Der var danske lensmænd og fogeder i Sverige, for øvrigt i strid med unionsaftalerne, der var danske hære i landet, danske adelsmænd indvandrede (fx. familier som *Gyllenstierna* og *Thott*), og danske hushovmestre var i fornemme svenskes tjeneste, osv. Gustav Vasas lærer var den danske magister Iver. Særlig i kancelliet synes den danske påvirkning at have trængt ind. Man finder her ret udbredt svækkelse af de tryksvage vokaler til *-e* (fx. *gate, bygie, uthen, ware, ære* osv.), ligesom den danske klusilsvækkelse efterlignes (fx. *arbede, rige, skib* olg.). Man kan vist ikke benægte, at der virkelig en tid var mulighed til stede for indførelse i svensk af visse træk i dansk skriftsprogsnorm, især sådanne som

også kunde støtte sig til enkelte svenske dialekter. Men der rejste sig snart en målbevidst, national modstand mod danskerne og alt hvad dansk var. Selv om Heming Gadhs berømte tale mod danskerne (1510) er et noget senere falsum, er dens ord dog et udtryk for en sproglig iagttagelse af følelsesmæssig betydning.

„Men vårt tungomåll, Suenska måll, hålla de (ɔ: danskerne) föracteligett, och aff stor offuerdadighett förvendha dhe all ordh ifrån sina rätta naturligha artt och liudh. Den, som wij effter rett skiick kallom Jacob, den göra de till Jeppe: den wij næmne Johan, honom förwendhe de wthi æn Josse: Den hos oss hetter Claes eller Nils, den göra de till en Nisse, och brucka de sådana förfalskning i mångh annor ordh sammaledes".

Politisk kom modstanden først med Engelbrekt Engelbrektsson — „den förste svensken" — og bonderejsningerne, hvor man, som det fortælles, for at skelne mellem svenske og danske fanger lod dem udtale ordene „Hvit hest i korngulf", og manglede det svenske tonefald, var det døden (i øvrigt synes af dette schibboleth kun det første ord at kunne have været udslaggivende!). Sprogligt kom modstanden senere ved optakten til reformationen, hvor man greb tilbage til den ældre sprogform, som hørte Vadstenakulturen til og havde været normgivende i vide kredse. Endnu i oversættelsen af Nya testamentet 1526 er der danske træk at spore, men i Gustav Vasas bibel 1541 er enhver mindelse af dansk fjernet (bortset fra enkelte låneord). Litterært var biblen Laurentius Petris værk, ortografisk stemte den overens med hans og broderens, reformatoren Olaus Petris retskrivning. Og denne ortografi og det arkaiserende formsystem i Gustav Vasas bibel blev grundlaget for svensk skriftnorm i kommende tider (bl. a. med indførelse af *å, ä* og *ö*). — Tilbage af dansken blev da i svensk kun en række låneord, fx. *arilds (tid), bagare,* bager, *balja,* balg, skede, *bägare,* bæger, *danne(man), drabba,* ramme (ældre da. *drabe,* igen lånt fra mnt. *drapen*), *förlora,* forlore, tabe, *förolämpa,* forulempe, *förvanska, hälleflundra,* helleflynder, *iller,* ilder, *kavring, korg,* kurv, *ströva,* strejfe (ældre da. *strøve,* igen lånt fra nt. *ströpen*), *svag, vägbreda,* vejbred, ofl. Muligt er også en del flere middelnedertyske ord formidlet gennem dansk, uden at vi nu nærmere kan fastslå dette.

De tidligste spor af unionen i Danmark skal vi søge i centralstyrelsens og kancelliets virksomhed. Som anført (s. 30) turde sprogskiftet i vore diplomer fra latinsk til dansk helt eller delvis skyldes norsk-svensk forbillede. Og i kancelliet har sikkert virket såvel

svenske som norske skrivere. Vi finder i danskskrevne breve ikke så få svenske ord. Udpræget svenskfarvet er således unionsdokumentet af 1397. Her træffer vi dels adskillige svenske lyd- og bøjningsformer (fx. *thom*, dem, *wara*, være, *riken*, riger, *gotho*, gode, *scilias*, skilles, *takas*, tages, *huort thera*, hvert af dem, *wortha*, vorde, *thet hafuom wi*, det har vi, *høgher oc lagher*, høj og lav, osv.; enkelte af disse kunde vel tolkes som skånske former, men her er der næppe tvivl om, at det er svecismer), dels en række svenske ord, der ofte anføres som synonymer. En sådan Else skolemesterstil er ganske vist ikke enestående (jf. s. 68), men det bemærkelsesværdige er, at det her drejer sig om nordiske synonymer, fx.: *meth en ræth endrecth* (tysk) *oc sæmyæ* (svensk) *oc kerlich* (svensk) *oc gothwilghæ* (dansk); *meth noken twædrect* (tysk) *eller syndran* (svensk); *fridhløs* (dansk) *eller biltogher* (svensk) *eller forfflictogher* (tysk); enkeltord og udtryk som: *landemære*, landegrænse, *huort riket om sich*, hvert rige for sig, *vsæmye*, uenighed, *perkman*, pergament, ofl. Fra andre breve kan samles lignende lån. I nogle breve forekommer således en mærkelig blandingsform af en dansk og (norsk-)svensk salutatio (jf. s. 70): *(N. N.) helsa allæ som thættæ breef høræ ællær se ewinnelekæ qwætiæ meth war hærræ*, eller: *hielsær jak . . ewinderlich quæthi meth gudh* (den alm. danske form er: *helsæ . . . meth gudh* eller *. . . meth war herre*, den norsk(-svenske): *sænder . . . (helso ok) kuebio medh gubi*, eller *helsom wi . . . medh gudhs qwædio)!* I Margretes instruktion for Erik på hans Norgesrejse i 1404 findes svenske former som *gøra, swara, spørgha, northmennena, bønderna, sælfuer, schilder*, svenske ord som *liøft*, venligt (sv. *ljuvt*), *lyøfleghæ*, venligt, *styggilsæ*, uvilje (sv. *styggelse*), og en norvagisme som *greyn*, regnskab (*vnder fullæn greyn oc rækning*), osv. Men alle disse indslag er dog ganske overfladiske. Der bundfælder sig ikke et varigt svensk sprogstof i dansk ud fra denne sprogbrug. Måske vil en nøjere undersøgelse kunne påvise enkelte blivende spor, men de er i al fald ikke fremtrædende.

Straks ved unionens stiftelse kommer der en litterær udveksling igang mellem landene. Gårdsretten (s. 10) hentes fra Sverige til Danmark, Peder Låle vandrer fra Danmark til Sverige (s. 23), Eufemiaviserne, postiller, birgittinerlitteratur m. m. overføres til dansk. Der oversættes således i 1400tallet ikke så ganske lidt fra svensk til dansk, og i disse oversættelser kan vi påpege et større eller mindre antal svecismer, som dog normalt ikke finder udbredelse uden

for vedkommende aktstykke. I Gårdsretten finder vi svenske ord og former som: *(rymmær han) undæn*, rømmer han bort (sv. *undan*), *kiæpshugh* (sml. vort lovsprogs *stangæ hog*), *wangømelse*, forsømmelse (sml. vort lovsprogs *wangømæ*), *mygelikt*, muligt (jf. sv. *möjligt*), *meth sælfs eed*, med sin egen ed (sv. text: *meth siælffsins edhe*), *untwældæ*, frigøre med magt, ofl. — I Eufemiaviserne fx.: *dierff*, dumdristighed (fsv. *dirve*), *flerdh*, svig (sv. *flärd*), *grene*, mening(er) (fsv. *grena*), *hiemsk*, forstyrret, tåbelig (sv. *hemsk*), *hoff op*, begyndte (fsv. *hæfia up*), *kalse*, spotte, skæmte (fsv. *kalza*), *ladh*, pandebånd (fsv. *ladh*), *syw sligh gwld*, syv gange så meget guld, *wrecke*, hævne (fsv. *vrækia*), osv.

Især vil man i hele den litteratur, som har tilknytning til birgittinerklostrenes virksomhed, kunne finde mange svenske ord og ordformer. Og uden nærmere at have undersøgt disse svenskpåvirkede texter har man om deres sprogform tidligere ofte anvendt betegnelsen birgittinersprog (eller birgittinersvensk), idet man vel har tænkt sig, at der bag om dette „blandingssprog" har ligget en bevidst stræben fra birgittinerklostrenes side efter at skabe et vist svensk-dansk fællesskriftsprog. Dette kan dog næppe fastholdes. Texterne, der omfatter postiller, passionaler, bønne- og tidebøger m. m., skiller sig sprogligt ikke ud fra andre oversættelsesarbejder på anden måde, end at de måske viser noget større afhængighed af forlæggene end sædvanligt er tilfældet. Men de omhandlede texter har været stærkt yndede og haft stor udbredelse og kan derfor meget vel have været skriftsprogformidlende i videre kredse og i andre texter. Man kan måske endda sige, at det vil være vanskeligt at finde religiøse texter fra tiden, som ikke har haft berøring med „det birgittinske". Imidlertid, heller ikke gennem denne religiøse litteratur synes der at have bundfældet sig et blivende svensk sprogstof af nævneværdigt omfang. Større betydning har genren måske haft ved den stærke brug af visse abstrakter og epiteter, hvorved et mere affektbetonet ordforråd på det æstetiske og etiske område har fået en større udbredelse (fx. lånte adjektiver som *dejlig, from, klar, kysk, kær, skøn, ædel* ofl.).

I enkeltheder er det ikke altid let at afgrænse, hvad der skyldes afhængighed af forlægget, navnlig når det gælder ordformer, idet forskellen mellem sprogene væsentlig består i, at svensk står på et ældre trin. Når man ser, at oversætteren af Sjælens trøst (s. 25) gennemgående skyr visse former, men overfører andre, må man deraf slutte, at hine har været ubrugelige i dansk,

mens disse har kunnet anvendes, i hvert fald i skånsk, selv om de måske har været noget forældede. Det svenske forlæg har da givet sproget et arkaiserende præg. Nogle exempler. I et stykke af Bonaventura (s. 25) finder man fx. bevarede dativsformer som *aff them siutighi discipulis, i thissom natorden* (sv. *thøm* og *thæssom*), men ved siden af også *met the andræ discipulis*, og *i thissæ natordin; af allom, aff flerom fiolum*, ved siden af *af allæ tænkils* (jf. sv. *allom thænkilsom*). Former som dat. sg. *i hussen* (sv. *huseno*), dat. pl. *apostolen* (sv. *apostlomen*) er hverken svenske eller danske! Former som *om then quellen*, (gen.) *siælennæ hielssæn* er nok overtaget fra forlægget, men kunde godt være danske. Svenske ord er fx. *opsidhis*, ved siden af, *fiøgher slint* (fejlskrevet *skind*), firkantet (fsv. *fiughurslinder*, til fsv. *slind*, side). — Fra Vinterparten af en postil (s. 24) fx. imperativer som *gaan, sighen*, pluralisformer som *wi bedhiom, saghom*, kasusformer som *for allom, sønderkroselsom*, sønderknuselse, *aff owerato*, af frådseri, lydformer som *oplyplen, scriptæ*, dobbelt bestemthed: *ii thennæ timæn, thessæ quinnen*; svenske ord er fx. *aterhald*, afholdenhed, *flærdh*, bedrageri, *røghia*, anklage, *ydhrugæ*, anger, osv. — Texten i Sjælens trøst (s. 25) er mere selvstændig i forhold til den svenske end tidligere antaget, og den danske text bestræber sig for et mere folkeligt sprog. Dog bevares stadig mange svenske ord og former. I kasusbøjningen viser texten således snart overensstemmelse med svensk, snart ændring efter dansk brug. Dat. sg. mask. bevares: *domarnum, i sinom gardh, enum fatikom swen, minum gudh, vpa enom agir*, men som det ses, udelades dog regelmæssigt dativsendelsen i stærktbøjede ord i ubestemt form! Det samme gælder neutr.: *af landeno, rigeno*, men *omot thino budh, mino raath*. Dat. pl. synes mindre anvendt end dat. sg.: *for sinum fadhir oc for sina brødhir*; bevaret: *sinum ordhum, mæth androm fongum*; bevarede akkusativsformer, mask.: *storan kiærlikhet*, fem.: *alla nottena*; imperativsformer: *gangin oc varen ey seen*; dobbelte bestemthedsformer (der dog også kan være skånske): *thænna bogena, i thæn timan*; svenske ord som *ællas*, eller, *ledhesamt*, kedeligt, *lifvirne*, levned, *rædhugha*, frygt, *jæfnskiøt*, i samme stund, osv. osv. — Texten i de bevarede fragmenter af Birgittas åbenbaringer (s. 25) synes mærkeligt nok at være uafhængig af den til svensk oversatte text, men viser dog en række forældede bøjningsformer, dobbelt bestemthed, olgn. Hvis ikke disse træk skyldes en skånsk skriver, viser de altså spredningen af „de birgittinske" former. At selvstændige skrivere dog også kan holde sig næsten fri af disse, viser præsten Niels Mogensen i Mariagerlegendehåndskriftet (dog kan han anvende en svecisme som ordet *hæmsk*, forstyrret), medens en ukendt rettende hånd i samme hs. tydeligt nok er stærkt svenskpåvirket (fx. *ey vilin i, fawitzsko*, dumhed).

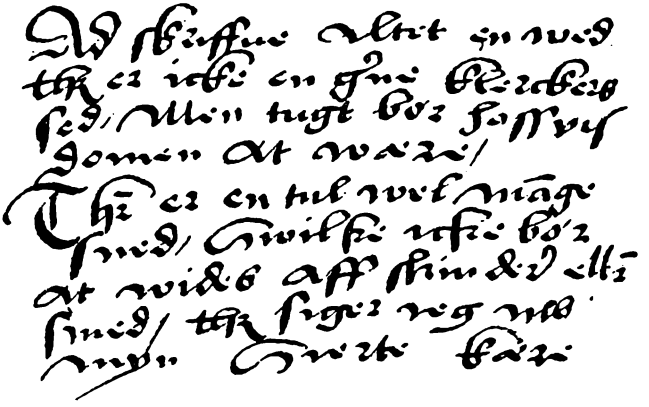

40. SPROGETS LIV OG KAMP II

SPROGFORMEN

Tilsyneladende er sprogforholdene meget brogede i dette tidsrum. Gammelt og nyt, individuelt og alment brydes og kan findes side om side i samme kilde. Usikkerhed og uselvstændighed synes at præge de fleste skrivere. Når denne karakteristik i hidtidige sprogbeskrivelser — med en enkelt undtagelse — så kraftigt er understreget, skyldes dette dog nok den kendsgerning, at man ved bedømmelsen væsentlig har holdt sig til visse kilder af historisk, oplysende, religiøs og digterisk art, medens man mindre har beskæftiget sig med retskilder og brevstof. I de sidstnævnte kilder hersker større fasthed og konsekvens i sprogformen. Denne forskel, der selvfølgelig skal tages med skønsomhed, viser os da tydeligt de forskellige forudsætninger for tilblivelsen. I de offentlige institutioner, i kancelliet og ved tingene, fandt en ganske anden og mere indgående skoling sted end den, der i almindelighed blev de historisk eller litterært interesserede enkeltpersoner til del i et kloster, i en domskole eller andetsteds. Der er undtagelser i begge grupper. Enkelte bønnebøger og en række af de overleverede fragmenter af klosterlitteraturen viser således en ret fast og central skriftnorm. Men stort set kan skellet nok opretholdes. Og udviklingen i sin

---

Frise: Skriververs i Kvinders urtegård (Thott 245, 8° fol. 169v); jf. s. 22.

helhed tvinger da også til at antage en vis bevarende og konstant kraft i sprogets liv, som ikke rokkedes af den enkelte, mere eller mindre skrivekyndiges lunefulde skriftudøvelse. Mange vævede med nu, og hver enkelts islæt kunde give et højst uroligt „mønster" i væven i det stykke, som han vævede med på, men kæden var stadig den samme, og kun få nye tråde blev lagt i rendingen i denne tid. For at blive i billedet kan man sige, at mønstret nok var skiftende, uroligt og foreløbigt, men grunden var den samme. Først den større offentlighed, som bogtrykkerkunsten gav mulighed for, kunde skabe ensartethed og fasthed i videre kredse.

Kilderne er nu, især efter 1450, så talrige, at vi gennem dem har mulighed for at påvise flere skriverskoler, hver med sine palæografiske, ortografiske eller andre særpræg. En skriver med tilknytning til Skt. Claræ kloster i Roskilde har foruden en række adkomstbreve fra 1408 til 1439 skrevet AM 187,8° (s. 22). Rigens kanslers skriver, Niels Mikkelsen jyde, har skrevet flere lovhss. omkring 1489. Fra Lund kendes en, fra Malmø to håndskriftgrupper, som kan henføres til hver sin skriverskole. Broder Ole Jakobsen i Næstved har vistnok skrevet såvel Mandevilles rejse (s. 22) som en kongekrønike (s. 18), og fra samme skriverskole stammer Dyrerimene (s. 26) og muligvis andre texter. Om Arnold Laurentsen Degn i Roskilde og Johannes Nielsen i Horsens se s. 11.

A. ORTOGRAFIEN

Det lønner sig ikke for helheden at følge de enkelte kilders ortografi. Så interessant end en sådan undersøgelse kunde være, og da navnlig en sammenligning mellem ortografien i kilderne fra slutn. af perioden og ortografien i vore ældste tryk, kan der i en oversigt kun gives en redegørelse for visse almene træk af betydning for normens udvikling. Exemplerne i det følgende er, hvor intet andet nævnes, taget fra det lidet dialektprægede hs. af Jyske lov GkS 3135 (skrevet i slutn. af 1400tallet), hvis ortografi er meget konsekvent.

Vokaler. Der findes stadig tilløb til længdeangivelse (jf. I. 217), men en konsekvent gennemført kvantitetsbetegnende skrivemåde magter ingen. Egentlige accenttegn forekommer næppe efter 1400. Derimod forekommer såvel dobbeltskrivning som diakritiske tegn. Ned mod 1500 kan dobbeltskrivning af lang vokal i lukket stavelse siges at være almindelig i lov- og kancellisprog (derimod lidet fremtrædende i religiøst sprog), om end ikke lige gennemført for alle vokaler. Almindelig er dobbeltskrivning af *e*, *i*, *o* og

ø, sjældnere af *u*, *y* og *æ*. Det gamle *ā* skrives nu alm. *aa*, der blev stående som tegn for *å*-lyden (I. 246), selv om skrivemåde med *o* i dialektprægede kilder er hyppige. Exx.: *aa, gaar, laas, raad, saar* osv.; *eed, reeb, steen; riig* (i de fleste kilder skrives vokalen *ij*); *bood, bool, hoor; døød, døør; stuuff*, stuv, jordstykke; *byys* (gen.); *fææs howet*, kreatur; *tree, døø, møø*, osv. — Længdeangivelse ved efterskrevet *e* (antagelig under påvirkning fra mnt.) forekommer sjældnere: *soe*, så (præt.), *byes* (gen.). I Ribehåndskriftet af Jyske lov er det dog ikke ualmindeligt: *aer*, år, *boær*, bor (præs.), *faer, foer, fæer*, får (præs.), *laes*, lås, *stoer*, stor, ofl. — Et diakritisk tegn til betegnelse af længde, sædvanligvis et over vokalen skrevet *e*, forekommer i enkelte kilder — diplomer og lovhss. — fra 1400tallet, vistnok især fra (det sydlige) Jylland. Her foreligger tydeligt nok efterligning af mnt. I Ribehs. af Jyske lov er tegnet ret alm., fx. *bǿth*, bød, *bǿrth*, bord, *ḗth*, ed, *fǿrtæ*, forte, *gårth*, gård, *gḗn mål*, genmæle, *gǿth*, god, *igiḗn, knůth*, Knud, *mḗst* (superl.), *mǿrthær*, morder, *nabǿr*, naboer, *ǿrdh*, ord, *stḗn*, osv. — Sammenblandingen af *i* og *y* for [*i*] er alm., men brugen dog langtfra hos alle skrivere vilkårlig. For tydeligheds skyld brugen hyppigt *y* ved *m* og *n*, og mange skrivere har følt savnet af et særmærket tegn for *y*-lyden, idet de gamle gennemstregede tegn *ʉ* og *ɏ* helt var blevet opgivet. Her indførte nu flere skrivere (navnlig vistnok fra det sydlige Jylland), som havde kendskab til eller måske ligefrem havde lært at skrive middelnedertysk, efter dette forbillede som diakritisk tegn for *y*-lyden et overskrevet *v* eller *o*: *ў*, *ẙ*. Således fx. i Ribehs. af Jyske lov: *biўthæs, dўnd, dўnæ, grўfft*, grøft, *hўghær*, højere, *lўsæ, nўdæ, sўstær, thўuæ*, tyve (pl.), *thrў*, tre (neutr.), *ўseld*, fattigdom, osv. Niels Eriksen Gyldenstjerne anvender ligeledes *ў* for [*y*] og *ý* for [*i*]: *bўrd, welbўrdig*, men *skýkked*. Ligeså fx. skriveren af $^{6}/_{11}$ 1424: *tўwendæ, stўfteth*, egl.: stiftet, stedt. — Denne ortografiske påvirkning fra mnt. gør sig undertiden også gældende m. h. t. omlydsbetegnelsen, der efter mnt. forbillede enten helt kan mangle, fx. i brev af $^{23}/_{8}$ 1420 og $^{1}/_{6}$ 1445: *kop*, køb, *schot*, skødet, *sundre Jutland*, Sønderjylland, *sunden*, sønden, eller angives ved et diakritisk tegn, fx. i Ribehs. af Jyske lov: *dǿth*, død, *sůskæn*, søskende. Et andet (hjemligt?) adskillelsessystem træffes hos den ene skriver af Ivan løveridder I (s. 26), ligesom senere hos Poul Helgesen (s. 181), idet der for *i*-lyden anvendes et *ÿ* (med prik(ker) over) og for *y*-lyden et *y* uden prik.

Den korte *æ*-lyd, skrevet *æ* i Valdemarstidens hovedkilder (I. 218), gengives nu normalt ved *e*, og det samme gælder den tryksvage [ə]-lyd: *eller, herdes*, hærdes, *hesteleie, selff*, selv, *skelnet*, uenighed, *steffne*, stævne, *skiffte, taghe, anthen*, enten, *rides, hører, kræver*, osv. — Hvor opr. *i* og *y* er blevet lydåbnet (I. 247), skrives nu alm. *e* og *ø* som i nydansk: *wed, fred, lewer, først, søn* osv. — For *u*, især langt *u*, skrives ofte *w*, *v*: *hws, mwe*, må (pl.), *vgher*, uger, *vth*, ud, *hwn, kwnne, vthen, vkerth*, ukæret, osv.

Konsonanter. Klusilsvækkelsen er nu normalt betegnet. Fx. *dræber, gribe, skib, stable, taber, reeb; bod, lade, lede, lod, nyde, stræde, wide; baagh*, bag, *boogh, sagh, slig, taghe, vghe*. Jf. om Ribehs. af Jyske lov s. 11.

For spiranternes vedkommende er forholdet mere indviklet. Skønt *ð*-lyden i talesproget enten er blevet én *j*-lyd eller er svundet (I. 233 f.), fast-

holdes i skriftnormen *d(h)* eller *th*, således at vi nu ikke i skriftsproget kan skelne mellem opr. *t* og *ð*. Det kan vel forundre, at en sådan simplificering kunde finde sted (sml. I. 121), når man tidligere havde skelnet i skrift og stadig skelnede i talen, men til forklaring kan måske tjene dels, at sammenfald og mulighed for forveksling af opr. forskellige, men nu ensskrevne ord egentlig var forholdsvis sjælden, dels, at der antagelig ved siden af en reduceret talesprogsform stadig har existeret en læseudtale med bevaret spirant. Af sådanne ensskrevne (nu i reglen også enslydende) ordpar findes i nydansk kun få, fx. *bede* (æmda. *betæ*), lade græsse : *bede* (æmda. *bith(i)æ*); *bløde* (æmda. *bløtæ*), (op)bløde : *bløde* (æmda. *bløthæ*); *bod* (æmda. *bot*), bøde : *bod* (æmda. *both*), skur; *hede* (æmda. *hetæ*), varme : *hede* (æmda. *hethæ*); *lade* (æmda. *latæ*): *lade* (æmda. *lathæ*), læsse; *lede* (æmda. *letæ*), søge : *lede* (æmda. *lethæ*), føre; *lide* på (æmda. *litæ*), stole på: *lide* (vn. *líða*), skride; *nød* (æmda. *nøt*), kreatur : *nød* (vn. *nauðr*) : *nød* (æmda. *nut*, pl. *nytær*), frugt. I ældre tid yderligere fx. *bide* (æmda. *bitæ*) : *bide*, nu *bie* (æmda. *bithæ*); *flod*, nu *flåd* (æmda. *flot*): *flod* (æmda. *floth*); *lod* (æmda. *lot*) : *lod*, nu *låd* (jf. æmda. *lothbroki*). I GkS 3135 er skrivemåden normalt *d* i (trykstærk) udlyd: *døød*, *eed*, *fred*, *gud*, *byrd*, *iord*, vekslende *d* eller *dh* i indlyd: *bede*, *bide*, bie, *gode*, *kledher*, *ridhe*, *herdes*, *mordher*, *wordher*, osv., i tryksvag stilling oftest *th*: *moneth*, måned, *worneth*, kaution, *meth*, med, idet der dog i denne stilling i alm. anvendes forkortelsen *ʒ*, der dækker over såvel *-et* som *-eth*: *thyffnet(h)*, *howet(h)*, osv. I præt. af de svage *ōn*-verber skrives dog her *-ede*: *hamlede*, *kallede*, *tabede*. — Et lignende forhold findes ved den opr. spirant [*q*]. Skønt lyden i talesproget var blevet *w* eller *j* eller var svundet (I. 234 f.), bevaredes i denne periode normalt *g(h)* i skriften. I udlyd og intervokalisk fx. *dag(h)*, *draghe*, *eghen*, *flyghe*, *logh*, osv.; enkelte ord viser dog vaklen eller helt gennemført svækkelse fx. *wæi*, vej, *leie*, leje (subst.), *øghe* ved siden af *øwe*, *skogh* ved siden af *skow*, *skowg*, og fra denne sammenblanding af den lydlige og etymologiske form stammer de senere i rigssproget godtagne former *dejg*, *fejg* og *sejg*. Efter *u* og *i* er svind dog anerkendt i skriftnormen: *dwæ*, du (verb.), *mwæ*, må (præs. pl.), *sie*, sige, *thie*, tie. Foran og efter konsonant er *g(h)* normalt bevaret: *hegne*, *høgre*, højere, *borge* (verb.), *fylghe*; dog er svækkelsen registreret i *mawer*, mager, og *fawer*. I tryksvag stilling er *gh* ligeledes bevaret: *blodugh*, *fellegh*, *skyldugh*, osv. — Skriftens *gh* er så dominerende, at det — i analogi med ord, hvor spiranten i talesproget var blevet *j*, eller med ord på *r* og *l*, hvor assimilation havde fundet sted (I. 254) — omvendt kunde indføres i skriftsproget i ord, der i talesproget var af samme type, men hvor et [*q*] aldrig havde hørt hjemme, fx. *bærgha* (æmda. *bæriæ*), slå, *hergende* (æmda. *hæriændæ*), hærgende, *sælgha* (æmda. *sæliæ*), sælge, *wærghe* (æmda. *wæriæ*), værge, ofl., alle fra lovhss. fra 1400-tallet. Her er da udgangspunktet for de senere i rigssproget fastslåede former: *dølge*, *færge*, *hærge*, *spørge*, *sværge*, *sælge*, *vælge*, *værge*.

Trods lydlukning af [*þ*] til [*t*] i forlyd (I. 252) fastholder de gode skrivere normalt forskellen mellem *t* og *th*; at det imidlertid alene er traditionen, som virker, fremgår af, at mange, især sjældnere ord med opr. [*þ*] dog alm. skrives med *t*: *tredie*, *trinnæ*, trende, *tool*, tåler, *torp*, *torsdagh*, *trel*, træl, osv. Om *th* i de pronominale småord se s. 47. — *w*-lyden (< *v*, I. 221)

skrives intervokalisk og i indlyd efter konsonant alm. *ffu* (*ffw*), i indlyd foran konsonant samt i udlyd *ff*. Exx.: *bliffue, giffue, haffue, kreffue, scriffue; arffwinge, erffue, halffue;* undtagelser med *w* kan dog forekomme: *howeth, lewer, orwes,* nøjes. Foran kons. og i udlyd: *haffde, heffd, naffn; aff, arff, gaff, halff, liff, selff, sølff.* — I forlyd (undtagen i forb. *qu-*) skrives *w* eller (sjældnere) *v*: *werdh, wide, winther, wære; hwat, hwo, swærie, thwinghes; vang, vinther, ville.*

Fordelingen af *nn* : *nd* og *ll* : *ld* (jf. I. 253) er i normen hos de gode skrivere stort set traditionelt overholdt, men hos de mindre øvede og dialektalt prægede skrivere hersker i periodens slutn. stor forvirring, dog med tydelig overvægt for *nd* og *ld*. I GkS 3135 skrives sål. regelmæssigt: *annen, finne, henne, kenne, quinne, vinne,* osv. over for *frende, hand, onde, rindher,* befrier sig fra, omstøder, *stande,* osv., og *alle, falle, full, kalle, spille* osv. over for *gialde, ildh, skiold, skylde, wold,* osv.. Dog kan skriveren vakle eller fejle: *brende* (verb.), *indhen, rindher* (ændra. *rinnær*), *forstran,* forstrand, *guld, ilde* (adv.), *heller* ved siden af *heldher, holle* ved siden af *holde,* ofl. Den endelige fastlæggelse kommer først i næste periode, men lydenes stærkt palataliserede udtale har mange skrivere søgt at give udtryk for. I et hs. af JyL, NkS 1312 b, 4°, skrevet 1496 i Odense, gengives det palataliserede [ŋ] ved *-ndn-*: *indnen, kvindnæ,* osv. Skriverne af Lucidarius og Mandevilles rejse gengiver det i maskuline bøjningsendelser *-nd*: *manyndh,* månen (men: *solæn*), *vintærend,* vinteren, *vognendh, hemmælind,* himlen, osv., eller palataliseringen skimtes i den foreg. vokalkvalitet: *dagin, røgin, stadin,* osv. (sål. også i Rydårbogen: *keyserin,* men: *solæn; han word bygrawin,* men: *hun word bygrawæn*). Det palataliserede [ʎ] gengives i ½ 1479 *-ild-*: *Kooildkod* Koldkod (Sønderhald hrd.), *Haildsøø,* Haldsø (Sønderhald hrd.).

Betegnelsen af palataliseret *k-* og *g-* foran fortungevokaler er stadig ikke fastslået i skriftnormen, om end brugen af *ki-* og *gi-* er blevet øget.

Ortografien er i det hele lidt ødsel med tegn. Dobbeltskrivning i forlyd af lange tegn som *ff, ll* og *ff* er ikke ualmindelig — opr. vistnok fremkommet og blot ment som ornamental prydelse (en parallelstreg til et ellers noget tyndt bogstav): *ffinne, ffor, fforfall, ffør, llag, llydel, ffwæræ,* osv. (fra hss. og diplomer). — Bogstavet *h* kan uden nogen som helst betydning eller berettigelse føjes til næsten enhver konsonant eller konsonantforbindelse: *giffthe, matthe,* måtte, *retthe, effther, mesth, nesth,* næst, *frendher, skyldh, thwinghes,* tvinges, *koninghen, alth, siith,* sit (alle fra GkS 3135), osv. Denne overflødighed var vel kun en svag optakt til det bogstavorgie, som skrivende lægfolk i 1500tallet styrtede sig ud i, men den måtte dog på den anden side i forbindelse med den store form-usikkerhed opfordre til indgreb for at skabe fasthed og konsekvens. Et sådant indgreb udeblev da heller ikke (se § 49).

En sammenstilling af en text fra et lovhåndskrift fra beg. af 1300tallet og samme text fra et lovhs. fra slutn. af 1400tallet vil vise de omtalte ortografiske ændringer:

NkS 295, 8° (jf. I. 212)
(JyL. II. 6:)
Sannænd mæn oc raans næfning mughæ skili vm. alt thæt the ær laghlik til kraft allæ timæ ars thær thing haldæs. for thy at morthær oc thiwf oc rans mæn sculæ aldrik frith haucæ. mæthæn the frithæ ængi man.

(JyL. III. 68:)
Sættæ mæn eld i hethæ oc brænnær mans yrtæfang. swo sum ær antugh livng æth torf. æth eld løpær i scogh. oc brænnær oc spillær scoghæn tha gialdæ hin æftær scathæn thær eld wt baar. tho at han ætlæth ækki at brænnæ vtæn hans eghæt oc thæt thær scathæ løst war.

GkS 3135, 4°

Sandmen ok raans neffningh mwe skillie om alth thet ther the ere loglighe tilkraffde alle tiide aars ther thingh holles forti ath mordher ok thyffue ok raans men sculle aldrigh fred haffue methen the frede enghen man.

Setther man ildh i hedhe ok brendher manz yrthefang up so som er anthen liwng eller tørff eller om han løber i skog ok brendher ok spiller skow tha gialde han skathen effther ther wtbaar ild tho at han acthet icke atbrende vthen siith eghet eller thet ther skadeløsth wore.

B. LYDUDVIKLINGEN

De store fælles lydudviklinger (§ 30) såvel som de vigtigere dialektale træk (§ 31) hører forrige periode til, og kun ganske få forskydninger af kvalitativ art realiseres nu, som regel endda kun i et begrænset område.

Lydåbningen af *u* og *ō* og til dels *ō* bliver nok først i denne tid ret følelig. Ved ord med opr. *u* er det i mange tilfælde vanskeligt at afgøre, om der foreligger en spontan åbning til *o*, eller om der (fra bøjningsformer) kan tænkes at foreligge *a*-omlyd fra ældre tid. Kilderne viser mange *o*-former, men i alm. blev *o*-formen kun optaget i skriftsprogsnormen i de tilfælde, hvor lydåbningen gik videre til [å] (især foran nasal samt i nogle småord). Exx.: *honning* (1/8 1440 *honingh*), *mon* [*mon*] (Rimkr.), forskel, *mon* (smst.), verb., *somme* (AM 187, 8°) og *tommel* (i lovhss.: *thommel fingær*), i de to sidste ord kan dog også foreligge *a*-omlyd. Endvidere småord som *om, op, som* (fx. i Rimkr.). Hvor derimod lydåbningen kun nåede til [*o*], blev den normalt ikke angivet i skrift, således at man her aldrig blev i stand til at skelne mellem gruppen med bevaret [*u*] (især foran dentale eller palataliserede lyd: *glut, mut, putte, brud,*

gud, skud, fuld, guld, sult, blus, tudse, osv.) og gruppen med åbnet [o] (i øvrige stillinger, fx. *bunke, dum, grund, knurre, lunken, rumpe, slukke, snup,* osv.). Dialektale forskelligheder og vaklen gjorde sig længe gældende i flere ord: *borre* ell. (nu) *burre, konst* ell. (nu) *kunst, kummen* ell. (nu) *kommen,* ofl.

Den kvalitative forskel mellem *ŏ* og *ō* (I. 217) var ikke større, end at *ŏ,* hvor lyden forlængedes (I. 236, 244), normalt faldt sammen med opr. *ō* (fx. *hose, mose, fole*). I enkelte ord (navnlig foran opr. *k* og *p*) fik dette forlængede eller opr. *ō* uden for jysk yderligere lydåbning til [å], hvilket dog kun undtagelsesvis fik udtryk i normen (og mul. derfor først hører næste periode til), fx. (med opr. *ŏ*:) *åg, låg, låge* (Dyrerim), *tåge, åben, dråbe, fråde, tåle,* (med opr. *ō*:) *dåb, håbe, råbe.* Jf. ældre vaklen mellem *håb* og (nu) *hob, kog* og (nu) *kåg,* fartøj.

Hvor *ŏ* ikke blev forlænget, indtraf normalt overalt lydåbning til [å] (jf. parallellen *i, y* > *e, ø,* I. 247), hvad der imidlertid yderst sjældent kom til syne i skrift (vel fx. i *laauæ,* love (verb.), $^{9}/_{4}$ 1440, *saam kaam,* som kom, St. Luciigildes skrå, Roskilde), hvor *o* bevaredes: *flok, folk, komme, krop, lod* (subst.), *loft, skrog, storm,* osv. Vaklen op til nutiden har dog forekommet (især foran *ð*): *brod, flåd, låd,* hårlag, *råd,* råddenskab, *sod,* suppe, *vod, sold,* tidligere vekslende med *bråd, flod, lod, rod, såd, våd, såld.*

I de tryksvage pronominale og adverbielle småord lukkes i forlyd *ð* til *d* (I. 252). De ældste exx. er fra tiden omkring 1400: *der,* rel. pron. (i AM 19,8^{0}, hs. af JyL fra slutn. af 1300tallet), *da* (Uldall 227,4^{0}, hs. af JyL, ca. 1400), *du* (Skt. Knudsgilde i Flensborgs skrå, hs. fra ca. 1400), *den, dyllicht,* slig (Ribehs. af JyL); andre exx.: *de, dem, dere(s), din, fordi,* osv. Dog fastholder de fleste traditionelt *th-*, og først Chr. Pedersen lykkes det at gennemføre *d,* som derefter er norm. I dialekter kan spiranten stedvis være brugt længe, og endnu anvendes i enklitisk stilling i store dele af Nordjylland *ð* (i dele af Nørre hrd. Djursland samt Sydsamsø udviklet til et snurret *r*). Se omstående kort.

Andre omfattende fællesudviklinger af betydning forekommer ikke. Af særudviklinger i enkeltord kan nævnes: *hustru* (1400tallet) for ældre *husfru(ghæ), pa* (Margr. forordn.), på, udviklet af *up-a*; *hwikken,* hvilken, i 1400tallet vistnok den alm. talesprogsform; *bisp, besp* (Rydårb. I), ved siden af *biskop*; *datter* (*Marina Jensdatter* 1371) af ældre *dottær,* snarest opstået i østda.; jy. har *dætter*

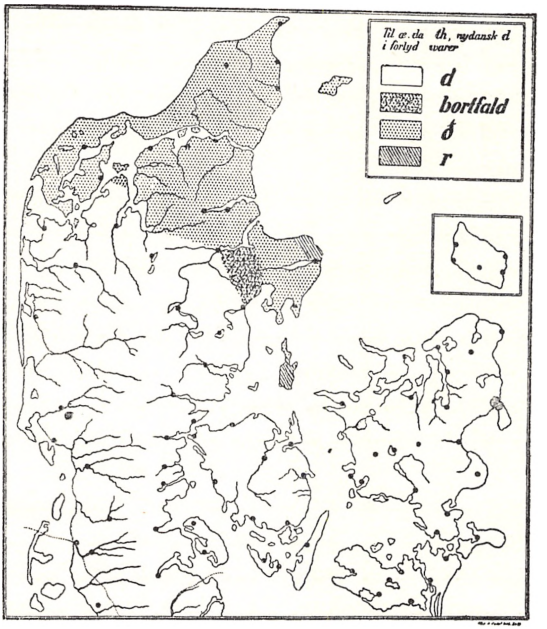

Kort over udviklingen af *th-* i forlyd i pron. og adv. (Kort over de danske folkemål nr. 48); jf. s. 47.

såvel i sg. som pl., fremkommet ved afrunding af (pl.) *døttær* (1381 *Katerina Eriksdætter*).

Dialektale drag af ældre og yngre dato viser sig nu i broget mangfoldighed i kilderne. Af de mere omfattende udviklinger skal her kun nævnes enkelte exempler. Klusilsvækkelsens dialektale resultater (I. 229) kan nu attesteres. *p* > [*v*] og antagelig > [*w*] fx. i NkS 1311 d, 4° (hs. af JyL skrevet 1416 i Odense): *skiif*, skib, *reff*, reb; Roskilde skomagersvendes skrå (ca. 1450): *druckenscaff*, jf. *doffler*, dobler; Luc.: *dræwæ*, dræbe; *t* > [*r*], fx. *beenbroor*, benbrud (hs. AM 453,12° af JyL, ca. 1325), *hiærtæ rørdher*, hjerterødder (Suso); *k* > [*w*] (se kort I. 231), fx. *wowgest*, „vovest", dårligst (superl. af ældre **wāk*; Rimkr.); osv. — Spirantsvækkelse eller -svind: *dawen*, *hawll*, dagen, hagl (Ivan I); *eyæn*, egen (Luc.); *bli*, blid (Suso); *hothæ gyaldæ*, hovedgæld (10/7 1409), *klæær*, klæder (1/5 1454).

Af de geminerede klusiler, der antagelig var blevet forkortede i slutn. af forrige periode (I. 254), går nu de stemte lyd videre i den dial. udvikling, mens de i skriftnormen bevares som *b*, *d*, *g* (henh. *bb*, *dd*, *gg* intervokalisk), og i rigsmålet nu udtales som ustemt [*b*], [*ð*] og ustemt [*g*] eller (efter *a* i alm.) [*q*] (fx. i *nag*). I ord med opr. *bb* (fx. *stub*(*be*), *næb*) bliver lyden øst for sundet stemt [*b*], i ømålene ustemt [*b*], mens den i jy. falder sammen med opr. *p* (jf. kort I. 230). — For opr. *dd* (fx. i ord som *brod*, *gad*, *gedde*, *od*, *padde*, *ræd*) har de skånske mål stemt [*d*], bornh. [*ð*], sjæll., lolland-falstersk og nordvestfynsk ustemt [*d*], sydøstfynsk og den større sydl. del af sjy. [*jd*], mens nørrejy. overvejende har [*j*]: Johannes Nielsen i Horsens (s. 11) skriver 1490 *oyd*, od, og skriveren af AM 17,8° fra Århus (s. 12) skriver 1472 *føydh*, født, begge former antagelig udtryk for en kombineret lydlig og etymologisk skrivemåde. — Opr. *gg* (i ord som *begge*, *byg*, *dug*(*gen*), *flæg*, *hug*(*ge*), *ligge*, *læg*(*ge*), *myg*, *ryg*, *skæg*, *tigge*, *vugge*, *væg*, *æg*) er østen for sundet bevaret som stemt lukkelyd (der dog i sydskånsk og bornh. efter fortungevokal er blevet [*ǵ*]), i ømålene er lyden blevet ustemt [*g*], og i jy. er lyden normalt faldet sammen med opr. *k* (jf. kort I. 232), dog således at man i vestjy. i udlyd oftest har ustemt [*g*]. Udviklingen af opr. *gg* > [*q*] foreligger allerede i

AM 286 fol. (I. 212, 260): *lighe*, ligge, *leghæs*, lægges; *eghels*, æggelse (Suso *ægh*, æg (Luc.); osv.

Forbindelsen [-*ft*-] og [-*fs*-] er i de fleste dial. (dog ikke i hallandsk, nordskånsk, til dels lollandsk-falstersk og sydbornh.) blevet [-*wt*-]: *hauth*, haft ($^{27}/_{2}$ 1453), *towt*, toft (ca. 1404).

Konsonantsvind eller -assimilationer: *ather*, efter ($^{10}/_{1}$ 1439), *fwden*, fogden (smst.), *kleningh*, klædning (Svendborg guldsm. skrå, ca. 1450), *marsel*, marksølv (jord) ($^{24}/_{5}$ 1435), *bastuæ*, badstue ($^{10}/_{8}$ 1437), *sodhæ*, sagde ($^{3}/_{11}$ 1438), *hall*, halv ($^{3}/_{3}$ 1496), *lignnes*, liggendes ($^{9}/_{8}$ 1439), osv. — Dissimilationer: *sammel*, sammen (Ivan I), *j gemmel* (< *gæmmæn*, Rimkr.), igennem ($^{25}/_{4}$ 1472).

Diftongering af lange vokaler, således af *ē* > *ie* i de fleste dial. (I. 263): *hiethær*, *hiethæn*, hæder, hedensk (Flensborg St. Knudsgildes skrå); *diel*, *liegh*, *sie*, *stien*, del, leg, se, sten (Ivan I).

Af dialektale drag inden for de større landsdele kan nævnes:

Skånsk. Det tryksvage *-a* og *-ia* (*-iæ*) bevares (I. 226): *coma*, *mera*, *bithia*, komme, mere, bede (Sjælens trøst), *ærwingiæ*, arvinger ($^{18}/_{1}$ 1386). — Vokalharmonien er endnu bevaret i E don. var. 136,4° fra 1472, formentlig dog stammende fra et ældre forlæg. — *æ* > *a* mellem *w* og *r*: *wara*, være (jf. I. 264). — Runding *ang* > *ong*: *fonga*, *longæ*, fange, lange (Rimkr. i Stockholm B 77). — *ø* [ö] > *å* foran *r* (delvis også nordsjæll. og bornh.): *storste*, største (smst.). — *nd*, *nn* [ŋ] > [ŋ] efter de nære vokaler: *Kalingborg*, Kalundborg ($^{18}/_{1}$ 1386), *finges*, findes (Kvinders urtegård). — *gn* > [ŋn]: *wengnæ*, vegne, *frængnæ* (< *fræghnæ*), spørge (Ivan II). — *fn* [ƀn] > *mn* (I. 265): *fornemda*, fornævnte ($^{18}/_{1}$ 1386). — Inden for bøjningen bevares især mange gamle verbalformer. — Enkeltformer som *iak*, jeg (I. 48), *elles*, eller (Malmø skomageres skrå), *eyngle*, intet ($^{9}/_{2}$ 1399). — Kilder med flere eller færre skånske drag: diplomer som $^{28}/_{1}$ 1386, $^{2}/_{10}$ 1395, $^{9}/_{2}$ 1399; Sjælens trøst i hss. fra ca. 1425 (s. 25); Stockholm B 77 ca. 1400—50 (Gesta Dan. s. 18, Rimkr. s. 19), Stockholm C 67 ca. 1400—50 (Gesta Dan. s. 18); skråerne for Malmø skindere 1429, Malmø bagere 1430 og Malmø smede 1433 (s. 13); Stockholm K 4, 1400tallet (Rydårb. II s. 18, Ivan II s. 26, Hell. kv. s. 24, Stenbog s. 22); E don. var. 136,4° ca. 1472 (s. 11); Thott 245,8° ca. 1500 (Kvinders urtegård s. 22).

Sjællandsk. Opr. *k* > *w* efter bagtungevokal og >*j* efter fortungevokal: *føygh* (< **føk*), snak (Dyrerim), rimende på *bøgh*; *wowgest*, „vovest" (Rimkr., jf. s. 48). — *iu* (efter *r* og *l*) > *u*: *flwæ*, flyve (Rimkr., Dyrerim, Ivan II). — Runding i ord som *thøm*, dem, *thørres* (Mandeville), *nødh* (Rimkr.) og *nør* (Mandeville), ned. — *-æng-* (foran dental) > *-æjn-* i sydsjæll. (med videre udbredelse i fynsk, de sydlige ømål og skånsk): *heyndæ*, hængte ($^{1}/_{3}$ 1419), *Cleynæstorp*, Klingstrup, Sunds hrd. ($^{30}/_{9}$ 1394). — *skj-* > [*sj*-] i sydsjæll., jf. omvendt skrivemåde: *skielden*, sjælden (Mandeville). — Ordformer som *fran*, fra (AM 187,8°, Mandeville), og *ponæ* (< *up ofan a*), på ($^{20}/_{4}$ 1440; Dyrerim). — Kilder: AM 26,8° (s. 11; lidet dialektpræget) slutn. af 1300tallet; skrå for Københavns bagersvende 1403 (s. 13); diplomer som $^{1}/_{2}$ 1419, $^{10}/_{8}$ 1437, $^{20}/_{4}$ 1440; breve i Esrombogen (s. 14); AM 187,8° ca. 1400—1450 (lægebog,

med skånsk islæt, s. 22); Roskilde skomagersvendes skrå ca. 1450 (s. 13); Stockholm M 307 1459 (Mandeville s. 22); Stockholm K 46 ca. 1460 (Dyrerim s. 26, Kongekrønike s. 18); skrå for Københavns remsnidere og pungmagere 1460 (s. 13); Stockholm K 41 ca. 1490 (Rimkr. s. 19); Roskilde smedes skrå 1491 (s. 13); AM 236,4° slutn. af 1400tallet (Sydrak s. 21); Ghemens tryk af Peder Låles ordsprog 1506 (s. 23).

Fynsk. Den stærke palatalisering af *n* og *l* (< *nn, nd, ll, ld*) kommer jævnlig til syne i fynske kilder: *heyl*, held (Hr. Michael), *Bœind*, Bendt (24/8 1468), jf. skrivemåden *ndn* i NkS 1312 b, 4° (s. 45) og ovf. om udviklingen af *-æng-* > *-æjn-*. — I vestfynsk (og nordskånsk) diftongeres det lange *ē* til *æj* (se kort I. 263); texten (let rekonstrueret) i Claudius Clavus' vers (s. 23) lyder:

Thær boer eeynh manh ij eyn Groenenlandz aa
ooc Spieldebodh(e) mundhe hanyd heyde;
meer hawer han aff uide sildh (?),
een hanh hawer flesk hynth feyde.
Nord um driwer sandhin paa new,

hvor former som *eeynh*, en, *feyde*, fede, *heyde*, hedde, viser udviklingen. — Kilder: Diplomer som 23/6 1407, 7/5 1418 (s. 31); skråer for Odense St. Knudsgilde ca. 1425, Svendborg St. Annagilde 1444, Svendborg guldsmede ca. 1450, Odense Hellig trefoldighedsgilde 1476, Odense skindere, Odense smede 1496 og Odense Marie psalters broderskab 1496 (s. 12—13); NkS 1312 b, 4°, 1496 (JyL m. m., s. 45); forsk. former i Ghemens udg. af Rimkrøniken 1495 viser mul. tilbage til et fynsk hs. (s. 19); Claudius Clavus' kort fra slutn. af 1400-tallet (s. 23); Hr. Michaels rimværker 1515 (s. 27).

Jysk. Apokopen (I. 227) hyppigt betegnet: *scul, hiælp*, skulle, hjælpe (Flensborg St. Knudsgildes skrå), *hiærth, trapp, wisth*, hjærte, trappe, vidste (Mariager leg.), *gør, lighen, soghenpresth*, gøre, liggende, sognepræst (28/6 1480). — Ubrudte former (I. 48) som *ak* (AM 286 fol., I. 212, 260), *æk* (Flensborghs. af JyL, I. 212; 12/7 1418) og *egh*, jeg (1/9 1443); *stælæ*, stjæle (Ribehs. af JyL), *sætæ*, sjette (19/4 1406). — Adskillige *-ia*-former bevares (I. 248): *giald, iaffn, iaffnæth*, gæld, jævn, jævned (Ribehs. af JyL); *giave*, gave, afgift (Flensborg St. Knudsgildes skrå). — *a*-omlydte former dominerer: *bothæn, brot*, budt, brudt (Rydårb. I), *bodh, foghl*, bud, fugl (Ivan I); *skoth, loffwe*, skud, lue (Mariager leg.); jf. I. 37. — Diftongering af gamle lange vokaler (jf. I. 263 f.): *ē* > *ie*: (i nordjy. med yderligere lydlukning til *ī*: *aldils*, aldeles, 1/9 1443); *ō* > *uo*: *hvoos*, hos (Flensborg St. Knudsgildes skrå), *gwoss*, gods (10/12 1476); *wormæ*, orme (Mariager leg.); *ȳ* > *øj* i udlyd (i det meste af Nørrejylland): *bøy*, by (14/2 1430), *bøyleytt*, byleddet (25/10 1496). — *æ* > *a* foran *rth* i nørrejy. (I. 264): *larthæ*, lærde (pl.) (Ribehs. af JyL), *swardh*, sværd (Karl Magnus). — *-øgh, -ygh* > *-øw, -yw: hyff*, høj (subst.) (7/4 1487), *øwen*, øjne (10/8 1454, Ivan I), *bøffwe, føwe, løffn*, bøje, føje (adj.), løgn (Mariager leg.). — Runding af [*-iw-, -æw-*] > [*-yw-, -øw-*] (I. 264): *knyif*, kniv (11/9 1447), *nøffness*, nævnes (10/8 1492), *løwer, vøfwes*, lever, væves (Suso); *nøffwæ*, næve (Mariager leg.). — *-ang* > *-ong* [*-åŋ*] i det meste af Jylland: *fongæ, lonth*, fange, langt (Luc.), *gongin*, gået (3/4 1438). — *-yrr-* > (*-ǣr* >) [*a·r*] i det meste af njy. (I. 264): *daar*, dør (skrå for

Mariegildet i Randers 1484); på Djursland kun afrunding til [æ'r]: *dær, færre,* dør (subst.), før (Mariager leg.). — Særlige ordformer med udbredelse over det meste af området: *ante(n),* enten (Suso); *fædher,* fødder (Suso); *fræ,* fra (Suso); *fæk,* fik (alm.); *gørthe,* gjorde (Luc.; 7/8 1449); *hwælp* (pl.: *hwælpæ),* hvalp (Ribehs. af JyL, Suso); *kam,* kom (alm.); *løsæ,* læse (Suso; I. 265); *naghen,* nøgen (Mariager leg., Ivan I); *sæghær, seyer,* siger (Flores og Bl.); *wal,* vel (alm.; dog ikke i sjy., I. 265); *øffwer,* over (Mariager leg.). — Genitiv ved personbetegnelser udtrykt ved *hans, henne* og *theræ(s): Borberig møllæ war herræ Niels Jebson aff Ælkær hans rætthæ ærræffgooz* (9/12 1444), *andhræ creatur theræ fauerheth* (Luc.), *11000 jomfruær theres dagh* (21/10 1439 Dueholms diplomatarium). — Brug af *hans, henne* for *sin(e)* visende tilbage til subj.: *hwn skøte . . hende godz* (1/4 1444), *thet bondh ther Ihesus Christus stodh bundhen meth om hans hendher* (Luc·). — Tostavelsesform af præs. pass. i stærke verber og *ja*-verber (I. 274): *fyndæs, dræbæs, taghæs, beriæs, kræuæs,* findes, dræbes, tages, slås, kræves (Ribehs. af JyL). — Overvejende fælleskønsform af perf. part.: svage verber: *fuld, fød, gørth, sald,* fulgt, født, solgt, gjort (Ribehs. af JyL), stærke verber: *faræn, floghæn, gangen, kommen, dræbæn, fangæn, taghæn,* faret, fløjet, gået, kommet, dræbt, fanget, taget (Ribehs. af JyL), jf. s. 57. — I vendsysselsk svinder nasal: *Mælægh, Jæligh garth, Bekmadh,* Mejling, Ellingegd., Bækman (personnavn) (26/6 1467). — I nordvestjysk *-t* > *-r,* se ovf. s. 48. — Vestjysk: foransat artikel kommer kun sjældent til syne: *e jord* (hs. af JyL AM 444,12° fra ca. 1500), senere: *e weil,* vejlen (10/12 1527), *e engh,* engen (13/8 1538); ny genustype med fælleskønsform som herskende, jf. I. 270 og ndf. s. 53; assimilerede former: *ratte, rølte, watte,* rakte, rykkede, vækkede (Ivan I), *rat,* rakte (Suso). — Nørrejysk nord for en linie Horsens—Ringkøbing fjord: *iu* > *yw* foran *l* (jf. I. 249): *hywel,* hjul (Ivan I), *Pavvel yvl,* Poul Jul (Kirkeklokke i Holstebro). — Sydjysk: *a* > *o* foran *ll* (I. 265): *forfol,* forfald (Flensborg St. Knudsgildes skrå), *olle,* alle (11/1 1508). — Syd- og sønderjysk: i stor udstrækning bevares omlyd i præs. af stærke verber: *gær, slær,* går, slår (Ribehs. af JyL); *gæær, helder, læder, slær, stær, syver,* går, holder, lader, slår, står, sover (Flensborg St. Knudsgildes skrå). — Sønderjysk er (formentlig analogt udviklede) neutr.-former som *ent, sint,* et, sit (Flensborg St. Knudsgildes skrå), i perioden mul. med videre udbredelse: *mint,* mit (Suso), *sint,* sit (Odense skomagersvendes skrå). — Kilder: E don. var. 3,8° ca. 1400 (Rydårb. I; s. 18); skrå for St. Knudsgilde i Flensborg, ca. 1400 (s. 12); diplomer som 23/6 1399, før 1/9 1409, 3/5 1410, 24/4 1417, 6/4 1418 (s. 31); skrå for Købsvendenes lav i Randers 1417 (s. 12); Ribehs. af JyL ca. 1430—50 (s. 11); skråer for Guds legemslav i Ålborg 1441 (s. 12), Ribe smedelav 1450 (s. 33); AM 76,8° 1470—80 (Luc.; s. 21; flere jyskheder); AM 17,8° 1472 (JyL, s. 12); Stockholm Vu 82 1480 (Karl Magnus s. 26; også med skånske former); Dueholms diplomatarium 1487—1500 (s. 14); GkS 1586,4° 1488 (Mariager leg., s. 24); hss. af JyL ved Johs. Nielsen Horsens ca. 1490 (s. 11; bl. a. AM 10,8°, s. 18); Lundenæs slots jordebog 1498 (s. 17); AM 783,4° ca. 1500 (Th. a Kempis s. 25; Suso s. 25); Stockholm K 47 ca. 1500 (Eufemiaviserne m. m., s. 26); GkS 3487,8° 1513 (Kvinders rosengård, s. 22, en del jyskheder).

C. BØJNING OG ORDSTILLING

I nominalbøjningen finder adskillige mindre forskydninger sted. I substantiverne trænger *-(e)r* frem i pl.: *riger, stykker, bier, skyer, gerninger, høvdinger, årer, fluer, kæmper* osv., og således alm. i fremmedord: *artikler, fogder, præster* osv. Flere neutrumsord får nu *-e*: *bjærge, lande* osv. — I gen. er *-s* nu normalt gennemført såvel i sg. som pl. (I. 268). — Adjektiverne kan endnu forekomme med nominativs *-r*, men bortset fra visse dialekter (sål. bornh.-skånsk) er disse former rene papirformer uden nogen som helst kasusfunktion. Om enkeltheder ndf.

De neutrale *ia*-stammer er vel overvejende perioden ud uforandrede i pl. (fx. *beltæ, lydhe, righe, stykke, witnæ, æble, ærinde*), men en ny pl. på *-r* (jf. ældre *klæthær*) begynder dog at vise sig: *fæster*, fæstninger, ved siden af *fæstæ* (Margr. forordn.), *hyrner* og *hyrnæ* (Sydrak), *riger* (27/8 1477), *støcker* (28/6 1503). — Flere neutrumsord får pl. på *-e* (jf. I. 267): *biarghæ* (Hell. kv.), *brefue* (1/9 1466), *buthe* (ÆB), *landæ* (Margr. forordn.), *slaatæ*, slotte (Rydårb. I); dial. (jy.) er *bondhæ, hornæ*, bånd, horn (Mariager leg.). — Enstavelses neutr. ord på vokal får nu ret alm. pl. på *-er*: *bier, sky(e)r, trær*. — Af ordene på *-ing* går de opr. fem. i vid udstrækning over til pl. på *-er*: *bygningir, gerninger, meninger, drotningær, kerlinger*, og flere af de mask. ord følger med: *arwingher* (ved siden af *arwinghe*, Dueh. dipl.), *høffdingher, koningær* (Rimkr.), *hedninger* (Mandeville) ofl., men den nye endelse blev her aldrig helt gennemført, således at vi endnu i nydansk vakler mellem to former: *flygtninge(r), hedninge(r), høvdinge(r), oldinge(r), slægtninge(r), yndlinge(r), ynglinge(r)*. — Ordene på *-hed* får også pl. på *-er*: *frijhether* (9/3 1481). — I mask. på *-el, -en* begynder ned mod 1500 *-er* at træde i stedet for ældre *-e* i pl.: *articklær* (Dueh. dipl.), *thisler* (Mariager leg.). Ligeså får flere og flere af de svage subst. (I. 267) nu pl. på *-r*, vistnok således at de fem. *ōn*-stammer tidligst får *-r* i østda. (alm. i Sjælens trøst: *aadhror, blomor, bønor*, osv., årer, blomster, bønner; AM 187,8°: *fluer, kaker, myrær*, fluer, kager, myrer), medens de mask. *an*-stammer (påvirket af *on*-stammerne) tidligst får *-r* i vestda.: *abbetær* (1/9 1466), *granner* (30/8 1461); *herrer, kiemper, legiær*, læger (Ivan I), *thymær*, timer (Mariager leg.). — Den stigende frekvens for pl. på *-er* ses også i fremmedord: *elementer* (ved siden af *elemente*, Sydrak), *fogder* (12/6 1442, alm. dog *fogede*), *prelater* (15/5 1454; *prelate* 15/2 1422), *priuilegher* (15/2 1422; *priuilegæ* Margr. forordn.), *prowester* (ved siden af *proueste* 19/2 1492), osv. — Af enkeltheder kan nævnes: pl. *præste* fortrænges af *præster* (Dueh. dipl.); *oxe* får pl. *øxne* (NkS 1312 b, 4°, jf. s. 45) ved siden af alm. *øx(æ)n, øghæ* og *øræ* får pl. *øghnæ* og *ørnæ* ved siden af *øghæn* og *øræn*. — Analogisk vokal fra pl. indføres i sg., *nægæl*, negl (NkS 1311 d, 4°, jf. s. 48), *stædh*, sted (bornh.-sk beholder dog *stad*), og *søn*, i jy. endvidere i *næt*, nat (Suso), *dætter*, datter (5/4 1456, 8/10 1474; efter en afrundet pl.-form), og *løth*, lod (Suso, Mariager leg.; nu kun stedvis bevaret). *Læs, skygge* og *sværm* (for ældre *las, skugge* og *swarm*) har fået vokal fra de tilsvarende verber.

Ved siden af den gennemførte *s*-form (I. 268) i genitiv sg. og pl. (*bønders, børns, husfruæs* osv.) kan i skrift endnu hele perioden igennem forekomme arkaiserende former (i Luc. forekommer i *an*-stammerne kun *-s* i *herræs*, og i gen. pl. kun *-s* i *mænz*); om den jy. gen. ved personbetegnelser se s. 51. — I best. f. findes stadig i mange tilf. bøjning af begge led: *bysens* (8/3 1491), *købmentzsens* (30/9 1475), *lantzsens* (6/7 1499), *legemsens, solsens* (Sydrak). — En gen.-form på *-es* (*-is*) kan (ved analogi fra *ia*-stammerne eller som differentiationsfænomen?) forekomme, især ved ord, der ender på *-s* eller på (ustemt) konsonantgruppe: *Oleues*, Olafs (hylding 1387), *hwses, dygdes, skrifftthes* (Mariager leg.), *folkes* (Dyrerim), *rosenkrantzes* (Hr. Michael), ofl.

Om end genusinddelingen formodentlig har foreligget udformet i store træk som nu (jf. I. 269 f.), videreføres endnu i denne periode i nogen udstrækning den ældre tredeling, hvad der ses ved best. f. (s. 45) og ved henvisnings- eller attributive ord: *Løcken hwn . ., Then snor . . hwn, en stadh, han hedh jwlin* (Rimkr., jf. s. 20), *mæth nokrom sten* (Sjælens trøst), *aflæthe . . enæ dottær* (Gesta Dan.), osv. — Den vestjy. fælleskønstype (I. 270): *min hws* (Suso), *thenne breff* (28/6 1480), *then skøde, myn liff, then syndær capellæ* (Dueh. dipl.), men: *thet ødhe iordh, swa mygith ior* (smst.). — Genusskifte finder sted i mange ord på grund af form- eller betydningstiltrækning til større ordgrupper eller ord med større frekvens. Opr. neutrumsord som *bi, sky, thing* („genstand") bliver fk. (fem.), *waar* bliver fk. (mask.); *guth* og *troll*, opr. neutr., bliver fk. (efter personbetegnelser), *øk*, øg, opr. mask., bliver neutr. (efter *hors* olgn.), *kvæld*, neutr., bliver fk. (mask., jf. *aften*), *skiold*, mask., bliver neutr. (jf. *swærth*), *menniskæ*, opr. fem., bliver neutr.; afl. på *-dom* i bet. „-dømme" bliver neutr.: *thet biscopdom* (Rimkr.).

Adjektiverne kan (ligesom perf. part.) endnu forekomme med nom. *-r*, ikke blot i skånske eller af svensk afhængige texter, men den inkonsekvente brug — og urigtig anvendelse af formen uden for nom. — viser klart, at vi har at gøre med papir-former: *gløms k ok ladher*, glemsom og lad, *grwnlagdher ok stadfæst* (Th. a Kempis), *hos alzwaldugher gudh* (Postil), osv. — Komparativ og superlativ dannes normalt ved endelserne *-ere, -est: skyudæræ*, hurtigere (Luc.), *sødhere, stærkere* (ÆB), *visestæ, tykkest* (Luc.), osv. Af den mindre gruppe med omlyd og ældre endelser *-ri, -str* har de allerfleste vistnok endnu været i brug. Forsvundne er mul. (komp.) *hør(r)æ*, højere (til grundform **hō(r)*) og *yri, yrræ*, yngre, begge i lovhss. fra forrige periode og i vernersk veksel med henh. *høgh*, høj, og *ung*. Overleveret fra denne tid er fx. (til *fager:*) *feyre* (ÆB), *feyerst* (Luc.); (*fram:*) *fremre* (Flores og Bl., i Ghemens udg. > *frammer*, jf. sup. *fræmerstæ*, Luc.); (*lang:*) *lengræ* (Luc.); *nærræ*, nærmere (Luc.); (*små:*) *smærræ*, mindre (Kbh. stadsret 1443); (**stak-:*) *stekkræ*, kortere (Luc.; også *steckere* 8/7 1444); (*stor:*) *størræ* (Suso), *størst* (Rimkr.); *semst*, ringest (Malmø skind. skrå; jf. sv. *sämst*); (*ung:*) *yngre* (smst.), *yngstæ* (smst.; der forekommer dog også en analogisk dannet form *vngest*, Kbh. bagersvendes skrå). — I analogi med fra forrige periode (i lovsproget) overleverede former som *fjærmer* (af **fiar*, fjernt, og (adv.) *mer*) og *nærmær* (egl. dobbeltkomparativ, dannet af *nær*, nærmere, og (adv.) *mer*), *fyrmer*, forrige, første (Flensb. stadsret), *næthærmer*, nedre (VL, ÆB),

vtærmerœ, yderligere, fjernere (JyL, Suso), *øuærmer*, øvre, øverst (VL, ÆB) nydannes der i denne periode ved suffixet *-mer(e)* flere (sædv. kun som adv. anvendte) komparativsformer til præp. og adv. som grundord: *jnnænmere*, *jnnærmere*, indre (ÆB), *northærmerœ*, nordligere ($^{15}/_{8}$ 1353), *nør meir*, d. s. ($^{1}/_{4}$ 1514), *owermerœ*, højere oppe (Luc.), *seyermere*, senere ($^{2}/_{4}$ 1486: *seyermerœ vor frue dag*), *sinnermerœ*, sydligere (Mandeville), *vesthen mærœ*, vestligere ($^{29}/_{3}$ 1476), *æftermere*, bageste (ÆB), bevaret er i nyda. *fjærmer* samt (dobbeltkomparativerne) *nærmer(e)* og *ydermere* (Luc., ÆB).

Inden for pronominerne er *-s* nu også trængt ind i gen. pl. *theres*; ligeså i fem.: *hennes*. Gen. sg. *thes* kan endnu forekomme (fx. i ÆB), men alm. anvendes det analogisk dannede *thets* (Rimkr.). Possessiverne har endnu adjektivisk bøjning: *edhær*, neutr. *edhært*, pl. *edhræ*; *vor* har ret alm. gen.: *wars*, *wors* (*wors herræ røst*, *vors herris nafn*, osv.). *ængi* erstattes efterhånden af *ængin*, *engen*, *ingen*, i neutr. *encte(t)*, *inctet*, (som adv.) *intet*; ved siden af pl. *nogre* foreligger *noghnœ* (Margretes instruks 1404) og *nogle* (Roskilde smedes skrå 1491). — *hwæm* kan nu (Suso) bruges som nominativ.

Verbalbøjning. De stærke verber bevarer (som det var at vente, jf. I. 55) stort set deres bøjning. Enkelte går ud af sproget eller dog ud af det centrale ordstof og bevares kun dialektalt: *fregne*, spørge, erfare (præt. *fraa*, Rimkr.), findes (uden for folkeviserne) næppe efter 1500; *tyde*, tude (præt. sg. *thød*, Rimkr., pl. *tudæ*, Hell. kv.) kun dial. efter reformationen. Andre går over til svag bøjning, således verber som *bie*, *dræbe*, *dø*, *svømme*, *vokse*, *volde*, *væve*, og navnlig mange af de opr. reduplicerende verber, hvor bøjningsformernes vokalveksel var mindre systembundet, fx. *blande*, *blæse*, *bo*, *gro*, *lege*, *ro*, *råde*, *sno*, *så*, *svøbe* ofl. (af disse kan mul. flere meget tidligt have fået svag bøjning); i øvrigt opretholdes bøjningen. — Inden for de svage verber blev det den store klasse *ōn*-verber (fx. *frelsæthæ*, *hugede*, *kalledhe*, *soffnedæ*, *swortnade*, *swarætthæ*, *talethe*, *vognædæ* osv.), som kom til at dominere. Tilgangen kom fra forskellige sider, og navnlig gik så godt som alle låneord ind i gruppen: *befalade*, *benedidhe*, *forloffuede*, *fryctædæ*, *skickede*, *snackede*, *twylædhæ* osv., verber på *-ere*: *dysteride*, holdt dystridt, *hanteretth*, håndterede. Til klassen er endvidere overgået verber som *hændedhe*, hændte (Sydrak), *negede*, nejede (Karl Magnus), *skindede*, skyndede (smst.), *styrkæthæ* (Rydårb. I), *syrgædæ*, sørgede (Luc.), ofl.; også afledte verber (på trods af grundordets forskellige bøjning): *forfylgedhe*, forfulgte (ÆB). Og klassen blev fra nu af (uden for dial.) den dominerende inden for bøjningsgrupperne, således at ca. 1300 af nydanskens ca. 1500 usammensatte svage verber hører denne klasse til. — Den lange præteritumsform

opretholdes i skrift så godt som overalt (også i jyskprægede hss.), skønt den i talesproget i store dele af landet blev svækket til [*-əð*, *-ət*]: *lowed*, tillod (Ivan I), *skaget*, rystede (Dvergekongen Laurin), *sucket* (Hell. kv.), *trøsteth* (Ivan I), *tørket*, aftørrede (Karl Magnus). — I de andre svage verber er præteritumsendelsen *-de* eller *-te*, henh. efter stemt og ustemt kons. Formerne på *-de* [*-də*, *-ðə* eller eventuelt assimileret med foregående *l*, *n* og *r*] begynder dog allerede nu (især efter *l* og *n*) at afløses af *-te*, dels under påvirkning fra de regelmæssigt udviklede *-te*-former (jf. ndf. samt I. 132 f.), dels ud fra en differentiationstrang (inf. og præt. af verber som *føre* : *førthe*, *kænne* : *kænde*, *dele* : *delde* måtte i de fleste dialekter falde sammen). Således forekommer nu former som *deltæs*, deltes, stredes (lovhss.), *huiltis*, hvilede (Hell. kv.), *tiænte* (Suso). — Om forskellige mindre forskydninger og enkeltheder kan bemærkes følgende.

Stærke verber. Exx. *hielpe* : *halp* (Ivan I) : pl. *hulpæ* (Luc.) : *hwlppen* (Låle); *springe* : *sprak* (Sjælens trøst) eller *sprongh* (Karl Magnus) : pl. *sprukkæ* (Luc.); *tygge*, (mod)tage, tigge : *taa*, *tha* (Hell. kv.); *weghe*, veje : *wow* (Rydårb. II). Fra Luc.: *bryde* — *brød* — *brudæ* — *brudhet*; *see* — *soo* — *sowæ* — *seth*; *slaa* — *sloo* — *slogæ* — *slawen*; *ædhæ* — *odh* — *odhæ* — *æthæt*, osv. — Flere stærktbøjede verber på dental har (delvis allerede i forrige periode) ved stavelsesreduktion fået kortform i perf. part.: *bit* (Harpestr.), *forbrut* (15/8 1422), *saadh*, sødet, kogt (Låle), men formen blev dog ikke enerådende, da den ikke reducerede fælleskønsform stadig anvendtes adjektivisk (attr. og som prædikat) og i visse dial. også blev foretrukket som supinumsform (efter *have*), hvorfor den fulde neutrumsform stadig kunde nydannes: *bedhet*, bidt (Karl Magnus), *forbrudet* (30/9 1475), *budith* (ÆB). — Overgang til svag bøjning: til *bie* nydannes svagt præt. *bidde* (Rimkr.; men i jy. bevares stærk bøjn.); *dræpæ* får svagt præt. *dreppte* (Karl Magnus; alm. dog *drap*, som Chr. Pedersen i sin udg. som regel retter til *drebte*, *drebede*) og part. *dræpt* (Karl Magnus; i alm. bevares *dræbet* op til Holberg); *dø* kan endnu i præt. hedde *doo* (~ *tro*, Ivan I), men bøjedes dog allerede i forrige periode svagt: *døthæ* (JyL); *svømme* får præt. *swemde* (Karl Magnus; dial.) ved siden af *sam* (som Chr. Pedersen retter til *sømede*); *walde*, volde, får præt. *woldethæ* (Rydårb. I; alm. dog i perioden *wllæ*, Hell. kv.); *vokse* : præt. *woxte* eller *wexstæ* (ÆB); *væve* : præt. *wæfthe* (ÆB). Opr. reduplicerende verber: *blæse* : part. pl. *blæsdæ* (Harpestr.); *bo* : præt. *bodhe* (Rimkr.); *gro* : *grothæ* (Luc.); *hænge* bøjes kun svagt : præt. *hængdhæ* (Luc.); *lege* : *lekthæ* (Karl Magnus); *råde* : *radde* (Ivan I); *svøbe* : *svepthæ* (Luc.); *øge* : *øcthæ* (Rimkr.); *øse* : *øsdhæ* (Rimkr.).

Svage verber. Exx. på *ja*-verber: *bærie* : *bardes*, sloges; *børie* : *burdhæ*, begyndte; *følie* : *fulde*, fulgte; *hylie* : *huldæ*, hyllede; *lægge* : *laude*, lagde; *ræcke* : *ractæ*; *sælie* : *salde*, gav, „solgte"; *spørie* : *spurdæ*, spurgte; *swælie* : *swolde*, svælgede, slugte; *wælie* : *wolde*, valgte; *wærie* : *wardhe*, værgede. —

Ligedannelser efter præt. er inf. som *luckis* (Hell. kv.) for ældre *lykke*, og *slukæs* (Harpestr.) for ældre *slykkæ*; ligeså jy. *kraffue* (jf. også subst. *krav*). Ligedannelse efter inf., d. v. s. overgang til *ia*-verberne, er mer eller mindre gennemført i *dvæle* : *dwældhæ* ved siden af *dwaldæ* (ÆB); *flytte* : *flyttæ* (Rydårb. II); *glæde* : *gleddes* (Th. a Kempis) ved siden af *gladis* (Karl Magnus); *kræve* : *kræfthæ* ($^{12}/_{4}$ 1405) ved siden af *krafthæ* (alm.); *stede* : *stæddis* (Karl Magnus), part. pl. *stedde* ($^{20}/_{7}$ 1401); *træde* : *owertrædde* (Sydrak; former af det stærktbøjede verbum, vn. *troða*, forekommer stadig: præs. *trodher*, Luc., i Ghemens udg. rettet til *træder*; præt. sg. *tradh*, Ivan II, præt. pl. *trodhæ*, Luc.); *sætte* har præt. *satte* i jy. (Ivan I), men *sætte* i østda. (Ivan II). — Exx. på *ia*-verber: *bygdhe*, *førde*, *gørthæ*, *giømde*, *hæffnde*, *kænde*, *kærde*, *kiørdhæ*, *ledde*, *skiende*, skinnede, *stridde*, *sændæ*; *hytte*, hittede, traf, *lette*, lettede, *lyftæ*, løftede, *myste*, mistede, *skiffthe*, skiftede, *æltæ*, drev. Flere af *ia*-verberne ændrer form. Ud fra grundordet nydannes således de ikke-omlydte og senere helt sejrende former *arve*, *rane* og *såre* (til *arv*, *ran*, *sår*; i lovhss. fra slutn. af 1400tallet) i stedet for de ældre *æruc*, *ræne* og *sære*; *mæle* fortrænges af *måle* (til *mål*; jf.: *the* . . *molde ællær mælte*, ÆB; i jy. bevares *mæle*). I andre ligedannes konsonantismen i inf. efter præt. (og part.), således *gættæ* (Luc.; dannet til præt. **gætte* af inf. **gæde* < *gæta*), jf. de senere inf. *knytte* (part. *knyt*, Mandeville; jf. *knytnæve*), *skøtte* (præt. *skøttæ*, Karl Magnus). Ligedannelse efter inf. forekommer i *søktæ* (Luc.; ældre *sottæ*), delvis også i *løtte* (Ivan I) og *løcte* (Ivan II) ved siden af *totte*, syntes (Låle). *rykkæ* synes (dial.) at vakle mellem *ja*- og *ia*-grupperne: *op ryktæ* (Rydårb. I), men *ructhæ* (Rimkr.); *fæste* bøjes mul. stedvis allerede nu som *ōn*-verb.: *korsfæstet* (Luc.; men *korsfest*, Sydrak). Omvendt synes *ia*-verberne at have tiltrukket visse *ōn*-verber, især sådanne som endte på dental: *kaste* : præt. *kaste* (Luc., ÆB), part. *kast* (Luc.), sål. endnu i dial.; *jætte* : præt. *iette* (Ivan I), part. *jæt* (Margr. forordn.); *skade*: præt. *skaddis* (Hell. kv.; endnu dial.); *skåde*, skue: præt. *skodde* (Ivan I); *elske* : præt. *ælstæ* (Luc.). Af låneord sluttede *skedæ*, skete (Rydårb. I), *spiste* (Karl Magnus) og *tænktæ* (om dette er et lån) sig til klassen. Enkelte andre kan sporadisk slutte sig til: præt. *antwordhe* (Th. a Kempis), *arbeydhe* (Sydrak), *berættæ* (Sydrak). — Den lille gruppe *ē*-verber skiller sig formelt ikke fra *ja*-, *ia*-verberne, og hverken her eller i de præterito-præsentiske verber indtræder større ændringer. Exx. (*ē*-verb.): *hafdhe*, *hadde*; *liffdæ*, *lædhæ*, lånte; *sagdhe*, *saude*; *troddæ*, troede; *tie* vakler i præt.: *tagde* (Ivan II), *thaudhæ* (Luc.) over for *tigde* (Suso), *thigdhe* (Mariager leg.). Exx. (præt.-præs. verb.): *eghæ*: præs. sg. *aa*, pl. *aghæ* (med sideformer *eghæ*, *vghæ*): præt. *atte*, *otte* : part. *ath*, *otth*; *mughæ* : præs. sg. *ma*, pl. *mwghe*, *mowe* : præt. *mattæ*; **unnæ*, elske : præs. sg. *an*(*d*) : præt. *vnthe*; osv. *vide* har nu præt. *wiste* (for ældre *wissi*); præt. af *ville* og *skulle* har i de fleste texter formerne *vilde* og *skulde*, mens *kunne* i præt. normalt skrives *kunnæ*.

Enstavelsesformen i præs. af stærke verber og *ja*-verber mfl. på *l*, *n*, *r* og *s* (I. 274) kan afhjemles i næsten alle texter og har sikkert haft alm. udbredelse, fx. *blæss*, *bær*, *dyll*, *far*, *fiæl*, *frys*, *hæl*, *hør*, *kær*, *løn*, *mal*, *men*, *skil*, *skin*, *smør*, *spør*, *stiæl*, *swær*, *sæl*, *tiæn*, *toll*, *wijs* osv., men analoge former på *-er* kan dog også forekomme, i Ribehs. af JyL side om side med kortformerne fx. *gører*, *hører*, *kærer*, *menær*, *sælær*. — Omlyden i præs. sg.

af stærke verber er opgivet i normen (I. 274), men fra præs. (og for enkelte verber også med støtte fra andre bøjningsformer) er omlyden trængt ind i *blæse* og *græde* og dial. (især jy.-fynsk) i verber som *blænde*, blande (Suso: *blænne*), *læde*, lade (Flensbhs. af JyL), *dræge*, drage (hylding $^{21}/_{8}$ 1387: *dreye*, men hylding $^{10}/_{8}$ 1387: *drawe*; sml. forskellen mellem *drag*, landtange, og sydjy. og fynsk *drej*, fx. i *Drejø*), *tæghe*, tage (hylding $^{21}/_{8}$ 1387: *tæghe*), *vække*, vokse, ofl. — Den særlige form på *-(s)t* for 2. pers. sg. i stærke og præt. præs. verber (henh. præt. og præs.) er i det mindste i skrift stadig anvendt (mul. dog især i religiøst sprog): *fict* (Hell. kv.); *gaft*, *utgikt*, *swegt*, *mat*, *skalt*, *wilt* (ÆB); *beest* (Hr. Michael), *forlost* (Hell. kv.), *ost* (Luc.), og *-st* synes endda at brede sig: *gigst* (Hr. Michael), *løwst* (ÆB), *forwanst* (Luc.). — I 2. pers. sg. imperativ er de gamle former *gak* og *stat* bevaret, ligeså (med udlydshærdning) *bint* og *hænc* (AM 187,8°), og *ōn*-verbernes imp. ender stadig på *-e*: *offræ* (AM 187,8°), *rægnæ* (Luc.), *tale* (ÆB). — Præs. part. kunde allerede i lovsproget forekomme med endelsen *-endes* (en form fremkommet især ved adverbiel anvendelse): *kummær fisk in wrækændis* (EL), og i denne periode bliver formen ret alm.: *gifuendes*, *leggendis*, *leuendes*, *nærwærindes*, *tagendes*, *tiendes* osv.; *befrychtendes*, *begærendes* ($^{25}/_{2}$ 1472); *sancti Andree dagh nw nest komendes* ($^{30}/_{9}$ 1475); *os er til widendis worden* ($^{3}/_{8}$ 1496), osv. — For perf. part. er forholdene ret indviklede og dialektalt forskellige. Jysk foretrækker (jf. I. 274) som supinumsform (d. v. s. efter *have*) fælleskøn (s. 51) undtagen ved *ōn*-verber (fx. i Suso: *pafunnen*, *fongen*, *hørd*, *kungiord* osv., men: *begynnet*, *fortæret*, *vppenbaret* osv.). I østdanske eller mindre dialektprægede kilder har supinum normalt neutrumsform. Efter *være* og *vorde* er participiet som regel kongruensbøjet (rettende sig efter subj.), dog således at *ōn*-verberne gennemgående har endelsen *-et*, og i jy. har de øvrige svage verber i alm. fælleskønsform (Suso: *tha vort han vplysd*, *vort* . . *rørd*, *var* . . *gørdh*, *var* . . *ledh* . . *kærd oc dømdh*).

I syntaksen mærkes det latinske forbillede og underlag stærkt i skriftsproget, stærkest selvfølgelig i de religiøse oversættelser, men også kendeligt i al almindelighed. Hvor undervisningen gik ud over den elementæreste skrive- og læsefærdighed, var det latinen og den latinske grammatik, der dyrkedes. Det kendes også på dansken[1]). Således ligger latinsk kasuskonstruktion skjult bag: *han er døth guth* (lat. deo, ɔ: for gud); *jæk skal synghe herræn* (lat. domino canam); *alle* (lat. omnium) *æst thu vphoff oc ændhæ*. Mest fremtrædende er den stærke brug af genitivsforbindelser af forskellig art. Det gælder objektiv genitiv, der vel ikke var ukendt i dansk (og nordisk), men dog ved sin hyppighed i tiden vidner om det latinske grundlag: *gutz bekænnelsæ oc kærlighet* (lat. dei cognitio et dilectio), *then vnghe quinnes ælskoff* (ɔ: elskov til den unge kvinde),

[1]) Hvor intet andet bemærkes, er exx. i det flg. hentet fra Mariager legendehs., der indtager et moderat standpunkt.

osv.; og det gælder måske især genitiven ved abstrakter: *daghens langhet, hemelens høffheth, ærens storheth,* osv.; mangler oversætteren et passende adj., griber han til genitiven: *paa guddhommens natures weghne* (lat. diuinam naturam), *skændzels ordh* (lat. contumeliosa verba). Den potenserende genitiv omskrives dog ved præp.: *i høuæ himlæ ouer andræ himlæ* (bønnebog), *konningh owær alle konningæ* (Bonaventura). — Af den gamle partitive genitiv var der endnu rester: *hwerder* (ɔ: *hwer dere*) hver af dem (Kbh. bagersvendes skrå 1403), *hwer woræ* (Rimkr.; sml. *et woris,* en af os $^{7}/_{3}$ 1417); *ængen theræs* (ÆB); men den var i periodens slutn. forældet. Også attributiv brug af talord med partitiv betydning indskrænkes. Skriveren af AM 17,8⁰ (s. 12) retter *tolf theræ samfrændær* til: *tolf af theræ samfrændær.*

Latinens talrige participialkonstruktioner omskrives i alm. ved hjælp af bisætninger og sideordnede verber, men dog bliver mange latinismer tilbage. Et ex. på, at oversætteren har begyndt at erstatte participierne med finit form, men ender med part.: *Hwicken ther skynnethe* (lat. qui . . refulgens) . . *oc bortkiørdhæ* (: profugans) . . *oc frælsthæ* (: liberans) . . *oc gaff skyn* (: effulsit) . . *begyndendes aff østher oc alt till wæsther, borthtaghendes kethere strydh* . . (: incipiensque ab oriente usque ad occidentem, auferens bella hereticorum). Sådanne bevarede participier kan bruges 1. betegnende en handling, der er underordnet hovedsætningen: *om søffn fallendes paa mik trøckthe mik modhstannendhe nidher*; *æthendes tik wordher han stoer*; svarende til lat. absolut konstruktion (med andet subj. end hovedsætningen): *alle paseendhe oc vndrendhe kom gænsten liøffneldh*; fra ÆB: *fforthy wplyft røstin the begynte igen at græde*; *thæn tridie dagh, øghenæn oplætæ, han saa staden lonkt bortæ*; *hwilke som sidændhe han talethe til næstin*; osv.; 2. betegnende hvad der må eller bør gøres, svarende til lat. gerundiv: *helghe mæn ære loffwendes* (ɔ: bør lovprises); *ær oc mærkændes* (Suso); hvorimod omskrivning: *tik bør at æres*; *skule ey taghes* (Suso). Gerundiven (event. gerundium eller futurum participium) kan også gengives ved inf. + *-skullendes,* hvad der dog ikke forekommer særlig hyppigt uden for ÆB, fx. *han skulle stoergøræ hannum oc thee hannum at wæræ hedhre skullendes aff alle*; fra ÆB: *ok han war wtgongendhe til at tænke skullendhe i agheren, daghen nw nedherbøgh*; *giffwer mik brøth til æthæskullændhe*; *alt folkæt ær wtspredh gemæn all egiptæs landh til awnæ samensankeskul-*

lændhe; *i mænnens hus hwilke som i ære fangheskullændhe*; osv.; 3. i forb. med *være, vorde* eller (sj.) *blive*: *paa hannem er falketh* (ɔ: folket) *vndrendhe*; *tha worth han snarlighe soffwendes*; *bleff hwn swa meghet begerendhes*; med *være* foreligger omskrivning af præs. og præt. til betegnelse af det varende, med *vorde* (og *blive*) til betegnelse af det fremtidige.

Disse latinismer hørte udelukkende bogsproget til, og gengivelsen af de absolute konstruktioner og omskrivningerne af gerundiv osv. ved inf. + *-skullende* findes næppe ud over denne periode.

I upersonligt (passivisk) formede sætninger samt i sætninger med indledende verballed begynder man i 1400tallet at anvende *thet* eller *ther* som formelt subjekt. Exx. findes i Ribehs. af JyL: *tha gangæs thær tyl mæth repp* (gl. text: *gangæ mæth reep*), *æn ær thær ey vthen een brothær* (gl. text: *æn ær æi meræ til æn en brohær*); i Rimkrøniken: *thet er æy skadhæ ath gøræ ther pacth, theth er hwer man tiil fromæ ath høræ, ther kom æy en tiil landhe hiæm, om natthen komme ther saa manghe throldh, ther gaffs eth skroll och bwldher wedh*, osv. Og i moderniseringen af lovsproget i AM 17,8⁰ er indførelsen af formelt subj. netop et af de mest gennemførte drag: *tha stær thæt thæm for fullæ* (< *tha stær thæm for fullæ*), *stiupbarn of thet til ær* (< *of til ær*), *kæres ther a* (< *kallæs a*), *æn ær ther æi meræ æn een sun* (< *æn ær· æi meræ . .*), *ær ther nokær minnæ til* (< *ær nokær minnæ til*), *æn om ther ær meræ til æn* (< *æn ær meræ til æn . .*), osv. Udviklingen er karakteristisk for tiden (og brugen af *der* som formelt subj. er specielt karakteristisk for dansk), idet den viser overgangen fra det mere komplexe sprogtrin (det upersonlige og enleddede udtryk med svag afgrænsning; jf. I. 309 f.) til det mere differentierede sprogtrin (med flerleddet og logisk-grammatisk opbygning). Det står vel i sammenhæng hermed, at brugen af præp. uden styrelse („som adv.") nu helst erstattes af præp. med styrelse eller af et afledt adv. (især med situativet *der*). Således retter skriveren af AM 17,8⁰ (jf. ovf.) *skil a* > *skil ther paa, giuæ a* > *giuæ ther for, bøtæ a* > *bøtæ ther til*, (*oc fangær børn*) *with* > *with hænnæ*, (*fær hin laghæ hæfth*) *a* > *paa hennæ*; osv.

Som relativ var *thær* (I. 298) trængt igennem overalt i dansk (og ligeså i svensk), men i løbet af 1400tallet bliver lidt efter lidt *som* dominerende (if. Diderichsen mul. efter svensk mønster, spec. birgittinerlitteraturen). Medens oversættelserne af Erik glippings ny-

borgske forordninger af 1284 for Jylland og Sjælland (i hss. fra slutn. af 1300tallet) kun har *thær*, findes i en tilsvarende oversættelse af forordningen for Skåne (hs. Ledreborg 12,12⁰, ca. 1350) *sum*: *dyl hin sum sac ær giuæn, vtæn thæt sum kumbær a konungs eghet thing*; og *som* er gennemført i Margretes instruks 1404 (jf. s. 38): *then gengærdh, som han hafuer nw wpboreth*; . . *for then kost schuld, som ther scal wære i sommer*, osv.; *ther* er dog stadig ret hyppigt i jyske kilder (fx. i Suso). Desuden bruges, om end ret begrænset, *hvilken* (ofte med tilføjet almindeliggørende *som* eller sjældnere *ther*), som anvendes, når relativet styres af præp., når relativet står adskilt fra det ord, det henviser til, når der henvises til en hel sætning, samt endelig adjektivisk: *een sandh israels man, i hwicken ey er swigh*; *same jærthegn . . hwicket som hændhe i constantinopoli*; . . *at komme till ære, hwicken ære gudh haffwer* . ., osv. Ved sin køns- og talbøjning og adjektiviske anvendelse var ordet et værdifuldt grammatisk udtryksmiddel, især når det gjaldt oversættelser fra latin. — Fra mnt. indlåntes *hwes* (mnt. *wes*), hvad: *at han wyl tha gernæ gøræ ther vtj hwes os tha worther til radhe ther vm* (Margr. instruks 1404). Fra særlige overgangstilfælde udvikledes heraf betingelseskonjunktionen *hvis*: *oc hwes jech j nogher made vpbær æller vpbære lader noghet* (¹²/₅ 1445).

Den specielle brug af præposition som bisætningsindleder, der sparsomt kan attesteres i lovtexterne, er nu ganske almindelig ved *efter* (< *æftær at*), *fra* (< *fra at*), *før* (< *førræ æn*), *til* (< *til thes at*), *uden* (< *vthæn at*), fx. *æftær han komær hem, kallæ a arf* (JyL); *Thredhiæ aar effther jek koningh wor* (Rimkr.); *fra hennæ bondæ trethiundæ war* (Ribehs. af JyL); *før han word fæmtæn aar gamæl* (Rydårb.), osv.

I bisætninger kan verbet følge efter obj. eller præd.: *ther henne sawe*; *i huicken iek ether ælskethe*; *ther hun ey heldher thet skøthe*. Partic. eller inf. kan stå før finit verbum: *hwadh iak gøræ skal* (Th. a Kempis); *ter iek . . tessæ ordh . . hørth hadhæ* (Mandeville); osv.; her kan mul. foreligge fremmed indflydelse. Medens disse tilfælde af afvigende ordstilling ikke har sat varige spor i sproget, er forholdet et andet m. h. t. adverbielle bestemmelser. Vi finder her i de fleste kilder en kamp mellem den gamle ordstilling (med kontaktstilling mellem subj. og verb., jf. I. 275) og den ny ordstilling med den adverbielle bestemmelse foran den finite verbalform. Fx. gl. ordstilling: *at thu skalt ey ganghe*, men ny

ordst.: *at hwn ey fuldhæ hannum*; gl.: *som iek haffuer allethiidhe haffd*, men ny: *forthy at han alle thiidhæ straffethe*; osv. Her er da udgangspunktet for adverbiets (spec. nægtelsens) stilling i nyere dansk norm, hvor vi i bisætninger har adverbiet på anden og verbet på tredje plads. En statistik over forholdet mellem gammel og ny ordstilling i nogle æmda. og ymda. kilder (ved Carl Larsson) viser forskydningen. I SkL og JyL i 99 % gl., i 1 % ny ordstilling, i Margretes fiskeriforordn. for Skanør og Falsterbo 72 % gl. og 28 % ny ordstilling og i diplomer fra 1403—1482 59 % gl. og 41 % ny ordstilling. Den gamle ordstilling levede dog længe videre og er vel til dels endnu at finde dialektalt, hvilket bestyrker den antagelse, at den nye ordstilling må tilskrives fremmed (latinsk og mnt.) påvirkning.

D. DIALEKT — NORM — HYPERBEL

I sprogets brogede mangfoldighed, i brydningen mellem gammelt og nyt, mellem individuelt og alment ser vi følgerne af skrive- og læsefærdighedens udbredelse til videre kredse. Det er de nu fæstnede stedmål, der griber ind, men som dog aldrig prøver på at finde frem til en egen skriftnorm, der kunde dække den stedlige dialekt. Ikke een jyde finder på i skrift at bruge 1. pers. pron. *a*, yderst sjælden drister en vestjyde sig til at bruge foransat artikel (s. 51), osv. Hvor dialektale fænomener titter frem (se exx. s. 48 ff.), skyldes de da enten uvidenhed om eller usikkerhed over for normen, der jo heller ikke i alle enkeltheder var fastlagt, eller de skyldes — som hos børn i de første skoleår — manglende koncentrationsevne hos skriveren, så han ikke magter at gennemføre en normalform, som han dog ellers nok kender. Kyndige skrivere overholder i alm. forskellen mellem ældre *t-* og *th-* i forlyd, men ved sjældnere ord, hvor traditionen ikke virkede, var man usikker (s. 44). Skriveren af Dueholms dipl. vakler mellem genitivsformer som *begges wore, beggi theris* og *begges theres*; osv. Og navnlig kunde det ofte knibe for den læge herredstingsskriver, der i mange fald sikkert kun havde fået den allernødvendigste oplæring gennem brevformlerne. Et godt ex. på et sådant ortografisk egenartet og dialektalt præget tingsvidne er 10/1 1439 (fra Hannæs ting):

Allæ mend thet breff seer eller hør læsæ helsæ wy Roær Matisß fwden pa hannes thing . . . oc Nis Wolsß j winderlig meth gwd kwnd gør wy . . .

ath . . . then løwerdag nest ether thøldag war skykith for os oc ander godæ mend pa hannes thing jend byskeden mand Esgy Swendsß feg oc fram lyde jeth wp standen thins windæ meth *athæ byskeden danæ mend sa swm ær . . . thessæ . . . gyngæ jnden allæ firæ sthakæ pa thet fornæffnde thing* meth *samil hender oc jendregthw røst oc wende pa thæræ seel oc ræthæ sandæ ath gammel Nis glob j Wesløs gaar hand thrænde Jes Thorsthins jend gaar aff j Øsløs meth wræthæ . . . oc alder hand feg penninggæ eller penningis wærd ther for oc aller noger mand pa hans wegnæ oc hawer thet thyth oc octhæ wærd last oc kæærd wold oc weldæ ther then fornæffnde Jes Thosthinsß hannum skedæ* meth *wræthæ . . .*

Men alle stræber dog tydeligt mod normen. I denne stræben efter en form, som måtte anses for den rette, kom skriverne imidlertid ofte ud over denne og endte i overdrivelser, sproglige hyperbler, af hvilke de allerfleste ganske vist sank ned i glemselen, men hvoraf dog enkelte fik videre udbredelse og senere ophøjedes til norm. De allerfleste er gale proportionsdannelser, især ældre, traditionelle former, enkelte kan vel kaldes folkeetymologier. Nogle exx.: i hyldingen $^{21}/_{8}$ 1387 skrives *metn*, mænd, *futlmechtich*, fuldmægtig (jf. *watn*, *drotning* osv.); Dueholms dipl.: *nær at wy død*, *Lessød*, Læsø, *Siælendsfader* (formen også i Rimkr. Stockh. B 77; for ældre *sialandsfar*); $^{28}/_{6}$ 1503: *grabet*, gravet (efter *tabet* olgn.); Dyrerim: *roo thin aadræ*, d. v. s. åre (vn. *ár*; men skriveren ved, at (*blod*)*åre* tidligere skreves *athræ*). Apokope og udlydssvækkelse i jy. narrer tit jyske skrivere til på gale steder at overforbedre; i Mariager leg. skrives pl. *røddheræ*, *sønneræ*, *stiærnere*, ligeså komparativer *størrær*, *klarerer* (idet udlyds-*r* i tryksvag stilling kan være tabt), jf. lign. i ÆB: *størreræ*, *merere*, *færrere*. Omtalt er (s. 44) de hyperboliske *g*-former i ord som *bærgha*, *sælgha* osv., som for største delen senere gik ind i normen; enkelte nåede ikke frem: *dierges*, djærves ($^{15}/_{5}$ 1454), *fitalgæ brøthernæ* (ved siden af *fytalia brøthræ*, Margr. forordn. 1396). Nominativ anvendes for akkusativ foran relativ sætning: *thy han ær redboen ath hiælpe the, som stridhe* (Th. a Kempis). Nogle ord er blevet forkortet, idet deres endelse er blevet opfattet som bestemthedsendelse: *drot* (*jordrotte* $^{15-22}/_{6}$ 1446, *jorddrodt* $^{9}/_{3}$ 1481) for ældre *drotten*, *jætte* (en *iæthtæ* Rimkr.) for ældre *iætæn*, *klædebon* (1488) for ældre *klædeboneth*. — Formen *øgle* (kendt fra tiden kort efter 1500) er rimeligvis hyperbolisk skrivemåde for [*øjlə*] af ældre *ødlæ* (Hell. kv.).

Særlig inden for det stednavnestof, som ikke mere var betydningsbærende, fandt talrige omdannelser sted, delvis af folkeetymo-

logisk art. Ganske vist modstod de kendteste navne (på grund af frekvensen) som regel et normalt lydskred, mens de „mindre“ lokaliteter fulgte med i den stedlige lydudvikling, jf. *Odense* over for *Vojens, Vonsild* (I. 73), *Vordingborg* over for *Oringe* (I. 246), *Kolding* over for *Kolind* (1446 *Kollingh*), osv. Men andre navne kom ud for stærke ændringer. *Sprowæ* blev *Sprogø*; *Swinæburgh* blev *Svendborg*; *Aros* blev organisk udviklet til [*o·s*], jf. skrivemåden *Aars* (i stadsretten og andre kilder indtil reformationen), men meget tidligt (og rimeligvis jævnført med mnt. *-husen*) blev det folkeetymologisk omdannet til *Arhws* (NkS 295,8⁰, ca. 1325, jf. I. 212), og fra og med reformationen har der næppe hersket tvivl om, at navnet var sammensat af *åre-* og *-hus*, hvilke symboler derfor også senere indgik i byens segl.

Når der i det almindelige sprogstof side om side med de af normen hævdede former kunde finde så stor en variation sted selv hos øvede skrivere, skyldes dette, at normen endnu ikke virkede med større kraft. Dens virkning var begrænset, så længe boglig kunnen var afhængig af den langsomt arbejdende hånd og pen. I kancelliet, i klosterskoler og skriverskoler var den følelig, men uden for disse centrer, hvor boglig syssel var dagens gerning, virkede normen svagt og tilfældigt. I dette forhold skete der netop nu en revolution. Med bogtrykkerkunstens indførelse fik normen mulighed for at virke direkte og offentligt overalt og på alle, som ikke var analfabeter. Og da blev den danske skriftsprogsnorm endelig fastlagt.

41. SPROGSFÆRER

A. TALESPROG

Vi har fra tiden overleveret ikke så få replikker og exempler på direkte tale til levendegørelse af en fremstilling, men adskilligt deraf turde være litterært overarbejdet. Når de dramatiske situationer i Rydårbogen tilspidses gennem en replik, har denne langtfra altid det talte sprogs præg, fx. Uffes ord til faderen.

Fathær! sørgær ikkæ! Jæk thor møthæ kongæns son af Tydesland oc æn een thæn fromæstæ kæmpæ, thær Thydesland hawær jnnæ, oc wel iæk fækthæ mæt thæm bathæ, som foræ byskæthæt (ɔ: bestemt) *ær* —

eller kong Hardeknuds (!) replik:

Ee huilken aff oss ey kommer j nath till venite vti aatæsang, han skal drickee eth horn, hedær Skinbroki, fult af mat soth til vithæ!

Bedre er de talrige gengivelser i diplomer af udsagn på tinge eller andetsteds. Her er der som venteligt forskel i tonen, efter som den talende hører til i de højere eller lavere samfundslag. Rigets bedste mænd, kendt med høvisk tone og vant til offentlig fremtræden, taler korrekt, lidt omstændeligt og højtideligt, men tydeligt med talesprogets syntaks og flere eller færre dagligdags vendinger.

Hofmester Erik Ottesen Rosenkrantz 7/8 1473 i Kalmar: *Kiære her Aghe ock her Iwer, som i stodhe her i athens* (ɔ: nys) *then enæ efftir then annen ock begieride at widhe ock høre hwat sagher ock skyldingher* (ɔ: beskyldninger) *wor nadige herre koning haffuer til ether . . . Tha kære her Aghe, thet i skulle giffue ether fran them* (ɔ: skilles fra eders brødre), *rørde wii icke oc ey begieride, mæn at i wilde følghe thesse werduge fæthre och herrer, wor nadighe herris radh aff Danmarck, til hans nathe: tha trøste wii meth gudz hielpp wæl at wele fordraghe hans nathe oc ether ock flyy ether wel forwarith hiid igien . . .*

Frise: Kalkmaleri (middelalderlig dans) i Ørslev kirke, ca. 1350.

Eggerd Frille 13/8 1461 på Skam herredsting (normaliseret): *Lasse Diegn, mig siges her udi herredet, at mig lægges skyld til, at jeg skulde have fanget nogle af dine penge, den tid du og din husfrue var hos mig i år mellem påske og pinsedag; er det så, da ved det ingen bedre end du; thi beder jeg dig, at du siger her nu sandheds vidne derom, eller om du har skyldet mig eller skylder mig for penge eller gods, der jeg har fanget fra dig eller på dine vegne i nogen måde med urette eller imod din vilje nogen sinde i mine levedage.*

Niels Eriksen Gyldenstjerne 10/8 1454 i Holstebro: *for myn syel oc myn hwsfrwes oc wore forelders syele oc i sodan made, at thet ey er pa swig giord, so at thet møther meg vnder øwen jgen, vm thet ey komer pa ende, tha wil jech vnde klosteret aff myt godz.*

Men den menige mands mere umiddelbare og impulsive tale kommer frem i kortere og kraftigere udbrud, anført i direkte eller dækket tale:

2/1 1469 (normaliseret:) *han spurgte . . . hvor de monne være, og svor, at han skulde lede dem op, at de skulde få en ond aften.*

17/8 1485: *ath nogher nu komer medh gamel breff ther seye wi inthet om.* Den fortrydelige skriver i et hs., hvor han er kommet til at gentage en sætning: *Thettæ staar tilfaarn, swo faa thet vlukæ!*

Nær berøring med det folkelige ordforråd viser også Dyrerimene. De saftige og drastiske udtalelser bl. a. om det erotiske forhold mellem mand og kvinde, der kunde synes at ligge uden for en klosterbroders ærbare tale, må vurderes efter deres tid; de hører hjemme i den gamle almuestils ligefremme og åbenhjertige tale om naturlige ting, som den høviske herre vel var fortrolig med, men højst kunde hentyde til i gåder eller mørk tale. Dyrerim nr. 96 (normaliseret):

Lad fare, lad fare din møgle køg (ɔ: skænderi)
på ed vil jeg det sværge
han vurder (ɔ: skatter) *dit venskab ej ved en løg*
og kalder dig være en hærrie (ɔ: skøge).

Nr. 99:
Skabet og sort og dertil skælg (ɔ: skeløjet)
i alle måde led er hendes bælg,
hun haver ej en tand udi al sin høs (ɔ: hovedskal),
årle og silde er hendes røv løs (ɔ: hun er lidt for indladende?).

Det er den samme djærve frimodighed, som åbenbarer sig for os i øgenavnegivningen, eller fx. i et skriververs (Thott 584,8*):

Thennæ logh bogh som screuæn er hæær
hwn er nw all ath ændhæ —
huat hældær han er fiærn æller næær
Iwer Kræmer wil jek hennæ sændhæ;
han boer wthi Matthis Jenssens hws,
som jek æy ræter kan mærkæ,
han dricker gærnæ got øll aff krws
ok lætær vp pighers særkæ —,
ther aff kan jek æy scriwæ nw meræ
som jek nw gærnæ wildæ —,
thet war æy een thet war alt fleræ
til hanum tha komme swo sildæ.

Den fremhævede bemærkning er rigtig, her fandtes et ordforråd, som sjældent blev betroet papiret. Men denne ramme og noget plumpe folkelige stil, hvortil også mange af de „ord" eller mundhov hørte, som vi kender fra Peder Låles ordsprog, bevaredes uforstyrret hos almuen til vor tid, og næppe i noget andet milieu var sproget så levende og avledygtigt som her, hvor ingen bremsende skriftsprogsnorm greb ind.

De lydlige spor af målene er exemplificeret ovf. s. 48 ff. Et talesprogsfænomen som enklisen bliver hyppigt gengivet, selv hos de bedre skrivere: Fra en krønike: *omsider ringdet sammen*, fra ÆB: *om thik myshawæreth, wilde ikke gørith, hon fæsten i hiærnæn*, fra Suso: *foen*, få den, *lodhen*, lod den, fra Mariager leg.: *føleth, gøreth, forladeth*, osv.; *Gud gaffueth* (Karl Magnus; jf. *gid* < (gud) give det).

Prædiken bestod i den nødtørftigste udlægning af læstens ord, vel broderet med citater fra den hellige skrift og kirkefædrene, alt uden større oratorisk kunnen, at dømme ud fra overleverede texter:

Adventsprædiken fra AM 76,8° (Lucidariushs.): *Ueniet qui mittendus est, et ipse erit expectacio gencium. The orth, kyeristæ venner, ther iek sauthæ først aa latynæ for ether, the stanne screuen i en bogh som hether genesis, ther screuen er aff werylz vphoff* (ɔ: begyndelse), *oc then spodæ oc sauthæ then gammel Jacob patriarchæ, for sine senner* (ɔ: sønner) *aff then helyk andh, ther dagh høwtydes* (ɔ: fejres) *i then hellie kirkæ, aff Ihesus Christus gutz søn kom till verdhen, al verden til glædhæ oc til fagneth, oc the eræ saa megheth a danskæ: Han kommer ther sænnes skall, oc han skall vere then ther alth folk bythe r. Kyristæ venner, vy læsæ trenne vorsherre til kom i then hellighæ scriffth, then førstæ er . . .*

B. SKRIFTSPROG

På overgangen mellem tale og skrift står sådanne sprogformer, som forelæses eller foredrages, postiller bestemt til højtlæsning, bønner, formler af forskellige slags. Af disse genrer er især bønnerne særprægede. Næppe nogetsteds i den danske litteratur før Kingo og Brorson finder vi et så malende udtryk for religiøs inderlighed og

betagelse som i bønnebøgerne. Henrykkelsen yppes, vokser og udløses gennem sammenhobning af varierende lovprisninger af den himmelske brudgom eller af Guds moders højhed og storhed, gennem udpenslingen af brudens længsel og drift eller den bedendes betingelsesløse underkastelse, alt skildret ved stående epiteter og sensuelt betonede verber, med klimaks på klimaks i en lidenskabelig, stakåndet og udpræget kvindelig ekstase, der dog ikke må tænkes fremvokset på dansk grund, men sikkert vil være at føre tilbage til grundlaget for genren: de latinske hymner.

Fra Anna Brades bønnebog (let normaliseret): *Al min sjæls åstunden* (ɔ: længsel) *og magt være og er tilbunden din viljes fuldfølgelse for helse. Min søde Gud, min allerkæreste herre, min elskeligste brudgom, livsens og dødens herre, evindelige ærens konge Jesu Kriste, levendes Guds søn, af din lange bortværelse tvænes* (ɔ: hensygner) *min sjæl, af din dvale* (ɔ: dvælen) *længter mit hjerte, fordi jeg ej ser dit andledes* (ɔ: ansigts) *lystelighed, mørkes mine øjne, af din tales tyste* (ɔ: tavshed) *vansmægtes alle mine kræfter og blegner mine kinder, og falmer al min sjæls fejrende* (ɔ: fagerhed), *uden du søde Gud, al sødeste sødme, kommer skøt* (ɔ: hurtigt); *du est mit liv, min helse, min tanke, min åstunden, min hugned* (ɔ: trøst), *min glæde, min times lysteligste fremdrægt* (ɔ: hjælp), *kom derfor skøt, søde Gud! Dvæles ej længer, skynd dig nu, nu er tid . . . est du mig nær, da er jeg levende, ser jeg dig, da igenfanger min sjæl sin magt, hører jeg din tale, da flyr al min usnilde, mindes din fagre mund, dine søde læber ved mig, da rødmer mine kinder, da igenkommer min fejrende. Søde Gud, kom snart . . . jeg venter, jeg bier, jeg råber, jeg kalder, og ej aflader jeg med grædende tåre at lokke dig, til des du kommer . . . Amen.*

De religiøse texter, der så at sige alle er oversættelser, er vel til dels bundne af det latinske forlæg (jf. om de grammatiske forhold ovf. s. 57 ff.), men der kan dog i selve oversættelsesteknikken peges på visse almene drag. Hvad oversættelsen af de enkelte ord angår, har oversætteren jævnlig i sproget savnet ord for de fremmede begreber og ting. Han kan da beholde det latinske ord[1]): *martires oc confessores* (Thomas a Kempis), *i cantilenæ* (ɔ: sange) *oc dyckth oc prouerbiis* (ɔ: ordsprog), *locustas* (ɔ: græshopper) *oc skoffhaningh* (ɔ: skovhonning), osv., eller give en forklaring hertil: *propheciam eller spadom; auctoritates, thet er stadfestels eller vinne* (Suso); sjældent kommer fremmedordet efter udlægningen: *hans natures lønligh magh, som kalles priueth.* Foruden de ord, der får plads i sproget, findes i oversættelserne andre, som bærer præg af at være øjebliks-

[1]) Citaterne er fra Mariager leg., når intet andet opgives.

dannelser, fx. *innenlærdh* (: instructus; fragm.), *innænblæser* (: inspirator; Thomas a Kempis), *sammenloffwethe* (: collaudantes), *forstriitsman* (: propugnator), *samdal* (: convallis), olgn. Således kan nævnes en lang række nydannelser på *-ligh* i ÆB (for at overholde forlæggets ordklassebrug): *agerligh, bierghelighe, gullelighe, jærneligh, skowelighe, trælighe, tymmærmænnælighæ, middaweligh, morgænligh* osv.! Og når man her (jf. også om participierne s. 58 f.) og andetsteds studser over de tunge oversættelser, skal man måske dog mindre forklare dem som vidnesbyrd om ubehjælpsomhed og manglende sprogsans end som udslag af ærbødighed for skriftens ord, der var sakrosankt og ikke måtte forvanskes. — Ved oversættelsen kan mul. være benyttet mindre latinsk-danske vokabularer, selv om vi ikke har bevaret sådanne fra denne tid. Korrelativerne oversættes således ret ensartet i de forsk. skrifter: *thelligh . . hwredan* (lat.: talis . . qualis), *swa stoer . . hwre sthoer* (: tanta . . quanta), *huræ mannæ . . so manne* (: quot . . tot). Hvor latinen anvender synonymer, søges disse af bedste evne gengivet: *han skal ey halff soffue oc skal ey soffue til fulde* (søger at gengive lat. dormio og dormito; Karen Ludvigsdatters tidebog), jf. *thu skal lit sofue oc lit slome* (: paulum dormies et paulum dormitatis; Suso); *aff søtæstæ thæff oc inwortes smagh* (: sapore . . gustu; Suso); osv. — I flere af skrifterne blomstrer tautologierne, skønt forlægget kun har et enkelt udtryk; nogle af disse tautologier kan være (eller senere være blevet) faste, stående forbindelser som : *bodh ok bethring, frij oc frælsæ, gadhæ oc strædhæ, logh oc ræt, riffue oc slyde, spee oc spott, woldh oc mackth,* osv., andre synes dannet under arbejdet: *astundhe oc begerer* (: desideramus), *orker oc forma, loffth oc jæth, vtthrøckes eller sighes* (: explicari), *høsthæ oc skeræ* (: metemus), *thale oc sighe* (: enarrare), *bidhæ oc wænthe* (: expectamus), *dyrffwe oc dristughet* (: audatiam), *fagthæ oc ladhæ* (: actus), *lærdom oc kennedom* (Bonaventura), *angest ok ænxlæ* (: angustiam, Th. a Kempis), *flagrelse eller wstadughet* (: fluctatio, Th. a Kempis), *vthen liisæ oc roo* (sine remedio), *heelth oc vskadh* (: integrum), *vææn ok faghær,* osv. Allitterationer og rim spiller derimod så godt som ingen rolle. — Endelig kan fremhæves den mange steder påtvungne brug af abstrakter: *Friidh ær siælsæns reenhet, hugsæns roligheth, hiærtæns eenfoldigheth, ælskuets band, kærlighets stalbrødræskab* osv. (Bonaventura).

C. DEN DIPLOMATARISKE STIL

Efter formen kan brevstoffet (§ 38 B) deles i to store grupper: diplomerne (de retslige dokumenter) og privatbrevene, og af disse er diplomerne — så forskellige de end kan være i enkeltheder — i deres opbygning og stil afhængige af fremmede forbilleder.

Tidligt i middelalderen udformedes en ars dictandi, kunsten at kunne skriftligt affatte et dokument på rette måde. Man komponerede hele lærebøger, d. v. s. formelsamlinger og forskrifter, som i det enkelte tilfælde gav anvisning på, hvorledes dokumentet skulde affattes. Sådanne formularbøger er dog ikke overleveret fra denne periode i Danmark. I diplomet skelner man mellem 1. texten, brevets egentlige indhold, dets kærne, og 2. protokollen, rammen omkring texten, bestående af a) indledning (den egentlige protokol) og b) en slutning (eskhatokol). — Protokollen kan igen bestå af flere afsnit. Først en påkaldelse (invocatio, med rod i den ældste kristne tid, hvor enhver handling blev begyndt med bøn), der er alm. i vore ældste latinske diplomer, men i de danske sædvanligvis kun forekommer i særlig højtidelige aktstykker, fx. i håndfæstninger og testamenter, og i alm. er ganske kort: *i gudz naffn amen* ($^{10}/_{8}$ 1437, $^{28}/_{10}$ 1449). Herefter følger udstedernavn og -titel (intitulatio), og hvor invokationen mangler, begynder da brevet hermed, fx. i kongebrev: *Wij Cristiern meth gudz nathe* etc. (s. 14 f.), andre: *Wy Pether, meth guds naadhe biscop i Ripe* ($^{12}/_{3}$ 1471), *Jeg Jess Jwl awabn* ($^{6}/_{10}$ 1428), *Jegh Kyrstine Steenfeldz datther, Eyler Jwels effterlewerske i Kocholm* ($^{10}/_{2}$ 1510), etc. Her anvendes appositionel tilknytning til 1. pers. pron., for kongernes og biskoppernes vedkommende pluralis majestatis; titulaturen respekteres strengt, for de kvindelige udstedere nævnes patronymikon og ofte også mandens navn. Derpå følger adressen (inscriptio), den eller dem brevet adresseres til, eller for hvem det kundgøres. Her falder brevene i to grupper, alt eftersom brevet er til en enkelt person (destinator), eller det er „åbent", d. v. s. adresseret til alle. Til den første gruppe hører de kongelige missiver (s. 15). I den anden gruppe kan adressen (der kan kaldes omnibus-formlen efter det lat. forbilledes indledende ord) anbringes forskelligt. Den kan stå allerforrest (på samme plads som i latinen), og dette er stort set hovedreglen indtil ca. 1500, eller den kan flyttes ned i texten i tilknytning til vitterliggørelsesformlen (se ndf.). I testamenterne nævn-

nes ingen egentlige destinatorer, men brevets slutning indeholder derimod en bestemmelse om, hvem der skal være executorer. Endelig har protokollen som oftest en ganske kort hilsen (salutatio), og i danske breve deles denne hilsen som regel således, at den følgende efter den forrest stående adresse omslutter intitulatio. Det sædvanlige skema for protokollen bliver da, ganske i overensstemmelse med det latinske forbillede, følgende (se fx. $^{22}/_{9}$ 1429, $^{11}/_{1}$ 1441):

Adresse: *Allæ mæn thette breff se ellær høræ* (ell.: *høræ læsæ*)	*Omnibus presens scriptum cernentibus* (ell.: *visuris vel audituris*), ell.: *Universis presentes literas inspecturis vel audituris.*
	(÷)
Hilsen a): *hilser*	*ego, N. N.*
Intitulatio: *jeg, N. N.*	*salutem in domino* (*sempiternam*)
Hilsen b): *ewinneligh meth wor herræ* (ell.: *meth gwth*), ell.: *kærlig meth gwth ewindeligh*	ell.: *eternam in domino salutem*

Texten kan begynde med en indgang (arenga eller præambulum), indeholdende en i almindelige vendinger givet begrundelse. En sådan indgang er dog kun blevet fast bestanddel i testamentet, hvor vi oversat til dansk finder de sædvanlige latinske udtryk:

enctæ er wissere en døthen oc enctæ uvissere en døzens tyme [*jech N. N. vyl*] *men jech sund och karsk er och heel tel myn hugh* ($^{10}/_{8}$ 1437) (ell.: *thoch at jæk ær skrøbelich til mit lægome, tha ær jæk heel til min hugh oc samwith* $^{14}/_{10}$ 1447)	*cum nichil cercius morte, hora mortis nichil incercius* [*ego N. N.*] *licet eger corpore, sanus tamen mente et spiriti . . .* ($^{22}/_{3}$ 1261)

Uden for testamenterne indledes med en kort vitterliggørelsesformel (promulgatio eller notifikation), i reglen: *oc kungør thet allæ men* (event. med tilføjelse: *swo wæl the nw ære som kommæ skulæ*), jf. lat.: *Notum facimus vniversis* (ell.: *noverint vniversi presentes et futuri*). Og hermed er vi nået igennem alle svøbbladene. Her kan der imidlertid ske en kontraktion, tidligst i tingsvidnerne og efter 1500 almindeligt, idet man udelader hilseformlen (salutatio) og lader vitterliggørelsesformlen omslutte intitulatio og opsluge adressen. Sml. de to typer i tingsvidner fra

$^{1}/_{6}$ 1416 (Bølling hrd.)	og	$^{3}/_{4}$ 1438 (Hing hrd.)
Adresse: *Allæ thitte bref se ællæ hørœ løsœ*		*Allæ mœn thettœ breff ser ællær hørœr læsœs*
Hilsen a): *hyelsœ*		Prom. a): *kungør vi N. N.*
Intitulatio: *wy N. N.*		÷
Hilsen b): *ewinlich meth gwth*		Prom. b): *meth theltœ vort opœn breff, ath*
Promulgatio: *oc kungøreth allæ men, at*		

Textens kærne er forskellig for de forskellige arter af breve. Her møder igen talrige formler. Normalt findes en redegørelse (narratio) for de forhold, der ligger til grund for diplomets udstedelse og selve aktens forløb. I tingsvidnerne fx. (normaliseret): *var skikket (for os og flere gode mænd) på fornævnte ting N. N., (der) æskede, fik og fremledte et fuldt tingsvidne (af 8 dannemænd), som var . . ., disse* (ell.: *hvilke) forskrevne 8 (uvildige) dannemænd vidnede (samdrægtelig) på deres gode tro (, sjæl) og rette sanden, at . .* (ell.: *at de havde spurgt, at . .*, ell.: *at det var dem fuldt vitterligt, at . .*, ell.: *at de nærværendes hos var, hørte og så, at . .*, osv.). En egentlig viljeserklæring (dispositio) foreligger i testamenter, domme, skøder olgn. I dommene følger efter de afgivne partsforklaringer selve domsafsigelsen som en dispositio, i alm. formet således: *da sagde vi så for rette,* og efterhånden oftest indledt med en sammenfattende udtalelse: *med mange flere ord og tale, som dennem på både sider imellem forløb, og de gave dem alle i rette; da efter tiltale, gensvar, breve, bevisning og sagens lejlighed sagde vi der så på for rette, at . .* — Det var her i brevets text, at kancellistilen efterhånden udformedes, idet alle andre afsnit af brevet lå fastbundne i formler. Denne stil udmærker sig da først og fremmest ved de lange sætningskæder med voksende underordning (hypotaks), ved den omhyggelige opremsning af alle i betragtning kommende forhold, som har eller kan tænkes at have eller få betydning for den omhandlede sag, og ved anvendelse af parallelle eller synonyme udtryk for at være sikker på fuld dækning af et begrebsområde. Ophobningen af underordnede sætningsled er vel endnu ikke stærkt følelig, og de relative sætninger er stadig i overvægt, men lidt efter idt fik i denne stil de underordnende konjunktioner en rig anvendelse. Ex. ($^{14}/_{7}$ 1466): . . *var skikket velbyrdig mand hr. N. N., ridder, vor elskelige mand og tjener, på den ene side, og hr. N. N. og*

N. N., vore elskelige mænd og råd, på hæderlig og velbyrdig kvinde, fru N. N.'s vegne, på den anden side, om trætte og dele (1 *som dem imellem var om pantegods og et skiftebrev* (2 *som lød på 560 lødige mark i kølnsk sølv* (3 *som hr. N. N. havde givet hr. N. N.*) 3) *og lød på skifte og afkald* (4 *som det brev ydermere udviser* (5 *som givet var anno domini 1400 skt. Scolastice dag* (6 *som jomfru var*) 6)) 5) *og to andre breve* (7 *som hr. N. N. og hr. N. N. hverandre havde givet i København det samme år på skt. Valentini dag*) 7)) 4)) 2)) 1). — Navnlig i det af kancelliet udfærdigede brevstof kan omstændeligheden brede sig, alt efter diktators litterære indstilling (i en række breve fra dronningen og kancelliets rejse gennem landet 1406 skimtes en diktator, der har stor forkærlighed for allittererende og tautologiske forbindelser: *til gagn oc gothæ, at frij oc heemblæ oc ordhgrant at gøre, faste oc vbrødelighe bliue oc haldes, ewærdelighe oc vgencalleleghe, meth wilghe oc witscap*, osv.; jf. om unionsdokumentet s. 37). Man nøjes ikke med at „skøde" noget bort, men man gør vitterligt, at *„jeg med min fri vilje og velberåd hu har solgt, skødet og afhændet og med dette mit åbne brev sælger, skøder og afhænder fra mig og mine arvinger til N. N. og hans arvinger til evindelig ejendom"* dette eller hint. Og godset beskrives omhyggeligt: *en gård liggendes i . . i . . sogn, som N. N. påbor, med alle fornævnte gårds rette tilliggender, som er ager og eng, skov og mark, fægang og fiskevand, vådt og tørt, øde og bygget, rørende og urørende, intet undtaget, med hvad navn det helst nævnes kan, som til fornævnte gård retteligen tilligger inden alle fire markeskel"* osv. (en formel, som dog også er overtaget fra formularbøgerne og i virkeligheden går tilbage til de ældste af disse, de såkaldte Formulæ Marculfi fra 600tallet).

Texten kan slutte med et vidnesbyrd om dokumentets troværdighed (corroboratio) med henvisning til underskrift eller segl, fx.: *til (hvilket brevs) vidnesbyrd* (ell.: *til mere bevaring og vissen) har jeg (vi) ladet mit (vore) indsegl hænges for dette brev* (jf. lat.: in cuius rei testimonium sigillum nostrum vna cum sigillis N. N. est appensum).

Slutningsprotokollen (eskhatokollen) indeholder som regel blot (længe i latinsk form bevaret) tids- og stedsangivelse: *datum* (ell.: *datum et actum*), der dog i tingsvidner sædvanligvis er anført efter vitterliggørelsesformlen, hvorfor man her nøjes med en henvisning: *Datum anno, die et loco supradictis*, da.: *givet dag, år og sted*

som for er sagt. Sjældent findes her et ønske eller en hilsen, fx. i missiver: *In Christo valete!*

Som resultat kan da fastslås, at vore diplomer i det store og hele slavisk følger det latinske forbillede. Man har ikke været frit stillet, hverken med hensyn til opbygning, stil eller ordvalg. Man har måttet efterligne og oversætte, og kun hvor de almindelige rammer ikke slog til, havde man lidt friere spillerum.

Anderledes forholder det sig med privatbrevene, der dog først er overleveret i større antal fra 1500tallet (s. 16, 141). Bortset fra de almindelige høflighedsformler m. m. finder vi her en stil, der nærmer sig til det naturlige talesprog.

D. FOLKEVISESPROGET

Hovedparten af vore folkeviser foreligger først optegnet i håndskrifter fra 1500tallet, og resten fra endnu senere tid (§ 47 F). Gennem flere århundreder er viserne da blevet overleveret ad mundtlig vej gennem sang (til dansen) og recitation. Selv om den bundne form har sat grænser for den enkelte bærers vilkårlige indgreb i visens form og indhold, er det klart, at en nøjagtigere afgrænsning af de oprindelige sproglige og stilistiske drag har sine store vanskeligheder. Det appellativiske ordstof vil sædvanligvis følge med i den alm. udvikling, så man ikke skal vente gamle ordformer (lyd- og bøjningsformer) bevaret. Omvendt vil i alm. traditionen ikke gøre vold på ordforrådet (gloserne) og — på grund af de rytmisk-metriske krav — normalt heller ikke på ordfølgen. Og dog finder vi undtagelser fra begge disse regler. Lyd- og bøjningsformer kan i den tidligste tid have hørt hjemme i faste og prægnante strofer, som omhyggeligt overleveres, og herfra kan formerne brede sig og så at sige blive et alment og nødvendigt stilelement. Og fra krydsende eller nærstående kunstformer, som fx. fra den lyriske digtning (Ernst Frandsen), kan nye stilelementer i tidens løb smugles ind.

Alle er enige om, at folkevisen som genre er indført til landet fra Frankrig sammen med dansen senest i tiden ned mod 1200 (jf. I. 186). Også sprogligt nødes vi til for visse karakteristiske drag at sætte grænsen for en begyndende udformning af de danske viser til senest slutn. af 1100tallet. Af sådanne gamle og for folkevisen egne stilelementer kan nævnes følgende.

En nominativsform på *-r* (I. 266) er bevaret i subst. *mår*, der dog bruges side om side med den alm. (akk.-)form *mø*. Forældede kasusformer er alm. i præp.-forb.: *for borde, på bryste, i bure, af gårde, på højre hænde, i munde, til senge*, osv., og denne dannelse har været produktiv også efter kasussystemets forenkling, således at der anvendes sekundære forb. som *til bunde, til bure, til hænde*. — I adjektivbøjningen har vi et stivnet nominativs *-r* i ssg. *ungersvend*. Desuden forekommer sporadisk (mul. ved østdansk indflydelse, jf. s. 53) en nominativsform på *-er*, men ganske uden grammatisk funktion: *der mødte dennem en træsker mand, jeg haver mig en dansker hest, du unger helt*, olgn. Særlig karakteristisk er anvendelsen af den opr. akkusativsform på *-en* i en bestemt rytmeperiode: ⏑ — ⏑ — (⏑), d. v. s. sædvanligvis i præp.-forb. attributivt foran et (enstavelses)substantiv: *om lysen dag, med røden guld, ved hviden kind, i grønnen lund, under sorten muld*, osv. (jf. flere exx. ndf.), også foran proprier og personbetegnelser: *fagren ungersvend, stalten Blidelil*. Vokalisk udlydende adjektiver bliver derimod efterstillet: *det skarlagen små, på ganger grå*. Man har formodet (Agnes Agerschou), at formen på *-en* skulde være et særligt vestdansk (jy.) drag. Dette synes dog mindre rimeligt, når jysk ellers inden for morfologien viser den mest fremskredne simplificering. At typen er alm. i den jyskprægede Ivan løveridder I (*met søden røst, j grønæn lwndh, i dywben dal*, osv.), kan næppe tjene til støtte for teorien, men viser vel blot, at typen som stående og produktivt folkeviseelement også kan brede sig til den romantiske digtning; den var jo rytmisk meget bekvem. Og de endnu kendte dialektale (jy.) forb. *goden karl, gutten svend* olgn. er vel netop et løsrevet relikt, som er blevet overført til talesproget, ligesom der endnu i højtidelig, poetisk stil overlever flere faste forbindelser (I. 271). — Gamle verbalformer m. m. kan skimtes bag om senere dårlige rim, fx. *uddrog* ~ *frahug* < *-dro* ~ *-hjo*; *hr. Oluf rider om votte* (ɔ: før daggry) / *men lysen dag ham tøgte* < . . . *otte* ~ . . . *thotte*; *tren* ~ *kvad* < *trad* ~ *kvad*; *til mig* ~ *vin* < *til min* ~ *vin*; helt sikre slutninger tør måske dog ikke drages ud fra rimene, da der langtfra overalt er helrim (if. Brix findes i Karen Brahes hs. 68,9 % helrim, 24,8 % halvrim, 4,2 % rimsurrogater og 2,1 % rimløsheder).

Syntaktisk kan mærkes, at der — især i de berettende partier — hyppigt anvendes foransat artikel (delvis vel af rytmiske grunde): *Selv vinder den svend sin jomfru, ud med den strand, duggen drev*

over de spange, osv., og her kunde man nok tænke på et vestdansk drag (jf. I. 138 ff.). Videre efterstilling af pronomen (jf. om adj. ovf.), hvor rim eller rytme kræver det: *Hør I, kære moder min / hvi da røbte I fader min?* Ligeledes er (emfatisk) fremdragelse af verbet eller et adverbium alm.: *fæste han sig stolt Adelus, svarede jomfru Elinsborg, op står ridder hr. Åge, ikke fattes mig guld eller sølv*, osv. I replikken kan det bydende udtryk gengives dels ved imperativ, eventuelt med følgende pron.: *stander I op nu mine møer*, dels ved konjunktiv: *du drikke nu, Ingelil, datter min*, og dels endelig (vel ved kontamination af de to sidstnævnte former) ved imp. med foranstillet pron.: *du giv mig din fæstemø*. Udeladelse af relativt eller anaforisk pron. som subj. er ret alm.: *Der er slet ingen i verden til / kan råde mig bod derfor; Det var unge kong Erik / beder sadle ganger grå*. I øvrigt er syntaksen i folkevisen meget enkel. Særlig alm. er en slags sætningskløvning, der mul. flere steder kan være fremkommet ved bødning af lakuner, idet man strakte en enkelt linie over to, men iøvrigt ofte udarter til maner: *det var unge hr. Marsti / han kom fra leding hjem* (med variationer: . . / *han ind ad døren tren*, . . / *han går for kongen frem*, osv.), *det da var den liden smådreng / han lod ikke længe forlide*, osv. Jf. om den karakteriserende 2. linie s. 78.

Inden for ordforrådet har man nok fra første færd foretrukket ord fra de højtidelige, poetiske eller rent arkaiserende lag. Vi finder *mår, mø, jomfru, frue, kvinde, viv* og *slegfred*, men aldrig *kone, husfru* og sjældent *frille*; *ganger* og *ørs*, men sjældent *hest*; *unde*, elske, og *love*, elske, bejle til, gifte sig med, men ikke *gifte(s)* eller *kvænes*, osv. Vi finder ord, som er velkendte fra vestnordisk (poesi), men i middelalderdansk ikke kendes uden for folkevisen: *den brune brand* (vn. *brandr*, klinge, og vn. *brúnn*, sort, blank), *den salte rin*, om havet (vn. *rín*, egl. om Rhinen), *bjært*, skinnende (vn. *bjartr*), *prud*, herlig (vn. *prúðr*; låneord fra oldfransk), *medelhjem* om jorden, menneskeverdenen (vn. *meðalheimr*, om rummet mellem jord og himmel; den døde beder om at „*maatte till mieelhiem gaa*“), vel også *røg*, tusmørke (*silde om aften, røg faldt på*, jf. vn. *røkr*, n., mørkning; ordet er bevaret i låland-falstersk *ry*, skumring, tusmørke). — Videre ord eller ordbetydninger, som i da. væsentlig kun kendes herfra: *barm*, moderliv, *bende*, spænde, bøje (i forb. *buen bende*; vn. *benda*), *bo*, berede (*de lod deres bryllup bo*), *brand*, planke, bjælke, *godvilje*, kærlighed (*I lader godvilje kende*), *håding*, spot, hån (og ssgr. som *hådings-barn, -navn* ofl.), *heltrå*, dødskamp,

højeloft(sbro, -dør osv.), *kavle,* skede, *kny,* bevæge (vn. *knýja*), *nest,* kost (I. 68), *råde,* i bet. „volde" (*odden rådte hans hjerte men*), *sengemål,* sengetid (jf. vn. *mál,* tid(spunkt)), *slegnit, sleffuende, sløffuend,* kunstfærdighed, håndgerning (af **sløghneth* ell. **sløghind*), *sløv,* kunstfærdig, snild (vn. *slœgr*; endnu i dial.), præt. *stank,* (pl.) *stunke,* sprang (til inf. **stiunke,* vn. *støkkva,* jf. I. 131; *de lagde ham fjederne på / alle da stunke de sønder*), præt. *svalt,* døde (*han svalt udi den samme stund*; jf. vn. *svelta,* dø, sulte), *tilje,* gulvfjæl (vn. *þilja*; om dial. betydninger se I. 66), *tved,* eng(strækning), græsjord (*op under disse grønne tved*; sa. ord som stednavneleddet, se I. 116 f.), *udlagt,* landflygtig (vn. *utlagðr*), *ulivssår, veje,* dræbe (*for han vog den kullede greve*), *vilje,* (erotisk) hengivelse (*og hvor fik kongen viljen din*), *øske,* ungdom (vn. *æska*; anv. også som adj., se s. 79). Ord fra overtroens verden som *bjærgmand, dværg, elver* (med ssgr.), *fjederham, gale,* fortrylle, *gam,* vinget fabeldyr, grif (vn. *gammr*), *gram,* djævel (*den lede gram*), *havfrue, jætte,* præt. *køs,* forgjorde (*køs hun ham hans gode sværd*), *lindorm, trold, valravn,* ofl. — Videre ord, som kendes fra middeldansk eller ældre nydansk: *bag,* ryg, *bane-(mand)* (*din faders bane*), *bede,* jage (*beder den vilde hind*), *brad,* jagtbytte, *bur,* (ugifte) kvinders værelse, *bør, danne-kvinde, -svend, drotten,* om gud, *elskov, fregne,* spørge, *gilje,* bejle til (*hr. Peder giljed hin liden Kirstin*), *gram, gøben,* håndfuld (vn. *gaupn*; endnu i dial.), *gørlig,* tydeligt, klart, *halve* (*mindre, mere*), *harm,* sorg, *hedde,* kalde, *hjalte, hærde,* skulder, *jæmling, kvide, kvær,* rolig, stille (*tier I kvær*), *lange,* længes (*at lange så såre*), *må,* befinde sig (*alt hvor Dagmar hun må*), *mod,* træt, *smådreng, snimen,* nylig, *terne, trå,* længsel, *trøst,* pålidelig (vn. *traustr*), *usen,* ulykkelig(t), ulykkeligvis (vn. *úsynju(m)*), *vånde, æt,* ofl.

Karakteristisk er en række forstærkende og genoptagende ord samt fyldeord. Af forstærkende gradsadverbier fx.: *han sørger sig selv al-død* (jf. endnu i jy. fx. *al-stille,* fuldkommen stille), ved superl.: *al-bedst; fuld-god, fuld tro, fuld(t) vel* osv.; *holle* (vel <*harthla*) *langt; så over-brat; ret aldrig; så væn en mø, så såre, så sørgelig; vel svøbt i mår, deres våben vel sløve.* — Genoptagende: 1. adv. (efter adv. eller subst.-led:) *Ind da kom den liden smådreng; det da svared den vilde ravn; en krone af guld så giver jeg dig; i Ringsted der hviler dronning Dagmar; så hjertelig der hun lo;* 2. pron.: *Marsti han vågner om midjenat, så såre hendes øjne de runde,* osv. — Det specielle fyldeord er *alt: alt om en morgenstund, så blev*

han en ridder alt både stor og stærk, så begyndte de at tale alt om hin liden Kirstin, osv. Jf. videre brugen af det udfyldende hjælpeverbum *monne: at dagen den monne forgå, så sørgelig mon han kvide,* og den stående brug af expletivt refleksiv især ved *være* og ved bevægelsesverber: *det var sig hr. Asker ryg, han red sig under ø, jeg ved mig både hjort og hind, du varst dig så liden,* osv.

Viserne er ingenlunde fri for låneord, men de almindeligst forekommende hører gennemgående enten til de ældre lag, og dermed til det centrale sprogstof (fx. *agte, falsk, frue, greve, handske, herre, kåbe, klar, krank, krone, kær,* adj., *lilje, lykke, måde, prøve, rose,* subst., *råbe, silke, skænde, slægt, vin, ære* ofl.), eller også er det ord, som naturligt knytter sig til riddervæsenet (jf. s. 107). Af disse sidste er enkelte meget sene, næppe indkommet før i slutn. af 1400tallet: *drauant,* drabant, *fløjl, frøken, knægt, ridderspil, røst,* knage foran på brystharnisk (først kendt fra 1400tallet), *spær* ofl. Af adjektiverne hører flere til folkevisens hyppigste: *bold, fin, fri, fro, from, krank, skøn, stalt, ædelig,* og ikke sjældent indgår låneordene i rim, fx. stereotype som *fals(k)* ~ *hals, tolk* ~ *folk,* andre som *act* ~ *skabt, bold* ~ *vold, fin* ~ *min, fro* ~ *mo(d), fromme* ~ *komme, blomme, befale* ~ *husvale,* osv. Også tautologiske forbindelser af et fremmed og et hjemligt ord forekommer: *angest og kvide (men, harm), kummer og våde, slægt eller byrd, spot og spe, glad og fro,* ofl. — Ordene med *for-* har sikkert kunnet anvendes fra først af, og heller ikke behøver alle at være lån (jf. I. 292 f.). Anderledes stiller det sig med *be-,* der først sent vinder frem (s. 83) i dansk; nogle af ordene kan have fortrængt de usammensatte verber (fx. *begrave, beholde, benåde, berede*), men andre er direkte lån (fx. *befale, begynde*), som må være trængt ind i viserne, om end de ikke overalt behøver at være uoprindelige, da en del af viserne sikkert er fra 1400-tallet. Ord med *und-* kan i nogle tilfælde have fortrængt ældre med *undan* (adv.) (fx. *undrende, undvige*), mens andre er tydelige lån (fx. *undfange*). — Abstrakter træffer vi meget sjældent, og derfor har heller ikke afledninger på *-hed* eller *-skab* været påkrævet (*kærlighed, vænhed* og *troskab* er ukendt i folkeviserne; når vi i Niels Ebbesenvisen finder *felighed,* lejde, samt flere andre ellers ikke forekommende låneord, bekræfter dette antagelsen, at visen er en politisk vise og ikke en dansevise). Af de få abstrakter, der findes, kan enkelte være overtaget eller formidlet gennem den rent lyriske digtning, således skal vi måske forklare tilstedeværelsen af låneord som

angest, kummer, lempe, tugt ofl. Også flere af adjektiverne kan være kommet den vej: *fin, fro* olgn.

Mest iøjnefaldende er vel visernes store formelskat, en så righoldig samling af faste og stereotype vendinger, at den med stilen fortrolige bærer sjældent kunde komme i forlegenhed, selv om også hukommelsen et øjeblik skulde svigte, eller han i sit foredrag skulde komme ud for en lakune. En ny linie, en ny rimforbindelse, en mer eller mindre tom vending stod altid til rådighed. Nogle exx. (ordnet alfabetisk efter det vægtigste ord):

her Bonde han bor sig ude ved å, så kaste de deres anker på den hvide sand, de sidder over bord, sildig om aften, der dug drev på, så vel favned hun hendes komme, for norden den skov (for oven vor gård osv.), *de snakked så mangt et gammelts (gammens) ord, hel sidder I . . (hel stander I . .*, ofte forvansket til *her . .*), *forvundet al sin harm, går hannem igen (kongen stander hende op igen* olgn.), *ride os op ad land, sovende under lide (red under grønnen lide* olgn.), *med liste, vel svøbt i mår, hun felde så modige tår, han kunde vel føje sine ord (vide dig ord* olgn.), *han rider i rosenslund, sildig om aften røg faldt på, aksler hun sit skind, de klapper på døren med deres skind, de smiler under skind, svøber sit hoved i skind, ingen dem haver jeg stævne sat, han ganger ud med den strand, i giver mig tro med hånd* olgn., *mit hjerte det ligger i tvangen lagt, forråd mit unge liv, her Bjørn han rider sig under ø* med variationer (forklaret som opstået af: *han red sig (op) onne (< up ofan a) ø* og *han sejled (op) under ø), den stund mig vinder livet, de vunde op silkesejl i forgyldene rå,* ofl. En række antages (Ernst Frandsen) at stamme fra tysk påvirket lyrisk digtning: *da var han i hjertet fro, mig vorder så ve til hjerte min, om du haver mig end i hjertet kær, Herre Gud løse så vel min harm, jeg ved ikke den jomfru i verden til,* ofl. — En lang række af formlerne har plads i anden linie efter anførende sætning; de kan angive sindstilstanden: *han var i huen så mod, så hjertelig han lo,* være karakteriserende: *han var en mand så fin, så klog* osv., *hun var en jomfru så bold, han mælte et ord med ære,* olgn., eller gælde påklædningen: *han stod i skarlagen rød, hun var vel svøbt i skind,* osv. — Skulde endelig registret ikke frembyde bekvem erstatning, kunde man tage sin tilflugt til den fade udfyldningslinie: *det vil jeg for sandingen sige!*

Sml.:	med:
Ribold vendes til væggen brat	*Det var skønne fru Eline,*
han døde alt den samme nat —	*hun vendes til væggen brat;*
	det vil jeg for sandingen sige,
	hun døde den samme nat.

I disse stående vendinger møder vi nu — ganske som i lovsproget (I. 282) — en lang række allitterationsforbindelser: 1. attributivt adj. + subst.: *bolster blå, sin brune brand, brynje blå, bør hin blide, over breden bord, dansker dronning, dybe dale, ganger grå, på hården hald, højen hald,*

sin hvide hånd, højen hest, med højre hænde, ramme runer, dette vilde vand, den væne viv, osv. 2. to sideordnede ord: *akker og åre, bord og balk, brygge og blænde vin, flere og ikke færre, galge og gren, glæde og gammen, guld og gave, hjort og hind, høg og hund, skov og skjul, både øske og unge,* ofl. 3. verb. + obj.: *han lod sit bryllup bo, du giv det ikke gem, lade mit unge liv, råde de runer, spore spænde;* med etymologisk indholdsobj.: *drømte en drøm, der drukke de drik, jeg haver ikke den gerning gjort,* osv. — Og de allittererende ord er alle arveord.

Også personnavnestoffet viser — bortset fra de historiske viser — et gammelt præg. Af en undersøgelse af et større antal trylleviser (Brøndum-Nielsen) fremgår det, at de der forekommende mandsnavne (fx. navne som *Algut, Alvar, Bjørn, Bonde, Findal, Folmer, Germand, Harald, Hildebrand, Hågen, Iver, Karl, Lave, Magnus, Nielaus, Oluf, Orm, Peder, Sti, Svend, Timand, Tord, Torved, Tønne, Ulver, Ville, Villemand, Øgler, Åge*) alle kendes i dansk fra 1000—1100tallet, at to tredjedele af dem genfindes i torp-navne (I. 114 ff.), og at flere af dem tidligt er gået af brug (i 12—1300tallet fx. *Alvar, Findal, Ulver, Villemand*). Der findes ikke så få navne, som kun forekommer (ofte stærkt forvanskede) i folkeviserne, og der kan næppe råde tvivl om, at mange af disse er modelån sydfra. Dette synes især at gælde kvindenavne (fx. *Adelin, Adelus, Adelrun, Ellensborg, Ermelin, Ermerig, Guldborg, Hildelandsborg, Remold (Rigmor), Rådengård, Rådensang* ofl.). Men spørgsmålet er ikke nærmere undersøgt.

Sammenfattende kan man da sige, at folkevisens sprog og stilelementer — uanset den forskellige tilblivelsestid for de forskellige viser — stort set har ligget fast fra første færd. De bestemmende drag i genren hører en tid til, hvor mange morfologiske elementer i det mindste endnu erindredes, selv om de i talesproget og normalprosaen var opgivet, en tid, hvor allitterationen stadig var gængs som kunstnerisk virkemiddel, og hvor ordforrådet endnu ikke — ud over de ældre lån, der naturligt var gledet ind i sproget som fælleseje — havde modtaget større tilskud af fremmedstof. Men alt med den nærmere indskrænkning, at viserne tillige var præget af det sociale lag, hvor de hele middelalderen igennem hørte hjemme, nemlig de adelige kredse, nok overklassemennesker, men dog dele af det danske folk. Fjernt fra en lærd, litterær stil er folkevisen da for det første karakteriseret ved sin enkle syntaktiske opbygning, hvor skabelonerne er få, men variationerne mangfoldige. Dernæst er den karakteriseret ved sit konkrete ordforråd, for en stor del hentet fra de områder, hvor de levende mål, dialekterne, og det poetiske sprog jævnlig mødes, men tillige med et kraftigt islæt af det speciellere fremmede ordstof, som hørte riddervæsenet til. Og endelig er den stemningskarakteriseret ved en dæmpet og rytmisk

rolig, men dog billedkraftig og anskueliggørende fremstilling, hvor motivet naivt og ubønhørligt — som i folkelig fremstilling overhovedet — følges gennem udviklingens hovedstadier til dets absolutte, ofte tragiske afslutning.

Vel omtrent samtidig med dens nedskrivning (§ 47 F) vandrede folkevisen fra riddersalen til borgerstuen for derefter at blive overtaget af almuen, hos hvem den i visse egne trofast overleveredes til vor tid, og af hvem man indtil for få år siden kunde høre den sunget. Havde den nu kun været kendt fra disse lave egne, vilde vi næppe i sprogets historie have mødt den før i nyeste tid, men takket være nedskrivningen og først og fremmest Vedels udgave (s. 160) blev folkevisen og folkevisesproget en kilde af rang til fornyelse af dansk sprog inden for flere litterære områder i kommende tider.

42. ORDDANNELSEN

Perioden er et godt exempel på det røre, der normalt fremkommer, hvor to eller flere sprog kommer i så nær kontakt, at sprogets udøvere får lejlighed til at foretage sammenligninger med det fremmede sprogsamfund og derved også vækkes til eftertanke og selvstændig virksomhed på egen grund. Ganske vist, ser vi ud over mangfoldigheden, må vi indrømme, at det er de indlånte fremmedelementer, som dominerer, og som nu og fremover i særlig grad kom til at præge dansk ordavl, men i mange af de oversatte værker ligger dog også et stort dansksprogligt nyskabelsesarbejde. Af sammensætninger skabtes her et stort stof, og gennem selve virksomheden blev sprogmassen mere levende, fremefter lettere at forme — som ler der æltes. Med afledning lykkedes det mindre godt. Dels var de hjemlige orddannelseselementer få (I. 290 ff.), og dels var nydannelserne, så danske de end kunde se ud, som oftest dog formet over en fremmed læst. Deres begrebsindhold lykkedes det langtfra altid at udkrystallisere, hvorfor dannelserne meget ofte ikke havde nogen kærne at leve videre på.

Frise: Kalkmaleri i Tudse kirke (slutn. af 1400tallet): Jesu skolegang.

Af de hjemlige præfixer forekommer *gen-*, *mid-*, *mis-*, *sam-*, *u-* og *van-* samt (overvejende dog i låneord) *for-*; *of-* er nu så godt som forsvundet fra skriftsproget (erstattet af et styrende *for*: *formange*, Lålands vilkår). Jf. I. 292 f.

gen-. Til bet. „imod" fx.: *genbrev, gendrive, genstridig, genvordig*, nu † : *gengift, gensigelse, genstrid*; i bet. „tilbage": *genfå, gengæld, genløse*; i bet. „tilbage, efterladt": † *genlade*, lade tilbage (ÆB). Her begynder nu også (fx. i ÆB) at forekomme sideformer med *igen-*: *igenkomme* olgn.

mid-. Fx. *middag, midfaste*. Endnu kunde leddet fungere som selvstændigt adj., og fra oblike kasusformer (*vm mithiæ nat* AM 187, *j midiæ haffwet* ÆB) var her opstået formen *midje-*: *midjenat*, † *midjevej* (ÆB), såvel som det selvstændige, substantiverede ord *midje*: *j thes* (ɔ: vandets) *medæl ællær midhie* (ÆB).

mis-. Fx. *misgerning, mistrøst(e), mistænkelig*; fra mnt. er lånt *misdæder, mishage* og † *misfejle*, være ulydig (Riberret). Flere fra svensk overførte dannelser forekommer i en af postillerne, men de vandt ikke indpas i dansk.

sam-. Fx. *sambinde, samfæld* (senere ændret til *samfuld*), sammenhængende, *samfast*, d. s., *samleje, samsæde*, selskab, gilde, *samtale, samtykke* (subst. og verb.), † *samvid* (som gengivelse af lat. *conscientia*), forstand, samvittighed; enkelte er meget ældre dannelser: † *samqwæmd*, sammenkomst (Malmø bageres skrå), † *samthyct*, samtykke (Unionsbrevet); lånt fra mnt. er † *samkøb*, egl. vist om fælles indkøb, køb en gros ($^{31}/_{10}$ 1440), og dannet til et sidste led i mnt. form (jf. *en-*, *tvedrægt*) er *samdrægt* og *samdrægt(el)ig*.

u-. Exemplerne er overordentlig talrige, idet så at sige ethvert begreb, som kan negeres, gradueres (forringes, forstærkes) eller modsættes, vil kunne være basis for en dannelse. Subst.: *udyd, uglæde, ulyd*, forstyrrelse, *umag, uråd*, dårligt råd, ond plan, *uro, uskel, usnilde*, o. s. v., og den hyppige anvendelse ved afl. på *-else* (senere oftest opgivet) og *-hed* er allerede kendelig: † *ulydelse*, ulydighed, *udødelighed, umildhed*, ofl. Til næsten alle adj. og perf. part. kan dannes afl.: *ublid, ufri, ugild, uglad, ugæv, uhøvisk, ukysk, umild, umulig, uræd, usand, ustadig, uægte*, osv.; til mange dannelser (det gælder især talrige på *-lig*) har der ikke været noget grundord: *ubodelig, ubrødelig, ufyldelig, utallig*; part.: *ufordærvet, ufødt, uhindret, uskadt, uset*. Verbale afl. er forståeligt nok ret sjældne: † *ufrede*, volde ufred, † *uførme*, volde uførm, forurette, *umage* (*sig*) — og egl. ikke dannet til *frede* osv. men afl. af *ufred* osv.; † *uforrette*, forurette, er lånt fra mnt.

van-. Præfixet havde en ikke ringe anvendelse, men blev senere i mange tilf. fortrængt af *mis-* eller *u-*. Gamle dannelser er fx. † *vanfrægd*, vanry, *vanfør*, † *vangømsel*, † *vanhægd*, forsømmelighed, *vanrøgt*. Andre exx.: *vanhjemmel, vanhæder, vanskabt, vantro, vanvid*, uforstand; nu tabte: † *vanloddel*, forurettet, † *vanlykke*, ulykke, † *vanstærk*, svag; til låneord fx.: *vanart, vanmagt*, afmagt, *vanmægtig, vanære*; formelt er også *vanvittig* påvirket fra mnt., men bet. er endnu (jf. *vanvid*) „uforstandig".

Afledningerne med middelnedertyske præfixer overgår i antal langt de hjemlige. Det drejer sig om præfixerne *an-*, *be-*, *bi-*, *for-*

og *und-*. Dannelserne er dels direkte lån, dels formede efter mnt. forbillede, men ud fra dansk sprogstof (kalkeringslån og oversættelseslån), og dels endelig selvstændige hjemlige dannelser, der viser, at selve præfixet er blevet indoptaget og produktivt i dansk. Dette gælder først og fremmest *be-* og *for-*, hvilket sidste præfix allerede i forrige periode var taget i brug (I. 292 f.). — *an-* indlånes i slutn. af 1300tallet, men før 1500 er kun afhjemlet 10—12 låneord i dansk. — *be-* begynder så småt i tiden før 1350 (ligeså i Sverige; i Norge først efter 1370), og lånene er fra 1350 sikkert vokset jævnt, selv om vi ikke nøjere kan følge udviklingen, da de væsentligste kilder indtil 1450 er diplomerne, hvor der kun var brug for en begrænset del af ordene. Før 1400 har dog vist kun få lån været almeneje. I lægebogen AM 187,8⁰ og i „Hellige kvinder" (s. 24) findes overhovedet ingen låneord med *be-*, i Lucidarius kun tre; i Rimkrøniken derimod 47, og før 1500 kan registreres henved 200 ord med *be-*, som på den tid også er blevet produktivt i dansk. Endnu talrigere er afl. med *for-*, og gennem *be-* og *for-*ordene øgedes stærkt den fremmede accentuationstype (I. 292). — *und-* kommer ind samtidig med *an-*, men lånene er dog forholdsvis få (før 1500 ca. 35 ord), og ordene synes alle at have antaget dansk førsteledsaccentuation. Præfixet bliver ikke produktivt, men i enkelte dannelser kan der mul. foreligge sammenblanding med ssgr. med *undan-*. I det følgende nogle exx. og enkeltheder.

an- er overvejende et verbalt præfix, og funktionen kan her bl. a. være at gøre verbet transitivt (klage : anklage) eller resultativt, ved bevægelsesverber fx. at angive, at bevægelsen når sit mål (bringe, komme : anbringe, ankomme). De tidligste lån er *annamme* (15/8 1390), *anfectingh*, angreb (1436), *anmodher* og *anforsee* (ca. 1440); derefter fx. ord som *andel, anfald, ansigt, anskrig*, verb.: *andrage, anse, ansætte*. Først efter 1500 tager lånene til.

be- er en tryksvagere sideform til *bi-*, der også kan forekomme: *biwaræ* (se ndf.), *bytalæ* (11/11 1427) ofl. og fx. i Rydårbogen I er den alm. form: *bygrawin, bygynnæ, byhaldæ* osv. De ældste da. exx. er *besæt*, fængslet, i den latinske Åbenrå skrå fra 1335, og *biwaræ* i Huskvarnafragmenternes yngste (astronomiske) afsnit (I. 215). Videre fx. 10/7 1379: *bekende, bevare*, 18/1 1386: *bekende, betyge, bevidne, berede*, udbetale, *beskrive*; og kancelliet synes at ynde ordene, i Margretes forordn. (s. 11) forekommer: *befale, beholde, behjælpelig, bekende, bekendt, bemande, berede*, udbetale, *berette* og *besinde*, i Unionsbrevet: *behjælpelig, beholde, belene*, forsyne med len, *besidde, beskærme, betænke, bevaring*. Fra de litterære kilder før 1500 har Ida Marquardsen registreret 106 afl. med *be-*, men denne samling kan forøges betydeligt. — Flertallet er direkte lån, andre er kalkerings- eller oversættelseslån,

dannet efter det fremmede forbillede, men med tilknytning til det danske simplexord: *bedrage* (mnt. *bedregen*), *berette* (mnt. *berichten*), *bespytte* (mnt. *bespien*), *betække*, bedække (mnt. *bedecken*), *betage* (mnt. *benemen*), *betyde* (mnt. *beduden*), og andre igen er helt hjemlige dannelser: *begabe*, spotte (Suso; jf. sv. *begabba*), *bekære*, kære, anklage (10/5 1498). — *be-* er først og fremmest et verbalpræfix, og til verberne kan så igen dannes verbalsubstantiver (fx. *bedrøvelse, behold, bekender, bekostning, beskatning, bestand, betaling, begængelse, bevisning*) og adjektiver (*behagelig, behjælpelig, belejlig, beråd, beskeden, bevislig*). Uden tilsvarende verbum findes *behov* og *besynderlig*. — De fleste er verbalafledninger, enkelte dog uden modsvarende simplex i dansk (til dels også i tysk): *befale, begynde, begære, betale*. I andre findes *be-* ved siden af usammensat verbum, dels låneord: *bedrøve, befri, belære, bepligte*, dels tillige hjemlige: *bebude, bedrive, befæste, beholde, berede*, med bet. „betale", *beskade, besøge, betyde, bevare*. Ofte er der ikke større betydningsforskel, men kun en stilforskel mellem afl. og simplex (fx. *befri, befrygte, beskærme*), undertiden overtager afl. en speciel betydning hos simplex. I en gruppe overtager afledningerne den transitive anvendelse: *begå*, i bet. „fejre, give kirkelig begravelse" (jf. *begængelse*), *begrave, beligge*, besove, *besidde, betræde*; *the konæ som grædher syth enæ barn* i Karl Magnus-hs. er i Ghemens tryk ændret til: . . *som bægreder sith eneste barn* (men trans. brug af simplex kan dog endnu forekomme ved flere verb.: *græthe hans bortgangh*, Mariager leg., *screwit hans pyne*, Fragm.). — Til subst. er afl. en del verber med bet. „forsyne med": *bebreve, bemande, belene, besegle, bespise*, forsyne med levnedsmidler. — Adskillige af dannelserne er atter gået af brug, til dels erstattet af simplex eller afl. med andet forled: *bebinde, begiftige* (= begave), *behindre* (nu: hindre), *bepligte* (nu: forpligte), *berede* (nu: udrede), *bestalde*, belejre, ofl. Men i øvrigt fortsættes indlån og nydannelse til vor tid.

bi- er den trykstærke form, mnt. *bî* (ty. *bei*) og foreligger kun i nogle få låneord (angivende „nærhed, tilslutning, støtte"): *bistand* (1415), *bisprog*, ordsprog, talemåde (Rydårb., ÆB) og *bistændig*, behjælpelig (25/2 1472).

for-. De fleste afl. er direkte lån fra mnt., fx. *foragt, forarbejde, forbarme, forfære(lse)*, forfærde(lse), *forgæves, forkynd(ig)e, forlange, formaledide*, forbande, † *formiddelst*, formedelst, *formode, fornemme, forsigtig, forsmå, forsmædelig, forstå, fortørne, forvandle*. Andre er kalkerings- eller oversættelseslån: *forbygge* (mnt.: *vorbuwen*), *forhøje* (: *vorhogen*), *forkaste* (: *vorwerpen*), *formu(gh)e*, formå (: *vormogen*), *forny* (: *vorni(g)en*), *fortryde* (: *vordreten*), *fortræd* (: *vordret*), *fortænke* (: *vordenken*), osv. — Hjemlige dannelser er formentlig ord som *forgrave*, øde ved at grave (tørv), *fortabe, fortale*, bagtale, *fortykke*, mishage, ærgre, *forunde, forvanske, forøde*. — Medens præfixet i æmda. væsentlig har privativ eller destruktiv funktion, træffer vi nu (som i tysk) også andre funktioner. Således ved verbalafl.: 1. betegnende en fjernelse: *fordrive, forfragte, forkaste, forløbe*, løbe bort fra, *forsvinde*. 2. betegnende en ødelæggende eller skadelig virkning: *forfalde, forgive, forgrave, forgå, forhugge, forlægge*, ødelægge, *forsidde, fortrykke, fortære*. 3. med forstærkende bet.: *forhindre, forhærde*. 4. angivende at et kontaktforhold til-

vejebringes: *forbinde*, forpligte, *forene*, *forhandle*, *forlige*, *forsamle*. Ved subst.-afl.: 5. med bet. „forsyne med": *forlene*, *forpligte*; specielt „overtrække med et lag af": *forsølve*, *fortinnet* jf. *forgylden* (: guld). Ved adj.-afl.: 6. angivende en forandring, hvorved noget får den ved adj. betegnede egenskab: *forarme*, *forbedre*, *forblinde*, † *forfælsket*, forfalsket, *formere*, *fornedre*, *forny*. Adskillige er atter gået af brug, til dels erstattet med simplex eller afl. med andre forled: *forantvorde*, nu: overantvorde, *forbi(d)e*, oppebie, *fordegtinge*, underhandle, forsvare, *fordele*, domfælde, *fordrag*, forlig, *forfare* > erfare, *forfinde* > befinde (skyldig), *forgiftig* > giftig, *forgive* > tilgive, *forgælde*, betale, *forkrænke* > krænke, *forlide*, nu kun i part. *forleden*, *formærke* > (be)mærke, *fornumst*, fornuft, *forpante* > bortpante, *forsinde* > besinde, *forskabe* > omskabe, *forvæbne* > (be)væbne.

und-, mnt. *unt-* (med sideformer *ont-*, *ent-*, jf. ty. *ent-* i senere lån), anvendes udelukkende som verbalpræfix. Tidligste exx.: *undgælde* (Margretes forordn.), *undfare*, drage bort fra (1409). Især ved bevægelsesverber, med bet. „bort fra": *undfalde*, falde fra, *undfly*, *undflygtig*, bortrømt, *undføre*, *undgå*, *undkomme*, *undlive*, *undløbe*, *undlokke*, *undrende*, *undrykke*, *undsige* (*sig*), *undstikke*, *undvige*; med anden bet.: *undfange(lse)*, *undgælde*, *undsætte*; *undlade* er udviklet af ældre *underlade* < mnt. *underlaten*. Dannelser som *undfly*, *undkomme*, *undvige* ofl. kan også delvis hvile på hjemlige forb. med verbalpartikel *unden*, jf. *fly unden* (Karl Magnus), *vige unden* (Hertug Fred. af Norm.), og *undtage* er vel udviklet af det ældre *undentage*. — Delvis assimilation af præf. (foran *-b-*) foreligger i † *ombære*, undvære, miste (mnt. *unt-* og *umberen*).

Suffixer. Til nydannelse inden for substantiverne havde man de fra forrige periode overtagne suffixer, dels af hjemlig opr.: *-dom*, *-ing*, *-lek*, *-ling*, *-ned*, *-ning*, *-sel* og *-skab*, dels af fremmed opr., men nu også produktive i dansk: *-else*, *-ende* og *-er(e)*. Disse endelser var imidlertid ikke alle lige stærkt fremme i sprogbevidstheden. Afledning ved *-ende* var sikkert kun dial. (fx. *ejende*, besiddelse, *ædende*, måltid), og suffixer som *-lek* og *-ned* var på det nærmeste ved at dø. Det havde meget vel været muligt at bringe disse sidste til større anvendelse (som i sv. *-lek* og *-nad*), men der spores kun i Skåne (jf. forb. med Sverige s. 30) tilløb hertil. I Gesta Danorum (s. 18) forekommer således afl. som *frithlek*, fred(elighed), *røflek*, røveri, ufred, *thriflek*, fremgang, *thryglec*, tryghed, og i Stenbogen (s. 22) *fagerlich*, fagerhed (også i Hell. kv.), men derudover vistnok kun *kærlek*, kærlighed (fx. i Suso) og *vænlic*, skønhed (Hell. kv., Luc.), og fremefter bevaredes kun de mere konkr. afl. *bolig* (*bolek* 1446) og *vejrlig* (*wætherlig* Rydårb.). Suffixet var altså blevet uproduktivt i normen, hvor bl. a. det lånte suffix *-hed* tog dets plads. Noget lignende gjaldt for dannelserne på *-ned*, som ganske vist stadig

anvendtes (fx. *bonæth*, prydelse, forhæng, *kostnæth*, udgift, *skabnedh*, skabning, skikkelse, *skelnedh*, uenighed, *trifneth*, fremgang, udvikling, *wærkneth*, virksomhed, jf. I. 290), men hvoraf kun nogle få overlevede til nydansk: *hegned*, *levned*, *vordned*. — Om de øvrige suffixer nærmere enkeltheder ndf.

-dom: hjemlige dannelser 1. til adj.: *fattig-*, *rig-*, *visdom*; senere opgivne: *krank-*, (*yd*)*mygdom*, ydmyghed, *vilddom*, vildfarelse; 2. til subst.: *herre-*, *kejser-*, *præstedom* (senere erstattet af *-dømme*); om beskaffenhed, tidsafsnit: *manddom*. Også til verbalstammer kan nu dannes afl. (formidlet gennem afl. som *spådom*, egl. til et subst. eller adj. *spå*, men opfattet som dannet til verbalstammen): *kende-*, *lærdom*. Fra mnt. er lånt *alderdom* og *ejendom*.

-else (jf. I. 290 f.). Flertallet af dannelserne — i det mindste de blivende dannelser — er stadig låneord eller dog dannet efter mnt. forbillede, idet afl. i dansk ikke blot svarer til afl. på mnt. *-nisse*, fx. *bedrøvelse* (mnt. *bedrovenisse*), *begængelse* (: *begenknisse*), *beskærmelse*, *bestandelse*, *forsmædelse*, *forsømmelse*, *skikkelse*, osv., men også til mnt. afl. på *-inge*, fx. *beskrivelse* (mnt. *beschriwinge*), *forbindelse*, *fordærvelse*, *forvarelse*, *overtrædelse*, *åbenbarelse*, osv. Og mellem disse to afledningsmuligheder: *-else* og *-ing*, var der da også — som til dels op til vor tid — nogen vaklen: *bedrelse* forekommer ved siden af *bedring*, ligeså *forbedrelse* : *forbedring*, *begærelse* : *begæring*, *beskærmelse* : *beskærming*, *beviselse* : *bevisning*, *forvarelse* : *forvaring*, *manelse* : *maning*. Hvor grundordet var en afl. eller en ssg., blev *-else* foretrukket, men også ellers synes suffixet hos enkelte oversættere at have haft nyhedens behag, således anvendes det til overmål i Suso og navnlig i ÆB, hvor der blandt flere hundrede exempler findes talrige rene kometdannelser, fx. *affsnydelsæs anbiwdh*, lysesaks (til at snyde lys med), *til there børns aggælse ællær framflyttelsæ ok there hwsfrwærs framfordelse*, *angrelsæ*, anger, *godh dønælsæ* (ɔ: lugt) *ællær wælluktelsæ*, *foræsættelsæs brødhæ*, skuebrød, *hwsbødilsæ*, restaurering, *manslættælsæ*, manddrab, osv., og konkr. afl. som *affødelsæ*, afkom, *blotelsæ*, offer, *feyrelsæ ællær prydelsæ*, *meth synæ grøbelse* (ɔ: udgraveringer), *vthwgelsæ ællær mælælsæ* (ɔ: mål), *thinæ madhz gænleffnælse ællær øwerløbælsæ* (ɔ: levninger eller spild), osv. — Til hjemlige grundord fx. † *ryggelse*, sorg, † *rønelse*, prøvelse, *rørelse*, *skibelse*, ordning, † *ynkelse*, ynk, samt flere af de ndf. anførte konkr. afl. — Hovedparten af afl. er egentlige verbalsubstantiver (nomina actionis), fx. *adskillelse*, *bebudelse*, *begyndelse*, *forbandelse*, *forladelse*, *fristelse*, *husvalelse*, *krænkelse*, *mættelse*, *omskærelse*, *oprindelse*, *opstandelse*, *prøvelse*, *styrkelse*, *tilladelse*, *vielse*, *vildelse*, vildfarelse, *øvelse*, osv., jævnlig med overgang til konkr. betydning. En mindre gruppe udgøres af tilstandsbetegnende ord: † *forsøgelse*, nysgerrighed, † *girnelse*, begærlighed, † *kunnelse*, kyndighed, kundskab, *nærværelse*. En anden gruppe ord betegner evne eller sans: *følelse*, *hørelse*. Konkrete afl. er fx. *drikkelse*, † *renelse*, rensende middel, *skabelse*, skabning, *tilliggelse*, tilliggende, *ædelse*.

-er(e). Endelsen er nu særdeles produktiv til dannelse af nomina agentis. De kan deles i to større grupper, de faste erhvervsbetegnelser, som stort set alle er lån, og hvorom henvises til exx. s. 104, samt sprogets almindelige,

mere eller mindre faste nomina agentis. Blandt disse sidste findes nu adskillige juridiske, sociale og religiøse person-termini, fx. *efterfølger*, *efterlever*, enke, *frelser*, *manddræber*, *mordbrænder*, *sagvolder*, *sanger*, *skaber*, *voldtager*, og lånt fra eller dannet efter mnt. fx. *dranker*, *falskner*, *fodganger*, *forræder*, *misdæder*, *røver*, *skyldner*, *stymper*. Af de løsere dannelser, især hjemmehørende i litterære arbejder, fx.: *dyrker*, *heler*, frelser, *leder*, *lismer*, smigrer, *lyver*, *medfølger*, *røgter*, *skærmer*, *sviger*, osv.; *skænderæ ællær lasteræ ællær tasslere* (ɔ: bagtaler) (ÆB).

-ing (jf. I. 150 f.). Exx. på vbs.: *begæring*, *betaling*, *forbedring*, *fortæring*, *forvaring*, *maling*, *sejling*, osv. Jævnlig med overgang til konkr. betydning.

-ling (jf. I. 150 f.). Suffixet synes nu kun at blive anvendt til dannelse af diminutiver: † *nøgling*, eftergivende person, kujon (Låle), *pebling* (til mnt. *pape*, præst), † *skærtling*, dværg, † *vinterling*, årings plag.

-ning (jf. I. 150 f.). Exx. på vbs.: *afløsning*, *bagning*, *beskatning*, *brygning*, *dagning*, *efterretning*, *pantning*, osv.

-sel. Suffixet anvendtes stadig til dannelse af vbs. og kunde ved enkelte verber forekomme ved siden af afl. på *-else*, fx.: *bedrøvsel* : *bedrøvelse*, *hørsel* : *hørelse* (mul. undertiden med betydningsdifferentiation), men dets anvendelse indskrænkedes dog til forholdsvis få verber, sål. vistnok til verber på vokalisk udlyd: *blusel* (jf. senere *gnidsel*, *trusel*), samt (især til lideformede eller deponente verber?) i nogle afl., der mul. er ældre end tiden for den stærkere fremtrængen af *-else*, fx. *hødsel*, trusel, *længsel*, *pinsel*, *skændsel*, *trængsel*; nydannet er *skånsel*. Konkret: *ådsel*, *gidsel*, *hængsel*; omdannet efter gruppen er *fængsel* (æmda. *fangsæl*), der er lånt fra mnt. *vengenisse*.

-skab (jf. I. 290). Den hyppigere brug af suffixet i denne periode kan mul. delvis tilskrives mnt. påvirkning. Exx. 1. til personbetegnelser: *brødreskab*, broderskab, *dårskab*, *frændskab*, *købmandskab*, *mesterskab*, *venskab*, *værtskab*; lånt er *selskab*; 2. til andre subst.: *glædskab*, † *nidskab*, gnieri; *landskab*; lånt er † *vidskab*, vidende; 3. til adj.: † *blidskab*, *hedenskab*, *huldskab*, *klogskab*, † *surskab*, list, *troskab*; 4. til verb.: i låneordet *regnskab*.

De nytilkomne suffixer er næsten alle lån. Hjemlig er ganske vist suffixet *-dømme*, men dannelser med dette led (en afl. af *-dom*, og egl. samme ord som ymda. *døme*, eksempel) viser tydeligt, at her endnu er tale om ssg.: *beskops dhømæ* (Rimkr.), *kvningædøme* og *biscopsdøme* ($^{27}/_{11}$ 1397). De lånte endelser er *-eri*, *-hed*, *-inde* og *-ske*. Hertil kommer nogle låneord på *-i*, *-ken* og *-lin*, som ikke blev produktive i dansk. Ord på *-eri* indlånes i dansk kort før 1400, og endelsen blev i periodens løb produktiv på hjemlig grund, hvor den senere fik en rig anvendelse til dannelse af verbalsubstantiver (af verber), handlings- eller egenskabsord (af nominer) og kollektiver eller samlingsbetegnelser (af nominer), i de første grupper især med let nedsættende betydning. — Suffixet *-hed* viser sig i låneord alle-

rede i en af de yngste kilder fra forrige periode og blev frem for andre suffixer (som *-dom*, *-else*, *-skab*) i dansk abstraktdannelsens suffix, hvorved der dannes tilstands- og egenskabsbetegnende ord. Ved disse dannelser kunde der bødes på det savn, som sproget siden de gamle suffixers undergang (ved synkope og reduktion, I. 51, 57) måtte have følt, og hvor der da ikke fra gammel tid forelå en fast afledning, trådte *-hed* nu villigt til, ja blev endog i denne periode brugt ud over den grænse, som var sat ved de ældre dannelser, og som i reglen igen blev hævdet i senere tid. Fra nu af blev *-hed* den normale afledningsendelse ved substantivering af ethvert flerstavelses- eller afledt adjektiv. — Endelserne *-inde* og *-ske* er såkaldte moveringssuffixer, ved hvilke der af mandlige personbetegnelser dannes tilsvarende kvindelige: *fyrste* — *fyrstinde*, *borger* — *borgerske*. Slige dannelser er i reglen forholdsvis sene i sprogene, som primært her altid anvender særdannelser (*fader* — *moder*, *mand* — *kone*, *tyr* — *ko*, osv.). De to suffixer fik hvert sit brugsområde. *-inde* hører især hjemme i de højeste sociale lag, desuden delvis i naturhistorien (dyrenavne), og dermed var brugen på hjemlig grund stærkt begrænset. *-ske* bruges for de jævnere lag samt litterært (især vel i den religiøse oversættelseslitteratur).

-eri. Dette mnt. suffix stammer igen fra romansk, ofr. *-erie*, *-eria*, ital. *-eria*, som egl. er en udvidelse af gr.-lat. *-ia* (svarende til det ndf. nævnte *-i* i ord som *kompagni*) ved tilknytning til suffixet *-arius* (da. *-er*, jf. I. 58, 151 samt ovf.), og med indlån af dette suffix får vi da i dansk den første gruppe afledninger, som har sidsteledstryk. Det ældste ex. er *krembæri*, kramvarer, i Flensborg stadsret, men ellers foreligger næppe større indlån før omkring 1400: *gesteri* (Margr. forordn.). Lån er fx. *fiskeri*, *gæsteri*, *skriveri*, *speceri*, *tyveri*; uden mnt. parallel: *frådseri*, *gækkeri*, *klerkeri*, *kætteri*, *skalkeri*; til et hjemligt simplex er dannet *skrømteri*, hykleri.

-hed (mnt. *-heit*). De ældste lån (og hjemlige nydannelser) findes i legenderne i Stockholm K 48 (I. 214) og Cambridgefragmentet (smst.): *mildugheet* (mnt. *mildicheit*), *øthmodæligheet*, ydmyghed (jf. mnt. *ôtmodelik*), hjemlige nydannelser: *frælsligheet*, vilje til at frelse, *miskundæligheet*. Suffixet har altså været produktivt i dansk fra tiden omkring 1300—1350. Lån er vel fx. *barmhjertig-*, *falsk-*, *fri-*, *hån-*, *kysk-*, *retfærdig-*, *samvittig-*, *skøn-*, *stil-*, *trefoldighed* ofl. I mange tilf. foreligger afl. på *-hed* til suffixløse mnt. låneord, fx. *fornumstighed*, *hastighed*, *hoffærdighed*, *sundhed* ofl. Til hjemlige grundord fx. *besk-*, *fager-*, *galen-*, *grum-*, *hellig-*, *kærlig-*, *lad-*, *miskund-*, *sandhed* osv. Afl. til substantivisk grundord foreligger kun i et enkelt (lånt) ord: † *mandhed*, manddom; † *foragthed* er vel til part. *foragt*. Alle øvrige dannelser er til adj., dels simplexord: *blank-*, *ful-*, *from-*, *god-*, *grim-*, *hvid-*, *høj-*, *lig-*,

sløv-, tryg-, usselhed osv., dels afl. (især på *-ig, -lig*): *drægtig-, enfoldig-, fugtig-, gerrig-, høvisk-, menig-, rettig-, vittighed* osv., *frugtsommelig-, herlig-, kostelig-, redelig-, udødelig-, venlighed* osv., dels part. og adj. på *-en*: † *drukken-, fuldkommen-, vissenhed.* I ÆB er *-hed* brugt ud over de sædvanlige grænser, fx. *eyænheet ællær eyændom, kroppenes skapnedhe ok haffwenhet* (ɔ: skikkelse), *yterstæheet*, yderkant, olgn. I kappestrid med ældre, faste dannelser trak suffixet dog som oftest det korteste strå og blev her senere fortrængt, fx. måtte *galenhed* vige for *galenskab, hånhed* for *hån*, jf. videre: *kloghed* : *klogskab, langhed* : *længde, ondhed* : *ondskab, righed* : *rigdom, stærkhed* : *styrke, trohed* : *troskab*, ofl.

-inde (< mnt. *-inne*). Ældste exx.: *førstinne* (10/8 1387), *dwerghinæ* (11/8 1398). Lån er afl. som *fyrst-, grev-, hertug-, kejser-, mesterinde*, snarest vel også *drost-, dværginde.* Hjemlige dannelser er *hovmesterinde, løvinde*, † *spiserinde*, husholderske, samt pleonasmen † *dronninginde*!

-ske. Suffixet anvendtes først som moveringssuffix til nomina agentis på *-er*: *borger* : *borgerske*, men herfra kunde så udledes et nyt suffix *-erske*, der kunde knyttes direkte til verbalstammer til dannelse af kvindelige nomina agentis (uden at der nogensinde har foreligget tilsvarende mandlige nomina agentis), fx. vel i *hvn ær . . gudelighethz føderske, gradsens* (ɔ: grådens) *framlederske* (Th. a Kempis). Grupperne kan ikke klart skelnes fra hinanden. De ældste lån må tilhøre 1300tallet, da suffixet er produktivt i dansk før 1400: *brevførerske*, brevindehaverske (8/12 1395). Lån er fx. *borgerske, høkerske, kroerske*, kvindelig kroholder, (vel også) *patinmagerske*, træskomagerske eller træskomager-hustru, *synderske.* Hjemlige fx. *tvætterske*, vaskerkone; i brevstil: *brevførerske, efterleverske*, enke; i religiøst sprog: *forglemmerske, forligerske, fremlederske, føderske, midlerske, nærliggerske* ofl.

Af ord på trykstærkt *-i* (jf. ovf. under *-eri*) indlåntes fx. *fogedi, kompagni*, † *malmersi*, malvasier, en slags vin, *parti*, † *sinfoni*, et musikinstrument.

Låneord (diminutiver) på *-ke(n)*: *bindike*, pyntebånd, *frøken, hysken*, privet, *nellike, tallerken*, † *vennike*, et groft klædningsstykke. Jf. *strøddike*, små byer, flækker (overs. af *viculos* i ÆB; vel hjemlig øjebliksdannelse).

Låneord på *-lin* (mht. *-lîn*, ty. *-lein*; diminutivssuffix): *rykkelin*, messeskjorte (27/8 1460; egl. lille „rok", overfrakke); i Hertug Frederik af Normandi: *fingerlin*, fingerring, *dværgelin, portelin*, (lille) port. Jf. dog også lånte (folkevise)navne som *Adelin, Ermelin* (s. 79).

Inden for adjektivdannelsen fortsætter de fleste ældre suffixer at være produktive. Til at udtrykke det til et grundord svarende adjektiviske (egenskabsbetegnende) begreb i al almindelighed bruges ved afledning *-ig* og *-et*. Suffixet *-(e)lig* fik en overordentlig udbredt og i betydningsmæssig henseende mangeartet anvendelse. Hvor grundordet var et subst., kunde det angive lighed, overensstemmelse eller tilhørsforhold (fx. *boglig, kongelig, kødelig, hæderlig, timelig,*

åndelig osv.) eller regelmæssig tilbagevenden (*daglig*), og hvor grundordet var en verbalstamme, kunde det angive tilbøjelighed, mulighed eller duelighed (fx. *bøjelig, bevislig, gavnlig, usigelig, ønskelig*). Som afstamningsangivende suffix bruges *-sk* (*-isk* findes vist endnu kun i låneordene *høvisk, vendisk*). Som ligheds- eller tilbøjelighedsangivende suffix anvendtes endelig — men efter kilderne at dømme dog kun i ringe udstrækning i normen — suffixerne *-laden* og *-som* samt (først afhjemlet fra næste periode) *-vorn*. Hertil kom, mul. især dialektalt, en række genitiver på *-s* af substantiver (navnlig i præp.-forbindelse eller opr. adverbial anvendelse), som fik fast adjektivisk anvendelse. Nogle exx.:

-et (jf. I. 58): *barket, blakket, blisset, broget, kullet, skimlet, skægget, stribet*. Især i ssgr., der i normen formentlig har afløst adskillige (delvis endnu i dial. bevarede) bahuvrihidannelser (jf. I. 294), fx. *barbenet* (men endnu fx. i jy. *barben*), *enøjet, firehjørnet, hårdhalset, langlivet*.

-ig (endnu forekommer *-ug*). Typen er nok blevet styrket ved de mange lån fra mnt. Hjemlige er fx. *byrdig, hungrig, ledig, nytlig,* † *pallug*, pjaltet, *syndig, trøstig, tørstig, (u)vildig, enfoldig*. Lånt fra eller dannet efter mnt. forbillede fx. *evig, flygtig, kunstig, myndig, mægtig, pligtig, smidig, tugtig,* † *bestændig*, bestandig, *fornumstig, hoffærdig, hovmodig, overdådig* ofl.

-laden (omdannet af vn. *-látr* ved tilknytning til verbet *lade*: part. *ladende*): *storladen*.

-(e)lig. Hjemlige dannelser: *barnlig, dårlig* (omdannet af *dålig*, vn. *dáligr*, efter mnt. *dorlik*, tåbelig), *dødelig, duelig, fredelig, kvindelig, kristelig, legemlig, magelig, rolig, skammelig, skrøbelig, verdslig, ynkelig*; *almindelig, evindelig, forfængelig* (ældre: *fåfængelig*), *højtidelig*. Lån: *dejlig, farlig, hemmelig, mulig, synderlig*; *behagelig, behjælpelig, besynderlig, forgængelig*, osv. I de religiøse oversættelser blomstrer øjebliksdannelserne, fx. *abelig, afgrundelig, djævelslig, lyksomlig, mildgørelig, subtilelig, tømmermændelig* olgn. samt exx. fra ÆB ovf. s. 68.

-s. Fx. *fælles* (jf. ømda. *fælæghs fæ*), *trøls, afsides, indbyrdes, indenbys, udenbys,* † *indriges*, indenrigsk; *ens*; antagelig er også flere dial. dannelser senest fra denne tid, som fx. jy. *hegns*, påpasselig med ikke at krænke markskel-rettigheder, jy.-fynsk *volds*, voldsom, jy. *vrags*, ubrugelig, kasseret.

-sk: *dansk, engelsk, græsk, valsk*; *dårsk*, tåbelig, † *jødsk*, jødisk, † *hjemsk* (svecisme?; jf. uhemske I. 152), uhyggelig, tåbelig, *himmelsk, spedalsk*.

-som: *kedsom, glemsom, miskundsom, tødsom*, nu dial.: som volder tidsspilde, forsinkelse, tidtagende, besværlig.

Et nyt adjektivsuffix indlånes i denne periode fra mnt., nemlig *-agtig*. Endvidere nogle mindre adjektivgrupper på *-bar, -dan* og *-vortes*, af hvilke dog kun *-bar* senere blev produktiv i dansk. Adj.

på *-agtig* synes ikke indlånt før efter 1400, men suffixet blev så at sige straks produktivt på hjemlig grund, om end ikke ganske med samme anvendelse som i nydansk. Oprindelig føjedes endelsen (med bet. „behæftet med") til substantiver, men såvel i mnt. som i da. føjes endelsen også til adjektiver, verber og verbalsubstantiver. Betydningen kunde være 1. „forbundet med, knyttet til, fuld af": *del-, liv-, pinagtig*; 2. „tilbøjelig til": *løgn-, svig-, tjenstagtig*; *følgagtig*; med nedsættende bet.: *blødagtig*, fejg; 3. „lignende eller mindende om": *bleg-, bred-, fed-, rødagtig* osv. Den sidste gruppe synes i det hele at være af hjemlig oprindelse og har da også — i modsætning til de to første — tryk på første led. Ndf. nogle exx.

-agtig (< mnt. *-(h)achtich*, af ældre *-(h)aftich*, jf. ty. *-haftig*). Tidligst vel i låneord som *deelactege* (9/10 1464), mnt. *dêlachtig, lifagtig* (Suso), *nøgheafftig* (Guds legemslav i Ålborg 1441). Men omtrent samtidig synes suffixet at være blevet produktivt i nydannelser ud fra hjemlige grundord: *schelachtygh*, uenige (Riberret), og i Rimkr., Suso og ÆB forekommer flere afl. Den tredje gruppe synes først alm. omkring 1500, fra Kvinders urtegård fx. *bleg-, bred-, brun-, fed-, plomp-, rød-, sortactig*. Ukendte nu er fx. *brænagtugh*, brændende (Mariager leg.), *spæglactegh*, forbilledlig. Tilknytning til *-elig*: *trætakteligh*, tilbøjelig til trætte (ÆB).

-bar: *dyrebar, skinbar*, skinbarlig, *åbenbar* (æmda.). — *-dan* (< mnt. *-dan(ne)*, egl. perf. part. af *don*, gøre) i ymda. *hurædan*, som adj., hvordan, og *sodan* (*suo dane* Margr. forordn.), sådan. — *-vortes* i låneordene *ind-, udvortes*.

Som i nydansk (undtagen vestjy., det vestlige sjy. og delvis østjy.) dannes af adjektiver afledninger på *-t* (altså lig neutrumsformen) med adverbiel funktion. Herved udvikledes enkelte særdannelser, som på grund af en betydningsspecialisering, eller fordi det adjektiviske grundord af en eller anden grund gik tabt, blev stående som adverbier. Til et adj. *bråd*, vn. *bráðr*, pludselig, hurtig, dannedes *brat*, som i form faldt sammen med adj. *brat*, vn. *brattr*, stejl; *grant*, til dial. og arkais. *gran*; *hart*, til *hård*; †*skøt*, hurtigt, snart, til ymda. *skiøth*, hurtig, vn. *skjótr*; *snart*, til *snar*, rask; *tit*, til ymda. *tith*, sædvanlig, vn. *tíðr*.

Adverbier dannes fortsat ved suffixet *-(e)lig(e)* (jf. I. 291), dels efter mnt. forbillede, dels til hjemlige grundord, fx. *almindelige, besynderlige, blidelige, grangivelig, kærlige, lønlige, sagtelig, årlig* osv.; *skøt ællær skødelighe* (ÆB). Da det specielle adverbiumsmærke *-e* i disse dannelser imidlertid let apokoperedes, hvorved ordene ikke særmærkedes fra de adjektiviske dannelser, søgte man ved indlån

af det mnt. suffix *-liken* at råde bod herpå, om end formerne på *-ligen* i dansk vistnok altid overvejende har været skriftsprogsord. Således finder vi side om side fx. *fuldeligen* og *fuldelige, grandelige-n, hårdelige-n, idelige-n, kærlige-n, raskelige-n* osv.; videre fx. *umådeligen* (1396), *fuldkommeligen* ($^{15}/_{2}$ 1422) ofl., og medens *-ligen* ikke synes at forekomme i ÆB og meget sjældent hos Suso, er formen omtrent gennemført hos Hr. Michael.

Adverbiel afledning på *-s* (opr. genitiv eller analogt dannet), kendt fra ældre tid, er nu vel afhjemlet i en række faste dannelser fx. til subst.: *tids* (*nok*), (*i*) *morgens* (nu: *i morges*), især i ssgr.: *aldeles, anderledes, endelangs,* fra den ene ende til den anden, *framledes,* omdannet til *fremdeles* (Rimkr.), *hvorledes, langvejs, nogersteds, udenlands* ofl.; til adj.: *langs*; til adv.: *ellers.* Jf. adj. afl. på *-s* s. 90.

Den verbale afledning i perioden er det vanskeligt at bestemme. Det kan vel ikke betvivles, at der også på dette område har fundet nydannelser sted, men formentlig har det nu som senere navnlig drejet sig om øjebliks- eller individuelle dannelser, som sjældent optages i normen. Et verbum som *løgte,* beskylde for løgn (Odense skomagersvendes skrå ca. 1405; alm. i skråer; nu dial.; jf. vn. *lygi,* løgn, og smlgn. *tyv* : *tyvte*) kan meget vel være ældre. Nydannelser er mul. verber som † *højtide,* højtideligholde (ÆB, Rimkr.); † *karskes,* komme sig (ÆB); *kedes* (til *ked*; Rimkr.); *smalles,* blive smallere ($^{19}/_{1}$ 1471); men noget sikkert kan næppe siges. Jf. også *lugte* s. 99. — Derimod forekommer nu en række verber på trykstærkt *-ere,* som enten er indlånt gennem mnt. (*-eren*) eller — efter dette mønster — dannet selvstændigt på dansk grund til eller efter latinsk-romanske verber på *-are, -ere, -ire,* om den ene eller anden vej lader sig ikke altid afgøre. Suffixet har dog endnu ikke kunnet føjes til hjemlige grundord.

Exx.: *arrestere, dispensere, disputere,* † *dystere,* ride dystridt, *figurere, florere, fundere* ($^{19}/_{9}$ 1407), *handtere,* handle med, behandle (mnt. *hanteren,* drive handel, fra fr. *hanter,* omgås med, besøge), *ornere, pausere, polere, probere, præsentere, pulverisere, reg(n)ere, registrere, spadsere, studere, temperere, traktere.* — Fra mnt. er lånt *skamfere.*

Sammensætning. Af det store materiale, som kilderne nu byder, kan her kun i al korthed exemplificeres de vigtigste formtyper og i alm. uden redegørelse for betydningsmæssige forhold.

Nominaldannelse. 1. Subst. + subst. A. Stammesammensætninger, fx. *armled, budkavl,* † *dagbænk,* morgengry (ÆB), † *dag-*

rand, d. s. (AM 187), *gårdfred*, *kålfrø*, *madkrog*, † *natbakke*, flagermus, *vårsæd*, *vejrmølle* osv. Herhen synes nu alm. at høre ssgr., hvis første led ender på vokal, trykstærk eller tryksvag (d. v. s. opr. svage subst., hvor man ikke mere kan afgøre sammensætningens formelle karakter): *byfoged*, *fæhyrde*, *stråfoder* (men smlgn. ældre kasussammensætning: æmda. *frøsgiald*, erstatning for udsæd); *dueblod*, *løvekule*, *nabohad*, *oksekrop* osv., og hertil førtes ssgr. med *konge-*, der i nogle tilf. kunde være opr. gen. pl.: *kongemagt*, *-navn*, *-søn* osv. Videre i alm. ssgr. med førsteled på *-el*, *-en*, *-er*: *sadelbue*, *aftenmad* (nyda. *aftensmad*), *morgengave*, *agerhøne*, *alterværge*, *fingerhandske* osv. Endelig synes en betydningsmæssigt afgrænset gruppe at høre herhen, nemlig ssgr. med stofbetegnende førsteled: *byggrød*, *guldbånd*, *hårklæde*, *jærnbånd*, *kobberkar*, *stålhandske* osv. — Enkelte led er på vej til at blive affixer, fx. *hoved-*(*fjende*, *-navn*, *-sag* olgn.), *-folk* (i *kvindfolk*, kvindemenneske; jf. senere *karl-*, *mandfolk*), *-mand*, hvilket sidste (måske med udgangspunkt i ssgr. som *skademand*, skadevolder, *ærvemand*, arving) forekommer brugt nærmest som suffix i en række religiøse ssgr. med et nomen agentis som førsteled, fx. i Mariager leg.: *frelser-*, *hjælper-*, *beskærmer-*, *dyrker-*, *elskermand* ofl. (fra denne gruppe overtog reformatorerne *frelser-* og *trøstermand*); endvidere *ejermand*, *mestermand*.

B. De gamle kasussammensætninger har nu spaltet sig i to formgrupper, en *s-* og en *e*-komposition, hvor kasusfornemmelsen næppe har været levende, og hvor derfor analogivirkninger fra foreliggende vægtige grupper kunde virke bestemmende ved nydannelser. — B. 1. *s*-komposition: *avlsgård*, *faldsmål*, *skibsbord*, *voldsmand*, *årsmarked* (men gammel stammessg.: *årtid*, sjælemesse for en afdød). Herhen hører de gamle *ia*-stammer (I. 293); ligeså i alm. ssgr. med afl. på *-dom*, *-else*, *-hed*, *-ing*, *-(n)ed*, *-sel* og *-skab*: *gerningsmand*, *høringsdele*, *renselsesoffer* (ÆB), *herlighedsilden* (ÆB), *månedssyge*, *embedsmand*. Videre i alm. alle dobbeltssgr.: *almuesmand*, *købmandsgods*, *nyårsdag*, *åsynsmand* osv. — B. 2. *e*-komposition: *birkeling*, *bønnehus*, bedehus, *englekor*, *landeskel*, *sognestævne*, *tidebog*. Til denne type hører endvidere flere betydningsmæssigt afgrænsede grupper, nemlig ssgr. med enstavelses førsteled, der betegner person, dyr eller plante: *dværgehat*, *præstenavn*, *smedegilde*, jf. *bispe-* med *biskops-*; *fåremælk*, *galtekød*, *hundetunge*, *kalvemøg*, *tyrehud*; *asketræ*, *bøgeløv*, *egebark*, *hampefrø*, *piletræ* (dog også *pilstræ*). — B. 3. En ny kompositionstype med *-n-* i kompositionsfugen skyldes indlån

fra eller efterligning af tysk; i perioden her dog vist kun i *rosenblad, -gård*. Jf. nogle stednavneformer s. 112.

2. Subst. + perf. part. (jf. I. 294): *askebaget, fredtagen, fredlyst, lodtagen, mosgroet.*

3. Subst. + adj.: *dunblød, jordegen, retvis, snehvid, vindåben.* Talrige er især ssgr. med *-fuld* og *-løs*; *-fuld*: *møje-, skamfuld*; ved afl. eller ssgr. *-s-*: *avindsfuld*, ymda. *kærlegsfuld*, fuld af kærlighed; undertiden (i de religiøse oversættelser) har *-fuld* nærmest suffixkarakter: *grenefuld*, grenet, *lysfuld, mørkefuld, skårfuld*, skåret, *stenefuld*, stenet, osv., og kan herfra anvendes som rent suffix efter adj. (jf. gruppe 6 ndf.): † *dyrefuld*, dyr(ebar), † *rigefuld*, rig. — *-løs*: *barn-, hoved-, lakkeløs*, ymda. *megenløs*, kraftesløs, *moder-, sorg-, troløs, tyrfteløs*, unyttig (endnu dial.); (med opr. gen.:) *arveløs*, uden arvinger, *håndeløs* (men endnu: *magt(e)løs, sagløs*).

4. Adj. + subst.: *blåmand*, neger, *fuldmagt, godvilje*, spec.: kærlighed, *gyldenstykke, højalter, højbord, højtid, knagehals* (egl. „stivhals", i ordsproget: „det skal knagehals huske, at gåsen luder under høje døre", Peder Låle), *langfredag, middel-* (oftest efter mnt.: fx. *middelhav*), *skærtorsdag, skørlevned, småpenge, småsvend, spædbarn* (mul. endnu ikke ssg.: *ien spæ barn* Suso). Formelt bevaret juxtaposition: *nytår(-s-aften, -dag)*. — Part. + subst.: *liggendefæ*; ssg. *dannemand*, ymda. *donde-, dandeman* er ikke sikkert forklaret, men snarest dog vel < æmda. *dugændæ man*, vn. *dugandi maðr*, retskaffen, habil mand, med senere tilknytning til verbet *danne* og folkenavnet *daner*. — Opr. efterstillet apposition (jf. I. 142) foreligger i kælenavns- og diminutivsdannelser på *-lille*, fra folkeviser fx. *Blidelil, Roselil(le)* osv.

5. Bahuvrihi-sammensætninger: *barfod, -hoved*, barfodet, -hovedet (endnu i jy.); egl. vel også *firekant*, firkant. Substantiverede (tilnavne): *barfod* ($^{18}/_{8}$ 1418), *bredhoved* ($^{25}/_{3}$ 1428), *brunøje* ($^{28}/_{6}$ 1480), *hvidhoved* ($^{10}/_{12}$ 1435), *høj(e)bryn* ($^{26}/_{4}$ 1418), *langfod* (Rimkr.).

6. Adj. + adj.: *fåfæng*, unyttig, † *nydød*, nylig død, † *sjældsyn(t), selsyn*, sjælden (jf. sv. *sällsynt*); *fribåren*. — Som første led er *al-* fra bet. „i enhver henseende" (fx. *almægtig*) blevet et forstærkende præfix (jf. s. 76) med bet. „aller-": *algladest* (Luc.), *alhårdest* (Suso), jf. også det forstærkende *alsom-* (egl. *als-som-*): *alsommægtigste, alsomhøjeste*. — Jf. typen *barbenet* s. 90.

7. Verb. + subst. (jf. I. 294 samt overgangstilfælde som *kæremål, klagemål, lejebroder*): *hængelås, køresvend, prædikestol, sendebud.*

8. Præp. eller adv. + subst., for største delen vbs. til eller dannet ud fra en verbalforbindelse. Fx. *åsyn, amindelse* (ælmda. *aminnelsæ*), *afgud, aflad, efterår, fremgang,* ymda. *isted,* stigbøjle, *indbygger, indgang, medborger, medfølger, modgang, omhu, omsorg, ophav* (ælmda. *uphof*), *tilgang, udgift, vedtægt, velvilje* osv.

9. Imperativiske ssgr.: *rækhals,* adeligt familienavn; *Folmer Huggaff* (26/11 1489).

I de sammensatte talbetegnelser 50—60—70—80—90 er vistnok i unionstiden tyvetalsberegningen trængt igennem. Den findes i ælmda. i jyske kilder (Flensborg stadsret: *fiyrsin tiughæ*), men i østda. havde decimalberegningen hidtil været rådende (Sjæll. kirkelov: *syutyugh* = 70). Først vinder konstruktionen med *-sinde-* (*-sinds-*) frem i decimalbetegnelserne (i Gesta Danorum fx. *thretywghæ* i hs. Stockholm C 67, men i Stockh. B 77 *thrysæntiugh* = 30; her dog nogen forvirring, idet der også forekommer *halfiærthæ tiugh* = 70; ligeså (1428): *nisintywæ* og *sexintywæ,* d. v. s. 90 og 60), og derpå indføres tyvetalsberegningen i de nævnte tal. I Sjælens trøst oversættes det svenske forlægs *syu oc sextighy* ved *siw oc thrysinstiwo.* I ÆB fx. *halffiærde sin tywe* = 70, *halfffæmtæsyntywe* = 90.

Verbalsammensætning. Exx. på subst. + verb.: *hjemføre, klostergive, kuldkaste, skrinlægge, torvføre; husvale, hårdrage, lemlæste, mensværge.* — Adj. + verb.: inden for denne gruppe synes der kun at foreligge hjemlige ssgr. med *-gøre,* men til gengæld fik denne type i den religiøse litteratur stor anvendelse, ja nærmede sig næsten til afledning, idet *-gøre* blev et suffix til dannelse af faktitive verber, fx. af bevarede ssgr.: *blød-, fuld-, hellig-, klar-, mangfoldig-, sårgøre,* hvortil slutter sig *kundgøre* (efter mnt. *kundmachen*); endvidere lejlighedsdannelser som *fager-, glat-, hel-, livagtig-, mild-, mørk-, mægtig-, nøgen-, rig-, stor-, syg-, væn-, ydmyg-, ærefuldgøre* og mange flere. — Adv. eller præp. + verb.: *adspørge, attrå* (< *ad-trå*), *bortdrage, efterfølge, fremgå, indbyde, nedstige, ophøje, overvinde, påkalde, sammensætte, sønderslide, tilføje, udvælge* osv., låneord som *undervise, vederkvæge* osv. Ved siden heraf findes stadig efterstillet partikel: *kalder mig frem, trykker mig ned, leder ind, giver over* osv. (og i visse tilfælde kan denne konstruktion støttes af adverbiets tilknytning til et følgende præp.-led: *gange ind i himmerige* olgn.). Det er ikke

klart, hvorledes udviklingen er forløbet fra de ældre regler for verbalpartiklernes stilling (se I. 276) til den senere brug, hvor sammensætningerne synes at være stilistisk betingede, idet de især hører til i de højtideligere stilarter, diplomsprog og religiøst sprog (fremhjulpet af latinen? af afledte verbalsubstantiver?), mens de ikke har hørt hjemme i talesprog og jævnprosaen.

De adverbielle komplexe nydannelser er talrige: *alligevel* (efter mnt. *allike wol*), *altid*, *deraf*, *derefter* osv., *deslige(st)*, *desto* (ymda. *thes the* < mnt. *deste*), *endnu* (æmda. *æn nu*), *hvorfor*, *hvorledes*, *hvorlunde*, *igen* (æmda. *i gen*), *ihjel* (æmda. *i hæl*), *ingenlunde*, ymda. *isteth*, straks, *må(vel)ske* (efter mnt. *machschen*), *også* (æmda. *oc swo*), *omkring*, *omsider* (æmda. *um sithær*), *tilbage*, *tilforn* osv., ymda. *tøsver*, to gange (endnu i jy.), *trøsver*, tre gange, ofl.

Ligeså øges antallet af komplexe konjunktioner: *efterdi*, ymda. *effter thet som*, eftersom, ymda. *effter thi som*, i overensstemmelse med, *enddog* (æmda. *æn tho at*), ymda. *æn sider*, endsige, *indtil*, ymda. *meth mynne æn*, medmindre, *såfremt*, *såsom* (æmda. *sva sum*), ymda. *thothwærman* (med flere former, æmda. *thot hwarom*, *thot hwaræn*), selvom. — Blandt præpositionerne mærkes *på* (< *up-a*, jf. *ponnæ* s. 49), *udi* (formentlig en ren skriftsprogsform) og *(i)blandt* (< *i bland med*, egl. „i blanding med").

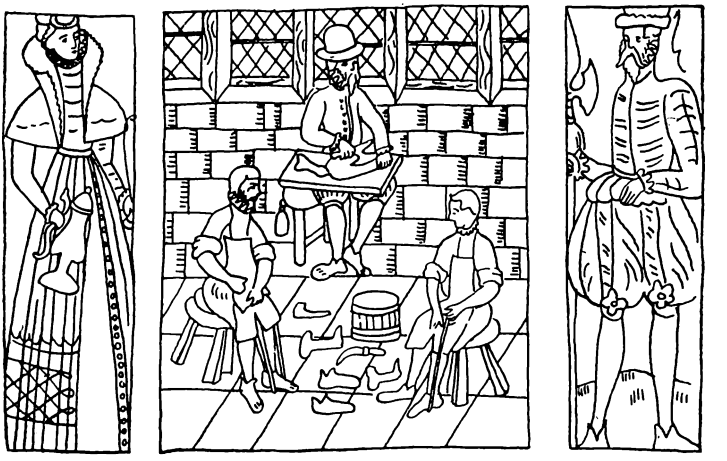

43. ORDFORRÅDET

A: Ordenes liv og død. — B: Låneord. — C: Navne.

A. Ordenes liv og død. I en overgangstid som denne, med gammelt og nyt, hjemligt og fremmed side om side, har der været mange muligheder for glose- og betydningsforskydninger. Men ord dør ikke på dag og klokkeslæt, og ordenes indhold udskiftes ikke fra det ene år til det andet. På afstand er det ofte vanskeligt at vurdere disse forskydninger, skønne om, hvorvidt denne eller hin udvikling blev gennemført i nærværende periode, eller om den blot er påbegyndt nu og først fuldt realiseret senere, om den er gennemført overalt, i alle sprogkredse, eller om den blot hører normen til, mens afgrænsede sociale lag eller en dialekt i en eller anden afegn ikke tog del deri. En hjælp har vi dog i visse tilfælde gennem vidnesbyrd fra et par værker fra samtiden, hvor to ukendte redaktører ved afskrivning af ældre texter har grebet ind, bl. a. over for ordforrådet, og derved vist en — i det mindste ud fra deres sprogfølelse — fuldbyrdet udvikling, som vi vel med vort kendskab til senere sprogforhold nok kunde påvise, men som vi ellers ikke med sikkerhed vilde have kunnet nøjere tidsfæste. Det drejer sig om den tidligere (s. 12) omtalte skriver af lovhåndskriftet

---

Frise: Midterparti af en glasrude, skænket 1583 af skomagermester Jens Pedersen til skomagernes lavshus i Odense. I midterfeltet et skomagerværksted; mesteren bereder skind, to svende syr fodtøj, på gulvet bl. a. læster og knive.

AM 17,8⁰ af JyL (skrevet 1472 i Århus) og om skriveren af det (tabte) håndskrift af Lucidarius, som Ghemen har benyttet som manuskript for trykket af 1510 (s. 21). At det skulde være Ghemen eller en i trykkeriet arbejdende person, som har foretaget ændringer og moderniseringer, er der efter forholdene i øvrigt (s. 137) intet, der taler for. Om begge bearbejdelser gælder det, at ordfornyelserne kun er en del af det sproglige redaktionsarbejde, der forekommer også grammatiske og (antagelig) stilistiske ændringer (således må det vel forstås, når *werdhen* rettes til *iorderighe* hos Ghemen). Endvidere, at rettelserne ikke altid er ensbetydende med, at de vragede ord er helt forældede, men at de blot efter skriverens sprogfornemmelse har trængt til at blive udskiftet med mere kurante ord (som fx. når i AM 17,8⁰ *sysæl* gengives ved *ærinde*, skønt *syssel*, om end nok litterært, stadig var kendt og brugt, eller *merkæ* hos Ghemen udskiftes med *tegne*, skønt *mærke* = „betyde" dog længe efter den tid synes at have været kurant). Hvor de to bearbejdelser i det følgende er benyttet som hjemmel, er de betegnet ved deres tilblivelsesår, henh. 1472 og 1510. Endvidere kan lignende glosefornyelser (i det flg. betegnet EL) konstateres at være foretaget i et nu tabt hs. (fra ca. 1450), som har ligget til grund for en række hss. af Eriks sjæll. lov, deriblandt også trykmanuskriptet for Ghemens udgave 1505. Fra forskellige områder skal nævnes nogle exempler.

Med institutionerne var svundet ord som *hird* og *staller* (I. 173), *drost* og *gældker*. Den sidste rigsdrost er Henning Podebusk, † ca. 1388, en hertugelig drost i Sønderjylland nævnes endnu i 1400tallet; den skånske embedsmandstitel *gældker* kan dog endnu omkring 1500 bruges om lensmanden på Hälsingborg. Ligeså svandt med ledingsvæsenet ord som *skipen* og *havne* mfl. (I. 164), medens *leding* bevaredes bl. a. som betegnelse for den skatteafgift, der trådte i stedet for ledingspligten. I unionsbrevet tales om *orlogh eller hærscyold*, men i den fornyede unionsakt 1438 om *krigh eller orlogh*; *hærskjold* bevaredes kun litterært, forvansket til *herreskjold*. — *Sejletræ* (folkevisen; vn. *siglutré*) blev erstattet med låneordet *mast*. Ordet *bjæver* (Gesta Dan., jf. I. 64) var sikkert — som allerede forlængst dyret — forsvundet, og da vi senere fik zoologisk kendskab til dyret, indlånte vi gennem (m)nt. formen *bæver*. Af navne på klædningsstykker forsvandt fx. *brog* og *ble* fra normen, erstattet af *bukser* og *lagen*, men det første levede videre i vokabularer, det andet bevaredes fortsat i dial. (fx. sjy.). Ord som *qwith*, moderliv, og *ænnæ*,

pande, forsvandt, og mda. *anlætæ* fortrængtes af låneordet *ansigt*; jf. flere ord I. 161. Æmda. *ātæ* erstattes af *mad* (1472), der således får en betydningsudvidelse (opr. især om kød og flæsk, jf. I. 68). — Den gamle primitive plov *arden* var vel nu de fleste steder opgivet (I. 62 f.), og ordene *æriæ* og *arth* måtte derfor uden for dial. vige for *pløje* (1472, 1510) og *plov*. En lang række af de naturbetegnende ord, som *ovre*, *flo*, *fly* (I. 60 f.), *dy*, *sør* (I. 156) olgn. — ukendte for de højere sociale lag og for borgeren — fandtes fra nu af kun i det mere stillestående dialektale gloseforråd eller indkapslet i sted- og marknavne. — Det hjemlige *døn*, (god eller ond) lugt, fortrængtes af låneordet *lugt*, men bevares dog dial. (til nutiden i flere jy. dial.) i bet. „stank". Til *lugt* nydannedes verbet *lugte*, såvel intr.: udsende (god, ond) lugt, som trans. om sansning (ÆB: *som ey see ok ey høre ok ey ædhæ ok ey luktæ*; i denne bet. anvendes dog i nordvestjy. *ryge*); æmda. *thæf*, smag, og verberne *thæuæ* og *thæftæ*, smage, svinder og erstattes af låneordene *smag* og *smage* (1510). — *Gørsum* (jf. I. 164) erstattes af *klenodie* (sål. i Ghemens tryk af Karl Magnus, s. 26). — Mange abstraktere ord og afl. erstattes af låneord eller nye afl.: *fægreth* og *feyrindh* erstattes af *fagerhed* (1510), *fulling* af *gengæld* (1472), *skapnæth* af *skabnelsæ* (1510); *styld* har uden for lovsproget været stærkt trængt af *tyveri* (i Riberret: *styld och thyvery*); ordet *aræld* gik af brug, *af aræld* omskrives 1472 ved *af gammel ald* eller *aff alder*, *alders* (jf. den senere juridiske terminus *af alders tid*); *bane*, død, drab, kendt fra lovsprog og folkevise, blev i det højeste bevaret som litterær arkaisme, 1472 ændres *manz banæ* til *mandøth*; at *ran* har været et rent bogsprogsord (jf. om udtalen I. 280), fremgår af, at det 1472 overalt forklares: *roff eller raan*, *hand raan eller hand roff*, osv., og det hertil hørende verbum *rænæ* erstattes af *røve*; formen *særæ*, såre, har vistnok været rent litterær (men bruges dog 1472); ordet *ærweth*, arbejde, møje, går af brug; *vphof* rettes 1472 til *begyndelse*, men synes dog litterært bevaret i formen *ophav*. I EL er æmda. *arfuæ*, arving, erstattet af *ærwingæ*, og *wæghsæl*, bestikkelse, af *mwdhe*.

En række adjektiver går ud af normen, uden at vi nu kan klare os årsagerne dertil. Adj. *diger* er ved at forsvinde; oversætteren af Flores og Blanseflor gengiver det svenske forlægs *diger* ved *stor*, og 1510 rettes ordet enten til *stor* eller (navnlig) *megen*; adverbiet *digert*, *dert* holdt sig derimod længere ned i tiden; *rad*, rask, hurtig, synker ned i dial., jy. [*rå:*], i Ghemens tryk af Flores og Blanseflor

1509 er ordet i forb. *then ridder sprang hanum radh i gien* rettet til *ret*; adj. som *mod*, træt, sorgfuld, og *snødh*, ussel, ringe (vn. *snauðr*, bar, fattig) synes helt at gå ud af sproget; *skam*, kort, ligeså; i lovhåndskrifter af SkL fra slutn. af perioden erstattes det af *stakket*, jf. også låneordet *kort*; *skjalg*, skeløjet, (jf. s. 65; æmda. i tilnavne) synker ned i dial.; mærkeligt er det, at et ord som *liuf*, kær, yndig (Mariaklagen; vn. *ljúfr*) ikke bevaredes og vandt frem (jf. s. 118), men måske har det været dialektalt begrænset (det tilsvarende låneord *lev* (*left*), s. 109, brugt en overgang ind i 1500tallet, fik heller ikke borgerret). Adj. *slig* har været et bogsprogsord og fortrænges efterhånden af *sådan*; allerede i et hs. fra 1300—50 erstattes det af *tholic*, *thelig*; i denne forb. kan også nævnes, at det ældre udtryk *swo wrthæn* (eller *wrthæt*) 1472 erstattes af *sådan*, men dog kan tænkes at ligge bag om dial. former som jy. [*sör'ən*, *sår'ən*]. Speciellere ord som æmda. *oreghet* og *thyrftæløs* erstattes henh. 1472 og 1510 af *iortheghendeløs* og *vnyttælich*, men det sidste af ordene bevares dog dialektalt, jy. [*tøw'tløs*], unyttigt, som intet fører til; æmda. *sat*, enig, forligt, og dermed også subst. *sæt*, forlig, er ved at gå ud af sproget, 1510 gengives *sætæns* ved *fredsens*.

Af verber fortrænges det centrale ord *vorde* fra normen af låneordet *blive* (en medvirkende grund kan have været den store forskel mellem skriftformen og talesprogsformen, de fleste steder vel [(*w*)*ur*]; endvidere også et sammenfald med *være* i visse bøjningsformer). 1472 rettes *wrthær* til *blyffuer*, et sted til *skeer*; ordet bevares i sjy. — Æmda. *bæriæ* kan forekomme endnu efter 1500, men da kun i arkaiserende lovsprog, og var ellers fortrængt af *slå* (1472 gengives det ved *slaar eller særer*); tilsvarende var subst. *bardag*, *bordag*, slag(smål), på vej til at forsvinde. Æmda. *byriæ* fortrænges helt af *begynde* (1510; i forb. hermed ændres *begynde*, som forekommer i Lucidarius i en ældre bet. „åbenbare" 1510 til *kundgøre*). I EL er æmda. *gatæs at* (præt. af *getæ*, jf. vn. *getask at*) erstattet af *nøges ther meth*, *giætæ* af *wocte* og *gitær* af *kan*. 1472 rettes *hamlæ* til *lemlæste*, men kan endnu efter 1500 findes i retssprog; *hittæ* rettes 1472 til *finnæ* og har måske allerede da været lidet brugt i skriftsproget; verbet *hygge*, tænke, mene, går ud af normen, Ribehåndskriftet af JyL ændrer præt. *hugthæ* til *thentæ*, tænkte; æmda. *næmæ*, tage nam, erstattes 1472 af *tage* og har næppe været kendt uden for afskrifter af lovene; æmda. *oruæs at* erstattes 1472 af *nøghes*; æmda. *pusta*, slå på kinden (Mariaklagen), er vistnok helt

tabt, men subst. *pust*, slag, bevares ind i næste periode. Verbet *skibe*, ordne, går ud af sproget; det har næppe tilhørt talesproget og kunde derfor lettere svinde; 1472 rettes det til *skiffte*, 1510 sædvanligvis til *skicke*. Verbet *tregæ*, volde sorg, tabes (ligesom subst. *trege*, vn. *tregi*, sorg), 1510 ændres *mek træiær* til *meg angrer*, og *træyelsæ* til *anger* eller *sorg*. I EL er æmda. *warthæ* erstattet af *wochte*, og *wrakæ* af *driffue*. Verbet *øpæ* erstattes (uden for sjy., hvor det bevares) af *råbe* (1510), subst. *op* ligeså af *råb* (1510). Også låneord kunde hurtigt forældes, 1510 rettes *vnderstandæ* flere steder til *forsto*.

Andre ordklasser: 1472 erstattes *både* af *begges* og *gen* af *mod*; *gen(e)st(en)* er næppe kurant efter ca. 1500, i Ghemens tryk af Karl Magnus rettes *gensten* til *strax*; *gørst* rettes 1472 til *best*; *i steth* 1510 til *strax*; *num* 1472 til *wden*; konj. *of* er svundet, erstattet af *om*; den forstærkende partikel *of* går ud af normen, men bevares i jy. [å·], jf. I. 292; *æn* erstattes af *men*; ord som æmda. *thagær*, *thegær*, straks, når, så snart, og *ænsæ* tabes, 1510 rettes *ænzæ* til *so som*; *æm* rettes 1472 til *swo*, *æm skylduch* til *lige nær*.

Betydningsforskydninger: *anger*, sorg, fik i religiøs sprogbrug sin specielle farve: „ruelse", og det er vel af den grund, at ssg. *angerløs* 1472 ændres til *sagløs*, sagesløs, skønt ordet dog netop i lovsproget levede videre (og optoges i Danske lov); *byrd* bevares = fødsel, herkomst, men erstattes i bet. „familieskab" af låneordet *slægt*, der også fortrænger *æt*; *dyd* i den gamle bet. „dueligheed, kraft", fx. i Harpestræng, får etisk betonet indhold: god egenskab, i religiøs sprogbrug specielt om moralsk værdifuld egenskab (de kristelige dyder); *grande* har vistnok fået den speciellere bet. „mand, som man er i bylag med", hvorfor det 1472 erstattes med *nabo*; ordet *land* (jf. I. 70, 92) kan nu også anvendes i betydningen „rige"; æmda. *lim* = gren, erstattes af dette ord (Ribehs. af JyL og 1472); æmda. *wald* afgiver bet. „kraft, rådighed" til *magt*. — Adjektivet *rig* = mægtig, stærk, var nu forældet; 1472 omskrives det i udtrykket *sannænd scal e wæræ rikær oc kærær æn logh* ved *werdighere*. — Verbet *dyliæ* = nægte (med ed), omskrives 1472 med *sige nej*, men bevares i andre betydninger; æmda. *fællæ* kunde som vn. *fella* også betyde „forsømme", men denne bet. synes tidligt tabt; *gømmæ* er et af de få verber, som har fået en mere konkret bet., i æmda. fx. *gømæ dom*, overvåge, iagttage; *haldæ* rettes 1472 til *beholde* i denne bet.; ymda. *hughæ* synes i bet. „mene, tro" helt

opgivet og erstattet af *tænke, mene* (1510, også i yngre lovhss.); *mughæ*, præs. *ma*, om den nødvendige, påkrævede handling, erstattes oftest med *sculæ, scal* (1472); æmda. *smittæ* = plette, får nu bet. „besmitte"; æmda. *spillæ* = ødelægge, har vistnok nu allerede været forældet, 1472 omskrives det med *gør skade*, men gennem lovsproget bevares dog kendskab til betydningen; *sæliæ* = give osv., får sin nuværende speciellere bet. „afstå ved handel, sælge", 1472 rettes *af hændæ* til *sælie eller affhende*, og *sæliæ* rettes til *give, antvorde* eller (sjældnere) *fange*, få; æmda. *wetæ* = gøre, er nu forældet (1472 rettes *wetær* til *gør*), men bevares i bet. „yde, give"; *witæ* = vende i en vis retning (fx. i JyL *witæ sik*, begive sig (et sted hen), rejse) er sikkert nu helt tabt (jf. differentiationen i sv., hvor *veta* = vide, men *vetta* = vende, have udsigt i en vis retning); æmda. *wæntæ* i bet. „mene, tro" er omkring 1500 forældet; 1472 rettes *wæntæ* til *wistæ ey annet æn*. Om den stærke betydningsdifferentiation giver verbet *æghæ*, præs. *a* i AM 17,8⁰ et godt vidnesbyrd; i bet. „eje, have" gengives det i præs. ved *egher* eller *hauer*, i bet. „burde" ved *bør* (*tha a han at* rettes til *hanum bør at*), og i bet. „skulle" ved *skal* (jf. I. 310).

B. Låneord: Det var først og fremmest i by og på borg, det udenvælts sprogstof trængte ind. I købstaden pulserede livet. Her drak man *tyskøl* og *rinskvin*, og *pryssing* fra Danzig, her forhandledes *hollandske* lærredslagener og *flamske* sengeklæder, og her fik man *ruslæder* til sko. Her regnedes med *lybske* mark og andre fremmede møntsorter (I. 301), og her vejedes med *kølnsk* vægt. Men det var også her, man spillede hasard, *doblede*, og det var her, *franzosen* eller den *valske pokker* (syfilis) først viste sig, vistnok i periodens seneste år. Herfra gik vejene til de nærmeste lande, *lante Holsten* eller *lante Saksen, Frisen, Flandern* og *Prøjsen* eller til endnu fjernere lande som *Bøhmen, Rytsen* (Rusland), *Greken* (Grækenland) eller *valske land* (Italien). Verden var blevet større, og dens onder og goder strømmede ind i rigt mål. — Men uden for byens *bomme* og borgens voldgrave var der stille. Kun langsomt spredtes det fremmede gods ud til bondestanden, og mangt og meget deraf nåede overhovedet ikke ud på landet, fordi det forinden atter var opgivet eller fortrængt ved andre moder i det hastigere byliv.

Således også med låneordene. Mange af de i det følgende nævnte fremmede ord nåede sikkert ikke uden for ret snævre kredse. Det

gælder riddervæsenets ord i adelige kredse, og det gælder vel især håndværksordene i de faglige kredse. Det er også troligt, at den stærke selskabelige trang i byerne kan have fremmet en vis jargon i en eller anden sluttet kreds, men herom ved vi intet. Vi må da altså nøjes med at registrere ordene uden at kunne sige noget sikkert om deres større eller mindre udbredelse. Under et kan det siges, at de — bortset fra en gruppe lærde lån — er kommet til os fra eller gennem middelnedertysk, og kun hvor særlige eller andre herkomstforhold gælder, er der i det følgende gjort opmærksom på det långivende sprog. I fremstillingen er tillige medtaget en del hjemlige ord, som er mærket med °.

Den ældre danske betegnelse for kongens *undersåt* i købstaden var °*bymand* (og således ret alm. stadigvæk i lokalt brevstof), men i kancelliets diplomer brugtes nu °*købstedmand* (fx. hylding 1387), og omkring 1400 trænger endelig det mnt. *borger* ind, fx. i $^{15}/_{2}$ 1422: *burgherne oc meenheden i køpstædherne* (i latiniseret form *burgenses* havde det allerede været brugt om de hanseatiske borgere i kongebreve 1283). Det er dog muligt, at betegnelserne °*købstedmand* og *borger* allerede fra begyndelsen søgtes holdt ude fra hinanden, således at *borger* kun blev brugt om den, der drev selvstændig næring i byen (var håndværker eller handlende), og af hvem det i periodens slutning krævedes, at han skulde løse *borgerskab* (Århus borgerskabsbog begynder 1471, se planche II). Derved skiltes gejstlige og adelige, embedsmænd og andre ud, jf. Ribe bys erklæring om adelsmanden Christiern Frillesen $^{27}/_{11}$ 1442, at han „*war fri oc frels man som riddere oc swene pleye ath were . . oc war han alder borgher her i by eller søkte borger rætt meth oss i sin erinde . . men han søkte theth til geste rætt som riddere oc swene oc geste bør ath giøre.*“ I spidsen for styret stod nu *borgmestre* (< mnt. *borgemester*; lat. *proconsules*) og råd, medens den kongelige fogeds myndighed på en række punkter begrænsedes. Således opkrævedes skatterne nu af *rodemestre* (fx. i Odense; i andre byer °*fjerdingsmænd*), en i hver *rode* (gennem mnt. fra ofr. *rote*, hærafdeling), og skatte- og regnskabsvæsenet *varetoges* (jf. mnt. *ware nemen*) af en *kæmner*.

Byens almue eller *men(ig)hed* var nu opdelt i en lang række *selskaber* eller faglige grupper. Ældst blandt disse °*broderskaber* (ymda. *madskap*, egl. „kammeratskab“, jf. *maskepi*) var °*gilderne* (I. 189, 207; ældst måske med den nordiske betegnelse °*hvirving*, jf. vn. *hvirfingr*, kreds; 1294: *convivia . . que wlgariter gilde vel*

hwerving dicuntur), i hvis skråer optegnedes lovene for sammenslutningens virksomhed, embedsmændenes — *oldermandens, skafferens,* °*skråpræstens* og °*stolsbrødrenes* — hverv, °*gildebrødrenes* pligter m. m. Yngre er °*lavene* (I. 189; °*gilde* og °*lav* bruges dog side om side for de ældste broderskaber; i Flensborg stadsret tales både om *høghæst gild* og *høghæst lagh*), som i det væsentlige overtog den allerede i gilderne fastlagte terminologi, og som i de fleste byer var repræsenteret for de større og mere betydende °*håndværks* vedkommende. Den store arbejdsspecialisering, til dels fortsat ind i den følgende periode, er det karakteristiske nye i samfundsbilledet. Betegnelserne er enten afledninger på *-er(e)* eller ssgr. med *-mager* eller det hjemlige *-smed* (det gamle smedehåndværk opdeltes i flere).

Til de ældre erhverv (jf. I. 300) kan nu bl. a. føjes: *bartskærer,* den tids barber (ty. *bartscherer,* egl. skæg-klipper), ofte tillige sårlæge, og vistnok først alm. fra periodens slutning; °*bogbinder*; °*brygger,* som ikke regnedes til håndværkerne; *brynjemester,* som tilnavn $^{2}/_{6}$ 1394, vel en pladeslager; °*bulsmed,* ældre betegnelse for *grovsmed*; *buntmager* (til mnt. *bunt,* pelsværk); *bægermager*; *bøssemager*; *båndsnider,* i lav med bødkerne i Malmø 1503; *drager,* som tilnavn $^{29}/_{3}$ 1460; *drejer,* som fra næste periodes begyndelse fortrænger det hjemlige *svarver(e)*; *glarmester,* som tilnavn 1478; °*grydestøber*; °*guldsmed* (ændra.); *harniskmager*; °*kandestøber*; °*kedelsmed* (som tilnavn også *kedelmager*); *klejnsmed*; °*knivsmed* (jf. låneordet *mesmager* som tilnavn); *klokkegyder,* klokkestøber, som tilnavn $^{12}/_{12}$ 1394; *kulbrænder,* kulsvier (vel efter mnt. *kolebernere*); *maler* (som tilnavn vel allerede 1259: *Petrum Pictorem*); °*murer*; °*møntmester*; †*mælter,* maltgører (*Niels Olsen meltere* $^{29}/_{4}$ 1468); °*møller*; *overskærer* (efter mnt. *overscherer*); †*patinmager,* træskomager (jf. ndf. s. 107); *pladeslager* (efter mnt. *platensleger*), som forfærdigede harnisker; °*pungmager*; °*perlestikker*; ymda. *ratmager,* hjulmand (som tilnavn); *rebslager* (efter mnt. *repsleger*; jf. ymda. °*rebvinder,* d. s.); *remmesnider,* som klart holdes ude fra *sadelmager* (snarest efter mnt. *sadelmaker*); °*skinder,* ændra. *skinnær,* er en hjemlig betegnelse for den, der flår og handler med skind (mnt. *schinder* bruges kun om „flåer", mens garver (og buntmager) blev betegnet ved *peltzer,* der forekommer som tilnavn 1448: *Dands Peltzer* i København, antagelig en tysker); *skomager,* som fortrænger det ældre *suder* (I. 173); *slagter,* der dog vist først efter 1500 fortrænger det ældre °*kødmanger* (I. 300), medens det forud kun brugtes om den, der

foretog slagtningen, jf. $^{28}/_{6}$ 1443: *scall ængen haue eller holde slachtere vden forscreffne wore burghere i køthmangere bodher*; *snedker*; °*sporesmed*, som tilnavn; °*svarver*, drejer; *sværdfeger(-fejer)*, våbensmed (egl. om den, der *fejer*, d. v. s. sliber og polerer våben); *taskemager*; *teglslager* (jf. $^{6}/_{5}$ 1302: *Klaus formator laterum* i Roskilde); *værkmester*, spec. om forfærdiger af armbrøster; °*øltapper*; ofl.

Hertil kom en række mer eller mindre faste embeds- og bestillingsbetegnelser, som fx. °*badstuemand*, som forestod badstuen og i enkelte byer tillige havde restaurant; *basuner*; *fyrbøder*; °*humlemester*, urtegårdsmand; *køgemester*; *lodsmand*, lods; *mægler*; *organist*; *portner*; *øøker* (ymda. *øøtker*), skibsdreng; *skipper*; *spillemand*; *stryger*, (tøj)måler (?, som tilnavn; efter mnt. *striker*?); † *tilslager* eller *toslager* (mnt. *tosleger*), mand som pakker varer ind; *tolk*; *trommeslager*; *trompeter*; *vægter*; ofl.

Når man nu betænker, at hvert af disse håndværk eller erhverv havde et ikke ringe antal faglige betegnelser og termini for *arbejdet* (som fortrængte det hjemlige ord °*gerning*, jf. fx. $^{7}/_{7}$ 1469: *groff gierning*, $^{15}/_{3}$ 1422: *baghere berghe sik aff siin baghning, sudere aff hans schogerning*), for specielle *redskaber* og *værktøj*, som man skulde bruge i *værkstedet*, for det tilvirkede *kram* m. m., vil man forstå, at det samlede ordforråd herigennem fik en vældig forøgelse. Nogle exx.: redskaber som fx. *bil*, bredøkse, *bindøkse*, *bolt*, *fork* (< lat. *furca*), *fusthammer* (1. led = ty. *faust*, næve), *høvl*, *kegle*, *perse*, presse, *segl* (gennem mnt. fra lat. *secula*), krumkniv, le, *spiger*, *spærhage*, ambolt; våben m. m.: *dolk*, *glavind* (gennem mnt. fra oldfr.) i stedet for det hjemlige °*spyd*, *hagebøsse*, *harnisk* (i stedet for ældre °*brynje*), *kogger*, *kårde*, *panser*, † *ryting*, en slags dolk, *spær*, lanse, † *stejmest*, *stekemes*, en slags dolk. Videre fx. *lampe* (yderst fra gr.), *lygte*, *sejer(værk)*, tårnur (1401 fik Ribe domkirke et sejerværk). Jf. yderligere § 52.

I en stadig strøm kom de *fremmede*, °*gæsterne*, for at drive købmandskab (ymda. *købenskab*, fra mnt. *kopenschap*), især til årsmarkederne, hvor handelen var helt fri, men en del af dem lå også over om vinteren, såkaldte °*liggere*, og fortsatte deres kommissionshandel. Enkelte af dem havde specialiseret sig: *isenkræmmere* (først overleveret fra næste periode), † *vantsnidere*, klædehandlere (jf. det senere låneord *gevandt*, klædningsstykke); ymda. *vinmænd*, vintappere. Andre kræmmere, som drog på *rejse* i landet for at *købslå* med folk, kaldtes *eventyrere*, *landfær(d)inger* (efter mnt. *lantvarink*),

pebersvende, posekrømmere. Andre igen faldt til i borgerskabet og fortsatte som småhandlende, *høkere.* Gennem denne *handel* (1521) med dens *regnskab* (uofficielt regnedes også med *rente,* om (leje)afgift, (årlig) indtægt) trængte en del fremmede mål- og vægtbetegnelser ind, fx. *boll,* rulle (lærred), *dusin* (gennem mnt. fra mlat.), *kvarter* (også yderst fra mlat.), *kvintin* (8/3 1491; ligeså fra mlat.), *skippund,* † *tremet* (*tremell*), et humlemål. Ligeså flere møntbetegnelser. Af hjemlige sølvmønter udmøntedes i denne periode *hvid* (efter mnt. *witte*; normalt = 1/3 skilling; præget indtil 1686), *skilling* (< mnt.; præget indtil 1873) og *søsling* (< mnt. *seslink,* „seksling", idet den gjaldt 6 penning = 1/2 skilling) samt med mellemrum den gamle *penning* (I. 173), vor mindste *skærv.* Men også flere fremmede mønter var *gænge,* gængse, og som regel nok så *lødige* som de danske, således fx. *dukater* (< mlat. *ducatus,* egl. „hertugdømme", det sidste ord i møntindskriften) samt *gylden* og *nobler* (< eng. *noble*), hvilke sidste benævnelser også blev navn for de første guldmønter, som udmøntedes herhjemme under kong Hans.

På mange andre områder kom fremmed sprogstof ind. I *køkkenet* kom forskelligt nyt *køkkentøj,* som *balje, krus, kurv,* ymda. *røst,* rìst, † *saltzer,* sauceskål, *tallerken* og *tragt,* og på bordet kom mange slags fremmede drikkevarer: † *drinke*(*beer*), tyndt øl, † *emeker øl* eller *emstøl* (fra Einbeck i Hannover), † *kakerbille* fra Holsten og *mumme* (1516) fra Brunsvig, m. m. Og ved slutn. af denne periode blev også *brændevinen* (efter mnt. *bernewin, brendewin*) kendt, opr. fremstillet ved destillation af vin og blot brugt som medicin (jf. dens lat. navn *aqua vitæ,* livets vand), men allerede omkring 1550 et alm. nydelsesmiddel. Medens man vistnok tidligere konserverede kød og flæsk hovedsagelig ved røgning, gik man nu ved den rigeligere saltindførsel over til i stor udstrækning at *sylte,* d. v. s. nedsalte, flæsket i en *lage* af stærk saltopløsning, så man kunde *spise* (oprindelig med bet. „bespise") det efter behag eller ved lejlighed, hvis der var knapt med *fetalje* (gennem mnt. fra lat. *victualia*). Bagerne fremstillede nu særlige former af brød, som *skonrogger,* sigtebrød, og *simler* (< lat. *simila,* fint hvedemel og -brød). — Af de mange forskellige slags *tøj* kan nævnes *damask, filt, fløjl, foderdug,* tøj til *foder, leidsk* (fra Leiden), *sardug* m. m.; *hermelin,* skind af lækat, og *sobel* (ymda. *sabel,* gennem mnt. fra russisk). Navne på klædningsstykker: *bukser* (egl. pl. af *bukse* < mnt. *buxe,* egl. „buk(keskinds-)hose") var ligesom de tidligere °*broge* korte underbeklæd-

ningsgenstande, som — i al fald til en begyndelse — ikke måtte vises (jf. Roskilde skomagersvendes skrå ca. 1450: *hoo som gaar i lags hws til steffnæ eller drick om hellighe daghe meth bughser eller meth andher vqwemme* (ɔ: upassende) *klædher, bødhe ij enghelsche for hwer tydh*); *kappe; krave; rok*, om en overklædning; *skørt;* †*vennike* (s. 89); videre †*sløjer*, slør, *svans*, slæb. Strikketeknikken var næppe kendt herhjemme. Strikkede silkestrømper er endnu i 1500tallet en sjælden importartikel. Dog nævnes allerede $^{16}/_{2}$ 1339 i et testamente (fra Langeland) *j* (ɔ: en) *strikæt glycing*, et strikket slør (ordene lånt fra mnt. *stricken* og mnt. *glissink*). Derimod havde man lært at *stikke*, brodere (betydningslån fra mnt.), og at *fore* tøj, og adskilligt *pynt* (ymda. *til pynte*, i orden < mnt. *to punte* (*maken*), yderst fra lat. *punctum*) kom ind: *klenodier, bradser*, brystsmykker, *kæder* m. m. Videre fx. *hægte* og *malle* (1510: *malje*), †*kolte*, sengetæppe, *lagen, irsk-tæppe* (*j tapetum de irsk* $^{12}/_{12}$ 1359), tæppe af hvidgarvet bukkeskind (mht. *irch*, russisk *ircha*; måske til lat. *hircus*, buk). Og af nyt fodtøj kom nu *støvler* og °*træsko*, den ældre form en slags trætøfler, også kaldet *patiner*, en betegnelse man dog snart igen opgav. — Videre fx. varer som *glas, papir* (gennem mnt. < lat. *papyrus*), *svovl* (for ældre *brennsten*).

Fra riddervæsenet og hoflivet (jf. I. 301). Af personbetegnelser fx. *hof-, hovmand, hofmester, hofsinne, riddermandsmand*, om den der endnu ikke har fået ridderslaget (1. led et adj. *riddermatz-* < mnt. *riddermatesch*, riddermæssig); vel også *terne*. I tjeneste på borgen eller *slottet* eller til lenets forsvar havde den *ædelige* herre et større eller mindre antal svende, *knægte*, i krigsudrustning: *drabanter*, en del vel af adelig *slægt* for uddannelsens skyld, for at lære *høviske* sæder og alt hvad der hørte til ridderlig °*fore*, en del som lejede svende, der fik *sold, soldnere*. Enkelte borge havde et helt udbygget fæstningsværk med *barfred*, et forsvarstårn ($^{3}/_{4}$ 1373 *propugnaculis dictis bærfreth*), eller en fra borgen adskilt befæstet bygning, som kaldtes *forborg* ($^{9}/_{3}$ 1373 *castrum Akersburgh una cum suburbis dicto vorborgh*). I *tårnet* holdt *kuren* eller *tårnvogteren* vagt. Til underholdning dyrkede man forskellige ridderspil (men ordene *dyst* og *dystere* er dog vist blevet lidet brugt uden for litteraturen, man kaldte det at °*rende* eller °*stikke*), eller man drev *jagt* med *jægere* og hunde eller *falke* (falkelejer i Vardesyssel omtales $^{19}/_{11}$ 1296; jf. Falkenberg s. 112), eller man trådte *dansen, dansede* i riddersal eller borgegård. I øvrigt turde det være et spørgsmål, om det høviske

sprog — således som vi kender det fra folkevisen og ridderdigtningen — har indgået som en naturlig og levende bestanddel af milieuets talesprog. Men det har nok været kendt i disse kredse, og alene en sparsom brug af en del af det herhenhørende ordforråd i forbindelse med den stigende litterære påvirkning (også fra religiøs side) havde betydning for ordenes fæstnelse. Man gik næppe til daglig og omtalte eller titulerede hinanden med ord som *helt* eller *helled*, *kæmpe*, *ædeling* olgn. eller brugte udtryk som: en ridder så *fin*, min ridder *bold*, den *skønne* jomfru, den *tapre* svend, *stalten* jomfru, min *kunstelig* ord, i *tugt* og ære, osv. Men gennem sangen og læsningen blev man fortrolig med ordene, så de senere lidt efter lidt kunde finde anvendelse i den jævnere prosa og det mindre højtidelige talesprog. Flertallet af ordene kom selvfølgelig gennem mnt., men enkelte kan muligvis være importeret direkte fra Frankrig, hvor riddervæsenet i særlig grad kom til udfoldelse, som fx. *amur*, kærlighed, *herold*, *park* (1326), *present*, gave, † *thorney*, turnering, olgn.

Fra militærvæsenet: *banner*, *blide*, kastemaskine, *fane* (fortrængende det hjemlige °*mærke*), *fange* (verb.), *fejde* (1346), *flugt*, *fægte*, *glavind*, *hellebard*, *kamp* (< mlat. *campus*, tvekamp), *krig* (1438), *lejde*, *ruste* (ymda. *røstæ*), *rytter* (som tilnavn 1471), *skinne*, om del af rustning. — Søvæsenet: *ballast* (ymda. *barlast*; første led måske adj. *bar* d. v. s. tom), *galej* (yderst fra oldfr.-ital.), *holk* (måske kun betydningslån), *jagt*, *kogge*, bred hanseatisk krigs- eller handelsskib, *kravel*, karavel, *krejert* (1511 *kreygher*), mindre (tremastet) fartøj, *mast*, *mærs*, *red*, *sejlads*. — Spil: *kort*(*spil*) (1503 *kordhen spell*), *vartavl*, spillebræt. — Musik: *basun*, ymda. *orghen*, orgel (gennem mnt. fra lat. *organa*, pl. af *organum*, redskab), *seidenspil*, strengeinstrument, *sinfoni* (s. 89), *trompet*.

Slægtskabsbetegnelser: *fætter* (ymda. *fædder*, $^{21}/_{4}$ 1405 om en farbroder, $^{4}/_{8}$ 1405 og $^{13}/_{1}$ 1456 om mandligt søskendebarn), *svoger*; *om* (jf. ty. *oheim*), morbroder, men vistnok også brugt om andre slægtskabsforhold, synes ret udbredt i visse (adelige) kredse (fx. brugt af Jon lille (Skram) $^{23}/_{8}$ 1424, af Niels Eriksen (Gyldenstjerne) $^{21}/_{3}$ 1461; i Rydårb. og ÆB), men fik dog ikke borgerret i dansk. — Personbetegnelser (jf. s. 86 f., 114): *bole*, elsker, *bowe*, skurk (jf. ty. *bube*), *bøddel*, *gæk*, *herje*, skøge, *jøde*, *keltring* (som tilnavn på borger i Århus 1488 og 1510; lånt fra fris. *keltring*, landstryger), *kompan*, ledsager, *kætter* (yderst fra gr.), *selle*, fælle, *skalk*.

Dyrenavne: *drossel, falk, hingst* (dial. brugtes dog til nutiden °*hest* om handyret), *nattergal* (ymda. *nakte(r)-, natte(r)gal*), *negenøje*, samt adskillige fremmede dyr som fx. *dromedar, kamel, løve, marekat, panter, papegøje* ofl.; *rotten* var nu indvandret (æmda. *ryttær*, pl.). — Plantenavne m. m.: *akeleje* (< lat.; afbildet i segl, fx. $^{21}/_{5}$ 1419), *frugt* (æmda.), *hirse* (næppe dyrket her; i Suso bruges den lat. betegnelse *milii korn*, af lat. *milium*, hirse), *kløver* (afbildet i segl 1402, 1406), *kirsebær* (æmda.), *nellike, pære* (< lat.), *rabarber* (< lat.), *roe, røllike, sevenbom, solsikke* (< lat.).

Fra kirkelige, samfundsmæssige og retslige områder fx. *fastelavn* (< mnt. *vastel-avent*, egl. aftenen før faste), *gejstlig* (den højtyske form; ymda. *gestlig*), *pligt*, i bet. „bod, straf". — *Dresel*, skatkammer (yderst af lat. *thesaurus*), *hysken*, kloset (jf. det hjemlige *hemmelighed* og †*hemmelshus* $^{20}/_{7}$ 1489), *kro, krybbe* (fortrængende bl. a. °*jæde, jåde*, nu dial. om fårehæk; også *stald* har vistnok været brugt om krybbe), *privet*, kloset (yderst < mlat. *privatum*), *rendesten, sise*, accise (< lat.), *slippe*, snæver gyde, *våning*. — *Bede*, afgift, *fuldmagt, hægte*, fængsel, *orfejde* (jf. s. 16), † *tyghe*, vidnesbyrd.

Substantiver: *angst, armod* (fortrængende mda. *ysæld*), *art, både*, nytte, *billed, blik* (ymda. *øgneblik*), *bugt, del* (som lydligt opslugte det hjemlige æmda. *deld*, I. 158), *digt*, skriftlig fremstilling, *eventyr* (gennem mnt. fra mlat.), *fare, fart, farve* (fortrængende det hjemlige *lød*), *felt, fromme, frygt, gunst, hast, kiv, krans, kreds, kummer, kunst, lempe, love*, tillid, *lugt, lykke, løfte, magt, middel, pris* (yderst fra lat.), *rygte, sind*, sans, *snak, spe, spids, stads*, pragt (gennem mnt. fra mlat. *statio*), *stank, straf, støv* (erstattende æmda. *duft* i bet. „støv"), *tant, vandel, vilkår, vunde*, sår, ofl.

Adjektiver. Ud over de meget talrige afledninger lånes et forbavsende stort antal simplexord. En del af disse er sikkert kommet ind gennem den ved riddervæsenet og senere ved de religiøse vækkelser (jf. s. 7 og s. 39) stærkt fremmede dyrkelse og lovprisning af moralske og etiske, til dels også æstetiske værdier: dyd, renhed, tapperhed, æresfølelse, skønhed osv., som fx. *bold*, rask, tapper, *dapper*, tapper, *fri, fro, from*, i betydningen „dygtig, tapper, god", *klar* (I. 302), *kysk*, † *lev* (jf. ty. *lieb*), kær, *skøn, smuk, streng*, om ridder: tapper, mægtig, *sund, ædel* (I. 302), *ægte*; jf. afledninger s. 89 f.; og de tilsvarende „negativer": *bange, dol*, overmodig, *karrig, sky, slem, svag*, måske også *skør*, ukysk, utugtig. Andre adjektiver er form- eller kvantitetsbetegnende: *fin, føje*, lille, ringe, *ganske* ($^{31}/_{8}$

1387 *gantze*), *grov, klejn, kort* (gennem mnt. fra lat. *curtus*), *plump, rund* (gennem oldfr. af lat. *rotundus*; fortrænger *siwol*, I. 298). Smagsadjektivet *bitter*. Andre adj.: *blot, kvit, pur* (< lat.), *stille, stiv, stum*, vranten, vredladen.

Af verber lånes et så centralt ord som *blive*, tidligst i bet. „forblive", fx. i Flensborg Skt. Knudsgildes skrå (hs. fra ca. 1400): *ogh bliue orsaghe*, og forblive sagesløs, og i Margretes forordn. 1396: *oc køphstæthernæ bliuæ vith theres køphstædhæ ræt*. I disse kilder anvendes endnu °*vorde* som hjælpeverbum, men allerede i AM 17,8° (1472, jf. s. 100) bruges det i bet. „overgå til at være noget", og i Rimkrøniken anvendes det side om side med *wordhe* til omskrivning af passiv: *thet bliffuer fwlsnarth glømth, vdhen thet wordher i scriffthen gømth*. — Af mere specielle lån kan nævnes: *antvorde, blokke, bytte, digte* (yderst fra lat.), *driste, fatte, frygte, grue, hæle, kejse*, vælge, *klage, klinge, koble, kruse*, krølle, *krænke, kæmpe, mane, mene, nære, plage, pønse* (gennem mnt. fra fr.-lat.), *ramme, redde, råbe* (fortrængende æmda. *øpæ*), *skikke, skule, skænke, skåne, snakke, straffe, styrte, sværme, tøve, vandre, vanke*, gå, *vove, øve* ofl.

Adverbier som *agter, alene* (sml. æmda. *alt enæ*), *allerede*, ymda. *betiden*, betids, *desto* (ymda. *thes te* < mnt. *deste*), *dog* (fx. i unionsbrevet *thoc*; fortrængende æmda. *tho*), *imidlertid, jo* (i bet. „altid" 15/8 1390; ved komparativ fx. i Margretes instruks 1404: *jo liofleghere . . jo bæthræ*; etymologisk samme ord som nordisk *e*), *overens, plat, sagt*, let, nemt, *straks* (fortrængende ord som æmda. *thegær*, (*at*) *genstæ*) ofl. Jf. videre afledninger s. 91. — Konjunktionen *men* har ved periodens slutning fortrængt det hjemlige *æn*, således i Mariager legendehs. (men allerede i Margretes instruks 1404 (s. 9): *at han lade eky sit incigle ther foræ hængis, mæn at han lader inciglet thrykkes vpa ryggen for swodan breff aff papyr*). — Interjektioner som *ak, jodut*, (*a*) *wak*.

Ud over disse ordlån fra middelnedertysk (om afledninger se § 42) forekommer også en række betydningslån. De to sprog, dansk og nedertysk, havde jo et stort antal arveord fælles, men for adskillige ords vedkommende var brugsanvendelsen lidt forskellig. Der kunde da blive tale om betydningspåvirkning eller -lån fra det ene sprog til det andet. Som exx. på enkelte ords betydningsudvidelser i dansk efter mnt. kan nævnes *fæste*, befæstet sted, borg, *hus* i bet. „fæstning, slot", formentlig efter mnt. (fx. i *Køpendehafne hus* 4/1 1448), *lejr* i bet. „samling af telte", *liv* i bet. „(over)krop",

love i den nuværende bet. „give løfte om", *råd*, om rådsforsamling, *rette* i bet. „dømme", ofl.

Direkte og lærde lån fra latinen er ord som *artikel*, paragraf, *bibel*, *cirkel*, *doktor*, *element*, *eremit*, *figur*, *form*, *glose*, *historie*, *kalente*, (præste)broderskab, *kantor*, *kompleks*, i bet. „temperament", *konfekt*, produkt, *kontrakt*, *konvent*, *kor*, *kreatur*, *materie*, stof, *melankoli* (Suso: *melancolia thet ær swrmwl*), *orden*, om munkeorden, *ornament* (4/1 1448), *pagt*, *palads*, *part*, *person*, *plan*, *planet*, *plante*, subst. og verb., *prælat*, *punkt*, *regiment*, styre, *rubrik*, *sekret*, om (fyrstes) privatsegl (lat. *sigillum secretum*), *statut*, *studium*, *vikar*, ofl. Oversættelseslån er plantenavne som *hundetunge* (I. 297, lat. *cynoglossum*), *hyrdetaske* (lat. *bursa pastoris*) og *oksetunge* (ændma., gr.-lat. *buglossa*).

Hvor stort antallet af låneord var, lader sig ikke med bestemthed sige, idet man ikke altid er i stand til at afgøre, om der foreligger lån, navnlig for afledningers vedkommende, hvor man ofte ikke kan skelne mellem egentlige lån og ligedannelser på hjemlig grund, afhængige eller fri af det fremmede mønster. Men bortset fra nutiden kan der næppe i det danske sprogs historie nævnes en periode, hvor lånene har været så talrige som i yngre middeldansk. I ovenstående korte fremstilling er medtaget henved 500 låneord, hvoraf mere end 400 er lånt fra middelnedertysk, og i § 42 er anført godt 300 fra mnt. lånte afledninger. Hermed kan jævnføres, at Ida Marquardsen i sin afhandling om mnt. låneord i dansk i 1400-tallet har registreret ca. 600 simpleksord og ca. 400 afledninger. Men disse tal kunde imidlertid let øges, om man gik i detaljer og medtog flere specielle eller senere opgivne ord, end det har været rimeligt at tynge fremstillingen med her. Og antagelig ligger det samlede antal låneord i denne periode ikke under ca. 1500.

C. Navne. Med byernes vækst kom et større antal gadenavne frem. En række gader, stræder, *gyder* (fx. *Skidengyde* 11/11 1468 i Vejle) eller *slipper* (s. 109) strakte sig ind imellem husrækkerne. Den gamle færdselsvej kaldes mange steder *Algaden* (ymda. *adelgade*, d. v. s. hovedgaden). Faste var i reglen også *Nørre-*, *Sønder-*, *Vester-* og *Østergade*, som mundede ud i byportene. I øvrigt navngav gaderne oftest sig selv — efter den dominerende faktor i gadens liv. Det kunde være en kirke (*Skt. Nikolaj-*, *Skt. Ibsgade* osv.), et kloster (*Gråbrødre-*, *Sortebrødregade*, *Klosterstræde*), en Skole (*Skole-*, *Peblingegade*), et håndværk eller erhverv, hvis udøvere ofte boede i

samme strøg (*Skinder-*, *Sudergade*; *Kødmanger-* nu *Købmagergade*; *Fiskerstræde*, *Klædeboderne* olgn.). *Hyskenstræde* førte til de offentlige nødtørftanstalter. *Kattesundet*, som forekommer i flere byer, var vistnok opr. navn på et vandløb, en dam eller lignende, hvor man druknede katte, — og derefter brugt som nedsættende betegnelse for en (snæver) gade i byens udkant. Opkaldelse efter fremmede eller fremmede lokaliteter forekommer, fx. *Thytheskemannegade* (I. 300), *Trawnstrathæ* (nu *Trangstræde* i Randers), opkaldt efter Traven ved Lübeck; *Tytmersken* (nu *Ditmarsken*) i Randers; ofl.

Med samlingen af jordegods under en større herregård eller borg, som nu blev udbygget eller befæstet, får vi en række nye herregårdsnavne, især på *-have* (ɔ: indhegning, vænge), *-holm* og *-borg*, fx. † *Dætterbarnhave* på Mors (1430), *Ettehave*, Låland (1380), *Rydhave* i Ryde s., Ginding hrd. (1377), *Ålholm*, Låland (1330), *Bygholm*, Hatting hrd. (1333), *Clavsholm*, Galten hrd. (vel til et personnavn *Klak*, 1388 *Claxholm*), *Holm*, Ø.-Lisbjærg hrd. (1349, efter 1559 *Rosenholm*), *Trudsholm*, Gerlev hrd. (1381), *N.-Vosborg*, Ulborg hrd. (1407 *Oseborg*), *Trøjborg*, Tønder hrd. (1347 *Trøyborgh*, opkaldt efter *Troia*, jf. I. 119), ofl. Lånt fra tysk er et navn som *Fuglsang*, der efter ca. 1400 optræder flere steder (1423 *Fwglesank*, nu *Fuglsang*, Låland). Tysk påvirkning foreligger endvidere i nogle navne med første led på *-n* (egl. gen. sg. eller pl., jf. *rosen-* s. 94), fx. *Falkenberg* i Halland (1307; her var et falkeleje), *Falkendal* ved Roskilde (1386). Og det må vel også være dette mønster, som har forårsaget indskud af et *-n-* i nogle stednavne på Nyborgegnen: *Skalkendrup* skrives 1390 *Scalketorp*, men 1408 *Skalkendrop*, *Sulkendrup* 1354 *Solckerup*, men 1425 *Solkendorp*, og *Korkendrup* 1433 *Korpedorpp*, men 1483 *Corpendrup*. Jf. også om formen *Århus* s. 63.

Inden for personnavnene fortsatte de kristne navne at vinde frem i tal og hyppighed (jf. I. 303). Nye helgen- og helgenindenavne er fx. *Ambrosius*, *Antonius*, hvoraf senere *Anton* og *Tønnes*, *Apollonia* (*Abelone*, som navnlig blev yndet i Jylland), *Barbara*, *Dionysius*, hvoraf *Dynes* (især vestjy.) og *Dines* (især fynsk), *Dorothea*, hvoraf *Dorte*, *Erasmus*, hvoraf *Rasmus* (især alm. i Østjylland og Fyn), *Sebastian*, *Severin*, hvoraf *Søvren*, *Søren*, *Silvester* (*Sylvest*). — Af bibelske navne fx. *Balthasar* (*Baltser*), *Jaspar* (*Jesper*), *Joachim*, hvoraf senere *Jokum*, *Magdalena*, hvoraf *Lene* og senere *Malene*, sjældnere navne som *Lazarus* og *Moses*; også *Maria*

kan nu findes (jf. I. 309). Navnet *Paske* (*Påske*) er måske en dansk form af lat. *Paschalis*.

Et større kontingent tyske navne kom ind med de fremmede. Det store flertal vandt dog aldrig indpas uden for de fremmede familier, og bortset fra de fortyskede egne ved sydgrænsen må man sige, at forbavsende få af de tyske navne fik større udbredelse eller længere levetid i dansk. Nogle exx.: *Asmus* (ty. forkortelse af *Erasmus*), *Bolde*, *Drewes* (af *Andreas*), *Enwald* (*Envold*; i ældre tid især jy.), *Ern(e)st*, *Gynther*, *Hannes* (*Hans*, af *Johannes*; fik stor udbredelse, jf. den hjemlige form *Jens*, I. 176), *Heine*, *Helmer*, *Kaspar* (tysk form af *Jaspar*), *Klavs* (af *Nikolaus*, jf. *Klaus formator laterum* s. 105; jf. den hjemlige form *Niels*, I. 303), *Korfits* (indkommet med Korfits Rønnow og til 1600 kun brugt i denne familie), *Rein(h)old*, *Reimer*, *Rikman*, *Sander* (af *Alexander*), *Sivert* (erstattende ældre *Siword* < *Sighward*). Diminutiver på *-ke* (især hjemmehørende i sjy.): *Bernike*, *Emeke*, *Engelke*, *Gynzike*, *Gødike*, *Jannike*, *Reike* ofl. Navne på *-bert*: *Herbert* (ælmda.), *Rimbert* (ælmda.), *Robert* (ælmda.), og *-hard*: *Erhard*, *Gerhard* (*Gert*; ælmda.), *Leffard*, *Leonhard*. Adskillige findes næsten ikke uden for det sydligste Sønderjylland: *Bone*, *Edde*, *Ekke*, *Jan(ne)* (af *Johannes*), *Leve*, *Ludde*, *Momme* (fx. i *Mommark*), *Rikmar*, ofl. — Kvindenavne som *Anneke* (diminutiv til *Anna*), *Abele*, *Ermegård*, *Gese*, *Hille*, *Romild*. Jf. videre folkevisenavnene s. 79. — Nærmest frisiske er vel *Amme*, *Bakke*, *Boie* (svarende til da. *Bo*), *Bonnike*, *Breide* (i Rantzauslægten), *Falle*, *Fedder* (mul. kortform til *Frederik*), *Frodde* (egl. samme navn som da. *Frode*), *Jepke* (diminutiv til *Jakob*), *Jappe* (af *Jakob*), *Kai(e)*, *Redlef* ofl., de fleste hjemmehørende i sjy. Kvindenavne som *Kaie* (vist kælenavn til *Katharina*), *Maie* (kælenavn til *Marina*) og *Si(g)e*.

Pridbjørn (*Preben*) er en dansk omformning af slavisk *Pritbor*, indkommet med og væsentlig hørende hjemme i Podebuskfamilien (jf. I. 87). *Roland* er vel ad litterær vej lånt fra oldfransk *Rolant*. — Fra svensk indlånes *Birgitta* og *Gøtstaf* (senere *Gustav*; i Skåne).

Af de ældre navne udvikles enkelte særformer, som fx. *Nis(se)* (af *Niels*, fra ca. 1400, især i det sydlige Jylland), *Pelle* (fra ca. 1350, hypokoristisk form for *Peder*).

Inden for adelen havde flertallet (1526 if. Thiset ca. 154 af de ca. 260 slægter) faste slægtsnavne, fx. (foruden de I. 305 og ovf.

s. 2, 4 og 6 nævnte) navne som *Abildgård, Bagge, Barfod, Bjørn, Brahe, Bryske, Grøn, Gjøe* (eller *Gøje*), *Hak, Hardbo, Hvas, Høg, Krabbe, Krag, Laxmand, Oxe, Rud, Trolle, Urne* ofl. Men selv om slægtsnavnet var nogenlunde fast, blev det dog ikke altid brugt. Man nøjedes så med patronymikon eller et særligt kendingsnavn. Jens Mogensen (1337) af familien *Grubbe* havde tre sønner, den ene kaldte sig *Mogens Jensen*, den anden *Bendt Biyg*, og den tredje *Esbern Rage*.

For bønderne og navnlig for borgerne gælder det, at overordentlig mange foruden et patronymikon (som vel endnu ikke blev fæstnet ved dåben) bar et særligt kendingsnavn. Her var nu de mange betegnelser fra arbejdsspecialiseringen velkomne: *Tøger Blymester* (1485), *Willom Bogbynder* (1496), *Henrik Hartwikssøn dictus Dwgheswen* (1402), *Johannes Fyskerœ* (1396), *Esbœrn Kœllœrsuen* (1387), *Per Lywsesnoere* (1490), *Thomas Murmester* (1344), *Hans Orgemesther* (ɔ: organist, 1496), *Bertil Skibbygger* (1441), *Petrus Støber* (1389), *Nis Jensen Tecker* (1503), *Oluf Thømmermand* (1434), *Suno Troiœstikkœrœ* (1348), osv.: jf. også under håndværksbetegnelserne s. 104. — Andre tilnavne angav proveniensen: *Morten Furbo* (1458), *Per Fønbo* (1441), *Per Heebo* (1489), *Jes Jwde* (1496; de mange *Jyde*-tilnavne i Jylland er formentlig erhvervet på rejse i andre landsdele), *Jes Lowring* (fra Loversyssel; 1503), *Johannes Morsing* (1408), *Eskillus Synderiutœ* (1355), *Jes Thybo* (1439). — Anvendelse af stednavn som tilnavn er endnu stadig lidet brugt; *Mattis Bølling* (1471), *Per Falster* (1509), *Jes Hamrwm* (1495), *Bertil Hørby* (1473), *Christen Mollerup* (1480), ofl.

I øvrigt var tilnavnene rigt varieret: *Thames Barn* (1487), *Niels Brwenøghœ* (1480), *Esgeri Flughœ* (1355), *Nic. Gesling* (1378), *Boo Gotøøl* (1440), *Las Hosøll* (1470), *Andreas Hvnsfvt* (1379 ff., i Flensborg), *Esbern Kyglyngh* (1390), *Niels Lindwurm* (1424), *Magnus Myrœ* (1344), *Johannes dictus Quiksølf* (1366), *Johannes Rimekok* (1391), *Johannes Thordsen dictus Røwerskyth* (1387), *Ywer Skranni* (1470), *Otto Bundesen dictus Snafs* (1378), *Jes Thusendhyert* (1416), osv. *Tøger Bleeg* (1497), *Jes Brun* (1480), *Jes Glaad* (1481), *Matis Godh* (1464), *Jep Lang* (1471), *Las Rødh* (1464), osv.

Den adelige kvinde bevarede også i ægteskabet sit pigenavn med patronymikon: *jeck Ingierd Nielsdotter* (hun var en Gyldenstjerne) . . *myn hosbonde her Niels Tymmesen* (han var en Rosenkrantz); *Beritte Persdotter* (af slægten Lykke, 1465); *Beata Iwersdotter* (af slægten Thott, 1495), osv. Sjældent anvendes slægtsnavnet: *Edele*

Mule (1471). Derimod kunde slægtsnavnet indgå i patronymikon: *Elsebe Globsdatter* (1424), *Gertrud Brocksdatter* (1430), *Anna Bradesdatter* (1497). Som kone eller enke kunde hun dog også som efternavn føre mandens slægtsnavn i genitiv: *Beke Skinkels* (1402, hun var en Ahlefeld og gift med Johan Skinkel), *Sidse Billes* (1413 og 1430, men 1421 *Ceciliæ Tyghesdoter*, hun var datter af Tyge Impe og gift med Niels Jakobsen Bille); i højtideligere skriftform fx.: *Jegh Berette Maltisdatther Hans Mattissens effterleffuer* (1478), *Jegh Anne Henricksdotther Holgerd Ericksens effterleuerske* (1496).

I borger- og bondestanden har det sædvanlige kendingsnavn for den gifte kvinde eller enken været mandens navn (i alm. kun hans fornavn, undertiden hans tilnavn eller såvel hans fornavn som tilnavn) i genitiv: *Birgittæ Hermenss* (1403), *Bolde, Oluff Petherssens æfterlewær . . fornæffnde Bolde Oluffs* (1426), *Bentthe Trwætz* (1437), *Kyrstyn Claus Twns* (1449), *Else Skinders* (1483), *Anne Cristhens* (1498), *Elsebe Tybos* (1496), osv. I østdansk kan man her endnu finde gamle genitiver uden *-s*: *Elnæ Terbernæ* (1488), *Elsebe Osmundæ* (1488), og til denne form sluttede sig lånte navne på *-s*, fx. Andreas, Johannes osv.: *Sidsæ Andersæ* (1466), *Bodil Jenssæ* (1463). En særlig navnegivningsskik findes i vest- og sønderjysk, hvor kvinder af bondestanden som efternavn ofte fører mandens navn i genitiv med tilføjet kone: *Bodil Anderskone* (1372), *Elsef Jenskune* (1377), *Maye Laskonæ* (1498, Lundenæs jordebog, her ret alm.), osv. Enkelte stillingsbetegnelser kan forekomme: *Elseff Ølkone* (1425), *Gywde Patynmagerske* (1492).

44. SAMMENFATNING

Den yngre middeldanske sprogperiode kan ikke nøjere afgrænses fremefter i tiden. Den er tydelig at følge indtil Christiern Pedersen og de andre sprogreformatorer, men også efter den tid kan den spores gennem den ortografiske vilkårlighed og uro, som præger meget af den „private" skrivervirksomhed. Omvendt begynder den nye tid før 1500. Den daterer sig fra bogtrykkerkunstens indførelse, universitetets grundlæggelse og den fremmede humanistiske indflydelse i snævrere kredse. De to perioder skyder sig altså ind over og under hinanden. Den svindende periode var nok sprogligt set en foreløbighedens periode i nogle henseender, men på andre punkter fandt der dog en klaring og afgørelse sted. Således var to fremmede medbejlere blevet sat på plads: nedertysken og latinen. Det nedertyske sprog var blevet bremset i sin fremgang og blev herefter kun undtagelsesvis brugt på centralt dansk område, men beklageligt nok var det blevet anerkendt som officielt skriftsprog i Sønderjylland. Hvad latinen angår, hørte dette sprog fra nu af kun hjemme hos den højlærde stand, som til gengæld så småt også begyndte at lære græsk, hidtil i Vesteuropa et næsten glemt sprog. Men selvfølgelig indgik latinen stadig i enhver undervisning. Den kendsgerning, at Christiern I. ikke kunde latin, er formentlig en ren undtagelse.

Frise: Holger danske, kalkmaleri i Skævinge kirke.

Efter mødet med de fremmede sprog og da navnlig med nedertysken kunde dansken notere mangen vinding i ordforråd og udtryksform (§§ 42—43). Ligesom samfundet i strukturen frembød en rigere facettering, idet vi fra en ren landbrugskultur (Peder Låle har så godt som intet stof fra byerne) var nået til en bonde- og bykultur, og over disse igen en betydningsfuld overklassekultur, således var også sproget under kultivering på flere områder og mere intensivt end før.

Men som i de sociale forhold således også i sproget. Med nuanceringen opstod spændings- og modsætningsforhold. Visse sociale lag kom til at stå skarpt overfor hinanden. Klassemodsætningerne blev mere mærkbare, og misfornøjelsen fra bøndernes side kunde give voldsomme udslag (bondeoprøret 1441). Også i sproget uddybedes sikkert skellene. I høvisk tale var nu (tidligst hjemlet i Mariaklagen, I. 193) efter tysk mønster indført flertalsformen *I* som tiltalepronomen: *jomfrw, I sparæ edhræ finghræ smaa* (Rimkr.), men i bondesproget — såvel som i religiøs sprogbrug — blev man ved med at sige *du*. Vi kan sikkert nu regne med flere talesprogssfærer (s. 64 ff.), rent bortset fra dialekterne.

Hvad der kom frem af nyt for samfundet og sproget som helhed, kan man nok til dels påvise i enkeltheder ved at opregne de nye ting og genstande med tilsvarende nye ord og afledninger, de nye sæder og skikke med tilsvarende nye ordforbindelser og vendinger osv., men vanskeligere er det at sige, i hvilken udstrækning erkendelses- og tænkeevnen i almindelighed gik frem. At tiden bragte sproget som redskab for tanken meget store forbedringer, er der ikke tvivl om. Trægheden og stilstanden var overvundet i videre kredse end forhen. Sproget — *målet*, som det kaldtes — var blevet levende, bøjeligt og smidigt i en ganske anden grad end før. Man kan blot pege på de store muligheder, suffixafledningen nu gav (§ 42). Ved *-else* og *-hed* fik vi således mulighed for fri dannelse af udtryk for handling og egenskaber, som — i det mindste tilsyneladende — ikke tidligere lod sig sprogligt udkrystallisere som enhedsbegreber. Og der kan heller ikke være tvivl om, at der bl. a. på det etiske område er blevet udmøntet og skabt nye værdier, som ikke tidligere var erkendt.

Denne udvikling er først og fremmest betinget af kristendommen. Gennem dens lære indprentedes de kristelige dyder og advaredes der imod hovedsynderne, og gennem dens stærkere — og

fra den nordiske opfattelse noget afvigende — brug af metonymiske udtryk prægedes de nye begreber ind i bevidstheden. Hjertet var ikke længere blot sædet for modet, det blev nu først og fremmest følelsens sæde, ligesom kødet var sæde for sanseligheden. Denne omformnings- og nyskabelsesproces fik nye tilskud og impulser fra riddervæsenet, med fremhævelse af de ridderlige dyder, og endelig var den stærkere og inderligere religiøse bevægelse fra midten af 1400tallet og fremefter (Birgittinerne, Karmeliterne ofl.) sikkert af den største betydning for processens spredning til vide kredse. Denne udvikling kan illustreres gennem adskillige ord. Ordet *dyd* (en afledning til verbet *du*, jf. s. 101) brugtes i de æmda. lægebøger i betydningen „kraft, evne", men er gennem bet. „lægende kraft, god evne, god egenskab" i ymda. nået til bet. „moralsk god egenskab" (nok efter lat. *virtus*). Adjektivet *god*, opr. måske „passende", i lovsproget især i bet. „af den rette slags", og om person „habil, anset", er vel et af de første ord, som får etisk-moralsk karakter, allerede i Jyske lovs fortale: *then thær guz ræzæl oc rætæns ælscughæ mughæ ey lockæ til gothæ*. Modsætningen hertil var opr. adj. æmda. *ill*, men dette ord gik tidligt tabt i normen (kun adverbiet *ilde* bevaredes), fortrængt af *ond*, der ældst egentlig betyder „vrang, besværlig, vanskelig" (men disse forskydninger trængte senest igennem i dialekterne, hvor vi endnu finder mange spor af det ældre forhold). Ligeså fik adjektivet *spag*, opr. „forstandig, klog" (vn. *spakr*), tidligt betydningen „fredsommelig, sagtmodig" (allerede i Jyske lovs fortale: *rætæ mæn oc spakæ*; i Mariager leg. oversættes *mansuetudo* ved *spaghed*); *ydmyg* betød opr. „som let bliver myg, let lader sig bøje, villig" og får derefter kristeligt indhold, i Mariager leg. gengiver *ydmyghed* lat. *humilitas*; *mild* betød opr. „gavmild" (jf. oldda. *mildastr matar* I. 142), men hovedbetydningen blev nu „overbærende i sin dom, skånsom eller lemfældig i sin handlemåde, blid"; *køn*, opr. „som kan, kyndig", er i sin lange bet.-udvikling nået til „tapper, dygtig"; *slet* betød i æmda. „jævn, glat" (som endnu i svensk), men netop i slutn. af nærværende periode kan betydningen „moralsk slet, ond" (måske under påvirkning fra tysk) attesteres. Ind i denne udvikling passer også *donne-*, *dannemand* (s. 94), hvor *danne-* viser betydningsudviklingen „duelig, habil" > „retskaffen, god". Og til yderligere differentiering indlånes nu de mange ovenfor (s. 89 ff., s. 109) nævnte adjektiver til dækning af nye etisk-moralske værdier.

Gennem sproget ser vi da for os en udvikling, der vel har strakt sig over århundreder, men som netop nu ved slutningen af den yngre middeldanske periode synes at have nået et foreløbigt sidste trin. En udvikling af vor begrebs- og tankeverden med særligt henblik på abstraktere, etiske og religiøse områder, der nu viste sig med en rigdom og fylde af værdier, vi ikke forhen kunde gribe. En udvikling, som vel var sat i gang ved mødet med det fremmede og delvis gennem det fremmede, men som dog synes helt ud at være videreført og selvstændigt gennemført ved hjemlig kraft på hjemlig grund.

Ligesom den overvejende del af låneordene ikke stak af mod det danske sprogstof, men lempeligt og naturligt kunde glide ind deri, således tilpassedes og omformedes fremmede begrebsmønstre efter dansk naturel og blev en ikke uvæsentlig del af vor begrebsverden.

Det var også i den fremmede litteratur, i sagnkredsen omkring Karl den store, vi fandt Holger danske, skikkelsen, som blev dansk nationalhelt. Så tidligt som i begyndelsen af 1200tallet har en krønikeskriver i Lund kendt navnet: „på hans (ɔ: kejser Karls) tid levede i Danmark den grumme kong Godefridus, der var fader til Ozziarus den danske“ (*Ozziarus* er den latinske gengivelse af fransk *Ogier* (*le Danois*) = *Oddgeir danski* i Karlamagnús saga = *Holger danske* i folkeviserne). Men denne notits synes ikke at have fænget, og kendskabet til skikkelsen kom vistnok først gennem den norske Karlamagnús saga (s. 26); i al fald har han været kendt i 1400tallet. Da Christiern Pedersen udarbejdede sin folkebog „Olger danskes krønike“ 1534, meddeler han, at *Den menige mand her i Riget viste icke før andet, en at han hagde all eniste verit en dansk kempe, som want seyer aff Burmand, som den gamle kempevise lyder: Olger dansk han want seyer aff Burmand.* Så udbredt har altså kendskabet været, at der kunde lægges en folkevise over hans bedrift, og i den lidt senere vise „Kong Didrik og Holger danske“ er Holger helt blevet dansk: jysk konge og dansk folkehelt over for tyskhedens repræsentant kong Didrik. Han afbildes nu i kalkmalerier (i Floda kirke i Södermanland og i Skæving kirke i Nordsjælland, se frise s. 116) og lever videre i folkesagnene, ifølge hvilke han ikke er død, men blot sidder gemt — i Kronborgs hvælvinger eller i Havrebjærg ved Slagelse, under Viborg domkirke, under Bulbjærg eller i bjærget ved Møgeltønder — indtil prøvelsens tunge tid kalder ham frem.

VI. ÆLDRE NYDANSK (1500—1700)

45. PERIODENS INDDELING

Afgrænsning og inddeling af perioden er vanskelig og da også ret forskellig hos de forskellige forskere. Efter Rask (1826) lod N. M. Petersen sin tredje periode „Gammel Dansk“ omfatte tiden 1400—1530 og den følgende „overgangsperiode“ tiden „fra 1530 til 1660 eller næsten henved 1700“, idet han som skelsættende begivenheder for den nyeste tid og dens sprog regnede med enevældens indførelse 1660, Arrebos Hexaemeron 1661, Kingos fremtræden og den begyndende grammatiske behandling af sproget ved Pontoppidan og Syv. I forelæsninger (1872—73) satte Wimmer „Gammel Dansk“ til 1350—1500, men var i øvrigt utilbøjelig til at foretage en inddeling af den følgende tid: „afviger deres (ɔ: reformatorernes) tids sprog også som alt bemærket en del fra nutidens, kan vi dog ikke på noget sted i de mere end 300 år fra reformationen til vore dage påpege sådanne større gennemgribende forandringer, som kunde betinge en ny sprogperiodes begyndelse. Vi betragter derfor sproget fra reformationen til nu samlet under ét afsnit, som vi kalder *nyere dansk*“, og efter en anden optegnelse: „Fra Reformationen til nu er der intet Afsnit i Sprogudviklingen . . Men Stilen, Sprogbehandlingen bliver en anden fra ca. 1750“. Såby regnede (fore-

Frise: Københavns universitets segl 1537.

læsninger 1886) med „Nyere dansk fra beg. af 16. årh. til henimod slutn. af det 18. årh.". Dahlerup (1896) opdelte perioden i reformationstiden (ca. 1500—1550), nyere dansk eller ældre nydansk (ca. 1550—1700), Holberg (forfattervirksomhed 1711—1754) og sprogrensningen i midten af århundredet (ca. 1745—1770), og derefter nyeste dansk fra ca. 1770. Endelig inddeler Brøndum-Nielsen (1928) nydansk i ældre nydansk (1525—1700) og yngre nydansk eller nutidsdansk fra 1700 til nutiden.

Vanskeligheden ligger i, at man ikke kan pege på en enkelt eller dog nogle ganske få skelsættende sproglige begivenheder. Sproget (skriftsproget) er i stadig udvikling. Men denne udvikling er ikke jævn. Den er voldsom i periodens første afsnit, samlende sig især om Christiern Pedersens og reformatorernes virke og får sit ydre fornemste udtryk i Christian III's bibel, men taber i kraft henimod slutn. af 1500tallet. I den følgende tid er udviklingen kun ringe; dansken har trange kår i den lærde tid, trods mange betydende litterære personligheder og et sprogligt-moderne hovedværk som Danske lov. Men rigsmålet tegner sig nu tydeligere for os, og med Holberg kommer igen en ny sproglig æra, mindre karakteriseret ved en egentlig udvikling — thi Holberg selv hører helt den ældre tid til — end ved en inderligere oplivelse på alle områder. Man kunde da få en naturlig tredeling, først en sprogets reformation i 1500tallet, men især tilhørende første halvdel, derpå en mere stillestående, lærd tid i 1600tallet, og afsluttende en sprogets almindeliggørelse i Holbergtiden indtil ca. 1750. Men Holbergtiden rummer også nye sprogdrag, som fører videre ind i og naturligt hører yngre nydansk til. Den er altså en overgangstid, hvor gamle og nye sprogtilstande skyder sig ind over og under hinanden, og den er derfor her — men dog væsentlig af praktiske grunde — udskudt til behandling under yngre nydansk.

VI A. REFORMATIONSTIDEN (1500—1600)

46. HISTORISK BAGGRUND

Under uheldsvangre varsler indledes 1500tallets politik. I Ditmarsken lider den kongelige og hertugelige hær et forsmædeligt nederlag, og sagnet vidste at fortælle, at vi her også mistede den gamle, himmelfaldne danebrog, det samlende rigssymbol. Der var uro i Norge og oprør i Sverige, og med Christiern II's flugt 1523 var det endeligt forbi med den nordiske union, som ganske vist også siden Christoffer af Bayerns død havde været mere en forbindelse af navn end af gavn. Således var nu ikke blot det politiske bånd mellem Sverige og det dansk-norske tvillingrige bristet, men med den nordiske syvårskrig 1563—70 indledede det statslige modsætningsforhold, som fra nu af og til ind i 1800tallet gennem de mange krige avlede uvilje og mistro i begge lejre og hindrede, at kulturelt samkvem af betydning kunde finde sted.

Rigets grænser gik da som forhen. Til Danmark hørte Skåne, Halland og Blekinge samt Gotland, og til Norge lå som tidligere Bohuslen (med Götaelven som grænse), Härjedal og Jämtland. Mod

Frise: Altertavle (opr. antemensale) fra Torslunde kirke, Smørum hrd., malet 1561 og forestillende den nye, evangeliske gudstjeneste.

syd var Ejderen stadig rigsgrænse, men i århundredets løb fandt yderligere arvedelinger sted i Sønderjylland (og Holsten) 1544 og 1564, hvorved de administrative og delvis derigennem også de sproglige forhold blev endnu mere brogede end før (jf. s. 4).

Blandt tildragelser af kulturel betydning og af særlig interesse for den sproglige udvikling i denne periode overskygger bogtrykkerkunstens og reformationens indførelse alle andre. Men også universitetets grundlæggelse må nævnes, selv om denne institution gennem århundreder egentlig ikke fik eller tilstræbte nogen som helst kontakt med eller indflydelse på nationalsproget, men tværtimod gennem sin fastholden ved det latinske sprog blev den store hæmsko for danskens opdyrkning på de fagligt-videnskabelige områder. I grove træk skal disse tre begivenheder her skitseres.

De mange universitetsgrundlæggelser i Tyskland i forrige periode (s. 5) måtte vel naturligt kalde universitetstanken frem også i Norden, og allerede under Erik af Pommern havde da også oprettelsen af et universitet, et „Studium generale" været på tale. Det blev dog ikke realiseret. Under sit besøg hos paven 1474 fik Christiern I tilladelse til oprettelse af et „Universitas generalis", og i 1479, to år efter Uppsala universitets oprettelse, indviedes universitetet i København (i den nuværende bispegård). Forbilledet skulde være universitetet i Bologna, men i udformningen fulgtes dog snarere universitetet i Köln, hvorfra universitetets vicekansler Peder Albertsen hentede flere af de første lærere samt studenter. Ved de fire fakulteter, det teologiske, juridiske, medicinske og filosofiske, immatrikuleredes ialt 79 studerende, hvoriblandt dog taltes kanslerne, flere fornemme gejstlige og graduerede personer, således at det egentlige studentertal var betydeligt mindre. Større tilgang fik universitetet heller ikke i den katolske tid, skønt der netop i slutningen af 1400-tallet var en overordentlig stor tilstrømning såvel til de gamle domskoler som de mange ny latinskoler, der da blev oprettet. Fra kapitler og skoler gik strømmen af de unge, adelige og borgersønner, som forhen til de udenlandske universiteter, og det hjalp ikke, at kong Hans i 1498 ligefrem forbød danske studenter at drage til udlandet, før de havde studeret mindst tre år herhjemme. Christiern II's bestemmelser og forbedringer blev så lidt som hans loves øvrige bestemmelser gennemført, og tilgangen ebbede efterhånden ud, så undervisningen i Frederik I's seneste år vistnok på det nærmeste var ophørt. Men med reformationen officielt gennemført var man

fra ledende side klar over nødvendigheden af universitetsstudiets genoplivelse, således at den nye læres tjenere kunde få den mest fornødne akademiske uddannelse, og 9. september 1537, ugedagen efter kirkeordinansens udstedelse, blev universitetet igen højtideligt genoprettet, og denne gang — efter tilrettelæggelse af den indkaldte Johan Bugenhagen — med det 1502 oprettede Wittenberg universitet som forbillede. Indretningen blev nærmere fastlagt i den ældste fundats af 1539.

Bogtrykket. Omkring 1450 fandt Johann Gutenberg i Mainz som den første frem til stempelskæring og støbning af enkelte, løse skrifttyper i metal, men allerede i begyndelsen af 1400tallet havde man dog kendt til at trykke enkeltblade (fx. spillekort, helgenbilleder, kalendere olgn.) og bøger (såkaldte blokbøger) med såvel billed- som textfremstilling, idet man ligesom ved træsnittet ved trykningen anvendte hele træstokke, hvori billeder og text blev skåret. Gutenbergs ældste kendte bogtryk er fra 1454—55. Kunsten spredtes snart ved omvandrende trykkere til nabolandene, og teknikken udnyttedes stærkt. Fra tiden før 1500 kendes nu ca. 40,000 forskellige bogtryk (såkaldte inkunabler, „vuggetryk", eller palæotyper, oldtryk). Til Norden kom som den første bogtrykkeren Johan Snell fra Lübeck, som 1482 i Odense, antagelig efter biskop Karl Rønnows opfordring, trykte den ved den daglige gudstjeneste brugte latinske bønnebog: Breviarium Ottoniense, samt en lille bog om tyrkernes belejring af Rhodos (se faksimile s. 125). Det følgende år trykker han en anden latinsk bog i Stockholm. Andre tyske bogtrykkere fra den følgende tid er Stephan Arndes i Slesvig (1486 trykkes her Missale Slesvicense, se faksim. s. 125), Matthæus Brandis i Ribe (1504 Jyske lov med latinsk og dansk text samt bisp Knuds glosser) og København (1510), Hans Vingaard i Viborg (1528, arbejdende for reformatorerne) og København (fra 1532 til 1559), Hans Barth i Roskilde (1534 ff.) og sønnen Christopher Barth i København (1558 ff.) samt den fremragende Lorenz Benedicht i København (ca. 1561 ff.) mfl. Da biblen skulde trykkes 1550, og ingen af de hjemlige bogtrykkere magtede denne opgave, indkaldte kongen fra Rostock den kendte bogtrykker Ludwig Dietz, som så i København gennemførte det store og smukke arbejde. Mest kendt fra den ældste tid er den hollandske bogtrykker Gotfred af Ghemen, som omkring 1489 kom til København, fik dansk borgerskab og

her indtil 1510 trykte ca. 26 bøger, bl. a. den første danske bog: Den danske rimkrønike (se faksimile s. 1).

Af hjemlige bogtrykkere er kanniken Poul Ræff den første. Han erhvervede Matthæus Brandis' materiel og oprettede et bogtrykkeri i København, hvor mange af de katolske stridsskrifter, bl. a.

Incipit Wilhelmus rhodiorū vice cancellarius de obsidione ⁊ bello rhodiano Sub ano dm̄ Millesimoquadringentesimooctuagesimopmo. p quo Sixt⁹ papa quartus fecit annū iubileū p vniversū orbem

Finit descriptio obsidionis vrbis rhodie. per venerabilem virū iohannē snel artis impressorie magistrum in ottoma impressa Sub anno dm̄ j882.

Credo in vnum deum. patrem omnipotentem. factorem celi et terre visibilium omnium et invisibilium. Et in vnum dominum ihesum christum filium dei vnigeni

Øverst: Begyndelsen og slutningen af bogen om tyrkernes belejring af Rhodos, trykt af Johan Snell i Odense 1482. Nederst: Udsnit af Missale Slesvicense, trykt af Stephan Arndes i Slesvig 1486.

flere af Poul Helgesens, blev trykt. Da Christiern Pedersen i 1532 vendte tilbage fra landflygtigheden, oprettede han — med hollænderen Johan Hoochstraten som fagkyndig leder — et bogtrykkeri i Malmø, hvor hans lægebøger, krøniker m. m. tryktes.

Bogproduktionen i Danmark er i sammenligning med den europæiske i de første årtier kun ringe. Af henved 40,000 inkunabler før 1500 er kun 9 trykt i Danmark. Men efterhånden øgedes produktionen dog stærkt, især med reformationen og igen i århundredets anden halvdel, hvor hoffet, adelen og universitetet gjorde store bestillinger. Efter århundredets midte var så godt som alt bogtrykker-

arbejde uden for København ophørt. Kun i Slesvig virkede en tysk bogtrykker Hans Wegener 1581—1605. De trykkerier, som Tyge Brahe og Anders Sørensen Vedel fik oprettet, henholdsvis på Uranienborg på Hven og på „Liljebjærget" i Ribe, var kun tænkt til privatbrug og virkede blot nogle få år. Vedel udsendte således fra sit trykkeri folkevisebogen „Hundrede udvalgte danske Viser" 1591. — Fra tiden 1500—1550 er bevaret ca. 150 forskellige danske tryk, fra 1550—1600 ca. 1375, men af disse er dog næsten en tredjedel trykt i udlandet, navnlig i Nordtyskland (i byer som Wittenberg, Rostock og Lübeck), og skønt det gentagne gange, tidligst 1562, blev forbudt at forhandle danske bøger, som ikke var trykt her i landet og censureret af universitetsprofessorerne, lykkedes det dog aldrig helt at standse indsmuglingen af disse tryk, der navnlig henvendte sig til det bredere publikum. — Til Norge nåede bogtrykkerkunsten først i 1643; al norsk litteratur før den tid tryktes i universitetsbyen København. Derimod fik den sidste katolske biskop i Island, Jón Arason, omkring 1530 et trykkeri oprettet i Hólar, hvorfra flere tryk udgik, men den ældste kendte islandske bog, Det ny testamente, blev dog trykt hos Hans Barth i Roskilde 1540.

Reformationen. Bruddet med katolicismen kom i Danmark hverken ovenfra gennem en enkelt statshandling eller nedenfra gennem en almindelig folkebevægelse. Reformationen er i sin begyndelse udgået fra mindre, lokale kredse, hvor mænd, der havde haft tilknytning til Luther og begivenhederne i Wittenberg og Worms, fandt god jordbund for den nye læres tanker. Den åndelige vækkelse i Danmark hører først og fremmest hjemme i borgerstanden, det samfundslag, som i middelalderens seneste tid havde haft det rigeste liv og vist den største opladthed for de kulturelle fremskridt og strømninger (jf. s. 7). Og bevægelsen fik fremgang og kunde lykkes, fordi den hverken fra sociale lag under eller over borgerstanden mødte nogen alvorlig modstand. Hvor fast et tag i bondebefolkningen katolicismen havde, ved vi kun lidt om, men som forholdene havde udviklet sig, var der i al fald meget i kirkens ydre form, som måtte være bonden imod. Den stadigt voksende gods- og penggegriskhed fra kirkens og klostrenes side, tiggermunkenes betlen, den tyngende tiende, de mange sognekirkers henlæggelse til kannikepræbender og den deraf følgende dårlige betjening, den voksende materialisme og usædelighed blandt de øverste gejstlige osv., alt dette måtte skabe uvilje og stemme bondestanden venlig over for

en ændring. Blandt rigsrådets klagepunkter på herredagen i Odense 1527 nævnes som exempel på tiggermunkenes vanskelige stilling et tilfælde, der turde være et typisk udslag af menigmands indstilling: *Som nu . . en fattiige broder aff sorthe brødhre closter i Wegle, som wiille drage emod Viborg, at køpe for closters penninge nogen tør fisk tiill clostres behoff, kom thoo riidendes hoffmend tiill hannom paa marcken, och hwge och slaage hannom saa lenge the kunde kiende liiff i hannom.* Kunde kirken således ikke vente større støtte fra bondestanden, skulde man dog have regnet med en virkelig indsats fra gejstlighed og adel. Men store dele af gejstligheden synes ganske at have manglet offervilje og religiøst kampmod. Bortset fra Poul Helgesen havde katolicismen ingen betydelige skribenter eller åndspersonligheder, og blandt de højere prælater, der gennem de sidste menneskealdre hovedsagelig rekruteredes fra adelen, fandtes adskillige personer (som fx. bisperne Stygge Krumpen, Jørgen Friis og Iver Munk), der på grund af deres verdslighed og sædelige forfald snarest måtte være en dødvægt i den kommende kamp og i al fald savnede enhver evne til kirkeligt førerskab. Adelen var afgjort den mest betydende faktor, og den havde gennem håndfæstningen bundet kongen til den rette lære. Men heller ikke adelen var en enhed. Betydende mænd som Mogens Gøje og Erik Banner var tidligt blevet vunden for lutherdommen, og hertug Christian (den senere Christian III), der havde overværet rigsdagen i Worms, og et større adeligt parti i hertugdømmerne, hvortil fx. hørte Johan Rantzau og Bendix Ahlefeldt, var også luthersksindede. Hertil kom så de forvirrede forhold under grevefejden 1534—36, hvor sociale, religiøse og dynastisk-politiske synspunkter krydsedes og yderligere splittede kræfterne. På denne baggrund blev reformationen gennemført i løbet af 10 år.

Det egentlige brud med romerkirken fandt sted i 700året for kristendommens komme, i april—maj 1526, da Hans Tausen i Viborg begyndte sine angreb på de bestående forhold og prædikede luthersk. Sammen med magister Jørgen Jensen Sadolin (ɔ: sadelmager), en uægte født præstesøn, uddannedes nu her med kongelig tilladelse prædikanter til den nye læres udbredelse. I 1527 lød formentlig her for første gang dansk salmesang. 1528 holdtes evangelisk messegudstjeneste med uddeling af både brød og vin til menigheden, og samtidig begyndte man også at holde dåb, bryllup og jordefærd på dansk. 1529 har lutherdommen sejret i Viborg, og

Frederik I tillader nedrivelsen af overflødige kirker og klostre. Tolv kirker menes nedrevet i løbet af marts 1529, og 1530 fordrives de sidste brødre fra dominikaner- og franciskanerklostrene, domkirken stormes, og alle katolske messer ophører. Fra Viborg spredtes bevægelsen til andre egne, men uafhængigt heraf var eller kom lignende begivenheder i gang i andre centrer: Husum (Herman Tast), Haderslev (hertug Christians præsteskole), København (hvor Hans Tausen virkede fra 1529) og Malmø (Claus Mortensen Tøndebinder, Hans Spandemager, hollænderen Frans Wormodsen, den tidligere karmelitermunk Peder Laurentsen ofl.). Allerede i 1527 havde Frederik I på herredagen i Odense tydeligt vist sin sympati for den nye retning, og før grevefejden brød ud, var katolicismens magt i virkeligheden på afgørende vis brudt. Med rigsdagen i København 1536 var reformationen en officiel kendsgerning, og den nye evangeliske kirke fik det følgende år sine ydre rammer og indre ordning nærmere fastlagt i kirkeordinansen af $^{2}/_{9}$ 1537, der tilsyneladende paradoksalt nok var affattet på latin, hvad der dog forklares ved, at den skulde godkendes af Luther og i sin endelige form var redigeret af Johan Bugenhagen. I 1539 blev en dansk oversættelse, „den rette ordinans", godkendt af rigsrådet på en herredag i Odense.

Kirken var nu en dansk statskirke. En ny gudstjeneste med dansk prædiken og salmesang som det centrale afløste den katolske messe. Helgenbilleder og småaltre forsvandt, og kirkernes indre fik omtrent det nutidige udseende, med prædikestol på sydvæggen, stolestader på begge sider af midtergangen, osv. Men med udskiftningen af personalet gik man lempeligt frem. Kun tiggermunkene fandt ingen nåde. Af de ca. 50 tiggermunkeklostre var der 1536 kun en halv snes tilbage, og de forsvandt snart. De øvrige, ca. 50 herreklostre blev sækulariseret, efterhånden som munkene og nonnerne døde. På samme måde opløstes domkapitlerne, efter som kannikerne døde. Og på landet fortsatte vistnok et stort flertal af præsterne efter bedste evne deres gerning. Kirke- og klostergodset tilfaldt i det store og hele kronen.

Landets forbindelser udad var som før især bestemt ved de økonomiske og politiske forhold. Indvandringen fra Nordtyskland til Danmark (jf. s. 4) fortsatte, især under Frederik I og Christian III, men det karakteristiske nu til forskel fra tidligere er vel dette, at et flertal af de betydende fremmede ligefrem tilkaldtes af kongerne

og blev anbragt i embedsstillinger. I årene efter grevefejden fandtes således over 40 indvandrede tyskere, som var forlenet med større eller mindre len i Danmark, hvortil kom sekretærer og andre i den efterhånden stærkt udbyggede centraladministration. Og det bør understreges, at der blandt disse fremmede fandtes mange dygtige og betydelige personligheder. Her var lederen af det tyske kancelli *Wolfgang Utenhof*, diplomater som *Peder Svave*, *Caspar Fuchs* og *Wladislav Wobitzer*, en feltherre som *Johan Rantzau*, krigsfolk som *Reinwald Heidersdorf* og *Berend van Mehlen*, gejstlige som *Johan Wenth*, biskop i Ribe, kunstnere som billedskæreren *Claus Berg* og bygmesteren og stenhuggeren *Martin Bussert*, blandt universitetsprofessorer en mand som *Johannes Machabæus*, bogtrykkere som ovenfor nævnt, osv. Af adelsfamilier indvandrede nu familier som *Barnekow*, *von Barnewitz*, *Below*, *Blome*, *Bülow*, *Ramel*, *Reedtz*, ofl.

Hertil kom så en fortsat jævn indvandring af handlende og håndværkere, som dog sikkert efter Lübecks nederlag ved grevefejden tog stærkt af. Og endelig var der nu til stadighed tyske lejesoldater (landsknægte) i landet.

I samlet flok kom der ved Christiern II's formidling i året 1521 en hollandsk koloni på 184 bondefamilier til Amager for at fremme havedyrkningen. Her (navnlig i St. Magleby og Dragør) bevarede hollænderfamilierne til vor tid trofast mange minder i skikke og navnegivning (fx. mandsnavne som *Adrian*, *Cornelius*, *Crilles*, *Curt*, *Dirck*, *Gert*, *Isbrandt*, *Jan*, *Lorentz*, *Pitter*, *Tønnes*, *Wibrandt*, *Willum*, *Ziebrandt*, og kvindenavne som *Aff*, *Agth*, *Alt*, *Ehm*, *Grith*, *Leisbeth*, *Marchen*, *Neel*, *Sass* og *Trein*). Til ca. 1820 havde man ved siden af den danske også en „hollandsk" præst, der dog prædikede på plattysk, det også ved religionsundervisningen benyttede sprog. Fra Amager udgik senere mindre hollandske kolonier, bl. a. til Botø (nu landfast med Sydfalster) og Sprogø, men disse flokke var for små til at kunne bevare deres særpræg gennem længere tid.

Vigtigere for det danske sprog som helhed end dette lille fremmedlegeme var den forbindelse med Nederlandene, som især under Christiern II og Sigbrit Willumsdatter var blevet levende. Handelsforbindelsen var dog ældre. 1490 havde hollænderne (og englænderne) fået lige handelsret med hansestæderne, og til Holland havde længe en stor del af studedrifterne gået. Men 1507 indfandt hollandske købmænd sig for første gang på Ribe marked, og dette opkøb varede nu ved i over 200 år. I 1501 fortoldes 6000 stude i

Ribe, i 1508 13000, og 1650 udføres 100,000 fra hele riget. Denne handelsforbindelse, som naturligt nok udvidedes til andre områder — hollænderne blev efter hansestæderne (lybeckerne) førende på skibsfarten i Østersøen — medførte et ikke ringe samkvem, som satte sine sproglige spor.

Endelig skal blandt de fremmede elementer, som kom ind i dette århundrede, også nævnes taterne, skønt de på grund af den fuldstændige udelukkelse fra det ordnede samfund aldrig øvede nogen sproglig indflydelse. Sigøjnerne (I. 4) var fra Forasien kommet til Europa i 13—1400tallet. 1505 hører vi første gang om dem her i landet, og under betegnelsen tatere finder vi dem nu omtalt gang på gang i de udvisningsordrer, som fra 1536 og fremefter blev udstedt uden større virkning.

Udfærden fra Danmark var navnlig efter reformationen ikke ringe, men den var væsentlig indskrænket til de adelige og lærde kredse. Det ansås for nødvendigt, at de unge adelsmænd fik en grundig uddannelse i det fremmede, hvad enten det var for det boglige studiums skyld eller med henblik på det fremtidige hof- eller krigerliv. Ofte sendtes de som børn til et gymnasium eller et akademi i Tyskland (Predbjørn Podebusk kom 1579 som 11årig til akademiet i Strasburg og blev der i 7 år), men det almindeligste var vel, at de som unge mænd i 15—20års alderen drog ud under en studeret hovmesters (præceptors) varetægt. Det var først og fremmest de tyske protestantiske universiteter, man drog til, fx. Rostock, Wittenberg, Tübingen (oprettet 1477), Leipzig ofl., men også reformerte som Marburg (oprettet 1527) og Heidelberg, schweiziske som Basel (oprettet 1460) og Genève (oprettet 1559 af Calvin), i Nederlandene fremfor alt Leyden, oprettet 1575 og stærkt besøgt i det følgende hundredår, i Frankrig navnlig Orleans. Adskillige havde også et kortere eller længere ophold i Italien (i Siena og især i Padua). Kun ganske få synes at have besøgt England (Oxford). Om end ikke disse studie- og turistrejser bragte alle et udbytte, der stod i rimeligt forhold til omkostningerne, er det i al fald givet, at de bragte vide kredse af det førende samfundslag i Danmark udmærkede kundskaber i fremmede sprog, især tysk, hollandsk og fransk, men også til dels italiensk og selvfølgelig først og fremmest latin. Og en sådan fremmedsproglig ballast kunde ikke blive uden virkning også for nationalsprogets kurs.

I statsforvaltningen finder en storslået udvikling sted, der

igen havde en overordentlig forøgelse af det skriftlige nedslag til følge. I regeringen skulde efter recessen 1536 altid være *en riigens hoffmester, en canceller, oc en marschalch, som ere fødde danske mendt,* der skulde være kongen og *andre riigens raadt* behjælpelige, og disse tre øverste embedsmænd var fra nu af fødte medlemmer af rigsrådet. Rigshofmesterens (d. v. s. førsteministerens) embede var dog ikke altid besat. Marsken havde forsvarsvæsenet under sig; noget senere blev den voksende flåde stillet under en rigsadmiral. Kansleren stod i spidsen for kancelliet, hvorigennem den egentlige administration fandt sted, men fra dette var nu (siden 1536 fast) udskilt det tyske kancelli, som behandlede sager vedrørende hertugdømmerne samt tillige alle udenrigske anliggender og forhandlinger med fremmede magter (Sverige dog undtagen). Videre blev den økonomiske administration lagt ind under en særlig afdeling, rentekammeret, ledet af rentemesteren, som således bl. a. førte kontrol med lenene.

De ca. 250 adelsslægter, som fandtes ved år 1500 (jf. s. 6), reduceredes i århundredets løb til mindre end 200. Slægter som Bydelsbak, Frille, Galen, Glob, Hvide, Jernskæg, Kalv, Krognos, Limbek, Present, Rekhals, Spend ofl. uddøde; af nye slægter kan foruden de ovenfor nævnte fremmede anføres Arenfeldt, Giedde, Markdanner, Rosenvinge ofl. Adelens voksne, mandlige medlemmer, vel i hver generation ca. 500 personer, har således næppe udgjort en halv procent af den samlede befolkning. Men trods fåtalligheden var adelen fra nu af indtil enevælden den absolut førende og dominerende stand i samfundet. Den ejede en tredjedel af Danmarks jord og indehavde næsten alle len. Den fik i vid udstrækning efterhånden også den fulde jurisdiktion tillagt inden for godsdistrikterne (i birkerne), mens den selv unddrog sig fra folkets gamle retsinstitutioner (den søgte næsten kun landstinget og i livs- og æressager kun rettertinget), og den beklædte indtil enevælden så godt som alle betydende embeder inden for administrationen. Den havde også efter sin uddannelse (jf. ovf.) et overblik og et udsyn, der vel kunde berettige dens førende stilling, og den fostrede da også en række betydende mænd, men som helhed evnede standen ikke at opretholde det åndelige format, som burde have svaret til den privilegerede stilling. Den udnyttede i høj grad sin magt til personlig fordel. Den skabte sig ved køb og mageskifte store sammenhængende godser (efter kronens forbillede) og byggede nu de store

borge, i den første tid med særligt henblik på forsvaret (fx. Borreby, Egeskov, Gisselfeld, Hesselager, Nakkebølle), senere, især i tiden 1575—1660 efter at renæssancen med Kronborg havde holdt sit indtog, mere ud fra rent arkitektoniske synspunkter (blandt de ca. 125 herregårde fra nævnte tid fx. Engelsholm, Glorup, Hollufgård, Katholm, Knudstrup i Skåne, Lystrup, Nørlund, Ravnstrup, Skaføgård, Svenstrup i Skåne, Vallø, Villestrup, Visborggård, Ørbæklunde ofl., jf. § 52 C). Men med magten voksede overmodet og løssluppetheden, medens mådeholdet i samme grad svigtede. Mod slutningen af århundredet nåede adelen i ødselhed, pragtlyst, drikfældighed og voldsomhed til en livsførelse, der ikke lovede godt for fremtiden.

Med reformationen forsvandt den gamle privilegerede gejstlighed. I dens sted kom i de første årtier en række folkeligt indstillede personligheder, som med iver tolkede den nye lære og fik den største betydning for det religiøse sprogs udvikling og derigennem for en skriftnorms fæstnelse. Kirkens embeder havde fra nu af ingen interesse for adelen. Dens mænd udgik nu fra præste-, borger- og bondestand; de førende reformatorer var næsten alle borgerlige. Flere af dem gik ind i de øverste embeder. Som superintendent (en titel, der dog ikke kunde fortrænge det gamle bispenavn) kom Frans Wormordsen til Lund, Jørgen Sadolin til Odense, Jakob Skjønning til Viborg, Mads Lang til Århus og Peder Thomesen til Børglum. En ny mand var Peder Palladius, som kom til København, hvorhen bispesædet flyttedes fra Roskilde. I Ribe blev tyskeren Johann Wenth (Vandal), der havde virket ved præsteskolen i Haderslev, biskop, skønt han ikke kunde tale dansk. Efter ham kom Hans Tausen 1541. I øvrigt blev kirkens organisation nogenlunde uændret. I stedet for de ældre provster (i Jylland undertiden kaldt sysselprovster) indsattes nu herredsprovster, men dog bevaredes flere steder et særligt embede som regnskabsprovst (eller domprovst), hvis indehaver førte tilsyn med kirkeregnskaber og kirkegods. Præsterne blev herefter valgt af menighederne. Enkelte steder blev to sogne lagt sammen for at give tilstrækkeligt underhold, og da der stadig klagedes over kårene, udgik $^{9}/_{5}$ 1555 til stifterne en række åbne breve (efter beseglingen med det store segl, rigens klemme, kaldet klemmebreve), ifølge hvilke adskillige kirker skulde nedbrydes, sogne sammenlægges og forskellige forbedringer indføres.

Købstæderne voksede fortsat, især byer som København (ca. 1600 vel henved 20,000 indbyggere), Flensborg, Husum, Malmø og Helsingør. Enkelte købstæder nedlægges (fx. Slangerup og Søborg), andre byer får købstadprivilegier (fx. Rødby og Skanderborg). Politisk fik byerne efter grevefejden vel ikke større betydning, men takket være såvel indre som ydre kræfter blev tiden dog præget af stærk fremgang indtil ca. 1624. Handelen, nu delvis frigjort fra det hanseatiske tryk, blomstrede. Storkøbmænd og handelshuse tog konkurrencen op med de fremmede (fx. Mikkel Vibe i København, der åbnede handelen på Island, Jens Bang i Ålborg, familien Worm, indvandret fra Holland, i Århus, ofl.). Håndværket blev yderligere specialiseret, og de enkelte lav søgte at skaffe faget og produktionen monopol. Foretagsomheden fik stadig et ikke ringe tilskud ved indvandring af fremmede. I København er den tyske koloni så stor, at den 1575 danner egen menighed, som Frederik II 1586 skænker St. Petri kirke. I byernes styrelse fik det menige borgerskab efterhånden en vis kontrol med byaristokratiet (jf. s. 8), idet der ved vigtigere sagers behandling holdtes et større almuestævne (eller rådstuemøde), og i nogle byer indførtes en slags borgerrepræsentation, „de 24 mænd“ (fx. i Ribe 1507). Retsplejen deltes mellem rådstueretten (for civile sager), ledet af borgmester og råd, og bytinget (for kriminelle sager), ledet af byfogden. Regnskabsvæsenet lå under kæmneren.

Det blev bondestanden, som måtte bløde. Med frihed og selveje blev det småt bevendt. På Sjælland og Falster var der så godt som ingen selvejerbønder; flest fandtes på Lolland og Bornholm, i Blekinge og Jylland, men efter Klementsfejdens afslutning med bøndernes nederlag ved Ålborg $^{18}/_{11}$ 1534, det sidste forsøg på en rejsning mod herremandsstanden, havde selvejerne i 49 af de 73 jyske herreder forbrudt deres ejendomsret, og kun et mindretal evnede at købe den tilbage. Omkring 1650 udgjorde selvejergårdene kun ca. 6 % af samtlige bønderbrug i Danmark (i Jylland ca. 5 %, på Sjælland under 1 %, på Bornholm 70 %, osv.), det øvrige bøndergods var fæste, og efter en forordning af 1523 var livsfæstet det normale, så fæsteren ikke kunde udvises, om ellers kontrakten efterlevedes. Og ganske vist var stavnsbåndet gennem vornedskabet kun gennemført i det sjællandske retsområde, men for hele standen gjaldt dog i højeste grad stavnsbundetheden. Bondestanden var ube-

vægelig. Det voldte ingen vanskelighed selv i det mindste birk at skaffe et 24 mands stokkenævn af mænd, der „mindes“ i 40, 50, 60 eller 70 år, at således har dette eller hint forhold været. Bønderne var „dem, der fødes, lever og dør i samme sogn og er som bundne kreaturer, der kun går så langt som tøjret rækker“, skriver adelsmanden Gabriel Knudsen Akeleye i 1643.

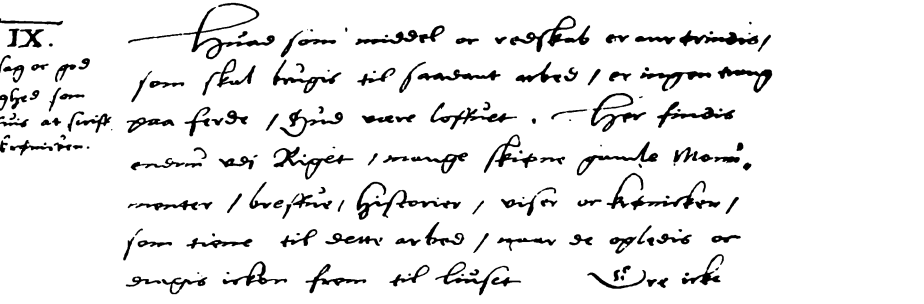

47. KILDERNE

Med skriftkyndighedens udbredelse og bogtrykkets indførelse forrykkes grundlaget for den sproghistoriske fremstilling i nogen grad. Mens vi i olddansk medtog hver kildestump, vi kunde finde ude og hjemme, og i ældre middeldansk så nogenlunde kunde udnytte hele det hjemlige stof, måtte vi i yngre middeldansk gøre et udvalg, men dog med ligeligt hensyn til alle kilder. Dette bliver fra nu af ugørligt. Vi må herefter i det væsentlige nøjes med et udvalg af de kilder, som foreligger i tilgængelige, samtidige eller senere tryk, medens hele det store håndskrevne kildemateriale i vore arkiver og biblioteker må udskydes. Dog vil der i den følgende oversigt blive henvist til enkelte af sådanne større, samlede grupper af utrykte kilder, som det ved dyberegående undersøgelser kunde være af interesse at medtage. Udskydelsen af disse kilder forrykker imidlertid næppe helhedsbilledet.

Også hvad kildernes tilblivelse angår, er der en forskel mellem tiden før og efter 1500. Medens vi tidligere stort set intet har vidst om personen bag om kilden, kender vi nu, i al fald hvor det drejer sig om større kilder, som oftest forfatteren. Vi skrider ud af anonymiteten og får derved mulighed for i visse tilfælde at kunne redegøre for den enkelte udøvers sproglige indsats og på en helt anden måde end før at kunne vurdere hans betydning for helheden.

Hvad angår skriften, viser sig også her nøje tilknytning til Tyskland. Mens de romanske lande, England og Nederlandene snart fik

Frise: Anders Sørensen Vedel: Om den danske Krønike at beskrive (1581); jf. s. 144.

den latinske (også kaldet den humanistiske) skrift, blev det den i Tyskland udformede nygotiske skrift, som kom til Danmark. Den findes såvel som kunstfærdig bogskrift, såkaldt frakturskrift, der står den gamle bogskrift nær, som i en udpræget kursivskrift, den sædvanlig anvendte. Den er lettere at skrive, fordi bogstaverne nu i vid udstrækning skrives ud i et, men i øvrigt er håndskrift-

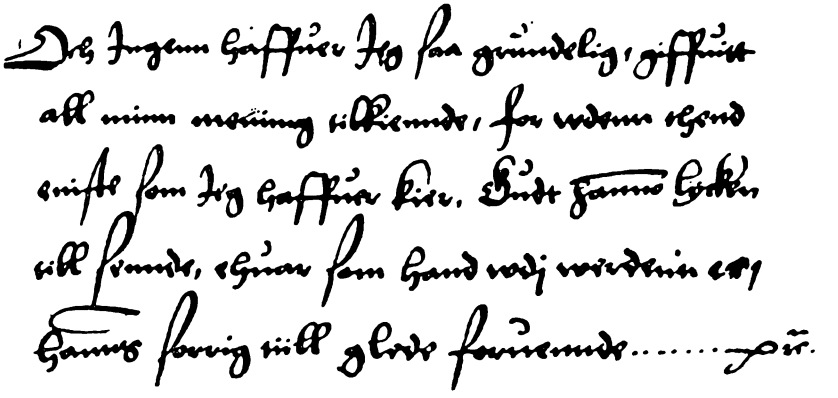

Faksimile af „Langebeks kvart" — Johan Venstermands hånd.

forholdene i 1500tallet særdeles brogede. En række meget personlige håndskrifter forekommer, navnlig i århundredets første halvdel; men også senere kan der blandt adelen, og da især blandt de skrivende adelsdamer findes stærkt særprægede hænder, ofte ret ubehjælpsomme og gammeldags (vel på grund af børnenes opdragelse hos ældre generationer, bedsteforældre osv.). Det ejendommelige i skriftens udvikling er den kløvning, som efterhånden fremkommer i visse bogstavformer (fx. af *r*, *y*, *v*, *w*, *a*, *g* ofl., se faksimile ovf.). Svensk og dansk skrift går for enkelte tegns vedkommende hver sine veje, idet svensk nu indfører tegnene *ä* og *ö*, udviklet af $\overset{e}{a}$ og $\overset{e}{o}$, samt *å*, udviklet af $\overset{o}{a}$; *ø*-tegnet i dansk ændres dog efterhånden, idet stregen hæves lidt over bogstavet: *ó*. — Den latinske skrift kendtes dog og anvendtes i latinske og franske texter samt ved romanske fremmedord i danske texter. — Ca. 1500 kommer arabertal frem.

I bogtrykket er den ældste skrift en efterligning af den gotiske håndskrift (jf. faksimile s. 125), men snart kom hertil i latinske bøger også den latinske skrift, antikvaen, med en tilsvarende kursivskrift. Den i danske bøger almindeligst anvendte

skrift blev dog frakturen (herhjemme tidligst anvendt i 1560erne), udformet i Tyskland, hvor den har holdt sig til nutiden, og benyttet i Danmark i vid udstrækning endnu ned mod 1900. De ældste

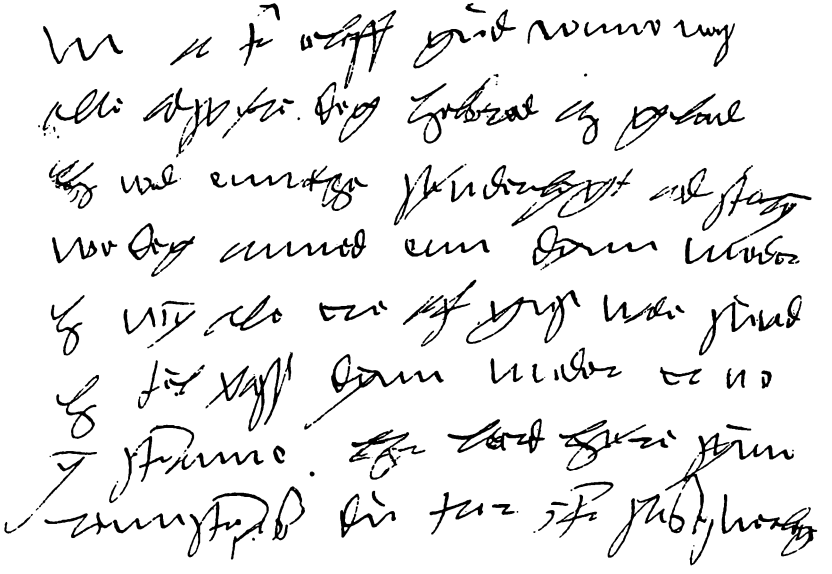

Faksimile af brev fra Birgitte Gøje 3/10 1556.

tryk kendte lige så lidt som håndskrifterne til noget særskilt titelblad, men allerede Ghemen anvender dog sådanne, i reglen forsynet med en længere bogtitel i forbindelse med et træsnit. I løbet af århundredet tiltager den kunstneriske udformning heraf ved forskellig ornamentering, indramning, sirlige initialer osv.

A. RETSLIGE KILDER

De gamle landskabslove blev med undtagelse af Valdemars sjællandske lov tidligt trykt: Jyske lov af Matthæus Brandis i Ribe 1504 (optrykt næsten uændret af Ghemen 1508), og Eriks sjællandske lov og Skånske lov begge af Ghemen 1505. Om disse udgaver kan det nu med sikkerhed siges, at der ikke fra bogtrykkernes (eller sætternes) side er blevet foretaget noget som helst sprogligt indgreb. Bemærkningen på Ghemens titelblade, som også træffes andetsteds, at texten *ær wel offuer seeth och rættelighe corrigeret*, er altså en stående frase, som man ikke altid skal tillægge

betydning. At trykke lovbøger har sikkert forretningsmæssigt set været et godt foretagende; som forlagsartikel kom lovbogen næst efter folkebogen. Vi ser da også, at afskrivningen af lovtexter nu så godt som helt ophører i nogle årtier. Men i 30erne er de trykte lovbøger slidt op, og da der mærkeligt nok ikke trykkes nye udgaver, begynder man igen på afskrivning, der varer ved til ned mod 1600. Under dette afskrivningsarbejde kommer lovtexterne i hænderne på sprogligt interesserede mænd, som tager fat på en virkelig bearbejdelse og modernisering af de nu forældede texter. Vi kender navnene på tre: Niels Bredal i Vejle, som ca. 1546 med meget lempelige ændringer afskriver Jyske lov (hs. Linköping J 5, 4°), Henrik Smith i Malmø, som 1549 foretager en bearbejdelse af Skånske lov (afskrift i GkS 3125, 4°), og Erasmus Lætus, som måske under tilskyndelse af Erik Krabbe ca. 1550 har foretaget en moderniserende bearbejdelse af Eriks sjællandske lov (afskrift i et hs., som har tilhørt Erik Krabbe). Hertil kommer en omtrent jævngammel, delvis parafraserende anonym redaktion af begge de sjællandske love (afskrift i hs. NkS 1310, 4° fra ca. 1558). Alle disse texter har deres store betydning for en bedømmelse af ordforrådets fornyelse (jf. § 52 A). — Efterhånden som de gamle landskabslove forældedes, og nye love udstedtes, måtte savnet af en almindelig dansk lovbog melde sig. Vi ved da også, at den lovkyndige Erik Krabbe i 1550erne efter kongens tilskyndelse har været i gang med en sammenfattende kodifikation af den gældende ret, en række udkast til visse afsnit foreligger, men arbejdet blev ikke gennemført. Derimod kom i 1590 på kansleren Niels Kaas's foranstaltning en autoriseret udgave af Jyske lov, som man efterhånden og da navnlig efter denne udgaves fremkomst gik over til at dømme efter også uden for det jyske retsområde. Også denne udgave var *offuerseet, corrigeret oc Dansken forbedret*, og det er rigtigt, at dansken var forbedret, for så vidt som retskrivningen er ret enkel og følger den gældende norm, men ellers er texten verbaliter en tro kopi af Ghemenudgaven, blot med enkelte nye fejl.

Af nye rigslove kom der mange. Christiern II's to større love, landretten og byretten (også kaldet den gejstlige og den verdslige lov) fra 1521—22, antagelig redigerede af Hans Mikkelsen (brudstykker af udkast hertil med hans hånd foreligger), har et meget stort ordforråd, også adskillige fremmedord (fx. søgtes indført ordet *skultus*, „foged"; på Amager bevaredes ordet indtil 1821

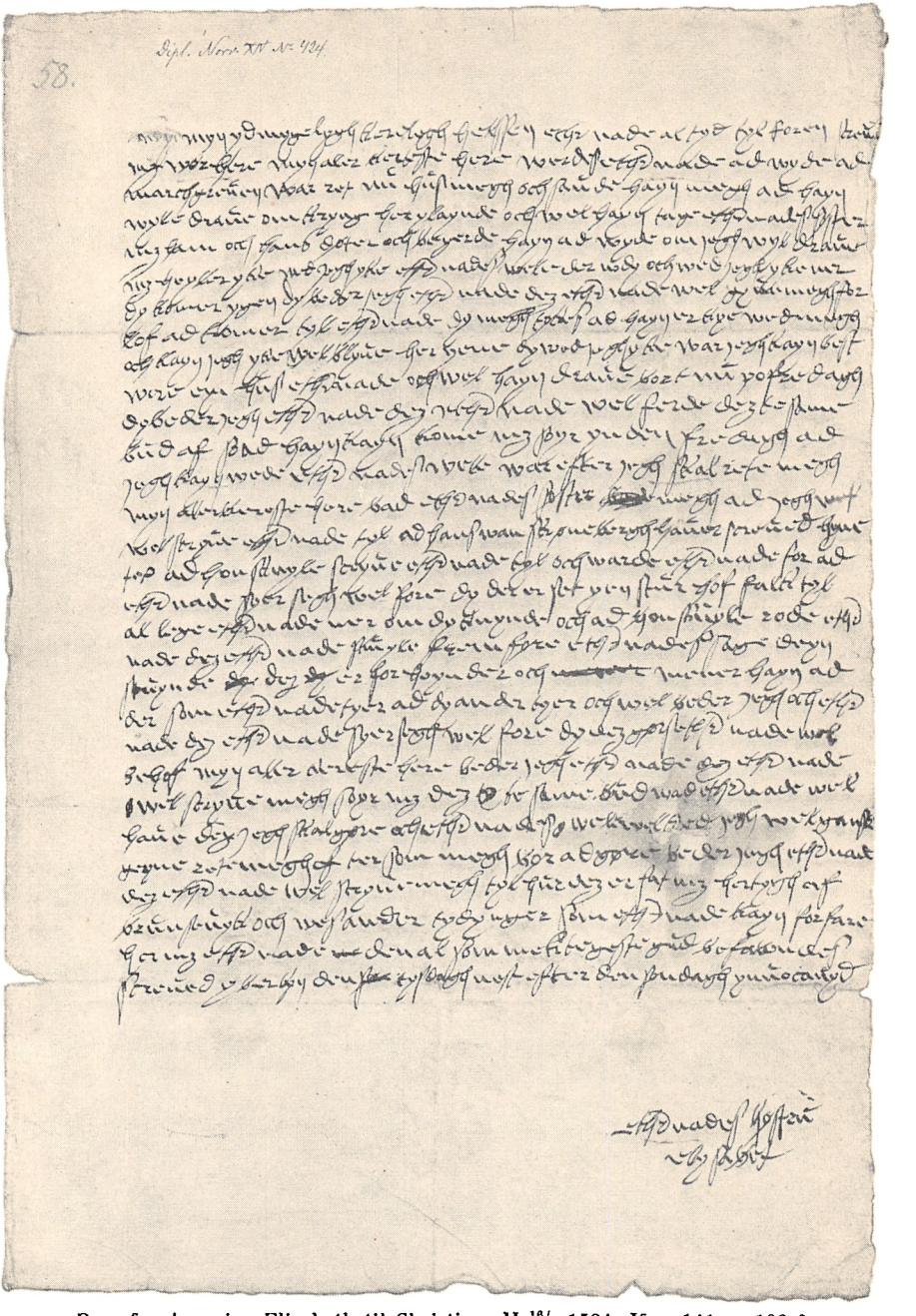

Brev fra dronning Elisabeth til Christiern II 16/2 1524. Jf. s. 141 og 192 f.

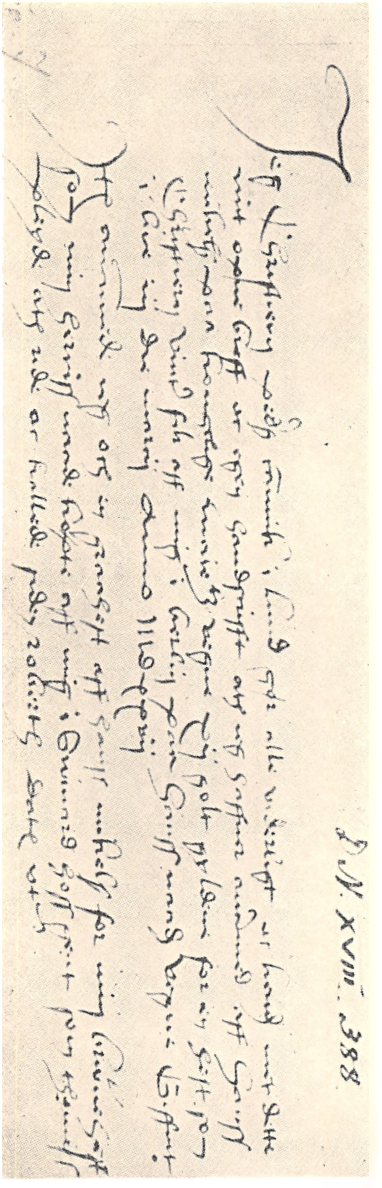

Brev fra Christiern Pedersen 3/8 1527. Jf. s. 176.

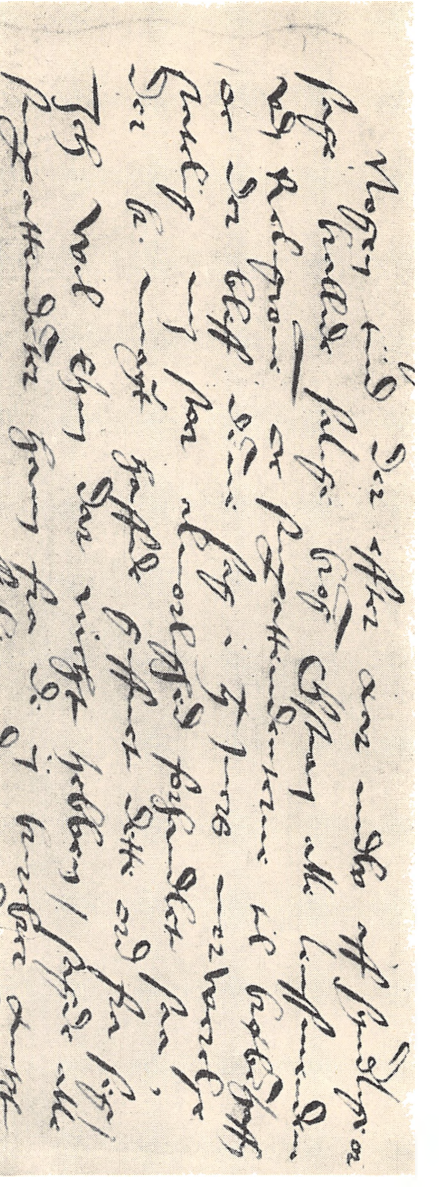

Udsnit af brev fra Hans Tausen efter 31/1 1560 (jf. s. 168).

i den hollandske form *schout*), idet lovbestemmelserne går ind på mange enkeltheder, men lovene selv blev jo allerede i 1523 kendt døde og magtesløse. Landretten kendes kun i afskrift, medens byretten er bevaret i originale affattelser for flere af landene (den jyske i AM 30, 4°). Af de talrige andre love skal blot nævnes følgende: Kirkeordinansen af 1539 („Den rette ordinans", jf. s. 128; trykt 1542; texten hviler på en ældre — formentlig af Peder Palladius foretaget — i 1539 trykt oversættelse af den latinske kirkeordinans fra 1537), Den koldingske reces af 1558 (bevaret i original samt i et ortografisk afvigende tryk fra 1559), Søretten af 1561 (trykt samme år og hyppigt senere), Gårdsretten af 1562 (bevaret i original; trykt samme år og mange gange senere, idet den nu også en tid blev gældende tyendelov i adelens gårde) samt Ægteskabsordinansen af 1582 (bevaret i originale affattelser samt i tryk fra 1590; den er sandsynligvis i det væsentlige udarbejdet af Niels Hemmingsen). Af disse love turde Søretten, med regler for forholdet mellem skipper og reder, styrmandens pligter og disciplinen ombord m. m., være tidens smukkeste lovarbejde i sproglig henseende. Skønt der for store dele af loven foreligger fremmede retskilder, er sproget rent dansk, vel endnu med enkelte mindelser fra det gamle lovsprog (fx. i de indledende sætningskonstruktioner), men i det hele flydende, friskt og klart.

Nye selvstændige byretter fremkom ikke mere. Enkelte byer fik nok nye byretter, men disse var enten blot stadfæstelser af ældre privilegier med enkelte tilføjelser eller med nødvendige ændringer overført fra andre byer. Skagens byret 1507 hviler således på den københavnske byret af 1443 (s. 12).

Derimod begyndte man nu at nedskrive landsbyvedtægter, landsbyvider (jf. I. 72), også kaldet bylove, grandebreve, grandevilkår, som gav regler for landsbyernes indre styre og anliggender (landsbyens forfatning, bystævnets indretning, markarbejdets ordning, hegnspligter, gildeskikke osv.). Bevarede originaludfærdigelser kendes fx. fra Høgsbro, Hvidding sogn og hrd. 1568, Holbæk (bymarken) 1581, Lumby, Lunde hrd., 1592, Østrup, Lunde hrd., 1598, og S. Jærnløse, Merløse hrd., 1598. I viderne findes et betydeligt ordforråd vedrørende landbruget, og i de ældste genkendes sprogtonen fra de gamle landskabslove.

Gilderne mistede efter reformationen helt deres betydning. Derimod blomstrede håndværkerlavene, og der er overleveret adskillige

lavsskråer (men kun få er trykt). Således udstedte kong Hans, efter at han i 1507 havde ophævet alle skomagerlav, igen en række lavsskråer for skomagerne i mange byer (fx. København, Slagelse, Odense, Nyborg, Ålborg). Andre skråer fx. Københavns buntmagere og skindere 1515, Malmø bødkersvende 1503, Odense bødkere 1551, Køge skindere 1541, Slagelse skræddere og overskærere 1545 og Københavns smede 1512.

B. BREVE OG AKTSTYKKER

Af det stærkt voksende skriftlige nedslag fra offentlige og private institutioner såvel som fra enkeltpersoners virksomhed er kun en ganske ringe del tilgængelig i tryk. Kildernes art er i øvrigt som skitseret i forrige periode (§ 38 B).

Fra kong Hans's tid begyndte man i kancelliet at føre kopibøger over alle udgåede breve. Man delte dem i to rækker: 1. Registre, der indeholdt de åbne breve (s. 14), som fx. privilegier, skøder, mageskifter, lensbreve, udnævnelser, kvitteringer osv., og 2. Tegnelser, der indeholdt de lukkede breve (missiverne), men grænsen overholdtes ikke altid skarpt. Fra Christiern II's tid foreligger Registrene og fra 1535 Tegnelserne komplette. Indtil 1550 er hver række udgivet for sig (de fleste breve kun i udtog), efter 1550 er begge rækker sammenarbejdet (og brevene gives kun i udtog) i en udgave: Kancelliets Brevbøger, som er under fortsat udgivelse. Indgåede breve toges der endnu ingen notits af.

På en række slotte og klostre blev der navnlig i århundredets sidste halvdel optaget registraturer over deres arkivers indhold, i almindelighed på foranledning af kancelliet, men desværre lod man oftest brevkisterne forblive på stedet, hvorfor det meste senere gik tabt. I 1582 blev arkivet i „Folen" i Kalundborg (s. 13) flyttet til København, hvor man i hvælvingen på slottet indrettede et centralarkiv for regeringen, grundstammen i det senere rigsarkiv. — Også fra private arkiver kendes adskillige registranter. En virkelig brevbog med afskrift af arkivets yngre breve i Dueholms kloster er skrevet 1527 (anden del af Dueholms diplomatarium). I 1552 lod Eline Gøye afskrive dels en række ældre jordebøger over familiens gods, dels en registrant over de tilhørende adkomstbreve, alt i en stor, nu udgivet foliant: Fru Eline Gøyes jordebog (hs.

i Stockholm). Løgumkloster brevbog er fra 1578. Også en række andre registranter over adelige brevkister foreligger nu trykt.

Af selve brevstoffet foreligger enkelte større, tids- eller emnemæssigt afgrænsede samlinger trykt (se litteraturhenv.), samt spredt i tidsskrifter og afhandlinger ligeledes enkelte breve.

Efter reformationen deltes rettertingets virksomhed i to afdelinger. I den ene var kongen og rigens råd dommere, og dette retterting, der i reglen holdtes i forbindelse med herredagene, men dog også ellers, fungerede som højesteret (i 1569 påbydes instansfølgen: herredsting — landsting — retterting). Dets domme findes i de såkaldte Herredagsdombøger, der er nogenlunde fuldstændigt overleverede fra 1537. I den anden afdeling førte rigens kansler forsædet, og her dømtes i sager, der forfulgtes med Rigens rets dele til lås eller indførsel (jf. s. 15). Dommene herfra, der indførtes henholdsvis i Rigens forfølgningsbog og Rigens dombog, er nogenlunde komplette fra 1540.

Fra landstingene er overleveret enkelte protokoller fra dette århundrede (justitsprotokoller og dombøger; fra Viborg landsting er de ældste fra 1567—68), men først efter 1600 bliver rækkerne komplette. På herredstingene blev tingbøger påbudt i recessen 1551 (og senere igen 1578, 1588), og i slutningen af århundredet blev tingbøger sikkert almindelige, om end kun ganske få fra den tid er bevaret (Børglum hrd. 1576—77, 1583, 1593).

Fra byerne haves enkelte arkivalier, som rådstuedombøger (Ribe 1527 ff.), rådstueretsprotokoller (Tønder 1573 ff.), tingbøger (Helsingør 1549 ff.), skøde- og panteprotokoller (Helsingør 1583—86), olgn. — I Sønderjylland begynder man at føre kirkebøger (Hjordkær 1573 ff.),

Med den stærkt voksende skrivelyst og skriveevne får vi nu også et stort antal privatbreve, i det væsentlige hidrørende fra de adelige kredse, ikke mindst adelsdamerne (ingen kom dog vel op på siden af „Mutter Anna“, Christian III's datter, gift med kurfyrsten af Sachsen, fra hvem der foreligger ca. 11.000 breve på tysk). Af mere betydende samlinger foreligger bl. a. udgivet dronning Elisabeths breve (om hvis mærkelige ortografi se s. 192), alle skrevne under udlændigheden, i årene 1523—24, de fleste til Christiern II, breve til og fra Christoffer Gøje og Birgitte Bølle, og breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gøje. Som

et godt exempel på en skrivende adelsdames brevstil kan nævnes det meget lange brev, som Sophie Brahe 23/8 1602 skrev til søsteren Margrete Brahe, et harmdirrende og oprigtigt opgør med slægten, et dybt menneskeligt dokument.

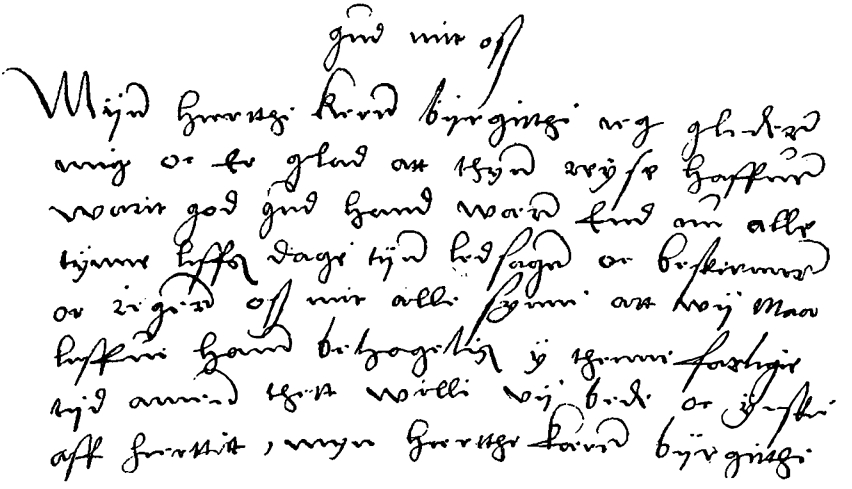

Begyndelsen af et brev fra Herluf Trolle til Birgitte Gøye 11/4 1565.

Fra den **økonomiske administration** nedfældes efterhånden så stort et arkivmateriale, at der ikke kan være tale om at redegøre herfor blot i hovedtræk, skønt det ved sproglige detailundersøgelser ikke må glemmes, at netop disse kilder (med deres bilag, kvitteringer, inventariefortegnelser osv.) ofte er særdeles givende, hvad dagliglivets og i det hele det konkrete ordforråd angår. De ældste bevarede **rentekammerregnskaber** stammer fra 1546. Videre fx. **lensregnskaber**, nogenlunde fuldstændige fra Christian IV's tid, **møntmesterregnskaber**, **toldregnskaber** (bl. a. over Øresundstolden), **skatteregnskaber**, **hofhusholdningsregnskaber**, **hærregnskaber**, **jordebøger** m. m. — Fra den kirkelige administration ligeså jordebøger, kirkeregnskabsbøger, indberetninger om præsternes indkomster osv. Videre private jordebøger (jf. Eline Gøyes jordebog s. 141), regnskaber m. m.

C. HISTORISK LITTERATUR

I den **politisk-historiske litteratur** træffer vi såvel den gamle annalistiske fremstillingsform som den nyere pragmatiske historieskrivning, hvor begivenhedernes sammenhæng søges klaret,

og hvor derfor også forfatterens personlige indstilling kan træde stærkere frem. Den subjektivt betonede fremstilling beror dog for denne tid først og fremmest på, at de fleste historiske arbejder havde et bestemt politisk formål, og de betydeligste af dem skyldtes trangen til med den voksende fædrelandsfølelse at hævde landet og folket en ærefuld plads inden for den større nationernes kreds, som nu havde åbnet sig for os. Sådanne motiver lå bag om Christiern Pedersens udgivelse af Saxo 1514 og bag om udnævnelsen af kongelige historiografer fra Hans Svaning og fremefter, der bl. a. skulde fungere som advokater i offentlige stats-politiske debatter. Og det var lignende bevæggrunde, som fremkaldte Vedels oversættelse af Saxo og hans forberedende arbejder til den danmarkshistorie, som han ikke fik skrevet sammen, men som det lykkedes for Arild Huitfeldt i Danmarks riges krønike at få *skrefvet mit Fæderneland til ære oc Loff,* som han udtrykker det i fortalen til værkets sidste del 1603. Men dette synspunkt gjorde det tillige nødvendigt, at mange af de historiske arbejder fremkom i det latinske sprog. Her skal kun nævnes de vigtigste danske arbejder, som alene henvendte sig til — eller var tænkt henvendt til — det danske publikum.

Efter at Christiern Pedersen var vendt hjem fra sit Pariserophold, arbejdede han i årene omkring 1520 med en dansk oversættelse af Saxo, som han tillige havde tænkt at øge med forskellige tillæg samt en fortsættelse. Selve oversættelsen, som gennem kongens bibliotek af Johan Friis udlåntes til brug for Vedel, er senere gået tabt, antagelig ved branden 1728. Historikeren Stephanius, som har set oversættelsen, siger, at den var god, mens Vedel mente det modsatte (jf. ndf.). Endnu 1534 håber Chr. Pedersen at kunne *prente den store Danmarckis Krønicke paa danske Som Saxo grammaticus før screff paa kaastelig oc dyb latine*; men dette håb skulde desværre ikke gå i opfyldelse. Der manglede på hans tid det nødvendige samspil mellem interesser og mæcener, som et halvt århundrede senere fremtvang Vedels oversættelse og fik den i trykken. Af tillæggene, hvortil han også — som den første i Danmark — har benyttet uddrag af Snorres Heimskringla m. m., „den norske krønicke", findes en del i afskrift samt en enkelt lille løs seddel med Christiern Pedersens hånd, som har forvildet sig ind i de vedelske afskrifter, og af fortsættelsen, der omhandler historien fra Valdemar sejr til Christiern I, foreligger en fuldstændig afskrift med Vedels hånd. Af denne fortsættelse, Den danske krønicke, ser vi, at Christiern Pedersen er den første, der forsøger at give en fædrelandshistorie i pragmatisk fremstilling. Hans kilder er bl. a. Rimkrøniken og folkeviserne, hvortil mange sproglige mindelser viser hen.

I samtaler med den gamle kansler Johan Friis i årene 1569—70 drøftede Anders Sørensen Vedel også Saxo. Friis gav da Vedel en stor håndskreven bog med Christiern Pedersens gamle oversættelse og bad ham udtale sig derom, men da det *formercktis, at Saxonis mening vaar icke ret dræbt* (ɔ: truffet), *men giort langt videre oc aff veyen, ia offte tuert der imod,* bad han Vedel om enten at revidere den gamle oversættelse eller også selv oversætte Saxo *aff runden Rod* (ɔ: af ny). Det er karakteristisk for Vedels psyke, at så at sige alle hans litterære arbejder er tvunget ham på og nødt ham fra. I fri virksomhed, uden tidsbundne forpligtelser synes han ikke at have haft koncentrationsevne og udholdenhed nok til at gøre et arbejde færdigt. Straks veg Vedel tilbage for dette store oversættelsesarbejde, men at historisk forskning har draget ham stærkt, tør vi slutte af de grundige forberedelser, han gjorde til sit forfatterskab, og som er bevaret i hans efterladte samlinger: teoretiske bemærkninger om historieskrivningen og om en historieskrivers sprog samt en lille ordbog, hvori han fra sin læsning har noteret talemåder og fyndord, forældede ord, folkeviseudtryk, stednavnetolkninger m. m. Og da han efter Johan Friis's død påny blev opfordret til arbejdet, denne gang af Peder Oxe, gik han i lag dermed og gjorde det færdigt i løbet af et par år. I 1575 udkom da „Den Danske Krønicke, som Saxo Grammaticus screff halfffierde hundrede Aar forleden. Nu først aff Latinen vdsæt, flittelige offuerseet oc forbedret", blandt vore danske sprogkilder et hovedværk, dels fordi den i sig selv er et betydeligt mindesmærke for tidens og mandens sprog, men dels også fordi den fik så stor betydning for senere tiders litterære sprogform. — Fortsættelsen, fædrelandshistorien, de kongelige historiografers mål, lykkedes det heller ikke Vedel at skrive, efter at han selv i 1581 var blevet historiograf. Han var vistnok i sin fremstilling nået til Valdemar atterdag, da han faldt i unåde og måtte aflevere sine samlinger til den nye historiograf Niels Krag, og af Vedels arbejde kendes nu kun enkelte mindre ting, som først blev udgivet længe efter hans død: det programarbejde, som skaffede ham historiografembedet: Om den danske Krønike at beskrive, oprindelig skrevet på latin, men derpå af ham selv oversat til dansk 1581 og først udgivet 1787; dernæst en plan for hele værket, der skulde bestå af 22 bøger, samt et afsnit om Kong Svend Haraldssøn Tiuveskæg, som — tillige med en fortale til hele værket — blev udgivet af hans datterdattersøn i 1705.

Det blev ikke en kongelig historiograf, som først nåede målet, den eftertragtede fædrelandshistorie, men en fri forsker eller snarere samler, adelsmanden Arild Huitfeldt, forstander på Herlufsholm. På grundlag af store samlinger skrev og trykte han på egen bekostning fra 1595 til 1604 i en række enkeltbind i kvartformat det værk (ialt 9 bind samt et bind (1604) med „bispekrøniken", d. v. s. kirkehistorien), som senere (1652) samledes til en helhed i to foliobind under titlen: Danmarckis Rigis Krønicke. Fremstillingen er kronologisk og fyldt med udtog eller fuldstændige aftryk af de mange breve og aktstykker, han havde adgang til, ligesom han også flere steder ligefrem lader ældre historikeres fremstilling glide ordret ind i arbejdet. Hvor stor end hans historiske fortjeneste er, den har været diskuteret til vor tid, så mangler værket i sproglig henseende, forståeligt nok efter dets anlæg, i nogen grad det stilistiske enhedspræg. Man kunde vel nå til en karakteristik af Huitfeldts sprog også på dette grundlag, han skjuler på ingen måde sine personlige meninger, men det vilde kræve ikke ubetydelige kildekritiske undersøgelser. De to udgaver, kvartudgaven og folioudgaven, er ikke ortografisk, ja end ikke altid verbaliter, helt ens. I almindelighed sættes kvartudgaven højest, men der forekommer dog også i folioudgaven rettelser og forbedringer, som næppe kan skyldes bogtrykkeren — hvor de så end kan stamme fra.

I sammenligning med de nævnte værker har al den øvrige — omfangsrige, men endnu for det mestes vedkommende uudgivne — historiske litteratur ikke større sproglig interesse. Foruden flere annalistiske værker kan nævnes nogle specielle historiske genrer med personal- og kulturhistorisk sigte, som var nøje knyttet til de historisk interesserede adelige kredse, ja på en måde kan siges at være modebestemte, nemlig ligprædikener, slægtebøger og rejsedagbøger. — I ligprædikenerne (fra tiden 1550 til ca. 1730), der bekostedes til trykken af de efterlevende, optoges længere biografiske skildringer. Af den lange række skal her for sprogets og den personlige udformnings skyld blot nævnes Vedels ligprædikener: over Johan Friis 1571, Predbjørn Podebusk 1591, Claus Glambek 1591, Ingeborg Gyldenstjerne 1592 og da navnlig den bekendte ligprædiken over Frederik II 1588. — Slægtebøgerne, der ligeledes opstår ca. 1550 og forsvinder hen mod 1700, skyldes de adelige damers syslen med slægtshistorien for at kunne opstille anetavler, fx. slægtebøger af Sophie Below, Marine Bilde, Sophie Brahe, Lisbet

Bryske, Jytte Gyldenstjerne, Anne Krabbe, Thale Ulfstand ofl. — Rejsedagbøger førtes af mange unge adelsmænd på deres studie- og turistrejser i det fremmede, de fleste er fra 1600tallet (fx. af Knud Bille, Christian Gersdorff, Tønne Juel, Christoffer Parsberg, Christen Skeel til Sostrup; Sivert Grubbes og prins Valdemar Christians er på latin).

Af andre, for samtidens offentlighed også ukendte arbejder kan nævnes en selvbiografi af rigsråd Jørgen Rosenkrantz, og en oversættelse af den franske statsmand Philippe de Commines memoirer ved professor Hans Mogensen 1574, som er bevaret i afskrifter og udgivet i vor tid.

En interessant, historisk-topografisk kilde er den „Visitatsbog", som biskop Jacob Madsen Vejle i Odense har ført i årene 1588—1605, og som på blandet dansk og latin indeholder oplysninger om hans besøg i stiftets kirker, disses forfatning og inventar, præster, degne, herregårde m. m.

D. OPLYSENDE (FAGLIG) LITTERATUR

Blandt de mange folkelige lægebøger er den ældste Christiern Pedersens En nøttelig Legebog 1533, uddragen, siger han selv, af latinske og tyske bøger menigmand til nytte og tjeneste *effther thi ath her ere icke mange Doctere eller Mestere i læge konst i disse land och Rige som den menige mand læge eller hielpe kunde.* Året efter udgav han en bog Om Urte Vand. Sprogligt har bøgerne stor interesse, bl. a. på grund af de mange navne på lægemidler, som træffes her for første gang i dansk litteratur. Især er plantenavnene talrige, og fra de to bøger samt fra nogle notitser, tilskrevne af Christiern Pedersen i en latinsk urtebog (Ortus Sanitatis 1517), kan i alt samles henved 350 danske plantenavne (til sammenligning kan anføres, at der hos Harpestræng kun nævnes ca. 150 plantenavne), hvorfor han nok kan tilkomme den ære også at kaldes „klassikern på den danska växtetymologiens område" (Otto Gertz).

Størst udbredelse fik imidlertid Henrik Smiths læge- og urtebøger, som udkom i årene 1536—1557 og derpå i en samlet udgave 1577: Henrich Smids Lægebog, som gentagne gange er blevet helt eller delvis optrykt (sidst i 1923) og derved sikkert i

nogen grad har været bestemmende for den folkelige lægekunsts ordforråd til vor tid.

Endnu almindeligere folkelæsning blev dog efterhånden almanakken. Dens forgænger kalenderen var fra messebøgerne vandret ind i de evangeliske salmebøger (jf. s. 157; således findes fx. i Hans Thomesens salmebog 1569 en kalender med forklaring på gyldentallet, søndagsbogstaven, kirkens festdage osv.), men fra 1570 trykkes imidlertid selvstændige danske almanakker, og 1591 påbegyndte Niels Heldvad sin meget omfattende almanakudgivelse.

For søens folk udkom nu den første lærebog i navigation: Søkartet offuer Øster oc Vester Søen, udgivet 1568 af den foretagsomme bogtrykker Laurentz Benedicht og for selve textens vedkommende i det store og hele oversat efter en lignende hollandsk

Illustration fra Søkartet 1568.

lodsbog (såkaldt „læsekort"), medens illustrationerne — landfortoningerne, d. v. s. de fra havet synlige landkendinger — i de nordiske afsnit er originale.

En interessant, men endnu uudgivet landbrugsbeskrivelse haves fra periodens slutning (NkS 351 d, 4°), nemlig en i 1601 ved Morten Andersen Horsens afsluttet oversættelse af de to første bøger af tyskeren Konrad Heresbachs på latin skrevne bog: Om bondeværk og havedyrkning. Arbejdet er imidlertid mere end en oversættelse. Den følger vel i anlæg og i visse afsnit Heresbachs bog, men den giver derudover adskillige originale partier, hvor vi får en omhyggelig beskrivelse af dansk landbrug, vistnok således som det blev drevet på Holbækgård i Rovsø herred, hvis ejer, landsdommer Movrids Stygge, har fremkaldt oversættelsen. Her fortælles bl. a. om markens dyrkning, dens gødning, pløjning, harvning osv., om fodring, om bygninger, landbrugsredskaber osv.

Trods reformationens danskhed blev dens skole dog helt en skole i latinens bånd, og det er derfor forståeligt, at kun få danske

skolebøger kom frem. I bevægelsens første år skal der i Viborg være udgivet en Abcd bogh paa Danske (1529), men den er nu tabt. Den første danske regnebog: Arithmetica, forfattet af Claus Lauridsen Skavbo, er ikke bestemt for latinskolen, men vel beregnet til privatbrug eller brug i de danske regne- og skriveskoler. Den er trykt i Paris 1552 under forfatterens ophold der og er skrevet i et jævnt, på sine steder fyndigt dansk. En anden Regne Bog fra 1552 er oversat af Herman Weigere (se frise s. 231). Enkelte af de latinske skolebøger har dog i denne forbindelse interesse. Det gælder således vokabularerne og synonymikkerne.

Også her er Christiern Pedersen foregangsmanden. Hans første tryk (1510) i Paris er en latinsk-dansk ordbog: Vocabularium ad usum Dacorum (ɔ: ordbog til brug for danske), omfattende godt 13,000 latinske opslagsord med oversættelse til dansk (se planche VII). At den fik en god modtagelse som skolebog, kan vel skønnes deraf, at den allerede 1514 og igen 1518 kom i nye udgaver. For eftertiden har den sin store værdi ved det righoldige danske ordstof, den bringer (ca. 8000 ord). — Lignende latinsk-danske vokabularer — af interesse ved speciellere ordstudier — blev senere udgivet af den skånske kannik Jon Turson (1561), af Henrik Smith (1563, se faksimile s. 244) og af Ribepræsten Mads Pors (1594). Også Jacob Madsen Århus skal i manuskript have efterladt et latinsk-dansk dictionarium, men dette såvel som hans øvrige håndskrevne sprogarbejder er gået tabt.

En latinsk synonymik af Henrik Smith: Hortulus Synonymorum (ɔ: en synonymernes urtegård), 1520, hvori enstydige latinske ord er ført sammen, indeholder også en del danske gloser og talemåder, som tillige samlet er anført i bogens slutning.

Som skolebog brugtes jo også Peder låles ordsprog (s. 23). Denne bog genoptrykte Christiern Pedersen (1515) og forsynede den latinske text med en udførlig latinsk kommentar, medens han ikke synes at have haft interesse for de danske ordsprog. Bogen blev i Christiern II's skoleanordning 1521 dømt til bål og brand, men er dog nok også efter den tid blevet anvendt ved undervisningen. I kirkeordinansen påbydes brug af (latinske) ordsprog i undervisningen.

Ordsprogssamlinger synes at have interesseret datiden. Vedel, som i sin Saxooversættelse (især i randnoterne) havde anvendt en del gamle ordsprog, optegnede i sine sidste leveår en samling ordsprog (GkS 3603, 8°). Peder Hegelund, som i Susanna og Calumnia havde gjort rig brug af

ordsprogene, udgav 1588 en „A B C aff bibelske Ordsprock", hvori der foruden de bibelske citater også er medtaget adskillige danske ordsprog, og af et overleveret fragmentarisk prøvetryk ses det, at han har gjort forsøg på at udarbejde en ny Peder Låle. Også Hans Christensen Sthen har efterladt sig en ordsprogssamling, og i et anonymt håndskrift (Rostgård 218, 4°) fra ca. 1580 findes ligeledes en større samling, som man — måske med urette — har tilskrevet Hans Thomesen. Om Vedels ordsprog se s. 228.

E. RELIGIØS LITTERATUR

Det var de religiøse spørgsmål, som i første række optog sindene, og i vækkelsens første årtier fremkom da også en række sprogligt og litterært betydende skrifter. For overskuets skyld kan de deles i 1. bibeloversættelser, 2. postiller, salmebøger og anden til gudstjenesten hørende litteratur, samt 3. religiøse stridsskrifter, satirer m. m.

1. Bibeloversættelser. Det måtte næsten være en selvfølge, at de danske bibeloversættere efter det personlige eller officielle brud med pavekirken i deres oversættelsesarbejde — for uniformitetens skyld og med tidens ærefrygt for ordet — nøje holdt sig til den udlægning af biblens ord, som Luther selv i sin oversættelse havde givet. Men Luthers bibeloversættelse gennemløb flere stadier.

Efter bruddet i 1517 havde Luther påbegyndt sit oversættelsesarbejde, men først under Wartburgopholdet 1521—22 samler han sig til en oversættelse af Det ny testamente, som udkom i september 1522 („Septemberudgaven"). Skønt trykt i 3000 exemplarer, var den revet væk i løbet af tre måneder, og allerede i december udkom derfor et nyt oplag („Decemberudgaven"). Den rivende afsætning varede ved, og i løbet af det næste tiår udkom adskillige udgaver og eftertryk. 1523 begyndte Luther at udgive en oversættelse af Det gamle testamente, og i 1534 udkom den første, af Luther selv besørgede samlede bibeloversættelse: Wittenbergbiblen på højtysk (hvilende på det kursachsiske kancellisprog og med benyttelse af det nordligste højtyske folkesprog). Denne text blev i den følgende tid kritisk gennemgået af Luther og hans nærmeste kolleger, bl. a. Bugenhagen og Melanchton, og resultatet blev en revideret bibel: Wittenbergbiblen af 1541, hvis anden udgave blev den tyske bibel indtil vor tid. Endelig i 1545 kom en ny udgave med kun få ændringer. For den nøjere undersøgelse af danske bibeloversættelser har gangen i det tyske oversættelsesarbejde sin betydning.

Muligvis allerede før flugten fra Danmark havde Christiern II sat en oversættelse af Det ny testamente i gang. Arbejdet blev nu fuldført under udlændigheden (i Wittenberg) af hans trofaste, huma-

nistiske ledsagere: Hans Mikkelsen, Christiern Vinter og Henrik Smith, der ligesom kongen selv var blevet grebet af Luthers virke, og i 1524 udkom i Leipzig det såkaldte Christiern II's ny testamente. Som Brøndum-Nielsen har påvist, er Evangelierne og begyndelsen af Apostlenes gerninger oversat af Christiern Vinter, resten af Apostlenes gerninger samt Apokalypsen af Henrik Smith, og Epistlerne af Hans Mikkelsen. Vinter var fra Mors, de to andre fra Skåne, og oversættelsen bærer da også tydelige vidnesbyrd om forfatternes dialektprægede sprog. Grundlaget var dels Luthers nylig udkomne arbejde (Decemberudgaven), dels (for Christiern Vinters vedkommende) Erasmus af Rotterdams latinske oversættelse (som også Luther satte højt), dog med jævnførelse af Luthers text. Bogen sendtes hjem, men vakte stor forbitrelse, især på grund af et foran trykt brev af Hans Mikkelsen, hvori han dels angreb pavedømmet og anbefalede den nye lære, dels rettede skarpe beskyldninger mod Christiern II's modstandere.

Sprogligt var denne oversættelse ikke lykkedes. Samtiden selv var klar over det. I sit bidske svar på Hans Mikkelsens brev siger Poul Helgesen: *thijn wanwittighed* (ɔ: ukyndighed) *giffuer tw til kende ther wdi, ath tw haffwer thet hwercken wdsæth aff latijne eller tydscke, men sompt aff thet ene oc sompt aff thet andet, oc fordi haffuer tw stwndwm sætt thet maal ther hwercken er Tydscke eller Danscke, och thet som effther Danscke maals natur oc eijedom schulde staa fore, haffuer tw seth bag oc saa forwendt, ath thet er hwercken forstandelige athsckild, eller beqwemmellige tilhobe kommet.* Og ikke mindst en folkelig skribent som Christiern Pedersen kunde sikkert for sprogets vedkommende samstemme med Poul Helgesen i, at der af en god malm var gjort en ond mønt: *mange kerde før ath de kwnde icke forstaa dansken i de Testamente som først vaare sette i lipsk* (ɔ: i Leipzig), siger han, og da han efter at have sluttet sig til den landflygtige konge gik over til den lutherske bekendelse, tog han sig på at oversætte Det ny testamente *paa ret danske At den menige almwe maa diss bedre forstaa det.* Grundlaget for hans oversættelse „Det ny Testamente Jhesu Christi egne ord oc Euangelia", som udkom i Antwerpen 1529 (og 2 år senere i en ny udgave), er Vulgata, men med støtte i Erasmus' og Luthers oversættelser. Han er fri i sin oversættelse uden dog at forfalde til den parafraserende stil, som kendetegnede hans gamle arbejde Jær-

Sancti Luce.

Oc hand ſagde thennom thendne lignelſe / En mand haff de it figentred plantit vti ſijn vijngard / oc hand kom atſpørendis fruct paa thet / oc icke fand / ſagde hand til vijngardens mand / ſee vti tre aar er ieg kommit ſøgendis fruct paa thette figentred / oc ieg icke finder / aff hud thet huor til ſkal thet ſtaa paa iorden? men thend ſuarrndis ſagde hannom / herre til ſtede thet end thette aar ſo lenge ieg foor graffuit om kring thet oc lagd møg / om thet tha wil bære fruct / bær thet icke / ther effter aff hug thet.

Lukas 13. 6–9 i Christiern II's ny testamente, Leipzig 1524 (Christiern Vinters oversættelse). Hel størrelse.

Tamper lørdag

Han ſagde Dem Denne lignelſe / En mand haade planted itt figen træ i ſin vingaard / Han kom och lette att fruct Der paa / Och fant ingen / Da ſagde han till vingaardz manden / See ieg haffuer kommet vdi tre aar och søt fructh aff Dette figen træ / och fant ingen Hug Det aff / Huor effter ſkall Det hær ſtaa

paa iorden Han ſuarede oc ſagde Herre lad Det en ſtaa Dette aar til ieg faar graffuit om Det / och gødet Det Om det vil en Da bære fructbær det icke da Saa hug Det ſiden aff.

Lukas 13. 6–9 i Christiern Pedersens ny testamente, Antwerpen 1529. Hel størrelse.

Oc hand ſagde dem denne Lignelſe / Der haffde en it Figen træ / ſom vaar plantet i hans Vingaard / oc hand kom oc lete at Fruct der paa / oc fant hende icke. Da ſagde hand til Vingaardzmanden / See / Jeg er nu i tre aar / huert aar kommen / oc lete effter Fruct paa dette Figen træ / oc finder hende icke / Hug det aff / hui forhinder det Jorden? Da ſuarede hand / oc ſagde til hannem / Herre / Lad det end bliffue dette aar / indtil ieg faar graffuit der om / oc møget det / om det vilde bære Fruct / Vil det icke / Saa hug det ſiden aff.

Lukas 13. 6–9 i Christian den tredjes bibel, København 1550. Formindsket størrelse (ca. 2 : 3).

tegnspostillen. Han følger nok sætning for sætning, men søger ikke at bevare eller gengive det enkelte ord.

Vil Gud vnde mig sin naade, da wil ieg vdsette det gamble Testamente paa danske i framtiden, siger Christiern Pedersen i forordet, men dette nåede han ikke. Derimod kom han endnu engang til at gøre en andens mindre vellykkede arbejde om. I 1528 havde Frans Wormordsen oversat Davids salmer. Wormordsen var indvandret fra Holland og tilstår selv, at han *er thet dantscke maal saa wbewan som eet wanwittigt* (ɔ: uforstandigt) *barn wdi bog ther først settis till sckole* og næppe vilde have kunnet foretage oversættelsen, om ikke lektor Poul (ɔ: Poul Helgesen) havde hjulpet ham. Ud fra en nutidsbetragtning kunde måske Wormordsens ortografi mere end selve texten virke stødende, men i al fald var Christiern Pedersen utilfreds med oversættelsen og udgav derfor (atter ud fra Vulgata og Luther; han kunde i modsætning til Wormordsen ikke hebraisk) i 1531 Dauidz psaltere, i en noget friere form end Det ny testamente og med vægt på rytme og velklang; egentlig, siger han, burde salmerne *vdsettis paa verss och rim om det vaare mueligt . . . men vaart tungemaall er faar meget grofft der til.* Den bundne stil og det knappe foredrag lå nu engang ikke for Christiern Pedersen.

I 1535 udkom Hans Tausens oversættelse af de fem Mosebøger, åbenbart tænkt som begyndelsen til en fuldstændig oversættelse af „Det gamle Testamente", som titlen lød. Han har benyttet såvel den hebraiske grundtext som Vulgata og Luthers oversættelse (1523), måske også Septuaginta (den græske oversættelse af Det gl. test.), og jævnlig givet en korrektere text end Luther. Hans oversættelse er formentlig vor mest særprægede bibeloversættelse fra ældre tid, djærv og kraftig (ofte med emfatisk fremdragelse af sætningsled), folkelig og levende i udtrykket (bl. a. ved anvendelse af småord som *dog, selv, heller, vel* osv.). Ordforrådet er righoldigt, ofte hjemliggjort (Esav går med *armbørst,* Abraham planter en *affwilgaard,* Tabernaklets gulv kaldes *kirckeguluet,* osv.) og kun med ganske få fremmedord. Jysk-fynske ordformer forekommer her og der.

Da reformationen var en kendsgerning, meldte sig kravet om en samlet bibeloversættelse, her som i andre protestantiske lande (England dog undtaget) hvilende på Luthers text. Sverige fik sin bibel i 1541, kaldet Gustav Vasas bibel, oversat af ærkebispen Laurentius Petri med hjælp bl. a. af broderen Olavus Petri og navnlig

støttende sig til Wittenbergbiblen af 1534; sproget er stærkt arkaiserende. Også den første danske bibel gav eftertiden navn efter landets konge: Christian den tredjes bibel, 1550. Dette sprog-

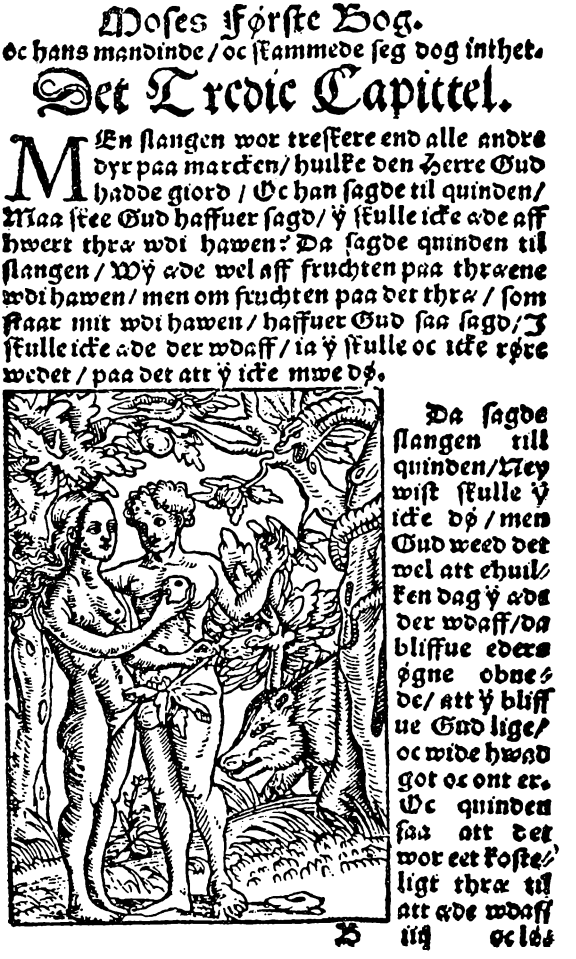

Moses Første Bog.
oc hans mandinde / oc skammede seg dog inthet.

Det Tredie Capittel.

MEn slangen wor treskere end alle andre dyr paa marcken / huilke den Herre Gud hadde giord / Oc han sagde til quinden / Maa skee Gud haffuer sagd / ÿ skulle icke æde aff hwert thræ wdi hawen? Da sagde quinden til slangen / Wÿ æde wel aff fruchten paa thræene wdi hawen / men om fruchten paa det thræ / som staar mit wdi hawen / haffuer Gud saa sagd / I skulle icke æde der wdaff / ia ÿ skulle oc icke røre wedet / paa det att ÿ icke mwe dø.

Da sagde slangen till quinden / Ney wist skulle ÿ icke dø / men Gud weed det wel att ehuilken dag ÿ æde der wdaff / da bliffue eders øgne obnede / att ÿ bliffue Gud lige / oc wide hwad got oc ont er. Oc quinden saa att det wor eet kostelig thræ til att æde wdaff

B iiij oc lø-

Hans Tausens oversættelse af Mosebøgerne 1535 fol. B iiij^{v}.

lige hovedværks forhistorie kender vi kun i store træk. Vi ved, at Christian III personlig interesserede sig stærkt for arbejdet, selv i detaljer, og at han (ifølge Hans Thomesens ligtale) formanede bibelkommissionens medlemmer „de lærde mænd, som var sysselsatte med denne oversættelse, at de, skønt de ingenlunde var ukyn-

dige i grundsproget, dog allerhelst, så vidt det var muligt, skulde følge Luthers spor, og sætte sig til opgave, så vidt sproget tillod det, at efterligne hans tyske oversættelse". Disse lærde mænd var den sjællandske biskop Peder Palladius, professorerne Johannes Machabæus og Niels Hemmingsen, kanniken Hans Henriksen og præsten Peder Tidemand. Men denne kommission har næppe påbegyndt sit arbejde før omkring 1545, og foran dens medlemmer har der sikkert ligget et samlet arbejdsgrundlag, en fuldstændig første oversættelse af ingen ringere end — Christiern Pedersen! I forordet til en lille traktat fra 1543 nævnes nemlig *den store Danske Bibel, som nu Erlig, fornumstig, wiis oc vel lærd mand Mester Christiern Pederssen som vor Canick i Lund, med stoor fliit paa ræt forstaandeligt Danskt maal wdsæt hafuer, efter vor Naadigste Herris Konglig Maiestatz Ordinantz, med vort Vniversitetz fuldburd oc myndighed ded aller snariste der Gud altmectigste giifuer naaden oc efnen til paa prentten kommendis, oc til alles voris lycke oc vælfærd til liif oc siæl, wdgaangendis vorder*; og ligeså ses det af nogle regnskaber, at Christiern Pedersen af de ved bibelsalget indkomne penge har fået et vist beløb *fore han wdschreff først bibellen.*

Atter møder vi da her — ved tidens største sproglige bedrift — mester Christiern Pedersen. Men i øvrigt tier historien. Vi kender desværre ellers intet som helst til dette første bibeludkast og kan derfor ikke afgøre, hvor stor eller liden andel han har haft i den endelige text. At hans udkast har undergået betydelige ændringer, må fremgå deraf, at kommissionen i sit revisionsarbejde ses at have lagt Wittenbergbiblen af 1545 til grund i et og alt, og denne har været ukendt for Christiern Pedersen, som på grund af en sindslidelse 1544 havde fået ophold i Helsinge præstegård i Nordsjælland. På den anden side er der forhold, der tyder på, at kommissionen dog ikke har rettet stil i Christiern Pedersens udkast. I en fortale, sikkert skrevet af Palladius, citeres adskillige skriftsteder, som ikke stemmer med de tilsvarende i selve oversættelsen, men er oversat efter Vulgata, og i et andet oversættelsesarbejde af Palladius fra omtrent samme tid er de benyttede bibelcitater også forskellige fra bibelens, men glosemæssigt ofte i nærmere overensstemmelse med Lutherbiblen 1545.

Biblen blev trykt af Ludvig Dietz (s. 124) i løbet af to år og udsendtes i 3000 exemplarer. Hver kirke skulde købe et exemplar. Bibeloversættelsens sprog vil senere blive nærmere omtalt (§ 50 C),

Pante J.

nſf Pinna pinne. dun eller lidē fier
thet mercker oc ſpitz paa torn el
ler øwerdel aff noget
nſm Pinirap⁹ pi. ſō ficter mz ſwerdh
nſn Pinnaculum pinniculi. øuerſte
del paa torn huſſ eller andet
m vl̄ f. Pin⁹ ni. gran.
nſf Pinaſter pinus ſylueſtr; mire al
n a o Pinguis hoc gue. feed (titudis
v n t Pinguesco cis cere. at beginde
v a t Pinguefacio cis (at worde fed
cere eci ctum. fed at gøre
v n pa. Pinguefio pinguefis pinguefac
tuſſum. fed at worde
v a t Pingo is ere xi ctū. at male
v a t Pinſo is ere pinſui piſtū vel pin
v a p Pinſo as are (ſitum. ath bage.
aui atū. idem ſignificat.
v fre. Pinſito as are aui atum. ydeli-
v a t Pindo pindis pin (ge at bage
dui pinſum. at bage
nſm Piſtor piſtoris. bagere
nſf Piſtrix piſtricis. bagerkone
nſf Piſtura re. bager embed.
n a o Piſtori⁹ a ū. ſō hør til bagere
n a o Piſtoricus a um. idem ſcat.
nſn Piſtrinū ni. bagerſſ
nſf Piſtrina ne. idem ſcat
nſf Piſtrilla le. hand quern
n a o Piſtrinēſis h° ſe. ſom hør til ba-
nſn Piſtillum piſtilli. ſtø- (gerſſ.
dere aff mortere.
v n q Pipio is ire iui itū. at pippe.
nſn Piper piperis. peber
nſn Piperi indeclinabile idem ſcat.
n a o Piperat⁹ a um. pebret
n ſ cō. Pirata te. ſøø røwere
nſn Pirateriū rij ſted ſō ſø røuere bo
nſf Piſa piſarū. en ſtadz naffn. (paa
nſn Piſum piſi. erth
nſm Piſcis piſcis. fiſk
v d p Piſcor arʒ ari atuſſū. at fiſke
nſm Piſcatus us ui. fiſke ry
nſf Piſcatio onis. idem ſcat
n a o Piſcatori⁹ a ū. ſō hør til fiſkere.
cōpl̄. Piſcatoria nauis. fiſkere ſkib
n a o Piſcatori⁹ a ū. ſō hør til fiſkere.

Pante J L

nſm Piſcari⁹ rij. man ſom ſelger fiſk.
nſf Piſcaria rie. fiſke korff
n a o Piſcoſus a ū. fuld aff fiſk
nſm Piſculentus ti. ſted ſō fult fiſker
n a o Piſcinalis ⁊ hoc piſcina (vdy
le. ſom hør til fiſke
nſf Piſcina ne. fiſkewā eller dam
v n p Pitiſſo as are aui atū. lidet ath
nſf Pituita te. ſnue. (dricke
n a o Pituitoſ⁹ a ū. ſō er fuld aff ſnue.
nſf Pix picis. bijg

Pante L.

v n ſ Placeo es ere eui citū. at tecke
n a o Placid⁹ a ū. teckelig eller mild
aduer. Placide. tackelige vl̄ midelige.
v a p Placido as are aui atū. teckelig
nſn Placitū ti. ſom (vl̄ mildat gøre
er effter nagens vilge
v a p Placo placas are aui atum. ſact
modig eller mild ath gøre
n a o Placabilis h° le. ſactmodig el-
nſf Placenta te. kage (ler mild
nſf Plaga ge. ſaar ſlag garn ſtorth
rum paa hiemelen eller iorden. qđ a
grecis clima appellatur. Virgilius li-
bro. vij. In medio dirimit plaga ſolis i-
iqui. thz mercker oc huyt klede
nſf Plagula le. lidet ſaar ſlag eller
nſm Plagiarius plagia- (garn.
rij. then ſom gør ſaar
nſm Plagiator toris. idem ſcat
nſm Plagioſus ſi. ſkolemeſter ſom
v n p Plago as are aui (altijd ſlar
atum. ath plawe eller pyne
n a o Planus a um. ſleet.
aduer. Plane. offuēbarlige vl̄ ſlettelige.
nſf Planities tiei. ſleth hed
nſf Planitudo inis. idem.
n a o Planidus a ū. idem qđ planus.
v a p Plano as are aui atum. ſleet ath
nſf Planula le. hoffl (gøre
n a o Planipes dʒ. ſō hauer ſlette fød
nſf Planta te. ſodeblad eller plante
nſn Plantoria orū. ymper eller plan
nſn Plantariū rij. ſted (ter ſō fløttis
ſom ymper voxe paa.
cōpl̄. Plātigere arbores tre ſom beere

A

Christiern Pedersen: Vocabularium ad usum Dacorum. Udgaven 1518. Fol. Rjr. Jf. s. 148.

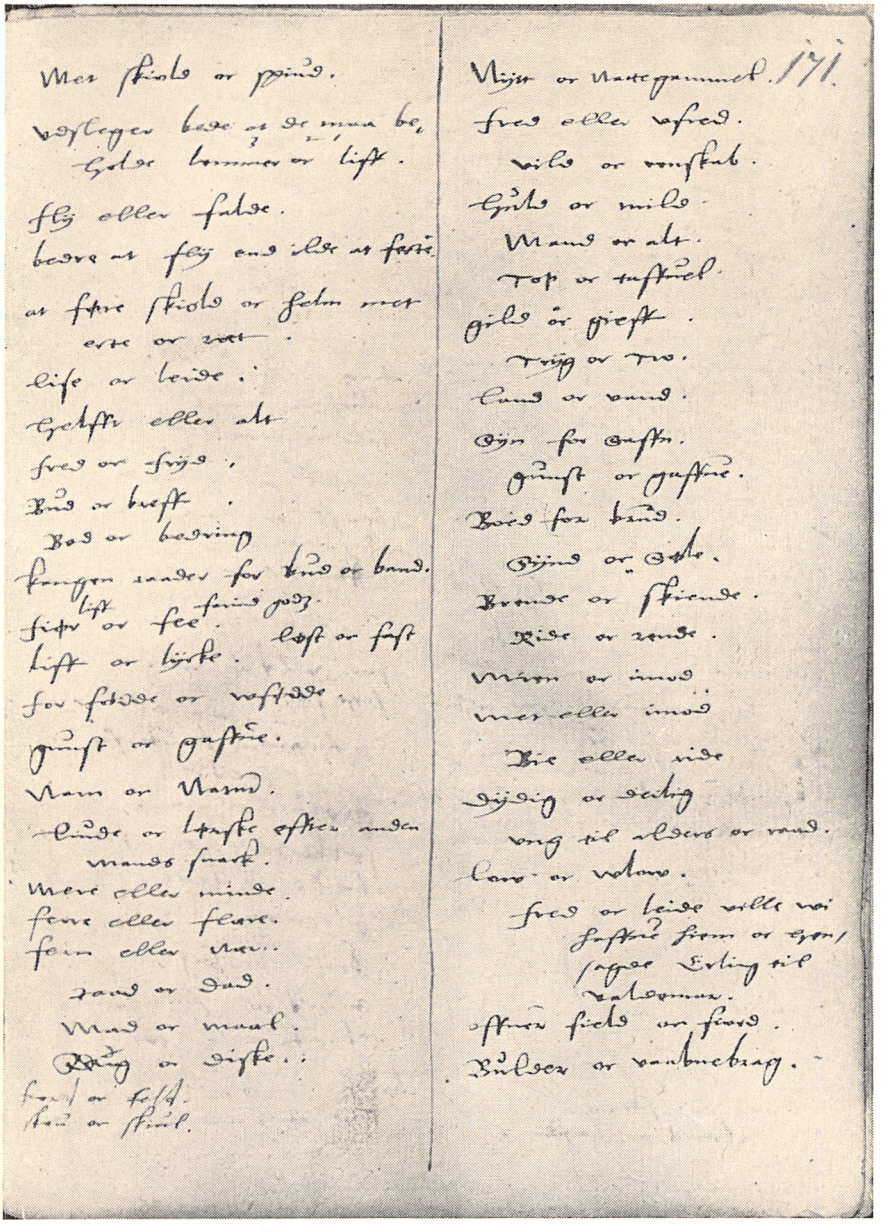

Met skiold or spiud.
vdsleger bede at de maa be,
holde lemmer or lift.
flij eller falde.
bedre at flij end ilde at ferte.
at fære skiold or helm met
erte or rœt.
lise or leide.
helfft eller alt
fred or frijd.
Bud or breff.
Bod or bedring
kangen raader for bud or band.
fiær lift or fee. farind godz.
lift or lijrke. læst or fast
for fødde or wfødde.
gunst or gaffue.
Nam or Narm.
lude or lærske efter anden
mands snack.
Mere eller minde.
ferre eller flære.
fern eller nær.
raad or dad.
Mad or maal.
Rug or diske.
[illegible] or [illegible].
[illegible] or [illegible].

Nijt or Nattegammel. 171
fred eller vfred.
vild or venskab.
huld or mild.
Mand or alt.
Top or tuffuel.
gild or gieff.
Trijg or Tro.
land or vand.
Sijn for Saffn.
gunst or gaffue.
Boed for brud.
Sijnd or Sæle.
Brende or skiende.
Ride or rende.
Miren or imod
met eller imod
Bie eller ride
dijdig or derlig
vng til alders or raad.
low or wlow.
fred or leide ville wi
haffue hiem or hen,
sagde Erling til
valdemar.
offuer field or fiord.
Bulder or vaabnebrag.

Vedels optegnelsesbog (Rostgaard 219,4 s. 171). Jf. s. 224.

men sammenfattende kan her siges, at dens sprog stort set står som det fuldgyldige udtryk for den nu — navnlig gennem Christiern Pedersens arbejder fremelskede — anerkendte danske skriftnorm, regelmæssig og enkel i ortografien, i ordforråd og ordvalg udpræget dansk, med kun få germanismer og oversættelseslån og endnu færre fremmedord, og i sin stil med et jævnt foredrag, fri for de dagligdags drastiske udtryk, som ellers prægede flertallet af reformationsskrifterne, men rigtignok også — såvidt det er muligt nu at måle ud fra samtidens indstilling — uden den ophøjethed og patos, som man vilde have kunnet forlene oversættelsen med ved blot en svag anvendelse af poetiske eller arkaiserende ord og udtryk. Men en sådan stræben efter en kunstfærdig sproglig patina lå ikke for Christiern Pedersen og næppe heller for nogen af kommissionens medlemmer.

1587 var oplaget udsolgt, og Frederik II befalede da det teologiske fakultet at sørge for en ny udgave. Denne gang har vi gode oplysninger både om de førte forhandlinger og om arbejdets fordeling blandt de sagkyndige (endnu en gang var Niels Hemmingsen med, han reviderede Det ny testamente). Kongen oplevede imidlertid ikke den ny udgave, som dog kom til at bære hans navn: Frederik II's bibel og udkom i stort tospaltet folioformat 1589. Texten afviger kun fra Christian III's bibel ved ændring af ganske enkelte ord og vendinger, men man medtog nogle af Luthers fortaler til epistlerne samt til Johannes' åbenbaring. Hermed var dette århundredes bibeloversættelsesarbejde endt.

2. Postiller, salmebøger m. m. De monumentale bibeludgaver blev jo ikke folkebøger. Skulde lægmand læse biblens ord, de til søndagens gudstjeneste knyttede nytestamentlige texter (perikoperne), måtte han enten ty til særudgaver af disse søndagstexter, hvoraf der vistnok tryktes en del, navnlig i udlandet, eller også til postillerne, hvor han i tilgift fik en længere udlægning af epistlen eller evangeliet. Postillen omfattede således efter sit anlæg såvel en bibeloversættelse som en prædiken, og ser man bort fra de underholdende folkebøger, fandtes for den selvstændige og betydende personlighed næppe et virksommere sprogligt udstrålingsfelt end det, der gik gennem postillen, som man også var kendt med fra ældre katolsk tid (s. 24). 1515 udgav Christiern Pedersen anonymt i Paris det digre værk *Alle Epistler oc Euangelia som lesiss alle Søndage om aared, sammeledis Jule dag Paaske dagh, Pingetz*

dag, meth deriss vdtydning oc glose oc eth Jertegen till huer dag etc., den bog, som senere blev kaldt for Jærtegnspostillen, og som han (på grund af de mange „jærtegn og fabler") efter sin overgang til lutherdommen bitterligt angrede. Værket er typisk for Christiern Pedersens sproglige arbejde: en bred og omstændelig udlægning, men jævn og let forståelig for den læge læser. Denne sproglig-demokratiske fremstillingsform, der var bevidst og tilsigtet, blev natur for ham. Evangeliet skal være tilgængeligt for de enfoldige: *Hagde nogen aff dem* (ɔ: apostlene) *screffuit euangelia till danmarchiss Righe Da hagde han dem visselighe screffuit paa ret danske saa alle det forstondet hagde thii hwert menniske bør ath kwnde dem paa sit egeth maall.* Og bogen fik da også stor udbredelse, kom i nyt oplag 1518 og var endnu længe efter reformationen yndet læsning.

Fra reformatorernes kreds kan nævnes Hans Tausens Postil 1539, århundredets omfangsrigeste og mest originale. Den består af tre dele: Vinterdelen, Sommerdelen og Passionshistorien og tog først og fremmest sigte på at give sognepræsterne stof i hænde, så de kunde betjene sognefolket *synderlig paa landsbyerne, der som bode presterne oc folkene pleye gierne almindig att werœ enfoldigste.* Værket giver vel et godt bidrag til belysning af tidens prædikenstil, men det føles dog stærkt, at Tausens prædikener her mere er skrevne end talte.

Vil man høre exempler på det bedste af reformatorernes friske, folkelige talekunst — helt forskellig fra den formalistiske retorik, som de fremmeligste gejstlige i periodens slutning så småt begyndte at dyrke, og som derefter florerede i den lærde tid — skal man lytte til Peder Palladius, når han på visitats taler til menigheden om den ny lære, dens kirkeskikke og disses religiøse betydning osv., således som han (antagelig omkring 1541) har resumeret og nedskrevet sine taler i den mærkelige Visitatsbog (jf. s. 206 f.), som han næppe et øjeblik har tænkt sig at offentliggøre, og som kun er bevaret i en afskrifts afskrift, der først blev fremdraget i 1866.

Mens prædiken jo ikke var ukendt i den katolske tid, var dansk salmesang i kirken noget helt nyt. Her stod de danske prædikere, som de kaldte sig, egentlig på bar bund. Og da ingen af dem synes at have haft større lyriske evner, var den nærmeste udvej at oversætte tyske salmer. I den første salmebog, Malmøsalmebogen 1528 ved Claus Mortensen, der nu kun kendes gennem et eftertryk fra 1529, trykt i Rostock, var da også 22 af de 37 numre

oversættelser af Luthers salmer. I 1533 kom en ny udgave af salmebogen, som nu kun kendes i et ufuldstændigt exemplar, men hvis sproglige rettelser ikke lader tvivl tilbage om, at den skyldes Christiern Pedersen. Ortografien, grammatiske rettelser og nogle små gloseændringer er typiske for ham, og bogen er også trykt i hans trykkeri og (som det herefter blev skik) forsynet med en kalender, der er et ordret aftryk af den kalender, som fandtes i hans gamle tidebog. Denne salmebog blev igen (1544) omarbejdet af Hans Tausen, og i flere af de mange eftertryk af hans salmebog (tidligst i en udgave fra 1556) er — som det senere blev skik — som tillæg indføjet søndagens evangelier og epistler, der vel ofte var de eneste bibeltexter, som lægmand gennem tiderne havde for øje.

1569 kom Hans Thomesens store salmebog: „Den danske Psalmebog met mange Christelige Psalmer, ordentlig tilsammenset formeret oc forbedret", indeholdende ialt 269 med melodier forsynede salmer, hvoraf ca. 150 var nye (af disse var godt halvdelen af danske forfattere, 49 havde han selv digtet), og denne salmebog, der var gennemset af universitetsprofessorerne, blev ved kongelig bevilling påbudt som kirkens officielle sangbog. Hermed havde vi da fået vor første autoriserede salmebog, som fortsat blev optrykt indtil 1699, da Kingos salmebog afløste den. Man kan vist sige, at denne autorisation kom lidt for tidlig, — i al fald for tidlig til at vor første betydende salmedigter, Hans Christensen Sthen, kunde blive repræsenteret. Hans salmer og åndelige sange, i En liden Haandbog (1578) og En liden Vandrebog (vistnok udgivet 1591; men det ældste bevarede tryk er fra beg. af 1600tallet), måtte da ved egen kraft søge ud til folket, hvilket også lykkedes.

Af andre håndbøger skal nævnes vor første Alterbog, udgivet 1556 af Peder Palladius, som selv bringer denne betegnelse i forslag i forordet, mens titlen lød: *Søndagers oc hellige dagers Epistler oc Euangelia met Collecter, oc andet at bruge vdi Christi Naduere efter Ordinantzens lydelse;* perikoperne heri fulgte nøje 1550biblen. Bogen afløstes først af den nye alterbog 1688. — Luthers Katekismus blev oversat bl. a. af Sadolin, Wormordsen og Palladius og optoges af sidstnævnte i „*Enchiridion . . Een Haandbog for Sogneprester*", som fra 1538 og fremefter kom i en lang række udgaver. — Niels Hemmingsens evangeliepostil: Postilla (1561), kom i dansk oversættelse 1576 og har sikkert tjent som norm for den føl-

gende tid, ligesom andre af hans håndbøger på en stiftssynode i Odense blev fremhævet som mønstergyldige.

Af den øvrige righoldige litteratur (for største delen oversættelser): opbyggelige skrifter, bibeludlægninger, prædikener, bønnebøger (nu også, efter Luthers Betbüchlein, kaldet bedebøger), religiøse digte m. m. kan næppe noget enkelt værk siges at have tilført sproget noget nyt ud over, hvad de allerede nævnte kilder giver, så interessante de end kan være til nærmere belysning af den enkelte genre eller den enkelte forfatter. Herom må der da henvises til litteraturhistorien.

3. Religiøse stridsskrifter, satirer m. m. Disse kilder hører kampårene til. Fra forhandlingerne 1530 ff. foreligger flere officielle indlæg fra begge parter. Fra de evangeliske prædikanters side findes to beretninger om forhandlingerne på herredagen i København, den såkaldte Malmøske beretning (1530), udgivet af Peder Laurentsen og bl. a. indeholdende de berømte 43 artikler, som Hans Tausen formentlig er hovedforfatter til, samt den stærkt polemiske Viborgske beretning (1530), forfattet af Jørgen Jensen Sadolin. — En redegørelse for de nye kirkelige forhold i Malmø med angreb på papismen gives af Peder Laurentsen i den såkaldte Malmøbog (1530). — Fra katolsk side, ved Poul Helgesens pen, udkom 1533 *Menige Danmarkis Rigis Biscoppers och Prelaters christelige oc retsindige geenswar till the Lwtheriansche artickle.*

De mere privat førte fejder samler sig stort set om de to lejres djærve penneførere: Hans Tausen og Poul Helgesen. Om deres sprog nærmere nedenfor (§ 50 D); om de enkelte stridsskrifter henvises til litteraturhistorien.

Af satiriske skrifter kan nævnes de anonymt udgivne oversættelser Dialogus 1533, et spottedigt over den katolske messe (forlægget er et digt af den schweiziske reformator Nicolaus Manuel), og Peder Smed og Adser Bonde, først kendt fra udgaver 1559 og 1577, men vistnok oversat før 1530 fra en tysk satire. Begge, og da navnlig den sidste, er gjort hjemlige ved en godt gennemført lokaliseren af stednavnene.

F. DIGTNING

Med bogtrykket fik de såkaldte folkebøger, oversættelser af internationale, middelalderlige småromaner, mulighed for at trænge ud til alle læsende kredse, og de har formodentlig mere end nogen

anden litteratur fremmet læselyst og læseevne. Men de er for største delen gået til, og ud over denne ansporende virkning kan de næppe siges at have nogen sproglig betydning. Det er bøger som Historie om Sigismunda (1591), Griseldis (1550erne), begge fra Decameron, Historie om tvende købmænd (1599), Fortunatus (1575), Historie om dr. Faust (1588), osv. Også fortællingen om Til Uglspil har været kendt før 1571. — Af større værdi er Christiern Pedersens udgave af *Kong Olger Danskis Krønicke* (1534) og da især *Keyser Karlls Magnus Krønicke* (1534). Den franske Holger Danske-text havde han fundet i Paris, og da han ikke forstod fransk, lod han den oversætte til latin, hvorfra han igen fordanskede den. Som grundlag for Karl Magnus benyttede han Ghemens udgave (s. 26), men gennemførte en fuldstændig sproglig modernisering, ortografisk og glosemæssigt, hvad der for os er af den største værdi til bestemmelse af sprogudviklingen (jf. §§ 49 A, 52 A).

Af andre oversættelser (fra plattysk) kan nævnes Rævebogen (1555), oversat af Herman Weigere (broder til Henrik Smith), hvis skånskprægede sprog tydeligt spores. Oversættelsen har et meget stort ordforråd. — Videre de sprogligt mindre betydelige Broder Russes historie (1555) og Dødedansen (1550erne).

Kun inden for dramaet ydede århundredet noget originalt dansk af betydning. Her får vi nu en gengivelse af tale og samtale, og selv om man ikke må vente at finde en tro kopi af datidsmenneskers talesprog — de overleverede texter er alle i metrisk bunden form — får vi dog gode bidrag til talesprogets speciellere ordforråd, de mere dagligdags eller følelsesbetonede udtryk, de kurante fyndord og den gængse fraseologi, samt her og der vel også spor af de forskellige sproglag i det danske samfund. De fleste foreligger i håndskrifter (de var beregnet til at skulle høres og måske navnlig ses, men ikke læses) og er først blevet udgivet i vor tid. Helt middelalderligt er helgenspillet om Knud Lavard: Ludus de Sancto Canuto duce (Thott 1409, 4°, slutn. af 1500tallet). Fra kort efter 1500 ved vi, at der her og der, navnlig ved skolerne er blevet opført spil af forskellig art (mysterier med emner fra lidelseshistorien eller fra helgenlegender, også kaldet mirakler, moraliteter med personifikationer af dyder og laster, eller farcer, der var yndede som fastelavnsspil). I et håndskrift (Thott 780 fol., 1500tallet) er bevaret tre skuespil, som har hørt til Odense Vor frue skoles repertoire i rektor Christiern Hansens tid. Han har selv over-

sat mysteriet Dorotheæ Komedie (fra latin); de to andre er moraliteten Paris' dom og farcen Den utro hustru, ligeledes sikkert oversættelser. Også rektor (senere biskop) Peder Jensen Hegelund lod sine skoledisciple opføre skuespil; et af disse Susanna (oversat fra latin) blev trykt 1578, og i et hertil knyttet mellemspil, en monolog af Calumnia (ɔ: bagtalelsen), giver han et originalt bidrag. Det er dog først med Viborgpræsten Hieronimus Justesen Ranch, at vi får en helt frigjort og original skuespilforfatter. Hans skuespil Kong Salomons hylding, opført 1584 ved prins Christians hylding på Viborg landsting, blev trykt i 1585, mens to andre: Samsons fængsel (1599) med indlagte sange og således vort første danske syngespil, og Karrig Niding (vistnok 1598), først kendes fra senere tryk. Til genren hører endvidere Hans Christensen Sthens Kortvending.

Endelig begynder nu nedskrivningen af folkeviserne (s. 27). Det var blevet mode i adelige kredse, tidligst blandt Christian III's hofadel, at anlægge poesibøger, senere også stambøger, hvori viserne indførtes. Denne mode varede ved næsten 1600tallet ud, og fra slutningen af 1500tallet har navnlig adelsdamerne været flittige samlere og afskrivere, skønt man skulde mene, at i det mindste mange af skæmteviserne ikke netop egnede sig for fruerstuen. Sprogligt er de ca. 40 overleverede visehåndskrifter et meget uensartet materiale, uden større betydning for beskrivelsen af normalskriftsproget, som de gennemgående afviger stærkt fra, men til belysning såvel af enkeltpersoners skriftsprog som af dialektale forhold har de selvsagt interesse. Et resultat af blivende og almen sproglig betydning bragte denne mode dog eftertiden gennem Vedels folkeviseudgave: *It Hundrede vduaalde Danske Viser* (1591), sædvanlig kaldet Hundredvisebogen, der var tilegnet dronning Sofie, på hvis anmodning den var blevet til. Hans textbehandling er efter de seneste undersøgelser (Agnes Agerschou) ret forskellig for de forskellige viser. Enkelte (taget fra flyvebladstryk) synes at være ret nøjagtige optryk, i andre synes redaktionen „foretaget under to Synspunkter: et arkaiserende-poetisk paa Linie med den middelalderlige Vises Sprog- og Stilforhold og et moderne, regelbundet i Overensstemmelse med den af Østdansk bestemte sproglige Norm" (fx. rettes *Vorm hin vnge suend* til *Orm hin vnger Suend, til iorde* > *til sorten Iord, kongen blegnit* > *Kongen hand blegnet,* osv.), dog kan der også her forekomme islæt af „Vedels egen subjektive vestdanske Sprogfornemmelse", og ende-

lig forekommer „Viser, hvis Forhold til den benyttede Kilde er af en saadan Art, at vi her maa tale om en helt fri Tekstbenyttelse, ja, de er snarere at anse for selvstændige poetiske Produkter“ (herhen hører også flere interpolationer, fx. den bekendte næstsidste strofe i den første Dagmarvise: *Hun kom vden Tynge hun kom met Fred, hun kom goden Bonde til lise : Haffde Danmarck altid saadanne Blomster, mand skulde dem ære oc prise*). — Endnu en samling viser (kærligheds- og elskovsviser) havde Vedel planlagt, og af denne samling udgav Mette Gjøe 1657 første del: Tragica. Hundredvisebogen blev i 1600tallet optrykt gang på gang.

Folkevisehåndskrifterne. Ældst er det håndskrift, man efter dets form (når bogen er opslået) har kaldt Hjertebogen (Thott 1510, 4°), skrevet i årene 1553—55 af den kongelige køgemester Albert Muus. Videre af kendte hss. fx. Karen Brahes foliohs. (kaldet således, fordi det findes i hendes bibliotek, nu i Landsarkivet, Odense), skrevet mellem 1548 (måske 1578) og 1583, muligvis på Engelsholm, Nørup s., Tørrild hrd., for Margrete Lange; sproget er stærkt nørrejysk præget. Sten Billes hs. (også i Karen Brahes bibl.), delvis skrevet med hofsinden Jens Billes hånd 1555—59; sproget er østdansk dialektpræget. Langebeks kvarths. (NkS 816, 4°), påbegyndt 1562, delvis med kancellisekretær Johan Venstermands hånd (se faksimile s. 136), men iøvrigt videreført af en lang række adelige og skriver-hænder og ligesom flere andre hss. indeholdende adskillige tyske viser. Dronning Sofies visebog (hs. i Kgl. bibl. Stockholm), fra ca. 1575—1600. Langebeks folio (NkS 458 fol.), fra samme tid. Rentzels hs. (GkS 2397, 4°) og Svanings hs. a og b (NkS 815, 4°), begge ejet og vistnok også begge anlagt af Vedel, som har indskrevet flere af viserne deri. — Fra 1600tallet hss., som har tilhørt Anne Basse, Sofie Sandberg, Anne Urop, Anne Krabbe, Anne Munk, Anne Gyldenstjerne, Christense Juel, Ide Gjøe, Vibeke Bild ofl.

En særlig, af litteraturforskerne udskilt gruppe folkeviser er skæmteviserne, vel navnlig sunget ved drikkelag og anden lystig festlighed og nok med mange kulturhistorisk interessante drag, men også ofte med et krast og vulgært indhold og tilsvarende ramme gloser. De findes såvel i adelsvisebøgerne som i flyveblade. Sammesteds forekommer videre en række historiske, episke, moraliserende og lyriske viser, som vel bringer et fyldigt ordforråd, men derudover ikke har større sproglig interesse.

nen tøckis gaat och rat ath vere Thi ieg er vel til fredz huad larde oc vise sige her po Men wlerde danuittige muncke skulle icke dømme her om Skulle ieg set Dansken eff ter den Latine som S Jheronimus screff/ Da hagde der ingen forstondet hende/ Hun hagde och huercken hafft hoffuit eller hale/ Som huer kan selff see oc mercke aff de an dre Psaltere som før vaare vdsette Alle ke re det paa / ath de kwnde icke forstaa den Det sker fordi/ath de som den vdsette ville stray saa lettelige sette ord effter ord lige sō dē tøckte at de lydde/ Oc de ville icke gøre den vmage ath søge och lede i gode bøger effter den rette mening aff ordene / Ath de kunde siden vdset den rette mening aff den som dē alder mest burde at gøre/ Thi at or dene i Latinen haffue tit en anden mening en de stray synis (at haffue aff huer mand) ✿ Huo som vil noget vdsette aff Latine Hebraiske eller Gredske/ Han skal det saa vdsette/ath alle andre som ere aff det twin gemaall kūde det vel forstaa/ Ellers vaare det bedre ath han lode det betemme Thi at de som den lase oc kunde icke forstaa den De fonge lede der aff till Gudz ord/oc ke dis siden ved ath lase den/ Och sige huad skulle wii gøre meth disse bøger/wii forstaa den icke/ Det er flensborgis Danske (thi man taler der Danske och tydske till hobe) Disse ord haffuer ieg hørt aff mange / De sige oc saa almidelige i Danmark som alle vel selffue vede Tager fordi dette føye ar beyde til tacke til Gud vil vnde mig naade till ath vdsette mere paa Danske/ Huilken ske loff/tack/heder och ære aff alle sene cre ature till ewindelig tid Amen

Denne Psaltere er vdset paa Danske aff Christiern Pe son vaar Cannick i Lund och prentet i Andorp ✿ Aar effter Gudz byrd M D xxxi

48. DANSKENS KAAR

Folkesproget var dansk til Danevirke (s. 34). Der taltes endnu dansk i Svans, måske også i Kosel. Derimod blev rimeligvis nu omgangssproget i de sydligste dele af Michaelis landsogn (Husby og Skovby) ved Slesvig plattysk, men så langsomt gik fortyskningen, at man endnu ca. 1730 her kunde høre dansk brugt som familiernes hjemmesprog. I Ostenfeld holdt dansken sig til hen i 1700tallet. Her er altså kun tale om en ganske ringe forskydning ved sydgrænsen, og dog blev netop reformationsårhundredet på sin vis skæbnesvangert for sprogudviklingen i Sønderjylland.

Medens latinen i det øvrige land afløstes som kirkesprog af dansken, blev i store dele af Sønderjylland plattysk det religiøse

Frise: Christiern Pedersen: Dauidz psaltere. 1531. fol. Tvij^{v}—Tviij^{r}. Jf. s. 152.

opbyggelsessprog. Vi savner oplysning om enkeltheder, men kan dog skønne, at det var den gamle stiftsinddeling, som blev bestemmende. Ribe stift omfattede mod syd Hvidding—Højer—Tønder—Lø—N. Rangstrup herreder samt dele af S. Rangstrup, Gram og Frøs herreder (se kort s. 164). Als hørte under Fyns stift. Til Slesvig stift hørte således hele Sydslesvig og det østlige Nordslesvig (lige til Sest ved Kolding). At den katolske gejstlighed i Sydslesvig for en stor del havde været tysktalende, havde ikke haft større betydning. Anderledes blev det nu ved reformationen, hvor folkesproget toges i brug. I de plattysk- og frisisktalende egne blev kirkesproget plattysk, og selv om der savnes nærmere oplysning om gangen, er det sandsynligt, at plattysken også omtrent med det samme indførtes i mange landsbykirker i de sydligste dansktalende egne. I de nordlige byer holdtes også tysk gudstjeneste (således som den nedertyske kirkeordinans 1542 generelt påbød, vistnok dog ved en ubetænksom oversættelse af latinens *vernacula lingua* (ɔ: modersmålet) ved *de düdesche sprake*), men fra første færd prædikedes dog tillige på dansk i Haderslev, og efterhånden ansattes også i de andre byer dansktalende præster ved siden af de tyske (i Tønder 1543, Sønderborg 1550, Flensborg 1583, Åbenrå 1584). Bidragende til det plattyske kirkesprogs hurtige fremtrængen også i dansktalende egne og byer var bl. a. de specielle foreliggende forhold: kirkebruddet blev her gennemført af tyske reformatorer (s. 128), og ved de gentagne delinger (s. 123) kunde dansktalende sogne her og der komme ind under en tysktalende fyrste, der jo var kirkens overhoved.

For retssprogets vedkommende fandt der vistnok ikke større forskydninger sted, se kortet s. 164. Dog synes det, som om man ved Slogs herredsting nu går helt over til nedertysken (efter 1514 udstedes vistnok ikke danske tingsvidner; nedertyske sognevidner udstedes i Højst 1494 og i Ravsted 1504). En ny autoriseret nedertysk oversættelse af Jyske lov ved Blasius Eckenberger udkom i 1593 (på grundlag af den danske 1590udgave).

Endnu mere indviklede blev sprogforholdene i Sønderjylland derved, at nu også højtysken begyndte at vinde frem. Tidligst blev højtysk taget i brug af det tyske kancelli i København, hvor man straks efter Christian III's tiltrædelse anvendte det i breve til midttyske kancellier og fra omkring 1540 — adskillige år før højtysken trængte frem i de nordtyske stæder — anvendte det i skrivelser til Sønderjylland. Diplomatarisk kom således nedertysken i grænse-

Kort over sprogforhold i Sønderjylland i 1500tallet.

frisisk talesprog — plattysk talesprog — nedertysk retssprog ved herredstingene

blandet dansk og nedertysk retssprog ved herredstingene — - - - - - - - - - - - grænse for Ribe stift — + + + + + + + + + + rigsgrænsen 1920

sogne, som efterhånden udskiltes af Ribe stift (Bedsted, Hellevad og Egvad i S. Raugstrup hrd. 1554—59, Løgumkloster og N. Løgum i Lø hrd. 1578, Højer, Hjerpsted og Skast i Højer hrd., Ubjerg, Tønder og Abild i Tønder hrd., samt Brede i Lø hrd. 1689).

landet til at ligge under påvirkning såvel fra nord som fra syd. Allerede fra 1544 træffes højtysk i de fyrstelige kancellier i Gottorp (hertug Adolf) og Haderslev (hertug Hans den ældre), og mellem 1575 og 1600 indfører rådet i Flensborg højtysk, tidligst af alle sønderjyske byer. Sprogskiftet i andre egne og byer falder ellers først efter 1600.

Det anføres i historiske fremstillinger, at hertug Frederik, den senere Frederik I, i sit kancelli anvendte højtysk 1509—13. Dette er kun delvis rigtigt. I de fra kancelliet udgåede breve, som nu kendes i original, benyttes kun nedertysk, men i en kopibog, indeholdende koncepter eller konceptudkast fra tiden 1508—13, er sproget næsten overalt højtysk. Hertug Frederik har altså haft højtyske skrivere i kancelliet, men det ser ud, som om højtysk dog ikke er blevet anvendt i de originalt udstedte breve.

Århundredet skabte således brogede forhold i grænselandet: tre skriftsprog, dansk, nedertysk og højtysk, og tre talesprog, sønderjysk, plattysk og frisisk, i en ustadig ligevægtsstilling skulde fra nu af brydes mod hinanden i forsøg på at finde frem til et fastere leje. For skriftsprogets vedkommende var retningen givet ved de sociale lags stilling dertil. Her gik højtysken fra slutningen af århundredet sikkert frem, støttet af kancellierne, embedsstanden, indvandrede fremmede og fortsat handels- og kulturel forbindelse mod syd. For talesprogenes vedkommende var det vanskeligere at skønne. Dog kunde det nok forudses, at frisisk — med det ringe folketal og uden et skriftsprog — ikke havde nogen expansionsmulighed. Hvad angår plattysk og dansk, da lå skellet her (bortset fra det sydligste område) mellem by og land. Der kan ikke være tvivl om, at en meget stor del af bybefolkningen har været tvesproget (embedsmænd, den højere borgerstand, de handlende osv.), men også på landet må førende kredse (fx. tingkredsenes folk) have haft i al fald et vist kendskab til plattysk. I byerne fandtes — aftagende mod nord — et stort islæt af rent plattysktalende folk. Husum og Eckernförde var fra ældste tid plattyske, og nu taltes der næppe mere dansk i Slesvig. Lübeckeren Herman von Zesterflet foretog i året 1600 en rejse gennem Danmark og kom hjem ad landvejen gennem Sønderjylland. Han fortæller om Flensborg, at her hører det danske sprog op. Men dette røber turistens overfladiske iagttagelse. I Flensborg synes ganske vist (jf. Christiern Pedersens ord s. 34, frise s. 162) at være udformet et dansk-tysk blandingssprog, men dansk var dog stadig den jævnere borgerstands sprog,

om end tydeligt nok ned mod 1600 betragtet som et underklassesprog (i en kirkeordning af 1597 henvises tjenestepiger og ammer til den danske gudstjeneste, de må ikke vise sig ved den tyske højmesse). Og syd for Flensborg ned til Danevirkegrænsen var landbefolkningens sprog stadig uforfalsket sønderjysk.

I Norge fortsattes danskens fremgang. Dansk var det officielle forvaltningssprog fra århundredets begyndelse, og inden 1600 havde det også fortrængt det gamle, stivnede norske retssprog. Med reformationen indførtes dansk som kirkesprog. Det var danske bibler, salmebøger, alterbøger osv., som brugtes. Noget bogtrykkeri fandtes ikke i Norge, alt blev trykt i Danmark. Alligevel er det danske skriftsprog i Norge forskelligt fra det samtidige danske skriftsprog i Danmark. Dels påtræffes et ikke ringe antal norvagismer hos de norske forfattere (fx. Absalon Pederssøn, † 1574, og Peder Claussøn, † 1614), og dels viser det sig, at det norsk-danske skriftsprog på det lydligt-ortografiske område bevarer en række ældre former, ofte sådanne, som hører den danske reformationstid til (forfattere som Tausen og Helgesen). Endnu omkring 1600 er forskellen tydelig, særlig i retssproget og i historisk-topografiske skrifter. Mest dansk er det religiøse sprog. Talesproget var i bygderne norsk, men også hos de højere norske lag i byerne har talesproget endnu omkring 1600 sikkert været (lokalt bestemt) norsk, og her synes efterhånden visse østnorske drag at have vundet almindelig anerkendelse. Men det danske talesprog trængte stærkt på, fremhjulpet dels af den stærke indvandring af danske embedsmænd og andre, dels af det danske skriftsprog, som man overalt blev tvunget til at læse eller høre forelæst.

Reformationens sejr blev modersmålets sejr. Skal udviklingen karakteriseres kort, er det rigtigt. Personligt særprægede røster lyder til os: den klare, sagtmodige, lidt snusfornuftige humanist Christiern Pedersen med det brede, noget langsommeligt forløbende foredrag, den skarpe stridsmand Poul Helgesen med den noget gammeldags, men bevidst kunstnerisk udformede stil, og de ivrige reformatorer, Hans Tausen med det mere impulsive og djærve sprog, og den yngre Peder Palladius med den friske og folkeligt-anskueliggørende tale, således som vi kender den fra visitatsbogen. Nye klange er kommet frem. Vi hører stemmer fra en stand, som ikke forhen havde haft ordet: den jævne borgerstand. Det var den, der først og fremmest blev talt til, og det var dens hverdagssprog, der gav gen-

lyd i og til dels ligger bag om mange af reformationstidens sprogminder og forlener dem med en friskhed og djærvhed, vi ikke har truffet før.

Denne danske tone var ikke nogen tilfældighed. Den var bevidst. I de bevægede dage på herredagen i København 1530 var netop danskens brug i debatten mellem de katolske prælater og de evangeliske prædikanter blevet et kardinalpunkt, som kom til at hindre et endeligt opgør. Prædikanterne vilde ikke indlade sig i en latinsk diskussion, hvor den skolastiske teologi vilde kunne unddrage sagens kærne fra folkets domstol: *wi . . ere her komne att forklare oc bestaa then predichen oc lerdom, huilken wi haffue huer y sin steedt predicket oc lert hyemme hoosz then fattyge almwe,* og ikke for at forhandle *paa Latinæ, som er ethers naade* (ɔ: kongen), *meest aff Riigiens Raadt och meenig mandt eet vforstandigt maal.* Det var ikke således, at prædikanterne foragtede latinen (: *wy takke gud for sin gaffue att wi bode kunne forstaa oc tale oc scriffue latine huor behoff giøris*), men i kristendomsforkyndelsen, i den ny evangelii klare dag, som Palladius gerne udtrykte det, der skulde kun folkets mål lyde.

Men dette skønne, naturbårne og løfterige kor tonede hen med den første generations mænd. Stemmerne kom snart under dressur og censur, så senere kun ganske enkelte naturbegavelser kan skelnes i en ellers noget upersonlig og monoton mumlen. Og lytter man nøjere til, kan man også let høre skurrende mislyd og fremmede toner.

Sprogskiftet i kirken var ikke et absolut skifte fra det katolske latin til det evangeliske dansk. Der havde lydt dansk før, og der lød latin efter. Dåbshandlingen foregik på dansk, og det indskærpedes jævnligt, at præsterne burde lære folk i det mindste Fadervor, Ave Marie og Credo på modersmålet (de samme danske texter, som Christiern II i sin landret påbød sognepræsten eller degnen at lære bøndernes børn). Prædiken var heller ikke noget absolut nyt, men den skiftede karakter fra en tør oversættelse og udlægning af søndagstexten (s. 66) til en virkelig bibelsk forkyndelse. Og latinen blev heller ikke sluppet helt. Der lød endnu ved højmessen latinske sange og vekselsange (*Kyrie eleison, Gloria in excelsis Deo* olgn.), som først afskaffedes 1640 (men bevaredes i Sønderjylland endnu længere). Og dog er det her, og kun her, i kirkens forkyndelse, at modersmålet sejrede helt. I skolen blev latinen herre (jf. s. 170 f.), i videnskaben ligeså. Om gangen vilde være blevet en anden, hvis

Christiern II var forblevet konge, er ørkesløst at diskutere, men der er tegn, der kunde tolkes i den retning.

Gennemgår vi dernæst de sociale lag, var der jo stadig kredse, endda betydende kredse, hvor dansken ikke hørtes. Således først og fremmest ved hoffet, hvor der med undtagelse af Christiern II's tid taltes overvejende tysk, under Frederik I og Christian III endda kun tysk.

Christiern II forstod latin og kunde tale tysk, men yndede dog mest dansk. Da hans kammersvend Thomas Holste i udlændigheden har skrevet et (nedertysk?) brev til ham, svarer han: *oss forundrer hui at thu icke scriffuer oss till paa danske, effther thi thu weedst at wij forstaa thet best.* Med dronning Elisabeth korresponderer han på dansk, der nok også har været deres omgangssprog, efter at hun havde lært at tale (og skrive) det. Fransk havde han kun ringe kundskaber i, selv om han i breve kan anvende nogle franske høflighedsfraser. Større øvelse i at skrive dansk har han heller ikke, da han vel i almindelighed blot dikterede sine breve. I en egenhændig notits skriver han således: *Item om Hans Mechelssen, at myn frue saler dechnes* (ɔ: seliger Gedächtnisz) *sculle haffuet liget paa sine knee, om* (ɔ: og) *meth greende øngene hafuer kert offuer fornefnte Hans, at han vor then, som skulle hafue vollet, at ieg skulle haffuet kommed af myne land for en nye lueg* (ɔ: lov), *som sies at han skulle hafue giort!*

Er Christiern II's synlige forkærlighed for dansken en undtagelse, er dronning Elisabeths tilegnelse af det danske sprog et ikke mindre interessant og enestående fænomen. Hun er vist den eneste af de fremmede — iøvrigt tyskfødte — dronninger før Charlotte Amalie (Christian V's dronning), som lærte sig at tale og skrive dansk (jf. s. 192).

Frederik I forblev boende på Gottorp slot, og hoffet var rent plattysktalende. Man var fra dansk side ikke blind for de sproglige vanskeligheder, der kunde opstå, og når det i en historisk fremstilling (Arup) er blevet sagt, at den sproglige forskel ikke havde nogen betydning for datiden, er det næppe rigtigt. I et indlæg fra rigsrådet under herredagsforhandlingerne 1530 (disse førtes skriftligt) beder man netop om *at hwes werffue* (ɔ: hverv) *oc ærindhe, som riget merckelig andligendis er, at thet paa theris Danske maaell forgiffues* (ɔ: fremsættes) *maa, effther gode gammell sedwand i thette rige.* Den specielle anledning til bemærkningen kender vi ikke, men den viser klart, at man var på vagt.

Christian III kunde latin frem for nogen. Han lod prædike latin ved hoffet og overværede latinske disputationer. Men dansk lærte han sig ikke at tale, om end han vel nok har kunnet forstå det, da man ellers ikke kan tænke sig, at han personlig — som tilfældet var — skulde have deltaget i rettertingsforhandlingerne på herredagene. Han og dronning Dorothea talte plattysk (se et citat af ham hos Tausen planche VI b), men deres korrespondance førtes normalt på højtysk. De havde kun tyske hofprædikanter. Datteren Anna blev opdraget i Danmark, men undervist af en tysker og senere

gift med kurfyrsten af Sachsen; i sine talrige egenhændige breve skriver hun kun højtysk.

Sønnen Frederik (II) fik derimod historikeren Svaning til lærer, for at han kunde lære dansk sprog og danske sæder. Han talte vel også både tysk og dansk, men i det skriftlige blev resultatet mindre end mådeligt. Hans ortografi er grufuld, og han har vanskelighed ved at holde de to sprog, nedertysk og dansk ude fra hinanden. Han havde både en dansk og en tysk hofpræst.

Først Christian IV (og broderen Ulrik) fik en virkelig god dansk boglig uddannelse under vejledning bl. a. af magister Hans Mikkelsen, tidligere rektor ved Herlufsholm. Christian IV skrev lige udmærket højtysk og dansk, og han kunde foruden latin også fransk og italiensk.

Men det var jo ikke blot ved hoffet og i kongehuset, at plattysken var det gængse sprog det meste af 1500tallet, men overalt hvor de fremmede færdedes eller sad i embede, kunde sproglige vanskeligheder let opstå. Ribebispen Johann Wenth (s. 132) måtte på visitats benytte tolk. Den indkaldte Jørgen Klingenbeck, som sammen med Eske Bilde var statholder på Københavns slot 1539, beklager sig over, at han som statholder har måttet medbesegle breve, hvis indhold han ikke forstod, da de var affattede på dansk! Enkelte af de indvandrede søgte vel efterhånden at tilegne sig dansken, hvorved der kunde fremkomme mærkelige blandingssprog.

Som exempel kan anføres den unge kaper Klaus Kniphoff, der var blevet adlet. I et brev 8/10 1524 til mester Lambert Andersen om udførelsen af det adelige våben skriver han: *Myn tieneste kere mester Lambeirt. Jeders breff eintfonget, i huickit y scryffue, at thitt voben vor falst, ieg schinde* (ɔ: sendte) *jeder. Kere mester Lambeirt, deicht eyr ouden myn forstand* (ɔ: det går ud over min forstand); *meyn ieg ved veill, at grot eyr ingen farre* (ɔ: farve), *ock vor myn skioll blø och schort* (ɔ: blå og sort), *meyn deicht blø vor heymmelt bløt; doch forstor ieg, at schort mo icke sto ponne schort, veis ieg icke veiste* (ɔ: hvad jeg ikke vidste), osv.

Men hvor samkvem var nødvendigt, var det nok oftest fra dansk side, der blev vist eftergivenhed og indrømmelser. Man kan sikkert gå ud fra, at der i vide kredse af bybefolkningen, for ikke at tale om adelen, fandtes tvesprogethed. Plattysken var endnu langt hen i slutningen af århundredet det kurante fremmedsprog. Vi finder talrige nedertyske indskrifter på dørhamre og andre steder i huse fra den tid. Og først i slutningen af århundredet får højtysken nogen udbredelse (jf. skiftet fra Frederik II's plattysk til Christian IV's højtysk). Samtidig begynder også interessen for fransk at vise

sig. En Ludvig Peters af Brabant opretter 1588 en fransk skole i København, og han træder i dronning Sofies tjeneste „at lære hendes børn det fransøsiske tungemål". Mange af adelen havde fra deres rejser godt kendskab til fransk. I Steen Billes folkevisehåndskrift (s. 161) findes en fransk vise. Men det varede dog et hundrede år endnu, inden det franske sprog fik nogen større betydning herhjemme.

Næst tysken blev det latinen, som fik den største indflydelse. Latinen var universitetets og skolens sprog. Den havde været den gamle katolske gejstligheds sprog, og den blev igen den nye protestantiske teologis sprog. En alvorlig og bevidst stræben efter at udvikle det nationale mål til et litteratursprog fandtes vel kun hos Christiern Pedersen. Dansken kom nok med beråd hu i forgrunden ved reformationen, men formentlig mere på grund af reformatorernes praktisk-folkelige indstilling end ud fra rent teoretiske betragtninger om modersmålets fortrin frem for andre sprog. Modersmålet var med andre ord mere et middel i kampen for den nye lære end et nødvendigt klædebon for åndeligt liv. Man var fra ældre tid vant til latinen, og denne vane var ikke aflivet, men blot hvilende, og kom nu efter århundredets midte forstærket til live igen. Derfor blev den egentlige reformationstid i århundredets første halvdel „en dansk Episode, med Latin foran sig og med Latin bagefter sig . . en Almueperiode, med Adel foran sig og med Adel bagefter sig" (N. M. Petersen). Latinen hersker da fra nu af og indtil Holberg som det ypperste skriftsprog, benyttet af videnskabsmænd og teologer, medens dansk — uden for de til gudstjenesten og den folkeligt-opbyggelige litteratur hørende skrifter — væsentlig kun bruges af de ganske få betydende enere, hvis åndelige spændkraft lå højt over gennemsnittet, og som derfor i deres litterære virke måtte tilstræbe den enhed og konformitet mellem tankeindhold og sprogform, som kun modersmålet kunde give.

Om ungdommens undervisning kan i korthed siges følgende. I katolicismens sidste tid var der landet over blevet oprettet adskillige nye latinskoler. Tilstrømningen var stor. Enkelte af de gamle skoler havde elever i hundredvis (ifølge Palladius havde i hans skoletid Ribe 700 og Roskilde 900 elever). Men med reformationen skete der visse ændringer såvel med hensyn til skoleform som elevmateriale. Da den gejstlige uddannelse ikke længere tjente til befordring af de unge (jf. s. 7), tabte i al fald adelen interessen for

denne skoleform. Ræsonnementet anføres hos Christiern Pedersen i skriftet Om børn ath holde till Scole och Studium (en fri bearbejdelse af Luthers skrift An die Rathsherren aller Städte deutches Landes 1524): *Huor effter skulle wii nw lade vaare børn gaa til scole eller studium Men de kunde icke nw bliffue store Prelater oc Cannicker som de giorde førre, Det er bedre at wi sette dem til hoffwe, eller lære dem at købsla, eller noget embede som de kunde føde dem aff.* Undervisningen måtte også blive en anden. Den gamle skole havde sikkert længe været forhadt. Christiern Pedersen og Palladius fælder hårde domme over den, både hvad form og indhold angår.

Præster og munke, kanniker og skrivere ved, siger Christiern Pedersen, „*Huordan forbandet heluedis oc skerssildz pine, de vnge folk peblinge och degne lede i min och andre fleris vngdom, och før i mange aar oc siden desligest i Danmarck Suerige och Norge (aff deris vanwittige och vmilde Scolemestere och hørerre) meth de slemme wkristelige hudstrygelser slag hug och plagger, som de gaffue dem faar en føye brøde och saa gaat som faar ingen . . . Huorledis samme wfornømstige Scolemestere och hørerre flengde slede och hudstrwge, oc sloge de fattige børn, peblinge, oc degne ath blodet løb ned aff ryggen paa dem i deris hoser, for en tytell eller ord skyld som en for vild vdi, eller i sine caser* (ɔ: nominalbøjning), *oc temporalyer* (ɔ: verbalbøjning).

Og man kunde vel have ventet, at den folkelige reformationsbevægelse, som netop bevidst lagde vægt på modersmålets brug, vilde have gennemført en dansk og almen skoleordning. Men således gik det ikke. Tiden var ikke moden dertil. Der findes ikke hos vore reformatorer spor af nationale eller udpræget humanistiske reformtendenser. Måske var det blevet anderledes, om Christiern II eller Christiern Pedersen havde rådet for retningslinierne. I Christiern II's lovgivning (såvel i en skoleanordning som i landretten) bestemmes, at præsten eller degnen skal lære bøndernes børn *Pater noster, Ave Marie och Credo etc. paa danske . . . och siden at lere at lesse och schrifue paa danske*, hvorefter de kan sendes til videre undervisning i købstadskolerne. Ferle og ris afskaffes, og en del af de gamle skolebøger (bl. a. Peder Låle) vrages. Her var dog altså et grundlag for en statslig anordnet danskundervisning, om end ad frivillighedens vej. Men denne skoleanordning blev vel næppe påbegyndt. Hos Christiern Pedersen ses (lidt nøjere udformet end hos Luther) de humanistiske krav: *hagde ieg børn oc formaatte at holde dem til scole oc studium* (ɔ: universitet) *Da skulle de icke all eniste lære latine, men och andre twngemaall Och desligest Krønicker och*

Historier, De skulle icke heller der met lade dem nøge, Men de skulle och lære vel ath siwnge, och ath regne oc legge regenskaff, och ath maale dybhed och langhed paa vand och land, Och ath forstaa dem paa hiemmelens planeter oc løb. Og han følger Luther i frigørelsen, når han også ønsker pigebørnene undervist: *En pige kunde och vel haffue saa megen tid, Ath hwn motte gaa en time eller to til Scole om dagen, til nogen god qwinde iomfrw eller mø som hende kunde lære,* og endvidere (også efter Luther) foreslår oprettet offentlige biblioteker: *gode bøger . . . wdi ith obenbare liberari, Ath huer mand kunde haffue aarsage til at læse oc studere i dem.*

Men det blev helt anderledes. Den højere skoleordning fastlagdes (på grundlag af Melanchtons kirkevisitationsordning for Sachsen 1528) i kirkeordinansen (s. 139), der bestemmer, at der i hver købstad skulde være een og kun een skole, nemlig en latinskole, delt i „lektier". I første lektie læres abc og stavning, og kravene er her igen Pater noster, Credo, de ti bud og ordene ved dåb og nadver, hvorhos latinsk gloseopøvelse straks påbegyndes (her anvendtes de s. 148 nævnte vokabularer og synonymikker). Og derefter er der kun tale om latin og atter latin. Det var denne latinske og snart ret åndløse skoleundervisning, som rådede til 1700tallet. Den skilte sig vel i anlæg ud fra de middelalderlige kloster- og domskoler, men var dog på mange måder en fortsættelse deraf. Også skoletugten blev streng som forhen. Bøder og korporlig straf selv for små forseelser var en selvfølgelighed. Og der kunde ikke fra denne skole ydes noget som helst bidrag til fæstnelse af dansk skriftnorm, endsige talenorm, thi al mundtlig og skriftlig øvelse skulde, når begynderstadiet var overstået (og det var if. kirkeordinansen fra og med tredje lektie), foregå på latin. Om Vedels skolegang i Vejle hos Niels Bredal hedder det, at han „i sin alders 11te år kunde skrive ustraffeligen latin og begyndte at gøre latinske vers". I de forskellige ordinanser og regler, vi kender fra disse skoler, er der nøje fastsatte straffe for at tale dansk.

I ordinansen for Herlufsholm skole 1565 befales, at kl. 5 hver dag skal „notarii fremkaldes af hver lektie, som skal opregne dem, som har talt dansk, stimet eller slåedes, og som derfor straffes med ris". — I bordreglerne for Odenseskolen var straffen for at tale dansk ved bordet eller i skolen, i kirken eller andetsteds i deres indbyrdes samtaler tre slag på de bare skuldre. I Viborg kunde man dog afgøre det med en lille pengebøde på 2 hvid. Osv.

Der foregik dog nogen undervisning uden for latinskolen. På landet var der ganske vist ingen skoler, men i kirkeordinansen foreskrives dog, at sognedegnen skal *vnderwise det vnge bondefolck vdi børnelærdomen een sinde om vgen*, og om denne „degnelæsning" (på grundlag af Luthers katekismus) taler også Palladius i Visitatsbogen. Men undervisningen bestod kun i at forelæse texterne og lade børnene plapre efter, om nogen opøvelse i læsning endsige skrivning var der ikke tale. Og selv om læse- og skrivefærdigheden utvivlsomt i dette århundrede var i stærk vækst, skyldtes dette ikke denne undervisning, og flertallet af bønderne var sikkert stadig analfabeter. Man ser det også deraf, at skal folk uden for den snævreste tingkreds bevidne et brev eller lignende med navns underskrift, benytter de deres bomærker, da de end ikke kan skrive deres eget navn. Selv degnenes færdighed var nok ofte ringe. I købstædernes nabolag gik det vel nogenlunde, idet man her betjente sig af løbedegne, de ældste disciple fra latinskolen, men i andre egne, hvor man havde faste sognedegne, såkaldte sædedegne, kunde det knibe med selv det elementære. 1562 udgår ordre til lensmænd og bisper i den anledning: da en stor del af sognedegnene er så vankundige og ulærde, at de ikke kan læse eller skrive, må herefter ingen sognedegne ansættes, der ikke kan læse eller skrive eller ikke er så dygtige i latin, at de ved alle høje fester kan synge al messen på latin og ellers hver søndag officium og halleluja.

Endelig fandtes her og der i købstæderne *for drenge oc piger, oc andre de der icke due til at lære latine* såkaldte skrive(r)skoler (undertiden: regne- og skrive(r)skoler), som kirkeordinansen henskyder til byøvrighedens forsorg, men som vistnok oftest var rent private. Her har antagelig adskillige skrivere i administration og retspleje fået deres uddannelse, og her blev eleverne vistnok ofte opøvet i læsning og afskrivning af ældre samlingshåndskrifter med forskelligt indhold (love, vedtægter, bødesatser, mål og vægt, omregningstakster, brevformularer osv.). Muligvis har Niels Bredal i Vejle, før han (vistnok i 1542 samtidig med latinskolens oprettelse) blev rektor, haft en sådan privat skriveskole, og han hører til de meget få, som ikke glemte dansken. Han tilegner således 1568 Vejleborgmestrene Jens Mikkelsen og Klemen Sørensen — *„eders Børn besynderlige til tieniste"* — det smukke lille rimede skrift Børne Speigel med råd og regler for børnenes opdragelse og daglige være-

måde, og han har, måske som bierhverv, drevet afskrivning af danske lovhåndskrifter.

Næsten helt for sig foregik nu de adelige børns undervisning. Oftest fik de først nogle års privat undervisning, enten i hjemmet eller, hvad der blev mere og mere almindeligt, hos slægtninge. Pigebørnene søgtes derefter anbragt hos en dygtig adelig husfrue. Hos Birgitte Gjøe blev på en tid således 7 unge adelsdamer opdraget. Drengene sendtes enten til særundervisning hos en anset skolemand, en universitetsprofessor, eller til en adelsmand, som for sine egne og fremmede børn havde oprettet et slags akademi på sin borg (kendt er fra 1600tallet Rosenholm), eller til de særlig for adelsbørn beregnede skoler på Herlufsholm (stiftet 1565) eller Sorø (oprettet af kongen 1585 og afløsende den ældre i 1568 stiftede kongelige skole i Frederiksborg), eller endelig til en skole, et akademi eller gymnasium i udlandet (jf. ovf. s. 130).

Jeg haffuer fordi nw vdset dette Ny Testamente
och Euangelia paa reth Danske/Ath den menige al-
mwe maatte diss bedre faarstaa den(Thi der vaare
før mange som kerde/ath de kwnde icke faarstaa Dans
ken i de andre Ny Testamente som før vaare sette)
Jeg haabis. ath hwer mand skall vel forstaa denne
Danske/Vil Gud vnde migh sin naade da wil ieg vd-
sette det gamle Testamente paa Danske i framtiden.
Er Her och naaget som mand kan icke strax for-
staa/Da skall mand dog icke mistrøste sig/Men mand
skall bede Gud om naade och forstand/Som S Jacob
siger i deth første Capittell/ Haffuer nogen vissdom

49. SPROGETS REFORMATION

A. SKRIFTSPROGSNORMEN

Skulde man i et enkelt ord sammenfatte forudsætningerne for det skriftsproglige skred, som fandt sted i århundredets løb, kunde man sige, at denne reformation skyldtes den større sproglige offentlighed, som igen var betinget af bogtrykket. Denne mageløse opfindelse måtte sprogligt virke revolutionerende. Hvad der før kun blev læst af en enkelt klosterbroder, en kannik, en tingskriver eller en fremmelig adelsmand, kunde nu rundkastes og studeres, læses af alle, der kunde læse. Således blev det synlige udtryk for tænkningen offentligt i 1500tallet på en ganske anden måde end forhen — ligesom det hørlige udtryk blev det gennem radioen i 1900tallet. Vi har såvidt vides ingen samtidige udtalelser om det vidunderlige fremskridt, og vi ved så godt som intet om størrelsen af de oplag, de trykte bøger kom i, men af de mange nye udgaver og forskellige optryk, vi i adskillige tilfælde kan konstatere, skønner vi, at der har været stor afsætning for de bøgers vedkommende, som henvendte sig til bredere lag. Der kan ikke være tvivl om, at der fandt en stærk stigning sted i de læsekyndiges tal i 1500tallet og navnlig vel i århundredets første halvdel. Og heraf måtte næsten med nødvendighed følge, at mangen tænksom læser fik øjnene op både for trykkenes indbyrdes uensartethed i sproglig henseende og for skriftsprogets afstand fra talesproget i almindelighed, dette såvel hvad lydbetegnelse som glose-

Frise: Christiern Pedersen: Det ny testamente (1529). Udsnit af fortalen.

brug og ordstilling angår. Når man ser bort fra afgjort bestilte arbejder, synes bogtrykkerne i den ældste tid nemlig mindre at have interesseret sig for bogens sproglige form og indhold end for dens typografiske udstyr og salgbarhed. Det gælder således for Ghemens bogtrykkerarbejde, at der ikke i officinet synes foretaget noget som helst sprogligt indgreb over for det tilfældige håndskrift, der benyttedes som trykmanuskript. Dette kan synes mærkeligt i betragtning af senere bogtrykkeriers frihed over for samtidige forfatteres ortografi, men kan måske delvis bero på de fremmede bogtrykkeres ukendskab med dansk. I al fald måtte en konfrontation med en forældet og ofte yderst inkonsekvent sprogform — hvad enten det nu var i et håndskrift eller et bogtryk — hos interesserede udøvere opfordre til aktivt indgreb, til uniformering og modernisering. Af sådanne reformarbejder er adskillige nævnt ovenfor (Niels Bredal, Henrik Smith og Erasmus Lætus s. 138, Christiern Pedersen s. 157, 159, Vedel s. 160), og selv om udviklingens gang endnu ikke ligger fuldt opklaret, blev det endelige resultat af denne bevidste sproglige reformation, takket være den slagkraft bogtrykkerkunsten nu kunde forlene arbejdet med, at vi i dette århundrede fik fæstnet den skriftsprogsnorm, som vi med ganske få senere småændringer endnu offentligt betjener os af.

Denne skriftnorm var ikke enkeltmands værk, men det var dog gennem nogle få førende penne, den blev til og fik udbredelse, og skal man igen blandt disse udpege en enkelt af særlig betydning, kan man uden nogen betænkelighed nævne Christiern Pedersen. Han er blevet kaldt den danske litteraturs grundlægger, men med mere ret kunde man kalde ham den danske skriftnorms grundlægger. Hans ortografi er ikke identisk med den blivende norm, men den er grundlæggende derfor. Han har bevidst arbejdet med den i den første tid. I de ældste skrifter til og med Postillen (1515) kan der være nogen usikkerhed, og der foretages ændringer og forbedringer for at nå til større konsekvens, men i skrifterne fra Det ny testamente 1529 og fremefter kan der ikke påvises ændringer eller ortografiske forskelle af betydning. Hans ortografi lå da fast og var den mest konsekvent gennemførte ortografi i overgangstiden, indtil normen havde fundet fast leje. Den fandt udbredelse gennem hans egne tryk, såvel fra udlandet som fra hans eget trykkeri i Malmø (s. 125). Sættere herfra kan have ført de ortografiske vaner til andre trykkerier (vi ved, at den københavnske bogtrykker Chri-

stoffer Barth havde tjent Christiern Pedersen), men hvad der var vigtigere: reformatoriske penneførere som Hans Tausen og Peder Palladius gik fra deres ældre og mere inkonsekvente ortografi over til Christiern Pedersens. Hans Tausen foretog sin sproglige reformation i tiden efter 1532 og Peder Palladius sin i 1540erne, og det var med visse mindre reformer den samme ortografi, som blev fulgt i tidens sproglige hovedværk: Christian III's bibel 1550.

Dette værk var ortografisk på adskillige punkter forud for sin tid, og hvis en virkelig danskundervisning nu var blevet indført, og biblens enkle og konsekvente retskrivning var blevet lagt til grund, vilde skriftnormen vel næppe have ændret sig stort i den kommende tid. Men skolen svigtede og dermed den almindelige indøvelse, og biblen selv blev heller ikke folkelæsning, da exemplarerne i det store og hele henlå i kirkerne, blot til præstens brug. De samlende og midtpunktsøgende kræfter var endnu ikke stærke nok til at gennemføre en fuldt uniformeret retskrivning. Forskellige hindringer stod også i vejen. Dels var biblens ortografi på flere punkter for „snæver" eller speciel til at kunne omfatte og godtages af hele sprogområdet. Flere dialektformer heri kunde vanskeligt trænge igennem uden for det sjællandske område. Og dels må det erindres, at der stadig var betydende kredse, hvor skriftudøvelsen ikke lod sig påvirke af den tilstræbte bogtryks-norm, men hvor man efter inertiens lov fortsatte den ældre håndskrifts-norm, så godt man nu evnede dette. Det gjaldt således mange, ja vel de fleste skrivende adelspersoner, og det gjaldt først og fremmest kancelliet. For at nævne et exempel: medens *d-* i forlyd i de pronominale småord hurtigt indførtes i bogtrykket (s. 183), vedblev kancelliet århundredet ud at anvende *th-*, Mellem disse forskellige skriftformer, der stort set samler sig om den trykte religiøse litteratur, med hovedrepræsentanter i Christiern Pedersens og 1550biblens sprog, og den skrevne, retslige og diplomatariske litteratur, med centrum i kancelliets sprog, skulde der finde en tilpasning og udjævning sted. Håndskriftsproget måtte tilegne sig den enklere og mere konsekvente ortografi, og bogtryk-sproget — i den form som 1550biblen repræsenterede — måtte afstå fra en del nyere og dialektale særformer og genindføre visse ældre eller ikke stedsprægede fællesformer. Men denne proces forløb langsomt og blev hverken afsluttet i dette eller det følgende århundrede.

Da den enkelte forfatter i almindelighed ikke synes at have holdt

hævd over sin personlige retskrivning eller søgt den gennemført på tryk, og man fra bogtrykkernes side i det store og hele helst fulgte den fra 1530erne nogenlunde fastlagte bogtryks-norm, kommer vi ud for vanskeligheder, hvor det gælder om at udrede en persons, en gruppes eller en tids skriftsprog ud fra den trykte litteratur. Man kan nemlig ikke være sikker på, at man i den trykte bog har autors egen ortografi, ja man kan i mangfoldige tilfælde ganske bestemt påvise, at man ikke har autors, men prenterens (eller eventuelt en afskrivers, et mellemleds) retskrivning. Den diplomatariske gengivelse af et forlæg, hvad enten det drejede sig om afskrivning i skriverstuen eller sætning i trykkeriet, er ofte mangelfuld eller ligefrem bevidst fraveget, og dette forhold varede ved i det mindste til og med Holberg. En forfatters ortografi kan med sikkerhed kun skildres ud fra originale, egenhændigt skrevne kilder.

Spørgsmålet om forholdet mellem forlæg og afskrift, mellem trykmanuskript og tryk, har tidligere været diskuteret, uden at man er nået til at opstille almengyldige regler. Sådanne kan imidlertid heller ikke gives. Alt beror her på individet. Der findes, om end sjældent, skrivere, som uselvisk kan gengive forlægget nogenlunde bogstavret, og der findes, vel næsten lige så sjældent, sættere, som pure kasserer autors ortografi til fordel for deres egen, og mellem disse yderpunkter alle overgange. Kun hvor begge kilder foreligger, kan forholdet nøjagtigt bestemmes. Som exempel skal her anføres to texter fra Den koldingske reces 1558, henholdsvis i original og i tryk fra 1559, samt fra Ægteskabsordinansen 1582, henholdsvis i original og i tryk fra 1590 (jf. s. 139).

Original 1558:	Tryk 1559:
Jeg N. loffuer och tilsiger att	Jeg N. loffuer oc tilsiger, at
Jeg vdi the ßager somm meg fore-	ieg vdi de sager som mig for-
kommer, huad helder the ere	kommer, huad heller de ere
liiff, godtzs eller ere anrørenndis,	liff, gods eller ære anrørendis
Att Jeg wiill dømme ther omm rett-	at ieg vil dømme der om Ret-
ferdeligenn, och icke vdi nogre mode	færdeligen, oc icke vdi nogre maade
annsee, wold, magtt, frendskaff,	ansee vold, mact, frendskaff,
wennskaff, gunnst eller gaffue,	venskaff, Gunst eller Gaffue,
had, affwinnd eller nid,	had, affuind, eller niid,
medenn alienneste wiill haffue	men ald eniste vil haffue
Gud och retferdighed fore øgnne,	Gud oc Retfærdighed for øyen,
och dømme rettferdelige effther	oc dømme retfærdeligen effter
loug och rett, Och hielpe hwer	Loug oc Ræt, oc hielpe huer
tiill rette, saa well thenn fattige,	til rætte, saa vel den fattige
ßomm thenn rige, thenn eddell ßom	som den Rige, den Edel som
thenn veddell, ßaa well thenn vd-	den Wedel, saa vel den vd-
lendiske ßomm thenn indlendiske.	lendiske som den indlendiske.

Original 1582:

Eptherthij att Echteskab er gudtz
egen ordning och indskickelße,
huilken therfore bør att begyndis
med ald alffuorlighed och gud-
frychtighed. Tha haffue the wiiße
och gudfrychtige forfedre wden
altt thuiffuill wilde saa skicke thet,
att the Personer som achtede att
indgaa thet hellige Echteskabs statt
skulle først throloffuis, och
siiden for brølluppit lade liuße
thre gange for thenum paa thre
Søndager huer epther hin anden
obenbare aff Predickestolen i thend
Christne Kirckes forsambling . . .

Tryk 1590:

Efterdi at Ecteskaff er Guds
egen Ordning oc indskickelse,
huilcken derfor bør at begyndis
met all aluorlighed oc Gud-
fryctighed, da haffue de vise
oc gudfryctige Forfædre vden
all tuil villet saa skicke det,
at de Personer, som actede at
indgaa den hellige Ecteskaffs stat
skulle først troloffuis, oc
siden for Brylluppit lade liuse
tre gonge for dennem, paa tre
Søndager, huer effter hin anden,
obenbare aff Predickestolen, i den
Christne Kirckis forsamling . . .

Vi har således nu ikke et enkelt, men flere tydeligt adskilte skriftsprogslag. Hvor der i det følgende uden forbehold tales om dansk skriftsprogsnorm, menes da den ortografiske norm, som man stilede imod i bogtrykket, den norm, som med få ændringer blev stående, og som senere hen også skulde blive af betydning for en vordende talesprogsnorm. Nærmest denne bogtryksnorm, men dog endnu efter 1550 ofte med små dialektale mindelser, kommer de førende litterære personers skriftsprog. Fjernere og endnu længe fastholdende mange drag fra før bogtrykket står kancellisproget. Helt uden for disse skolede kredse træffer vi endelig de illitterære enkeltpersoner, som fortrøstningsfuldt skriver løs efter øret og derved giver os mange oplysninger om det talte sprog. Deres skriftsprog må dog sikkert ofte have stillet modtageren på en hård prøve, og Holger Gregersen Ulfstands udbrud i et brev til Sofie Krummedige: „Bander ikke skriveren, læseren skal og stundom have umag hermed“, der skulde tjene som undskyldning for selve skriften, kunde mangen gang med lige så god grund anføres som undskyldning for ortografien. Unødvendige bogstaver hobes sammen, bogstaver byttes om, støttevokaler indføjes osv. Som exempel kan anføres nogle linier af et brev fra Mette Rosenkrantz til Birgitte Gøje $^{26}/_{10}$ 1571:

Kerre Berritte, kand du icke ttero, saa keærtt deæ er mig, att du behaaller ditt leæn ttyl santte Vualbaarre dag, nar deæn ttid komer Ssin seætter vuorre heærre dig vuil gode medel oc raad, fforre deæn gode

gud forlader dig heller eyngen aff sinne, der hannom ttilbeder y eaanne och sandhed. Och maa du tteor ffor vuist, att baade Peær och ieg haffuer omsaarri for dig aff alltt vuortt hiartt, saa ssantt mig gud hilpe, att du nu skulle gerreæme dig ffor Saaffi Rossenkerranz deø, huiss seæl gud haffue, oc y anderre maade, att du der aff skulle fferra eyll, och der offuer bellyffue ssuag, huilcked gud naadligen affvueænne. Henz dø gør mig ontt, och der man maatte for gud ssigede, vuor deæ eille, att deæ fforrme eonne meænsk icke leænner maatte leffue. etc.

I det følgende gennemgås en række enkeltheder i skriftsprogsnormen (bogtryksnormen) med hensyntagen også til de mere betydende afvigelser hos tidens hovedforfattere og -kilder[1]).

Vokaler. Længdeangivelse i lukket stavelse ved dobbeltskrivning af vokal (jf. s. 42 f.) blev mærkeligt nok ikke fastholdt i bogtryksnormen. Forholdene er meget brogede, hvad der delvis kan skyldes, at dialektale lydforhold spiller ind. Forkortelser eller diftongiske udviklinger kan være indtrådt i forskellig udstrækning. Hyppigst forekommer dobbeltskrivning i kancellisproget, men dog efterhånden aftagende. Hos ChrP I findes i lukket stavelse *ee, oo,* sjældent *ii, øø,* og i trykstærk udlyd *ee* og *øø,* men hos ChrP II næsten kun *ee*: *geed, leeg, leer* osv. samt enkeltord som *hoor, soot, døø, øø.* Hos PH anvendes især *ii, ij* (men jævnlig galt ligesom i kancellisproget). Hos T I findes hyppigt fordobling, men hos T II foretrækkes efterskrevet *e*: *ae, æe, oe* osv. Hos Pall er kvantitetsangivelse ret sjælden. I 1550 er vokallængde angivet ved *ee* i adskillige ord, om end ikke konsekvent; der skrives altid *see(r), eed, leeg* ofl., men vekslende *be(e)n, e(e)n, vreed,* men *fed* osv. Derudover bruges tilføjet *e* som længdebetegnelse i nogle få ord, som *foer,* præt., *hoer, toer,* præs., *loed,* præt., *soel, døer,* præs., *føed,* part., *røer,* subst., *laae, saae, sloe* ofl. Men der skrives altid *strid, tid, spir, priss, blod, fod, dug, huss, græd, hær, løb* osv. Omtrent samme fordeling findes hos V og i 1589, og først i det følgende århundrede søges dobbeltskrivning optaget i normen.

Som betegnelse for *ā*-lyden (af ældre *ā* eller forlænget *ă*) har skriftsprogsnormen *aa* (i Karl Magnus-udgaven, jf. s. 159, retter ChrP overalt til *aa*: *radh, bade, sa, sta* > *raad, baade, saa, staa* osv.), men den dialektale videreudvikling i de fleste områder til *o* (jf. I. 246) spores hos flere forfattere i en vaklen mellem *aa* og *o* i enkelte ord eller særlige lydforbindelser. ChrP I har således *hond,* hånd (men i II *hand*), i I og II *stonde* og i alm. også forb. *-ong-*: *fonge, gong, long* ofl., hvilke former også forekommer hos Pall og i 1550; derimod skriver PH og T *fange, gange, lang,* og disse former er anerkendt norm i århundredets slutning (V og 1589). Det er troligt, at *o* i de nævnte exempler (*hond, gong* osv.) i virkeligheden er udtryk for kort [*å*]

[1]) Ved citering er anvendt forkortelserne: ChrP = Christiern Pedersen, PH = Poul Helgesen, T = Tausen, Pall = Peder Palladius, 1550 = Christian III's bibel, V = Anders Sørensen Vedel, 1589 = Frederik II's bibel. For ChrP, T og Pall er undertiden tillige skelnet mellem de ældre og de yngre skrifter ved henh. tilføjet I og II.

ligesom i *for*, *op* etc., jf. ndf. om opr. *ŏ*. ChrP (især I) har præt. *vor* (om runding jf. I. 248), ligeså 1550, men V og 1589 indfører *vaar*. En sjællandsk form *sla*, slå, er alm. i 1550, men anvendes også af jyskfødte skribenter som V og præsten Anders Jensen Mariager. — Det svenske tegn *å* kan findes i enkelte håndskrifter (fx. Stockh. C 87 og Oslo 56, 4°), men her er sikkert tale om svenske eller svenskpåvirkede skrivere.

Ordene med opr. *ŏ*, som var blevet lydåbnet til [*å*], behandles ret forskelligt. Mens PH, T og kancellisproget i det store og hele fortsætter skriftnormens etymologiske skrivemåde med *o*, anvender ChrP (og mere i II end i I) den fonetiske skrivemåde med *aa*, fx. *gaat* (men I *got*), *kaarss* (men I *korss*), *kaaste*, *laacke*, *spaat(te)* ofl. Noget lignende gælder Pall og i mindre udstrækning 1550, der nok gennemfører former som *kaarss*, *laacke*, *spaat* ofl., men dog i alm. skriver *folck*, *got*, *kostet*, *storm*, *for-* *(forsøge)* osv. Kun ved sjældnere forekommende ord var normen vaklende op til nutiden (se exx. s. 47). — Derimod blev den af *ō̆* udviklede lydåbnede lange lyd [*å*] (jf. s. 47) i vid udstrækning i normen gengivet med *aa*: fx. 1550 *baaren*, *skaaren*, *staalen*, *aag*, *daab*, *draabe*, *haab(e)* (ChrP I *hob*), *laaden*, *ordspraack* (V har dog *ordsprock*), *laag*, tåge, *taale*, *faare-* (fx. *faarestaa*), ofl. Vaklende er *aaben*, *klaag*, *kraag* ved siden af *oben* osv. I nogle enkelte ord fastholdes *o*: *bog*, *hob*, i reglen også *klog*, *rob(e)*. Når undtages nogle få steder i fortalen og slutn. af Det ny testamente gennemfører ChrP også *nogen* (som i tryksvag stilling dog kan have haft diftong), men i 1550 er *naagen* den hyppigste form. V har ligesom normen *nogen*. — I mda. *dōttær* er vokalen blevet forkortet og åbnet, og i normen skrives nu *daatter*.

Sammenblandingen af *i* og *y* for [*i*] er stadig ret alm. i kancellisprog og privatskriftsprog (det kan ofte være vanskeligt at skelne mellem *ij* og *ÿ*) og ligeså hos ChrP I, men hos ChrP II er adskillelsen konsekvent gennemført, og den fastholdes herefter hos Pall, i 1550 og i skriftnormen (hvis *siw* altså har lydt [*sjuː*]). — Den af PH i hans notebog (GkS 1551, 4°) gjorte adskillelse mellem *ÿ* = [*i*] og *y* = [*y*], som også kendes fra andre hss. (fx. i Rentzels folkevisehs.; jf. også s. 43), blev ikke fulgt eller bemærket af danske trykkerier (måske havde man ikke typen *ÿ*), men i Tausens oversættelse af Mosebøgerne og i hans postille, begge trykt i Tyskland, er netop denne adskillelse opretholdt. — Formen *tiwe*, 20, der er alm. i hele århundredet, dækker formentlig over en udtale [*tiwə*] eller [*tïvə*], der dog vist kun var sjæll.-fynsk. — I diftongisk forbindelse bevaredes i normen *ay*, *ey*, *øy*: *may*; *ackeleye*, *deyligt*, *reyse*, *seyle*, *seyr*, *vey*; *bøye*, *fyrløy*, *føye*, adj., *høy*, *øyne*, osv.

Lydåbningen af *i* > *e* var i normen gennemført i den nuværende udstrækning (jf. I. 247), men enkelte af reformationstidens skribenter gik videre. PH og T skriver i alm. *meg*, *teg*, *seg*, men i Karl Magnus-udgaven (s. 159) retter ChrP Ghemens *meg*, *teg*, *seg* til *mig*, *dig*, *sig*, som fra nu af var fast norm.

Lydåbningen af *y* > *ø* (jf. I. 247) viser et mere broget billede. Her indfører ChrP og reformationstidens skribenter en række *ø*-former, som for en stor del også optages i 1550, fx. *drøppe*, *første*, fyrste, *løcke*, *løckte*, lygte, *røste*, *spøtte* ofl., men de var ustabile, og med ganske enkelte undtagelser (som fx. *første*) har allerede V samme fordeling af formerne som i nuværende dansk.

For [*u*] skrives i den ældre tid i forlyd gennemgående *v* eller (hos ChrP, T I og PH også) *w*. I øvrige stillinger bruger ChrP normalt *u* undtagen i nogle småord som *dw, nw* samt i forb. *-iw-*: *siw, skiwder, siwde* osv. (herfra må dog undtages lægebogen, hvor *w* overalt dominerer). Normen (således i 1550 og hos V) bliver den, at der i forlyd skrives *v* undtagen i det nægtende præfix, som skrives *w-* (altså *vdi, vnder*, men *wrelferdig* osv.), og i øvrige stillinger skrives *u*.

Når dobbeltskrivning var mest udbredt og holdt sig bedst ved *ee* (jf. ovf.), beror dette formentlig på, at enkeltskrevet *e* i alm. dækkede over [*æ*]. Normen havde godtaget *e* for [*æ*] og *æ* for [*æ·*]. Som exx. på *e*, hentet fra 1550 og V og fortrinsvis sådanne, som senere fik den åbne lyd udtrykt og optaget i normen, kan nævnes: *belte, best*, bedst, *affbreck, ecteskaff, ellers, ende, est*, præs. 2. pers., *fem, fengzel, ferre, foreldre, forferdelse, frendskaff, gerning, henge, huelffue, isletten*, best. f., *kerlighed, legge, lenge, mectig, mercke, necte, neffne, opbrendis, pendinge, plet, sellie*, sælge, *sette*, præt., *spent faare*, forspændt, *sterck, suecke, tencke, tele*, tælle, *tredske*, best. f., *trenge, tuert emod, vecter, velde*, subst., *velle*, vælge, *venskab, verdig, verst*, superl., osv. I forbindelsen *ie*: *bierg, gielde, gierne, hielpe, ieffn, kiendis, kierlighed*, osv. — Men af denne store gruppe er dog allerede nu, også i 1550, enkelte ord begyndt at gå over til fonetisk skrivemåde med *æ*. Det gælder afledninger, hvis grundord (med langt *ǣ*) kan have tiltrukket formen, som fx. *nærmer* (til *nær*), videre tilsyneladende ofte i ord foran *t*: *dræt, læt, mæt, ræt, slæt*, slet, jævn, *træt*, samt en række andre: *bæck, græss, kæp, slæct, sæck, æcte, ældis* og muligvis flere. I ord som *skæg, væg, æg* forelå antagelig lang vokal [*æ·*], ligeså muligvis i *brædde*, bredde. Ordet *æt* hos V er vist rent litterært lån (jf. s. 101). — For langt *ǣ* skrives regelmæssigt *æ*: *klæde, nær, skære, stæder, træ, æde, ære; æble* veksler med *eble*.

I vid udstrækning bevares traditionelt *iu* (af ældre *iū*, jf. I. 249). I forlyd og foran *l* havde talesproget *jū*, og desuden kunde den etymologiske skrivemåde vel også støttes af den dialektale udvikling til [*yw*] på Sjælland og andetsteds. I alm. skrives dog *dyb, gyde, nyde*, men ellers (i ord med større frekvens): *biude, liude* (hos V dog *wlydig*), *skiude, spiud; siug; siun(is); diur, tiur; lius;* man vakler mellem *tiuff* og *tyff* (V har *tiu, tiueri*). Enkelte af ordene kan dog hos ChrP også forekomme med *y*, og hos T er *y* (i enkelte skrifter *iy*) i det hele overvejende. — Den korte brydningsdiftong *iu* foran *n*-forbindelser (I. 130 f.) holder sig i skriftnormen, støttet af den vide udbredelse i dialekterne: *liung, siunge, siuncke*.

Tryksvagt [*-ə*] skrives i normen *e*. Om den lydligt betingede skrivemåde *-is, -il* olgn. se ndf. s. 194. — I adskillige ord forekommer støttevokal, som senere opgives af normen (jf. I. 251), fx. *tegen, regen, løgen, hagel, tegel, seyer* ofl.

Konsonanter. Forskellen mellem det skrevne og det trykte sprog var særlig grel for konsonanternes vedkommende. Den begyndende overflødighed i slutn. af forrige periode bliver nu en fuldkommen overflod i håndskriftsproget. Den består dels i dobbeltskrivninger, dels i tilføjelse af ortografiske konsonantvarianter, fx. i forb. *sz, dt, ck*, dels endelig i tilføjelse af *h*. Nogle exx.: (i forlyd:) *ffonger, ffordhi, ffraa; szaa, sziin*

(her ofte *ß*: *ßaa*, *ßamme* osv.); *dhag; thiill*; (i efterlyd:) *aff*, *att*, *embethzmænndth*, *gwnnsth*, *hwss*, *manndtt*, *szelluff*, selv, *skalldtt*, skal, *szynndtt*, sind, *wlldtt*, uld, osv. Af dette vilkårlige og tunge fyldstof, der højst kunde have nogen ræson, hvis der var tale om liniebetaling, bliver der meget lidt igen i bogtryksnormen. I forlyd så godt som intet. Hos ChrP I (samt i hans breve) kan *ff* forekomme, men senere slipper *ff* kun ind ved uagtsomhed. I efterlyd var dobbeltkonsonant i intervokalisk stilling anerkendt i normen til angivelse af foregående kort vokal (jf. I. 221), fx. *sabbel* (Pors 1594), *fødder*, pl., *ryggen*, best. f., *Eggern* (Pors 1594), *krogrygget*, *wtalligt*, *strømme*, pl., *sønner*, pl., *kroppen*, best. f., *større*, *dørrene*, best. f. pl., *græsset*, best. f., *visse*, best. f., *lættelig*, osv. Denne regel er så fast, at hvor der efter de nugældende kvantitetsforhold synes at foreligge undtagelser, må man regne med dialektal eller ældre vokallængde (for så vidt ikke trykfejl foreligger). Fast bevaret er endvidere i efterlyd *ff* (intervokalisk *-ffu-*) og *ck*: *aff*, *graff*, *bleff*, *liff*, *selff* osv.; *fick*, *gick*, *stock*, *sæck* osv. Herudover findes i adskillige tilfælde udlydsfordobling i korte enstavelsesord, navnlig i ord på *s*, hvor det skrevne *ß* i tryk gengives ſſ (mens det udlydende *s* i tryk ellers altid if. bogtrykkerregel er ſ; Pors 1594 har ſſ), fx. 1550: *græss*, *hoss*, *huess*, hvis, *kyss*, V *Glass*, *Ness*, næs, *viss*; men at der her ikke er tale om noget ortografisk-lydligt princip, fremgår af, at dobbeltskrivning også kan forekomme efter lang vokal, 1550 *ross oc priss*, V *hwss*. Hos ChrP kan også findes dobbeltskrivning i tryksvag stavelse: *slethiss*, *bluess*. Det er tydeligt nok håndskriftsproget (trykmanuskriptet), som slår igennem. Andre exx.: Hos ChrP småord som *all* (ligeså V, men 1550 *al*), *till*, *skall*. Hos Pors 1594 findes derimod tilløb til principiel brug: *Dall*, *Sall*, *Kall*, kalv, læg, *Tall*, *Øll*, *Hell*, propr., *Egg*, æg på kniv (men *Eg*, æg), *Tinn*, *Hatt*, *Katt*, men disse skrivemåder fik aldrig større udbredelse (jf. derimod svensk).

I forlyd er den vigtigste ændring i normen indførelsen af *d* i de pronominale og adverbielle småord (s. 47). I de ældste tryk anvender ChrP endnu *th-*, men i Jærtegnspostillen (1515) er skiftet foretaget. Her kan ganske vist endnu enkelte gange skrives *tha*, men efter den tid forekommer i småordene kun *d-*: *du*, *dig*, *den* osv. PH og T I har *th-*, men T II *d-*. Udkastet 1537 til oversættelsen af kirkeordinansen har *th-*, men Palladius' oversættelse 1539 har *d-*. 1550 har gennemført *d-*. Men kancelliet og privatpersoner vedblev endnu længe traditionelt at skrive *th-*. Først i 1590erne begynder man i kancelliet at vakle mellem *th-* og *d-*, som endelig sejrer efter 1604. Privatpersoner som Bredal (1540erne), Sibylle og Mogens Gyldenstjerne (1560erne), professor Peder Poulsen og Jørgen Rosenkrantz skriver traditionelt *th-*, mens Birgitte Gjøe (1556), Anne Hardenberg (1570erne), Niels Hemmingsen og Vedel skriver *d-*. — Forskellen mellem *t-* og *th-* er nu ophævet i normen (jf. s. 44). — I kancellisproget hos PH og T er *w-* i absolut forlyd traditionelt bevaret (jf. I. 252 f., II. 45), men hos ChrP, Pall, i 1550 og i normen gennemføres nu *v-*, undtagen i pronominet *wi*. I stavelsesforlyd inde i et ord skrives alm. *u-*: *euindelige*, *antuorde*, *omuende*, *aluor*, *alligeuel*, *ligeruis* osv., og her kan mul. da endnu have været udtalt [*w*]. I sammensat forlyd skrives ligeledes *u-*, d. v. s. [*-w-*] (jf. s. 192): *huad*, *huid*, *queg*, *suar*, *sued*, *suin*, *tuinge* osv. — I gengivelsen af de palataliserede *g-* og *k*-lyd vaklede man. Kancellisproget foretrak dog

gi-, *ki-*, fx. fra Christian III's recesser: *gielde*, *gierning*, *giør*, *igien*, *beskiermme*, *kiøbstedzmendt*, *Kiøn*, subst., *skier* osv. Hos T I er *gi-*, *ki-* alm., men hos T II gennemføres *g-*, *k-*. PH og Pall vakler, men ChrP og 1550 gennemfører *g-*, *k-*: *genstridig*, *gerning*, *gøre*, *kede*, *kæde*, *kærlighed*, *kæp*, *skerm*, *skendzel*, *skerm*, *skøde* osv. I slutningen af århundredet vinder imidlertid *gi-*, *ki-* stærkt frem, 1589 har således *Kierlighed*, *kier*, *nidkier*, *gierne*, *giøre* osv., og hos Vedel er palataliseringen atter gennemført i de fleste ord: *gierne*, *gierning*, *giøre*, *igien*, *kiende*, *kiær*, *Kierlighed* osv. (men dog *begere*, *æregerig*, *kære*, klage, *skelde*, *skellig*, *skøn* ofl.). Pors (1594) synes at foretrække *g-*, *k-*, men har dog *Kiebe*, *Kiær*, subst., og *Gienferd* (ved siden af *Genganger*). Konsekvens opnåedes altså ikke.

Efterlyd. I diftongisk forbindelse gengives *w*-lyden ved *ff* (sjældnere *w*) i udlyd og ved *-ffu-* intervokalisk og postkonsonantisk: *gaff*, *gaffue*, *liff*, *leffue*, *selffue* osv. I 1550 kan også forekomme *uu*: *Løuue*, *Bouuen*. — I betegnelsen for den dialektale udvikling af [*p*] > [*w*], der var vidt udbredt (I. 230), opnåedes ikke konsekvens. Der har muligvis også, ud over enkelte egnes fastholden ved [*b*, *ƀ*], stadig existeret en alm. læseudtale med [*b*]. Hos ChrP er der tilbøjelighed til at betegne lyden med *ff*, dels (navnlig i I) i udlyd (og således gennemført i endelsen *-skaff*), dels (navnlig i II) foran *t*, men ellers bevare *b*, altså *til løff*, men *løbe*, *reff*, men *rebene*; *galenskaff*, *bolskaff*; *køffte*, *skaffte*, osv. Hvor Børglumhs. af Karl Magnus (s. 26) har *grep*, *selskap*, *rydderskap*, trykker ChrP *greff*, *selsskaff*, *ridderskafft*. Hos T I er *-ff(u-)* næsten gennemført, fx. *laffue*, *griffue*, *hooff*, tabe, gribe, hob, men i II er *b* igen dominerende ligesom hos Pall og i 1550, og normen fastholdt *b* (i kancellisproget kunde vekslende hermed endnu anvendes *p*), kun i endelsen *-skab* (og enkelte sjældnere ord) var der vaklen. I 1550 skrives *gribe*, *greb*, *Suøbe*, *laab*, løb, *Reb* osv., men i alm. *-skaff*: *Redskaff*, *Boskaff* etc., ligeså *Naglegaffuene*. Hos Vedel veksler *Huld-*, *Ven-*, *Mandskab* osv. med *Huld-*, *Ven-*, *Mandskaff* osv., som dog har overvægt. Også Huitfeldt har alm. *-skaff*.

Medens spiranten [*ð*] i kancellisproget i beg. af århundredet ofte betegnes ved *dh* (sjældnere *th*, *t*) side om side med *d*, bliver den sidste skrivemåde den almindeligste efter ca. 1530, i udlyd jævnlig også *-dt*. ChrP I anvender *th*, *dh* og *d* vekslende (*feth* ved siden af *fed* osv.), men i II kun *d* ligesom T II, Pall og 1550. Fra den tid er normen fast; dog fortsættes skrivemåden *met* (også i ssgr., fx. V: *metynck*, *Metborgere* osv.). Vi kan således ikke mere i normen skelne mellem ordene med opr. *t* og ordene med opr. *ð* (jf. s. 44), selv om spiranten i sidstnævnte gruppe i talesproget i stor udstrækning enten var blevet *j* eller svundet (I. 233 f.). Af de former, hvor skriften kom til at følge lydudviklingen (jf. smst.), var endnu kun få anerkendt, som fx. *bie* (1550; endnu dog vekslende med *bide*), *blære*, *frø*, *ror*, *skue*. Men man skrev stadig *sked* (Bredal har dog også *ske*), *møde*, møje, *maard* (V; 1550 har *marer*, pl.) og oftest *tid(e)re*; 1550 har både *skaar* og *skaard*; *fiær* findes i 1550, men 1589 har *feyre*, pl., ChrP retter i sit tryk af Karl Magnus *wæderitth* til *værede*, men 1550 har både *væder* og *vær*, Pall *veyret*, T *weir*, V både *veiret* og *værit*. Hos østdanske forfattere er *leer* eller *lær*, læder, alm., men Ranch skriver *læir*. Alm. er *spæ* eller *spee*, spæd. Her var således endnu ikke fæstnet en skriftnorm for denne gruppe.

Delvis parallel med den ortografiske ændring *dh* > *d* er udviklingen af skrivemåden for den anden spirant [*q*]. Fra 1530erne er *gh* sjældent i kancellisproget. ChrP I og (især) T I har alm. *gh*, men i II har de begge *g*. Pall og 1550 og dermed normen har kun *g*. Men i modsætning til forholdet ved [ð] gælder denne regel for [*q*] dog kun i sin fulde udstrækning, hvor spiranten er sekundær, d. v. s. udviklet af ældre [*k*] (I. 228 ff.). For den opr. spirant [*q*], som i talesproget (dialekterne) stort set var gået over til *w* eller *j* eller i visse tilfælde svundet (I. 235), men som i skrift stadig overvejende var blevet gengivet *gh* (s. 44), blev forholdene ortografisk mere indviklede. Hvor denne spirant havde indgået diftongisk forbindelse med foregående vokal (I. 235), får vi nu gennem Christiern Pedersen fastlagt den senere skriftnorm, som i en gruppe ord har valgt den fonetiske, i en anden gruppe den etymologiske skrivemåde. For forbindelsen *-aw-* får vi fonetisk skrivemåde i *affue, gaffn, gnaffue, haffue*, subst., *lauff, laffue, maffue, raffue, saw*, hos ChrP (og andre) også *naffle*, nagle, og *plaffue*. Derimod bevares etymologisk skrivemåde i *behage, dag, drage, fager, hag(e)l, klage, lag, lagde, mager, nag, sagde, slag*, hvortil kommer den alm. form *tagde*, tav, samt hos ChrP den gale proportionsdannelse *hagde*, havde. I enkeltheder kan her være afvigelser (hos T I er de fonetiske former hyppigst), men stort set lå fordelingen nu fast. I forb. *-ow-* viser ChrP I tilbøjelighed til etymologisk skrivemåde: *logen, plog*, men dog altid *skow* og *bow*. 1550 har også *Plogmendene* og *Plogiern*, der i 1589 rettes til *Plow-*. Normen blev imidlertid *bow, low, plow, skow*, hvorimod vi (ved tilknytning til andre bøjningsformer) fik *drog* og *slog* (ChrP, 1550 og 1589 bevarer dog sg. *slo*, pl. *sloge*). Låneordet *vove* skrives *woghe* (ChrP), *voge* (V). Ved sjældnere ord kunde man vakle. 1589 (i marginalnote) har således *kaags* for *kovs*. — For verbet *flyve* synes næsten overalt den sjællandske form *flue* at være blevet godkendt; den findes hos ChrP (i Vokabulariet dog *fløye*), Pall, 1550 (et enkelt sted dog præs. pl. *flyge* og inf. *bortflyge*, men begge steder har i 1589 *u*-vokal) og hos jyske forfattere som Ranch og Vedel. I Tursons vokabular findes dog *flyger*. — I forb. *-ej-* (herunder også låneord med *-ei*): *eye, leye, pleye* (ChrP dog også *plege*), *vey, veye*, v.; *deylig* (ChrP I *deglig*), *feyle, leyr, reyse* (ChrP I *regse*), *speyel* (ChrP og 1550 *spegel*, men 1589 *speyel*). Derimod foran *(-e)n*: *egen, egn, hegn(ed), regn, vegne*, idet ordgruppen til bevarelse af den etymologiske form kunde få støtte fra ordene med opr. *-kn* (> *-gn*; ord som *degn, tegn*). — I forb. *-øj-*: *fløy, høy* (ChrP også *høgh*), *pløye* (ChrP *pløge*), *øye*, men foran *(-e)n*: *løgn*; ChrP har pl. *øgen*, men 1550 og normen *øyen*. – Efter *u* og *i* i alm. svind: *due*, v., *flue, hu* (men hos ChrP i ssgr. alm. *hug-komme* osv.); *ful*, fugl; *quie*, kvie, *sti, tie* (ChrP har også *tige*), *vi*, v. — ChrP skriver *dygd* og *frygd* (ved siden af *frøyd*), 1550 har *dygd*, men *fryd*, og 1589 endelig *dyd, fryd*. — Efter konsonant (*l, r*) har ChrP så godt som gennemført *g*: *bølge, følge, helghen, sorg* ofl., men dog *gallie*, galge, og alle disse former indgik i normen. Men ChrP gik videre i sin reform, idet han næsten overalt for ældre *-lj-* og *-rj-* skriver *lg, rg* (jf. s. 44): *dølge, spørge, selge, suerge, werge* (Karl Magnus, mens Ghemen har *werie*), som alle senere hen blev anerkendt, samt *smørge*, smøre, *telge* ved siden af *telye*), tælle, *vilge*, vilje (Karl Magnus, mens Ghemen har *willie*). Imidlertid blev ingen af disse ortografiske hyperbler gennemført i dette år-

hundrede. Reformatorerne, 1550, 1589 og V fastholder *l(i)* eller *ll(i)*, *r(i)* eller *rr*, fx. 1550 *døllie* (1589 *dølle*, V *dylle* og *dølie*), *Ferested* (1589 *Færie-*, *Færre-*), *spørie* (1589 *spør(r)e*), *suere*, *sel(li)e* (1589 *selle*), *vdueler* (1589 og V *vduelle*), *verie* osv., og det følger heraf, at heller ikke bøjningsformer eller afledninger fik noget *g*: *dulde*, dulgte, *spurde*, spurgte, *spørsmaal* osv.

Fordelingen af *nn : nd* og *ll : ld* (jf. s. 45 og 192) finder endnu ikke fuld afklaring. For *n*-lyden er forholdet dette, at der fra og med Christiern Pedersen er en stærk tendens til at skrive *nd*. Hos ChrP er kun i få ord gennemført *nn*, og da altid etymologisk begrundet, blandt de almindeligste er *denne*, *gennem*, *hannem*, *menniske*, *penninghe*, *saadanne*, *skinne* ofl. Med *nd* (etymologisk korrekt): *aand*, *awind*, *binde*, *blind*, *bonde*, *ende*, *forstonde*, *frende*, *hond*, *land*, *omwende*, *sand*, subst., part. på *-ende*, afl. på *-inde* (ChrP dog også *-inne*), osv.; (uoprindeligt:) *anden*, *begynde*, *brende*, *finde*, *ind*, *kende*, *quinde*, *mwnd*, *sandhed*, *skind*, *vand* osv., alle med fortsættelse i normen. Der skrives altid *den*; *hand* veksler med *han* hos ChrP, men er ellers ligesom *mand*, pron., og *kand* århundredets alm. form. Ligeså sejrer *hende* (hos ChrP er i gen. formen *hennis* den hyppigste). *Kunde* er den alm. form. Men ellers er der endnu adskillige ord, som vakler: *kande : kanne*, *sinde : sinne*, *Suend : Suenne*, *tinding : tinning* ofl. — For *l*-lydens vedkommende findes en parallel, men dog mindre udpræget tendens til at skrive *ld*. Hos ChrP er *ll* bevaret og gennemført i *al(l)*, *eller*, *fyllest*, *mellem*, *snil(le)*, adj. Med *ld* skrives, etymologisk korrekt, fx. *gield*, *gold*, *ild*, *kilde*, *mild*, *skiold*, *skyld*, *sold*, *velde*, *vold*; *helder* kan veksle med *heller* og *holde* ikke sjældent med *holle*; uoprindeligt: *guld*, *ilde*, *syld*; *kalde* veksler med *kalle* hos ChrP I, men er sjælden hos ChrP II; *toldere* veksler med *tollere*, *falde* med *falle*; der skrives altid *alder-(mest)*, omvendt skrives præt. *hølle*, holdt. Hos ChrP I er *skulde* og *vilde* ikke ualmindelige i præt. (og kan også ses i præs.), men i II findes næsten kun præt. *skulle*, *ville* (i Holger Danske ses dog i beg. *skulde*, *vilde*). I 1550 er *ld*-formerne talrigere, men endnu kan dog fx. *kalde* veksle med *kalle*, *fylde* med *fylle*, og der skrives *allerdom*, *bieller*, *bulle* (en enkelt gang *bulde*), bylder (men *bulder*, støj), *kællere* ofl., ligesom præt. til *folde*, *fylde*, *kalde*, *skylde* ofl. altid skrives med *ll*: *follede*, *fyllede* osv. Såvel denne usikkerhed som det øjensynlig tilsigtede ortografiske princip for præteritumsformerne er imidlertid helt opgivet i 1589, hvor *ld* hersker som i den senere norm: *alderdom*, *Bielder*, *Bulde*, *Kældere*, *foldede* osv. (undtagelsesvis et sted *fyllede*); dog skrives endnu *Grunduol*. Præt. *skulde* og *vilde* over for præs. pl. *skulle* og *ville* er gennemført i 1589 og hos V (der dog også kan skrive *at skulde*). I bøjningsformer foran *t* udelades imidlertid oftest *d*: *bekent*, *holt*, *runt*, *trint*, *vant* osv.

Udlydende *k* skrives alm. *ck*: *fick*, *gack*, *sæck*; *barck*, *benck*; ligeså intervokalisk: *icke*, *Lycke* osv. — *ks* gengives *x*: *oxe*, *strax*, *voxe* osv. — Den ustemte lyd (spirant?) foran *t*, i alm. i mnt. låneord, gengives ved *c*: *act*, *ansict*, *dict*, *fructsommelig*, *frøcte*, *luct*, *mact*, *vaacte* osv. Hos V dog fx. *fegte*, og i kancellisproget skreves ikke sjældent *g*: *magt*, *lougagtige*.

I en kort sum kan den sproglige reformation siges at bestå i en stærk simplificering og større konsekvens. Den falder i

tid sammen med den kirkelige reformation, bygger først og fremmest på Christiern Pedersens ortografi, fæstnes gennem reformatorernes og 1550-biblens sprog og synes nogenlunde gennemført i 1589-biblen og hos Vedel. Af de mange ændringer er de afgørende hovedpunkter følgende: dobbeltskrivning af vokal til angivelse af længde opgives som princip, kun ved *e* anvendes den i en vis udstrækning (*ved : veed*); *å*-lyden gengives i normen *aa*: *aand, raad, staa*; *y* og *i* holdes klart adskilte (*by, bi*), i diftongisk forbindelse bevares dog *ay, ey, øy* (*may, vey, høy*); *u*-lyden skrives *v* i forlyd, i præfixet dog *w*-, ellers *u*: *vrt, wret, due*; kort *æ*-lyd gengives (med visse undtagelser) *e*, lang *æ*-lyd *æ*: *ende, legge; klæde, træ*; tryksvagt [ə] skrives *e*: *tage*. I pronominer og adverbier skrives nu *d* i forlyd: *du, dig, den, da*; ligeså gennemføres *v* i forlyd: *vade, ven, vin*, men i sammensat forlyd *u*: *huad, huid, suerge*. Spiranterne [ð] og [q] skrives *d* og *g*: *fed; god; tage, bleg; dag, regn, løgn*; og hvor de var svundet eller udviklet til henh. *j* og *w*, *j*, fæstnes stort set den nukendte norm (*veyr, low, vey*), om end endnu med en del undtagelser. Tendensen til at skrive *nd* og *ld* har ved århundredets slutning omtrent nået sin maksimale udbredelse.

Sammenfattende må reformen nærmest karakteriseres som konserverende, til dels tilbageskruende (etymologiserende). Fremadskridende (fonetisk) er egentlig kun forlydsændringerne samt de i begrænset omfang gennemførte diftongbetegnelser (af vokal + ældre spirant). Synsbilledet var videre ændret derved, at forkortelser ikke mere tåltes i tryk (en sjælden gang kan nasalstreg endnu forekomme, angivende nasalfordobling, fx. *fremet*), at enklise af pronomen undgås (jf. s. 66; Kirkeordinansen 1542 har den, men anden udg. 1553 har kun et exempel, nadverordene *edered*, æder det), og at store bogstaver så småt kommer i brug i bogtrykket (derimod ikke i privat håndskrift). De anvendes navnlig ved konkrete substantiver, men også andre vægtige ord, adjektiver og verber, kan have stort begyndelsesbogstav, alt uden konsekvens. Afstanden mellem håndskrifternes og til dels endnu Ghementidens ortografi på den ene side og den litterære og bogtrykkets norm på den anden var slående. Da Vedel samler stof til Hundredvisebogen, må han gennemrette de benyttede håndskrifters ortografi, der ikke mere var passabel. Hans ny udgave 1571 af hr. Michaels digt „Om det menneskelige levned“ fra 1515 (s. 27) krævede også en sproglig modernisering, og det pirattryk, som Mads Vingaard i 1576 foranstalter af Ghemens udgave

af Eriks sjællandske lov (s. 137) med Ghemens gamle typer og den gamle retskrivning, og som man kan kalde vor første faksimileudgave, må have forekommet som en ren oldtidssag, skønt der i tid kun lå et par generationer mellem den og originalen. Prøver fra før og efter reformen viser afstanden:

Brandis' udg. af Jyske lov 1504 (s. 137):

En enghn̄ log er so gooth at fylge
som sandhn̄ e hwor mā thwil om
sandhn̄ ta scal log lede hwilkz
sandhn̄ er oc reth. Uore ey log
a lande tha hafde hwer mesth ther
mest matte gribe.
Kaller man annen thyff ower thwerthingh oc fylger thz ey sithn̄ hannū a handh meth loghn̄ bøde hannū thr̄ han kallede thyff tre
mark oc iij mark konīghn̄.

Udgaven 1590 af Jyske lov (s. 138):

Dog er ingen Low saa god at følge
som Sandhed. Men huor mand ieffuer eller kiffuer om
Sandhed, da skal Lowen oplede, huilcket
Sandhed oc ret er. Vaare ey Low
i Lande, da haffde huer mest, der
mest maatte gribe.
KALder Mand anden Tyff offuer Tuerting, oc følger hannem ey siden
det paa Haand met Lowen, Bøde mod
hannem som hand kaldede en Tyff, tre
Marck, oc tre Marck Kongen.

Hr. Michael 1515 (s. 27):

Til mænnisckæ schaffthæ gud tig met eth ord . .
For syndzæns sckyld giffs siælen plaffuæ
then ewighæ død then sckal hwn haffuæ . .

Vedels udgave 1571:

Til Menniske skabte dig it Guds ord . .
For Syndsens skyld giffuis Sielen plage
Den euige Død aff strenge orsage.

Retskrivningsspørgsmålet var dog ikke hermed løst. Man kan endda sige, at det først nu melder sig. Men det bliver i fremtiden mere teoretiske drøftelser, ofte ført med stor nidkærhed, men som regel kun mellem fagfolk, grammatikere, og med små resultater i praksis. De store og grundlæggende linier i dansk retskrivning var blevet fastlagt — sikkert ikke ubevidst, men tilsyneladende uden diskussion. Og forklaringen er den, at den sproglige reformation i sammenligning med den kirkelige, som bar den frem, var en bisag. Det var indholdet, som optog sindene, ikke formen, som man i de videre kredse blot efter evne søgte at tilegne sig. Hvor derimod ortografiske spørgsmål senere kom til drøftelse for deres egen skyld, viste det sig altid svært at nå til almindelig godtagelse af nye forslag.

Således gik det forslagene i det første teoretiske arbejde vedrø-

rende ortografisk-fonetiske spørgsmål: „De literis libri duo“ („To bøger om bogstaverne“), som udkom i Basel 1586, og hvis forfatter, vor internationalt berømte fonetiker Jacob Madsen Århus (1538—1586), vistnok ikke selv oplevede at se bogen færdigtrykt. Under sit lange studieophold i Tyskland har han stiftet bekendtskab med de nye metodiske synspunkter inden for filosofien, matematikken og grammatikken, som skyldes den franske filosof Petrus Ramus († 1572), og i det nævnte værk søger han nu (med talrige citater bl. a. fra Ramus) at give en for alle kendte sprog gældende lære om bogstavernes lydværdi. I sin systematik og ved sine fine iagttagelser overgår han langt sine samtidige. Hans skildring af taleorganerne og deres funktion er noget helt nyt, han indfører betegnelserne lingvalis og labialis for henh. tunge- og læbeartikulatorisk bestemte lyd, fremhæver den ringere mundartikulation ved vokalerne og giver den hidtil bedste vokalanalyse. Han opdager det postvokaliske pust i dansk udtale af fx. *da, de, du,* som han lydskriver *dah, duh, dih,* men har dog mærkeligt nok ikke opfattet stødet i dansk. Hvad ortografiske spørgsmål angår, fik hans arbejde betydning derved, at han benægtede, at der gaves diftonger. Man måtte derfor nøje skelne mellem vokaltegnene *i* og *u* på den ene side og konsonanttegnene *j* og *v* på den anden og følgelig skrive *av, ev, aj, ej* osv. (og ikke *au, ai* osv.). Større indflydelse fik hans retskrivningsforslag ikke straks. Kun nærstående meningsfæller som de ramistisk påvirkede professorer Anders Krag, Iver Stub og Venusinus samt biskop Jens Dinesen Jersin fulgte ham i den — fonetisk gale — diftongbetegnelse med de „ramistiske“ bogstaver, som først blev norm i 1800-tallet. Af de nævnte personer synes Jon Jakobsen Venusinus († 1608) at have næret tanker om vidtgående retskrivningsreformer i fonetisk retning. Han har dog ikke realiseret dem i sit eneste større litterære arbejde: oversættelsen af Thomas a Kempis' Christi efterfølgelse (1599), men derimod i et lille digt fra 1594 (som han næppe selv har læst sidste korrektur på), hvor han anvender *å*-tegnet: *ånd, der å,* derpå, *frå,* fra, *så,* to *ø*-tegn: *bǫrn, hǫjest, lǫst,* men *Søn, bør,* v., de ramistiske bogstaver: *arbejd, ej, avn,* avne, *dievlens, givr,* giver, i visse tilfælde accent over lang vokal: *hâr, uselhêd, vîsdom,* samt udeladelse af *h* foran *j* og *v*: *jertens,* hjertens, *wes,* hvis, pron., *wo, wor, wer,* hvo, hvor, hver. Men sådanne spræl af enkeltindivider formåede ikke at danne ringe i skriftnormens nu nogenlunde sammenhængende og rolige overflade.

B. DET KOMMENDE RIGSMÅL

Vi er i det talte sprogs udvikling ved et vendepunkt. Hidtil har de lydlige og morfologiske processer haft et fortsat centrifugalt forløb. Som i et blodkredsløbs første halvdel er vi fra den store og fælles pulsåre gennem de mindre nået ud til de mindste hårkar i et net, hvor bevægelserne synes helt at ophøre eller i al fald unddrager sig iagttagelse. Opdelingen af danske dialekter (§§ 31, 40 B) lå fast ved udgangen af middelalderen, og selv om der i sådanne små lokale talesprogskredse muligvis nok kan påvises bevægelser og mindre forskydninger, er disse dog uden interesse for helheden. Hovedindtrykket er stilstand, hvile.

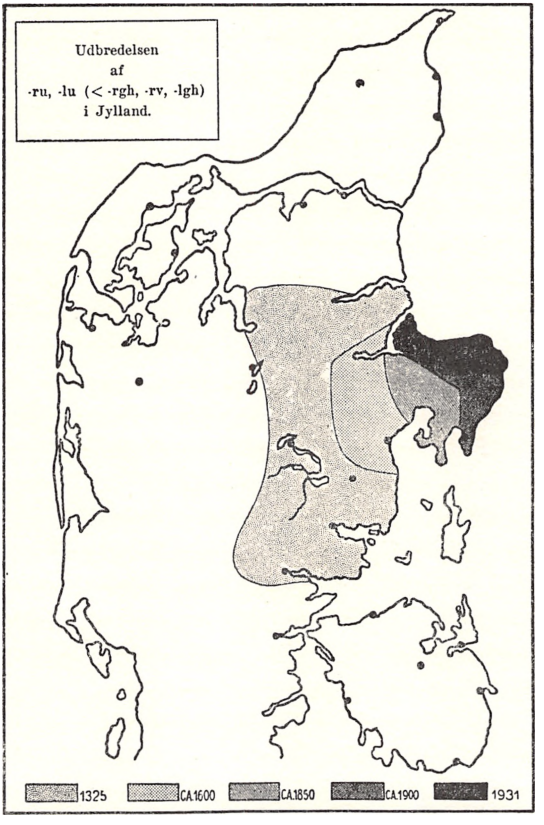

Som et exempel på dialektale forskydninger kan nævnes den ændring af den tryksvage vokals karakter i forb. *-ru(gh)*, *-lu(gh)* til *-rə*, *-ri*, *-lə*, *-li*, som fandt sted i et større østjysk område i tiden indtil ca. 1600. Fra maksimaludbredelsen ca. 1325 var *-ru*, *-lu* (typeord: *bierugh*, *balugh*, -bjærg, -balle), samt endelsen *-ugh* (*falugh*, fattig) på Jacob Madsen Århus' tid indskrænket til det mindre østjyske område fra Ommersyssel nord for Randers fjord til Århusbugten samt hele Djursland. Jf. I. 251. Se hosstående kort.

Men over disse stedbundne mål skimter vi nu begyndelsen til et samlende rigstalesprog, et rigsmål. Der har vel også i ældre tid været samlende kræfter, om end de ikke sikkert lader sig påvise (§ 33 A), men således som sprog- og samfundsforholdene havde udviklet sig, må de nu have været følelige. Bonden i sit grandelav og

herredsfogden i sin tingkreds behøvede ikke at ændre mål for samkvemmets og forståelsens skyld, men den dialekttalende mand kunde ikke nu gøre fyldest i administrationen eller en offentlig institution uden for sin hjemegn, med mindre han afstod fra det stærkest lokalt prægede i sit sprog og i stedet for stræbte hen imod en talesprogsform, som måtte være forståelig og kurant i videre kredse. Det er utænkeligt, at Peder Palladius skulde have talt rent jysk på sine visitatsrejser i Sjællands stift, eller at Anders Sørensen Vedel skulde have prædiket på jysk for hoffet i slotskirken i København. For de studerede og adelige gjaldt det også, at de meget tidligt løstes ud af den sproglige stavnsbundethed og ofte førte en omflakkende tilværelse. I sådanne kredse blev de sproglige fællesnævnere til og lært i den udstrækning, den enkelte kunde frigøre sig fra sit oprindelige mål. Ingen frigjorde sig helt fra sin dialekt, og det tilstræbte rigsmål havde endnu langt fra nogen fast form, men hvis den udtalelse, som tillægges den bekendte astronom Christen Sørensen Longomontanus (Lomborg) efter hans kones død (1637): *No vil a raaj, Dorret haar raj far* („nu vil jeg råde, Dorte har rådet før"), er mer end en opdigtet morsomhed, kan man sikkert fastslå, at en så udpræget dialektform har været en ren undtagelse.

Disse kredse skal vi da først og fremmest søge i København, hoffets, centraladministrationens og universitetets by. Det er netop også disse kredse, Jacob Madsen Århus i et af sine skrifter (1589) hentyder til: for den vordende taler er først og fremmest kendskab til folkesproget nødvendigt, men bortset fra fagterminologien, hvor man må gå til fagets mænd (kunstnerne, håndværkerne, soldater, sømænd og landmænd), bør man dog navnlig lytte til og lære af politikere og lærde, der længe har færdedes i offentlige hverv, prædikanter, der har lang øvelse bag sig, og forstandige og agtværdige kvinder (den sidste passus om kvinderne skyldes måske et Cicero-citat).

Grundlaget for dette vordende rigsmål er sjællandsk, vel en københavnsk-østsjællandsk dialekt (et Øresunds-mål), men det lader sig, i det mindste ud fra det hidtil fremlagte materiale, ikke gøre nøjere at påvise udgangspunktet eller i hvor høj grad målet allerede nu skilte sig ud fra dialekten som et selvstændigt og visse højere kredse forbeholdt sprog.

Der kan da for de lydlige forholds vedkommende kun blive tale om spredte iagttagelser, navnlig fra sådanne kilder, hvor en udtale

direkte søges gengivet, som fx. hos Jacob Madsen Århus og Venusinus, eller hvor vi må formode, at en udtaleform foreligger. Oplysende er her dronning Elisabeths breve, næsten alle skrevne til Christiern II i udlændighedsårene 1523—24. Hun var opdraget på fransk og lærte sig nu som dronning dansk gennem øret (hofmesterinde var i den første tid Anne Meinstrup). Da hun således er fri af skrifttraditionen, får vi i hendes skriftlige gengivelse af dansk, hvorunder vi skimter det franske skriftsubstrat (som når hun gengiver lydforbindelsen *-wa-* ved *-oy-*: *soyre*, svare, og skriver *chertorsdag*, skærtorsdag, mon udtalt [*fær-*]?), adskillige oplysninger om hendes og kredsens udtale. Selv har hun ikke lært at udtale spiranten *ð* (og *þ*) og er derfor usikker på det punkt: *vd op brøden*, uopbrudt, uåbnet, *ro*, råde; navnlig i udlydende tryksvag stilling, hvor lyden sikkert også har været svagt artikuleret eller måske helt var bortfaldet, kniber det: *ynte*, intet, *lade*, ladet, *rode*, rådet, osv. Vi konstaterer, at forlydspalataliseringen må have været lidet udpræget, næsten undtagelsesløst skrives *gerne*, *gøre*, *beger*, begærer, *tyl keyne*, til kende, *kert*, kæret (part.), *kereste*, osv. I postkonsonantisk forlyd er *w* vel endnu bevaret (I. 252 f., II. 183): *soyr*, svar, d. v. s. [*swa*(:)*r*], og ligeså har de palataliserede lyd *ʎ* og *ɲ* været klart adskilte fra de dentale *l* og *n* (I. 222 f.), idet hun gengiver de førstnævnte ved *yl* og *yn(d)*: *ayl*, al, *heyler*, heller, *hoyle*, holde (men *føle*, *sele*, følge, sælge), *aynder*, anden, andre, *deyne*, denne, *huyn*, hund, *kayn*, kan, *laynd*, land, *wynder*, under (præp.), osv.; undertiden skriver hun ikke nasalen, men palataliseringen angives altid: *hayel*, handle, *kuyde*, kunde, *yngeluyde*, ingenlunde. At *r*-lyden stadig har været det snurrede (og stærkt sonore) tungespids-*r*, fremgår af skrivemåder som *tyl feres*, tilfreds, *wered*, vred (smlgn. også fx. Mette Rosenkrantz i brev (s. 179): *ffera*, fra, *gerreæme*, græmme, *gerreæss gang*, græsgang, *ttero*, tro, *tterolligen*, troligen). Foran *v* (og *j*) var *h* stumt, og hun udelader det: *velked*, *wad*, *werf*, hvilket, hvad, hverv. Diftongen *ie* (< *ē*, I. 263) har hørt til i kredsens sprog: *yen*, *yet*, en, et, *myene*, mene, *sye*, se, *kye*, ked. Det lange *ō* har været meget lukket, da hun gengiver det *u*: *gu(d)*, god, *stur*, stor, *hud*, hoved (altså udtalt [*ho·(ð)*]). Den sjællandske udvikling af *-p-* > *-w-* (I. 230) findes: *hof*, hob, *skyf*, skibe, *taue*, tabe. Ligeså *-ang-* > *-åŋ-*: *fonge*. Efter *i* er *n(d)* > *ŋ* (endnu kendt fra sjæll. og skånske dialekter): *erynge*, *tydynger*, ærinde, tidender (jf. former som *ing*, *inge*, *tring*, ind, inde, trind, hos skåningerne Hans Mikkelsen, Henrik Smith og Herman

Weigere). Hun skriver *draue, plaue, saude,* drage, plage, sagde, videre *goyrde, goyrt,* vel [go·re, go:rt], *møget,* meget, *ner,* ned, *hyne,* hende, *wos,* os. Enklise af pronomen med tab af forlydskonsonant har også hørt talesproget til: *er et,* er det.

For så vidt Elisabeths talesprogsformer nu kan tages som udtryk for tidens samtalesprog i de socialt højerestående kredse, må vi karakterisere dette som stærkt dialektalt, nærmere bestemt sjællandskpræget. Og det er da forståeligt, at adskillige sjællandske dialektformer netop med støtte i disse kredses talesprog kunde vinde frem i det litterære skriftsprog og godtages også af forfattere fra andre landsdele. Således må det vel forklares, at så udprægede sjællandske former som *on,* ovn (ChrP), og *flue,* flyve, er enerådende i 1550 og 1589, den sidste form også hos Vedel, og at en form som *sla,* slå, synes almindelig anerkendt, anvendt af såvel skåninger (Henrik Smith og Herman Weigere) som jyder (Vedel og Mariager). Vedel retter i udgaven af Hr. Michael *bløy,* bly (adj.), til *blue,* en speciel sjællandsk form. Hvor meget eller hvor lidt af dette sjællandskprægede mål dialekttalende personer fra andre landsdele har tilegnet sig, kan vi ikke afgøre. Hvad vi kan se er, at de i de fleste tilfælde har nemmet skriftsprogsnormen nogenlunde, og at de også jævnlig har overtaget specifikt sjællandske skriftformer, men dette er ikke ensbetydende med, at de i talesproget har brugt sådanne. Kun hvor bevidste lydformer foreligger, kan vi danne os et skøn over, hvilke med deres eget mål uforenelige lydformer de har overtaget. I Jacob Madsen Århus' „De literis" (s. 189) anføres som exempler en sådan række „lydformer". Disse har man tidligere kort karakteriseret som jyske, men som det er blevet påvist, kan kun en mindre del deraf siges at være specielt hjemmehørende i hans modersmål, østjysken, medens adskillige er rene skriftsprogsformer (fx. *gjøre, i act, jact, jord, jæg,* jeg, *qvinde, vact, vid* ofl.), og et flertal enten ikke nøjere kan stedfæstes (fx. *avten,* aften, *dav,* dag, *fjer, hiel,* hel, *iau,* jag, *ljer,* ler, *trej,* tre, ofl.) eller også hører hjemme i det vordende rigsmåls sfære: *aar, gjær,* gær, *kjær,* kær (subst.). Videre gennem apokopen jyskprægede, men ellers sikkert i det nye københavnske milieu almindelige former som *bējl,* bejle (subst.), *bjelck,* bjælke, *gjern,* gerne, *gjær,* gærde, *hōv,* (til) hove, *kjēr,* kærre (ordet vistnok ikke kendt i jysk), *kjērn,* kerne, *lōv,* love (subst.), *māj,* made (subst.), *sōv,* sove, *tjær,* tjære, ofl. Af jyske drag har han endvidere sikkert bevaret udtalen *hw-* og *hj-*: *hvas, hvid, hvevs,* hveps,

hjert, hjerte, formentlig også en udtale med langt *a* i forb. *-aw-*: *gāv, hāv, lāv, māv* (olgn.), gave, have, lave, mave, og en udtale *-u* i tryksvag stavelse i ord som *bjero, djærro*, bjærg, djærv (jf. s. 190), altsammen småsærheder, der ikke kunde hindre samkvem eller forståelse. Men han har næppe fortsat med at sige *ah*, jeg, om end han uden forbehold anfører ordet (som exempel på det postvokaliske pust, s. 189).

At påvise fælles lydlige udviklinger i denne så vagt afgrænsede begyndelse til et rigsmål er vanskeligt. Dog synes det, som om man må forudsætte en almindelig lydlukning af den tryksvage vokal foran *s* og *t* (til dels også foran *l*), eftersom endelserne *-is, -it* (og delvis *-il*) bliver dominerende i skrift, og dette såvel i kancelli- som i bogtryksproget. De findes jævnlig hos ChrP: *eniste, bediss, slettiss, bedreffuit, giffuit, værit, engild, gammil.* I 1550 er *-is* vistnok helt gennemført, fx. i passiv: *frelsis, haabis*, i gen.: *folckenis, hiertis, Hoffuedis, Styrckis, deris, hendis*, ved subst. på *-s*: *Husis*, afl. på *-s*: *liggendis, framdelis, baglengis* osv.; artiklen skrives *it*; *-it* veksler med *-et* i participier: *annammit, forderffuit, giffuit* (over for *ladet, talet*), sjældnere i best. f. af subst.: *Husit, Liffuit, Roffuit* (over for *Fengselet, Landet*). I Rævebogen veksler *-es* med (overvejende) *-is* og *-et* med *-it*. 1589 er omtrent lig med 1550 (dog: *gammel*). Vedel gennemfører *-is*, men i alm. *-et*, hvorimod Huitfeldt har såvel *-is* som *-it*: *Rigit, Taarnit, liggit, tagit* osv.

Bøjning. Substantivernes bøjning er et vanskeligt kapitel i dette århundrede. Nogen konsekvens eller fast norm opnåedes ikke. Dialektale forskelle, som ikke generede i tale eller skrift, hvor situationen eller konteksten som regel klargjorde forholdet, kan have gjort sig gældende. Selv en så konservativ skribent som Poul Helgesen har nyt og gammelt blandet. Han har fx. ikke mindre end tre pluralisformer for *apostel*: *apostel, apostle* og *apostler* og synes nærmest at foretrække formen uden endelse; 1550 har *gester* (gammel og blivende form) og *geste*, 1589 har *læber* (ny form) og *læbe*, osv. Her savnes da en grundigere undersøgelse af de krydsende tendenser. Hovedlinien er dog klar nok og viser overalt *-(e)r*-formernes fremgang, jævnlig også ud over den nu kendte grænse (fx. *graver* ChrP, T, 1550 og V, *lover*, PH, T, 1589 og V, *smeder* PH, recesser, ofl.).

Hos de ældre forfattere er de gamle *ia*-stammer stadig uændrede i pl., hos PH fx. *gilde, rige, smykke, stykke* osv., men *-r* breder sig dog fortsat (jf. s. 52):

gærder, vidner, æbler, ærmer ofl. — Flere neutrumsord får *-e*: *borde, huse, navne, skibe* ofl.; enkelte får *-er*: *bryster, hoveder*, og ord som *lem* og *sted*, der nu bliver neutrum, bevarer deres ældre flertalsformer: *lemmer, steder*. — Pl. på *-r* vinder ligeledes frem i de svage subst.: *fyrster, kæmper, løver, muler, unger, vinger* ofl. (alle i Rævebogen); neutr.: *hjerter, nyrer, vinduer*; pl. af *øje* hedder *øyen* (1550, 1589) eller *øyne*, af *øre* alm. *øren* (men T *ørnæ*, og 1550, 1589 *øern*). — Fremmedord: *basuner, bæster, evangelister, exempler, fabler, fundamenter, kameler, kunster, kreaturer, legationer, monumenter, paladser, personer, politier, sakramenter, statuter* ofl. — Vokalen fra sg. er nu indført i pl. *lus, mus* (for ældre *lys, mys*, begge endnu i dial.), fra pl. i sg. *bryn, nød* (som allerede kan træffes i ymda.). *Vermæ* erstattes nu af *varme*.

Den gamle genitiv i best. f. med bøjning af begge led findes stadig brugt (alm. i 1550 og 1589), men er rent litterær. Der skrives altså *bysens, landsens* osv., men også (uopr.) fx. *graffsens* (V), *Jordzens* (1550, i 1589 dog rettet til *Jordens*), *tiidsens* (reces) og *børnsens* (Chr. II's love). Af disse (opr. eller sekundære) former bevares enkelte levn, som fx. *årsens, dødsens, fredsens, havsens, landsens, livsens*, (uopr.) *nådsens* (1631 *naadsensaar*, men 1538 *naadens aar*), *verdsens* (V). Men talesprogsformen har (uden for stående forbindelser) været den yngre form alene med bøjet bestemthedsendelse: *mandens, jordens* osv., ChrP 1529 har *kerlighedsenss*, men 1531 *kerlighedens;* i neutr. fastholdes *-ens*, og yderst sjældent påtræffes *-ets* (fx. *barnetz, folcketz, haffuetz, legomitz, templitz* i Christiern Vinters oversættelse af evangelierne i Chr. II's ny testamente 1524; *frøickenids, regimentids* ofl. i oversættelsen af Commines, s. 146), som dog formentlig har været den almindelige (analogt dannede) talesprogsform. Vedel retter i udgaven af Hr. Michael *dieffuelsens, leghomsens* til *Dieffuelens, legemens*; *Barnsens* 1550 rettes til *Barnens* 1589; videre fx. *brødens, dyrens, lammens, ordens, vandens* osv. (alle 1589). Af disse former bevares i højtideligt sprog *allerens, rigens* samt (som adj., adv. og i ssgr.) *hjertens* (i viser fx. *hiertens fryd, hiertens kiære* osv.). — Gen. *slags* er nu blevet selvstændigt (Bredal: *huer honde slags*; jf. ChrP: *noget slaugs folck*); *fælles* (gen. af *fællig*) er blevet adj. (Hegelund, V). — Gen. på *-is* (jf. s. 53) i ord af typerne *husis, marckis, skrifftis* forekommer alm. — I best. f. pl. af neutrumsord var den analoge form på *-ene* ved at trænge frem i slutn. af ymda. (fx. i Mariagerlegendehs.: *bondhenæ*, båndene, *farene*, fårene), og den bliver nu fuldt gennemført. ChrP har i Karl Magnus krønike: *alle biergene, breffuene, kneene, skibene* osv. (over for Børglumhs.: *all biergen, breffuen, knen, skybæn* osv.). Trods pl.-formen *mennesker* bevares best. f. *menneskene* (allerede fx. hos Suso).

Hvad genus angår, er den ældre tredeling fast endnu hos PH og spores også ellers her og der ved henvisningsordene: *Salighed . . hun* (1550, 1589), *en Ild . . hand* (1550, 1589), *en fiærdt . . lad hinde gaa* (Bredal), olgn., men opdelingen i han- og hunkøn trænges tydelig tilbage. Vedel udrydder disse genusmærker i udgaven af Hr. Michael, når det drejer sig om abstrakter: *Dødhen han sigher* rettes til *Døden siger, for siælen hwn er for syndhen sold* til *Thi Sielen er for synden sold*, men kan ellers nok bruge dem, fx. i Saxo: *Kircken . . hun*, og i folkevisestilen: *Raffnen . . hand, Viben . . hun*, osv. At fornemmelsen af han- og hunkøn almindeligvis (uden for de trekønnede dialekter, I. 270) er borte, viser den vaklen, der forekommer, hvor genusmærker anvendes. ChrP henviser til *menneske* ved både *han* og *hun* og har endelig også (som allerede i Lucidarius) ordet som neutrum; 1550 har *arffuen . . hand*, men 1589 *Arffuen . . hun*. Den vestjyske genustype spores hos Chr. Vinter (fx. *edicket, milcket*), Pall (*sin hierte, en barn*), Bredal (*maddet*). — Genusskifte forekommer i flere tilfælde. *Had* er alm. fk., men dog neutr. hos PH; *helbred* findes som neutr. 1549; *klædebon* (< *klædebonæth*, formen allerede hos ChrP 1514) kan nu også være neutr. (1550, 1589); *levned* og *liunet*, lyn, er fk. i 1550, men neutr. i 1589; *sogn* er neutr. hos Huitfeldt; *spejl, spir* og *værn* er neutr. hos Vedel, *sted* allerede neutr. hos ChrP. Af låneord går *kapel, smykke, tempel* og *væsen* over til neutr., ligeså ordene på *-skab*: *boskap, frændskab, redskab*, og medens de ældre afl. på *-eri* var fk. (fem.), skifter de nu over til neutr. (V har både *den* og *det Affguderi*). Følgende ord skifter fra neutr. til fk.: *åger* (reces 1558), *bolig* (ChrP), *frelse* (Lyschander), *gammen* (V), *lyd* (ChrP), *løn* (ChrP), *tillid* (1589), *vold* (1536, V), *vin* (1550); endnu vakler *anger* og *svig*. Videre går adskillige fremmedord, som tidligere var neutr., over til fk., fx. *elefant, eremit, fabel, fejl, fest, jammer, krig, orden, rosen* (i texten 1589 stadig neutr., men i kapitelindledningen fk.), *skik, slægt, tvivl* ofl.

Adjektiverne kan hos enkelte forfattere sporadisk forekomme med nom. *-r*, men bortset fra hvad der kan tænkes at have støtte i dialektale forhold (I. 271), er formen rent litterær. I Karl Magnus' krønike retter ChrP vilkårligt formerne, snart fjerner han nominativsmærket, hvor Ghementrykket eller Børglumhåndskriftet har det (fx. *fattiger, vredher* > *fattig, wred*), snart tilføjer han det (*en rædh man* > *en redder mand, en hvid hiorth* > *en hwider hiort* osv.). Hos Vedel er *r*-formen såvel som den gamle akkusativ på *-(e)n* et poe-

tisk og arkaiserende element (s. 225). — Adj. på *-en* har alm. (snarest vel ved en endelse-substitution) neutr. på *-et*: *aabet, galet, christet, loet* (T), lådden, og *glad* og *spæd* har alm. neutr. *gladt, spædt*. Også adj. på *-sk* får *-t* i neutr.: *ferskt, falskt* (1550). — Adj. på *-bar, -el, -en, -er* og *-ig* mangler ofte, især hos de ældre forfattere flertals- og bestemthedsbøjning: *dyrebar stene* (ChrP), *simpell folk* (ChrP), *dhet gammil ord* (PH), *din bitter pine* (ChrP), *then fattigh Luther* (T), *den Christen Kircke* (V), *den sønder Strand* (V). Herfra stammer en forb. som *min salig mand* og ssgr. som *den helligånd, menigmand*; *megen* har ingen særlig flertals- eller bestemthedsform (poetisk-arkaiserende kan forekomme *megle*), og *anden* mangler bestemtheds-form; *lille* er endnu best. f. til *liden*. Hos PH, T og V forekommer ikke sjældent *e*-form efter ubestemt artikel: *een ædele mand* (PH), *een weldighe ieghere* (T), *en naffnkundige beile* (V); også substantiveret kan svag form findes (vel efter nty.), sål. i 1550: *en Riige, en Spedalske* etc. — Inden for komparationen forekommer som nydannelse en analog komp. *lavere* (T) i stedet for mda. *læghræ* (smlgn. sv. *lägre*); *tung* bøjes stadig *tyngre, tyngst*.

Pronominer. Gen. *des* kan forekomme hos de ældre forfattere, men er dog i det væsentlige indskrænket til faste forbindelser: *des emellom* (PH), *wnder dess* (PH, T), *deslige* (Rævebogen) olgn. (jf. senere skriftsprogsdannelser som *desangående, desformedelst, desuagtet* osv.) samt til adverbiel anvendelse, især ved komparativ: *dis bedre, dess fromere* (Rævebogen), osv., i sammenskrivning og med særudvikling: *desværre*. En nydannelse i skriftsproget ca. 1500 er *dennem* (efter *hannem*) i stedet for *dem*, der dog er eneste form i 1550 og 1589, mens *dennem* søges gennemført af mange forfattere (Vedel retter i udgaven af Hr. Michael konsekvent *them* til *dennem*). Også *hannem* er den alm. form i skriftsproget. Som poss. pron. er *vor(t), vore*, men *eders* de alm. former. *Hinanden* kan nu bruges reciprokt. — PH og T har *noger*, pl. *nogre*, ChrP *nogen*, pl. *nogre*, og Vedel retter i Hr. Michael *nogher tijd* > *nogen tid*. 1550 og 1589 har *nogen*, pl. *nogle*; i kancellisproget jævnlig pl. *nogne*.

Verbalbøjning. Når enkelte stærke verber vaklede (fx. *stige* — *stigede* ChrP, 1550, *vige* — *vigede* 1550, *vigte* T og V), beror dette vel på, at de var lidet eller slet ikke brugt i talesproget. Svagt bøjes nu (intr.) *brænde* (ChrP, 1550), *læse* (ChrP retter i Karl Magnus *las* > *læsde*) og *to*, tvætte (ChrP). Stærk bøjning forekommer derimod alm. i *sluge* — *sløg*. I alm. er formerne i præt. pl. bevaret: *bade, bunde, finge, fulde, gaffue* osv. Dog er vokalen fra sg. gennemført i

præt. pl. *brøde, fløge, skøde* olgn. (af ChrP i Karl Magnus rettet fra *brwdhæ, fluge, skwdhæ*), og sg.-formen er gennemført i *laae, loe, slaae, saae* (men endnu ChrP: *laage, saage*). Analog brydningsvokal er indført i *hialp* (ChrP dog oftest *halp*; 1550 *halp*, men 1589 *hialp*; V også *hiulp*, vel en jysk form); *hugge* har præt. *hug* (ChrP *høg*). Fra former som *bant, holt* får vi nu analogt *-t* i *fant, vant, falt* (ChrP I *fand, vand, fald*; i jy.-fynsk er de nye former kun delvis gennemført). I perf. part. er de lange neutrumsformer af verber på dental (s. 55) i alm. bevaret i skriftsproget, ChrP: *bedet, brudet, budet, ædet* osv.; hos PH træffes dog *brut, lat* (ved siden af *ladet*), og 1550 *wi haffue ledet* er i 1589 rettet til *wi haffue lidt*. Nogle (vokal)udjævninger forekommer: ChrP kan også have *brødet (brydet)* og *bødet*, og 1550 *bruden* > 1589 *brøden* (*ø*-former findes endnu dialektalt); 1550 *saadet, bortflugne* > 1589 *sødet*, kogt, *bortfløyne*; 1550 *offuerstrugne* > Resens bibel (1605—07) *offuerstrøgne*; ChrP og 1550 *hulpit* > 1589 *hiulpet*; 1550 *gonget* > 1589 *gaaet*. — Svage verber: den ny inf. *reyse*, oprejse (allerede i Rimkrøniken) er nu alm. (vel under påvirkning af låneordet *rejse*, drage afsted; ChrP retter i Karl Magnus *ressæ* > *reyse*); ved siden af den alm. form *verme* kan forekomme *varme* (Chr. II's ny test.). Til *ōn*-verberne er overgået fx. *gifftede, heffnede, kreffuede, leffuede* (af ChrP i Karl Magnus rettet fra *løffde*), *lutede*, ludede (smst. < *lutte*), *trøstede* (smst. < *trøste*), *vergede* (smst. < *worde*; endnu V *vaarde*), *vebnede* ofl., låneord fx. *befalede* (T også *befoel*), *behøffuede* (ChrP < *behøffde*), *besinnede* (ChrP < *besinthæ*), *handteredhe, pibede* osv. Hos ChrP forekommer videre adskillige verber med *ōn*-bøjning, hvor den dog ikke trængte ind i normen (fx. *drebede, drømede, følgede, stridede* ofl.). Hos T kan omvendt for normens *brugede, kallede* findes *kaldthe* og *brwgthe*. — Stort set fastholder *ja*-verberne deres bøjning (s. 55), fx. *dualdis* (ChrP, men også *dweldis*), *dulde* (men T *dylde*), *hulde* (V), *kraffde* osv. Hos ChrP og 1550 er *sette* gennemført, men hos V er den vestdanske form *satte* den hyppigste (han retter i Hr. Michael *sætthæ* > *satte*, mens ChrP i Karl Magnus retter *wnsatthæ* > *vnisette*). — De øvrige svage verber har præt. på *-de* eller *-te* (s. 55 f.). Verber på opr. *-ð* har i præt. skrevet *-dd-*, og formentlig har vokalen her overalt været kort: *badde, beraadde, fødde, glædde, lydde, stridde* osv., badede, berådede osv. Til gruppen sluttede sig i skriftsproget undertiden også flere af verberne på vokal: *befridde, spaadde, strødde*, befriede osv. (smlgn. svensk). Når denne præt.-form senere helt forsvandt, beror dette vel på, at den egentlig kun svarede til og dæk-

kede over den skånsk-sjællandske konsonantudvikling (med henh. stemt og ustemt *d* < *dd*, s. 48). Hos de ældre forfattere overholdtes stort set den gamle fordeling af *-de* og *-te* (fx. *bygde, førde, gemde, hengde, huilde, sparde, trengde* osv. over for *frelste, kyste, købte, merckte, tenckte* osv.), hos ChrP også således, at *-de* anvendes efter verber på *-s* i de tilfælde, hvor dette (dialektalt) kan have været stemt: *blessde, lesde, reyssde, øssde,* men *te*-formerne trænger dog fortsat frem (s. 55), tidligst mest alm. i verber på opr. ustemt klusil (fx. *forøgte, legte, raabte, skabte, tabte* osv.) samt navnlig i de fremmedord, som ikke optages i *ön*-klassen, således hos ChrP *begynthe, mente, opfylte, pinte, skiulte, syntes, tiente, vnte* ofl., videre fx. *førte* (V, ved siden af *førde*), *lønte* (V), osv.

Enstavelsesformen i præsens af st. verber og ja-verber (I. 274, II. 56) er stadig alm. hos de ældre forfattere samt i 1550 og 1589, men ChrP synes dog at foretrække tostavelsesformerne (han retter i Karl Magnus *læn, skill, wth wis* > *læner, skilyer, vdviser*), selv om han side om side har *bless : blæser, læss : læser* osv. Vedel bruger normalt de lange former (han retter i Hr. Michael fx. *bær, tal* > *bærer, taler* og kan endog i Saxooversættelsen anvende formen *giører*). Ligeså erstatter ChrP og V de korte (sg.) præs. passivformer (I. 274) med de lange (pl.): *ffindz, giffs, giørs* > *findis, giffuis, gøres.* — Talbøjningen (jf. I. 273) søges strengt overholdt i bogtryksproget, også af Vedel, der i alm. retter de hyppigt forekommende sg.-former i folkevisehåndskrifterne til pl., men mærkeligt nok nogle steder i Hr. Michael har rettet pl. til sg. (fx. *the blegnæ* > *de blegner*). Formerne på *-st* i 2. pers. præt. sg. af stærke verber har bredt sig stærkt og er ligesom formerne på *-t* i modalverberne næsten gennemført i skriftsproget (jf. s. 57): *ansaast, badst, blefst, gickst, opforst, sloost* osv. ChrP retter i Karl Magnus *gaff, grepp, kompt* osv. > *gaffst, grebst, komst,* men han kan dog også have endelseløs form: *bleff, gaff.* Hos Vedel er *st*-formerne meget sjældne. I modalverber: *kant, skalt, vilt*; Vedel retter dog *maat thu* > *maa du.* Bortset fra dialektale forhold (*st* former med enklitisk pron. findes endnu i nogen udstrækning i bornh. og det sydligste sjy.) samt levninger som *(du) est, veedst (du)* turde det meste være skriftsprogsformer (Bredal har ved siden af *skalt* osv. også *du skal ey . ., du kand* osv.). — Præt. sg. passiv har normalt enstavelsesform *bads, bars, fands, gaffs, slogs* osv., men der findes dog også nu en efter pl. dannet tostavelsesform: *badis, fandis, gaffuis* (V).

En mask. nom. på *-er* i perf. part. findes jævnlig hos ChrP (*døbter, kaarsfester, pinter* olgn.), om end formen uden endelse er den almindeligste (i Karl Magnus kan han rette til begge sider). I 1550 er formen så godt som udryddet (fx. *en skiulder Gud*). Hos Vedel er den et arkaiserende element (jf. adjektiverne). Forholdet i øvrigt mellem fk. og neutr. kan være ret individuelt og formentlig dialektalt bestemt. Den blivende norm har tydeligt valgt neutrumsformen som supinumsform (d. v. s. efter *have*), og de få undtagelser herfra, som findes i 1550, er som regel blevet rettet i 1589 (fx. enkelte steder *førd, sagd, vied* > *ført, sagt, viet*). Men vestdanske forfattere som T, Pall, Bredal og V har i stor udstrækning fælleskønsform (undtagen ved *ōn*-verber), d. v. s. endelsen *-d* (efter vokal eller stemt konsonant): *fortald, giord, lagd, rørd, send, sked, tuingd* osv., men *forbandet, skicket, locket, truet* osv. Efter *være* og *blive (vorde)* søges opretholdt kongruensbøjning (overensstemmelse med subjektet). Når Vedel i Hundredvisebogen gennemgående retter participiumsendelsen fra *-it* > *-en*, turde det forklares ved, at *en*-formen for ham (foruden at være jysk) har stået som en arkaiserende-poetisk form. — Præs. part. kan hos ChrP forekomme både med og uden *-s* (attributivt oftest uden, ellers oftest med *-s*: *met grædende thaare, du est . . neruerendis, baade leuendis och døde*; han retter i Karl Magnus i alm. til *s*-former), men i århundredets løb bliver *s*-formen næsten gennemført overalt i skriftsproget (således i 1550 og 1589). — Af imperativsformer er kun 2. pers. sg. og pl. bevaret. ChrP udrydder i Karl Magnus 1. pers. pl. på *-um*, idet han enten omskriver eller retter til 2. pers.: *rydum* > *lader os ride, giørum* > *gører*, osv. I 2. pers. sg. er flerstavelsesformen stadig brugt ved *ōn*-verber hos de ældre forfattere: *velsigne oss, beskerme . . oc anamme oss*, osv.; således endnu i 1550, men i 1589 rettes dog adskillige af disse: *bruge, tale, løffue* > *brug, tal, tøff* osv., og Vedel retter i Hr. Michael *beware* > *beuar*. Også udlydshærdningen (jf. s. 57) er endnu alm.: *brent, vent* (ɔ: vend), *holt* olgn. (ChrP); men 1550 *bekent* > 1589 *bekend*.

Hvad formernes brug og ordstillingsforhold angår, skal kun anføres spredte iagttagelser af svindende eller kommende fænomener, væsentlig fra litterært skriftsprog. Som prædikat anvendes i skriftsproget stadig nominativsformen: *Det er Jeg, det er du* (1550, 1589), men i talesproget har sikkert akkusativ været brugt allerede ca. 1500 (tidligst måske i jy.), i Den kyske dronning (1483, s. 26)

findes: *thet ær mægh.* — En gruppegenitiv af moderne type kan nu forekomme: *framfarne Konninger udi Danmarcks Breffwe oc Priwilegier* (Chr. III. reces), men er dog sjælden; alm. ellers *Prestens i Midian hans queg* (1550) eller *Kongens Søn af Saxen* (V). — Attributiv af tællende ord foran en (pronominal) genitiv, et possessivt pron. eller en superlativ + subst. (jf. s. 58) findes endnu i dette årh. (endda stærkt yndet af ChrP: *twende sine disciple, nogre hanss fiender, en den beste kempe, en sin gode Ven* (V)), men erstattes dog i normalprosaen af præpositionsled. — Medens der i alm. i mda. henvises til subj. i pl. ved de pers. pron. *them* og *theres* (i skånske kilder kan dog forekomme anvendt *sig* og *sin*), og denne praksis også gennemføres af ChrP (i Karl Magnus fx. *De webnede dem* (< Børglumhs.: *sek*) *och sette dem* (< *sek*) *paa deris* (< *synæ*) *heste*) samt overvejende også i 1550 (fx. *Effter hans Ord leyrede de dem*; *Menneskene forundrede dem*; samme brug næsten uændret hos Resen 1607, Svane 1647 og Fr. IV's bibel 1722), indfører reformationstidens hovedforfattere, PH, T og Pall, den ellers senere gældende norm med refl. *sig* (delvis nok ved tysk indflydelse) i substantivisk ved siden af *deres* i adjektivisk anvendelse. Jf. også Vedels rettelse *de klede dem i sabell oc mordtt* > *de klæde sig i Sabel oc Maard.* — *Huo* og *huem* søges i skriftnormen holdt adskilte som henh. nominativ og oblik form (gennemført i 1550, 1589; ChrP retter i salmebogen 1533 *hwem* > *huo* i nom., ligeså Vedel i Hundredvisebogen), men talesproget har nok anvendt *hvem* overalt (Rævebogen har flere gange *hvem* som subj.; jf. s. 54). Som relativ dominerer *som* (s. 59 f.); *thær* kan endnu være objekt og styres af præposition; *hvilken* er ret hyppig (vel nok især efter tysk forbillede). — Konjunktiv forekommer i århundredets første halvdel ganske alm., ikke blot som senere hen i ønskende udtryk (*Christ signe, Forbandet være, Gud gaffue ath*; 5/8 1502 *gud giffuet*, hvoraf udvikler sig adverbiet *gid*; ChrP retter i Karl Magnus en nu helt forældet form *Gud sy* (ɔ: være) *loffuet* > *Gud haffue loff*), men også i potentielle udtryk og i bisætn. efter viljesverber (i præt. = indikativ pl.): *om det hjulpe* (ChrP), *och woræ iegh well ghiernæ begierendhes* (T), *tha gange thet aa hans hals* (reces), *Dersom jeg komme nu hiem* (1550) osv. Vedel retter dog i Hr. Michael *om ieg nw waræ i liffuæ* > *Om ieg nu vaar i liffue*, og uden for de faste forbindelser er formerne kendeligt aftagende i normalprosaen, medens de stadig opretholdes i højtideligt sprog. I Fadervors første bøn har

Lucidarius og Chr. II's ny test. henh. *helliest ær tith naffn* og *hilligt skal giøres thidt naffn*, men fra ChrP og fremefter hedder det enten *være* (ChrP) eller *vorde* (1550). — De passivisk formede refleksive verber erstattes af verb. + refleksiv; der kan vel stadig hos ChrP (og andre) findes enklitiske former, men i de fleste tilfælde rettes de i Karl Magnus, fx. *Keyseren sattis nyd ok huiltes* > *Keyseren satte sig ned och huilte sig*. Ligeså er en række tidligere upersonligt konstruerede verber gået over til personlig konstruktion (om end det ældre forhold endnu kan forekomme), fx. *angre, behage, bør, drømme, fortryde, lide, tvivle, undre*; hos Vedel synes den upersonlige konstruktion at være et arkaiserende element, han retter i Hundredvisebogen håndskrifternes *thu løster* > *dig lyster, thennom yncker ieg* > *ynkis mig, ieg forhobbis* > *mig haabes*, ligesom han (her og i Hr. Michael) foretrækker deponent form af *tykke*: *Tycker eder* > *tyckis eder, tychtæ mig* > *tycktis mig*. — Til omskrivning af passiv er *blive* nu alm. (jf. s. 110, *vorde* er dog ikke helt udryddet af ChrP i Karl Magnus). — Efter participium af et styrende verbum (især modalverbum) er en infinitiv ret alm. udskiftet med participium: *haffuer ieg wild hiolpet deg* (T), . . *haffde lat bleffued* (PH), *Mange menniske haffue icke villet forstaaet sligt* (Rævebogen). I et lignende sammensat verbaludtryk kan en „enhedsomformning" finde sted, idet et hjælpeverbum + hovedverbum behandles som een forbindelse, så kun sidste led får morfologisk særmærkning, fx. *de haffue icke kunde fundet po den rette mening* (ChrP), *och hauffwer bonnderenn jcke ennu wylle ganget oss tyll haannde* (Christoffer Gøye 19/7 1566), olgn. (en konstruktion, der stadig forekommer dialektalt, bl. a. i jy. og sjællandsk). — Forskellige gamle verbalkonstruktioner kan endnu forekomme, hvor den ældre rektion senere afløses af en præp.-forb.: *sware sijne egne gierninger* (T), *the ther bade sith brød i Guds naffn* (T), *affstaa sit forsæt* (V), *som vaare hannem vrede* (V), olgn. — Som tidskonjunktion har ChrP (efter 1515) praktisk talt altid *der*, medens *da*, der endnu i 1400tallet havde været stærkt fremme, i løbet af dette århundredes første halvdel næsten helt forsvinder fra skriftsproget; i 1550 er *der* gennemgående og anvendes fra nu af indtil 1907 som den specielt bibelske tidskonjunktion. Som betingelseskonjunktion var *om* stadig det almindeligste ord, i det mindste i skrift, men *dersom* har vistnok været ret alm. i talesproget (tidligste findested vistnok hos dronning Elisabeth i brev af

30/3 1524; også i 1550), hvorimod *hvis* (s. 60) endnu i dette århundrede ikke er særlig meget brugt og først i næste periode kommer ind i biblen (1647). Som indrømmelseskonjunktion findes hos Vedel *om . . (end) skiønt* (efter ty. *obschon*): *om de end skiønt kunde haffue grebet Atisla.* — Den alm. nægtelse er nu *ikke* (jf. I. 272), medens *ey* ved århundredets slutn. næppe bruges uden for forb. *ey heller, eller ey.* Hos ChrP skelnes mellem *eller* og *ellers* som henh. konj. og adv.

Titler, som i mda. kunde være foran- eller efterstillet, kan i normen nu kun stå foran; ChrP retter i Karl Magnus *Pipping koningh* > *Kong Pipping* (dog bevarer han altid *erchebiscop* efterstillet). — I bisætninger står verbet normalt på anden betonede plads (smlgn. s. 60), ChrP retter *en søn som Karll hether* > *en søn som heder Karl,* men undtagelser kan forekomme, hvor adv., pron. eller infinite verbalformer kommer foran det finite verbum, fx. *hwess hand thet icke giorde* (PH), *som fraa den tyd skee skulde* (T), *Der Helge det spurde* (V), olgn., og i korte bisætninger går infinit form i alm. foran: *som sagt er, som giort wor, som skeet vor* olgn. — Også i konjunktivisk formede sætninger er ligefrem ordstilling det almindelige, og inversion forekommer kun, hvis et underordnet sætningsled drages frem: *Gud, ske lov,* samt i særlig højtidelig stil (ritual), fx. i Fadervor: *komme dit Rige, ske din Vilje.* — I stift skriftsprog kan et adverbielt led (fx. en præp.-forb.) indskydes foran verbet i hovedsætningen: *Gwdh formedelss sidt oerd wiiser oss en redhæ wey* (T), *wij dog well wijde* (PH), *Det offte skeer at* (V).

Subjektet kan ofte udelades i sideordnet sætning: *Han od det op oc smagede hannem vel* (Rævebogen); rel. pron. er ofte udeladt, bl. a. i typen . . *en konge hed N.,* og hvor en kort relativ sætning definerer et pers. pron.: *det hannem wor bedet.*

50. SPROGSFÆRER OG INDIVIDUELT SPROG

A. TALESPROG OG TALERSPROG

Reproduktion af fri og uretoucheret samtale forekommer endnu ikke i litteraturen. Århundredets dramatiske digtning var i sin bundne form en fortsættelse af det middelalderlige drama, hvor replikkerne formedes efter skriftnormens og metrets stive skabelon. Personerne taler alle ens. Der er ikke i Sthens Kortvending (s. 160) forskel på grevens og bondens, ridderens og posepiltens sprog (kun krigsmanden er sprogligt særmærket, han taler — plattysk!). I Ranchs „Samsons Fængsel" (s. 160) er der nok mere liv, men Dalilas brug af kæleord (*Lifflille, min lille hualp, lille noss* olgn.) er vist mindre ment som en personlig karakteristik end som en karakteristik af den erotiske situation; Samson bruger lignende kælerier (*min lile griss, katt, glut* osv.). Brudstykker af jævnt talesprog finder vi da som forhen i retslige dokumenter, hvor direkte eller dækket tale fra en ordstrid, et slagsmål eller lignende fremføres i procedurens indlæg, fx. fra en rettertingsdom 1541, hvor et slagsmål med følgende drab i borgestuen på Estrup skildres: *tha sagde J., att hand ville rende med hannom therom* (ɔ: holde dystridt?); *till huilckett N.*

Frise: Træsnit fra Peder Tidemands Bønnebog 1563, blad 94 a.

suarede Ja oc sagde thett maa vell vere; 15/9 1568 (nogle fiskere lover aldrig at slå med pulsvod fra en bestemt forstrand; de skal aldrig komme der) *vden ssaa skyer ad guds veder lave* (ɔ: vejrlig) *trenger os der hen j vor v mend* (ɔ: uminde, mod vor vilje), *da gyer den ssag sseg vel siel om ssaa skyer*; etc. Ligeså ligger talesprogets syntaks, ord og lyd bag om mangt et udtryk i privatbrevene, især de skrivende adelsdamers breve. Og når formlerne ikke længere slår til for herredsskriveren, stikker også i tingsvidnerne dialekten tydeligt frem (fx. sandemandstov fra Skadst hrd. 13/8 1538 *och toge wi ophoff paa then stein, som wi sotte nør neyr i mosse i jen gammel pøth i modh e eng och fra then stein och saa synner østher op til e strandh wey och saa longs wdh østhen then anneth* etc.). Det er dog altsammen småtterier.

Alligevel er der hos de betydeligste skribenter, navnlig i århundredets første halvdel, et tydeligt fremskridt at spore i frigørelsen fra det stift traditionelle litterære skriftsprog over mod talesprogsformen. Den ildhu og kampånd, der besjælede det første kuld af reformatorer, kunde ikke i det sædvanlige skriftsprog finde fuld eller blot tilfredsstillende dækning. De stærke følelser krævede en vis sproglig fornyelse, og den søgte og fandt man da i dagligdagens talesprog og det sprog, man anvendte i det mundtlige foredrag, det være sig i kampårene fra prædikestolen eller ved personlig missionering i mindre kredse, overalt hvor man måtte tale jævnt og djærvt for at vække sindene. Derfor vælder det frem, især i den agitatoriske og satiriske litteratur med ord og udtryk, som man ikke tidligere tog i pennen. Lettest er det her at pege på de elementer fra talesproget, der er udtryk for kraften og djærvheden: eder og skældsord, fortættede udtryk, anskueliggørende og dagligdags billeder, ordsprog m. m. Palladius' skrift „Om den store Guds Bespaattelse, met Suæren oc Banden" er nok en oversættelse fra tysk (af Andreas Musculus' skrift „Vom Gotslestern"), men der har været brug for en advarsel også i Danmark. Opstemtheden, især i bybefolkningen, søgte drastiske og nye udtryk (Pallaladius i fortalen til nævnte bog: *mand finder dem, som haffue saa lenge sorit, om Gudz død (Gud beskerme oss) at de gide icke nu lenger giort dem saa stor wmag, at neffne det saa bart her vd, der faar drage de det sammen i it ord, och Suære alligeuel ved huert ord de tale, oc sige, Stø, gack tremmen i vaald, Stø ieg troer icke det, Stø du skalt faa tusinde etc. Andre de ville forfeyre* (ɔ: besmykke) *deris Suæren met*

skemt Eeder, Guds klunden, Guds Sacralent, Men det hielper dem inted . .), og dette smittede igen af på skriftsproget. Der kan næppe påvises en periode i dansk litteratur, hvor folkelig djærvhed i den grad har præget hele litteraturen som netop i reformationstiden. På den anden side må det dog for skriftsprogets vedkommende stærkt fremhæves, at ord- og sætningsføjningen bortset fra dette folkelige indslag stadig er traditionel og indviklet og på mange punkter fortsat bestemt ved den gamle latinskpåvirkede syntaks.

Vi har lykkeligvis bevaret, om end kun i afskrift, et enestående dokument og exempel på folkelig talekunst hos en førende reformator: Palladius' visitatsbog. Der er ingen tvivl om, at Palladius' tale har skaffet ham lyd i menigheden. Han er nok deres bisp, revseren og formaneren, men samtidig dog deres jævnkristen og syndige ligemand over for gud (*du est ickun il mennische som vj erre alle*). Han ved, hvordan han skal opnå kontakt. Han veksler mellem tiltale til menigheden og til den enkelte, som han fortroligt griber i kjortelfolden (*du kiøber dig det icke fra, bundelille, med fadderpenge*) eller måske i ærmet, som han har set dem selv gøre det (*vil i snacke . . da tager huerandre uid ermit, och gaar uden kirkegaarden*). Han holder sig til deres forestillingskreds og den verden, de kender (*da vill ieg strax sige eder, huad nydie der ligger ved den vedkast; saa deglig it lius . . at vi kunde endochsaa see at træde naale her inde om behoff giøris*). Der er fuldt af hentydninger til deres liv og færden dagen og året igennem, deres gadestævner, fester ved majtræet, eller når de fører sommer i by, deres bryllupper, julelege osv. Alt hjemliggøres, eller exemplerne hentes fra det nærmeste nabolag. Han undgår omhyggeligt lærde fremmedord, men er ikke bange for at anvende små oplivende kraftudtryk (*som mend; ~~en~~ tremmens* (ɔ: fandens) *løgn*), grove, til dels vistnok endda uhøviske ord eller udtryk, som han ledsager med en undskyldning: *schidit uand fuld aff muelus eller andet scharn (med forloff sagt); sidde och uende dieris røff (med forloff sagt) til deeris sognepræst.* Vi finder den fra daglig tale velkendte anvendelse af afsvækkede bevægelses- eller situationsangivende verber som en slags hjælpeverber (*ligge och kastis, staa och stime*) og ligeledes talesprogets aktualiseringskonstruktion med gentagelse af subjektet ved et pronomen (*thre studentere de* . .). Han gør sig adskillige svinkeærinder, men hans tale er på den anden side langtfra holdningsløs eller uden bevidst stil. Og her vælger han igen de elementer og figurer, som på samme gang er folkeligt-primitive og etisk-formålstjenlige: ordsproget og gentagelsen (i forskellige former). I modsætning til hans øvrige produktion, hvor det vrimler med bibelcitater, er der kun få skriftsteder her, og da oftest i omskrevet form. Derimod er hans tale spækket med ordsprog, mundheld og folkelige talemåder. En del af ordsprogene er fra Peder Låle, men adskillige finder vi her for første gang, fx.: *naar hønen haffuer skrabt da seer hun till kloffuen; den gaaß kæger icke der hoffuedt er aff; det ehr got at uerre fogit . . skulle mand icke giøre regenschab;* ofl. Undertiden bruger han endogså et sammenkædet ordsprogspar for ret at indprente moralen: *ligesom den gamle gaas kiegger for saa*

kiegger alle de unge effter och saadan som herren ehr, saadanne bliffue ochsaa suennene. Af talemåderne (fx. *det løber i dem som bred smør; du tørst vride med din næße; leffue ved fuglsang; maa de giøre vdj deris egne pooße,* ɔ: det bliver deres egen sag; osv.) kan muligvis flere være formet af ham selv. — Af gentagelsesfigurerne er det fremfor alt tautologien, den begrebsmæssigt svagt varierede gentagelse ved et synonym, Palladius ynder: (subst.:) *anger oc ruelse, fattigdom oc armod, heder oc ære, loff oc priis, genboe och naboe;* (adj.:) *føye och ringe, mødig oc trett, reent oc klar;* (verb.:) *bander oc suerer, kriller och miurler, loffue och tacke, rette och bedre, snibe* (ɔ: snøfte) *och grede;* (adv.:) *tidt och offte,* osv. I det hele taget er Palladius så frodig og ordglad, at han vanskeligt kan nøjes med et enkelt ord, hvor der er mulighed for at bruge to. De gamle, toleddede folkelige udtryk (jf. I. 283) for en helhed eller totalitet yngler kraftigt hos ham: *hierte och mund, liff och siel, huß oc iord, kiød och blod, mad och driche, hug oc stick, skind och been, gladhiertet oc lettsindet, fødes oc klethes,* osv. Blandt disse findes ikke så få (ca. 125) allittererende eller rimende forbindelser, fx. *giest och gangende, till gode och gaffn, lyst oc lieg, regn oc raaed* (ɔ: rusk), *skam oc skiendzell; blotte och bar, liudt* (ɔ: kuldslået) *och lunckit vand, skammelig och skendelig, wnødt och wtwungen; belocke oc beligge, som haffuer huercken at bide eller at brende, bygge oc boe, forbande och fordømme, forsmaa och foracte, kyle oc kaste, løffte och lette, vocte oc vare*; (rim.:) *hylle oc fylle, knyge och fyge, stande i loug eller toug, næring och biering, meden rinder oc vinder* (ɔ: mens tiden går), *slemme och demme, true och kue,* osv. — Bortset fra mindre tilføjelser og forbindende textstykker fra nedskrivningen findes i Visitatsbogen næppe en sætning, som ikke hørte hjemme i folkelig tale. Figurer og udtryk, som ved første læseprøve kan synes at tilhøre den højere stil (som fx. en retorisk parallellisme: *ilde kom hun ad det, oc ilde sckilde hun sig uid det igien,* fremdragelse af negation: *Icke haffde de heller ret prædichestoel,* olgn.) er i virkeligheden velkendte dramatiske virkemidler også i folkelig stil. Om de sjællandske bønder har forstået hvert enkelt ord, Palladius brugte, er måske tvivlsomt; der er adskillige gloser, som enten slet ikke kendes andetsteds fra (fx. *hiffgippe,* om en forskydelig bogstol; *søffter,* blunder; det selvlavede verbum *trappe: saa trappet de om med huer andre,* hvor han taler om „*hemmell trap*", d. v. s. rosenkransen; olgn.), eller som nu kun kendes fra jyske dialekter (fx. *jißangel,* isflage, *sualder,* skvalder, *trammel* (verb.), kramme, ofl.), men hans tale forstod de sikkert alle, for den rummede kun — om end nok i en mere potenseret form — de elementer og virkemidler, de var fortrolige med fra deres eget mål.

Men en sådan jævn og folkelig tale hørtes efter kampårene ikke fra prædikestolen. Vil man have et modstykke til Visitatsbogen, kan man læse de prædikener, som Palladius samlede under titlen „Jesu Christi ærefulde forklaring paa Thabor Bjerg" (1555). Her er de grønne skud borte, og tilbage står et stillads af tilhuggede pæle og lægter, tørt og goldt med skema over skema, og det blev denne

prædikestil, man dyrkede i det følgende århundrede. — Selve gudstjenesteritualet var nu fastlagt i alterbogen (s. 157).

Et særligt ritual med nøje fastlagt ordlyd fandtes ved adskillige retslige handlinger på tinge, men vi ved ikke nøjere besked om, hvornår de er blevet udformede, og kender kun brudstykker heraf, således bl. a. de prosaiske formularer ved den såkaldte høringsdele, d. v. s. retsforfølgelse af en mand, som ikke har villet opfylde en ham påhvilende forpligtigelse, og de rytmiske og rimede formularer, som blev fremsagt ved „fylling på sandemænd", d. v. s. af de to vidner, som i sager, hvor sandemænd eller andre nævninger virkede, skulde bevidne, at processen var forløbet lovligt, og at sandemændene osv. nu skulde sværge. Denne formular, fremsagt af den ene fyllingsmand, kunde lyde:

Her staar then mandt oc ieg, oc ieg meth thenne mand
ßom ßanth widne bære kandt
Thet er i dag lougs dag oc lougs dag
Oc rett tredie wetthermaals ting
Offuer the viij ßandemendt
Som wtj dag att swerrie aa
jmellom N. oc N. oc ey thiende aff tinge gaa
gudt wnde them ßaa at swerrie
Theris ære oc boeslodt werriæ
Huadt heller the swerrie till eller fraa
ladh bondhen icke rettløss aff tinge gaa.

Hvortil den anden fyllingsmand svarede: *Santt er widnett.*

B. SKRIFTSPROG

Indslaget fra talesproget tabte sig efter reformationen, men visse elementer herfra havde dog vundet en sådan yndest, at de fortsat blev anvendt i skriftsproget og til dels i flere genrer blev yderligere rendyrket. Det gælder ordsprogene og ordsprogsagtige talemåder, som der var almindelig interesse for (jf. ordsprogssamlingerne fra denne tid s. 148). Ordsproget, oftest kaldt et proverbium eller et skønt eller gammelt sprog, blev således et fast stilelement i den danske skolekomedie, medens det i den tyske og svenske skolekomedie ikke spiller nogen fremtrædende rolle. Også i Rævebogen er ordsproget taget i anvendelse, men især blev det jo et karakteristisk drag i Vedels sprog.

Foruden denne trang til fynd førtes også en anden stilistisk arv fra reformationstiden videre: den almindelige forkærlighed for udtryksfylde. Det tautologiske udtryk, som i snævreste forstand almindeligvis betragtes som en litterær mode med rod i den klassiske retorik, var jo ikke ukendt i ældre tid (I. 283) og havde også i ymda. tid (jf. s. 68) en ikke ringe udbredelse, men det blomstrer dog først ret frem under reformationen, sikkert navnlig brugt i den ildfulde og pågående forkyndelse af den nye lære (jf. Palladius' talesprog s. 207). Og herefter blev tautologien nærmest fast maner hos de fleste skribenter (jf. Vedel s. 227 f.).

Talesproget var endvidere tydeligt at spore i de nu så talrige privatbreve. Men også for disse udformedes der nu, som tidligere ved diplomerne (s. 69 ff.), en ars dictandi, der spredtes gennem brev- og formularbøger, som i reglen tillige optog exempler på de gængse diplomformularer (fx. afkald, dom, fuldmagt, fæstebrev, gavebrev, gældsbrev, kvittans, d. v. s. kvittering, købebrev, morgengavebrev, mageskifte, pasbord, d. v. s. rejsepas, skadesløsbrev, osv.). Formlerne i privatbrevene omfattede først og fremmest indgang og slutning, medens der selvfølgelig kun for visse arter af privatbreve kunde gives et fuldstændigt normalmønster. Ved brevets indgang krævede etiketten adskillige linier med ophobning af velsignelser, fromme ønsker, tak for tidligere venskabstegn osv. Fx. Mogens Krabbe til Herluf Trolle 9/9 1559:

Mynn weluiligh helssen nu och alttiidtt forssentt metth wor here. Kere Herloff Trolle, frende och ssynderlig gode wen, tacker iegh eder gannsk gernne for alltt ere och gode, y megh alttiidtt wtty mannge maade gortt och bewist haffuer, huylkett iegh altiid godwiligen och gernne mett etther forskylle wiill metth hues gode y y mynn macht er. Kere Herloff, etc.

Ligeså var slutningen ofte lang og af samme art. Slige formularer kunde drages ud og ind og var sikkert for en del tillærte eller skrevet ud af formularbøgerne. Fra disse hentede man også de speciellere formler for indbydelse til barsel, trolovelse, bryllup (Oluf Mouritsen Krognos' indbydelse 7/11 1572 til sit bryllup med Anne Hardenberg er næsten ordret lig Erik Hardenbergs indbydelse ved samme lejlighed) og begravelse, for bindebreve olgn., formler, som til dels er bevaret i folkeoverleveringen til vor tid. Et særligt ceremoniel krævede udskriften, d. v. s. adressen. Konvolutten er en senere opfindelse, og adressen skreves derfor uden på det sammenfoldede og forseglede brev. Her måtte den foreskrevne titulatur nøje

iagttages, og tillige angaves i reglen også slægtskabsforholdet, og der tilføjedes en — rent formel — venlig eller beroligende meddelelse, fx. Anne Hardenberg $^{30}/_{3}$ 1564 til Birgitte Gjøe: *Erliig och welbiurdiig frue Birrette Herløff Troles, myn kerre farsøster, ganske wenliig tiill skreffued.* Nu blev den titulære rangfølge fastlagt, til kongen hed det (normaliseret): *Højbårne, stormægtigste fyrste og herre* ($^{10}/_{8}$ 1558), adelige tituleredes: *ærlig og velbyrdig* (*mand og strenge ridder hr N. N.*; ridderen og den gejstlige havde altid *hr* foran navnet), bisper: *ærværdig, hæderlig og højlærd* (men præster kun: *vellærd*), borgmestre, rådmænd og byfogder: *ærlig, velagt og fornumstig,* borgere, bønder og almuesfolk: *ærlig og velfornumstig,* kvinder: *hæderlig og gudfrygtig,* osv. (de her anførte titulaturer er taget fra en brevbog fra 1580erne). De benyttede slægtskabsbetegnelser er ofte blot tomme høflighedsudtryk (jf. exemplet ovenfor: Anne Hardenberg og Birgitte Gjøe var næst-næstsøskendebørn). Hele dette modebestemte og for den selskabelige omgang nødvendige stof måtte jo være et velegnet emne til en forlagsartikel, og den foretagsomme Heldvad udsendte da også i 1625 „En ny og skøn Formular Bog", som i løbet af kort tid kom i nye udgaver. Denne bogs andet og tredie afsnit bragte netop alt herhenhørende.

C. BIBELSPROGET

Grundlaget for den autoriserede bibel 1550 var efter kongens ønske Lutherbiblen 1545 (s. 153 f.). Da endnu ikke halvdelen af de bibelske bøger forelå oversat til dansk, vilde det være underligt, om der ikke i den danske text skulde kunne påvises glosemæssig og syntaktisk afhængighed af den tyske text på en række punkter. Og det er da heller ikke vanskeligt at finde adskillige germanismer, direkte lån, oversættelser eller ligedannelser osv., men dog må man sige, at sproget i det store og hele er holdt forbavsende fri af det lutherske forlæg. Til forklaring tjener selvfølgelig, at man ikke stod på bar bund, hvad det specifikt religiøse sprog angår. Der var allerede i de 15—20 år, reformatorerne havde virket — gennem bibelarbejder, salmeoversættelser og den levende forkyndelse — udmøntet og fæstnet et ikke ringe antal religiøse termini, som nu naturligt gled ind i bibeltexten.

Det gælder for biblen som helhed, at den er et homogent sprog-

mindesmærke på alle områder, ortografisk, morfologisk, glosemæssigt og syntaktisk. Den tilstræbte konsekvens er åbenbar. At den ikke blev helt gennemført, er i betragtning af tiden ikke mærkeligt. Snarere undres man over, at en kommission nåede så langt. Men også dette forhold må vel siges at bekræfte den antagelse (s. 154), at det er en og samme mand, nemlig Christiern Pedersen, der har gjort det grundlæggende arbejde. Man kan også pege på andre kriterier, som støtter denne antagelse. Når således den tyske påvirkning er forbavsende ringe, stemmer det godt med, at Christiern Pedersen principielt undgår rene germanismer (s. 217), og når vi heller ikke i 1550biblen (i modsætning til Gustav Vasas bibel 1541) finder nogen arkaiserende tendens, være sig med hensyn til bøjningsformer eller ordforråd, stemmer også dette godt med Christiern Pedersens sprog og indstilling (jf. s. 155).

I det følgende skal ganske kort omtales bibeloversættelsens sprog især med hensyn til ordforrådet, dets afhængighed af det tyske forlæg og dets forhold til tidens normalprosa, så vidt dette nu lader sig bestemme. Om oversættelsens ortografi og bøjningsformer, der naturligt glider ind i skildringen af normen, se ovf. s. 180 ff.

Det er tvivlsomt, om der kan påvises et eneste tysk simplexlåneord, indkommet ved oversættelsesarbejdet; måske dog verb. *svæve*. Det af Molbech anførte ord *egge* (*I de to egge paa Guldspannet*, 2 Mos. 39. 16; Luther: auf di zwo Ecken des Schildleins) kan jo være fremkaldt af forlægget, men er dog vist blevet forstået som „ægge, kanter" (det bevares både hos Resen 1607 og Svane 1647) og må vist kaldes en oversætter-lapsus; *et ruskendis blad* (ty. rauschend) er allerede i 1589 erstattet med *it rystendis Blad* (senere udg. *rystet*). Men i øvrigt findes der en lang række dannelser eller konstruktioner, hvis enkelte led vel var danske eller alm. brugt i datidens dansk, men som tydeligt nok er formet efter tysk mønster. Som exx. på slige germanismer kan nævnes følgende subst.: *Aarsdag*, fødselsdag (ty. Jahrstag; Matth. 14. 6, ChrP har her *fødsels dag*, som også ellers forekommer i 1550, men nok var litterært, da man ikke i datiden fejrede sin fødselsdag, men kun mindedes navne- eller dåbsdagen); *agermand* (: ackermann); *bordvenner* (: Tischfreunde); *dugsky* (: Thauwolke); *løgnprædiker* (: Lügenprediker); *overtrædere* (: Übertreter); *syndflod* (vistnok her første gang på tryk; tidligere: *floden*; efter ty. sündflut, mht. sintfluot, egl. „den store, fuldkomne flod"); *uraad*, ødselhed (: Unrath); *vandbølger* og *vandvoger* (: Wasserwogen), ofl.; adj.: *affældig*, frafalden (: abfällig), *blodskyldig*, skyldig i drab (: blutschuldig); verb. og verbalkonstruktioner som: *det begav sig* (: es begab sich; det holdt sig i biblen til 1907); *de bespurde sig met huer andre* (: sich befragen; holdt sig også til 1907); *jeg frøctede mig* (: sich fürchten); *mig tørster* (: mich dürstet; både ChrP og Chr. II's ny test. havde *ieg tørster*); videre

fx. *mig er meget bange* (: mir ist angst), vel også den ikke sjældne brug af foransat artikel: *vdaff de Syrers vold* osv., og ligeså brug af indledende *oc* (medens den gammeldanske bibel bruger *uthæn* og Tausen *men*). Af låneord, som enten havde alm. udbredelse, eller som findes brugt før 1550 hos reformationsskribenterne, kan nævnes (med forbillede i Lutherbiblen): *daguelere*, varseltager (: Tagwehler; *dagvælger* holdt sig i biblen til 1931; tidl. hos Tausen); *underdane*, undersåtter; *enbaaren* (brugt af ChrP og T, til dels stadig konkurrerende med det ældre *enfødt*, jf. sv. *enfödd*; i 1550 bruges vistnok *eniste søn* indtil Johannesevangeliet; opr. en gengivelse af lat. unigenitus); *mellidig*, medlidende (: mitleidig; hos ChrP); *nydelig*, lækker (om mad; ty. niedlich Essen; endnu dial.); *blød*, i bet. „svag, fejg" (ty. blöde; allerede hos Tausen); *oss forlengis*, vi længes (ty. nach dir verlanget mich; også hos ChrP); *lade sig bescriffue til skat* (hos ChrP); *forkynde* (tidl. brugt af Tausen; det fortrængte heller ikke helt *bebude*, som ChrP anvender; jf. også *Marie bebudelse(sdag* $^{25}/_{3}$)); videre, uden forbillede hos Luther, konkrete ord som fx. *appelgyder*, metalstøber (mnt. apengeter; tidl. brugt af Tidemand; i 1647 må det forklares i margen: „kobbersmede, grydestøbere"), *runddel*, rundt tårn eller bastion; *skeffuer*, avner; *skerff*, skærv; *skorsten* (hos ChrP); *vennike* (se s. 89); ofl. Undertiden findes både det hjemlige og det fremmede ord: *ansict* er det alm., men også *andled* (I. 59) findes et par gange; både *enke* og *vidue* forekommer; man har såvidt muligt undgået ordet *krig*; det hedder *strid* (en enkelt gang dog *krig, krigsfolk, krigsrygte*). Ligeså beholdt man *hugorm* og undgik *slange* (indført af Tausen i overs. af Mosebøgerne; vistnok også i en af Malmøsalmebogens udgaver). Heller ikke ordet *spille* (på instrument) synes brugt; det hedder *lege, pibe* (på fløjte) olgn. Det hedder altid *frugtsommelig* (ordet *svanger* kan først attesteres i dansk fra 1594). Disse tilfælde støtter det almindelige indtryk, at man ved oversættelsen bevidst har søgt at undgå nye lån. Tendensen har nok allerede været herskende i Christiern Pedersens udkast, og kommissionen synes at have været enig med ham i dette synspunkt. Vi savner her i høj grad en grundig undersøgelse af bibelens ordforråd. Det var vel ikke utænkeligt, at en sådan kunde give oplysninger om arbejdets gang og de enkelte kommissionsmedlemmers indsats. Der synes ikke at være tvivl om, at en del gloser kan føres tilbage til Christiern Pedersen, således findes flg. ord før 1550 kun i Christiern Pedersens Vokabular: *bluactig, dynckelgodhed*, selvretfærdighed, hykleri (dog også hos Tidemand), *gresskar, konstermand, nederklæde, slagne*, slappes, *spærlemmel, styrle*, rejse sig, stritte (om hår), og sikkert flere; *tendergnidsel* findes først i ChrP's Ny testamente, *maal* i bet. „mærke, plet" (*it maal paa øyet* 3 Mos. 21. 20; i 1647 > *meen*) først i hans lægebog, osv. Også Tidemands specielle ordbrug kan vistnok spores, navnlig synes der i Jesu Sirachs bog at forekomme flere af hans særgloser, fx. *godheldig, hævnsom, knusslaae*.

Af det religiøse ordforråd, som nu gennem reformatorernes mund eller pen var blevet gængs, gled et helt sæt ind i bibelsproget, fx. *forarge* (i bet. „bringe til synd" måske først her), *genløse, genløselse, helliggøre* (jf. *-gøre* s. 95), *husvale* (ymda.), *langmodig* (fx. Tausen), *livsalig* (1550 også brugt i bebudelsen Luc. 1. 28, hvor det dog hos Resen udskiftes med *benaadede*), *nidkær-(lighed)* (dannet af Tausen), *nidkærhed, saliggøre, skriftklog, skødesløs(hed)*,

undfange, vanartig(hed), vederstyggelig(hed) osv. — Men der findes selvfølgelig også en del nylavede ord (eller dog ord, som vi ikke nu kan føre længere tilbage), fx. *arbejdsdag, arvedeel, blodstyrtning, domhus, hærskare, løvsal, ordsproch* (synes at forekomme her for første gang, brugt såvel om gængs talemåde som om det erfaringsbestemte ordsprog og om den gammeltestamentlige bog, der tilskrives Salomon), *skovtrolde, vilderede* ofl. Adskillige af disse dannelser fik dog en kort levetid, eller de stivnede i bibeltexten, fx. *dagtingis mand* (1607 > *Dommer*), *iernstil* (to steder, hvoraf det ene endnu fandtes i 1871, medens det andet sted da ændredes til *Jerngriffel*), *lendeled*, hofteled, *misfeile, mundkaad*, uhøvisk, grov i munden, *springekilde, veyrøffuere* olgn.

Af lærde fremmedord (nogenlunde fuldstændig liste anført hos Molbech) findes næppe et, som ikke var gængs enten i omgangssprog eller jævn prosa. Også Luther var på dette punkt meget moderat. Endda undgår 1550biblen adskillige af ham anvendte ord, som fx. *Legion, Nation, poliren*, hvor den danske text skriver *skock* (som så i margen forklares: *Er it tal ved sex tusinde paa det neste*), *landskab* og *skure*. Derimod findes, ligesom hos Luther, et ikke ringe antal dagligdags eller folkelige ord, fx. *bagstack* (1607 > *bag til*), *draffuels mend*, skarnsfolk; *dunnelse*, døn; *memmerdug* (Ordspr. 28. 3 *hand er som memmerdug, der forderffuer fructen*; ordet, der nok er en omdannelse af *nimmerdug*, kendt fra Ranch og da. dial., er overleveret her for første gang, men det gode billede, der bunder i dansk folketro, overlevede ikke 1589udgaven); *kaalhaffue* (ved siden af *vrtegaard*; *haffue*, allerede hos Tausen, har dog vist stadig det noget videre begreb, jf. Højsangen 6. 2: *nedgongen i sin Haffue til vrtegaarden*); *Popelsie*; adj. som *dej*, øm (om tænder; ordet, som ellers kun findes i senere vokabularer, har snarest været et dialektord); *slebret*, slibrig (om vej); mul. også *sval*, der vistnok var et lidet udbredt ord (1589 noten hertil: *det vaar mod afftenen, naar Heden er forgangen*, er dog fra Luther); verber som *blabre*, sladre, *huidsle, skingre, sledske, snibbe*, „skære af", *sprage* ofl.; adv. *lige*: *lige, huor en vaar*; interjektionen *jodut*.

Ordforrådet har ligget nær op ad samtidens jævnprosa. De brugte ord har stort set alle været kurante ord. Hvad der kan påvises af arkaismer og poetisk-højtidelig tone, er yderst lidt. Kun et par steder findes et adjektiv med nom. på *-er*: *en haarder prøffuesten, en Skiulder Gud*, og begge steder er endelsen udryddet i 1589. I Højsangen driver man det til at skrive: *min Venniste* (1589 *Væniste*), *du est skiøn*. Ligeledes anvendes ordet *løndom* (*din Fader, som ser i løndom*), og ordet *liggendefæ* har man næsten forelsket sig i (det findes over 100 gange). I alm. hedder det *himlen*, men dog bruges altid (fra gammel tid i forkyndelsen) *himmerige* i den potenserende genitiv *Himmerigis Rige*. Der kan rimeligvis påvises flere sådanne arkaisk-poetiske ord, men de har dog ikke kunnet forlene sproget som helhed med nogen højtidsstemning. Også her er det interessant at se, hvilke ord der ikke forekommer i biblen. Således findes ordet *eje* vistnok ikke (og endnu i Ewalds bibelkonkordans 1749 mangler ordet); det hedder *besidde* eller *haffue*. Ordet var måske på grund af sin uregelmæssige bøjning (?) ved at gå ud af brug i normalprosaen. Men Vedel kan atter bruge det! Verbet *drage*, et af de hyppigste bevægelsesverber i nyere bibelsprog, er lidet brugt i 1550; det findes nok, men er dog oftest erstattet af de mere prosaiske *reyse, gaa* (*gick*)

osv. Ordet *vorde* findes vist kun i Fadervor, ellers anvendes sprogets almindelige *bliffue* eller anden omskrivning (mens Tausen fx. kan skrive *der worde eet lyss, saa bleff der eet lyss*, hedder det i 1550 *der skal bliffue Liuss, oc der bleff Liuss*; ordet bliver først igen et bibelord i 18—1900tallet). Ordet *te* (*sig*) findes heller ikke; *ræddes* er sjælden (alm. *frycte*), osv.

Som nævnt (s. 155) er Frederik II's bibel 1589 og Christian III's bibel omtrent identiske. I retskrivning og ordbøjning er der foretaget smårettelser (jf. § 49), men kun ganske få steder er ordlyden ændret. Bemærkelsesværdige er dog her de talrige marginalnoter, der i sig selv er sprogligt interessante ved deres folkelige tone, og som — selv om de vistnok alle er oversættelser efter Lutherbiblens marginalier — tillige har interesse derved, at de mange steder giver oplysning om enkelte ords og religiøse terminis valør, (nyere) begrebers afgrænsning osv. Der kan her gives rent leksikalske oplysninger om fremmede forhold (fx. Jesu Sirach 13: hvad en *Hyena* er), illustrationer til abstraktere eller mindre almindelige ord (fx. Jesu Sirach 19 *Skalckhed: som Vgelspeyl oc andre saadanne*; Jesu Sirach 21 *En Daare kaager flux til en ind at vinduet*, hvortil i margen: (*Kaager*) *de som hoss Raadstwen høre til oc lure effter huad mand siger eller giør*), en forklaring til en talemåde (Rom. 12 *da samler du gloende Kul paa hans Hoffuit* forklares i margen: *At legge ild paa Hoffuedet, er, at vor Fiende formedelst vore Velgierninger bliffuer vred paa sig selff, for hand haffuer giort saa ilde imod oss*), eller et ordsprog til yderligere understregning (til Jesu Sirach 22 *at du skalt icke føris i wlycke* føjes i margen *Stolbrødre oc Venner føre mangen i Suedebad*) eller egentlige definitioner og synonymforklaringer (Rom. 1 *wfornumstige: Der mand kalder groffue, plompe Folck, som hine egensindige, der ville trenge sig tuert igennem met Hoffuedit*; Rom. 2, hvor *Langmodighed* defineres og afgrænses over for *Taalmodighed*; Rom. 5, hvor *Forfarenhed* defineres), osv.

Hvilken betydning fik nu biblen sprogligt set for eftertiden? Mer end noget andet sprogmindesmærke måtte bogen med de hellige skrifter og ord vel have mulighed for at præge skrift og tale i vide kredse. Den var i det væsentlige formet af få penne: (Luther :) Christiern Pedersen : Palladius, Niels Hemmingsen, Tidemand og et par andre, men den skulde jo være det danske folks bibel, og dertil, må man sige, var den velegnet med sit jævne, folkelige dansk. Og så blev dog Christian III's så lidt som Frederik II's bibel en folkebibel. Exemplarerne henlå i kirkerne, og nogen bibellæsning kom næppe i gang. Det lå over lægfolks evne at anskaffe en bibel. Hvad menigmand da måtte nøjes med, var søndagens evangelier og epistler, perikoperne, som han havde adgang til også at læse i en postille, i en særudgave eller (efter 1556, s. 157) salmebog. Det var disse texter, der blev hvermands bibel. Men heri var der egentlig intet nyt, thi perikoperne var den gamle, fra den katolske tid velkendte textrække (den nuværende første textrække), hvis enkelte

texter var ligeligt fordelt mellem evangelierne og epistlerne (fra Det gl. test. fandtes kun texter fra Esaias til Helligtrekonger, Marie bebudelse, Skt. Hans og Marie besøgelse, og fra Malachias til Marie renselse). Og at det først og fremmest var denne forkortede „bibel", de *afskorne predickene*, som de kaldtes, der satte spor i fællessproget, kan bevises ved en lille undersøgelse af, hvorfra de nytestamentlige „bevingede ord" stammer. I Vogel-Jørgensens nye samling findes med Det ny testamente som kilde ca. 300 bevingede ord, og af disse hidrører godt 60 % fra søndagstexterne, som vel ikke udgør 10 % af hele Det ny testamente. Biblen blev nok til visse tider og i visse egne, for en åndeligt vakt kreds eller for den enkelte religiøst grebne bøgernes bog, men for flertallet af det danske folk forblev biblen en lukket bog, som måske kunde åbnes i en højtids- eller sorgens stund, men af hvis indhold man ellers kun kendte søndagstexterne eller — senere hen — de forkortede genfortællinger fra en bibelhistorie. Det bibelske nedslag i dansk sprog kan ikke siges at være stort. Var biblen blevet en folkebog, i sin helhed tilgængelig og læst — som det skete i England — vilde resultatet sikkert være blevet et andet. De bibelske citater, fyndord, talemåder og faste forbindelser er i virkeligheden ikke meget fremtrædende i dansk (om end deres tal dog nok er større, end de fleste tænker sig), og de er kommet ind og blevet fælleseje fra tid til anden, men nogen samlet undersøgelse af, hvornår den gængse form i nydansk er dannet, og hvilken bibeltext den udgår fra, foreligger endnu ikke.

I det følgende anføres i normaliseret form nogle exempler, som kan hidrøre fra eller være udformet efter århundredets bibeloversættelser (i alm. 1550). — Fra perikoperne (ældste textrække) citater som: *han lader sin sol opgå over onde og gode* etc.; *prøver alt, beholder det gode*; ordsprog: *ingen kan tjene to herrer; hvor ådslet er, forsamles ørnene*; talemåder og faste forb.: *lægge en alen til sin vækst; hver dag har nok i sin plage; samle gloende kul på ens hoved; gå omkring som en brølende løve; falske profeter; gråd og tænders gnidsel; slå ledig på torvet; (i den) ellevte time; i knuget og skuddet måde; falde blandt røvere; kende sin besøgelsestid; mørkets gerninger; en pæl i kødet*; osv. — Andre exx., 1. fra Det gl. test.: *en vældig jæger for herren; se igennem fingre med; en torn i øjet; pløje med nogens kalv; øje for øje, tand for tand; (ikke) dø i synden; udøse sit hjerte; gøre nat til dag, og dag til nat; ret skal være ret; en tørstig sjæl; alt kød er hø; som avner for vinden; bryde staven over en; veje sine ord på guldvægt; kongernes konge* (denne og lignende genitiviske forb., efter hebraisk til udtryk for en superlativ, blev egl. ikke meget brugt i danske bibeloversættelser). — 2. fra Det ny test: A. fra den senere textrække: *bære sit kors; skille fårene fra bukkene; ånden er*

vel redebon, men kødet er skrøbeligt; den fattige enkes skærv; i ånd og sandhed; tegn og underlige gerninger; stampe mod brodden; der falder skæl fra ens øjne; øvrigheden bærer ikke sværdet forgæves; et lydende malm og en klingende bjælde; osv. B. fra den øvrige text: *hvi ser du skæven i din broders øje* etc.; *hvo som har øren at høre med, han høre; en profet bliver ikke æret i sit fædreland; arbejderen er sin løn værd; for den rene er alting rent; bygge (sit hus) på sand; falde i god jord; gøre en røverkule af sit hjerte; det ene skal gøres, det andet ikke forsømmes; vaske sine hænder; den forlorne søn* (tidligst i overskrift til Lukas 15. 24 i 1589); *komme som en tyv om natten; ikke en tøddel; tidens tegn; sluge kamelen; frygt og bæven; lukket med syv segl.*

D. INDIVIDUELT SPROG

Så forskellige århundredets førende litterære personligheder end er, findes dog hos dem alle en tilbøjelighed til bredde: „item hjælper også til en prædiken", kunde, med forskellig udlægning, anvendes som motto for de flestes stil. Dette gælder ikke mindst Christiern Pedersen, skønt han vistnok aldrig anvender selve item-figuren.

Christiern Pedersen er ikke nogen stor original sprogkunstner. Han er først og fremmest formidleren: udgiveren, oversætteren, fortolkeren. Det særprægede og outrerede er ham imod. Hans stil er jævn og bred, i alm. med lange sætninger og uden tilløb til udsmykning eller effekt. Dog er tautologiske forbindelser og flerleddede udtryk ret almindelige. Som han i det ortografisk-grammatiske tilstræber konsekvens og søger hen mod en norm (se § 49), således er han også i sit ordvalg og i sin stil mådeholden og noget bleg. Undtager man hans faglige arbejder (vokabularet og lægebogen), har man ikke indtryk af noget stort ordforråd, og ser man bort fra Det ny testamente, hvor sproget og stilen er enklere, med korte sætninger og færre adverbier, synes der ikke at være nogen udvikling i hans stil. Men hans sprog flyder let, er gennemskueligt og klart, uden antikviteter og bevidst holdt fri af tysken. Gennem hans redaktionelle ændringer ved udgivelsen af Karl Magnus (s. 159) og Malmøsalmebogen (s. 157) er det let at bestemme hans indstilling netop på disse punkter. Det er samtidens sprog, han indfører (jf. om retskrivning og bøjningsformer § 49). Derfor udskifter han også en række (transitive) verber med samtidens gængse afledninger: *følgher* > *forfølger, glømmæ* > *forglemme, nedræ* > *fornedre, grædher*

> *begreder, drøffueder* > *bedrøffuit, redh* > *beredt, slyppæ* > *vnslippe,* ofl. Jf. ndf. § 52 om glosefornyelser af andre *„gamle Danske, Svenske og Norske ord, som icke mange danske nw ret forstonde kunde"* (fra efterskriften i Karl Magnus). Han tåler normalt ikke enklise i skrift: *satten* > *satte hannem, hørdhet* > *hørde det,* osv. Han fordansker gerne de latinske endelser i navne olgn.: *dromedarius* > *dromedarier, Saracini* > *Saracener,* og kan navnene hjemliggøres, sker det: *Gerus* > *Gert, Jofrør* > *Gøttrik, Wdger* > *Olger, Terogant* (Ghemen *teregud*) > *Thore Gud, dorendal, dørendal* > *dyrendal,* olgn.

Han er først og fremmest dansk, og hans flere steder udtalte modvilje mod det tyske giver sig da også sprogligt udslag i rettelserne i Malmøsalmebogen. Her søger han at udrydde germanismerne, som var råt optaget fra de tyske salmer, og han er så ivrig i udrensningen, at han hellere opgiver et rim, end han lader det tyske ord stå: *bortnømme* ~ *rømme* retter han til *borttage* ~ *rømme.* Men han er ikke purist — for det begreb fandtes ikke. Når han retter *begrundet, besiuner, beskieert, beskoe* og *bestenck* til henh. *stadfestet, ransager, forset, see* og *stenck,* er det ikke, fordi han vil udrydde forstavelsen *be-* (jf. også hans rettelser i Karl Magnus ovf.), men fordi de her anførte dannelser ikke var kurante i dansk. Videre kan anføres rettelser som *dyllig* (ty. duldig) > *lydig, fire en Fest* > *holde en Fest, fornechte* > *forsige, hilsomt* (ty. heilsamt) > *herligt, klinge* > *lyde, nømme* > *tage, røme* (ty. rühmen) > *rose, thredt plat* > *tred ned, veldæder* > *velgører, syn(e)* i en række tilf. > *hans, hendes* osv., *sig* (i pl.) > *dem.* — Han var heller ikke skandinav, selv om han ofte i om- og tiltale sammenfatter danske, svenske og norske. Politisk har han endda mange udfald mod svenskerne. Han var blot dansk, uden manér, men ejede frem for sin samtid og mange i tiden derefter den frigjorthed og det klare sproglige overblik, som gjorde, at selv om han blandt originale og skabende ånder er

— kun regnet til de smaa,
han var en Runemester
paa Modersmaal som faa,
og skrives Mester-Værker
med danske Kjendemærker,
han Pennen skar til dem.
(Grundtvig)

Poul Helgesen var fra Halland, og hans sprog bærer også præg af den østlige orientering. I en oversættelse af Erasmus af Rotter-

dams „Een christen Furstis Wnderwiisning oc Lære", der foreligger såvel i et håndskrift (fra 1522) som i tryk (1534), er der i trykket foretaget adskillige sproglige ændringer bort fra østdanske (hallandske, event. svenske) former, således er *helth* > *halffdelin, løije* (jf. sv. *lejon*) > *løwe, fæmtij* > *halfftrysins tiwge, fænid* (jf. sv. *fänad*) > *fæ*, den hallandske form *æær* > *oor*, å-er, olgn.; videre forekommer her *selswoll* (jf. fsv. *siälfswald*), egenrådighed, østdanske ordformer som *fraa* og *gamble*. Han har ligeledes været fortrolig med svensk bibelsprog, i citat af Matth. 13. 27 anvendes ordet *tiidzlæ* (som i svensk, mens danske oversættelser har *klinten*), af Matth. 7. 3 *eett grandt* (over for dansk *skæven*). — Det er dog ikke de sproglige vidnesbyrd om denne herkomst, som først falder i øret, men det er hele den antikverede og noget fortættede sprogtone, som råder overalt. I den latiniserede navneform Paulus Helie, han udelukkende bruger, ligger på mer end en måde symbolik. For ham selv kunde gennem navneligheden *Helie : Elie* knyttes en kær forbindelse med navnet på hans munkeorden, idet karmeliterne mente at stå i et særligt forhold til Elias, hvis kamp med Baalpræsterne fandt sted på bjærget Karmel. Og for os kan den latiniserede form vise vej til udstrålingspunktet for væsentlige drag i hans stilkunst. Den måtte han nemlig kæmpe sig til. Han har jo sikkert som karmelitermunk og lektor mestret det mundtlige foredrag, men han har ikke evnet at bygge bro mellem tale og skrift. Når han i indledningen til ovennævnte skrift af Erasmus beklager sig over, at han ikke i klostret har haft omgang med de mænd "*dher aff kwnst tale kwnne*", og af hvem han kunde have lært „*konstelig snak, oc mærkelig taall effther danske maals eyedom*", så går denne klage ikke på den mundtlige, men den skriftlige fremstillingskunst. Det blev da denne litterære retorik, han søgte at opdyrke. Men hans sprog føles gammeldags og ofte tungt. Der kan nok være kraft og fynd og tillige fin ironi deri, men ser vi bort fra ukvemsordene, som jo også hos andre skribenter i kampårene synes at høre naturligt til i stridsskrifterne, så er de fleste kunstmidler, som bringes i anvendelse, rent litterære. Han har lange sætninger og ofte tunge ophobninger af parallelled: *ij obenbare krwer, badstwer, bardsckierhwss, smedier, møller, taaldhwss, borgerstoffue, gijlhwss oc gestebudt, i blant dranckere oc daablere, dantzere oc springere, hwnde oc hoffmend, aff sckreppere oc daarir, pijbere oc leegere, swdere oc sckredere, møllere oc taaldere, landløbere oc kremmere, oc andre saadanne edele oc lerde mend*, etc.

Og medens der i det ovennævnte, ældste kendte håndskrift ikke findes mange synonymsammenstillinger, bliver tautologien i hans senere skrifter en stående figur (jf. s. 209). Til håndskriftets *wtaalig* svarer trykkets *wtaalig oc wfordraffuelig*, ligeså (med udvidelsen i parentes): (*synd oc*) *wrædelighed*; *dygdeligt* (*oc drabeligt*); (*wildere oc*) *bædre*; *begynde* (*oc anheffue*); osv. Han nøjes nødigt med et ord: *domstool oc rettere ting*; *betecke oc sckiwle*; *weldigh oc mectigh*; osv. Jævnlig tillige med allitteration: *for gunst och gaffue, for wild eller wensckab*; *redsle och rijss*; *driffue for wind oc woffue*; *arff oc eije*; etc. Undertiden rimende parallellisme: *mett armodt oc trengsill, met modgang oc fengsill*; *huerckin diwb att lære, eller twng att bære*; osv. Til manér udvikledes hos ham den krydsede gentagelse, chiasmen. I de ældste skrifter findes den ikke, men fra 1527 (svaret til Hans Mikkelsen) og fremefter blomstrer figuren indtil trættende overdådighed: *Then som med falsk lerdom gør synd til dygd, og dygd til synd, oc ther holder ont at wære got, oc got at wære ont, oc agter løgen for sandhet, oc sandhedt for løgen*; og især er han opfindsom i variation af den antimetaboliske attribution: *Guds strenghe retferdighedt, oc retferdige strenghedt*; *groffue gerighet oc gerige groffhet*; *saa dierffuelige blindt, oc saa blindelige dierff;* osv. (smlgn. i Skibykrøniken *et pia erudicio, et erudita pietas*). Altsammen kunstfærdigt bogsprog med rod i latinen. Hans ordsprog er heller ikke folkelige, og der er ikke så få fremmedord: *aduocatur, exempill, figwr, phisicam, compakt, complex, consientze, controfœije, natwr, oratores, profith, regemente, reegill, reuerentze, sophister, tractere* etc., skriftsprogsord som *samme*, relativt *hwilcket*, ofl., omskrevne tider: *som thette worde læßindis*, olgn. (jf. s. 58 f.). Og ind imellem, specielt i stridsskrifterne, så en række djærve og folkelige udtryk: *ath the wnderstundwm komme icke nermer sammen en een koo och een weddermølle, som wij sije wdi eeth aff wore Danscke sprock, om the thing ther kwnde ijlde samnis*; *Ther haffuer wærid saa mangen hellig prest oc mwnck, ther tw æst icke werdwg ath mwge wnder*; *Nw spijr thijn stymper op thet tw haffuer wti lifwet*; etc. Hertil kommer en række ord og ordformer, som næsten kun forekommer hos ham: *affgudij*, afguderi (mnt. *afgodie*); *fantzun*, fason (mnt. *fansun*); *forvarsill*, bevarelse; *grantsche*, nøjagtighed, undersøgelse, omtanke; *krappelige*, strengt, nøje; *ordgydingh*, ordgyder; *skarffuis*, ophjælpes; *wdskiørd*, udskæring; *wæsinde*, ophold (mnt. *wesent*); ofl.

Alt dette må også for Poul Helgesens samtid have forlenet hans sprog med et særpræg. På mange måder stod det i modsætning til Christiern Pedersens roligt forløbende foredrag. De to mænd kunde vel helt samstemme på et punkt: de har begge følt stærkt for det danske: *Hwad heller wi ere Bisper, Presther eller mwncke, wij ere tha Danscke mendt, och fødde aff thet Danscke blod, som ere Riddere oc Riddermendzmend, Borgere oc bønder.* Men ellers har de to personligheder i sindelag været højst forskellige. Det ydmyge og langmodige var Poul Helgesen fremmed. Han var ilter og bidsk, stolt og selvfølende. Og medens der ikke hos Christiern Pedersen spores nogen sproglig udvikling eller forsøg på at skabe en egen kunstnerisk form — når undtages ortografien, er hans første prosa som hans sidste —, så nåede den viljestærke Poul Helgesen sit kunstneriske mål: at beherske stilen.

Hos Hans Tausen mærker vi som hos ingen anden forfatter i reformationsårhundredet tidens djærvhed, kraft og folkelighed. Hos ham bøjes skriftsproget på alle punkter nærmest ind mod talesproget. Der er meget lidt villet kunst i hans skriftsprog, det meste er naturgroet. Således er der, trods den omfattende skribentvirksomhed, ikke så få dialektale drag i hans sprog. Lydligt peger disse mod vestdansk, nærmest fynsk, fx. vestdanske former som *hiarte, mold,* muld, *kaassne,* part. pl., kyste, *brot,* brudt, *bowe,* bue, *fowle,* fugle, *steye,* stige (i postillen dog *stije*), *queye,* kvie, osv. og fynske som *fløye,* flyve, *bløysel,* blusel, mfl. Men som der i det ortografiske kan spores en udvikling hen mod normen (jf. s. 180 ff.), således er de dialektale særformer også aftagende i forfatterskabets sidste del (postillen).

Den nøje tilknytning til talesproget ses direkte af den hyppige brug af enklise, fx. pron. + pron.: *osset,* os det, præp. + pron.: *affuet,* af det, *tillen,* til den, verb. + pron.: *skiønet,* skønne det; jf.: *som hun saa kisten, sende hun sin pige bort, og loed henten, der loed hunen op . . tag dette barn til deg, og fostre meget op.* — Videre en række dialekt- og talesprogsprægede ord, fx. subst. som *byrnæ,* byrde, *kragardtz,* kragears, (rest af) blomst på æble, *ragelse, ripssrapss, skompelskud, vrydde,* skrammel, forb. *paa nystaffn,* pånу (jf. jy. [*o nysdå:ṇ*]), adj. som *kiecken,* vanskelig, kræsen, *nybratten,* nysgerrig, *pietten,* smålig, *stockende* (*blindhed*); verb. som *blaffre,* bjæffe, *blarre,* bræge, *drønte,* drive om, *grønte,* om menneske, *hwinte,*

vimse om, *knu(r)ske*, sønderbryde, *kytte*, kaste (også „bytte, tuske“: *kydte oc bytte*), *skongre*, *tutte*, puffe, støde, *wollre*, vralte, ofl.

Talesprogsprægede vendinger, faste forbindelser og billedlige udtryk er hyppige (dog aftagende i postillen): *legge hiernen i bløedh*; (jomfru Maria) *gick saa nær paa fallende fode*; (hun) *ridde til barsel*; *See saa smwerdhe hand gudh om mondhen met en haræfoedh*; *iøderne spurde hannom, hwad han wor for en*; *kære L Pouel, huor vil thu dog heden?*; *stinge piben ind*; osv. — Ordsprog og fyndord er ret almindelige: *breend baern redhess ghiernæ for ild; triner icke aldtho hardt emodh brodden, thet kand giøre ether wndt i fodhen*; *nu gaar siun for saffn*; *hwert kar staar paa sin bond*; *lige børn lege best*; osv. — Djærve vendinger ligeså (navnlig i stridsskrifterne), skønt han egentlig ikke i sine egne skrifter bruger mange grovheder eller skældsord (i en overs. af et skrift af Luther: „Ett tilbørligt strengt suor aff Docter Morten Luther“ er grovhederne Luthers): *thet er een stor skinbarlig kroget løgn*; *ther haffwe the draffweth och søleth en* (ɔ: skriften) *ighiennem fwlæ och skidhnæ skaernpwdzæ*; osv.

Denne naturgroethed er let at påvise, når man sammenholder hans og 1550biblens oversættelser af Mosebøgerne. Hvert kapitel viser forskellen (her exx. fra 1 Mos. 3, se faksimile s. 153): han konkretiserer, hvor biblen almindeliggør: *oc end skaltw æde vrterne paa marcken* (1550: *dw skalt æde Vrter paa marcken*), bruger talesprogsordet, hvor 1550 har skriftsprogsordet: *da bliffue eders øgne obnede* (: *da skulle eders øyen opladis*), det folkeligere eller hjemlige udtryk, for biblens neutrale eller fremmede: *Adam stack seg y skiul* (: *Da skiulte Adam* (sig)), *bleff red* (: *och frøctede mig*). Han udpensler og maler, hvor biblen er nøgtern: *alle dyne leffuedage* (: *din liffs tid*), *det war eet kosteligt thræ* (: *træet var got*). Der er en ganske anden rytme og kraft i hans stil end i biblens, oftest fremkaldt ved valg af et mere vægtfyldigt ord og ved fremskydning af det led, hvori tyngdepunktet ligger: *dy mold æstw, oc til mold skaltw wendes igien* (biblen: *Thi dw est iord, oc dw skalt bliffue til iord igen*); *paa dyn bug skaltw wandre oc mold skaltw æde* (: *Dw skalt gaa paa din bug, och æde iord*). Replikkerne gøres levende: *Maa skee Gud haffuer sagd* (: *Ja, skulde Gud haffue sagt*), *Ney vist skulle y icke dø* (: *I skulle ingeledis dø*), osv.

Denne foredragets levendegørelse er gennemgående hos ham. Han anvender ofte interjektioner, indledende adverbier og imperativer:

Aha her Jens Andhersen, hwor thet skal bliffwæ ether hardt ath bestaa; *See thenne text er iaa saa klaer*; *Saa høør nu huad iegh sigher*; *ah kiære, lad meg smage aff dette røde tingeste*; *Ja alt dette her meente Jesaias med desse ord*; osv. Nuanceringer opnås ved indskydelse af småord som *dog, nw, sielff, wel* og især *hæden* og det forklarende adv. *io, iaa*: *werden er nu iaa saa wnd*; *Ja s. Hans bedher oss iaa . .*; osv. Og for sig selv har han yderligere en række adverbier og konjunktioner: *eforeens*, absolut, *aldtho*, alt for, *huad sighe*, endsige, *ther til med*, endogså, *aldt thet stond*, eftersom.

Det lidet, der findes af kunstneriske virkemidler hos ham, skal navnlig søges i postillen. Tautologien er vel ikke ukendt, men den ligger ikke for hans psyke. Han er for impulsiv til at standse op ved og kredse om et begreb. Det er sjældent at finde så megen bredde hos ham som i flg.: (præsten skal ikke) *achte eller see til personer, enthen sige minde eller meer for wild eller wenskaff, for acht eller ære, for nytte eller profite, Men han skal aff how oc hiærte leffue wdi ørcken med S. Hans, inthet andet begiære end som han giorde, lade seg nøye med hylde oc fylde, oc end med ringere end greshopper oc wilt honnig, oc kiortel aff Camels haar* etc. — Andre exx. på allitterationer og rim: *bog eller breff*; *den stocken* (ɔ: sætten i fængsel) *oc blocken, fengsel oc trengsel*; *mandelig oc myndelig*; *tyckes oc teckes*; osv. I modsætning til ældre postiller og til senere prædikenstil har han forholdsvis få citater, de fleste fra biblen. Høj retorik og lærdom tynger ikke fremstillingen (Postillens evangelieudlægninger er ikke virkelige prædikener, men udkast hertil, beregnet som hjælpemiddel for præsterne). Af (lærde) fremmedord er der næppe andre end sådanne, som hørte det jævne omgangssprog til. Dette var det bestemmende. Derfor kunde han også bruge de tyske låneord, som nu var trængt ind, fx. *forlychtning*, oplysning, *frunt*, ven (i forb. *frunt oc fremmede*), *kleinet*, småkage, *skedebreff*, skilsmissebrev, *slange* (1 Mos. 3, se s. 153), *slapampe*, svire, ofl.

Det er vanskeligt nu at afgøre, hvor individuelt og særpræget Tausens sprog har været følt af samtiden. Der kan samles ikke få ord, som kun forekommer hos ham, men da en del af disse kan genfindes i nulevende dialekter, har sagtens de allerfleste hørt talesprogskredse til også på hans tid. Dog er det utænkeligt, at han ikke skulde have formet nye ord og udtryk. En så oprindelig kraft som Tausen har sikkert i sin forkyndelse skabt adskilligt sprogligt nyt. Desværre har vi ikke bevaret nogen prædiken af ham fra kamp-

årene, og et skøn på dette område bliver da endnu mere usikkert. Som i primitiv orddannelse i det hele taget, har det vel også hos Tausen især været de gennem synssansen (visuelt) og høresansen (auditivt) bestemte områder, der er blevet fornyet og forøget. Han er vistnok den første, som bringer suffikset *-vorn* i anvendelse litterært: *blænwurdet*, fuld af blegner, (*det*) *knuderwurdne*, (det) knudrede; til *blinke* kan han have dannet *blinckre*, glimte (han ynder ordet og afledninger heraf: *omblinckre, udblinckre*); jf. også verbalafl. på *-re* s. 220 f. Men også ellers har han vistnok haft let ved at nyskabe ord, jf. ndf. s. 239 afl. på *-sk*; dannelser som *hattet* (*Aaron . . skal wære hattet med den linede hatt*), *gladfør*, glad, glæderig, *retragen*, rank, oprejst, ofl. Måske har Tausen også dannet *nidkær* (og *nidkærlighed*) og *skørlevner* (af *skørlever* + *skørlevned*). Hele spørgsmålet venter på en grundig undersøgelse.

Sprogligt er Tausen en original personlighed. Vi træffer næppe før i 1800tallet en skribent, der som han har været inde på livet af sin tids og sin kreds' talesprog, og da er det bevidst og tilstræbt, mens det hos Tausen er natur. Hvis Tausen med sin naturbegavelse sprogligt havde kunnet underkaste sig kultur, vist større smidighed og tilpasningsevne, havde han kunnet nå det større eller helt store. Dette skete ikke. Her som i livet selv synes at have været en brist. Han var for ligetil, hans helstøbthed kendte ikke til lempe eller kompromiser. Det gjaldt i stort og småt, — som da han i 1560 onsdagen efter mortensdag lod nedhugge den skønne lind i Vor frue lindegård i Ribe, fordi (som en senere annalist melder det) „*M. Hans Taueszen kunde icke soue far Krager*"!

Medens de ovennævnte skribenter alle arbejdede med og byggede på samtidens sprog, men blot hver for sig havde gjort et udvalg af de foreliggende sproglige muligheder og stilistiske virkemidler, så er det gangbare dansk i renæssancetidens første periode ikke nok for Anders Sørensen Vedel. Det gælder hans poesi såvel som prosa, at han søger fornyelse uden for samtiden. Han griber tilbage og søger i det gamle at finde nye elementer og klange — på morfologiens, ordforrådets og syntaksens område — for at skabe den ydre kunstneriske form, som han lagde så megen vægt på. Han er den første pastichør i dansk litteratur, i al fald den første efterligner, hvis arbejde vi har mulighed for nøjere at kunne kontrollere. Impulser til de historiske studier gav tiden og omgivelserne ham, men vanskeligere er det at sige, hvorfra han har fået tilskyndelser

til en sproglig fornyelse af den angivne art. Det kan næppe være udefra. Vedel havde kun opholdt sig i Tyskland, og der fandtes ingen sprogfornyende bestræbelser på den tid. Man må vist derfor snarest antage, at det er en hjemlig strømning, som er forudsætning for det sproglige gennembrud hos Vedel: interessen for den gamle poesi, folkevisernes nedskrivning (s. 161), optagelse i salmebøgerne af gamle hymner og salmer, som var utænkelige i kampårene, den udbredte sans for ordsprog m. m. Båret frem af denne luftning kunde Vedel vel nok, idet han med sit modtagelige og følsomme sind levede sig ind i svundne tiders sprog, af egen drift nå til at realisere en sprogfornyelse, hvis væsentlige drag var den arkaiserende tendens. Thi den arkaiske tone, der især er fremherskende i de to hovedværker, som her skal behandles, Saxooversættelsen (1575) og Hundredvisebogen (1591), blev i virkeligheden hans egen. Den blev ham så kær og fortrolig, at han aldrig kunde slippe den helt, selv hvor stoffet ikke krævede eller indbød til en sådan patina.

Vi har fra Vedels værksted bevaret bl. a. en lille optegnelsesbog (Rostgaard 219, 4°; planche VIII), hvori han fra sin læsning har noteret gamle ord, tautologiske forbindelser, talemåder, typiske folkeviseord og -vendinger m. m. På et af bogens blade er skrevet datoen „*Anno DNj MDLXXII pridie Seuerini*", d. v. s. $^{22}/_{10}$ 1572, men da arkaismerne kan spores allerede i hans første større arbejde fra 1571 (Antichristus Romanus, en rimet pavekrønike), er excerperingen dog formentlig begyndt tidligere, måske kort efter 1568. Han var da, 26 år gammel, blevet slotspræst og forberedte sig til Saxooversættelsen (jf. fra fortalen til „krøniken": *Udi midlertid at Jeg dette arbeid hafver fuldferdiget, hafver Jeg ikke en Ringe Ting forbedret mig paa danske Antiqviteter).* Man savner her en grundig undersøgelse af disse forarbejder, så kildeforholdene kunde klares noget bedre. Det er dog tydeligt nok, at han har excerperet ikke blot de ældre danske kilder, men også vestnordiske (bl. a. dele af Heimskringla; i det nævnte hs. findes også anlagt en islandsk ordbog). Af de danske kilder er det især folkeviserne og Rimkrøniken, han har udskrevet, men benyttet er også ældre juridisk og historisk litteratur samt reformationsskribenternes værker, og navnlig står han nok i stor gæld til Christiern Pedersen, — vistnok en større gæld end han egentlig har ønsket at vedgå, men også dette problem venter på opklaring.

Exempler på det arkaiske stof: bøjningsformer, ord etc. i Saxooversættelsen, suppleret med exx. fra de håndskrevne ordbogsnotater (citeret: ordb. og enkelte andre værker. Tillige anføres, om formen eller ordet findes hos Christiern Pedersen (ChrP) i de krøniker (bl. a. Saxofortsættelsen), som vi nu kun kender gennem Vedels og andres afskrifter (jf. s. 143). Dette materiale har Vedel nemlig ejet.

Ordformer: Adj. på *-er* er ikke sjældne, og formerne er ikke begrænset til nom. mask.: *en forslagen oc trædsker Quinde*; *en modig vnger Mand*; *kom til en høyer Dige*; *en wtemder Hest*; osv. Formerne kan stamme fra læsning af (østda.) ymda. texter, men de findes også hos ChrP, og de anvendes allerede 1571 i AntRom.: *en viser oc forfarner Mand.* Former på *-en, -ene* anvendes vistnok ikke i prosaen, men derimod i vers: *paa vildene Hav*, og i AntRom.: *paa grønen Hede, vnder sorten mulde*, osv. Formen har altså for Vedel hørt poesien til og er hentet fra folkevisen. — Formen *megle* (s. 197): *den megle Steen, det megle Folck.* — *Hin* anvendes ved tilnavne: *Uffe hin Spage, Frode hin Stercke*, men ellers sjældent; derimod alm. i poesi: *Aff Guld oc Sølff hin reene* (vel fra folkevisen, jf. ordstillingen), ligeså i AntRom.: *Græss hin grøne, skalck hin store.*

Ordforråd: Fra folkevisen eller Rimkrøniken: *bane*, 1) død, 2) banemand (også hos ChrP); *finge en blid bør*; *Lycken vaar hannem blid*; *saa from oc dannis* (ɔ: brav; vel fra folkevisen, Rimkrøniken har *dandhæ*); *hertugen gaff ingen giem eller act paa denne vise*; *gild oc gieff* (også i ordb. og AntRom.); *af Harm oc vrede*; *Herrefærd* (også i ordb.); *Leding*; *giorde hannem i hiertet meen oc mod*; *meen oc harm* (også i ordb.); *Jomffruens Tærne*; *sorg oc vaande*; *æt oc byrd.*

Fra folkevisen formentlig: *Brynie* (dog også i Rimkr. og hos ChrP); *lader ingen Quindes faurhed eller elskou tuinge oc betage dig*; *falsk tale oc faure ord*; *Faurhed*; *sin Frillis Arm*; *saare tynd oc krank Lykke*; *vdi løn oc skiul*; *Danske Jomffruer oc Møer*; *dette megle røde Guld*; *denne Slegfred Quinde*; *tavlebord*; *ulivssaar* (i Svend Tiuveskæg, jf. s. 144); videre vel også udtryk som *han sad offuer Bord*; *drak Brøllup*; *gaff . . hende sin tro.*

Fra Rimkrøniken: *De haffde bange kaar*; *den søndre part aff Sieland laa øde vnder fæfod*; *deris Fetalie gick fast paa grunde* (ɔ: slap op); *met herreskiold* (også hos ChrP og i ordb.); herfra måske også *kynde*, vane (også hos ChrP) og *sin geffmilde Rundhed, Geffmildhed* (også hos ChrP; ordb. har *giffuemild*); *Skelmør* kan være fra Rimkrøniken, ymda. krøniker eller ChrP (: *Amazones, paa wort maal skielmøer*); formen *Skioldmøer*, som også forekommer, er måske dannet af Vedel.

Fra lovene og historisk litt.: *føre affuend Skiold imod Kongen* (også ordb.); *de bare dyl* (også ordb.); *staa i low eller tow met*; *mandbod*; *mandrab*; *ræb oc ieffning*; *dø straadød*; *til troer hende* (også hos Poul Helgesen); *handløs* forekommer i forb. *handløs Verie* og *haandløse Vaaben oc Verie* (i ordb. findes foruden det fra lovsproget hentede *haandløss vaade* også *haandløse verie*, — mon dette er Vedels egen opfindelse?); *quærsætte* (*sine skib*), d. v. s. „sætte paa land", er vist Vedels egen dannelse. Han har ikke kunnet klare det (uden for datidens skånsk) forældede *af hedenhøs*

(jf. *høs* I 69; her mul. „(grav)urne, gravhøj"), som han omdanner til: (*Vore ældste forfædre*) *af hedinske hus* (fortalen til „krøniken").

Fra reformationstidens forfattere anføres i ordb. ord som *forløbne skalck, forsuffed*, fortryllet, forelsket, *misloffue, smugesæt*, bestikkelse, *surfittighed*; enkelte kan bestemmes som stammende fra Poul Helgesen: *herreskifte, krappelig* (s. 219), *selffsuold* (s. 218); i Saxo har han anvendt *draffuels folck* (ordb.: *draffuelsmand*), *faakundighed* (også ordb.) og *huskud* (også i ordb.; fra Tausen?); fra ChrP kan han have et (østda.) ord som *suine egel*, svinesti, og fra ChrP har han overtaget et ord som *mordgierrig*, et udtr. som: *Da stimlede de saa tycht omkring Kircken, som Mod vdi it klart Solskin* (ChrP: *som moed i solen*, ɔ: som støvgran i solskin; udtrykket er lånt fra norsk), og vel også den urigtige oversættelse: *da offrede hand den Affgud Frø, som Suenske kalde Blod, it besynderligt offer* (jf. ChrP: *gick hand til sin affgud som hed Blod*; misforståelse af *blot*, offer).

Fra vestnordiske kilder: *Eneuolds Konge* (også i ordb.) og *eneuolds Herre* (vn. einvaldsherra, -konungr); *miste Fiør oc Fæ, det er, Gods oc Liff* (også i ordb.; det blev et af Vedels yndlingsudtryk, anvendt også i poesi, både i folkevisedigtning og religiøse digte, fx. i et digt om Fadervor „En kaart Vnderuisning om Bønen", trykt i Mariagers Fader vor 1580; vn fjǫr, fjör); *Pile oc Handskud* (også i ordb.; vn. handskot); (*Hogen*) *Hærdebred* (vn. herðibreiðr); *Mandfald* (også ordb.; vn. mannfall); *skelgitn* (ɔ: ægtefødt barn) *oc ecte liffs arffuing* (vn. skilgetinn); *bulder oc vaabenbrag* (vn. vápnabrak); *vaabendierff vdi styrcke* (også ordb.; vn. vápndjarfr); endelsen *-raadig* er ham kær: *selffraadig, snildraadig, storraadig* (vn. sjalf-, snjall-, stór-ráðr; i ordb. desuden *haardraadige, snarraadige* og *viisraadige*; det sidste ord synes ikke at have noget tilsvarende i vn.); ordet *skjald* (pl. *Skialdrer*) er vel optaget af Vedel, og måske er det også ham, der har dannet formen med *j*: *Hiarne Skiald*, jf. indl. til Hvb.: *hine gamle Skialdrer* (*som de kallis paa gamel Dansk eller Norsk Maal*).

Fra norsk er vel *Foss*, vandfald; (*Findmarckene*) *løbe paa Skeder, giort aff krogede træ; vdsleger oc Fredløss Mand* (kan være fra diplomer); jf. ovf. om *Mod vdi it klart Sol skin*. Måske har han også fra norsk (som fra jysk) fået tilskyndelse til hyppig brug af afl. på *van-* (s. 234).

Bestemmelsen af, hvorfra Vedel har de enkelte ord, kan ofte være tvivlsom. Selv i ovennævnte nogenlunde sikre udvalg kan der muligt være et og andet ord, som ikke netop er blevet fremdraget af Vedel, men som kan have hørt hjemme i en stilart (fx. historisk eller poetisk stil), som vi nu kun har begrænset kendskab til. Der er en enkelt kilde, som — skønt ofte nævnt — måske burde fremhæves stærkere end sket er, nemlig Christiern Pedersen. Foruden de enkelte ordlån kan Vedel fra ham også have fået tilskyndelse til den stærke anvendelse af tautologien (jf. ndf.). Og når dertil lægges den overensstemmelse, der (som påvist af Olrik) i flere tilfælde er mellem på den ene side navnene i den liste over Bråvallakæmperne, som

ChrP har givet, og som er bevaret hos Stephanius, og på den anden side navnene hos Vedel (fx. *Hogen met skrammen vdi Kinden, Ary met det ene Øye, Thord Snaffuere,* osv.), bliver det sandsynligt, at Vedel i nogen grad har benyttet Christiern Pedersens nu tabte oversættelse som et stadigt hjælpemiddel, selv om det vel altid forbliver uopklaret „i hvilket omfang Sakseoversættelsen 1575 skyldes en art samarbejde mellem Danmarks to største forfattere i det 16. århundrede".

Det arkaiserende element er jo imidlertid kun et enkelt af de bestemmende stilelementer i Saxo, og det kan bemærkes, at Vedel her endda viser et skønsomt mådehold. Folkeviseord kan gå an, men de typiske folkevisevendinger, som i ordbogsnotaterne optager et par sider (fx. *saa langt aff leed, suøbt udi maard, sit bryllup boe, der dug driffuer paa, vnder lide,* osv. osv.), findes så at sige ikke (reminiscenser kan forekomme: *Dette siger ieg icke fordi at ieg er saa rædt, at ieg tør io fuld vel skelffue* . ., olgn.). Alt dette, har Vedel klart for sig, hører kun poesien til (jf. også ovf. om *hin* og *-en*). Og når Vedel har søgt at genoplive så mange forældede ord, så skyldes dette sikkert mere en forelsket samlers umiddelbare ordglæde end en konsekvent litterats ønske om at give oversættelsen arkaisk kolorit. Thi Vedel går ikke på nogen måde af vejen for låneord og fremmedord. Der kan samles ikke så få af disse, tyske og romanske, adskillige endda temmelig ny og sjældne, fx. *anrictede* (*et stort Giestebud*), *Frynt,* ven, *Lycksalig*(*hed*), *leckere,* frådser, *skackmatet* (*de Norske*), af latinsk oprindelse fx. *god politiske Disciplin, Balsomere, Process,* procession, *Contract, Legation, Ceremonier,* osv. Og når Vedel ikke (som Grundtvig senere) tog sin tilflugt til dialektord, beror dette vel på, at sligt ordstof ikke for ham ejede den fylde af bitoner, som hans æstetiske krav fordrede. Om Vedel nogensinde har søgt at klare for sig sit kunstneriske mål, har det centrale ønske dog vist været dette: at give oversættelsen al den fylde og forsiring, den kunde bære. Han har ønsket at stile hen mod en værdig prosa, der kunde sidestilles det ideal, han i poesien fandt i de gamle folkeviser, og som netop var karakteriseret ved hine *gamle Danske Gloser oc Ord . . hin skøne Sprog oc runde Tale.* Herpå tyder også hans anvendelse af to andre og mere fremtrædende stilelementer: tautologien og ordsproget.

Den tautologiske forbindelse, der hos Vedel må forstås i den rummeligste mening, idet de forekommende sammenstillede ordpar

langtfra altid har nogen nær betydningsberøring, gik ham i blodet. Han nøjes ikke gerne med et enkelt ord, hvor en dublet kan fremskaffes, og i Saxo er forbindelsen meget fremtrædende. En sætning som *haffde sin gantske hu oc hierte nat oc dag til Krig oc Aarlog* viser manéren. Også treleddede udtryk forekommer: *sit eget Blod Slect oc byrd*; *Tro oc Loffue oc Kierlighed*, osv. Ved adjektiver findes dels sideordning med *oc*, dels sammenstilling uden *oc*: *en deilig oc faur Jomffru*; *hine forstandige oc skarpsindige Romere*; *it høyt stort Bierg*; *det Velbyrdige ædle Kongelige blod*; og undertiden virker figuren mere som en potensering end en sammenstilling: *en saa herligen fulduoxen deilig Mand*, og ordene er som nævnt ikke altid synonymer (lignende findes hos ChrP: *eth mectigt suart stort slot, ij longe suare bierge*, etc.).

Exx. på tautologiske forb.: Med allitteration: *Ungdoms aar oc Alder*; *brask oc bram*; *met graad oc glæde*; *korn oc kierne*; *met liste oc lempe*; *øffuelse oc idret*; *met hel Vogn oc holden Reyse*; *læg oc lærd*; *bygge oc bo*; *fordre oc forfremme*. — Med rim: *Hoerd oc Mord*; *huercken for Løn eller Bøn*; *raad oc daad*; *skende oc brende*. — Uden allitteration eller rim: *død oc affgang*; *Rigens gaffn oc beste*; *rycte oc tidende*; *de vogeste eller slemiste*; *han maatte drage tørblødt oc forhaanet af kongens gaard*; *formere oc øge*; af fremmedord: *Mandat oc befaling*; *ære oc dignitet*; *Ære oc Reuerentz*. — Andre forb.: *flere oc icke færre*; *da gaar siun for sagn*; *paa fersk fod*; *standende strid*; osv.

Interessen for ordsprog (s. 148 f.) deltes også af Vedel. I sine sidste år syslede han med at anlægge en større samling (ca. 850 ordsprog og talemåder i et egenhændigt skrevet hs. GkS 3603, 8° fra ca. 1614), og fra første færd gør han god brug af ordsprogene. Således også i Saxooversættelsen. Og da den latinske grundtext, skønt frit behandlet, satte grænser for udnyttelsen af ordsprogsstoffet, skaffede han sig udligning ved i udstrakt grad at anvende ordsprogene som indholdsantydende randnoter.

Fra texten fx.: *Biørn bedis met rasker Hund oc icke met fluende Ful*; *huo som forsmaar det lille, hand bliffuer sielden Rig*; *Slagen Mand giør ingen Modstand*; *Fattig mand haffuer ickon en lycke, oc den er altid tynd*; *Liggende Vlff kommer icke løbende Lam i munden*; osv. Fra marginalnoterne: *Huad man met Synden faar, det met Sorge forgaar*; *Hu er halff drøm*; *Egen ros lucter gierne*; *Hart er wfød Hest at binde ved Krybbe*; *Roedløst træ bærer sielden Fruct*; osv.

Hertil kommer talrige talemåder: *der vaar hart Hø for haanden at drage* (ɔ: onde vilkår); *Kong Suend gaar paa Ræffue klør met*

Keiseren (ɔ: er falsk overfor ham); *komme imellem Ko oc Kircke gaard met dennem* (ɔ: afskære dem flugten); osv.

Sammenholder man Vedels oversættelse med Saxos text, kan det ikke skjules, at han er meget fri i sin gengivelse. Han udelader ikke sjældent et ord eller en forbindelse i den latinske text, han kan afvige derfra eller endog rent ud misforstå Saxo. Man mærker også her og der latinsk konstruktion. Hans kritiske udtalelser over for Christiern Pedersens oversættelse (s. 144), at Saxos mening ikke overalt var *ret dræbt*, hvad vi desværre er afskåret fra at kunne kontrollere, kunde i nogen mon vendes mod ham selv. Men dette kan dog ikke forklejne hans værk, som var en sproglig bedrift uden sidestykke, så levende, at det godt 200 år senere selv kunde tjene som fornyelseskilde for en litterær sprogform, der atter søgte emner og mønstre i fortiden. Hvor personlig stilen var, skønt det var en bunden opgave, kan ses ved en sammenligning med Vedels frie jævnprosa, således som den findes i hans skønneste arbejde: Om den danske Krønike at beskrive, der endnu kun foreligger i et utilfredsstillende og normaliseret sent tryk. Herfra kan citeres et stykke dansk, som først efter godt 200 år skulde videreføres af en beslægtet, men kraftigere arbejdsfælle:

Hvis som disse forsagde Exempler ikke kunde røre os, da skal dette jo gaae os til Hiertet, at vore Forfædres Bedrifter her i Danmarks Rige ere saa mange og store, saa herlige og merkelige, at det er os en stor Spot, at derom intet skulde skrives, som tilbørligt var. Var det paa en ringe Ting at giøre, som intet havde at sætte, og var skeet udi Mørk og Mulm udi Musevraae, som man siger, da maatte det nogenlunde ilde hugge hen, at det saa aldeles skrives i Glemmebog. Men efterdi vore Forfædre have med megen Møde og høieste Flid holdt over Danmarks Riges Frihed at forsvare, Guds Ord og den sande Religion at annamme og haandhæve, Lov og Ret med god ærlig Ordinantz og Politie at holde i Land og Riger, da vil det staae os meget ilde, om vi slaae slut Øre dertil, og lader det fare for Vind og Voge, og slet døe hen, ligerviis som de aldrig havde giort noget godt eller berømmeligt i deres Tid.

Vedels arbejde med Hundredvisebogen er ikke mindre interessant. Det foreligger nu efter Agnes Agerschous undersøgelse godt oplyst. I ortografien retter han i overensstemmelse med bogtryksnormen. Dialektale lydforhold (jyskheder) fjernes, dog rører han ikke ved rimene, selv om disse forudsætter dialektal udvikling, kun ortografien ændres (*Hue* ~ *skoffue*, *Høye* ~ *driffue*, osv.). Hvad det morfologiske angår, bevares visernes særpræg, ja der kan endog

tilføjes yderligere arkaiserende drag (fx. i substantivets og adjektivets bøjningsformer, se s. 160). Syntaktisk er den arkaiserende tendens endnu stærkere: *Greffuen møtte* > *Greffuen hand mødte*; *Da loe danner koning* > *Da loe hand Daner Konning*; *Aarle om morgenen* > *Aarle om Morgen*; *fruer oc stolte iomfruer* > *de Fruer oc stolte Iomfruer*; *rød skarlagen* > *Skarlagen rød*; olgn. I ordforrådet bevares de karakteristiske og faste formelord (kun det forstærkende *fuld* fjernes; *fuld stuor en harm* > *saa stor en Harm*); undertiden indsætter han et mere indholdsvægtigt eller præcist ord: *effter kom brone her Erich* > *Effter loed stande hin Brune Her Erick*, og ved småordene mærkes den litterære tendens: *i* > *vdi*; *for* > *thi*; *før, for* > *førend*; olgn.

I denne redaktion med dens rettelser og interpolationer viser Vedel sin sikre pastichekunst. Hvor han derimod „*lægger en vise*", forsøger at „*rune oc dicte*" på egen hånd (fx. i det indledende digt om „Danske Kongers Naffn oc Tal"), fjerner han sig fra folkevisens stil og anvender de samme karakteristika, som vi ovenfor fandt i hans Saxooversættelse: tautologier og allitterationer, ordsprog og sentenser — de samme elementer, som også findes i de prosaiske indledninger til samtlige viser, og som overalt kendetegner Vedels egen prosastil.

Mediere oc Duplere.

Disse Tuende Species ere icke tunge/de gøris end føye behoff ad handle/eller at scriffue her om/ Thi Duplere er intid andet/end ad gøre it Tal end en gang saa stort/ som det er. Oc Mediere er intid andet/ end ad gøre it Tal helten mindre end det er.

Diuisio.

Diuisio lærer ad dele/ it stort Tal i it mindre paa det ad man kan vide/huor tit det mindre Tal besluttis i det større/ oc i samme deling høre Treende Tal/ de tu ære bekende eller viderlige/ oc det tredye wbekent. Det første/ som skal delis/ Det andet i huilkit samme deling skal ske/oc kaldis Delerin (eller Diuisor) Det Tredye som er det wbekende/ obenbarer dig huor tit/ det mindre Tal/bliffuer tagit i det større/ Oc kaldis quotienten/ Oc settis stædse besynderlige i en liden krum strig mod den høgre haand/ lige som du ville sige 3 huor tit vdi 12 facit 64 gange. Vilt

Vilt du dele it Tal i det andet/ da sæt delerin (det er det mindre Tal) om han haffuer en Figur/ vnder den siste Figure mod den venstre haand/ Oc acte vel/ huor tit du kant haffue samme Figur i den øffuerste/ om den øffuerst er større/ Er hun større da tag hende saa tit som du kant/ oc det samme huer tid/ sæt i det krumme strig/huad som bliffuer vdoffuer/ det skalt du sette lige offuensaare den Figure/som du nu haffuer affdelit/ Drag saa it strig igennem samme Figure/ dislegist igennem delerin/ Seet saa samme deleren frem i bær vnder den neste Figur mod den høgre haand/ Oc see saa til huor tit du kant atter haffue/ din deleren i den offuen sette Figurer/ oc det samme huer tid/sed atter i det krumme strig op til den anden Figure som du fick første gang/ Handle saa din sag indtil delerin kommer ad staa vnder alle Figurer indtil enden.

Merck dette Exempel.

J ij Diui-

51. ORDDANNELSEN

Den egentlige ordavl, d. v. s. afledning og sammensætning, fortsætter vel stort set i ældre nydansk ad de samme baner som i ymda., men ordmassen som helhed fremviser ved periodens slutning et helt andet billede end ved periodens begyndelse. Dette finder sin forklaring deri, at vi i slutningen af 1500tallet går ind i den såkaldte lærde tid, hvor enhver skribent mestrede latinen, det førende sprog, og hvor der finder et stigende indlån sted af fremmede, ikke blot som forhen tyske, men nu også romanske (fransk-latinske) afledninger med flere for dansk hidtil ukendte accentuationstyper. Perioden er i så henseende en forberedelses- og overgangstid. Man gik ikke straks i lag med hjemlig nydannelse inden for disse nye typer, men øret vænnedes nu også uden for latinlæsningen til de nye accentuationsformer, således at flere af typerne kunde blive produktive i nydansk. Mens vi i æmda. og ymda. af fremmede accentuationstyper næsten kun kendte typen med tryksvagt præfix (*be-*, *for-*, I. 292, II. 83), får vi nu en række

Frise: Regnebog, oversat af Herman Weigere, trykt i Wittenberg 1552, fol. Jj^{v}-Jij^{r} (jf. s. 148).

typer med en eller flere tryksvage stavelser efterfulgt af en sidste eller næstsidste stavelse med hovedtryk ◡ — (*kontrakt*), ◡ — ◡ (*partere*), ◡ ◡ — (*prædikant*), ◡ ◡ — ◡ (*prokurator*), ◡ ◡ ◡ — (*konspiration*), ◡ ◡ ◡ — ◡ (*(til)forordinere*). Exx. herpå fra 1500tallet anføres s. 238.

Tendensen i ordavlen er tydelig nok. Adskillige af de gamle nordiske afledninger, som man endnu kan træffe i tiden omkring 1500, afløses af de gængse nydannelser. I Karl Magnus-udgaven retter Christiern Pedersen fx. *rættwyssæ, størke, ydmyght* til *retwished, starckhed* og *ydmyghed*, og i Mandeville-håndskriftet fra 1584 (s. 245) er den gamle texts *alders, føllæ, hofferd, samningh, samuid, syugæ* og *villelsæ* rettet til *alderdoms, følelsze, hofmodighed, forszamling, samuittighed, siugdom* og *vildfarelsze*. Men der var dog ved dette stærke fremmedindslag en fordel — for så vidt man er tilhænger af en vis sproglig hygiejne —, nemlig den, at det store flertal af de nu indlånte ord og former ikke nåede længere end til skriftsproget, og der endda kun anvendtes i begrænset omfang. Skønsmæssigt er næppe meget mere end 50 % af de i ældre nydansk registrerede nye afledninger anvendelige i nydansk, og et større antal af disse er papirord. Mens de ældre, overvejende middelnedertyske lån, i stor udstrækning gik ind i rigsmålet, fordi lånene kom i stand ved personligt samkvem, forblev flertallet af de latinske og højtyske låneord på papirets flade, den vej, som de var vandret ind ad.

Af de talrige afledninger og sammensætninger kan i det følgende kun et ringe udvalg anføres. Hvor der ikke findes noget naturligt skel ved år 1600, er perioden indtil 1700 behandlet under et.

Blandt de hjemlige præfixer viser *gen-* og *mis-* øget produktivitet, mens *mid-* næsten helt forsvinder (erstattet af *midt-* og *middel-*), og *sam-* trænges stærkt af ssgr. med *sammen-*. Af fremmede præfixer kommer nu *er-* (ned mod 1600) og *ge-*, som dog aldrig blev produktive i normaldansk. Iøvrigt er det navnlig *be-* og fremfor alt *for-*, som florerer gennem indlån og nydannelse. Disse to dominerer fra nu af i dansk og har blandt præfixdannelser den største frekvens (blandt de 1092 hyppigste ord i nydansk forekommer 15 former med *for-*, 11 med *be-*, 1 med *und-* og 1 med *sam-*, men ingen af de øvrige grupper).

Hjemlige præfixer.

gen- får i ænyda. sin største anvendelse, idet det ikke blot er produktivt de ældre betydninger 1. „imod", fx. *genbo, genpart, gensvar* og (med til-

knytning til adj. *gen*, som hurtigt, direkte fører til målet) *genvej*; 2. „tilbage", fx. *genlyd(e)* og (med overgang til bet. „atter") *genfærd, genganger*; og 3. „tilbage, efterladt": † *genstående*, det der står tilbage (Tausen); men nu også 4. med bet. „atter, påny" (den senere hovedanvendelse; måske ud fra dannelser som *genfærd, genganger;* jf. også adv. *igen*), især i verbaldannelser, fx.: *gendøbe(r)* (Tausen, Vedel), *(i)genføde* (ChrP, T; efter lat. regenerare), *genskabere* (T), *gentage* ofl. — Afl. har nok som senere især tilhørt skriftsproget.

mid-. Nydannelser med *mid-* ophører nu (fra tiden er overleveret fx. *midalder*) og erstattes uden for de gamle faste dannelser (I. 292, II. 82) af ssgr. med *midt-* (navnlig i adverbielle afl.: *midtstrøms, mid(t)vejs* olgn., jf. ty. mittschiffs) eller låneordet *middel-* (fx. *middelalder*, midalder, *middellandsk(e hav)*, efter ty. mittelländisch), der også fortrænger ældre ssgr. med *medel-* (fx. *medelmåde* > *middelmåde*).

mis-. Disse afl., især verber og deraf afledte vbs. og participier, er stærkt voksende i tal, og produktiviteten synes at kulminere ned mod 1700. Af de ca. 100 nye afl., som forekommer i tiden 1500—1700, er dog kun et mindretal anvendelige i nydansk. Fx., til verber ell. vbs.: *misbruge, misforstand, misfødsel* (1622), *misgreb* (1667), *mislykkes, mistag*, fejltagelse, *mistænke, misunde*; lånt fra mnt.: *mishandle*; til subst.: *misfoster* (1622), *misheld*.

sam- yndes af Poul Helgesen, men er ellers ikke særlig produktivt, idet det uden for de gamle afl. trænges stærkt af ssgr. med *sammen-*. Fx. *samgang*, samliv, sammenstød, *samkom(me)*, sammenkomst, *samråd, samtydig*, enig, fælles; *samkvem* < ældre *samqwæmd* (s. 82); hos PH fx. *samburd*, enighed, samtykke, *sambyrde*, v., *samlag, samvære*, samliv, ofl.

tve-, anvendt som præfix ved subst., adj. eller adjektiviske participier, kendes fra æmda. i ord som fx. *twigiald*, dobbeltbod, *twifald*, tvefold, *twilytæth*, tvefarvet, og (lånt fra mnt.) *tvedragt*. Det anvendes ret alm. i tiden, om end adskillige afl. dog synes at være tilfældige dannelser. Fx., til subst.: *tvegifte*, bigami, *tvekastdør*, dør som kan åbnes til begge sider (endnu i jy.), *tvestjært* (1649); lånt fra mnt. er *tvebak*; til adj. og part.: *tvebaget*, bagt to gange, *tvefoldig(hed)*, *tvehændet*, lige dygtig til at bruge begge hænder, *tvesindet, tvetunget, tveægget*, ofl.

u- er som forhen meget brugt (jf. s. 82); det er dog væsentlig kun i folkelig stil (som fx. hos Tausen), vi nu finder litotiske dannelser som *ugieff*, værdiløs, *vlet*, frugtsommelig, *wspægt*, vild; jf. en bevaret afl. som *ublu*, skamløs, fræk. — Fx. til subst.: *uføre, ugifte*, ugift stand, *ugunst, uheld, ukvemsord* (< *uquem(t) ord* under påvirkning af ymda. *ukvædensord*), *unode*; † *ukræ*, vildt dyr, † *usyn*, slemt syn; låneord som *uhyre, ukrud(t), ulempe, upligt, utugt*; og navnlig en lang række afl. på *-hed: uenighed, ugudelighed, ulyksalighed, uretfærdighed, utålmodighed* osv. — Til adj.: *udansk, uens, uhumsk, umod*, umoden, og især talrige på *-(el)ig: uadskillelig, uafvendelig, ubegribelig, ubehagelig, uendelig*, ikke endelig, foreløbig, *ulydig, ulyksalig, usigelig, utidig*, osv. — Part. som *uagt*, upåagtet, uforvarende, *ubrudt, ufarvet, ugjort, usyret*, samt, lånt fra eller dannet efter mnt., ord som *ubekymret, ubeskeden, ufortøvet* (ældre *ufortøgret*), ofl.

van- er fortsat ret alm., men kun få af dannelserne holdt sig (enkelte af disse kan være meget ældre, end overleveringen oplyser). Fx. *vansmag*,

afsmag; *vanartig, vankundig(hed)*; † *vanbruge*, misbruge, *vanhellige, vanslægte, vansmægte*. Dannelserne var sikkert overvejende litterære (event. dialektalt begrænsede; jysk har en del). Vedel ynder dem; hos ham fx. *vanrygte*, dårligt rygte, *vansnilde*, dårskab; *vanlydt*, misprydende, *vansindig* (< mnt.), *vanvoksen*, lille af vækst (fra norsk?), *vanvorde*, ringeagte (efter norsk vanvyrda?).

Fremmede præfixer.

an- (jf. s. 83). I ænyda. indlånes et meget stort antal afledninger, hvoraf vel ca. 100 føres videre ind i nydansk. Fra omkring 1600 forelå der mulighed for, at afledning eller sammensætning kunde komme i gang på hjemlig grund, idet man da også indlånte det selvstændige adv. *an* (fx. 1582: *klage hende an*; Huitfeldt anvender ret alm. *an*), men når dette dog ikke blev tilfældet, idet så godt som alle ordene i dansk enten er direkte lån eller oversættelseslån fra ty., skyldes dette vel, at præfixet dels savnede og savner en ensartet funktion, dels at det har haft udefinerbare funktioner, d. v. s. slet ikke været opfattet som et modificeringspræfix, enten fordi begrebet låntes som helhed og uden tilknytning til dansk sprogstof, fx. *andagt, ansigt, anstalt, antaste* olgn., eller fordi afledningen kunde veksle uden betydningsforskel med simplexordet, fx. *anbetro : betro, antræffe : træffe*, osv. Endelig kunde afledningen (eller ssg.) undertiden (efter 1600) veksle med det usammensatte verbum + adverbiet: *anføre : føre an*, olgn., i hvilke tilfælde der dog senere oftest indtrådte en betydningsdifferentiering: *angå : gå an, anse : se an*, osv. Hovedparten er direkte lån fra (middel-)nedertysk eller højtysk. Subst.: *andagt, anhang, anpart, anslag, anstand*; adj.: *angenem*; verb.: *andrage, anfalde, anfægte, anklage, ankomme, anlange(nde), anligge(nde), anlægge, anse(else)*; mere fordanskede lån som: *anføre(r), angribe, angå, anholde, anhæve*, begynde, *anhøre, anrette, anskue, anstød*, osv.; oversættelseslån: *antage*. — Flertallet af ordene har vist altid tilhørt det stivere skriftsprog, men adskillige gik dog ind i talesproget og det centrale ordforråd.

be- (jf. s. 83 f.). Ordene med *be-* indlånes fortsat i store måder, og måske er endda kun en mindre del overleveret i litteraturen. Mange dannelser kan have været i omløb, uden at de har fæstet rod. Hos Tausen (med hans nære tilknytning til talesproget) kan man finde et vink herom i ellers ukendte låneord som *befrønde*, ægte, besvangre, *bekogle oc betobe*, narre og bedåre, ja vel endog i en hjemlig dannelse som *besæde*, betyde. Og talrige simplexord erstattes nu af indlånte eller hjemlige dannelser, således udskiftes i Mandevillehåndskriftet fra 1584 (s. 245) den gamle teksts *holdæ, tydæ, merkæ, swige* og *drøfuelsæ* med *beholde, betyde, bemercke, besuige* og *bedrøffuelsze*. — Om dannelsesmåde, inddeling og betydningsgruppering se s. 84. — Egentlige lån er fx. *bedåre, befordre, befragte, beklage, bekomme, bekrige, bekvemme (sig), belejre, bemøje, beråbe, beramme, beregne, bero, berømme, besigtige, beskikke, besmitte, besvære*, † *betemme*, råde, afgøre, stå hen, *bevilge*. Kalkerings- eller oversættelseslån: *beføje, begive, begrunde, behøre*, bønhøre, *belure, beløbe, belønne, benævne, berøre, beskyde, beskylde, beskytte, beslyre*; friere: *begræde* (mnt. bewenen), *bespørge* (mnt. bevragen), *besove* (ty. beschlafen). Hjemlige dannelser: *bebrejde, begro, benægte, bepryde*, † *berøbe*, røbe, *besvare* (jf. ty.

beantworten). — Uden tilknytning til nogen verbalstamme låneord som subst. *besked*, adj. *behjertet, behænde, behændig*.

bi- (jf. s. 84). Nogle få ord indlånes, dels verber: *biføje, bistå*, dels subst.: † *bilægge*, serviet, *biløber(ske)*, tjener(inde), *bisidder, bislag*, † *bislopperske*, sengefælle, frille. I denne funktion, angivende nærhed, tilslutning, støtte, blev *bi-* aldrig produktivt i dansk. Men der foreligger allerede nu tilfælde, fx. *binavn*, tilnavn, øgenavn, hvor leddet kunde opfattes som angivende side- eller underordning, i hvilken anvendelse *bi-* efter 1700 (og navnlig efter ca. 1750) skulde blive et stærkt benyttet nominalpræfix i dansk.

er-. Låneord med præfixet *er-* begynder at komme ind på reformationstiden: 1525 *erbarmelig*, ynkelig, 1543 *erdigte*, opdigte, men træffes først mere alm. ned omkring 1600. Huitfeldt har en del. De er alle lånt fra hty. (en form som *erøvre, erovre* måske dog fra mnt.). Exx.: *erbyde (sig), erfare, erholde, erklære, erledige*, † *erskinne*, vise sig, *erøvre*, erobre; yderligere afl. ord: *erklæring, erobring*, † *erskrækkelig*, frygtelig.

for- (jf. s. 84 f.). Talrige nye lån og adskillige nye hjemlige dannelser toges i brug, tilsyneladende ikke sjældent ud over, hvad nødvendigheden krævede. Her har afgjort dannelsernes talrighed og frekvens i middelnedertysk virket bestemmende. I Mandevillehåndskriftet fra 1584 afløses fx. *løsæ, woræ* (ɔ: vare), *kortæ, veruæ, merelssæ* af de blivende (delvis betydeligt ældre) låneord *forløszæ, foruare, forkorthe, forhuerffue* og *formerelszæ*, men adskillige andre dannelser havde ikke meget mer end døgnflueliv, fx. *forafhænde*, sælge, *forantvorde, forblotte*, blotte, *forhovmode sig* olgn., og af den store gruppe gik (i modsætning til dannelserne før 1500) kun et mindretal ind i det centrale ordforråd. — De tidligere kendte funktioner opretholdes (jf. s. 84 f.). — Lånene er i det store og hele fra mnt., kun enkelte er dannet efter højtysk mønster (en enkelt gang overtages højty. *ver-*: *feruisnet, ferknust, fermanelse*, alle i Chr. II's Ny test.). — Lån er fx. *forandre, forbistre*, forvirre, skræmme, *forbitre, forblive, fordriste, forfatte, forferske*, forfriske, *forfægte, forføje, forføre, forgribe, forhyre, forjage, forkøle*, afkøle, *forlede, formene*, antage, *forringe, forsegle, forskrække, forsone, fortvivle, fortælle* ofl. Subst. som *forgift, fornuft, forstand*, adj. som *forborgen, forloren, fornuftig, forvant*, beslægtet, adv. som *forleden, fornemlig*. — Hjemlige dannelser er fx. *forblande, fordanske, fordølge*, † *forfejre*, forskønne, *forflytte*, † *forforne*, ødelægges af ælde, *forfremme, forjætte*, † *forkludet*, vansiret med klude, *forkryste*, ødelægge ved at kryste, knuse, *forkossen*, forkyst, angst, *formilde, formindske, formørke, forsinke, forvente* ofl.

ge-. Præfixet *ge-* er opr. fællesgottonsk, men gik til grunde i nordisk, hvor det delvis erstattedes af *sam-*. Kun foran *l, n* og *r* blev det i enkelte ord bevaret som *g-*, fx. vn. *glíkr, (g)nógr*, da. *grande*, svarende til gotisk *galeiks, ganôhs, garazna*. I tysk bevaredes det, og enkelte indlånte forløbere i dansk kan allerede påvises i forrige periode: *geleide*, ledsagelse, følge (Malmø Skt. Knudsgildes skrå, før 1400), *gegangen*, udløbet, gået (1409), *ingesinne*, husstand (Erik af Pommerns gårdsret, s. 10), *leffgheding*, livgeding (1412), men det er dog ellers først nu efter ca. 1550, at lånene (i alm. fra højtysk, i enkelte tilf. vel også fra nedertysk) bliver almindeligere, for i de følgende århundreder

at stige stærkt i tal. Præfixet er dels et nominal-, dels et verbalpræfix, men om nogen produktivitet blev der aldrig tale i dansk normalsprog. Fra tiden før 1600 kan tælles ca. 20 låneord, heraf bevarede ord som *gebærde, gehør, gemak, gesandt, gestalt; gemen, gevaltig.*

und-. Kun få nye lån forekommer, fx. *undse, undskylde, undslå*; videre en del bevægelsesverber (jf. s. 85), hvoraf de fleste dog kan være hjemlige dannelser, fx. *unddrage, undslippe* og tilfældige dannelser som *undride, undrømme, undspringe, undsvømme* olgn.

Et nyt drag inden for suffixdannelserne er det begyndende islæt af romanske typer. I øvrigt fortsætter de fra forrige periode kendte hjemlige og fremmede typer. Om de større grupper af substantivsuffixer følgende enkeltheder.

-dom er fra nu af kun lidet produktivt i dansk; i afl. betegnende værdighed eller magtområde fortrænges det af *-dømme*; ChrP retter i Karl Magnus *greffuedom* > *greffuedømme*. Formen *spørdom*, oplysning (Tausen; endnu i østda. dial.) er vistnok en omdannelse af det i fynsk bevarede *spørgeda(g)*, jf. vn. spurdagi, spørgsmål.

-else har stor frekvens og afl. synes nu i ænyd. frit at kunne dannes som vbs. til de fleste verber i omtrent samme udstrækning som i nutidsdansk. Exx., vbs.: *anseelse, beskikkelse, fortørnelse, fraværelse, overhørelse, syndsforladelse, udvælgelse, vildfarelse*; konkr.: *hakkelse* (< mnt.), *lukkelse* (ymda. *lykkels*). — I Mandevillehs. 1584 ændres nu *bluelssæ* og *fødelsæ dagh* til *bluszell, blysell* og *fødsellsdag*.

-ende. Medens denne afl. (opr. efter mnt. *-ent*, I. 291) i svensk med tilslutning til præs. part. blev det almindeligste vbs.-suffix (*-ande*), fik det i da. rigssprog kun ringe indpas (jf. s. 85). Blot ganske enkelte hjemlige dannelser i ænyd. blev faste, fx. *anliggende, forehavende, foretagende, henseende.*

-er. Endnu ind i 1600tallet forekommer *-ere* ret almindeligt. Som exx. kan foruden de egentlige (oftest lånte) erhvervsbetegnelser (s. 253) anføres en del længere ssgr.: *savskærer, stjærnekiger, teglbrænder, øgflåer* olgn., videre *bedrager, bespotter, dobler, lediggænger* ofl.; i regning: *nævner, tæller* (efter ty. nenner, zähler). Suffixet er fra nu af så godt som det eneste anvendelige til dannelse af nomina agentis ud fra dansk sprogstof (i alm. til verber), og så fast er det nu blevet, at en del indlånte nomina agentis søges fordanskede ved yderligere tilføjelse af *-er* i analogi med den store hjemlige gruppe (og måske med støtte fra ordene på *-aner* og *-eser*, der oftest er formidlet gennem tysk), således fx. *regenter, skribenter* ved siden af *regente, skribent, studenter*, der er almindeligere end *student, sekreterer* ofl.

-eri (jf. s. 88). Dannelserne er dels deverbative: *bryggeri, slagteri*, slagtning, *trygleri*, dels denominative (især til nomina agentis eller andre subst. på *-er*): *billedhuggeri, billedsnideri, borgeri*, borgerskab, *forræderi, høkeri*, handel. I særdeleshed blev suffixet allerede nu brugt i dannelser med nedsættende bet., deverbative: *boleri, ganteri, hykleri, klafferi, sværmeri*, denominative: *klammeri, lutheri, rufferi, skælmeri* olgn.

-hed (jf. s. 88). Af de talrige adjektivabstrakter kan anføres, lånt fra mnt.: *farlighed, øvrighed*; videre, især til afledte adj.: *bekvemmelighed, fortrædelighed, gudfryghed, løsagtighed, modvillighed, subtilighed, taknemmelighed, uren(lig)hed, vanvittighed*, uforstand, *vindskibelighed, værdighed* osv. Jf. *storlemhed*, sværlemmethed (Vedel).

-ike (jf. s. 89). Låneord fra (m)nt. er fx. *allike, buddike, lædike*. I normen blev diminutivsuffixet aldrig produktivt, men derimod blev det taget i brug i dial. (især jy.), jf. (senere) dannelser som *dronnik, krallik, nallik, pillik, rallik* ofl., nedsættende eller spøgende betegnelser for ting eller (navnlig) levende væsener.

-ing, -ning. Skellet mellem grupperne (se I. 151) er endnu ikke helt fast, og her kan endelig ligesom senere være dialektale forskelle. Ved siden af *befaling* (Chr. II.'s Ny test.), *bestilling, betaling, bjærring* kan forekomme *befalning* (i biblen indtil 1830), osv., og ved siden af *agtning, blodstyrtning, husholdning, ladning, tydning, underholdning* kan forekomme *agting* osv. Endnu bruges kun *beskylding, liming, opholding*. — Exx. på *-ing*, vbs.: *binding, erklæring, forhaling, forvandling, foring*, fodring, *ordning*, til verb. på *-ere*: *arrestering, registrering, turnering*; lånt fra mnt.: † *dyringe*, dyrtid, † *munstring*, mønstring; med overgang til konkr. bet.: *ammelering*, emaljering, *helding*, levning i en tønde, *køring*, kørevej. — Personbetegnelser: *blinding*, blindt, uforstandigt menneske (Tausen), *bløding*, vellystning (Tausen), *krøbling*, *ordgyding*, ordgyder (PH). — Exx. på *-ning*, vbs.: *beskatning, dragning, pakning, stikning*; med overgang til konkr. bet.: *anledning, anordning, dagning, forskrivning, omkostning* ofl. — Personbetegnelser: *affødning, dødning*, † *lejning*, lejesvend (Tausen).

-ling (jf. s. 87) fik aldrig større anvendelse i normen; fx. *pusling, ædling* (< mnt.); derimod blev det i dial. og individuelt sprog hyppigt brugt til dannelse af affektbetonede former og diminutiver. Hos Tausen fx. *klogeling* og *visling*, vis mand; dial. fx. *krøsling*, tyttebær, *værling*, vårling, vårrug.

-sel (jf. s. 87). Exx., abstr.: *advarsel, færdsel, gnidsel, kendsel, kørsel, trusel, trivsel, varsel*; konkr.: *bindsel, brøndsel*, plantenavn (afl. til brønd), *brændsel*, † *findsel*, gave.

-skab (jf. s. 87). Lånt er *fadderskab, ægteskab*; dannet efter ty. mønster: *beredskab, egenskab*. Til personbetegnelser: *grevskab*; *borgerskab, kammeratskab, makkerskab, præsteskab*; til andre subst.: *felle(d)skab*, fællesskab (til fællig), *følgeskab, slægtskab, videnskab*, vidende; til adj.: *arrigskab, bullenskab, dovenskab, fuldskab, muggenskab* ofl.

-ske. Fx. *husholderske, rufferske* (< mnt.).

Af nye suffixtyper indlåntes fra eller gennem tysk dels en gruppe geografiske navne på *-en* (allerede i ymda.; egl. dat. pl.) og *-ien* (fr. *-ien(ne)*, lat. *-ianus*, egl. adj.), fx. *Bøhmen, Flanderen, Holsten, Polen, Sachsen* ofl., *Assyrien, Armenien, Hispanien*, Spanien, *Indien, Italien, Sicilien* ofl., dels nogle ord på *-ner* (mnt. *-ner(e)*, egl. *-er*-afledninger til ord på *-n*), fx. *falskner, kæmner, kunstner, portner*, † *rejsener*, kavalerist, *skyldner, soldener*, lejesoldat, ofl., alle fra mnt.

Af de mange latinske afledningstyper, der indlåntes enten direkte eller formidlet gennem tysk, kan exempelvis anføres:

-al (lat. -alis): *principal*, hovedmand, *regal(papir)*, stort papirformat; *general*, adj. (æda. *generale*). — *-ale* (lat. -ale, neutr. til -alis): *morale*, moral. — *-an* (lat. -anus): *samaritan* og (< ty.-fr.) *kurtisan*, hofmand. — *-aner* (dobbeltsuffix; < lat. -(i)anus + -er): *indianer*, inder, *lutheraner*. — *-ans* (de fleste vel gennem ty. -anz < (m)lat. -antia, hvorfor i alm. *-ants(ie)*): *finantz*, bedrageri, mest i pl.: rænker, *qvitancie*, *quitantze*, kvittering, *ordinantz(ie)*, *resignantze*, afkald. — *-ant* (lat. præs. part. -ans, -antis; substantiveret): *prædikant*; jf. *diskant* (< mnt). — *-at* (lat. -atus): *majestat*, værdighed, *mandat*, befaling; jf. fra ymda. *advokat*, *legat*, *prælat*. — *-ator* (lat. -ator): *prokurator*. — *-ats* (ænhty. -atz, lat. -atio): *disputats*, *fundats*, *kollats*, *visitats* og flere senere forsvundne afl.: *kontinuats*, fortsættelse, *protestats*, højtidelig erklæring, *purgats*, afføring(smiddel), *reformats*, reformation, *translats*, oversættelse, *tribulats*, plage, trængsel, *supplikats*, bønskrift. — *-ens* (ty. -enz, lat. -entia): † *konscientz*, samvittighed, *pestilens* (ymda. *pestilencia*), *sentens*. — *-ent* (lat. -ens): *kvotient*, *skribent*, *superintendent* (ell. *superattendent*), biskop; *regent* (jf. ældre: *advent*, *konvent*, *student*). — *-es* (lat. -essus): *reces*; jf. ymda. *proces*. — *-eser* (dobbeltsuffix < ital. -ese, lat. -ensis + -er), i folkenavne: *archoneser*. — *-et* (vaklende mellem *-et* og *-ete*; lat. -eta, -etum): *poet(e)*, *signet(e)*. — *-itet* (lat. -itas, gen. -itatis): *dignitet*, *nativitet*, horoskop. — *-i* (vekslende med *-ie*; (m)lat. -ia, gr. -ía): *kopi(e)*, *sakristi*; *astrologi(e)*, *astronomi*, *politi*, *tyranni*; ymda. *popelsi*, apopleksi. — *-in* (lat. -inus, -īnus): *termin*; *kvintin*. — *-ion* (lat. -io, gen. -ionis): *konspiration*, *konstitution*, *provision*, *religion*, *resignation*, *succession*. — *-ist* (fr. -iste, senlat. -ista): *jurist*; jf. allerede i ymda. *evangelist*; inden for det musiske sprog: *instrumentist*, *altist*, *bassist*, *diskantist*, *tenorist*. — *-its* (ty. -iz, fr. -ice, lat. -itia, -itium, -itio): *eksercits*, *komposits*, komposition, *repetits*. — *-ment* (lat. -mentum): *argument*, *instrument*. — *-on* (fr. -on, lat. -o, gen. -onis): *facon* (*fadson* Vedel), *prison*, fængsel, *ranson*, løsepenge. — *-(i)um* ((m)lat. -(i)um): *album*, en mønt, *klenodium*, *proverbium*. Osv.

Adjektivsuffixerne er i det væsentlige de samme som i forrige periode (jf. s. 89 ff.).

-agtig. Exx.: 1. *fabel-*, *fordelagtig*; 2. *frygt-*, *hor-*, *kiv-*, *splid-*, *vrøvlagtig*; 3. i bet. „mindende om" a) til adj.: *gammel-*, *grå-*, *gul-*, *lang-*, *mørkagtig* osv., nedsættende: *løs-*, *slor-*, *vredagtig*; b) til subst.: *barn-*, *kvind-*, *nar-*, *skalk-*, *svin-*, *tyvagtig* ofl. Enkelte kan være dannet efter tysk mønster, men i øvrigt er suffixet meget produktivt på hjemlig grund såvel i normen som i dialekterne.

-bar (egl. „som kan bære", jf. det tilsvarende nordiske *-bær*, i fx. dial. *nybær*, om ko: som lige har båret, d. v. s. kælvet) er endnu kun lidet produktivt i da.; exx., 1. til subst.: *frugt-*, *kost-*, *middel-*, *rygt-*, *sejl-*, *strid-*, *ærbar*, alle låneord; 2. til verb. eller vbs. a) til trans. verb. til dannelse af mulighedsadjektiver (i hvilken anvendelse suffixet blev produktivt i da., om end i sammenligning med svensk dog kun i ringe udstrækning): *kend-*, *strafbar*; b) til intrans. verb. eller vbs.: *fejl-*, *gangbar*; 3. til adj.: *kundbar* (< ty.).

-et. Exx.: *dunet*, *fedtet*, *fnattet*, *grumset*, *kluntet*, *leret*, *luset*, *p(j)altet*, *snavset*, *stenet*, *støvet* osv. I ssgr.: *barhovedet*, *bredmundet*, *fladfodet*, *godsindet*,

hjulbenet, hårdhændet, helskindet, højrøstet, kortåndet, krumrygget, sejglivet, skævbenet, slukøret, osv.

-ig. Trods de fortsat talrige indlån blev typen egentlig aldrig særlig produktiv i da. (man foretrak *-et*). Dialektalt (jf. også s. 190) kan endnu forekomme *-ug.* Hvor afl. har omlyd, er det tegn på lån. Hjemlige er fx.: *grådig* (først nu attesteret, men ældre, jf. vn. *gráðr*, grådighed), † *lastig*, lastefuld, *mandig, rørig, tilfældig*; lånt fra mnt. eller ty.: *behændig, driftig, dristig, dygtig, flittig, fyrig, hyppig, irrig, kløgtig, nærig, prægtig, sindig,* forstandig, *skændig, varig.* — På *-færdig*: *blufærdig, letfærdig* (< mnt.), *spagfærdig*; *bodfærdig* (< mnt.); *giftefærdig, grædefærdig.* — På *-modig*: *frimodig* (< mnt.), *hastmodig, langmodig* (< ty.), *tålmodig.* — På *-vendig*, lånte: *ind-, udvendig.*

-(e)lig. Afledningerne og dertil svarende adverbier (se ndf.) er yndet i 1500tallet som næppe før eller senere, hos Poul Helgesen anvendt (især adv.) næsten til misbrug. I adskillige tilfælde kan det ikke afgøres, om dannelserne er hjemlige eller lån. — Hjemlige er, til subst.: *alvorlig, biskoppelig, grundelig* (PH), *huslig, kraftelig* (PH), *kætterlig* (PH), † *materelig*, legemlig, fysisk (Tausen), ofl.; til verb.: *brugelig, dragelig,* tålelig, *gruelig, klagelig, skiftelig* (PH), *trolig, vederstyggelig* ofl. — Lån er fx.: *besværlig, bevislig, billig, egentlig, fordærvelig, fornemmelig, herlig, menneskelig, mundtlig, offentlig, pludselig, statelig, temmelig, vitterlig.*

-sk. Hjemlige: *bibelsk, djævelsk,* † *engelsk,* englelig (Tausen), *fjendsk, forrædersk, fynsk, hånsk, kættersk, latinsk, lumsk, slesk, synsk* ofl. Flertallet er dog lån (fra (m)nt. eller ty.), fx. *barsk, bidsk, frisk, glubsk, hadsk, luthersk, løbsk, nidsk, skælmsk, spydsk.* — Ved siden af *-sk* optræder nu også i låneord eller dannet efter tysk mønster *-isk*, fx. *evangelisk, flegmatisk, geografisk, historisk, jordisk, majestætisk, morderisk, nordisk, ostindisk, poetisk, politisk, profetisk, slavisk,* osv. Og i lærde nydannelser blev denne type norm: *epikuræisk, machiavellisk* osv. Tausen forsøgte at anvende endelsen friere over for hjemligt stof: *horisk,* utugtig, *kongisk,* kongelig, *skrømtisk,* hyklerisk, jf. også *sektisk,* kættersk, men slige dannelser var han vist ene om. — I stofnavne veksler fortsat *-sk* og *-st* (jf. I. 291): *Amsterdamst, Deffuentersk, Delffuest, Harderwigsk, Hagenst, Ledisk,* osv.

-som. Hjemlige: *gru-, møj-, voldsom*; *var-, vildsom*; *bjærg-, hjælp-, mor-, næn-, nøj-, smit-, snak-, spar-, tvivlsom.* Lån: *agtsom, sælsom* (også *sielsom*).

-vorn (jf. s. 90 og 223; < *-vorden*, part. af ændm. *warthæ*, vorde, jf. sv. dial. *-vulen, -vuren,* samt ænyd. former som *blænwurdet* og *knuderwurdne*, s. 223, *gaasvorden* og *sutvorden*, svinsk (1667), og *vredurende*, Fr. II's bibel). Exx.: *flagre-, flane-, kiv-, knar-, knur-, sladder-, sludre-, slugvorn.*

Adverbiumsdannelsen ud fra adjektiviske grundord synes i ænyd. og specielt i 1500tallet at have voldt vanskeligheder. Man savnede en fast norm. Afledning ved *-t* (s. 91) var nok kendt, men kun lidet brugt (i Rævebogen fx. kun *bret, langt, nødigt, wstraffeligt, vit*). Grunden var vel bl. a. den, at formen ikke var brugt over hele området (jf. s. 91), måske også den, at *t*-formen opr. i alm. kun forekom ved et mindre antal ikke-afledte adj. Man tog da i endnu

højere grad end i tidligere perioder (I. 291, II. 91) sin tilflugt til afl. ved *-(e)lige* og *-(e)ligen*. Efter former på *-(e)lige* kunde nu også til adjektiver på *-ig* dannes adverbier på *-ige*, fx. *listige, lydige, mangfoldige, vældige* olgn., som atter kunde støttes af eller støtte enkelte andre dannelser på *-e* (oftest lånt fra mnt.), hvoraf der senere kun er bevaret nogle få (arkaiske) levninger, som fx. *åbenbare, strenge, stride, vide*. Men afl. på *-ige, -(e)lige* var i egne, hvor synkopen virkede, uanvendelige, idet de i talesproget faldt sammen med det adjektiviske grundord og altså ikke skabte nogen særmærkning, om en sådan føltes nødvendig. Bedre var da *-(e)ligen*, som derfor også i skriftsproget fik en så udbredt anvendelse som hverken før eller senere. Dels efter mnt. forbillede og dels efter denne form på *-en* dannedes nu også, om end i mindre udstrækning, afl. på *-igen* til adj. på *-ig*, fx. *hastigen, stadigen* olgn. (jf. i nydansk forældede former som *nådigen, saligen* olgn.). Billedet blev derved meget broget.

-(e)lig, -(e)lige, -(e)ligen. ChrP anvender alle endelser, og nogen konsekvens er det vanskeligt at få øje på; *-(e)ligen* er dog hyppigere i ældre end i yngre skrifter; i Karl Magnus rettes jævnlig *-ligh* til *-lighe*: *mannœligh* > *mandelige, lønlægh* > *lønlige*, osv., enkelte gange til *-ligen*: *skamlege* > *skammeligen, wrongelik* > *wrangeligen*. Poul Helgesen svælger i brugen af disse afledninger, der passede til chiasmen, se ex. s. 219; han foretrækker *-(e)lighe*, men også *-(e)lig* anvendes, undtagelsesvis derimod *-(e)ligen*. Hos Tausen forekommer vistnok kun *-(e)lig* og *-(e)ligen*, men brugt i forskellig udstrækning i de forskellige arbejder, i de senere værker dog vist med overvægt for *-(e)ligen*. Rævebogen har alm. *-(e)lige*, ofte også *-(e)lig*, men yderst sjældent *-(e)ligen*. I kancellisproget er *-(e)ligen* den alm. form. Vedel har *-(e)lige* vekslende med (lidt hyppigere) *-(e)ligen*, men i udgaven af Hr. Michael retter han mærkeligt nok *-(e)ligen* > *-(e)lig(e)*: *rætwisælighen* > *retuiselig, ynkælighen* > *ynckelig*, osv. — Exx.: *alvorlig, besynderlig, flittelig, mærkelig, rundelig, trolig, vanvittelig*, osv.; *besynderlige, grovelige, gruelige, kongelige, lempelige, mærkelige, storlige, torpelighæ*, klodset (Tausen), *ydmygelige*, osv.; *alvorligen, dristeligen, grangiveligen, herligen, jammerligen, retfærdeligen, sømmeligen, strengeligen, timeligen, velvilligen, ydmygeligen*, osv.

-vis (af subst. *vis*, måde), i adv., som hovedsagelig er lånt fra eller dannet efter nedertyske adverbier på *-wîs(e)*, ty. *-weise*; et par, *korsvis* og *ligervis*, findes i ymda.; i ænyd. forekommer en lang række afl. (undertiden også med formen *-vise*), af hvilke dog kun et fåtal var stabile, som fx. *kvantsvis*, på slump, *slumpevis, stykkevis, trinvis*; andre exx.: *fejde-, herre-, led-, rim-, sang-, skæmtvis* osv.

Afledning på *-s*: *fordums, nys, saglens*; især i ssgr.: *baglæns, dagligdags, halvvejs, hovedkulds, hverdags, jævnsides, mestendels, midtvejs*; jf. endvidere *således, særdeles*; *tilfreds*, ymda. *tiil fredhæ*, efter mnt. tovrede(n).

Verbalafledning. Verber på *-ere* går så godt som alle (gennem ty.) tilbage til latinske verber (jf. s. 92).

Exx. fra 1500tallet: *agere, appellere, destillere, examinere, exercere, fiksere,* narre, *grassere, jubilere, konstituere, levere, ordinere, partere, reformere, residere, spoliere,* spolere, *triumfere* ofl. Fra mnt. er lånt *kvinkelere* og *rumstere* (under tilknytning til *rummel* vist omdannet af ældre *rustere,* anholde, mnt. rusteren, egl. sa. ord som *arrestere*).

Sammensætning. Idet der her ses bort fra sådanne dannelser, som enten er rent individuelle eller hører bestemte stilarter til, skal under henvisning til skemaet s. 92 ff. blot gives enkelte exx. på de vigtigste formtyper.

Nominaldannelse. 1. Subst. + subst. A. Stammessgr. Fx. *bundgarn, dørhammer, fyldholt, gangsko, glarvindue, kvægtiende, mundbid* (men *mundsvejr), skvatmølle, stormbånd, vandtrug; askefis, gadehus, glemmebog, kirkestol, lægtesøm, tungemål, varetægt; barselkost, hvirvelvind, kammerbækken, klafferdigt, sadelknap, sommerfrugt; åbred, fæmarked, høhæs, skolæst; sølvkande, tinfad.*

B. Kasusssgr. I. *s*-komposition. Fx. *arbejdskarl, gudsdyrkelse, hævdsbrev, skibsflåde* (også *skib-*), *slotsherre, stridsfolk; rigs-* i ssgr. fx. *rigsdag,* er efter ty. reichs-; *ejendomsdom, fastelavnsløben, middagsmåltid, saltmadskedel; fødselsdag, hjemmelsbrev.*

II. *e*-komposition. Fx. *hattebånd, låsebrev, loftesøm, tørvehus; fårehyrde, gæsteherberg* (men *gæstgiver,* efter ty. gastgeber), *luseham,* simple klæder, *sildefiske.*

III. (*e*)*n*-komposition. Fx. *fyrstendømme, kortenspil, rosenolie,* alle efter ty. — Ved siden af den gamle form *øgnæ-* kunde allerede i ymda. forekomme svækket *øgh*(*æ*)*n-*, og formen *øjen-* bliver nu, støttet ved indlån af flere ssgr. (< mnt. ogen-), den almindelige, hvor der er tale om pl.: *øjenbryn, øjenlyst, øjenskalk* (< mnt.), *øjentjener* (endnu dog *øynetrøst* < mnt. ogentrost). På lignende vis fremkom *øren-*, bevaret i (de senere overleverede) *ørenlyd, ørentvist*; jf. † *ørenmulkere,* smigrer (Rævebogen; < ty. ohrenmelker).

2. Subst. + perf. part.: *hjærteklemt, nødtvungen, ormstungen,* † *sandespart,* usand; dannelserne har vistnok i vid udstrækning tjent som grundlag for senere subtraktionsdannelser, fx. *bundfrossen, stenlagt,* hvortil senere dannes verberne *bundfryse, stenlægge.*

3. Subst. + adj.: † *hobestærk,* talrig (Tausen), *hustor,* overmodig, *hævngerrig, kvindekær, nidkær* (jf. s. 212 og 223), *pengegærrig, skudfri,* sikker mod skud, *stridfør,* kampdygtig, *taglam,* med brøstfældigt tag, *toldfri, trofast, ærekær*; ymda. *giæfmild* (til *giaf,* gave) omdannes til *gavmild;* ChrP retter i Karl Magnus *Karll then skæghwythæ* til *Karl den huidskeggede.* — Især i ssgr. med *-fuld* og *-løs,* fx. *fryde-, grøde-, jammer-, kummer-, kvide-, nådefuld; bund-, konge-, liv-, lov-, mage-, penge-, rådløs*; endnu er *s*-komposition (der

vist især trænger frem fra ssgr. med afl. på *-hed*, *-ing* olgn.) sjælden: *krav(e)sløs*, fri for krav; † *havelos*, fattig, er dannet efter ty. habelos. — Overgang til forstærkende præfix viser *stok-* i *stokstille*.

4. Adj. + subst. Exx.: *friskytte*, *godtfolk*, *halis*, glatis, *halvdør*, *halvvej*, *langhalm*, *lediggang*, *langbænk*, *løsholt*, *løsøre* (jf. ændma. *løsæ øræ*), *sidkast*, ende, slutning (jf. endnu dial. *på sikasten*, mod slutningen; til *sid* i bet. „sildig", egl. „sidste kast"), *smådreng*, *snæversti*, pas. — Ssgr. dannet af subst. + efterstillet appos. kan forekomme ved målsbestemmelse + *-fuld*: *mundfuld*.

5. Bahuvrihi-ssgr. (subst.). Fx. *bredpande*, *trefod*; især i dyre- og plantenavne: *firben*, *rødstjært*, *rødtop*.

6. Adj. + adj. Exx.: *bleggul*, *frivillig*, *højrød*, *lydhør*, *nyfødt*, *sortklædt*, *stil(le)stående*, † *tykhør*, tunghør; fremefter i særdeleshed (til erstatning for adjektiviske bahuvrihidannelser) i typen: *barhovedet*, *krumhalset*, *varøjet*, påpassende, osv.

7. Verb. + subst. Exx.: *byggested*, *klaffetand*, bagtaler, *ridefoged*, *rivejærn*, *savelad*, *spadseregang*, spadseretur, *sørgeklæder*, *tugtemester*, osv.

8. Præp. eller adv. + subst. Exx.: † *adfore*, adfærd, *forfald* ['for-], *forbillede* (vel efter ty.), *hossidder*, *indlæg*, *velfærd*, osv.

9. Imperativiske ssgr. Plantenavne som *forglemmigikke*, forglemmigej (efter ty.), † *putibug* og † *faa til liffs*, begge om tusindfryd; gadenavne som *Skærigennem* (Randers 1661), *Rykind* (bl. a. i Kalundborg); *Sparpenge*, navn på et lysthus (Haderslev 1582); *Springforbi*, opr. navn på et landsted (1688); personbetegnelser (af mere tilfældig art): *gakmed*, tosse, uselvstændigt menneske; fra komedierne fingerede navne som *ståg om by*, omløber, rygtesmed (Tobiæ komedie); *Themmeseck* (i indholdslisten *Tøm Sæck*), *Rag i Bing*, *Slickomring*, alle fra Ranchs Samsons fængsel.

Verbalsammensætning. Exx. på subst. + verb.: *bønhøre*, *navngive*, *rådføre*, *trolove*, osv.; adskillige dannelser af denne type er sikkert subtraheret af gruppe 2 ovf. — Adj. + verb.: *løsgive*, *ødelægge*. — Adv. + verb.: Her savnes for dansk ganske undersøgelser vedrørende spørgsmålet om ægte og „uægte" sammensætning, hvor partiklen kan stå før eller efter verbet. Den gamle regel om efterstilling i hovedsætning og foranstilling i bisætning (I. 276) kan endnu spores (fx. hos Tausen: *Saa rachte han syn hand wd : naar ieg nw wdrecker myn hand*), men mere fremtrædende er dog den allerede i forrige periode (s. 96) tydelige stilistiske forskel mellem de højere stillag, hvor man foretrækker sammensætning, og de lavere stillag, jævnprosaen og talesproget, hvor man foretrækker partikel-efterstilling, ud fra hvilke forskellige anvendelser der igen kunde opstå betydningsdifferentiation. Således er der hos Christiern Pedersen og delvis også hos Tausen tilbøjelighed til løs forbindelse, medens der i kancellisproget og delvis også i bibelsproget foretrækkes sammensætning. Der kan heller ikke være tvivl om, at de i tal voksende sammensætninger i mange tilfælde er formet efter mnt., ty. eller latinsk forbillede. Men forholdene er endnu i reformationsårhundredet uafklarede, og nøjere undersøgelser fattes som nævnt helt. Der forekommer exx. på sammensætning, hvor vi nu har løs forbindelse (fra recesser fx. *udflytte, som macht paaligger, at the hiemkomme, ey vill strax udgaa,*

osv.), og omvendt løs forbindelse, hvor vi nu har ssg. (hos Vedel fx.: *lagde sig it stort naffn ind, sloge hannem dette aff, han gaff . . faare, haffuer taget Byen ind,* osv.). Nogle exx. på ssgr.: *adlyde* (jf. ymda. *lythæ af*), *aflive, foregive* (jf. ymda. *give fore*), *gennembløde, henrykke, indeholde, indrømme* (vel efter ty.), *omkomme* (efter ty.), *opfinde, optænke, overbevise, pågribe, sønderknuse, sønderslå, tilberede, tilfredsstille, underkue,* osv.

Adverbielle dannelser, fx.: *derforuden, derfra* etc., *didhen, endog, endogså, hartad, herefter* etc., *hidindtil, kanske, ligeså, undertiden* ofl.

162 De Artibus,

Capsarius, rij, Tiænere som ber børnernis Bøger i Scholen effter dem / g. m. d. 2.

Virga, æ, Riss / g. f. d. 1.

Ferula, æ, Riss / eller Ferle / g. f. d. 1.

Iuris prudentia, æ, Den facultet i loffuen / g. f. d. 1.

Iurisperitus, ti, Klog oc forfaren i Louen / g. m. d. 2.

Hæresis, sis, Mening som en bliffuer fast vid / vere sig god eller ond / g. f. d. 3.

Leguleius, ei, Som studerer i Louen / g. m. d. 2.

Nomotheta, tæ, Som setter oc giør louer / g. m. d. 1.

Medicina, æ, Lægedoms facultet g. f. d. 1.

Medicus, ci, Læge / g. m. d. 2.

Musica, cæ, Sangkonst / g. f. d. 1

Musicus, ci, Sangere / eller den som kād konstelige oc vel siunge / g. m. d. 2.

Rhetorica,

Om Bøgelige konster / 163

Rhetorica, cæ, En kaanst som lerer prydelige at tale / g. f. d. 1. vel, g. n. d. 2. Plura: Nu:

Rhetorice, ices, Idem.

Orator, oris, En Orator / som konstig ved at tale / g. m. d. 3.

Rhetor, oris, Som lærer oc vnderuiser at pryde sin tale / g. m. d 3.

Physica, cæ, En konst som Randsager naturlig ting / g. f. d. 1. vel, g. n. d. 2. Plu: Nu: Physica, orum,

Physicus, ci, Naturlig tingistes rādsagere, g. m. d. 2

Physiologus, gi, p. cor. Idem, g. m. d. 2.

Poesis, sis, Poetekonst / g. f. d. 3.

Poeta, æ, Poet / som kād giøre vers ocrim /

Poetis, tidis, Poetinde / quinde som kand giøre vers oc rim / g. f. d. 3.

M 2 Poetria,

52. ORDFORRÅDET

A. Ordenes liv og død. Set udefra er 1500tallet et århundrede i livlig bevægelse. Det gælder i selve reformationsperioden endda store dele af folket, i århundredets slutning væsentlig vel kun den verdslige overklasse. Det kendes også på ordforrådet. Og det er så heldigt, at vi igennem interesserede og sprogligt vågne personligheder, der syslede med texter og textudgivelser, har forholdsvis let ved at konstatere, hvad der nu måtte anses for forældet, og hvad der til gengæld nu var kurant.

Foran er nævnt flere sprogkilder, som byder rig lejlighed til iagttagelse af den orddød og sprogfornyelse, som århundredet har været vidne til. Til de s. 138 nævnte sproglige moderniseringer af lovtexter ved Bredal, Smith og Lætus og en anonym forfatter kunde føjes de ordlister over „Formørkede ord“, som fra sidste halvdel af århundredet og fremefter er en næsten fast bestanddel i lovhåndskrifter, og som mere eller mindre fuldstændigt registrerer de nu forældede retslige termini. En af disse lister (men en mindre god version) optoges af Heldvad i hans Formular Bog 1625, en

Frise: Henrik Smith: Libellus vocum latinarum. 1563, s. 162—163 (jf. s. 148).

anden og fyldigere af Jens Bielke 1634 i „Den danske oc norske Lougs summariske Indhold". Fra nu af haves også i bibeloversættelserne udmærket sammenligningsstof til et studium af ordenes liv, om end man her må regne med det religiøse sproglags konserverende inerti. Endvidere findes Christiern Pedersens moderniserede udgave af Karl Magnus (s. 159), hans ændringer i Malmøsalmebogen (s. 157), og Vedels udgave af Hr. Michael (s. 27, 187 f.), hvortil kan føjes en anonym afskrift fra 1584 af den ymda. text Mandevilles rejse (s. 22), hvori en modernisering er søgt gennemført både ortografisk, morfologisk og glosemæssigt. Og endelig har vi i de begyndende ordbogsarbejder (vokabularer og synonymordbøger; jf. s. 148) det konkrete ordstof ganske godt udnyttet, således at vi ud fra hele det anførte materiale med større sikkerhed end tidligere kan skønne om bevægelserne i ordforrådet. De i det flg. medtagne exx. på glosefornyelse (>) er alle hentet fra de nævnte kilder.

Det falder i øjnene, at man nu begynder at interessere sig for detaljer og enheder, som ikke forhen kom til bevidsthed eller fik sprogligt udtryk, og at man ad sammenligningens vej finder frem til mere generelle benævnelser af abstraktere karakter. Et verbum som *pege* kommer i brug (*pegefingeren* vel især ved læseøvelser; tidligere hed det: *thæn fingær thær* (ɔ: ved tommelfingeren) *ær næst*). Et yndet ord i reformationstiden er *tingest*, afledt af *ting*, som i århundredet forud havde fået bet. „genstand" (res); vi får også nu et nyt beskaffenheds- eller artsbetegnende ord i *slags* (egl. gen. af *slag;* denne form endnu hos Holberg og til stadighed i dial.), der som et abstraktere og mere alment ord erstatter speciellere betegnelser som *(noghær) haande, (thæs) kyns* olgn. (*en hondæ* > *it slaus, alz kyns* > *alt slags, hwærskyns* > *ehuad slags;* jf. s. 195). Jf. også de stærkt voksende afledningsgrupper *-agtig* og *-vorn* (s. 238 f.). Den ubestemte tidsenhed *stund* bliver nu (uden for dial.) afløst af den astronomisk bestemte betegnelse *time* (tidligst attesteret i hs. AM 187,8°, jf. s. 22, men først nu alm.), som til gengæld ikke mere bruges i bet. „tid" *(at thæn timæ* > *paa den tid, hwilke timæ* > *hvilken dag eller stund),* og efter reformationen gik *tid(er)* af brug som betegnelse for de 8 katolske bedetimer (horæ canonicæ). Således skubbede ordene sig på plads i et nyt og finere begrebsnet, alt imens man fortsatte med at vikle sig ud af kompleksiteten (jf. I. 309 f., II. 102). Når et ord som ymda. *sæthæ* (vn. *sæta*) gik ud af normen

(skønt skribenter som Vedel og Lyschander prøvede på at genoplive det, og ordet også bevaredes i mange dial.), beror dette vel på, at det var for kompleks. Dets betydningsområde spaltedes op og kunde dækkes af nye (overvejende lånte) ord som 1) *agte* (I. 302), °*sanse* (afledt af låneordet *sans*), 2) *passe* (afledt af låneordet *pas*, om det passende mål, orden m. m.), *stemme* (< mnt.), og 3) (nu forældet) *betyde* (s. 84), °*varsle* (først i nyda., afl. af °*varsel*).

Religionsskiftet medførte ikke nogen større øjeblikkelig ændring i ordforrådet. Den nye lære, lutherdommen, byggede jo på samme grundvold som den gamle, katolicismen. Den medførte ikke straks en fast udformet eller ny terminologi, men søgte først og fremmest en udrensning af visse ydre former i den gamle kirke og en nyvurdering eller omvurdering af velkendte kristne lærebegreber. Og selv om prædikanterne kunde være skarpe i angrebet på det gamle, og ortodoksien snart afstak grænserne mellem det forbudte katolske og det tilladte lutherske, levede sprogligt set papismen ret uforstyrret videre, idet der blot skete det, at det herhenhørende ordforråd enten blev rent historisk betonet, altså uden tilknytning til realforhold i samfundet (ord som *aflad, kloster, munk, nonne* osv. osv. blev ved at bestå), eller også fik nyt indhold (den katolske *messe* blev nok afskaffet, men ordet bevaredes af protestanterne om præstens altertjeneste, jf. *højmesse*). Helgendyrkelsen blev vel afskaffet, men endnu længe hedder det dog i tingsvidneformularerne, at man sværger ved sin „helgens ed", og ligeså fortsatte dagsbetegnelsen ved helgennavnene (folkeligt bevaredes til vor tid adskillige af disse: *Persdag, Poulsdag, Skt. Hans, Mariemesse* osv.). Først i slutn. af århundredet (i Århus borgerskabsprotokol således 1572) gik man i alm. over til betegnelse ved månedsdag. Omtrent samtidig fortrængtes romertallene af arabertallene ved årsangivelse. *Sjælegaver* afskaffedes vel officielt (Palladius kan dog nok bruge ordet), men endnu i forrige århundrede skænkedes dog jævnlig gaver til kirken ved begravelsen (ved min oldemoders begravelse 1877 gav hendes søn to vokslys til kirken). *Korsbyrden* blev nok fordømt, men *gangdagene* (egl. de dage, da korset blev båret i procession) bevaredes som *bededage*. Af sligt mer eller mindre forklædt „afguderi" fandtes mange spor frem i tiden. Og latinen (og græsken) klinger endnu i nydansk tid i ord som *hokuspokus* (< hoc est corpus, dette er (guds sande) legeme), dial. *kørilejs*, uforståelig ramse, kaudervælsk (< kýrie eléison, herre, forbarm dig), *prime*, vrøvle

(måske fra keltringsproget), *helmis(øg)*, udslidt hest, udgangsøg (egl.: hest, som ved allehelgensmesse dreves ud i marken).

Samfundsforholdenes udvikling havde bragt en del ord i glemsel, så man var uklar over deres betydning. Ordet *bygd* oversættes snart ved „herred", snart ved „sogn"; også begrebet *bol* (undertiden > *bolig*) var vagt nu. I bondestanden fandtes i slutn. af århundredet ikke mere *bryder* (I. 162; der gives i lovhåndskrifter en længere definition heraf, undertiden oversættes det ved *foged*) og *landboer* (I. 163). Der var nu foruden de få selvejende bønder kun *fæstere*. Forsvundet er også *ombudsmand* (> *foged*), *fledføring* (ordet *fled* kan dog forekomme i forb. *fled og fællig*, men var ellers ukendt), *odelbonde* ofl.; *træl* er blevet et historisk begreb (det rettes til *uærlig*); ymda. *resæ, risæ* > *kæmpe;* ordet *granne* synes ukendt (> *nabo, bymand; grannestævne* > *gadestævne*; jf. s. 101). Ordet *hjon* er gået tabt, det erstattes dels af *tyende, tjenestefolk*, dels (idet det i flertal brugtes om ægtefolk) spec. i Skånske lov af „mand og kvinde", ligesom *hjonelag* erstattes af låneordet *ægteskab. Bonde*, som i bet. „ægtefælle" allerede i forrige periode var afløst af *husbonde*, har nu prægnant bet. „landmand", og *kone* rettes såvel i Skånske lov som i Eriks sjæll. lov til *hustru* (i Eriks lov undertiden også til *kvinde*, der endnu i østda. dial. har denne bet.), men også ordet *hustru* synes at tabe i social vurdering; det bevares vel i bibelsproget (og er vist herved med lidt højtidelig klang reddet til nutiden), men degraderes ellers efterhånden til at betyde „bondekone", skønt det vist aldrig blev brugt i dialekterne, medens *kærest(e)* fra ca. 1600 og fremefter i ænyd. tid bliver det finere ord for en gift kone uden for bondestanden. Låneordet *vidue* (ømda. *widdæwæ* I. 301) fortrænges igen af *enke; adelkone, -børn* erstattes af *ægtehustru, -børn; adelbonde* > *selvejer(bonde); frillebørn* > *uægte børn. Huskone* > *tjenestepige*, og *deje* erstattes af *forrædsel*, husholderske, medens *præstedeje* endnu foragtende kunde bruges om en (katolsk) præsts husholderske eller frille; *madsvend* erstattes af låneordet *kok*. Ordet *jordemoder* nævnes tidligst 1510.

Af betegnelser for legemsdele var ord som mda. *bra* og *spene* ofl. (se I. 297) forsvundet; videre *(hoved)høs*, hjerneskal (jf. I. 69); og (*øvre* og *nedre*) *gulv* om kroppens (bryst- og bug-)hulheder kendes ikke mere, hvorimod *mellemgulv* nu (1600 ff.) blev betegnelsen for muskelskillevæggen (diaphragma) mellem de to rum.

Som exempler på ordtab og betydningsforskydninger i normalsproget inden for det mere konkrete ordforråd kan i øvrigt nævnes følgende. Det fra mnt. lånte *aas* må vige for *ådsel; brofjæl* > *fortov* (sideform til *fortho, forthaa,* der egl. er samme ord som det i dial. bevarede *forte,* som kan have forsk. bet., bl. a. „den åbne plads i landsbyen", „drivvej" m. m.); *bolster* > *dyne; (skibs)farm,* om skibslast, er ganske ukendt, i EL rettes det til *bådsføring,* i SkL til *skibsføring; fæ* er nu i lovtexterne specialiseret ud i *gods, kvæg, penge* og *værd* olgn.; *gård* kan ikke mere (uden for dial.) anvendes i bet. „gærde"; *gildri,* fælde > *faldstok, snare; istad* afløses af *stigbøjle; jamling* går ud af normen (i dial. bevares det, især i forb. *i dag jamling,* i dag om et år); døde er ord som mda. *kilta,* (klæde)fold, og mda. *luder,* lur (> *basun*); dialektale er ord som *lød* (> *farve*), *løgel* (> *nøgel*), *mon, trægård* (> *urtegård, have*), *byrden* (> *byrde*). Ordet *hjemfærd* kan endnu forekomme, men erstattes efterhånden af *medgift,* der en tid konkurrerer med *hjemgift, hjemgave, medgave.*

Af abstraktere ord er nu svundet eller svindende fx.: mda. *arath, aræthæ,* overfald (i Danske lov: *aaraad;* i EL > *tilløb*), *byrd* (> *fødsel;* søgt genoplivet af Vedel), mda. *dyrfue, dierfue* (> *dristighed*), mda. *far* (> *færd*), mda. *flædie,* snak (> *løse ord*), mda. *frændsum* (> *frændskab*), mda. *fulnæth* (> *fyldest*), *håd,* hån (> *spot oc hadh* > *spot oc spe*), *af . . haluæ* og *af . . hændæ* > *på . . vegne* eller *på . . side, hælvten* > *halvdelen* (jf. s. 218), *hæggume* > *løse ord, smiger eller bedrageri* (endnu bevaret i jy. i betydningen „vrøvl"), mda. *kostnæth,* betaling (i SkL > *bjærgeløn*); ved tidsberegning er *nætter* og *vintre* afløst af *dage* og *år; nymære* > *ny tidende* (Formørkede ord); *sagn* i bet. „udsagn" (i EL > *bud,* i Mandevilles rejse > *tale*), mda. *for . . sakæ* > *for . . skyld, sannende, sande* > *sandhed,* mda. *skialnæth,* uenighed (> *dele*), *sinde* > *gang,* mda. *spial* > *skade, treding* > *tredjedelen,* mda. *thiufnæth* > *tyvs sager, stjålet gods, vold* > *magt* (jf. s. 101 samt den opr. tautologiske forb. *vold og magt;* i bet. „overlast, voldsgerning" bevares ordet), mda. *wæth* > *pant,* mda. *ægh(æ)n* > *ejendom,* mda. *ysildi* > *fattigdom,* ofl.

Af adjektiver var gamle dannelser som *fuldtage(n)* (> *duelig, stærk*), *orsage,* sagesløs, *skyld(ær),* pligtig, skyldig, *trøst,* pålidelig, dristig, *tøk(ær),* som kan tages, *theskyns* (> *sådan, deslige*), *ukunn* (> *fremmed*) og *ødkend,* let kendelig, gået helt ud af sproget; ligeså juridiske termini som *annøthug,* ufri, og *barnmynd,* om ægtemand:

som tager arv efter hustruen gennem det fælles barn. Andre var vel ikke helt ukendte, men dog ubrugelige i normen, som fx. *dylig* (> *sådan*), *frels, fus* (mul. dial.), *kvig* (> *karsk, levende;* bevaret dial.), *kvær* (> *stille;* dial.), *sar* (> *sårgjort*), *sat* (> *forligt*), *snap*, rask, snarrådig. Også *ussel* synes ukurant (> *arm, fattig*), og *stakket* har vistnok allerede nu et dial. eller arkaiserende anstrøg (> *kort*). Nogle adj. hører nu kun poesien til: *bold, fage* (også dial.), *fager* (i Karl Magnus > *dejlig, skøn*), *væn*. De folkeligt-litotiske *uglad* og *usiug* rettes til *vred* og *helbred(t)*. — Betydningsforskydninger: det totalitetsbetegnende *al* trænges stærkt af låneordet *ganske* (jf. også at udtrykket *meth allæ* nu ikke mere er kurant i normen), delvis også af *hel*, som nu har mistet den ældre bet. „uskadt" (integer) (> *helbredt*); *arm* i bet. „fattig" er betydningslån fra mnt.; *blid*, som (mul. under påvirkning af mnt.) fra 1400tallet til slutn. af 1500tallet også brugtes i bet. „munter, glad", synes at have afgivet et betydningsområde (indulgens) til *mild* (jf. også *af blithi natura* > *af mild natur*), der opr. betød „gavmild" (jf. s. 118); *grum* er i normen delvis erstattet af *streng* (s. 109; *grumme dom* > *strenge dom*); *grøn* har nu mistet bet. „frisk, ny" (*grønt saar* > *nyt saar*); *køn* i bet. „modig, tapper" (s. 109) er svindende; *megen* (*megel*) og *mere* som kvantitetsangivelse ved konkreter erstattes af *stor* og *større; sand* mister bet. „skyldig". Videre kan noteres, at konstruktionen (dat. neutr.) *halve* + komparativ nu er forældet (*halfwa minne* > *halff saa meget*). — Af pronominer er *somt* erstattet af *noget, ækki* af *intet*. — Af talordene er genitivsformerne *twiggæ* og *thriggæ* nu ubrugelige.

Navnlig inden for verberne er der stærkt røre. Formerne *aa, aatte, aat*, præs., præt. og part. til mda. *eghæ*, er nu helt opgivne (jf. s. 102); *anse* [ˈansə] > *skøde om* (men bevares dial.); formen *bedes* rettes overalt til *begære; bie* synes allerede nu at være ukurant i normen (> *tøve;* til Ældste da. bibels *bidher her* svarer i 1550 *bliffuer her*); *briste* > *fattes, fejle* (EL); mda. *burget* (part. til *bjærge*) > *høstet* (EL og SkL); *dvæliæs* > *blive;* formen *drybe*, dryppe, synker ned i dial.; *finde* i bet. „mærke" > *fornemme; få* i bet. „overdrage" > *antvorde; forgøre* > *forbryde, forkomme* (EL); mda. *forhægthæ* > *fortære;* mda. *fregne*, spørge, erfare, er † (s. 54); *friste* i bet. „erfare, prøve" er svindende (> *forfare* EL); *førme*, skåne, svinder; *gaar ved* (bevares dial.) > *bekender, kendes ved, består* olgn.; *genmæle* > *modsige; gide*, opr. „kunne, formå" (jf. s. 100), har nu fået den for dansk

specielle bet. „kunne bekvemme eller overvinde sig til“ (især i forb. m. nægtelse); mda. *gir(n)es* er † (> *fige* Karl Magnus); *gælde* i transitiv anv. hører ikke mere hjemme i normen (> *betale*); *gemme* i bet. „give agt på, vogte“ er nu opgivet i normen (> *bevare, vogte;* jf. s. 101); *hade* i den opr. bet. „efterstræbe, udrydde“ er nu væsentlig dial.; *hinde*, nå, kendes endnu af Christiern Pedersen, men synker snart ned i dial. (østda.; jf. sv. *hinna*); *hylle* trænges uden for særlige forb. af *skjule;* mda. *hæriæ* synes ukendt (> *forøde, forkomme, bortøde* olgn.); *hætte (ved)*, vove, stille som sikkerhed, er herefter kun dial. (> *sætte imod* olgn.); mda. *ide*, udføre, er †; *ildske*, klage på, ligeledes † (> *kræve, tale på*); *jætte* trænges af *love*, „give løfte om“ (< mnt.), og den ældre bet. af love: „tillade“ svinder (i Karl Magnus retter Christiern Pedersen *louer megh at talæ* > *lader mig tale*); mda. *kallæ a* > *kære på, påklage, tale på* olgn.; *kende* i bet. „mærke, føle“ er nu ukurant i normen (> *fornemme* Karl Magnus; > *lære, fornemme* Mandeville); mda. *kumær swa at* rettes alm. > *sker det så at; kære* synes ukurant (> *klage, beklage* olgn.); *læ* er nu kun dial. (> *låne*); mda. *løne*, skjule, er † (> *dølge*); infinitivsformen mda. *mughæ* er forsvundet, en tid (også ind i 1600tallet) erstattet af *maa*, men fra slutn. af 1500tallet forekommer den nydannede inf. *måtte;* verbets anvendelse reduceres yderligere (jf. s. 102), idet bet. „befinde sig, have det på en vis måde“ ikke mere kendes i normen (*hwore han motthæ* > *huor hannem led* Karl Magnus), og bet. „være i stand til, formå“ i alm. nu udtrykkes ved *kunne; mandes* > *gifte sig;* mda. *minnæ(s)* er † (> *kysse*); verbet *mæle* synes ukurant i normalprosaen (*som mælt er* > *som sagt er; mæle igen* > *sige nej*; jf. *genmæle* ovf.); mda. *mæta*, måle, er † (det findes dog i Christiern II's ny test. 1524: *mæde*, Christiern Pedersen har *maade*, 1550 *maale*); *nalke(s)*, nærme sig, er † (i Karl Magnus rettes *nalkedis* > *hingede*, d. v. s. hindede, jf. ovf.); mda. *netæ* er † (> *nægte, sige nej*); mda. *nimme*, nemme > *lære;* mda. *nytiæ* i bet. „anvende, gøre brug af“ er ikke kurant (> *bruge*); *orke* er formentlig nu dial. (> *kunne, kunne formå*); *orlofuæ*, føre krig > *feyde* (Mandevilles rejse); *reddis* > *befryctede* (smst.); mda. *rønæ*, prøve, erfare, er svindende (> *forsøge*); *sanke* > *forsamle* (SkL); *savne*, samle, bruges af Chr. Pedersen, men er nu ellers kun dial.; *skære sig* > *rense sig, værge sig* (SkL); den juridiske terminus *skøvle*, foretage konfiskation af en fredløs persons forbrudte gods, er nu †; *spilde*, i bet. „ødelægge“ > *fordærve, skade* (jf. s. 102); *straffe* i bet. „laste, dadle“ er svin-

dende, til gengæld trænger *straf* og *straffe*, give straf, afstraffe, på Christian III's tid ind i retssproget; *stække* > *forkorte* (Mandeville); *svige* > *forråde* (Karl Magnus); *synes*, egl. „vise sig (for en)", får nu også bet. „forekomme, tykkes"; *sægte*, beskylde, udryddes overalt (> *tiltale, kære på, skylde* olgn.), men er allerede i recesserne omdannet til *sigte* (ved tilknytning til låneordet *sigte*, tage sigte, være rettet imod); mda. *sæmiæs* er † (> *forliges, forenes*); *sønje*, nægte, er svindende (men bevares dog i sydjy. dial.; > *sige nej* Karl Magnus; > *forbyde* EL); *tigge* i bet. „få, modtage" er nu forældet; verberne mda. *thore* (vn. *þora*) og *tørve* (vn. *þurfa*) sammenblandes i reformationstiden, måske under indflydelse af ty. *dürfen* (*tørve* går ud af sproget: *tharf (at)* > *har behov; tør ved*, behøver, bruges endnu i Christiern II's ny test. 1524, men i 1550 hedder det *haffue behoff*); *vege (veje)* kendes næppe uden for folkeviserne (> *dræbe*); mda. *wetæ*, yde (s. 102), findes endnu fx. hos Hr. Michael og i Rævebogen, men er allerede hos Christiern Pedersen formelt sammenblandet med *vide* og kun bevaret (med omtydning og vel under påvirkning af ty. *dank wissen*) i forb. *vide en tak;* mda. *wītæ* er i bet. „bevise" † og i bet. „beskylde for" svindende; mda. *wirthæ, wyrthæ, wurthæ* > *vurdere;* mda. *yrkia* rettes i SkL > *pløje*, men synes dog også fremefter at forekomme i denne bet.; *ælte* i bet. „jage, drive" er nu forældet. Adskillige simpleksverber afløses i særlige anvendelser af afledninger, jf. s. 83 f., 216 f., 235.

Af adverbier er tabt ord som *deden*, derfra; *ensammen* (> *alene, ensom*); låneordet *farløst* (< mnt.), straks, hurtig, der af Vedel rettes til *snarlig; førre* (> *tilforn*); *gen* (> *imod*); *heden*, herfra, bort; *skiøt* (> *snart*); *tøsver* og *trøsver* (> *to gange, tre gange*); *tho* (> *dog*); *unden* (> *bort*); *øvret*, rigeligt, til overflod; ligeså forb. som *thy næst* (> *dernæst*), *mæth thy* (> *dermed*), *ofnæ* (> *derpå, derover*); svindende er *til rygge* (> *tilbage*). Ubrugelige i normen (men bevaret dial.): *gørle*, nøje, *hure* (> *hvorledes*, som gradsadv. > *hvor*) og *hvort*, hvorhen; ligeså dannelser med *lund: andra lund* (> *anderledes*), *samme lund* (> *sammeledes*) og komparativsdannelser som *fiermer, frammer, handermere* olgn. Adverbiet *e* udgår af skriftsprogsnormen, men bevares dels dial. i formen [*i*] (især ved komp., jy. *i mere, i bedre*, jo mere, des bedre), dels i skriftsproget som præfiks *i-* med almindeliggørende eller indrømmende bet. ved *hv*-pronominer: *ihvad, ihvem* osv., samt i konj. *imens*. Adv. *atær* (< *aftær*) trænges af *igen, tilbage; ej* af *ikke* (s. 203); *nær* af *moksen* (I. 302); *stundum* af *undertiden*. Nye

dannelser er *endog(så), endsige, såre* (til adj. *sår;* egl. „smerteligt" > 1) „vældigt, meget" og > 2) „hurtigt, snart"), og nye former er *kun* (< *ikkun*) og *ned* (også ymda. *nedh,* omdannet af mda. *nethær, ner* med tilknytning til *neden*).

Konjunktionen *meden* (bevaret i dial.) fortrænges af formen *(i)medens* (ca. 1550); en ny dannelse er *(om)endskønt* (s. 203). — Præpositionerne *ad* (mda. *at*) og *ved* trænges stærkt tilbage af henh. *til, på, med, hos* og *med, mod, hos* (jf. I. 310).

B. Låneord: Bortset fra øjeblikkelige nutidsforhold har vi næppe i nogen anden periode haft det tyske sprog så udbredt i landet, så nær inde på livet som i reformationsårhundredet. Forbindelsen mod syd var jo vel grundfæstet fra ældre tid (jf. s. 102 ff.), og den blev nu yderligere styrket ved reformationen. Man må nok regne med, at adelen og et flertal af borgerne (håndværkere og handlende) forstod tysk, kunde læse det, for så vidt de havde lært at læse, og vel også for manges vedkommende kunde tale det. Dette i forbindelse med den almindelige kulturafhængighed er tilstrækkeligt til at forklare de mange lån. Alligevel undres man nu og da, når man — ud over de således betingede lån — hos gode danske mænd træffer en tilsyneladende ganske tanke- og modstandsløs efterplapren med unødig anvendelse af tyske ord. Som fx. i et brev, som Mogens Gøye og Erik Banner $^{3}/_{12}$ 1536 skriver til Malmø borgmestre og råd: *vdaff kijndeszbeen* (ɔ: barnsben) . . *the ther gudt, ære oc gelympff* (ɔ: anseelse, ære) *skulle haffue forgiætt* . . *wor gantzs ernstliigenn* (ɔ: alvorlige) *bønn* . . *schriifftliig antwort* (ɔ: svar) . . *fengkliigenn* (ɔ: som fange) *heden skicket,* osv. En slig afhængighed viste sig dog kun at tilhøre overfladen, og det må stærkt understreges, at tyskens gangbarhed og tryk ikke for sproget som helhed fik samme dybtgående virkning som tidligere. Dette hænger sammen med, at den sproglige påvirkning i århundredets løb undergik en karakterændring, som gjorde angrebene mindre farlige. De mange lydlige overensstemmelser mellem middelnedertysk og middeldansk (jf. I. 302) har sikkert i flere tilfælde fremmet et lån, men mellem dansk og (middel)højtysk, som nu vandt frem, kunde de strukturelle forskelle nok tænkes i mange tilfælde at være en hindring, i al fald kræve udløsning af en viljesakt, om et lån skulde gennemføres. Dette ræsonnement støttes af kendsgerningerne. De fra højtysk indlånte ord

gled kun i ringe grad ind i det centrale ordforråd. Det er væsentlig faglige, litterære eller skriftsprogsord, hvorimod de ældre middelnedertyske låneord skarevis vandt indpas i menigmands tale.

I overgangstiden kan det i mange tilfælde være vanskeligt eller umuligt at afgøre, om ordene er lånt fra (middel)nedertysk (eventuelt ældre hollandsk) eller højtysk. Men det kan nok som en grov regel fastslås, at lånene før 1550 i det store og hele er middelnedertyske, efter 1550 i alm. højtyske. Det må her erindres, at talesproget i Wittenberg på Luthers tid var plattysk, og at det højtyske skriftsprog kun langsomt vinder frem i Nordtyskland, tidligst i Berlin 1504 og i Brandenburg 1515—25, men i Stettin først ca. 1540—60, i Magdeburg efter 1550 og i Hamburg 1550—1600. Skiftet herhjemme kan iagttages i slutn. af århundredet (s. 169, jf. dog s. 163 f.), jf. også de højtyske former i Mandeville-håndskriftet 1584, som har erstattet de ældre mnt. former, fx. *fornufft* (men den ymda. Mandevilletext: *fornimst*), *wfornufflige* (: *vfornymstighæ*), *stifftede* (: *stiktædæ*), *markatte* (: *merkattæ*), *rycte* (: *ruktæ*), *beryctet* (: *beruktik*), *gmak* (: *mak*). — Hvor der i det flg. ikke er angivet herkomst for et låneord, stammer det fra (eller er kommet til os gennem) tysk. Medtagne hjemlige ord er mærket med °.

Samfundets opdeling fortsatte (jf. s. 103 ff.). Inden for *adelen* (ordet nævnes tidligst i Frederik I's håndfæstning 1523) og *hoffets* kredse er vel de fleste bestillingsbetegnelser dannet efter tysk forbillede: *hofmarskalk, hofjunker, ædelknabe,* page, *frøken,* titel for fyrstinder; *gesinde,* følge, tyende. — I spidsen for *stiftet* (< hty., ymda. i alm. *stigtt* < mnt.) stod nu *superattendenten* (eller *superintendenten*), men denne nye titel veg snart igen for den gamle, hævdvundne benævnelse: *bisp.* — Ved *universitetet: professor, doktor, student,* ved latinskolen: *rektor,* alle < lat. — Nye erhverv, håndværk m. m.: *apoteker* (< mlat.), *arbejder* (kan være hjemligt), *barber* (den hjemlige dannelse °*ragere,* fx. hos ChrP., vandt ikke frem), *billedsnider,* billedhugger, -skærer, *bortvirker,* possementmager, °*bæltemager, børstenbinder, drejer* (først omkr. 1600), † *dønniker,* gipser, stukkatør, °*hjulmand, isensnider,* stempelskærer, °*krudtmager, kusk* (ænyd. *kudsk(er)*), *pottemager, prenter* (fx. hos Poul Helgesen, men dog allerede 1510 °*bogtrykker*), *rotgieter,* rødgyder, metalstøber, *sejermager,* urmager, *spandemager,* °*stenhugger, tøffelmager,* °*tøndebinder,* °*vejer,* °*vognmand* ofl. Man kan sige, at hos håndværkerne var næsten alt sprogligt lånegods — fra *skiltet* over bodens dør til

det skrin, *laden* (lavsladen), hvori lavets kostbarheder gemtes i lavssalen. Herhen videre ord som *gesel* og *bønhas* (den ikke lavsorganiserede håndværker). — Andre bestillinger: *digter* (ChrP.: *dictere*, forfatter), *gesandt*, *rakker*, *skarpretter* (fortrængende ymda. °*mestermand*), *statholder*. Et forsøg af Christiern II på at få indrettet en fast brevforsendelse pr. *post* blev vistnok til intet; regeringen havde dog °*brevdragere* og *postridere* til at besørge breve. — Forskellige personbetegnelser: † *frynt*, ven, frænde, *indvåner*, *misdæder*, *tater*, *tyran*, *vært*, nedsættende: *bengel*, *nar*, *pak*, *skælm*, *stratenrøver*. — Slægtskabsord: *aner*, *fadder*, *gemal*.

Naturbetegnende ord: *fugt*, *grænse* (i bibeloversættelserne 1524 og 1529; i 1550 kun et enkelt sted, ellers anvendes som oversættelse af gr. *horía* eller lat. *fines* ordene *egn* eller *landemærke*), *kløft* (ænyd. også *kluft*), *luft* (< hty., ymda. *lucht* < mnt.; samme ord som *lugt*, s. 109), *morads*, † *ort*, landsdel, *pøl*, *sump*.

Dyrenavne: *bæst* (< mnt. < fr.), *kanin* (kaninavl kendes fra det flg. årh.), *støver*, jagthund; *allike*, *bogfinke*, *finke*, *hærfugl*, *isfugl*, *kalkunske* (haner, høner), *sisken* (ænyd. *sisike(n)*), *stillids*, *turteldue*, *vagtel*; *kabliau* (ca. 1500), *karper* (indført af Peder Oxe?), *karusse*, *makrel*, *rokke*; *slange* (s. 212, 222).

Plantenavne. Ved sækulariseringen af klostrene, som efterhånden næsten alle kom i adelens besiddelse, fik man i disse kredse interesse for havebruget, og man begynder nu ved herregårdene at anlægge °*haver* (i nuv. bet.), enkelte steder med lysthuse. Sofie Brahe, som efter mandens, Otte Thotts død 1588 styrede Eriksholm (nu Trolleholm), vandt stort ry for sin havekunst. Enkelte steder, fx. ved Dronningborg (Randers) forsøgte man sig endog med vingårde. Ved mange af disse haveanlæg ansattes tyske *gartnere* (tidligst nævnt 1585), på Amager dyrkede hollænderne grøntsager, og der var udbredt botanisk interesse, om end vel nok stadig særlig med hensyn til officinelle planter (s. 146). Alle disse forhold betinger en ikke ringe forøgelse af plantenavnene. Flertallet er lån (især fra mnt. og lat.), men der blev også dannet adskillige hjemlige, hvis alder det kan være vanskeligt at bestemme. — I °*urtegården* dyrkedes af køkkenurter omtrent de samme som nu; af de fremmede planter kan nævnes: *agurk*, *artiskok*, *asparges* (< gr.), *pastinak* (< lat.), *radise* (holl.), *rædike*, *selleri* (< fr., ital.), *salat*, *spinat*, *timian*, ofl. Jf. verbet *luge* (formentlig lån; i dial. kan endnu anvendes °*hade*, udrydde ukrudt). — I °*abildgården* dyrkedes de ældre kendte frugttræer.

Man havde allerede i middelalderen lært at *ympe* (ymda. *impe* < oldeng.), og fra slutn. af dette årh. kender man også til den speciellere forædling (gennem okulation) ved at *pode* (gartneren kaldes også *podemester*). Nu dyrkes også *plomme-* (*blomme-*) og *kvædetræer*. Af prydplanter: *buksbom, hyacint* (< gr.), *(heste)kastanje* (< lat.), ofl. Trænavne: *avnbøg, poppel*. Fremmede frugter: *citron* (<ital.), *daddel, (vin)drue, kapers* (< mlat.), *linse* (1563, i biblen først 1740), *melon, morbær, ris, rosin* (< lat.), *valnød*, ofl. Vilde planter: *ensian, gejl* (dial.), gyvel, *hjælme* (< mlat.), *kamille* (< lat.), *kælderhals, lavendel* (< lat.), *maru(be)* (< lat.), *mysike, natskade, rejnfan, rosmarin* (< lat.), *skabiose* (< lat.), *spelt, stenbræk, tidløs, øjentrøst*, ofl. — Danske navne er fx. °*gyvel*, °*skjaller*, °*snerle*, alle vel ældre dannelser, oversættelser som °*jordrøg* (< lat. fumus terræ) og °*storkenæb* (lat. geranium), andre dannelser som °*åkande*, °*andemad*, °*bjørneklo*, °*engelsød*, °*hønsebid*, °*katterumpe*, °*kongelys*, °*loppeurt*, °*marehalm*, °*nyseurt*, °*pileurt*, ofl.

Ord vedrørende bygninger og *inventar* (< lat.): *gemak, karnap, våning;* navnlig hvad udsmykningen (fx. *panel, tapet*) og opvarmningen angår, fandt der fremskridt sted. En nyhed var *skorstenen*, først nu nogenlunde kendt, men langtfra alm. hos bondebefolkningen, hvor °*røgstuen* bevaredes langt op i tiden. Skorstenen var forneden tilsluttet et åbent fyrsted eller meget snart en *kakkelovn*, hvis vægge dannedes af sammenføjede *kakler*, d. v. s. potter af brændt ler. Denne ovn beklædte man senere indvendig med jærnplader, og snart fabrikeredes °*jærn(kakkel)ovne*, og fra omkring århundredskiftet støbes også — i Tyskland og Norge — *bilæggere* med indfyring i ovnen fra værelset (event. køkkenet) ved siden af. Det var vel i forbindelse med denne nyhed (skorstenen), at ordet *pisel* (ved siden af *spisel*, jf. sv. *spis(el)*, komfur), storstue, trængte ind i sjy. — Andre ord: *grue, klinke*, om dørklinke, *krampe, rigel, stakit, støtte*, søjle, ofl.; *skabelon*, model, grundrids.

Redskabsnavne: *ambolt, dørslag*, tidligst om hulstempel, senere om si, *fyrtøj, (flæsk)gaffel*, om forskærergaffel, hvorimod spisegafler først blev alm. i 1600tallet, *hakke, hegle, karde* (ænyd. *kare*, egl. vel om kardebollens tørrede blomsterkurve, jf.: *de Carder som vulueffuere bruge* ChrP.), *pensel, pren, punsel, sigte* (ænyd. *sigt*), *skrue;* navne på beholdere: *bækken, kop, kovs, krukke, lædike, salsirken*, (sovse)skål. Videre fx. *brik* (ænyd. *brikke*), *briller, dup, dødike* (dial.), træprop, *ramme, spund*, spunds, *stampe*, om stampemølle, *stift, svovlstikke*.

Handel. Der var stadig nok af kræmmere, som *vandrede* rundt, *bissekræmmere* (1521), °*løbekræmmere* og *prakkere*, som søgte at *prakke* folk de varer på, som de havde med i en *bylt*. Men også regulært blomstrede handelen. Herhenhørende ord: *fragt*, *interesse* (< lat.), rente, *levere* (ænyd. også *leffre*). Videre betegnelser for mål og mønt: *ark* (papir) og *ris*, *seddel*; *daler*, *ort*, 1/4 daler, og *styver*; under Christiern II udmøntes °*klipping*. — Varer og produkter: *alabaster* (< lat.), *amdam*, *bomuld* (ymda. *boma vl*), *erts*, *fernis*, *gummi* (< lat.), *juvel* (vist gennem holl. < fr.), *mønje*, *okker* (< lat.), *pels*, *petroleum* (< lat.), *salpeter* (< lat.), *terpentin*, *tran* (ænyd. alm. *traffn*), *ædelsten*.

Tøj (jf. s. 106). På tøjtilberedningens område var der sket store fremskridt, det gjaldt såvel spinde- som væveteknikken. Man fik nu også *mønster* (trykt eller vævet) i tøj, og tøjet eller klædningsstykket udstyredes med en *bort* eller pyntedes med en *bræmme* eller besætning; slutn. af århundredet viser stor pragtlyst og farveglæde. Nye stoffer: *bliant*, en slags silkestof, *bommesi*, *drejl(sdug)* (ænyd. *drell(e)*), det indlånte *siden* kunde dog ikke fortrænge det ældre *silke* (I. 301). Jf. afl. på *-sk* (s. 239). — Klædningsstykker: *dragt* (ænyd. også *dregt*), *jakke*, *kapperøllike*, kappehætte (ænyd. *kaperønike*), *pantoffel*, tøffel, *strømpe*, *trøje*.

Mad og drikke. Fra Tyskland kom endnu de fleste af nyhederne. Herfra importerede vi de fremmede *krydderier* og frugter (fx. *dadler*, ænyd. også *dakteler*), *agurker*, *ris*, *rosiner*, og herfra indførte vi store måder af øl (jf. s. 106), som *tappedes* af herhjemme. Man drak umådelige kvanta, tømte stob og krus til bundens *bærme* og fik sig jævnlig en °*rus*; man nøjedes heller ikke længere med en enkelt *dram* (egl. et apotekermål; æmda. *dragmæ*, gr. *drachmḗ*) af *brændevin* som medicin (jf. s. 106), men begyndte nu så småt på hjemmebrændingen. Endelig drak man i de finere kredse også indførte vine, fx. *rinskvin*, *muskatel*, *luttendrank*, en blandingsvin, *pøyt-vin*, en tynd og billig vin (egl. fra Poitou; nyda. *pøjt*), mfl. Adskillige nye ord knyttede sig til og kom ind med drikkeriet, fx. *kredense*, *slemme* og *demme*, *rutte*, i bet. „svire", ofl. — Andre ord vedrørende maden: *frokost* (egl. „tidligt måltid"), *postej*, *skinke*, *tvebak*.

Betegnelser for legemsdele, sygdomme, medicin m. m.: *hofte*, *knogle (knokkel)*, *kode*; *fistel*, *kræft*, † *masel*, blegne, *skæver*, *skørbug* (< holl.), *kil* (vistnok < mnt.), (pung)brok, *stolgang*,

vattersot; forgift; kvaksalver, doktor (< lat.) i bet. læge; *klyster* (< gr.), *purgats* (< lat.), afføringsmiddel, *recept* (< lat.) i bet. lægemiddel, men *recipe*, recept.

Musik: *fløjte, gige, hakkebræt, lire, skalmeje; klang;* jf. betegnelserne for de til Christiern II's sangerkor hørende sangere ovf. under afl. på *-ist* (s. 238). — Spil: *es, skak.*

Militærvæsenet var inde i en stærk udvikling og i særlig grad tyskpræget, da fremskridtene kom sydfra, og store dele af hæren var hvervede, tyske tropper. Ved siden af de fremmede fandtes nok en del hjemlige °*udbudsfolk*, men nogen fast hjemlig terminologi udvikledes ikke. Hovedmængden af fodfolket var de fremmede *landsknægte*, der hvervedes i *fænniker* (diminutiv til mnt. *vane*, fane; jf. *fænnikedrager*, egl. fører for en fænnike), afdelinger på ca. 350 mand, eller *regimenter*, og betegnelserne for de forskellige grader er stort set alle låneord, fx. *oberst(løjtnant), fændrik, kaptajn, løjtnant, profos*, der bl. a. skulde foretage arrestationer og føre tilsyn med *marketenderne* (også kaldet † *sudlere*), *feltvebler*, underofficer, *skildvagt, hageskytte*, den med en *hage(bøsse)* (det ældste krudtskydevåben) forsynede menige *soldat*, hvilken betegnelse (i stedet for det ældre *soldener*, s. 107) først forekommer 1597. Af våbennavne kan anføres *degen*, det kortere sværd, og *kårde, daggert* (mnt. *dagge*), større dolk, *punder(t)*, dolk; *sabel* og *partisan* (ældst i den fra mnt. lånte form *bartisan*) trængte også frem; *flitsbue*. Ved overgangen til 1600-tallet optræder det nye skydevåben *musketten* (med en *gaffel* til støtte), som efterhånden fortrængte de ældre våben: *rør, lange rør, hagebøsse*. — Rytteriet, som udgjordes af fremmed eller hjemlig adel med følgesvende, *rejsenere, ryttere*, var inddelt i *faner* (fra Kalmarkrigens tid i *kompagnier*); grader og bestillinger her: *ritmester, kyrasser* (ænyd. *kyrritser*), *enspænder*, især om kurer. De tungtrustede var i *harnisk* eller *kyrads* (ænyd. *køriss*); i stedet for et *glavind* (s. 108) blev hovedvåbnet efter ca. 1560 et *fyrrør*, ɔ: en pistol. — Ved *artilleriet* (1628 *artholoriet*): *arkelimesteren* (*arkeli* var betegnelsen for hele artillerimateriellet), senere også kaldet *tøjmester*, der forestod *tøjhuset* (det ældste opført i 1530erne), hvor *tøjet* (her specielt om skytset) opbevaredes; andre bestillinger: *fyrværkeren*, der tilvirkede *fyrværk*, brandkugler olgn., *pulvermester*, krudtmager, *skansemester*, der forestod bygning af *skanser*, batteribygningsarbejder m. m. Den menige i artilleriet kaldtes alm. *bøsseskytte*. Af *kanoner* (< fr., ital.) og *skyts* (tidligst om skytsunderlag, ældre form: *skyt*) var der

flere: *karlove*, med middelstor løblængde, *slange*, med stor løblængde, *skerpentin*, mindre kanon, *falkonet* (< ital.), med lille kaliber; *kugle* (fra ca. 1580, tidligere i denne specielle bet. *lod*, I. 300, eller *klode*, I. 301), *lunte;* også *patroner* forekommer, vistnok brugt om hylstre til kartæskladninger. Videre ord som *(slå) alarm* (< fr.), *bytte* (også i ymda.), *hinderhold*, baghold, *mytteri*, *plyndre*, *rustkammer*, *skærmydsel*, *skarvagt*, (felt)vagt, *tros* ofl.

Også det maritime sprog fik nu en vældig tilvækst ved lån fra eller ligedannelse efter (middel)nedertysk eller hollandsk sprogstof. Ofte er det lydligt umuligt at afgøre, fra hvilket sprog lånene stammer, men man kan derimod nok groft inddele lånene efter tiden, idet de ældre lån (fra de to første tredjedele af århundredet) overvejende er mnt., medens de senere lån hovedsagelig er hollandske. Denne stærke hollandske påvirkning (jf. s. 129 f.) fortsatte på dette område i det flg. århundrede, og for helhedens skyld er stoffet her behandlet under et.

Man havde nu *kompasset* at styre efter, således at *sejladsen* (s. 108) ikke mere behøvede at foregå i *farvandet* langs *kysten* (ænyd. alm. *kust;* holl.), for at man kunde have landet i *sigte*. Verdenshjørnerne kunde nu anderledes nøjagtigt bestemmes, og *kåsen*, *kursen* (ænyd. *kos*, *koers*) kunde lægges en *streg* mere til *syd*, *ost* osv., alt efter som man skulde mere *sydværts* osv. Sejlede man fra Frisland eller Holland nord om Skagen gennem *Skagerak* og *Kattegat* (navnene givet af hollandske sømænd, egl. henh. om „den lige strækning ved Skagen" og „Kattehullet", kendt også andetsteds om vanskeligt farvand), kunde man altså nu ved at stå mere til søs være mindre afhængig af flod og *ebbe* (tidligst i Søretten 1561; i Søkartet 1568, jf. s. 147, hedder det stadig „højt vand" og „lavt vand") og mere fri af grunde (det hollandske „*die Droochten*", grundene, gav navn til *Drogden*) og revler, som strakte sig ud fra en *pynt* (nt., holl.) eller et *huk* (som fx. ved *Blåvandshuk*), hvor man måske ellers skulde *pejle* sig frem (holl.) eller tage kending af landets *fortoninger* (holl.). Vanskeligere farvande blev nu afmærket med *bakker*, *bøjer* olgn., som i al fald en stedkendt *lodsmand* (i Søkartet 1589: *pilot*) vidste besked med. Led man *havari*, eller sprang skuden *læk* (holl.), måtte man ved *pumperne* se at holde den *lens* (holl.) eller dog holde den *flot* (holl.), til man kunde *praje* (holl.) hjælp eller blive *bugseret* (holl.) i havn, hvor man kunde *fortøje* (holl.). Af *fartøjer* (holl.) kan nævnes: *bark* (holl.), *bøjert*, *esping*, skibsjolle, *evert*, *jolle*, *kof-*

fart(skib), handelsskib, *lægter* (holl.), *slup*, *smakke* (holl.), ofl. Dele af skibet, sejl m. m.: *bovspryd* (holl.), *dæk* (først ca. 1700, holl., tidligere: *fortecke*), *dørk*, dæk nede i skibet, *kobrygge*, bro langs skibssiden fra for til agter, *overløbet* (holl.), broen mellem for og agter, *pligt*, forstævn; *fok* (holl.), *mesan*, *saling* (holl.), *bram(sejl)* (holl.), *takkel*, m. m.; *kabys*, *kahyt* (ænyd. *kajutte*, medens *kahyt*, egl. fra fr., i ænyd. betyder „telt, bod"), *køje*, *ruf* (holl.); *kordel*, tov, reb, *strop* (holl.), *vant* (holl.); *kran*, *talje* (holl.), *trisse*, *trosse*; *flåg*, *gøs* (holl.), lille flag forude, *vimpel* (holl.); *kaptajn*; *matros* (holl., jf. I. 105); *hyre*; *fragt*; verber som *entre*, *fire*, *gire*, *hale*, *hisse*, *hønse*, *losse*, *passiare* (holl.; ældst i bet. „signalere, holde skibsråd"), *stuve*, *svaje* (holl.), ofl.

Om det religiøse ordforråd (spec. i biblen 1550) se § 50 C.

Substantiver: *afgrund*, *afsked*, tidligst i bet. „besked, aftale", *brug*, *fejl*, *fest*, *fornuft*, *iver*, *jammer*, *jammerdal* (fx. hos Palladius; i 1550-biblen i Ps. 84. 2 *jammerlige dal*, men i 1589 i margen: *jammerdal*), *kant*, *kobbel* (ca. 1600), om par, *omstændighed*, *overflod*, *overhånd*, *plads*, *pragt*, *pral*, *prøve*, *rænker*, *skik*, *slump*, *smerte*, *spektakel* (< lat.), i bet. skuespil, syn, *sprog* (kan mul. < holl.), *stamme*, *stråle* (jf. den ældre bet. „pil" I. 301), *stump*, *trods*, *tvist*, *tøddel* (den specielle bet. fra Matth. 5. 18, hvor det oversætter lat. *apex*, egl. længdestreg over vokal), *vagt*, *vinkel*, *væsen*, ofl.

Exx. på lærde, latinsk-romanske låneord (som fx. findes i stort tal hos Huitfeldt) er givet foran s. 238. Andre exx.: *ekstrakt*, *facit*, *ferle* (lat. ferula), *instruks*, *kontrakt*, *minus*, *plus*, *profit*, *rebel*, *register*, *revers*.

Adjektiver: *bister*, *blank*, *brav* (< fr.), *dyster*, *fornem*, *frank*, *frejdig* (ænyd. *fredig*), *gemen*, *idel*, *knap*, *konfus* (< lat.), *krum*, *lækker*, *perfekt* (< lat.), *retskaffen*, *ringe*, *sikker*, *simpel*, *stejl*, *svanger*, *sælsom*, *vittig*. Jf. afl. ovf. s. 238 f.

Verber: *blinke*, *braske*, *bringe*, *bruse*, *bukke*, *dykke*, *dæmpe*, ænyd. *erræ*, drille (endnu i jy.), *fejle*, ænyd. *fire*, fejre, *flikke*, *forestille*, *forulempe*, *gurgle*, *gøgle*, *håndhæve*, *hovere*, i bet. „holde sig lystig, smigre", *hykle*, *klavre*, *kontrafeje* (yderst < fr.), *lempe*, *lure* (vistnok lån), *lutre*, *læske*, *mangle*, rulle, *meje*, *mønstre*, *omkomme*, *opdage*, *pladre*, *prale*, *prente*, *prime*, *rulle* (ænyd. *rylle*), *skrue*, *slikke*, *sludre*, *slutte*, *smykke*, *smøge*, ryge, *snappe*, *stinke*, *stræbe*, *støje*, *svæve*, *tragte*, *trampe*, *trave*, *trække*, *tumle*, *vare*, *vinke*, ofl. Om verber på *-ere* se s. 241.

Adverbier: *deslige, fat, fluks, forgæves, fort, hen, just, noksom, omtrent* (ved siden af *omentrent*), *overmåde, steds(e).* Konjunktionen *samt.* Interjektionen *eja.*

C. Navne. Inden for stednavnene finder ingen større afgang eller tilvækst sted. Ganske vist forekom der, navnlig i Jylland, adskillige sognesammenlægninger (jf. s. 132), hvorved mange kirker blev nedbrudt (i Århus amt således 28 kirker), men navnene bevaredes dog i almindelighed. Ligeledes blev ved godsafrunding (s. 131) her og der mindre bebyggelser lagt øde, men kun i de færreste tilfælde gik der brud på traditionen, så at navnene helt svandt bort. Ny opdyrkning og ny bebyggelse fandt næppe sted. Derimod byggedes en lang række nye borge og herregårde, eller ældre borge ombyggedes eller fik nye navne. Foruden de tidligere (s. 132) nævnte fx. *Frederiksborg* (erhvervet af Frederik II ved mageskifte 1560 og omdøbt fra *Hillerødsholm*), *Kronborg* (fra 1577 navn på det ældre *Krogen*); *Endrupholm, Rosenholm* (tidligere *Holm,* som Jørgen Rosenkrantz fik 1559), *Ulfeldsholm* (tidligere *Kogsbølle;* det senere *Holckenhavn*), *Gl. Viffertsholm* (oprettet af fire gårde, som hed *Kytterup*), *Rugård* (oprettet af en by *Ru(de)* på 16 gårde), *Skaføgård* (oprettet af en by *Skabø*), *Rosenvold* (opført på ruinerne af et ældre *Stagsevold* af Holger Rosenkrantz' enke), ofl.

Med byernes vækst øgedes også gadenavnenes tal, men nye drag i navnegivningen synes ikke at forekomme. De mange herberger og gæstgiverier fik nu navne, oftest vel efter skiltet (som Christiern II's byret § 100 anordnede det: *summe skulle haffue en løffue malit, summe en hiort* osv.), i København fx. *Oksekoppen* (ɔ: oksehovedet) og senere *Tre hjorter, Fasanen, Hvide svane* osv. 1585 indrettedes i et kongeligt jagthus i Hellerup sogn et gæstgiveri, som kaldtes *Vartov* (*Wartho,* vistnok af nt. *ware to,* giv agt).

Heller ikke for personnavnenes vedkommende sker der i reformationsårhundredet større ændringer. De med hollænderne indkomne navne (s. 129) spreder sig ikke uden for familierne. I bondestanden lå navnestoffet vistnok nu nogenlunde fast, med betydelig og voksende overvægt i frekvens for de religiøse (kristne) navne. Der er ganske vist stadig mange olddanske navne, men de holdes vistnok kun i live ved opkaldelsen, medens man, når denne var iagttaget ved de første børns dåb, ved det friere navnevalg foretrak

de religiøse navne (især navne som *Anders, Hans, Jens, Niels, Peder* olgn.).

Fra en statistik over bondenavnene i Kristian III's kancelliregistranter 1536—50 kan anføres, at 80 % af bønderne da havde religiøse navne, men kun godt 16 % olddanske navne. Nogenlunde tilsvarende tal for frekvensen haves fra en statistik over bondenavnene i Riberhus lens jordebøger 1585 og 1619; i 1585 udgjorde det kirkelige navnestof 83,7 %, i 1619 86,5 %, og det nordiske navnestof henh. 12,9 og 10 %. Ser vi derimod på navnetypernes fordeling, bliver billedet et andet. Af de 127 forskellige navne i Kancellireg. 1536—50 var de 77 olddanske, 33 religiøse og 13 andre lånte navne (henh. 60 — 30 — 10 %), medens der i Riberhus lens jordebøger med i alt 122 forsk. navne kun var 41 olddanske, men 54 religiøse og 27 andre (tysk-frisiske) navne (henh. 34 — 44 — 22 %). Disse forskelle er næppe tilfældige, men viser den tids- og stedsbestemte udvikling. I østdansk var man mere trofast mod det hjemlige navnestof, og i Riberhus len var indvandringen sydfra stærkere end andetsteds. Her savnes imidlertid grundigere undersøgelser. Med det fyldigere materiale vilde det også nu være muligt at give nøjere oplysninger om adskillige navnes lokalt ret begrænsede anvendelse. *Tøger* (I. 168) hører således især hjemme i Ty, *Selg(r)en* i Himmerland, *Byrial* og *Gyrial* er jyske, *Fester* (< *Silvester*) optræder næsten kun i Slesvig, *Gravers (Gregers)* især i Ribe stift; *Jørgen* og *Rasmus* yndes især på Fyn, *Bo* især på Sjælland, og *Bent, Jon, Karl* og *Svend* især i Skåne.

Den ymda. form *Christiern* (hvorfra udgik former som *Kristen, Krister;* i sydjy. side om side med nt. former *Kersten, Karsten;* Christiern I nævnes *Karsten*, før han blev konge) afløses med Kristian III af *Kristian* (den opr. latinske form).

1526 påbød Frederik I, at adelen skulde føre faste slægtsnavne, og at de, der endnu ikke havde et sådant, skulde tage *stadige tiillnaffnn udi saa maade, at the, som føre eens skyoldh och hielm, skulle haffue eens tillnaffn.* Det anslås, at der 1526 var ca. 260 adelsslægter, og heraf havde ca. 154 fast slægtsnavn fra gammel tid (I. 305, II. 2, 4, 6, 114). Af de resterende slægter var der 25, væsentlig småadelige, som sad påbudet overhørig, og de fleste af disse uddøde i dette og det følgende århundrede. Af de øvrige tog nogle slægter ældre slægtsnavne (fx. *Galt, Glamsbæk, Hvide, Kås, Krognos, Mus, Qvitzow, Reventlow, Sehested, Skinkel, Skram, Thott* ofl., i alt 25), andre dannede navne efter våbenmærker (fx. *Akeleie, Arenfeldt, Banner, Bielke, Bølle, Due, Dyre, Gyldenstierne, Huitfeldt, Lindenow, Løvenbalk, Rosenkrantz, Seefeld, Sparre, Ulfeld, Ulfstand* ofl., ialt 35), ni slægter tog et patronymikon (bl. a. *Algudsen, Hartvigsen, Maltesen, Steensen, Strangesen*), to dannede slægtsnavn af et fornavn (*Godske* og *Viffert*), og kun fire slægter valgte et stednavn (*Dressel-*

berg, Ravensberg, Skovgaard og *Urup*). Efterhånden fortrængtes da hos adelen *-sen*-navnene, men endnu i det følgende århundrede afstod en mand som kansleren Kristen Thomesen fra at anvende sit slægtsnavn *Sehested*. Af nye adelspatenter udstedtes efter 1526 kun få (bl. a. *Glad, Lange, Rosengjedde*).

Også i andre samfundsklasser vandt familie- og kendingsnavne stærkere frem, især blandt de lærde. Og med humanismens interesse for den klassiske oldtid søgte man nu i disse kredse i navnestoffet at vække mindelser om og allusioner til denne tid gennem en vidtgående latinisering af navnestoffet, en skik, der muligvis nok kan føres tilbage til de studerendes ophold ved tyske universiteter, i hvis matrikler vi oftest finder de unge nævnt ved tilføjet latiniseret hjemstedsbetegnelse. Peder Esbernsen, søn af den jævne borger (muligvis pladeslager) i Ribe Esbern Jensen, indskrives i Wittenberg som *Petrus Esbernus Pladius Ripensis* (tilnavnet *Pladius* skal formentlig afledes af *plade*, brystharnisk), men da han i 1537 erhvervede doktorgraden, fik han af Melanchton navnet forædlet til *Palladius* (med navnetilknytning til Pallas Athene!), og siden anvendte han (og broderen) alene dette navn. Disse af tilnavne, slægtsnavne eller stednavne dannede latinske (undertiden også græske og hebraiske) former blev nu og navnlig i det følgende århundrede mode blandt de lærde, en mode der efter senere tiders anskuelse kunde give sig temmelig anstrengte og let komiske udslag. Af mere kendte latinske omformninger, oversættelser osv. fra dette århundrede kan nævnes *Paulus Helie* (s. 218), *Oluf Chrysostomus* (gr., „gyldenmund", men vi kender ikke det danske navnegrundlag), *Petrus Parvus Rosæfontanus* (Peder Lille, født i Roskilde), *Erasmus Lætus* (Rasmus Glad), *Alanus* (fra landsbyen Ala i Halland), *Longomontanus* (fra Lomborg i Skodborg hrd.), *Venusinus* (fra Hven), ofl. Bevarede slægtsnavne som *Arctander* (gr., biskop Niels Lauridsen Nordmand var født i det nordlige („arktiske") Norge), *Bartholin* (: Bertelsen), *Cypræus* (: Koppersmit), *Fabritius* (: Schmidt), *Paludan* (: Kær), *Scavenius* (: Skavbo, ɔ: fra Skagen), ofl. Af danske kendingsnavne (opr. stednavne), som bliver slægtsnavne, og som endnu væsentlig er indskrænket til den lærde stand, kan nævnes *Ålborg, Colding, Dybvad, Katholm, Lemvig, Resen, Vinding, Vinsløv, Vinstrup* ofl.

Kendingsnavne hos borgere og bønder kendes ganske som forhen (s. 114), men de hører i alm. kun personen, ikke slægten til.

Nye drag eller større forskydninger synes ikke at forekomme; muligvis er dog proveniensangivelsen noget hyppigere end tidligere; af bøndernes tilnavne i de ovf. nævnte Riberhus lens jordebøger 1585 og 1619 er 38 % stednavne, 44 % erhvervsnavne, 18 % af anden karakter.

Husdyrnavne er nu også overleveret, således en del heste- og hundenavne. De er ikke alle lige gennemskuelige. Hestene kan have navn efter lød, herkomst (stutteri?), ejer osv., fx. *Brun Vrne, Brunlund, Brunstaff, en brun . . kallis Blomme, Grønning; Bryske, Hack, Klein Friis, Raun Lycke, Krabbe; Bilefeld, Bredsten, København, Oldenborg; Bald, Barn, Bing, Brae, Brem, Dam, Gammel Rappe, Geller, Hering, Nøllecke, Sack, Sauemand, Tolder,* ofl. — Hundenavne: *Damer, Huddo, Kron, Snelle, Tastenan, Verpom.*

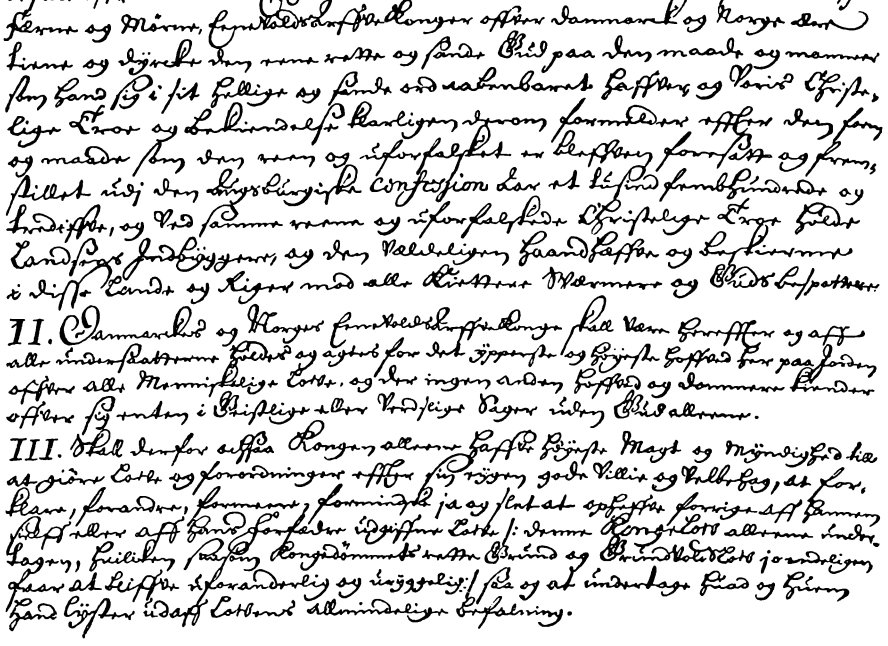

VI B. DEN LÆRDE TID (1600—1700)

53. HISTORISK BAGGRUND

Ved freden i Stettin 1570 (s. 122) var gensidige smæderier landene imellem blevet forbudt, men disse forord var nærmest symptomatiske for det spændte forhold mellem Danmark—Norge på den ene side og Sverige på den anden. Og modsætningen varede ved og styrkedes ved de mange krige mellem de to riger. Efter Torstensonkrigen 1643—45 måtte Danmark til Sverige ved freden i Brömsebro afstå Härjedalen, Jämtland og Gotland samt endvidere Halland på 30 år, og med Karl-Gustav-krigene 1657—58 og 1658—60 gik Skåne, Halland og Blekinge samt Bohus len tabt, medens

Frise: Udsnit af Kongeloven, jf. s. 272.

Bornholm, der også var afstået ved freden i Roskilde 1658, atter i 1660 kom tilbage til riget. For Danmark betød de sidste afståelser en kraftig reduktion af land og folk, idet provinserne østen sundet udgjorde ca. 28 % af det tidligere danske rige og befolkningen formentlig ca. 25 % af det samlede indbyggertal. Tilbage i det egentlige Danmark (fra Øresund til Ejderen) var omkring 1660 antagelig ca. 900,000 indbyggere.

I Sønderjylland fandt endnu en deling sted (1622), og det stærkt øgede modsætningsforhold mellem Gottorperne og kongeriget vedvarede til 1713, da den danske regering efter endnu et baghold fra Gottorps side besatte den gottorpske del og oprettede en enhedsregering for Sønderjylland, og med freden 1720 var således hele Sønderjylland igen knyttet til Danmark. Et landetab her voldtes af den store stormflod 1634 („grosse Mannsdränke"), hvorved øen Nordstrand næsten helt blev skyllet væk, og tusinder af menneskeliv gik tabt.

I samkvemmet med udlandet opdyrkedes ikke nye forbindelser af betydning, og når der alligevel sprogligt i århundredets sidste halvdel spores større afhængighed af fransk sprog og kultur end forhen, beror dette vistnok mindre på det øgede direkte samkvem end på den almindelige (til os delvis gennem tysk formidlede) påvirkning fra det i politik og overklassekultur førende Frankrig. Der havde vel i de merkantilistisk indstillede regeringskredse været udtalt ønske om indvandring fra Frankrig, men her stillede den ortodokse kirke sig hindrende i vejen, og først 1685 fik en lille flok fransk-reformerte indvandrere (huguenotter; formentlig støttet af dronning Charlotte Amalie, der selv var reformert) trosfrihed og andre privilegier i København, hvor en reformert kirke byggedes i 1688, men adskillige af dem drog snart videre til andre lande, og noget folketilskud af betydning fra fransk side blev der ikke tale om. Også enkelte indvandrede jøder fik opholdstilladelse, således hofjuvelererne Israel David og Meyer Goldschmidt, som 1684 fik lov at afholde mosaisk gudstjeneste. Men ellers var indvandrerne som forhen af tysk-hollandsk herkomst, i tal vel ikke særlig mange, men dog i århundredets løb stigende, og som før stilende mod de betydende pladser i samfundet, i embedsmands-, handels- og håndværkerstanden. Navnlig i København og da først og fremmest i hofkredse havde indvandringen virkelig vægt. Nogle exempler vil vise det. Af de ca. 550 personer, som hørte til det snævrere

hofpersonale i Christian IV's tid (1596—1648), var ca. 250 tyske, og under Frederik III og Christian V skred hoffets og officersstandens fortyskning stærkt fremad, så at der ca. 1700 af 546 officerer kun var 136 danske og norske, men 410 tyske medlemmer! I København udgjorde den tyske koloni under Frederik III vistnok henved 10 %, og 1658 var de 7 af 14 lavsoldermænd tyskere eller hollændere. Fra andre kredse kan nævnes: indvandrede adelsslægter (før 1660:) *Buchwald, Gersdorff, Lützow, Pogwisch, Schack,* (efter 1660:) *v. Arenstorff, Brockdorff, Hahn, Knuth, v. Levetzow, v. Plessen, Wedel* ofl.; andre slægter: *Becker, Bülche, Lehn, Lütken, Paulli, Tscherning* ofl., enkelte af disse ophøjedes i adelsstanden: *Gabel, v. Klingenberg,* som organiserede postvæsenet, og *Marselis;* storkøbmanden *Johan Braem,* vinhandleren *Schumacher* (Griffenfelds fader), boghandleren og avisudgiveren *Joachim Moltke,* boghandleren *Cassuben,* kobberstikkeren *Simon de Pas,* matematikeren *Lauremberg* osv. Fra Holland historiografen *Meursius* og malerne *Karel van Mander, Pieter Isaacsz* og *Abraham Wuchters.*

Udfærden gik som før navnlig til Tyskland, Nederlandene (Leyden universitet besøges i tiden 1594—1660 af 242 danske adelsmænd), Frankrig (især universitetet i Orleans, fra og med Ludvig XIV også Paris) og Italien og var navnlig forbeholdt adelen og de lærde. Med den voksende handelsflåde, tilknyttet bl. a. de nyoprettede kompagnier (fx. Det ostindiske kompagni), fik man nu også forbindelse med fjernere lande, og små kolonier erhvervedes (1619 købtes Trankebar i Ostindien; 1671 besattes Skt. Thomas i Vestindien og omtrent samtidig Skt. Jan), men disse forbindelser fik ingen sproglig betydning. Med England havde vi stadig næsten kun diplomatisk forbindelse.

I det danske statsstyre er den store begivenhed omvæltningen 1660 med overgang fra valgkongedømme til arvekongedømme og enevælde. Gennem Arve- og suverænitetsakten af 1661 og senere Kongeloven (1665) blev den nye statsform fastlagt, og i stedet for de tidligere forvaltningsgrene og rigsembeder (s. 131) blev der i efteråret 1660, væsentlig efter svensk forbillede, i administrationen indført et kollegiestyre: finanserne under skatkammerkollegiet (fra 1679 rentekammerkollegiet, alm. kaldet rentekammeret, under ledelse af en præsident og 8 assessorer; herunder også en generalprokurør, der skulde påse, at statens fordringer inddreves), hæren under krigskollegiet, flåden under admiralitetskollegiet, den øverste domsmagt under højesteret (med 13 adelige og 12

borgerlige assessorer) samt endelig et statskollegium på 11 medlemmer, der skulde være rådgivende i udenrigspolitiske og visse indenrigspolitiske sager (fx. sager af mere almen karakter som matriklen, lavene, konsumptionsordningen olgn.). Med de nævnte beskæringer fortsatte i øvrigt kancellierne at fungere som forhen, og her begyndte nu også borgerlige sekretærer at virke. Endelig afsluttedes nyorganisationen — og nu tilrettelagt af Schumacher efter fransk forbillede — ved Christian V's tronbestigelse med oprettelsen 1670 af et gehejmekonsejl (kaldet conseil privé; et fast statsråd, hvortil kongen kaldte bl. a. de øverste embedsmænd) og ved nye instrukser for kollegiernes indretning og funktion. Danske kancelli blev nu også gehejmerådets ekspeditionskontor; efter Griffenfelds fald overgik alle udenlandske ekspeditioner til Tyske kancelli. — I den lokale forvaltning blev endvidere lenene i 1662 omdøbt til amter. Øverste tilsyn med amtet føres af en amtmand (i stiftsbyerne af en stiftsbefalingsmand, fra 1692 stiftamtmand, som bl. a. havde købstæderne under sig), og skattevæsenet m. m. henlagdes under en amtsskriver (senere kaldet amtsforvalter). I byerne udnævntes efter 1660 borgmestre og råd af kongen.

Af andre større og for hele riget gældende nyindretninger kan nævnes følgende. Et postvæsen indrettedes 1624 med enkelte hovedruter; 1653 overgik driften af dette „postværk" til den indvandrede Poul v. Klingenberg, som i høj grad udbyggede og forbedrede det. — En matrikulering af hele landets jord foretoges ikke mindre end tre gange. Da man ved enevældens indførelse skulde forberede en skattepåligning, valgte man en jordværdiskat udredt på grundlag af hartkornet (ɔ: „hårdt korn"), hvorved man forstod de i rug og byg omregnede naturalieydelser, som en gård skulde præstere i landgilde. Forskellige kommissioner udarbejdede da i 1660—61 en matrikel, ɔ: en fortegnelse over afgifter af jordejendomme, den såkaldte kommissionsmatrikel af 1662. Da hartkornsansættelserne heri var for uensartede, udarbejdedes allerede i 1664 en ny, den såkaldte amtsstuematrikel (forestået af amtmænd og amtsskrivere), der var grundlag for skatteudskrivningen til 1688. I dette år forelå en ny matrikel, landmålingsmatriklen, der efter svensk forbillede hviler på en fuldstændig jordrebning, en opmåling af alle jorder og i forbindelse hermed en taksering af jordens bonitet (i Jylland således i 6 klasser: allerbedst, god, middelmådig, skarp, ond og allerværst jord, hvoraf der gik henholdsvis 2, 4, 6, 9, 12 og

16 tønder land til 1 tønde hartkorn, idet en tønde land ligesom i Sverige sattes til 14,000 kvadratalen, det areal som normalt kunde besås med 1 tønde korn). — 1683 indførtes ved en forordning ensartet mål og vægt. Længdemålet havde været den sjællandske alen, nu blev „fundamentet" den rhinlandske fod. De grundlæggende bestemmelser såvel som systemets udformning er Ole Rømers værk, og det geniale i forenklingen består i, at vægtenheden er knyttet til og bestemt ved længdeenheden, idet en kubikfod fersk vand skal veje 62 pund. Dette system (efter fremstilling af justernormaler endelig fæstnet 1698) gjaldt i Danmark til 1907. — De gamle landskabslove (I. 210 ff.), senere suppleret med forskellige rigslove (II. 10 f., 138 f.), afløstes i 1683 af Danske lov, hvori den gældende og nu for hele landet fælles ret kodificeredes (i Sønderjylland vedblev dog Jyske lov at gælde til 1900). Tilsvarende indførtes i Norge Norske lov 1687. — Endelig kan nævnes, at Christian V i 1671 indstiftede en ny, stærkt privilegeret adel (lensadel), hvis medlemmer fik titel af grever og baroner (mere officielt: friherrer), samt anordnede en særlig rangforordning og et ordensvæsen (dannebrogsordenen). — Hvad der ellers af fremskridt og nyudviklinger på speciellere områder har sproglig interesse, vil blive omtalt i tilknytning til ordforrådet.

Adelen omfattede 1599 181 slægter, i 1659 kun 131 (blandt de 70 uddøde slægter var Bryske, Galskyt, Grøn, Hardenberg, Laxmand, Rud, Stygge og Venstermand; blandt de 20 nye var kun én dansk slægt: Vibe). Disse 131 slægter omfattede 1660 ca. 500 familier (ca. 2000 medlemmer), som ejede omtrent halvdelen af Danmarks jord. Efter 1660 var tilgangen (58) ganske vist større end fragangen (35), således at der 1700 fandtes 154 slægter, men samtidig var visse standsforskelle og modsætningsforhold vokset frem. Den nye højadel var stort set tysk (herfra dog undtaget efterkommere af kongernes uægte sønner, der fik grevetitel og navnet Danneskjold: Danneskjold-Laurvig, Danneskjold-Samsøe), og den gamle adel følte sig i stærk modsætning til disse, som det fremgår af Grevens og friherrens komedie (s. 292) og fx. af et lille vers, som Karen Brahe har indført i et håndskrift:

Adelig byer og herkomme stor
kan dem icke meget høre,
som adel vil vere met godsz og jord
og self intet got kand giøre.

Og under disse to grupper fandtes en tredje, ny gruppe, som nok havde fået våbenbreve, men dog ikke opfattedes som egentlig adelig, og som altså dannede et overgangsled til den almindelige befolkning (slægter som Benzon, Brandt; Kingo, Luxdorph, Moth, Resen, Rosenpalm, Rosenørn, Schiønning ofl.). Som enhedsstand og førende kulturbærer i samfundet står den danske adel derfor ved et afgørende vendepunkt i slutningen af århundredet. Med den absolutte enevælde var dens forrettigheder blevet stærkt reducerede, om end den i følge privilegierne 1661 stadig skulde *nyde Rang og Præ for alle andre Stænder*, og da flertallet samtidig var i rivende økonomisk tilbagegang (adeligt jordegods kunde efter 1682 frit erhverves af ikke-adelige), og standen faktisk under enevælden opdeltes i grupper med højst forskellige kår, havde adelen ved århundredets udgang mistet det sammenhold og enhedspræg, der i en oversigt over kulturudviklingen kan berettige til at betragte den som stand.

Heller ikke gejstligheden dannede længere nogen fastere enhed. Toppen var universitetsgejstligheden, som uddannede præsterne. Såvel den som højgejstligheden var bundet i ortodoksien og — med enkelte undtagelser — i latinen. Der var mange skribenter, men meget få af betydning. — De siden reformationen opretholdte kapitel-embeder (kannikedømmer) bortfaldt nu efter 1660 ved bortsalg af krongodset, hvortil embedsjorden hørte. — Mest enhedspræget var den lavere gejstlighed, sognepræsterne, men om noget standssamvirke var der ikke tale. Hver sognepræst var nu, efter at patronatsretten (og dermed også kaldsretten), navnlig efter 1660, var overgået i privat eje, afhængig af kirkens patron. Inden for sognet nød han til gengæld stigende anseelse, og vi ser også allerede nu talrige exempler på en vis, til dels af økonomiske årsager betinget, „dynastisk“ tendens, hvorved embedet søgtes bevaret inden for familien (for søn, datter eller enke). Et grelt typeexempel på familieskabet inden for en sådan series pastorum viser flg. fra He sogn, hvor årstallene angiver præsternes embedstid:

Peder Mortensen 1548—95 ~ [1]Maren Thomas-datter[2] ~ Mikkel Nielsen 1595—1622

Jens Chr. Gødstrup 1622—66 ~ Anne

Niels Jensen 1666—89 ~ [1]Use Pedersdatter[2] ~ [1]Lauge Berentsen Vedel 1689—1739[2] ~ [1]Mette Sørens-datter[2] ~ Otto Ovesen Høyer 1739—59

Skønt teologien stadig var alle videnskabelige discipliners endemål, udskiltes dog nu ved videnskabernes opdyrkning og udspecialisering (astronomi, matematik, lægevidenskab, botanik, filologi, historie, oldkyndighed) en egentlig lærd stand, der vel fik nogen tilgang fra gejstligheden, i mindre grad borgerstanden, men som også viste tilbøjelighed til at lukke af og forbeholde embederne for familien (slægter som Bartholin, Bircherod, Fincke, Thura, Vinding, Worm ofl.).

Af byerne kan kun København notere virkelig fremgang. Byen, som ca. 1600 havde omkring 20,000 indbyggere, var i 1650erne vokset til ca. 30,000 og ved århundredets slutning til ca. 70,000. Nye kvarterer toges ind til bebyggelse (under Christian IV Christianshavn og Nyboder; senere Frederiksholmkvarteret), og mange nye og store bygninger rejstes, især under Christian IV og Christian V. Byen fik udstrakte privilegier efter 1659 og blev fra nu af mere og mere dominerende som hovedstaden, hvor alt administrativt, økonomisk og kulturelt liv centraliseredes. Landets øvrige byer nærmest stagnerede, enkelte var endda gået tilbage. Efter tabet af de skånske provinser var Flensborg den største by (ca. 6000), derefter kom Ålborg og Helsingør (ca. 4000), Odense og Århus (ca. 3500). Af nye byanlæg under Christian IV kan nævnes Kristianopel (1600) i Blekinge og Kristianstad (1614) i Skåne samt flere i Norge (Kristiania, Kongsberg, Kristianssand, Rørås). Ved Ejderen anlagde hertug Frederik III Frederiksstad, hvor bl. a. en del hollændere slog sig ned. I købstædernes række blev optaget Frederiksodde (efter 1664: Fredericia), Frederikssund og Sorø. — Som helhed var borgerstanden, trods krige, pest og andre ulykker, en stand i stærk fremgang. Gennem de bekræftede privilegier for borgerne var byernes håndværk og handel vel beskyttet, og gennem den voksende udenrigshandel (kompagnierne, handelshuse, flådens forøgelse) og de merkantilistiske forsøg på at opelske indenlandske „manufakturer" (fx. oliemøller, silkevæverier, sukkerraffinaderier, tobaksspinderier, klædefabrikker, farverier m. m.) — industrigrene, som dog for største delen mislykkedes — skabtes i borgerstanden et røre og en fremdrift som i ingen anden stand. Det var også herfra, den voksende embedsstand og til dels også den lærde stand rekruteredes.

For bønderne betød tiden fortsat tilbagegang, og i visse egne, hvor krige eller pest havde hærget, lå adskillige ejendomme øde hen. De 6 % selvejende bønder omkring 1650 (s. 133) reduceredes

yderligere. 1688 var af 58,000 gårde og 13,000 huse kun de 1029 gårde og 509 huse i selveje, d. v. s. 2,2 %. Og skønt det var blevet forbudt i en forordning 1682 (og gentaget i Danske lov), blev i hundredvis af bøndergårde nedlagt (i tiden 1660—1730 mere end 600), hvorved hele landsbyer kunde forsvinde. Herved opstod ud over de ældre adelige hovedgårde talrige andre storgodser, som ejedes af borgerlige besiddere (borgere, storkøbmænd, embedsmænd, tidligere ridefogder o. s. v.), de såkaldte proprietærer. Bondestanden havde således måttet præstere det økonomiske grundlag for endnu en nydende overklasse, og en overklasse som ikke var den mindst uforstående over for dens kår. Og selv om bønderne stadig bevarede et vist selvstyre inden for landsbyen (fastlagt i vider og vedtægter) og i det mindste havde mulighed for deltagelse i den retlige udøvelse, så nærmede standens flertal sig socialt, økonomisk og humant inden for samfundet det absolutte lavpunkt. En undtagelse danner dog de nordligste og mellemste egne i Sønderjylland, hvor hoveriet afløstes i århundredets første tredjedel. Dette førte her igen i en vis udstrækning til udskiftning og ophævelse af det gamle dyrkningsfællesskab.

54. KILDERNE

A. RETSLIGE KILDER

Af de mange love før enevælden kan nævnes den Lille reces 1615 samt den Store reces 1643, den sidste et meget stort lovarbejde, der i sig optog „de fornemste aff vore breffue oc mandater", d. v. s. de siden 1596 udstedte love og bestemmelser, for så vidt de angik hele landet i almindelighed (i lovens 3. bog er samlet de speciellere bestemmelser for Norge). Lovkomplekset skyldes i det væsentlige Christen Thomesen Sehested, der 1640 var blevet kongens kansler, og fra hvem der er bevaret et egenhændigt udkast til loven. Begge recesser foreligger i samtidige tryk. — Processen vedrørende forfølgelse til lås eller indførsel (jf. s. 15) blev lovfæstet i Rigens ret og dele 1621.

Efter at enevælden var blevet forberedt gennem Suverænitetsakten af 1661, der gav kongen arveret til Danmark og Norge og tillige tillagde ham fuld suverænitet, blev den nye statsform fastslået i den af Schumacher udfærdigede Kongelov 1665 (se frise s. 264). Heri redegøres for enevoldsmagtens indhold, arvefølgen m. m. Kongeloven blev foreløbig hemmeligholdt, og først 1709 blev den

Frise: Ole Borch på botanisk ekskursion med de studerende (Holger Jacobæus' rejsebog (NkS 375, 4°, udg. ved Maar, 1910, s. 68; jf. s. 277).

trykt i sin helhed, men den foreligger dels i et latinsk udkast (Lex regia), dels i to originaleksemplarer, alle med Schumachers hånd. Den danske text er fri af latinen, og selv om sproget er et udpræget skriftsprog (fx. ofte med endestilling af verbet i bisætninger, jf. s. 60), er det dog hverken særlig juridisk eller kancelliagtigt. Enkelte udtryk kan endog synes at hidrøre fra eller dække over jævne talesprogsvendinger (som fx. *og i almindelighed, korteligen at sige, . . ; . . indtill radden omsider kommer till dennem; en høyestnødvendig artickel*).

Hovedværket inden for lovgivningen er Christian V's Danske lov af 1683. Dens lange forhistorie ligger fuldt oplyst. Fra Christian III's tid havde tanken om en sammenfattende og fælles rigslov flere gange været fremme (jf. s. 138), og navnlig måtte de uensartede procesformer opfordre til en gennemgribende reform for at tilvejebringe en virkelig retsenhed. Forarbejderne, der begyndte 1661, tog da også først og fremmest sigte på at udforme en proceslov, men ændredes efter nogle års forløb til at omfatte en fuldstændig lovbog i tidens sprog: *saa at hvis, som udi Loven kand findes vanskeligt at forstaa, med tydelige og nu brugelige danske Ord vorder forklaret.* Efter at forskellige kommissionsarbejder var forblevet resultatløse, fik professor Rasmus Vinding 1669 overdraget at udarbejde et forslag („første projekt"), det egentlige grundlag for DL, og efter yderligere mange års behandling i flere revisionskommissioner blev loven approberet og trykt, med udstedelsesdatoen 15. april, kongens fødselsdag. Trykket kan betragtes som en originaludstedelse, medens tre samtidige håndskrifter ikke har noget officielt præg. Lovens kilder er først og fremmest landskabslovene, især Jyske lov, dernæst de senere større love, som Kirkeordinansen, Den koldingske reces, Søretten m. m. (s. 139), Store reces 1643 m. v. Af fremmede kilder kan nævnes den svenske søret af 1667, som er stærkt udnyttet i 4. bog om søretten. Loven er ikke en altomfattende lovbog (således blev store dele af næringsretten, *alt hvis Politien egentlig vedkommer,* udeladt), men har dog kodificeret og systematisk ordnet det væsentlige af den ældre, da gældende ret og tillige indføjet en del nye bestemmelser. De ældre lovtexter kan være næsten ordret optaget i loven (og således blev en del ældre retslige termini videreført) eller mer eller mindre bearbejdet, men overalt har en behændig og normaliserende redaktion forstået at give texten et virkeligt enhedspræg, og navnlig må i så henseende fremhæves den anvendte, enkle ret-

skrivning, der var langt forud for sin tid (§ 56 C). Æren for dette sproglige arbejde må vel i hovedsagen tilskrives Rasmus Vinding, om end hans egen ortografi (fx. i det egenhændige såkaldte „sidste projekt" fra 1675) på enkelte punkter endnu ikke er helt så frigjort fra den ældre retskrivning som Danske lovs. — 1687 udstedtes for Norge Norske lov.

Af landsbyvedtægter er der overleveret adskillige (jf. s. 139), fx. Skt. Sørens gildeskrå, Rønninge, Åsum hrd., 1601, Randers bys vilkår og artikler, 1609, Kvarmløse byskrå, Merløse hrd., 1624, Varde vide og vedtægt, 1631, Radsted sognevilkår, Musse hrd., 1635, Husby og Trustrup grandebrev, V.-Han hrd., 1698, ofl.

Ved forordningen om næringsfrihed 1613 truedes lavene med opløsning, men i en ny forordning 1621 tillodes det igen de enkelte lav at organisere sig omtrent som før, hvorfor der atter blev udformet talrige lavsskråer. Nogen samlet udgave af disse foreligger dog ikke, og mange er endnu utrykt.

B. BREVE OG AKTSTYKKER

Af det omfattende og kun i ringe udstrækning trykte arkivstof skal kun enkelte mere betydende grupper omtales.

Kancelliets kopibøger (s. 140) fortsættes, og udtog heraf foreligger i Kancelliets Brevbøger (under fortsat udgivelse). Først 1626 begynder man også at samle de indgåede skrivelser i særlige pakker, de såkaldte Indlæg. Om centraladministrationens arkivalier efter 1660 må der i øvrigt henvises til „Vejledende Arkivregistraturer" I.

Særlig omtale fortjener matriklerne (s. 267). De to ældste matrikler giver os en næsten fuldstændig topografi over Danmark med gode økonomisk-statistiske oplysninger, om ejerne og brugerne (et stort navnestof), om landsbyernes gårde og huse, deres størrelse, landgilde (ydelsernes art), osv. Endnu værdifuldere er landmålingsmatriklen af 1688, der er så godt som fuldstændig overleveret i 1850 protokoller (dog blev hverken Bornholm eller de ikke-kongerigske dele i Sønderjylland opmålt). Dette store værk består af flere rækker. Den mest omfattende er selve opmålingsprotokollerne, de såkaldte Markbøger, hvori hver vang, hver ås og hver ager er anført med angivelse af navn og mål og bruger. Derudover findes skov-, eng- og græsningsprotokoller omfattende opmåling af fælles-

jorderne. Omregningen til hartkornsansættelsen findes i de herredsvis anlagte Modelbøger, og endelig giver Matrikelsprotokollerne en amtsvis ordnet fortegnelse over gårdene med angivelse af ejer og bruger, hartkorn osv. Denne matrikel giver da ud over de oplysninger, som også findes i de ældre matrikler, et uhyre rigt marknavnestof, som sprogligt ikke kan vurderes højt nok. Hverken før eller senere har vi i dansk topografisk materiale mage til storværk, og vi kan derfor godt samstemme i den barok-lovprisning, hvormed hovedmanden i opmålingen, den senere professor i matematik Jørgen Dinesen Oxendorph, hylder den enevældige monark Christian V i anledning af arbejdets gennemførelse, og hvori det bl. a. hedder:

„*En fuldkommen Landmaaling, huor Retfærdigheds Øye med Skifflende Kiæde og Skiærende Winckel, uden minste at gifue, og Ringeste at tage, Har Maalt, affsnorit, Siunet, afsigtet Cereris frugthafue* (ɔ: vangene), *Orphei Urlebed* (ɔ: engene), *Dianæ Lyst-gange* (ɔ: skovene), *Neptuni forgaarde* (ɔ: forstrandene), *Wangene, Engene, Skoufuene, Forstrande, For huer Gaard og huer Bye, huer Sogn og huer Herrit, huer Insul og huer Land Offuer gandske Dannemarckis Riige, Og haffuer anteignet huer agers alen-maal, huer falds Materie, huer Wangs brug og huile, og alting indskreffuet I tidens og æwigheds Protocol, for Barnet i Wuggen og dets effter-kommer En Skreffuen Erindring, En Güldene Rulle, Og aldrig forglemmelig Memoriall*“.

Som et sidestykke til landmålingen kan nævnes den opmåling af de danske farvande, som nu endelig blev gennemført. Man havde tidligere måttet nøjes med hollandske søkort og sejladsangivelser (jf. s. 147), ofte ret mangelfulde, og efter at der var gjort flere forgæves forsøg på at få fremstillet pålidelige søkort, blev det nu overdraget søkortdirektør Jens Sørensen at opmåle og kortlægge farvandene. Ved rejser i årene 1690—1703 tilvejebragte da „den danske hydrografis fader“ den første danske almindelige farvandsbeskrivelse med et overordentlig stort antal maritime stednavne (farvande, grunde osv.), men de talrige kortarbejder turde regeringen nu af militære grunde ikke offentliggøre! Først i nyeste tid er Jens Sørensens opmålinger og en del af hans kort blevet trykt.

Det skriftlige nedslag fra tingene og den lokale administration er nu så overvældende, at det ikke kan specificeres her. Dog skal for personnavnestoffets vedkommende nævnes den vigtigste kilde, de nu (1645 og 1646) påbudte kirkebøger, med lister over fødte (døbte), ægteviede og døde (begravede). I Sønderjylland er kirkebøgerne ældre (s. 141), og også enkelte andre steder var man begyndt at føre lister, den ældste bevarede er fra Nordby på Fanø og

begynder 1611, men først efter det kongelige påbud fik hvert sogn sin kirkebog. Rækkerne er dog for den ældste tid mangelfuldt overleverede.

Endelig skal nævnes de rækker af præsteindberetninger, som vel gennem bisperne indsendtes til kancelliet, men som dog var bestemt til brug ved enkeltmands studier. For at få stof til en antikvarisk-topografisk beskrivelse af landet udvirkede Ole Worm, at der i 1622 udsendtes befaling til bisperne om at optegne alle antikviteter, der fandtes i stiftet. Denne befaling lod bisperne gå videre til præsterne, og fra de følgende år foreligger endnu bevaret en lang række indberetninger, der indeholder et meget værdifuldt kulturhistorisk stof (stednavne, lokal tradition, topografi, de første sognekort, osv.). Lignende indberetninger skaffede Peder Hansen Resen sig (1666 og senere 1681 og 1686), da han arbejdede på det store topografiske (på latin skrevne) værk Atlas Danicus, som aldrig blev trykt, men af disse er kun ganske få bevaret til vor tid.

Af breve er kun lidet offentliggjort. De lærde brevvekslede på latin. Af danske breve foreligger udgivet Christian IV's egenhændige breve.

C. HISTORISK-BIOGRAFISK LITTERATUR

Historiografernes officielle historieskrivning foregik på latin. Kun for Lyschander var den folkelige vej den naturlige:

Det er hvert Rige en Ære stor
Ret sætte sit Sprog paa Bane.

og uden for det officielle hverv, som ikke for ham førte til noget resultat, anvendte han derfor også modersmålet såvel i prosaiske arbejder: De danske Kongers slectebog 1622 og den senere under Peder Hansen Resens navn 1680 udgivne Frederik den andens krønike, som i rimkrønikerne: Den grønlandske chronica 1608 og den først i nutiden udgivne Billeslægtens rimkrønike. En undersøgelse vil vistnok kunne godtgøre, at Lyschander sprogligt, som forøvrigt på andre måder, er stærkt påvirket af Vedel. Fremstillingen er livlig, og sproget flyder let for ham, men det skorter på stilistisk sans og smag. Der forekommer talrige forældede og arkaiserende ord og udtryk (fx. *bange kår, fjælster,* skjul, *under fæfod, gå på grunde, gå i hånde,* forløbe på en vis måde, *leding, løn,*

snække, osv.), som han kan have hentet enten direkte fra Vedel eller fra lignende kilder som Vedel, idet han i det mindste en årrække rådede over det store materiale, som fulgte med historiografembedet.

Ved århundredskiftet havde den norske præst Peder Clausen Friis på Axel Gyldenstjernes tilskyndelse oversat Snorres Heimskringla, og dette arbejde, en hovedkilde for den følgende tids omtale af Norges ældre historie, blev nu udgivet af Worm 1633.

Ligprædikener, slægtebøger og rejsedagbøger fortsatte (s. 145 f.). Fra periodens slutning kan nævnes Holger Jacobæus' rejsebog, beskrivende tre udenlandsrejser og en Jyllandsrejse.

Af memoirer er overleveret flere også for sprogstudiet interessante værker, næsten alle fra samfundets øverste lag. Mest kendt er århundredets betydeligste prosaværk, Leonora Christinas magtfulde skildring af sit 22årige ophold i Blåtårn, efter fortalens egne ord kaldet Jammers minde.

Jammersmindet er ikke skrevet i et stræk. Første del af håndskriftet er en renskrift, skrevet i fængslet i 1674 og bygget på ældre notater. I fortalen angiver Leonora Christina, at hun vil skrive sit jammersminde indtil 11. juni 1674, men denne plan er enten ikke blevet gennemført, eller også er dette afsnits slutning senere blevet tilintetgjort. Anden del af hs., med mange rettelser og tilføjelser i marginen, er snarest skrevet i tiden omkring hendes løsladelse 1685 og hviler tydeligt mere på hukommelsen og tilfældige notater olgn. Og endelig er håndskriftets tredje del nærmest at betragte som en kladde, sikkert først skrevet efter løsladelsen, enten i Husum eller Maribo. Såvel papir som retskrivningsforskelligheder og den varierende skrift viser den stødvise tilblivelse. — Beretningen var bestemt for hendes børn, og efter hendes død opbevaredes den hos den yngste søn, Leo Ulfeldt, og hans efterkommere i Østrig, indtil den i 1868 blev udlånt til udgivelse i Danmark, hvor man hidtil havde været uvidende om værkets eksistens. I 1920 blev håndskriftet erhvervet af Frederiksborg Museum.

Foruden at vise os Leonora Christinas personlige litterære kunnen er Jammersmindet i særdeleshed interessant derved, at det giver fyldige exempler på talesproget i høje og lave kredse (s. 313 f.). Man kan vel ikke med fuldstændig sikkerhed sige, at Leonora overalt gengiver udtalelserne ganske, som de er blevet sagt, men vi ved — bl. a. fra Malmøforhørene 1659, som hun kunde referere i det væsentlige korrekt — at hun havde en god hukommelse for replikker, og de fleste af disse i Jammersmindet kan også nok betragtes som næsten stenografisk rigtige.

Omkring 1690 har landsdommer på Fyn Johan Monrad forlystet sig med at nedskrive sin selvbiografi, trods den stærkt under-

stregede selvglæde et indtagende dokument i en sprogligt lidet reflekteret, men frisk stil med mange (især romanske) fremmedord.

Efter indretningen af et postvæsen begyndte der nu også efter fremmede (tysk-hollandske) forbilleder at udkomme aviser. De ældre, tilfældigt udkommende flyveblade (med betegnelser som Tidende, Relation) erstattes af regelmæssigt udkommende nyhedsblade. De tidligst trykte aviser i Danmark er imidlertid tyske. Men fra 1666 til 1677 udsendte Anders Bording en versificeret dansk månedsavis: Den danske Mercurius, hvor inden- og udenlandske nyheder serveredes med en let og humørfyldt pen, og fra 1672 udkommer regelmæssigt på prosa danske aviser (bl. a. Extraordinaire maanedlige Relationer).

D. FAGLIG (OPLYSENDE) LITTERATUR

Skønt det religiøse synspunkt dominerede på alle tænkningens områder, og den vedtægtsbundne ortodoxi herskede århundredet igennem, begynder dog det videnskabelige fagstudium så småt at udformes. Men endnu var videnskaben ikke mere differentieret, end at videnskabsmanden kunde være og sædvanligvis var polyhistor, og videnskabens verden var ikke større, end at de interregionale forbindelser kunde opretholdes gennem fællessproget latin. Iagttagelser og forsøg, hele den empiriske forskning, der måtte tiltale nøgterne hjerner, vinder frem i naturvidenskaberne, og det er ikke ringe tilskud, der fra dansk side ydes videnskaben. Internationalt kendte forskere var mænd som Tycho Brahe († 1601; astronomiske iagttagelser), Ole Worm († 1654; grundlægger den nordiske oldforskning), Niels Steensen (Steno; † 1686; opdager udførselsgangen fra ørespytkirtelen, grundlægger væsentlige sider af geologien m. m.), Thomas Bartholin († 1680; påviser bl. a. lymfekarsystemet), Oluf Borch († 1690; bl. a. kemiske iagttagelser) og Ole Rømer († 1710; opdager lysets hastighed, konstruerer astronomiske instrumenter), men deres sprog var latinen, hvorfor nationalsproget på disse områder ikke fulgte med eller blev udviklet i samme grad som faget selv. Der skulde gå endnu det meste af et århundrede, før den dansksproglige nomenklatur på disse områder blev udbygget og fæstnet.

Kun ved studiet af selve modersmålet, og hvor faget havde et direkte praktisk eller folkeligt mål, måtte latinen vige.

Den folkelige lægebogslitteratur fortsættes bl. a. af Niels Mikkelsen Aalborg: Medicin eller Læge-Bog, 1633.

1600 anlagdes i København en botanisk have, specielt betegnet som en „medicinsk" have (Hortus medicus). Hermed var klosterhavernes tid endelig forbi (I. 299) og botanikken startet som videnskab ved siden af medicinen (lægekunsten). Thi vel var studiet til en begyndelse først og fremmest rettet mod de officinelle planter („simplicia", ɔ: lægeplanter), men inden århundredets udgang kendte man over halvdelen af Danmarks planter. Man gjorde ekskursioner (Simon Paulli, Ole Borch, se frise s. 272) og glædede sig over nye fund, men endnu var — hvad også Ole Worm beklagede sig over — nomenklaturen mangelfuld, kun få planter havde danske navne, og arterne havde forskellige navne i de forskellige egne. Det første større værk er tyskeren Simon Paullis „Flora Danica" 1648. Da Paulli ikke kunde dansk, skrev han først texten på latin og lod den derpå oversætte. I flere henseender minder den om de gamle urtebøger, og texten er lidet original. Af de omtalte godt 400 plantearter er kun ca. 250 danske, og nogen egentlig botanisk terminologi var endnu ikke udformet. Det er sprogets almindelige ord, der anvendes: *hoved, kost,* blomsterstand, *kleber,* knebel, om støvdrager, *hammer,* støvknap, olgn. Helt løsrives faget først fra lægevidenskaben med Peder Kyllings arbejder, af hvilke Viridarium Danicum (ɔ: det danske væksthus) 1688 indeholder en liste over 1103 planter med deres latinske, danske og tyske navne, men der skulde også her gå endnu et hundredår, før systematikken og den dermed følgende sproglige udbygning for alvor blev taget op.

Geografien dyrkedes ret flittigt. Hans Nansens „Compendium Cosmographicum" 1633 er vor første fysiske og politiske geografi, skrevet i et sprog, der er jævnt og troskyldigt som indholdet (solen løber stadig rundt om jorden, ilden er af hed og tør natur, „tordenstenene" er faldet ned fra himlen, osv.), og uden større forbrug af fremmedord ud over de latinsk-faglige. — En mere omfattende og almindelig jordbeskrivelse blev udgivet af den vidtberejste godsforvalter på Grubbesholm og Nørholm i Ribe stift Henrik Ovesen Pflug: Den danske Pillegrim, 1707. — Righoldige økonomisk-statistiske oplysninger (mønt, mål, vægt, takster, priser m. m.) findes i Arent Berntsen „Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed" 1656. — Fra kartografen Johannes Mejer foreligger overleveret ca. 300 kort over større og mindre dele af landet; udgivne

blev kun kortene over Slesvig og Holsten i Danckwerths „Neue Landesbeschreibung der zwei Herzogthümer Schleswig und Holstein“ 1652.

Inden for zoologien studeredes kun rariteter. Dog foreligger fra Peder Syvs hånd et udkast til en dansk fauna: „Dyvr her i Norden“, fra ca. 1700, hvori der gives en fyldig og sproglig interessant liste over dyrenavne, især danske, med vedføjede zoologiske oplysninger.

Af regnebøger udkom et par sprogligt særprægede bøger, der vel ikke tilførte normen et større antal nydannelser, men som dog vidner om forsøg på sprogets opdyrkning også på dette felt. Den ene er Christopher Dybvads „Decarithmia, ded er Thinde-Regnskab“, trykt i Leiden 1602, hvori han efter et hollandsk forbillede ved at demonstrere decimalregning, *thinde-regnskab,* søger at indføre adskillige nye matematiske kunstord (flere af dem er oversættelser fra hollandsk; jf. § 58). — Den anden skyldes en Jørgen Mohr, som i 1672 i Amsterdam udsendte såvel på hollandsk som på dansk en vejledning, „Euclides Danicus“, hvis danske udgaves fagudtryk væsentlig er oversættelser fra hollandsk, men dog også rummer enkelte hjemlige nydannelser.

Vigtigst for studiet af sprognormen er samtidens egne sprogvidenskabelige arbejder. De fra forrige periode velkendte skolebøger (s. 148) fortsættes nu med tvesproglige ordbogsarbejder af Herlufholms skoles forstander, Povl Jensen Colding, dels en latinsk-dansk ordbog: Etymologicum Latinum, 1622, dels vor første dansk-latinske ordbog: Dictionarium Herlovianum, 1626, med et særdeles righoldigt ordforråd og et omfattende fraseologisk stof. Senere udkom latinsk-danske skoleordbøger (med vedføjet dansk register) af Stephanius, professor ved Sorø Akademi (1634 og 1638 med mange senere udgaver). Særlig interessant er rektor ved Århus katedralskole Hans Rhodes fordanskning af Comenius' Orbis sensualium pictus: „Dend gandske Verden fuld af de Ting, som kand sees og sandses afmaled“ (1672), der er formet som en latinsk læsebog med dansk og tysk oversættelse samt glossarer, og som giver en systematisk ordnet og illustreret gennemgang af et meget stort ordforråd. Bogen har en særpræget retskrivning og giver tillige mange oplysninger om et jyskpræget (alsisk?) talesprog. — Nyt for århundredet er det, at modersmålet selv bliver emne for et studium, men denne interesse, der gav sig udslag i almene ord-

bogsarbejder, faglige glossarer, grammatikker, afhandlinger om retskrivningen og andre sproglige discipliner, må nok i det væsentlige tilskrives en almindelig europæisk åndsstrømning (s. 308), der betragtede sproget som det ypperste udtryk for den nationale ånd, og som derfor også måtte søge at fremme nationalsprogets opdyrkning.

Af de mange ordbogsarbejder, der tog sigte på fuldstændig registrering af ordforrådet, nåede ingen at blive udgivet, og kun et par, til gengæld meget store arbejder, blev fuldført i manuskript. Forarbejder til dansk-latinske ordbøger foreligger fra præsterne Lavrids Kok og Peder Syv, men deres samlinger overgik til afbenyttelse for henholdsvis Matthias Moth og Frederik Rostgaard, der begge nåede at færdigredigere og renskrive deres ordbøger. Af disse er Moths ordbog, påbegyndt 1680, så langt den betydeligste. Rostgaards arbejde er, skønt det fylder 20 foliobind (renskriften fra ca. 1720—30), ikke stort andet end et dansk-latinsk vokabular, medens Moths arbejde, bevaret dels i en førsteredaktion (med kladder), dels i en sidste renskrift (afsluttet 1708—09), der omfatter såvel en verbal- som en realordbog (konversationsleksikon), ialt ca. 60 bind, er et enestående sprogmonument, som alle senere ordbogsarbejder står i gæld til og i høj grad har vidst at skatte for dets alsidighed og fylde.

Det ligger ikke helt klart, hvem der først begyndte på de danske ordbogsarbejder, eller hvorfra impulsen kom. Da Peder Syv som rektor i Næstved 1663 udsendte „Betænkninger om det cimbriske Sprog", nævner han blandt midlerne til sprogets opdyrkelse (med jævnlig henvisning til Tyskland) også et dansk „leksikon", men hvornår han er begyndt at samle dertil, er uvist. At dømme efter et digt til Moth (trykt i Prøven 1692, se ndf.) er det denne, der har tilskyndet Syv til ordbogsarbejdet, men om denne opfordring er fra tiden før eller efter 1680, er ikke klart. I 1683 nævner Syv i sin ansøgning om et embede som „Philologus regius lingvæ danicæ" som en af sine hovedopgaver netop et „Lexicon Danicum". Til dette værk lånte han også en del af det ordbogsmateriale, som hans gode ven og skolekammerat, præsten Lavrids Kok havde samlet, nemlig en redaktion af de fire første bogstaver. Men Syv synes ikke at have haft større energi til ordbogsarbejde. I 1692 udsender han „Prøve paa en dansk og latinsk Ordbog", omfattende bogstav A, med opfordring til at tilstille ham stof. Men herved blev det, og med udgaven af folkeviserne 1695 slutter hans udgivervirksomhed. Det ses dog, at han har sendt Moth et enkelt bidrag (bogstav G), som Moth kun giver karakteren mediocriter (ɔ: middelmådig), og skønt det nok var meningen, at Moth skulde have haft alle hans efterladte ordbogsarbejder, blev disse samlinger efter Syvs død 1702 købt af Rostgaard. Bevaret er bl. a. et udkast i kvart til et „Lexicon Danico-Latinum Etymologicum" (Rostgaard

221, 4°), forarbejder til den leksikonsform, som Prøven 1692 viser, og omfattende bogstaverne A—F, H; endvidere et ældre udkast i oktav (Rostgaard 50ab, 8°), omfattende hele alfabetet (den sidste del heraf, TVUY, er dateret 1698). Af disse ordsamlinger kan det ældre siges stadig at have interesse, for så vidt som det langtfra er blevet udnyttet af senere ordbogsforfattere.

Hvornår Lavrids Kok i Revsnæs begyndte sine ordbogsarbejder, er også uvist. Det ses, at han har benyttet kilder fra 1670erne, men derimod har han hverken benyttet Syvs ordsprogsudgave (1682 og 88) eller Resens udgave af et islandsk leksikon fra 1683, hvad man kunde have ventet, om udarbejdelsen havde fundet sted efter disses fremkomst. Selv fik han intet trykt, men han udlånte villigt materiale til Syv (jf. ovf.) og blev en flittig bidragyder til Moth, som noterer ham for bidrag til alle bogstaver undtagen N. Hans efterladte arbejder kom vistnok alle til Moth, i hvis samlinger endnu er bevaret to foliobind, det ene, egenhændige, omfattende bogstaverne E—H (GkS 773 fol. III), det andet, en afskrift, bogstaverne A—D (GkS 777 fol. c). Ordbogen er meget righoldig; der er medtaget talrige norske og oldnordiske ord, ligeså en del (neder)tyske og franske ord. Han har stor interesse for naturhistorien, og også fra dagligtale (bl. a. sjællandske dialekter), håndværk, landbrug og fiskeri findes en del stof. Overalt gives latinsk oversættelse.

Den nyadlede kancellisekretær Matthias Moth lagde i 1680 grunden til et stort værk: „*Udkast til en dansk Glosebog . . . begynt i Jesu Nafn at samles paa den 16. Mart. 1680*". Han kan fra studieophold i Paris have fået kendskab til forarbejderne til det franske akademis store ordbog, men ud over den anførte notits og hans tilskyndelse til Syv (jf. ovf.) ved vi i øvrigt intet om Moths arbejde med ordbogen før 1697, og det er vel sandsynligt, at hans omfattende embedsvirksomhed heller ikke forud har levnet ham megen fritid. Større samlinger kan han næppe have haft. Rostgaard var således i 1693—94 uvidende om, at et sådant foretagende var i gang. Men i 1697 fornyede han Worms og Resens indsamlingsteknik (s. 276), hvad han så meget lettere kunde gøre, som han nu var gehejmeråd og oversekretær i kancelliet. Med løfte om befordring for gode medarbejdere udsendte han gennem bisperne en opfordring til *præster paa landet, skolers betiente eller andre vor Danske spraags elskere* om at indsamle og til ham indsende materiale til *et dansk Lexicon*. Han ønsker alt meddelt, ikke blot de enkelte gloser med deres afledninger og sammensætninger, *derivata oc composita*, både *de brugelige* (ɔ: i skriftsproget anvendte) *oc de, som icke bruges uden af gemeene folk*, men også de *phrases oc loqvendi formulas, som deraf flyde*. Specielt nævnes *de nafne, som skibsfolk, handverksfolk, bønder etc. bruge til deres reedskab* samt navne på fugle, fiske, blomster osv. Og medens arbejdet i alm. foreslås fordelt med 2—3 bogstaver til hver indsamler, beder han om, at alle medarbejdere på landet indsamler dialektord, *ubrugelige bønder-ord*, til hele alfabetet. — Ud over landet sad da nu, i 1697 og de følgende år, en række indsamlere, de fleste præster, hvoraf enkelte var sprogligt interesserede i forvejen. Vi kender navnene på henved 30 medarbejdere, deriblandt Gerner, Kingo, Kok, Hans Olufsen Nysted, Syv og Terpager, og heldigvis bevarede Moth sin høje stilling endnu et par år (til Christian V's død), så han

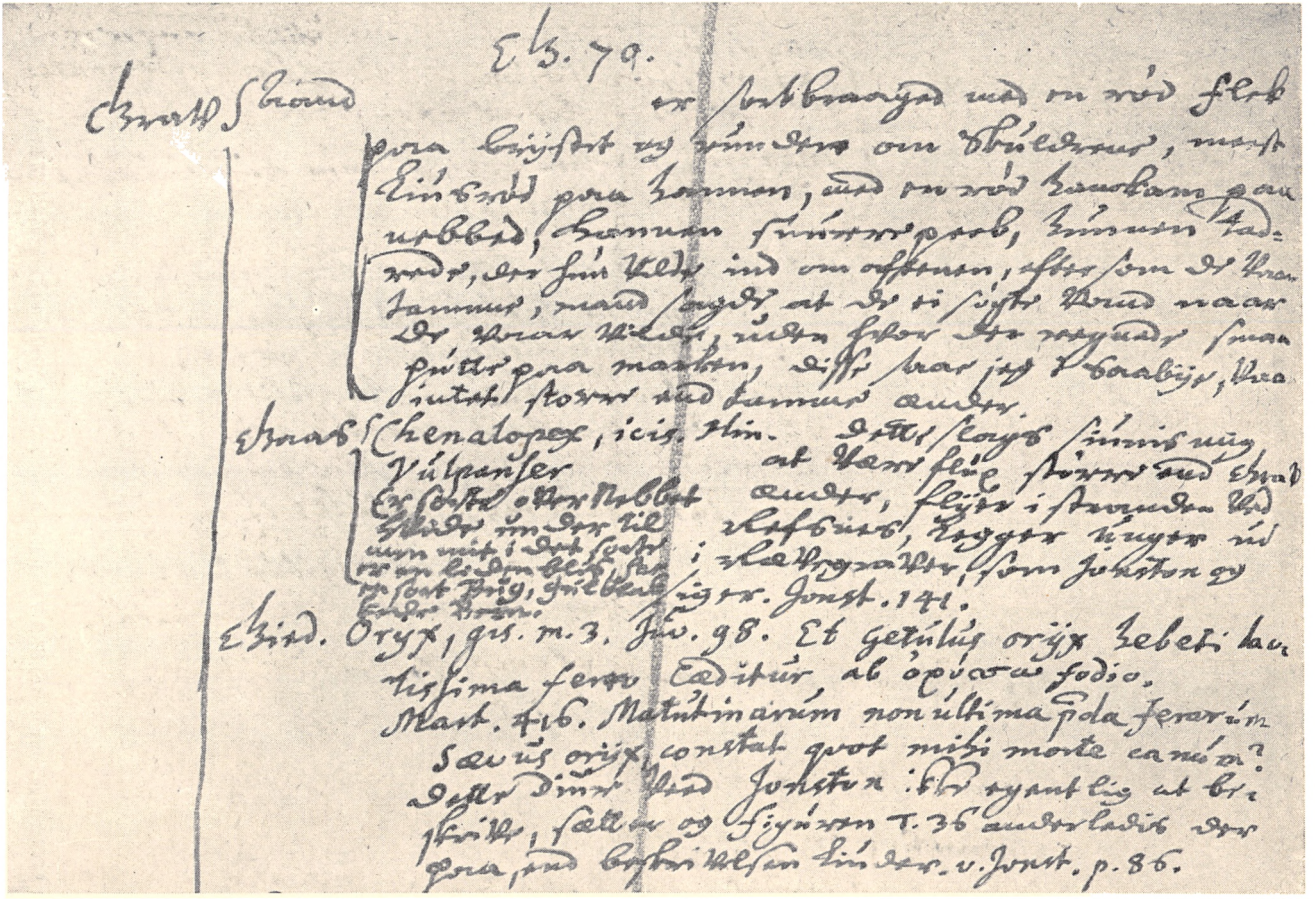

Udsnit af Laurids Koks ordbog, GkS 773 fol. vol. III. Jf. s. 282.

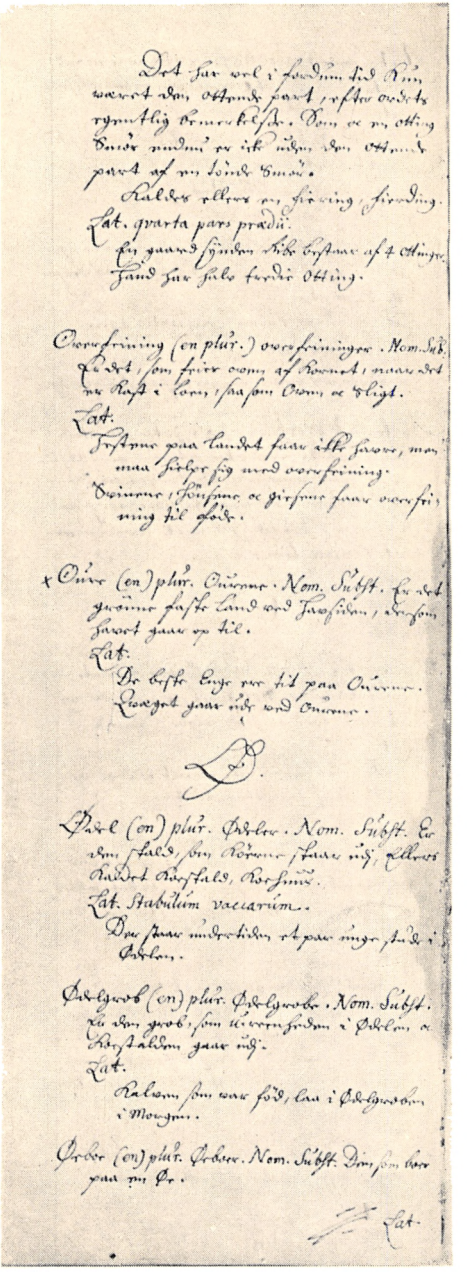

Af Terpagers ordliste, GkS 773 fol.
Jf. s. 284.

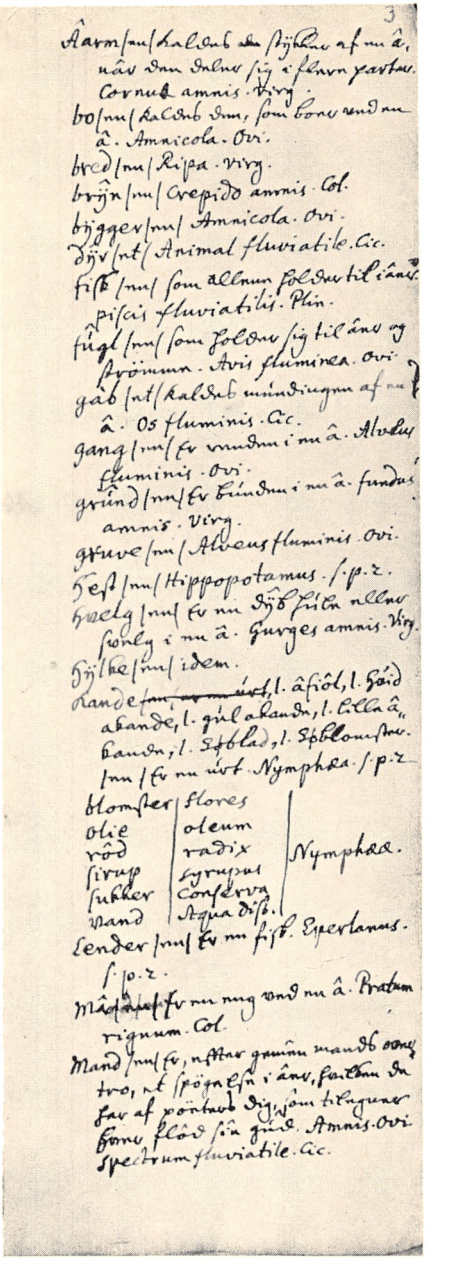

Af Moths ordbog, GkS 774 fol., vol. III.
Jf. s. 282 f.

fik bjærget det meste af medarbejdernes indsamlede materiale, som han i en liste over bidragene har givet karakter. Også i Norge foregik en tilsvarende, men dog mindre givende indsamling. — Efter sin afskedigelse som oversekretær 1699 begyndte Moth så — if. hans egne oplysninger den 4. januar 1700 — sin anden redaktion. Det blev ikke den sidste. Dels fik han vel stadig en del nyt stof tilsendt, og dels erfarede han sikkert, hvad enhver ordbogsredaktør vil sande, at ordbogsredaktion er et arbejde uden ende, altid ufuldkomment. Han var derfor til sin død 1719 sysselsat med omarbejdelser, af bogstavet A forefindes således ikke mindre end fire forskellige redaktioner, og af hele det imponerende arbejde er til vor tid bevaret ikke mindre end godt 60 foliobind. Vigtigst er her den sidste redaktion, påbegyndt 15. dec. 1708, og nu omfattende 20 bind (GkS 774 fol.); bogstaverne P og R mangler, og for disses vedkommende må man da benytte den ældre („anden") redaktion (GkS 769 fol.), som er komplet. Sidste redaktion er delt i to afdelinger, en almindelig del, den egentlige verbalordbog, og en speciel del, som vi snarere vilde kalde et konversationsleksikon, omfattende fremmedord, faglige termini, dyre- og plantenavne, historiske og geografiske navne m. m., med udførlige realoplysninger. — Ordbogens fylde er enestående for sin tid, og at man nu ved en karakteristik af værket kan påvise mangler deri, må ikke opfattes som en ubillig kritik af Moths arbejde, men blot som udtryk for hvad man ud fra nutidskrav kunde have ønsket anderledes. Moth er i sin afgrænsning af ordforrådet ikke nøjeregnende. Man kan vel forstå, at en del rent norske ord kommer med, men vanskeligere, at også her og der færøske og islandske ord optages. For det egentlige danske ordforråd har det været ham om at gøre at få det samtidige talesprog udtømmende registreret. Han synes kun i ringe grad at have excerperet ældre trykt litteratur. Her har han stolet på de foreliggende vokabularer (Coldings olgn.). Dog ses det, at han har gennemgået ældre lægebøger og eftersporet „rare danske ord" bl. a. i Vedels Saxo og Tausens oversættelse af Mosebøgerne. For talesprogets vedkommende er der ingen begrænsning. Har han hentet impulser til arbejdet i Frankrig, har han i al fald ikke ladet sig påvirke af akademiprincippet, hvorefter kun „gode" og „rene" ord skulde optages, mens grove og liderlige ord skulde forvises. Og selv om man ved bedømmelsen må huske på, at datidens talesprog var betydeligt drøjere i ordvalget end nutidens, må det siges, at han ved medtagelse af ord fra sprogets laveste sfærer, fra vulgære og obscøne områder, absolut ikke har lidt under hæmninger. Derimod har han aldeles ikke udtømt dialektordstoffet (se ndf.). Man kunde dernæst have ønsket, at Moth i større udstrækning havde angivet hjemmel for ordene. I ganske enkelte tilfælde gives vel en oplysning om hjemsted og brug, men i almindelighed kan man ikke se, om ordet er lavet af Moth (af dem er der navnlig en del ssgr. og afledninger) eller er almindeligt, om det er norsk eller dansk, dialektalt eller hørende til normen. I sidste redaktion er ordningen etymologisk, d. v. s. afledninger, sammensætninger og formodede etymologisk sekundære dannelser er anført under grundordet. Ordene bestemmes grammatikalsk, ligesom der også — for første gang i dansk — systematisk anvendes accenter til angivelse af udtalen (dog kun i lukket stavelse). Efter en kort definition (ved et synonym) gives såvel for gloserne

som for forbindelserne og talemåderne en latinsk oversættelse, endda med forfatterhjemmel! — Dette store ordbogsarbejde fik Moth aldrig trykt. Der foreligger kun to forskellige, tosidede prøvetryk, uvist fra hvilken tid.

Af det til Moth indsendte materiale er der nu kun bevaret mindre brudstykker af rigsmålsstoffet (det meste i GkS 773 fol. I—III); derimod er der af den specielle indsamling af *ubrugelige bønder-ord*, vor ældste folkemålsindsamling, bevaret værdifulde jyske bidrag, nemlig en dialektordliste fra Viborg stift, indsendt af biskop Gerner, samt fem ordlister fra Ribe stift, de to af Ribehistorikeren Peder Terpager (fra Ribe og Vester Vedsted), en af pastor Tøxen i Varde (fra Vardeegnen), en af pastor Ancher Sørensen i Sønder Bork (fra N. og S. Bork) samt en liste fra en ukendt sønderjysk bidragyder. Dette dialektstof, ialt omfattende ca. 2000 dialektord, er for største delen endnu ikke blevet benyttet i forskningen.

Næppe nogen sinde har der ved enkeltmands tilskyndelse været drevet så omfattende leksikografiske arbejder som til Moths ordbog i årene 1697 ff. De fleste medarbejdere trætnede vel snart, men enkelte blev gennem den stillede opgave sat i gang for hele livet. Det var tilfældet med præsten i Løsning ved Horsens, Hans Olufsen Nysted, som fortsatte sine ordbogsarbejder, bl. a. med et hidtil i forskningen så godt som ubenyttet „Lexicon Danicum", der dog desværre kun er ufuldstændigt bevaret (egenhændige udkast og renskrifter findes i GkS 773 fol., GkS 784 fol., NkS 483 fol. og NkS 484 fol.). Ordbogen medtager meget jysk (samt en del norsk) dialektstof og indeholder også værdifulde folkloristiske bidrag.

Under et studieophold i Oxford 1693—94 begyndte den unge Frederik Rostgaard at samle „materialier til et dansk og latinsk Lexikon". Fra Peder Syv fik han tilsendt dennes lille trykte prøve, som han kritiserede, og hvis første fire sider han med de foretagne væsentlig typografiske forandringer *til dets mere Zir og Prydelse* lod omtrykke for at vise, hvorledes han ønskede det gjort. Efter sin hjemkomst og udnævnelse til gehejmearkivar fortsatte Rostgaard arbejdet, købte Syvs samlinger og tog medhjælpere til stoffets ordning. Ordbogens første udkast sendtes derpå til forskellige lærde bekendte til gennemsyn og komplettering, hvorefter den sidste renskrift („det røde exemplar") blev fuldført. Dette 20 foliobind store værk (Rostgaard 124 fol.) er dog trods sit omfang (blot en brøkdel af papiret er beskrevet) nærmest kun at betragte som et større dansk-latinsk vokabular (undertiden gives også franske synonymer). Rostgaard selv har også været klar over, at skulde ordbogen udgives, måtte den underkastes en ny revision og forøgelse, og da han ca. 1737 kom i forbindelse med den senere berømte historiker Jacob Langebek, overdrog han denne at udarbejde en fast plan for ordbogens principper. Men hermed er vi i oversigten over vore modersmålsordbøger nået til en ny æra, som skal behandles senere og i sammenhæng med nytidens ordbogsarbejder.

Af faglige glossarer kan nævnes rådmand i Roskilde Christen Ostersen Vejles „Glossarium juridico-danicum" (1641 og senere udgaver), der indeholder en alfabetisk ordnet fortegnelse over

ældre og yngre retslige termini med forklaringer og henvisninger til hele lovlitteraturen. — Til Svaningske bibel (s. 288) udarbejdede præsten Laurids Hansen Hylling († 1704) „Een liden Concordantz", som dog først blev udgivet anonymt 1737.

Vor ældste modersmålsgrammatik er på latin og skrevet af fynboen Erik Eriksen Pontoppidan: Grammatica danica, udgivet 1668, men i det mindste delvis udarbejdet allerede i 1646. Som venteligt bygger han på fremmede forbilleder, væsentlig latinske grammatikker, men også tyske har været ham til hjælp, og på det ortografiske område, der hos ham tillige omfatter lydlæren, er han stærkt påvirket af Jakob Madsen Aarhus (s. 189). Skønt Pontoppidan skriver på latin og således først og fremmest henvender sig til den lærde verden, har han dog til slut fremsat forslag til danske grammatiske benævnelser, hvoraf de fleste også allerede 1663 anvendes af Syv. Hvem af de to der har lavet ordene (delvis efter tysk mønster), er uvist. De havde kendskab til hinandens arbejder og kom jævnligt sammen, navnlig efter 1665, da Pontoppidan blev præst i Køge. — Samtidig med Pontoppidan har også Lavrids Kok (senere præst i Revsnæs) arbejdet med en grammatik: Introductio ad lingvam Danicam, puta Selandicam (ɔ: indførelse i det danske, specielt det sjællandske sprog), beregnet for udlændinge og skrevet på en udenlandsrejse i tiden mellem 1656 og 1666. Det lille skematiske arbejde er overleveret i en samtidig afskrift, men først udgivet i nyeste tid. — Efter at Peder Syv i 1683 efter ansøgning var blevet udnævnt til „Philologus regius lingvæ Danicæ" (ɔ: kongelig dansk sprogforsker; reelt betød det en lønforhøjelse), virkeliggør han et gammelt ønske om en dansk grammatik og udsender 1685 Den danske Sprog-Kunst eller Grammatica, hvis første mindre halvdel ganske vist behandler grammatikkens almindelige del (bogstaverne, lidt om udtale og accenter, ordklasser, ordbøjning og lidt om ordføjning), men hvis sidste og større halvdel er et indlæg i den retskrivningsstrid, som da var standende, og hvis vægtigste bidrag refereres i anden sammenhæng (§ 56 C).

Længe forinden havde Syv imidlertid udsendt sit originaleste og friskeste arbejde: Nogle Betenkninger om det cimbriske Sprog, 1663, vor første populære og på dansk skrevne fremstilling af sprogvidenskaben, naiv efter nutidsbegreber, men varm i sit forsvar for modersmålets ret og i øvrigt omhandlende almene spørgsmål som sprogenes slægtskab og oprindelse (*cimbrisk* bruges fler-

tydigt, dels i alm. om de gottonske sprog, dels specielt i bogens senere del om dansk), alfabeter (bogstaver og runer), ortografi, fremmedord m. m.

Ordsprogssamlinger interesserede fortsat. Hovedværket er Peder Syvs „Almindelige Danske Ordsproge og korte Lærdomme", hvis første bind kom i 1682 og andet i 1688. Det omfatter, som titlen siger, ud over ordsprog også „korte Lærdomme", d. v. s. talemåder og fyndsprog, og til hvert bind gives et glossar over forældede eller ukendte ord. — En mindre samling „Problemata et proverbia moralia" udkom 1611 og er måske et efterladt arbejde af Hans Christensen Sthen (jf. s. 149). En større samling, med fransk-dansk-italiensk-tysk jævnførelse af ordsprogene, blev udgivet af franskmanden, professor i Sorø Daniel Matras: Proverbes, 1633. Blandt de hidtil ikke udgivne manuskripter kan nævnes de såkaldte Olelai Phraser (Rostgaard 273, 4⁰), en samling temmelig grovkornede talemåder og ordsprog, som tilskrives en Ole Lai (eller Lade) fra Viborg; endvidere et af Syv efterladt samlingsbind (Rostgaard 48, 8⁰) med blandede ordsprog, derimellem en på jysk skreven mindre samling.

E. RELIGIØS LITTERATUR

De store foliobibler kunde aldrig blive hvermandseje. To privatmænd fik derfor i 1603 bevilling på at trykke og forsælge en billig udgave i oktav. Imidlertid blev kongen gjort opmærksom på, at den sidste foliobibel havde mange og store fejl, og han anmodede derfor universitetet om at udpege nogle professorer, som kunde revidere og korrigere den. Professor Hans Poulsen Resen påtog sig det vanskelige hverv, men efter forhandlinger med kongen blev det i stedet for en revision af den gamle text til en „ny bibeloversættelse": Resens bibel, der udkom samlet 1607, trykt i oktav med en ganske lille skrift og med gennemført versinddeling. Den blev grundlaget for så godt som alle autoriserede bibeludgaver i mer end 200 år. Næsten fra dens fremkomst (professor Iver Stubs kritik) har man talt nedsættende om dens sprog, men denne dom er næppe helt retfærdig. Det er rigtigt, at Resen ikke er nogen stor stilist, men det var heller ikke under den forudsætning, han blev opfordret eller gik til arbejdet. Hans hovedopgave var at gengive grundtexten så nøjagtig som muligt og rette de åbenlyse fejl i de ældre bibler. Og denne opgave løste han, selv om den danske gengivelse her og der i formen kunde falde noget stiv og tvungen.

Når det almindeligvis fremhæves, at Resens bibel er en helt ny bibeloversættelse, efter grundtexterne, må man ikke deraf forledes til at tro, at vi fik en helt ny bibeltext. Der mangler her en grundig undersøgelse af forholdet mellem den ældre text (Christian III's og Frederik II's bibler) og Resens til klaring af, hvad der blev ændret og hvad der kom ind af nyt i henseende til ordforråd, fraseologisk stof og syntaks, men en sådan undersøgelse vil vistnok skuffe den, der venter at finde større forskelle. Man kan læse kapitel efter kapitel hos Resen uden at finde synderlig store afvigelser fra texten hos Christian III. I de allerfleste tilfælde er det nøjagtig samme ordlyd. Man skal altså ikke lægge for megen vægt på, at arbejdet kaldes en ny oversættelse, og med lidt kendskab til oversættelsesarbejde kan man vel også sige, at det vilde være umuligt for enkeltmand i løbet af to (!) år at præstere en helt ny gengivelse efter grundtexterne, uden skelen til tidligere oversættelser. Nej, arbejdet må være foregået på den måde, at Resen med grundtexterne ved siden af har gennemgået den foreliggende bibeltext (Frede-

† Jjobs.
† Ezech. 14. 13. Jaco. 5. 11
† Ge. 10 23
† Jjob/ sørgendis/ ꝛc.
† fuldkommen uden strømt.
† Ræt som hand burde at være.
† viged fra.
† oc Geder.
† megen affl.
† dryck. Exo. 19. 10
† sagde:
* forbandet/ talet haanlig oc ubestedenlig som 1. Re. 21

Jobs † Bog/

DER vaar en Mand † i Uz † Land/ hand hed Job † / oc den samme Mand vaar heel from † oc oprictig † / oc fryctet Gud/ oc flyde † det onde. 2 Oc hannem bleffue fødde siu Sønner/ oc tre Døtter: 3 Oc hans Queg vaar siu tusinde Faar † / oc try tusinde Kamel/ oc fem hundrede par Øxen / oc fem hundrede Aseninder / oc gantste mange Tiunde †: Oc den samme Mand vaar mectiger/ end alle de som bode mod Øster. 4 Oc hans sønner ginge hen oc giorde Gæstebud † / huer i sit huß paa sin Dag/ oc de sende hen/ oc bade deris tre Søstre/ at æde oc at dricke met dem. 5 Oc det skeede/ naar Gæstebuds Dagene vaare omme / da sende Job hen oc helligede dem / Oc hand giorde sig aarle om Morgenen rede / oc offrede Brendoffer/ (effter) alles deris tal: Thi Job tenckte †: Kand skee/ mine Sønner haffue syndet/ Oc signet * Gud i deris Hierte / saa giorde Job alle Dage. 6 Oc det hende sig paa den Dag / der Guds Børn * komme at traadde frem faar HERREN/ Da kom ocsaa Sathan * iblant dem. 7 Oc HERREN sagde til Satan: Huorfra kommer du? Oc Satan suar de HERREN/

Resens bibel 1607.

b Ezech. 14/13 Jaco. 5/ 11. Inf. 2/ 3.
c Gen. 10/23. For den Tjd Jacob drog ind i Ægypten.
d Joda/ raabendis/ hylendis/ Jjob/ Findst.
e fuldkommen uden Hyckleri oc strømt.
f Ræt som hand burde ad være.
g viged fra.
h oc Geder.
i megen affl.
k dryck/ Exod. 19/ 10. 1 Befool ad de skulle hellige dem til Offeret/
l sagde:
m Forbandet/ talet haanlig oc ubestedenlig som

I. Cap.

Her bestrifvis (1) Jobs Fromhed / som var velsigned af Gud med Børn / Rigdom oc Ære/ v. 1. Oc hvorledis hand (2) efter Guds Tilladelse/ blifver anfected oc fristed af Diefvelen/ i det hand mister sit Qveg oc sine Børn/ v. 6. Hvilcket (3) hand lidde taalmodeligen/ oc prisede Gud der hos/ v. 20.

DEr var en Mand b i Uz c Land/ hand hed Job d / oc den samme Mand var heel from e oc oprictig f / oc fryctede Gud/ oc flydde g det onde. 2 Oc hannem blefve fødde siu Sønner / oc tre Døttre/ 3 Oc hans Qveg var siu tusinde Faar h/ oc tre tusinde Kameel/ oc fem hundrede par Øyen/ oc fem hundrede Aseninder/ oc gantske mange Tiunde i: Oc den samme Mand var mæctigere / end alle de som boode mod Østen. 4 Oc hans Sønner ginge hen oc giorde Gæstebud k / hver i sit Huus paa sin Dag/ oc de sende hen/ oc bade deres tre Søstre / ad æde oc ad dricke med dem. 5 Oc det skeede/ naar Gæstebuds Dagene vare omme / da sende Job hen oc helligede i dem/ Oc hand giorde sig aarle om Morgenen rede/ oc offrede brendoffer/ (efter) alles deres Tal: Thi Job

Svaningske bibel 1647.

rik II's) og kun rettet der, hvor afvigelserne har forekommet ham utilladelige, eller hvor ordbrugen har været forældet (exx. på forskellige rettelser: *førde it gudeligt leffnit* > *vandret met Gud*; *føde paa mit Skiød* > *føde offuer mine Knæ*; andre steder synes den slags rettelser efter grundtexten mindre heldige, til dels vel uforståelige: *en skickelig Scrifftlærd* > *en knap Scriffuere*, hvortil i margen føjes varianten: *hyrtig Scrifftlærd*; i Esra 4.17 rettes brevformularens indgangsord *Fred oc Helsen* til *Fred oc paa saadane Tid* (jf. Buhls oversættelse: *Til Lykke! og saa videre*); ordfornyelser olgn.: *Agermand* > *Bondemand*; *Hugormen* > *Slangen*, jf. s. 212; *Reysener* > *rytter*; *it ont rob* (ɔ: rygte) > *et ont Naffn*; *verer fructsommelige* > *vorder fructbare*; *veltagen* > *behagelig*; *fick* > *gaff* (jf. s. 249); *60 alne til høyhed* > *60 alne høy*; *Frelselse* > *Redning*; *indholding* > *indholt*). Resen retter altså ikke stil. Han var teolog og filolog, men ikke stilist, i al fald ikke dansk skønlitterat. Oversættelsen må ikke sige mer, end grundtexten tillader, derfor anfører han nødvendige udfyldninger i parentes, men til gengæld er der i marginen rigeligt med forklaringer, ordvarianter og parallelhenvisninger, se omstående udsnit.

Tyve år senere var endnu ikke alle kirker forsynet med en bibel. Universitetet bliver atter spurgt, hvilken text man nu skulde vælge til en ny udgave, den gamle (Christian III) eller ny (Resen). Orakelsvaret lød: dem begge, Resens for den nøjagtige oversættelses skyld og til brug for studerende, den gamle text for sin lutherske herkomsts skyld og til brug for den gemene mand. Hvis kun en udgave skulde trykkes, foretrak man dog den gamle text, men med de tilbørlige rettelser. Og således blev det. I 1633 udkom i stort folioformat Christian IV's kirkebibel, hvis text følger Frederik II's bibel, men dog med en del rettelser, besørget af — Resen! Ved siden af denne redaktion, som Resen altså heller ikke selv har anset for uforenelig med hans eget oversættelsesarbejde, skal han have syslet med en ny udgave af 1607biblen. Denne blev dog først realiseret efter hans død, væsentlig ved professor (senere biskop) Hans Svane (tidligst kaldte han sig Svaning, efter morfaderen), efter hvem den senere blev kaldt den Svaningske bibel (1647), trykt såvel i kvart- som oktavformat i fire bind. — I 1669 var der planer fremme om en ny bibeloversættelse ved et forgrenet medarbejderskab (efter den Worm-Resenske arbejdsmetode, s. 276), og ligeså senere under Christian V, men begge forsøg løb ud i sandet. Derimod blev den gamle text (Christian IV's kirkebibel) optrykt i oktav i 1670 og senere (sidst i 1802) og kaldet (Frederik III's) Hus- og rejsebibel. Den blev særlig yndet i Sønderjylland.

Af bibelens enkelte bøger var ingen yndet som Davids salmer, hvoraf der (ligesom i Tyskland) foreligger en lang række rimede

gengivelser. Blandt disse skal for sprogets skyld nævnes Arrebos oversættelse: Davids Psalter 1623 „sangvijz udsat" og i særdeleshed anden udgave 1627, fordi barokken med denne sidste holder sit indtog i Danmark (jf. § 57). Sangene blev især kendt og yndet i Norge, medens kun ganske få blev optaget i danske salmebøger (tidligst den 23.: Herren hand er min Hyrde god).

Hans Thomesens salmebog (s. 157) blev gentagne gange optrykt af forskellige boghandlere og voksede i omfang, men en betydelig dansk salmedigtning fremkommer først med Kingo, da han udgav Aandelige Siunge-Kor, første part 1674, anden part 1681, med tydelig understregning af danskhedsfølelsen (fra indledningen 1674): *Saa vi og her i Danmark . . kunde have Psalmer og Sange . . som ikke ere taad* (ɔ: tigget) *og udlaant af deris* (ɔ: de fremmedes): *Thi de danskis Aand er dog ikke saa Fattig og forknyt, at den jo kand stige ligesaa høyt mod Himmelen som andris, alligevel at dend ikke bliver ført paa Fremmede og udlændiske Vinger.* Det var derfor naturligt, at Kingo (1683) fik overdraget at tilrettelægge en ny udgave af den officielle salmebog. I 1689 udgav han da som første del „Danmarks og Norges Kirkers forordnede Psalme-Bog. Vinter-Parten". Bruddet med det tilvante var imidlertid for stort, og kort efter blev salmebogen efter pålæg fra allerhøjeste sted kasseret og tilbagekaldt, hvorefter en kommission blev nedsat (1696) for at udarbejde en „fuldkommen Salmebog" på grundlag af „de gode Gamle oc Nye Salmer, som plejer at brugis ved tiennisten", men med udelukkelse af „alle nyeligen indførte Salmer, som enten af indhold eller Stiil kand synis u-beqvem til gemeene oc eenfoldige Christnis Andagt at opvecke". Kingo var ikke medlem af kommissionen, men dog blev mange af hans salmer optaget i det nye værk „Dend forordnede ny Kirke-Psalmebog" af 1699, som derfor med en vis ret er blevet kaldt Kingos salmebog. — 1703 kom som supplement hertil „Den Forordnede Huus-Andagts Psalme-Boog", beregnet til andagt i hjemmet. — En ny Alterbog med alle ritualets forskrifter, bønner, perikoper osv. kom i 1688.

Af den flod af andagtslitteratur, som kom i løbet af dette århundrede, og som i sproglig henseende sjældent hævede sig over det middelmådige, men vel nok blev flittigt læst, skal her intet videre omtales. Blandt postillerne blev især Jesper Brochmands Huspostil (1635) en yndet folkebog. Betydelige forfattere til opbyggelig litteratur er ribebispen Jens Dinesen Jersin og den lærde

adelsmand Holger Rosenkrands; fra århundredets slutning kan videre nævnes præsterne Elias Naur og Villads Nielsen, hvis produkter med de søgte og forskruede titler (Naur: En aandelig Julestue; Nielsen: Troens Bestandighed og Tommelfinger) kan stå som typer for den opbyggelige genre, der sprogligt blot tyggede drøv på gammelt foder.

F. SKØNLITTERATUR

Man spejder forgæves efter større originale danske tilskud til skønlitterære genrer. Hvad der ikke er rene oversættelser, er enten bearbejdelser efter eller udformet på grundlag af fremmede værker. Det originale er væsentlig småtterier, mest fremtvungne lejlighedsting. Man led under latinpsykosen, samtidig med at man bevidst og ærligt nok søgte at befri sig for den (senrenæssance). Næppe noget andet århundrede kan fremvise så mange forsikringer om modersmålets fortrinlighed og ønsker om dets forædling og opdyrkning som 1600-tallet (§ 55 D), og næppe noget andet århundrede kan fremvise så megen åndelig uselvstændighed og så liden lødighed som dette. Af mangel på originalitet søgte man derfor at skyde genvej ved at kopiere og nyttiggøre det fremmede. Sprogligt er det meste også temmelig gråt, når man ser bort fra den overflade-kunstform, man i århundredets sidste halvdel søgte at skjule sin fattigdom i, og vi kan nøjes med at exemplificere digtningen fra de forfattere, som samtid og eftertid har anset for litterært betydende.

Kansleren Christian Friis, der nok på flere områder har virket som formidler og igangsætter, opfordrede Arrebo til at oversætte franskmanden du Bartas's digt om skabelsens syv dage („La première Semaine"). Arrebo tog fat på arbejdet, måske allerede før 1627; men også efter 1631 har han syslet dermed, da han i det mindste i visse dele har benyttet en tysk oversættelse (af Hübner), som kom i dette år. Værket blev dog ufuldendt, sluttende med skabelsens sjette dag, og først 24 år efter hans død udgav sønnen Hexaëmeron (1661), for indholdets skyld især værdsat for de selvstændige partier deri, hvor Arrebo giver en række naturskildringer fra Norge, for formens og sprogets skyld interessant ved den begyndende barok (jf. § 57).

Den yndede hyrdedigtning fandt også vej til landet. Tidligst oversættes det klassiske hovedværk, Vergils „Bucolica" til dansk af præsten Peder Jensen Roskilde, der allerede 1627 i et endnu

utrykt arbejde — samtidig med tyskeren Opitz, men uafhængig af ham — havde fremhævet betoningen som det væsentlige metriske princip. — Tolder i Glückstadt, Søren Terkelsen, oversatte fra tysk franskmanden d'Urfés beundrede roman „Astrée": „Den Hyrdinde Astrea", som dog ikke gjorde lykke, og hvoraf derfor kun første del blev trykt. Derimod havde han succes med en oversættelse af talrige i Tyskland yndede viser af forskellig art (hyrdepoesi, folkelige viser m. m.), som han udgav i småhæfter 1648—54 under titlen Astree Sjungekor.

Af satirisk digtning findes navnlig i sidste halvdel af århundredet mange bidrag. Det betydeligste og sprogligt interessanteste turde være den danske oversættelse af den tyske matematikprofessor i Sorø, Hans Willumsen Laurembergs på nedertysk skrevne Fire Skiæmpte Dicte (1652). Den ukendte oversætter bruger et djærvt og dagligdags, jævnlig noget vulgært sprog med et rigt ordforråd, om end stillaget delvis er betinget af forlæget, som han følger nøje.

Blandt oversatte prosaværker indtager Birgitte Thotts oversættelse af Senecas skrifter (1658) uomstrideligt førstepladsen, ikke blot på grund af omfanget, men også, hvad der her interesserer mest, på grund af sproget. Værket viser, hvor smukt og frit dansken kunde formes (der er kun få latinismer, især nogle infinitivskonstruktioner), selv om forfatterinden her og der kan klynke over vanskeligheden ved at finde dækkende udtryk (fx. i sendebrevet til Lucillum, hvor Seneca klager over fattigdommen i det latinske sprog, og hvor fru Birgitte derfor i en af de talrige marginalnoter finder anledning til at gøre opmærksom på den endnu større fattigdom i dansk og vanskeligheden ved at gengive „philosophiske Ord, som ey paa voris Maal ere udi Brug"). Tillige viser værket, hvor stærkt påvirket af tysk hendes stand var; der er talrige tyske låneord eller oversættelseslån.

Skolekomedien (s. 159 f.) fortsatte. I et håndskrift (GkS 794 fol.), der har hørt hjemme i Randers, findes flere skuespil, som rektor Peder Thøgersen formentlig har benyttet der. Udgivet i nutiden er Comedia de mundo et paupere (ɔ: komedien om verden og den fattige), opført 1607, af ukendt herkomst, men bemærkelsesværdig bl. a. ved to indlagte bondescener, hvor bønderne søges karakteriseret gennem et dialektfarvet sprog. Endvidere Tobiæ komedie, som måske kan være hjemlig (af Ranch?), — Et satirisk samfunds-

drama med drøje hug til den nye højadel er Grevens og friherrens komedie (1675, men først udgivet i nyere tid), vistnok skrevet af adelsmanden Mogens Skeel.

I den nationale digtning er Bording og Kingo de betydeligste sprogkunstnere. Foruden „Den danske Mercurius“ (s. 278) har Anders Bording ydet en rig lejlighedsdigtning (æredigte, bryllupsvers, læredigte, bindebreve, m. m.), „aandelige viser“, „verdslige og kærligheds viser“ (hyrdedigte olgn.), som dog først blev samlet og udgivet 1735 af Rostgaard og Terpager: M. Anders Bordings Poetiske Skrifter. I en længere indledning til denne udgave har Gram gjort rede dels for samlingens tilblivelse, dels for mange af de forældede ord, former og talemåder, som Bording har benyttet. — Af Kingos verdslige digtning blev også kun enkelte ting trykt, således af ungdomsdigtene kun Sæbygaards Koe Klage (1665). Først i vor tid (1939 ff.) foreligger en samlet udgivelse af hans værker.

I 1695 udgav Peder Syv en større samling folkeviser: „Et Hundrede udvalgte danske Viser . . . Forøgede med det andet Hundrede Viser om danske Konger, Kæmper og andre“, omfattende dels de ældre af Vedel udgivne (s. 160), dels en række andre af højst forskellig herkomst, alder og lødighed. Udgaven er forsynet med et glossar, der er oplysende med hensyn til talrige ords større eller mindre gangbarhed i datiden.

Om den øvrige litteratur henvises til litteraturhistorien.

dog ville mange nu saa gierne bemænge sit sprog med de fremmede/ at de skalle vel og forsvære det/ hvis de ikke (som det skeede med S. Peder) røbtes der af. I en gammel vise beklager een sig saaledis:

De Danske spotte mig/
For jeg kand ikke deris tunge.

nu spottes dend snarere/ som taler dette sprog reene og ikke veed at bemænge det med fremmede oord. Tiberius dend mægtige Kejser/ bad om forladelse/ før hand vilde nævne det Græske oord monopolium (b) Men nu er hvert ånder oord Frandsøsk/ heldst hoos dennem/ som ville hafve berømmelse for sirlighed i talen og skriven. Hvad kand være latterligere/ end der een vilde høsligen undskylde sig hoos en Jomfru/ og sagde sig ikke at hafve observered τὸ πρέπον? elder som en kirke-betjente sagde: i dag marcherer de til alteret/ som i gaar fik perdon paa deris synder?

(b) See videre Suetonium om Tiberius. c. 71. t.

55. SPROGETS YDRE KÅR

A. Sprogområdet. Århundredets første landetab med sproglige følger, om end af de små og tålelige, var Gotland. Navnlig efter 1570, da Sverige havde afstået fra alle krav på øen, havde dansk kultur arbejdet sig frem. Dansk var nu det officielle sprog og benyttedes i retsplejen og i prædiken. Omgangssprog var det kun i de højere kredse; underklassen og landbefolkningen talte som forhen gutnisk. Men det kunde ikke undgås, at et og andet ord af „raam Danska" smøg sig ind i sproget, og skønt en energisk forsvenskning satte ind straks efter 1645, mærkedes det danske islæt længe efter. En svenskfødt superintendent tiltrådte 1657, men iøvrigt var præsteskabet dansksindet, og mer end en menneskealder senere prædikedes der dansk (1687 fastsloges det, at kun de fem ældste præster havde lov at prædike på dansk). I en kilde fra 1732 nævnes en række danske ord(former) i Visbymålet, fx. *brynn*, brønd, *flye*, flyve, *føle*, *kirke*, *kløfwe*, *kolt*, koldt, *nail*, negl, *nøken*, nøgen, *saile*, sejle, *søen*, *to*, 2, *tøsti*, tørstig, *wann*, vand (i modsætning til

Frise: Peder Syv: Om det Cimbriske Sprog. 1663. s. 68; jf. s. 285.

gutnisk *brunn, flauga, kjenna, kyrkja, klaufwa, kalt, nagel, naken, sigla, sjon, twair* og *tu, torstig, watn*), og i et lidt senere bryllupsdigt (1744) findes adskillige danske ord. I nutiden er formentlig de fleste spor udslettet (fra danskertiden mul. ord som *kohus, lusthus,* lysthus, *rips,* ribs, *spottbacke,* spytbakke, *topp,* (snurre)top).

Hallands afståelse i 1645 på 30 år betød foreløbig ikke nogen sproglig forskydning. Endnu 1657 var det et dansk land, med dansk adel og de fleste steder også danske præster. Derimod blev 1658 skelsættende for provinserne østen sundet. Thi selv om folket ikke erobredes — den danskvenlige stemning var endnu ved den skånske krigs begyndelse overvejende —, så lykkedes det dog den svenske regering, inden der var gået to generationer, at udrydde ethvert danskprogligt spor uden for selve folkemålene, der ikke ændrede struktur. Forsvenskningen foregik i to etaper. I tiden 1658 til 1675 blev svensk ret og svensk mønt, mål og vægt indført, men dansk bevaredes i kirke og skole. Børnene læste stadig den danske katekismus, og præsteembederne besattes overvejende med danske (af 132 ledige embeder besattes kun 9 med svenskere), ligesom der stadig tryktes danske bøger (den sidste vistnok 1688). Kirkebøgerne førtes på dansk, ansøgninger fra borgere og præster skreves på dansk, adelens sprog var dansk og skriverne danske, ja selv tilhængere af svenskevældet (som biskop Peter Vinstrup) talte og skrev dansk. I denne periode oprettedes dog universitetet i Lund (1666), bl. a. for at der kunde skabes en svensksindet præstestand. Men sprogforholdene var på det nærmeste urørt. — Med den skånske krig 1675—79 (med danskerhærens hærgen, „snaphanerne") skete der i vide kredse et sindelagsskifte. Befolkningstallet blev betydeligt formindsket. Af adelen var en del under krigen ført nordpå, enkelte slægter flygtede til Danmark (af ca. 50 slægter var der få år efter krigen kun en halv snes tilbage), ligeledes adskillige præster og dele af andre befolkningslag, som havde mulighed derfor (Gudhjem på Bornholm, der var blevet næsten affolket under pesten 1653—54, befolkedes nu atter af danske flygtninge fra Skåne og Blekinge). Man var fra svensk side under krigen blevet klar over sprogets betydning, og man indledede nu en virkningsfuld forsvenskningspolitik for at tilstræbe uniformitet (tidligst i Skåne og Blekinge, ca. 1685 også i Halland). Gudstjenesten indrettedes efter 1681 i Lunde stift således, at svenskfødte præster straks indførte svensk sprog og ritus, medens de danske gradvis skulde gå over hertil. Svensk alter-

bog og salmebog indførtes, og i løbet af få år var dansken her afskaffet sammen med præsternes pibekrave og forsvenskningen gennemført; kun enkelte gamle præster prædikede på dansk (præsten i Glimåker prædikede endnu 1702 „puurt Danice", vistnok som den sidste). Gennem skolen ivredes for en effektiv undervisning i læsning og skrivning, og i betragtning af at bøndernes „troskabsbreve" 1677 er forsynede med bomærker for underskrift, er det ret imponerende, at der efter en opgivelse 1687 i det egentlige Skåne fandtes 870 børn, som kunde både læse og skrive, 6928 børn, som kunde læse indenad, og 18139, som kunde katekismen udenad. — 1684 immatrikuleredes for sidste gang en skåning ved Københavns universitet, og inden 1680ernes udgang var provinsernes sproglige indlemmelse i Sverige i virkeligheden en fuldbyrdet kendsgerning. Denne hurtige tilpasning finder bl. a. sin forklaring derved, at det svenske skriftsprog ikke var afgørende forskelligt fra det tidligere danske, og at det i al fald for Hallands og Blekinges vedkommende vel fuldt så godt som det danske dækkede målene. De skånske mål stod nok mere fjernt fra det svenske end fra det danske skriftsprog, men svælget var dog ikke større end det, der kan findes mellem andre svenske eller danske dialekter og de tilsvarende rigssprog. Og folkemålene som sådanne berørtes ikke. Skånsken er bevaret som dansk dialekt den dag i dag, og fra dialekterne er i tidens løb indgået ikke så få „provinsialismer" i det dannede svenske talesprog i Sydsverige.

I bymålene og dialekterne har det dansk-sproglige tilhørsforhold selvfølgelig været udsat for en stadig svækkelse. I Malmö er fx. nu ord som *fäja*, feje, *have*, *midding*, mødding, *skammel*, *snes*, *trin* og *vingue*, vindue, afløst af de svenske ord *sopa*, *trägård*, *gödselhög*, *tröskel*, *tjog*, *steg* og *fönster*; men på landet kan de danske ord stadig høres. — Sammenhæng med dansk sprogområde ses endnu i det dannede talesprog i Syd- og Sydvestsverige på mange områder, i genus, bøjningsformer, syntaks og ordforråd, fx. neutrum ved ord som *näbb*, næb, og *papp*, fælleskøn ved ord som *finger*, *prov*, prøve, *rede* ofl.; *fylla*, i præt. *fyllade*, over for sv. *fylde*; *gala*, i præs. *galer*, over for sv. *gal*; *där kom ett tåg kl. 3*, men sv. *det kom . . . .*; *han är gången*, sv. *han har gått*; *bränne*, brænde, sv. *ved*; *(köra i) gropen*, sv. *(köra i) diket*; *gärde*, sv. *gärdsgård*; *gässling*, sv. *gåsunge*; *hylle*, hyld, sv. *fläder*; *ked på*, sv. *ledsen på*; *krylla*, krølle (håret), sv. *krusa*; *källing*, killing, sv. *kattunge*; *luka*, luge, sv. *rensa ogräs*; *lusthus*, sv. *bersa*; *mölla*, sv. *väderkvarn*; *nabo*, sv. *granne*; *påg*, pog, sv. *pojke*; *rips*, ribs, sv. *vinbär*; *rosenkål*, sv. *brysselkål*; *rödgröt*, sv. *saftkräm*; *på skrå*, sv. *på sned*; *spann*, sv. *hink*; *spiskammare*, sv. *skafferi*; *tveback*, krydder; *vitta*, hvidte, sv. *vitmena*; *älling*, sv. *ankunge*; osv. Jf. I. 167.

Härjedalen og Jämtland, som før reformationen havde hørt til Uppsala stift og under Kalmarkrigen havde haft svenske præster, gled uden vanskelighed efter 1645 ind under svensk kirkestyre og fik svensk gudstjeneste. Og hverken her eller i Bohuslen medførte indlemmelsen i Sverige nogen øjeblikkelig ændring af eller direkte indgreb i folkemålene. Man kunde have tænkt sig, at Bohusdialekten, der på flere punkter stod dansken nær (fx. var her klusilsvækkelsen, I. 229, og monoftongeringen, I. 129, gennemført), kunde have fået betydning for balanceforholdet mellem det rent danske talesprog og det mer eller mindre afvigende dansk-norske, hvis landet fortsat var forblevet knyttet til Norge. Men dette er kun en gisning. En kendsgerning er det derimod, at dansken i det bevarede Norge som helhed yderligere fæstnedes i århundredets løb. Retssproget bliver nu helt dansk. Magnus Lagabøters norske lov nyredigeres på dansk og trykkes med forskellige tillæg 1604. Skriftsproget er dansk, men hos de enkelte norske forfattere forekommer flere eller færre norske ord, bøjningsformer og vendinger. Da flere og flere nordmænd søgte universitetsuddannelse i København, mindskedes forståeligt nok det særnorske element ned mod 1700. Om talesproget er det vanskeligt at sige noget sikkert. I hovedsagen har det danske og det stedlige norske talesprog stadig udgjort to tydeligt adskilte mål, men der kan nok i byerne, hvortil efter 1624 kom det nygrundlagte Kristiania, allerede nu have været tendenser til en sproglig lagdeling inden for de norske kredse. De danske embedsmænd og andre indvandrede talte dansk, men blev ved generationsskifte formentlig nok påvirket fra norsk side, bl. a. i tonegangen. Omvendt stræbte norske embedsmandskredse hen imod et norsk-dansk mål, hvis grundlag var det danske skriftsprog, men selvfølgelig med norsk toneføring, særlige vokalnuancer osv., et mål, som måske nok først hen i det følgende århundrede fik fastere form. — De norske mål levede iøvrigt uforstyrret videre, og i lighed med bevægelsen i Danmark og andetsteds (s. 308 f.) søgte også her enkelte at vække interesse for modersmål og sprogrensning, uden at disse begyndende forsøg dog førte til noget resultat.

I Sønderjylland foregår der i folkesprogene mindre forskydninger i vest og øst, med fremgang for plattysken. I Ejdersted fortrænges frisisk af plattysk, men de nærmere omstændigheder ved dette sprogskifte er ukendte. Efter stormfloden 1634 opgav friserne Nordstrand, og såvel på den resterende del af denne ø som

på Pelworm trænger nu plattysk frem. I Mildsted, hvis sydligste del (Südermarsch) var blevet inddiget før reformationen, har man formentlig kunnet høre alle tre sprog (med dansk mod øst), men omgangssproget var nok nu plattysk. I Husum taltes plattysk, men i kystsognene nord på indtil Vidåen taltes som før og senere frisisk (I. 85). Fra Mildsteds sydøsthjørne gik sproggrænsen som før hen til Danevirke (s. 164), med dansk talesprog i Ostenfeld og Treja, men plattysk i Svavsted og Hollingsted. I Michaelis landsogn herskede vistnok tvesprogethed (s. 162), og i Slesvig rådede plattysk, selv om man kunde tale sønderjysk med angelboerne. Vi ved intet med sikkerhed om sprogforholdene her. Derimod er der næppe tvivl om, at plattysken i dette århundrede erobrer Svans. I 1652 siger Danckwerth (s. 280), at indbyggerne benytter sig både af dansk og plattysk, men forfatteren Ulrik Petersen († 1735) omtaler kun tysk. I Flensborg taltes som forhen dansk af den jævnere borgerstand (bevidnet også af Danckwerth 1652), selv om de fleste forstod plattysk. — Plattyskens fremgang er altså relativt ringe, og når dansken fortsat til ind i 1800tallet kunde holde sin stilling nogenlunde uændret, kan en medvirkende årsag hertil have været den ændring, som nu indtrådte i skriftsprogsforholdene, idet nedertysken nu stort set overalt afløstes af højtysken. Der er ingen tvivl om, at et bevaret nedertysk skriftsprog vilde have haft ganske andre og bedre betingelser for en jævn påvirkning på dansken, end højtysken kunde få. Afstanden mellem det talte sønderjysk og det skrevne højtysk var så stor, at dansken kunde leve så at sige indkapslet i det officielle kultursprog uden at lide skår eller tab. I den fortsatte forkvakling kan overgangen til højtysk fra dansk side da kun betragtes som en fordel. Styrelsens sprog var allerede før 1600 højtysk (s. 164 f.), og i løbet af århundredet afløses nu nedertysk af højtysk såvel i den lokale administration som i rets- og kirkesproget i de egne, hvor nedertysken havde vundet frem (jf. kort s. 164 og s. 300). Kun på Als er der en større vinding at notere for modersmålet, idet retssproget her skifter til dansk (det sidste nedertyske tingsvidne er vistnok fra 1637).

I alle enkeltheder kan dette andet sprogskifte ikke følges, men kun hvor vi i kilderne har nedslag af institutionernes virksomhed. — I byerne gennemførtes overgangen til højtysk som regel først i rådets, senere i kæmnerens og kirkens regnskaber. I Flensborg begynder rådet allerede 1575—1600, kæmneren 1655; i Slesvig 1600—28, kæmner 1618; i Sønderborg ca. 1610;

i Haderslev mellem 1604 og 1629, kæmneren skriver nedertysk 1629—32, dansk 1633, nedertysk 1634—42, derefter højtysk, men dog dansk 1682, 86, 88, bytinget 1655, i kirken efter ca. 1610, men nedertyske kirkeregnskaber til 1654; i Åbenrå rådet 1620 ff., kæmner 1630, kirken snart efter 1660; i Tønder rådet 1612, kæmner 1672, kirken 1652.

Ved herredstingene: Strukstrup 1609 (?), Ugle 1630, Nørre Gøs 1674, Sønder Gøs 1640, Ny 1626, Husby 1677, Vis 1626, Kær 1691, Slogs 1683, Lundtoft (?), men endnu 1632 nedertysk; Rise ca. 1650, Sønder Rangstrup senest 1685, Tønder ca. 1650; i Højer hrd. skrives højtysk 1701—04 og igen efter 1740. Nybøl har måske fulgt exemplet fra Als og er gået over til dansk retssprog (et dansk tingsvidne fra 1618), og i de øvrige nordlige herreder holdt dansken sig, om end der muligvis nok her og der kan have været gjort forsøg på fra tyske advokaters side at få højtysken indført, i det mindste som forhandlingssprog.

Om kirkesproget er det vanskeligt at sige noget bestemt. Men tør man slutte fra en lidt senere tid, har grænsen mellem dansk og tysk (først i alm. plattysk, senere højtysk) prædiken vistnok omtrent fulgt linien Flensborg—Tønder. Man kan nemlig ikke fastlægge grænsen ud fra kirkeregnskabsbøgernes, ja end ikke altid ud fra kirkebøgernes sprog. Overgangen er vel sket til forskellige tider, efter som de enkelte sogne fik nye præster og efter disses indstilling. Efter Pontoppidans udsagn (1745) skal Stephan Klotz, der blev generalsuperintendent over den kongelige del af hertugdømmerne 1636 og døde 1668, have indført højtysk i stedet for dansk i Angels kirker og højtysk i stedet for dansk eller plattysk i Flensborg amt. Men helt korrekt kan Pontoppidans summariske opgivelser ikke være. Vi ved således, at der i Angel i flere sogne lidt tidligere prædikedes plattysk, fx. i Gelting 1621, i Grumtofte 1633, og i Kær herred (Humtrup, S. Løgum, Ladelund, Medelby, Brarup og Karlum sogne) afskaffedes dansk ikke helt, idet der helt ind i 1800-tallet med mellemrum holdtes dansk gudstjeneste. Men i hovedsagen er oplysningerne sikkert rigtige. Vi ved, at der 1640 prædikedes tysk i Husby og omtrent samtidig tysk i Munkbrarup og Grumtofte; fra 1645 er regnskaberne ført på højtysk i Havetoft, Tumby, Ølsby, Farensted og Strukstrup sogne. Længere sydpå søgte Johs. Reinboth, 1645 generalsuperintendent og provst i den gottorpske del, ligeledes at indføre højtysk, således er sproget højtysk i Bordelum 1647, Breklum 1643—48, Fjolde 1648, Hollingsted 1645, Ostenfeld 1670, osv. — 1665 udgives en højtysk ritual og alterbog („Kirchenbuch"). — Om nogen større modstand mod sprogskiftet hører vi ikke. I Tønder hindrede rådet ganske vist i første omgang 1630 indførelsen af højtysk og bad præsten om at benytte „die Sechsische Sprache", d. v. s. plattysk, som var mere forståeligt for menigheden, men højtysken kom igen 1652, og i Hanved indgik beboerne i 1661 med en klage over den ny præst, en Hartwig Meyer fra Rostock, som Klotz havde indsat. De har hidtil haft dansk kirkesprog og klager nu, ikke over præstens person eller gaver, men alene over, at man kun forstår lidt, ja de fleste slet intet af hans prædiken, og at han ikke forstår dansk. Deres klageskrivelse måtte de imidlertid fremsende på — højtysk! Så tragikomiske og paradoksale tilstande kunde altså forekomme.

— Det kan endelig noteres, at hvor der i byerne oprettedes regne- og skriverskoler, var det tyske.

Årsagerne til højtyskens fremtrængen er væsentlig socialt bestemte. Nogen større indvandring sydfra synes der ikke at have været, og præsteembederne var her som andetsteds i landet for en stor del næsten arvelige. Sprogskiftet var en social foreteelse bestemt ovenfra, fra regeringerne, fra de højere embedsmænd, hvoraf et flertal var sydfra, og fra institutioner, og her over for evnede den dansktalende befolkning ikke at sætte nogen samlet modstand, om end der her og der kan have været vilje dertil. Som officielt sprog fik højtysken nu også yderligere fæste ved hertug Christian Albrechts oprettelse af et universitet i Kiel 1665, med studietvang for studerende fra den hertugelige del af landet.

Ved år 1700 er forholdet da dette, at dansken (sønderjysk dialekt og dansk skriftsprog) er enerådende i et nordligt bælte, i herrederne Ribe, Frøs, Gram, Tyrstrup, Haderslev, N. Rangstrup, Lø og Hvidding samt på Als. Syd derfor kommer et bælte med dansk folkesprog og kirkesprog, men tysk retssprog, i herrederne Nybøl, Lundtoft, Rise, S. Rangstrup, Slogs, Tønder (med undtagelse af Ubjærg) og Højer, derefter et bælte med dansk folkesprog, men tysk rets- og kirkesprog, indtil linien Sli—Slesvig—Danevirke—Treja—Ostenfeld, og sydligst endelig et område med plattysk folkesprog, men højtysk forvaltnings- og kirkesprog. Mod vest lå det frisisktalende område, ligeså med højtysk forvaltnings- og kirkesprog. Se kort s. 300. For byerne gjaldt særlige forhold.

Det kunde selvfølgelig ikke undgås, at der fandt påvirkninger sted, hvor folkegrunden og kulturformen betjente sig af hver sit sprog. Men berøringen voldte udslag til forskellige sider. I retssproget ser man, at tysken optager de danske juridiske termini, fx. *low, sandmann, dingwinde, schossmal,* skudsmål, *schöte, schift,* skifte, *abgift, harde,* herred, *bohl,* bol, *sehrmark,* særmark, osv. osv. Men på det religiøse sprogs område blev forholdet et andet. Hvor kirkesproget blev tysk, og hvor folk — når den første generation i forsagelse og sproglig splittethed var gået i graven — fandt tåleligt leje i et fremmed opbyggelsessprog, blev det naturligt, ja næsten nødvendigt for dem at anvende dette fremmede sprogs ord, når de ønskede at udtrykke de til grund liggende begreber uden at berøve dem det ledsagende følelsesindhold. I disse dansktalende kredse kunde man altså nok bruge danske ord som *kirke, præst* og *degn,* men man fik kun fuld dækning for indholdet, hvis man

Kort over sprogforholdene i Sønderjylland ca. 1700.

frisisk talesprog

plattysk talesprog

højtysk retssprog og kirkesprog

NB. I Ejdersted, på Nordstrand og Pelworm har frisisk vistnok også kunnet høres ind i 1700tallet.

højtysk retssprog og blandet dansk-tysk kirkesprog

højtysk retssprog

blandet dansk-tysk retssprog

..... rigsgrænsen 1920

brugte tyske ord som *abendmahl, gebot, heiliggeist, segen, vaterunser* olgn. (og ikke de danske: nadver, bud, helligånd, velsignelse, fadervor).

B. Fremmedsprog. Vender vi os fra de geografiske yderzoner til centralområdet, vil vi også her finde dansken trængt, i visse kredse og sfærer endda helt udestængt.

Latinen var de lærdes sprog, teologernes og videnskabsdyrkernes sprog. Man kan se forskelligt på betimeligheden af et sådant forhold, men næppe bestride, at det var forudsætningen for og en medvirkende årsag til Danmarks smukke stilling i vesteuropæisk videnskab i dette århundrede. En række danske forskere havde ikke blot internationalt kendte navne (s. 278), men var tilmed banebrydende inden for visse videnskabsgrene. Denne vinding udadtil gennem latinen betaltes imidlertid indadtil med en næsten fuldkommen uinteresserethed i modersmålets opdyrkelse på disse områder. Der kunde vel være undtagelser, som når særlingen, præsten Peter Jensen Wandal i Magstrup i 1650erne udgav en række bibelkommentarer på modersmålet *sit Danske Fæderneland til Ære oc Tieniste,* men tilfældet forklares ved, at kommentaren skulde være *de Eenfoldige til gode.* Ellers var det latin, og i skole og studium videre græsk, hebraisk og andre sprog. Præsten Morten Caspar Wolfburg talte som dreng alle græske dialekter (!), dimitteredes til universitetet 9 år gammel, tog baccalaurgraden som 11årig og teologisk embedseksamen i 13års alderen. Præsten Georg Ursin kunde 12 sprog! Men lærdommen kvalte livet, og deres værker er glemt som hundrede andres.

Latinen bredte sig også ud over de rent faglige områder og blev anvendt i digtningen, især i lejlighedsdigtningen: æredigte, dedikationer osv. i danske bøger er sædvanligvis skrevne på latin. Så selvfølgelig forekom denne tingenes tilstand, at selv de varmeste forkæmpere for modersmålets brug og fremme — folk som Hans Jensen Alan, Povl Jensen Colding, Rasmus Bartholin ofl. (s. 308 f.) — talte danskens sag på latin. De boglærdes indlevelse i og fortrolighed med latinen smittede også af på dansksproglige tekster. En omtænksom og målbevidst dansk skribent som Peder Syv kan nok se det latterlige i den overdrevne brug af fremmedord, som hvis *en kirkebetiente sagde: i dag marcherer de til alteret, som i gaar fik perdon paa deris synder* (se frise s. 293), men i Den danske Sprog-Kunst (1685) sker det dog, at der *Sommesteds gives en gandske mening paa Latine,*

at den des bedre kand forstaaes! (se frise s. 310). Og hos mindre reflekterende skribenter nærmer dansken sig — det være af bekvemmeligheds eller modebestemte hensyn — ofte til et næsten maccaronisk sprog.

Exempler. Biskop Niels Paaske (1620): *Den* Forma Gubernationis in Regno Danicæ qvæ hodie obtinet, *er ikke* just; *men den skal vel blifue* muteret *inden 3 Aar. Paa huilcket at* laborere, *oc det flijdteligen at* urgere, *hand sagde sig oc bestilling at hafve.* — Oluf Rosenkrantz (1669): *Efftersom hand befindis wed sin* Moderatoris *flittige* information *at haffe naaed den* profect, *at hand de fleeste* Auctores Romanos *kand forstaae* . . . (bør han nu) *legge Wind paa en god latinske* æqualem stylum *at erlange, som* per freqventiora compositia ad imitationem imprimis Livii, aut Curtii, aut Cæsaris, . . . *best kand erlanges.* —

I det hele taget finder man i tidens breve stærke indslag af latinen; det gælder fx. også Christian IV's breve, navnlig i den ældre tid (se fx. breve af $^{26}/_{9}$ 1610, $^{8}/_{3}$ 1623, $^{10}/_{6}$ 1624, $^{26}/_{12}$ 1629, osv.).

Også i den diplomatiske forbindelse var latinen hovedsproget.

Forholdene er dog her, navnlig i overgangstiden indtil ca. 1720, ret forskellige, alt efter de forskellige lande og aktstykkernes art. Som almindelig undtagelse gælder det, at traktater og korrespondance med Sverige affattedes på svensk og dansk, og at traktater med kejseren og de tyske rigslande stadig affattedes på højtysk. I samkvem med Nederlandene kunde også hollandsk anvendes. Men i traktater og andre politiske instrumenter med England, Skotland, Frankrig, Spanien og Polen gjaldt århundredet ud hovedreglen, at sproget var latin. Over for Polen dog vist kun til 1697, da kurfyrst August af Sachsen blev polsk konge, hvorefter der oftest bruges tysk. Over for England brugtes latin i det mindste til 1714, da det hannoveranske hus kom på tronen. Først fra ca. 1720 er fransk over for den sidstnævnte gruppe af lande det almindelige traktatsprog. Helt anderledes forholder det sig derimod med gesandtskabsskrivelser, depecher olgn., hvorom nedenfor.

Endelig var latinen også talesprog. Det var ved universitetet disputeresprog (jf. Erasmus Montanus) og også i nogen grad omgangssprog på samme måde som ved skolerne (kommunitetsalumnerne måtte ved bordet kun tale latin). Og på rejse og i omgang med lærde udlændinge var latin i det mindste til en begyndelse også samtalesprog. Da hamborgeren Otto Sperling kommer til Norge, taler kansleren Jens Bjelke latin med ham, da ingen i huset kunde tale tysk. Livlægen Jacob Fabricius gør 1648 over for rigshofmesteren og kansleren rede for Christian IV's sygdom på latin. Christian IV selv kunde tale latin, og den lærde Frederik III deltog i latinske disputationer og indførte (fra 1668) fast latinsk gudstjeneste i slotskirken.

Af de levende fremmedsprog havde tysk (i skrift højtysk, i tale navnlig plattysk, jf. s. 169) århundredet igennem den største og en stadig stigende udbredelse, fra hoffet ned til borgerstanden.

Efter Christian IV's død fik tysken stærk fremgang ved hoffet, Frederik III, som indtil tronbestigelsen havde været ærkebiskop i Bremen, talte nok så gerne tysk som dansk, og han førte sin dagbog på tysk. Et større tysk islæt kom nu også ind i hofkredsen. Dronning Sofie Amalie fra Braunschweig-Lüneburg kunde ikke dansk. Hun havde tysk hofpræst, teaterforestillinger ved hoffet foregik på tysk, og tyske diplomater, officerer og embedsmænd udgjorde hovedparten af kongehusets omgangskreds. — Leonora Christina kunde tale såvel højtysk (således i fængslet med den første slotsfoged) som plattysk (fx. med den anden slotsfoged); drejede det sig om religiøse emner, talte hun højtysk, *efftersom ieg meest bibelen paa tydsk haffuer læst*; blev hun vred og skældte ud, gik det nok bedst på plattysk! — I hovedstaden fandtes, med tilknytning til den tyske Skt. Petri kirke, betydelige og stadig voksende tyske kredse såvel i det højere som i det lavere borgerskab (s. 266), og den fortsatte pågåenhed måtte naturligt nok vække modvilje i danskfølende kredse, især blandt adelen og studenterne. De sidste indgav under belejringen 1658 til kongen et andragende, hvori de bl. a. bad om, at der ikke måtte tages tyske studenter til lærere eller overhovedet ansættes tyskere i offentlige embeder, som kunde forvaltes af danske eller norske. Men strømmen fortsatte. Og en sådan stadig tilvænning til tysk talesprog havde selvfølgelig for dansk sprogfornemmelse og et dansk sprogøre en ganske anden og større betydning end den, der kunde afstedkommes ved et ophold i udlandet eller ved fremmedes kortvarige besøg her i landet (fx. oversvømmelsen ved de kejserlig-tyske hære i årene 1627 ff.). Omvendt kunde naturligvis de plattysktalende i Danmark heller ikke undgå at lære noget dansk og at optage danske ord i deres sprog. Det ses fx. i skildringen af de mange tjenestekvinder, der omtales i Jammersmindet, og Laurembergs skæmtedigte giver adskillige exempler herpå, ligesom han i det tredje skæmtedigt giver en prøve på slige grelle sprogblandinger hos *simple Folck:*

Kom hijt du Drænge Jung, i dissem saae und span
For mine Hæste Peêrd, hent mi wat Water Van
Vnd strax snart hast igien kom wedder tho mi saa
Sunst schaltu dichte hug paa dine Ruggen faa.

Under Christian V fortyskedes hoffet endnu mere. Højtysk iblandet talrige franske låneord blev nu det officielle hofsprog, og de følgende danske konger til og med Christian VII blev alle opdragne på tysk, medens dansken var dem et fremmed, tillært sprog. Efter den engelske gesandt Molesworths udsagn talte Christian V med megen lethed foruden dansk såvel højtysk som plattysk og fransk. Han skrev både højtysk (især i udkast og meddelelser til konsejlet) og dansk (fx. i sin dagbog), begge sprog forøvrigt ortografisk lige slet, med mange udtaleformer. Dronning Charlotte Amalie af Hessen-Kassel lærte sig — efter et udtrykkeligt udtalt ønske fra dansk side — før hun kom til landet at læse og tale dansk (hvad danskens varme

forkæmpere (Kingo, Gerner og Syv) da også højligen priser hende for), uden at denne imødekommenhed dog bragte nogen som helst ændring i udviklingsgangen. — I hæren, hvis menige mandskab var overvejende dansk, men hvis officersstand allerede fra Christian IV's tid var stærkt tyskpræget, forsvinder nu mere og mere dansken i den øverste administration; jf. s. 266.

Med Frankrig som det førende og forbilledlige land for overklassekulturen, navnlig fra og med Ludvig XIV, blev nu også kendskabet til fransk mere udbredt (jf. s. 169f., 265). Der købtes mange franske bøger. Men i modsætning til tysk kom fransken næppe uden for de øverste samfundslag: hof- og diplomatkredse samt sådanne borgerlige, som gennem studier og rejser havde uddannet sig til de højere embeder. Og selv om det fransksproglige indslag ned mod århundredets slutning kan synes ret fremtrædende, blev det dog alle dage i Danmark kun et overfladefænomen, som ikke slog rødder i den danske sprogmuld, men som — bortset fra den øjeblikkelige modebestemte jargon i de nævnte kredse — højst aflejrede en del elementer i de øvre, skriftsproglige stillag. Før 1650 var der sikkert kun få, som kunde fransk. Christian IV kunde tale det, og kongebørnene fik fra nu af vistnok i almindelighed undervisning i sproget. Leonora Christina talte og skrev det, om end hendes franske selvbiografi fra 1673 måske ikke netop er idiomatisk fransk. Christen Thomesen (Sehested) talte fransk som en indfødt, brødrene Ulfeldt var ligeledes franskkyndige, og i det hele tilegnede de internationalt orienterede regeringskredse sig i sidste halvdel af århundredet sproget, som efter freden i Nijmegen 1678 ret hurtigt trængte frem som almindeligt diplomatsprog i Vesteuropa. Herhjemme synes man endda tidligere at være gået over til fransk. Allerede fra midten af 1670erne føres korrespondancerne mellem de danske gesandter og oversekretæren på fransk, og ligeledes mellem gesandterne indbyrdes og i deres skrivelser til fremmede ministre, såvidt de da kunde fransk — ellers måtte de nøjes med tysk. På samme tid erhvervede også de borgerlige embeds- og videnskabsmænd gennem studium og rejseophold udstrakt kendskab til fransk: mænd som Ole Rømer, Ole Borch, Bartholinerne, Hans Svane, Erik Pontoppidan, Bircheroderne, Resen, Vinding, Motherne, Wormerne, Rostgård, osv. Griffenfeld ynder at skrive fransk. Den lille fransk-reformerte menighed (s. 265) havde fransk gudstjeneste i den nybyggede kirke fra 1689, og ved hoffet fandtes henimod 1700 et ikke ubetydeligt fransk tjenerskab: kammertjenere og kammerjomfruer, gu-

vernanter og pager, officerer, kirurger, skuespillere, musikere, danse- og sprogmestre osv. En fransk hofpræst ansættes 1690. Fransk var sprogligt som i klædedragt og kurtoisi blevet højeste mode (jf. Jean de France), til fortrydelse for det danske sprogs elskere, der ivrede mod denne begyndende gallomani, endda før den rigtig slog igennem! Når mænd som Hans Mikkelsen Ravn, Bertel Wichman og Peder Syv, før den stærkere franske påvirkning under enevælden sætter ind, kan klage over fransk sprogblanding m. m., er det vistnok klager, som de har overtaget fra den tyske sprogbevægelse, og som på den tid egentlig kun havde berettigelse i Tyskland. I et utrykt latinsk arbejde om modersmålet (fra ca. 1640) udbryder Ravn: *Gallica lingva, Gallica vestis / Erit, Dania, tua pestis,* i et digt af Wichman fra 1644 siges, at *mand neppe hører tale fem Danske ord, at der er jo eet Fransk eller bruden Latinsk ord iblant,* og først betydelig senere kan Peder Syvs overdrivelse fra 1663, at *nu er hvert andet Ord frantzøsk,* måske i visse kredse have haft en vis berettigelse.

Sprogkundskaberne i de højeste kredse må karakteriseres som gode. Fremmede gesandter og andre udtaler sig rosende herom. Foruden tysk og fransk var det navnlig italiensk og spansk, man dyrkede. Folk som Hannibal Sehested og Corfitz Ulfeldt talte flydende italiensk, Otto Krag og Corfitz Ulfeldt også spansk. Med den spanske gesandt grev Rebolledo taler Christen Thomesen (Sehested) og Joachim Gersdorff spansk, og om sidstnævnte siger Rebolledo, at han kunde 10 sprog. Franskmanden Charles Ogier bevidner, at de tre brødre Corfitz, Knud og Laurids Ulfeldt kunde tale 6 eller 7 sprog og forstod endnu flere. Også til engelsk havde man nu nogen kendskab, mest dog vistnok blandt gejstligheden (jf. Gerners indførelse i engelsk udtale i Orthographia Danica 1678—79). Der købtes en del engelske bøger. — Større betydning for sproget som helhed havde slige videregående sprogkundskaber vel ikke, men derimod havde det selvfølgelig betydning for den almindelige indstilling til nationalsproget, at de førende kredse sprogligt var så afgjort udadvendte, kun fremmedsprogligt interesserede. Ingen af dem tænkte på modersmålets sag. Hvor broget dette babyloniske flitter kunde arte sig ved hoffet, ses ved en enkelt lejlighed, nemlig kongens fødselsdag 1699. Der opførtes en opera, hvor de optrædende fire personer var Cupido, Diana, Mars og Neptunus. De kaldes ind på scenen af Mercur, Cupido taler (synger) italiensk, Diana fransk, Mars højtysk, Neptun dansk — og Mercur plattysk! — Og denne skæve balance

var på sine hold ubodelig derved, at mange af de højere embeder var besat af fremmedsproglige (tyske) indvandrede. Den engelske gesandt Molesworth siger rent ud (1692), at han har hørt adskillige i høje stillinger prale med, at de ikke kunde tale dansk!

Det var ikke gode kår for modersmålet.

C. Undervisning. Fra universitetet er der intet at berette for danskens vedkommende. Her herskede latinen enevældigt. 1629 indførtes en teologisk embedseksamen, og fra 1630 krævedes examen artium som adgangsprøve. Fagvidenskaben sætter ind. 1635 bliver historie et fag, og i 1639 oprettes et professorat i botanik. — For unge adelsmænd oprettede Christian IV det adelige akademi i Sorø 1623 (med tysk som undervisningssprog; dansk var forbudt), men det ophørte igen 1665.

Heller ikke latinskolen kom i dette århundrede ud af latinens ledebånd. Der var ellers adskillige tilløb til en delvis frigørelse, og der mærkes i århundredets første årtier hos flere pædagoger (bl. a. Jersin og Ravn) en dansk understrøm, som i lighed med tilsvarende rørelser i Tyskland søgte at hævde større ret for modersmålet. Jersins og Ravns begyndergrammatikker var i det væsentlige skrevet på dansk. Men skønt der i Christian IV's forsøg på reformer teoretisk var taget hensyn til denne strømning (i det mindste i skolereglementet 1632), førte den gode vilje på grund af konservative skolemænds modstand ikke til større resultater, og efter den tid herskede stilhed. Efter et nyt reglement fra 1656 skulde der i de to nederste klasser benyttes Luthers katekismus på dansk, men i øvrigt lød kun latin. — Et forsøg på at give latinskolerne en overbygning ved i stiftsbyerne at oprette gymnasier (1618), der skulde forberede til universitetsstudiet, førte kun i Odense til en varig ny skoleform. Endnu i slutningen af 1700tallet eksisterede gymnasiet her, og Rasmus Nyerup, som har gået der, „skjænker . . dets Erindring en Taknemmeligheds Taare og ønsker: Fred med dets Minde."

Om den danske skoleundervisning i by og på land ved vi kun lidt. Selv om Danske lov 1683 (2—18—14) atter indskærpede kravet om kommunale købstadskoler, fandtes sådanne vist kun rent undtagelsesvis (i København var der en sådan dansk skole 1582—1689). Ellers var der kun de private skriverskoler (s. 173). På landet var der kun de færreste steder egentlige skolebygninger. 1650 påbydes skoler indrettet overalt, hvor der hidtil ikke havde været nogen, men påbudet var vist nærmest resultatløst. Flere og flere

sogne fik dog faste sædedegne, idet bønderne ikke var tilfreds med latinskolernes løbedegne (s. 173), og med Danske lov fastslås det officielt, at degnene skal være fast bosiddende, og at de foruden om søndagen også en gang om ugen skal undervise landsbyungdommen (2—15—2), hvorimod der intet siges om en almindelig oprettelse af landsbyskoler. Tilsynet var, ligesom i recessen 1643, overdraget præsten (2—6—1,2). — Om udbyttet af denne undervisning kan der næppe siges noget generelt. Nogle steder har enkeltperson under gunstige forhold evnet at lægge et godt grundlag, andre steder, vist de fleste, har en uduelighed gjort degnelæsningens betydning rent illusorisk. Hvis vi tør betragte opgivelserne fra Skåne 1687 (s. 295) om de skånske børns færdigheder som særlig bemærkelsesværdige, altså som udtryk for et gennemsnitsmaksimum, skulde da højst 3,4 % af skoleungdommen have lært både at læse og skrive og yderligere højst 26,6 % at læse, medens 70 % var analfabeter. I købstæderne var forholdet dog nok noget gunstigere. Og selv om Molesworths udtalelser 1692: at menigmand (ɔ: i København) i almindelighed kunde både læse og skrive, sikkert er overdrevne (jf. Jammersmindet: Leonora Christina lærer Karen Nielsdatter at læse, men Karen Olesdatter vil ikke lære det!), så viser nogle undersøgelser af en række kirkebøger, hvor de ikke-skrivekyndige har underskrevet med bomærker eller forbogstaver, at der fx. i Helsingør Olai sogn kun fandtes 41 %, i Slagelse 47 % og i Randers endda kun 35 %, som ikke kunde skrive. Derimod gav en tilsvarende undersøgelse af 3 sjællandske og 2 fynske landsogne til resultat 86 % ikke-skrivekyndige!

Modersmålskundskaber var endnu for de få.

D. Sprogets patrioter. Men modersmålet var dog ikke helt forladt. *Mig bør jo først at vide mit fæderneland og dets sprog nogen ære,* skrev Peder Syv i forordet til læseren i Nogle Betenkninger om det cimbriske Sprog 1663, som forsvar mod den tænkte indvending: at han hellere burde beskæftige sig med latin og græsk. Og dette udsagn vilde en lang række af digtere, skolefolk og grammatikere kunne have anvendt som motto, ja har til dels givet tilslutning til i ret stereotype vendinger. Denne danske linie ligger dog ikke i direkte forlængelse af den folkelige danskhed i forrige århundrede (reformatorerne — biblerne — Vedel — Lyschander). Folket er blevet skilt ud og fædrelandet (alm.: *fædernelandet*) sat i stedet for. Man begynder nu at træffe patrioter (Christen Skeel, Gerner

ofl. bruger betegnelsen), selv om ordet først blev slagord i det følgende århundrede.

Fremhævelsen af modersmålet er en naturlig reaktion mod latiniteten og senere fremmedsprogenes pågåenhed, men impulserne har man i øvrigt i de fleste tilfælde hentet i det fremmede. Flere forskellige forudsætninger kommer her til at virke parallelt. I fortsættelse af den ramistiske interesse for modersmålsstudiet (jf. om Jacob Madsen Århus s. 189) ligger vistnok professor Hans Jensen Alanus' udtalelser i nogle disputatser fra 1608—09, hvor han dadler sine landsmænd, fordi de så ivrigt helliger sig studiet af fremmede sprog, medens de foragter deres modersmål. „Der er ingen naturlig grund til hellere at udtrykke begreberne i et fremmed sprog end i sit eget", siger han, men ganske vist lidt inkonsekvent på latin! — Den næste tilskyndelse kommer fra pædagogisk hold. I Tyskland havde holsteneren Wolfgang Ratke (Ratichius) krævet modersmålet indført ikke blot som undervisningssprog, men endog som fag. Ved universitetet i Giessen gjordes forsøget, og fra sit studieophold her bragte da Jersin tanken til Danmark (s. 306), hvor også Herlufsholm-lærere som Poul Jensen Colding († 1640) og Hans Mikkelsen Ravn († 1663) slutter sig til, den sidste med argumenter hentet fra senere strømninger (jf. ndf.). I fortalen til Dictionarium Herlovianum 1626 angriber Colding (på latin!) dem, der ringeagter modersmålet og blander det med latinske og andre fremmede ord: „Hvad findes vel i det latinske eller noget andet sprog, som ikke lige så bekvemt kan udtrykkes på dansk. Mon det daglige livs genstande fattes deres udtryk, eller har naturen skabt os stumme som fisk? Og hvad har de fremmede sprog i ejendommelighed og sirlighed forud for modersmålet?"

Til disse bevægelser kom endelig den poetiske senrenæssance, der i Tyskland udgik fra „Die fruchtbringende Gesellschaft", stiftet 1617 af fyrst Ludvig af Anhalt. Hovedformålet var modersmålets opdyrkning, sproget skulde renses for unødige fremmedelementer og i sin vækst og udformning alene udnytte hjemligt stof (purisme). Derfor dyrkede man oversættelser, og i orddannelsen navnlig sammensætningerne. Den førende digter var Opitz, som revolutionerede metrikken ved indførelse dels af et bestemt stavelsesantal i verslinien, dels af en regelmæssig vekslen mellem betonede og ubetonede stavelser. Det direkte studium af modersmålet indledede med udarbejdelsen af tyske grammatikker på tysk. Alt dette er forudsæt-

ningen for tilsvarende bevægelser herhjemme: oversættelserne og den begyndende barok hos Arrebo (§ 57), de puristiske, i det mindste mod fremmedsprogenes anmasselse rettede udtalelser hos folk som Ravn, Wichmand, Bartholin, Syv ofl. (s. 305), de metriske studier af Ravn og Søren Poulsen Gotlænder, og de grammatiske arbejder af Pontoppidan, Syv, Gerner ofl.

Fra alle disse lyder et varmt forsvar for modersmålet. Det skal hæves ud af ubemærketheden, da det er *lige saa riigt paa Ord som andre, naar de blifve ickun flitig igiennomhæglede, oc actede som de bør,* siger Gotlænder og tilføjer: *Huo sit eget Modersmaal icke høyt acter, hand burde med raadne Eg aff hans Fæderneland ad udjagis, oc aldrig burde saa værdig at actis, at hand en Dansk skulde kaldis.* Mindreværdsfølelsen og ringeagten skal fjernes (Gerner, Kingo). Dernæst skal sproget renses for unødige fremmedord, især er Ravn skarp: „Vi har tysket så længe, at vi er blevet halve tyskere, og nu er man ej nøjet dermed, men vil oven i købet flikke dette blandingssprog med franske gloser", men de overflødige ord skal fjernes, især dem „der ikke for så farlig lang tid siden har fået borgerret i sproget, og frem for alt sådanne splinterny som *Monsør, recommender, avu, habeligras, grammersys,* driv dem ud, spark dem ud, jag dem ud værre end en hund eller en snog". Og så kan ordavlen og nydannelserne begynde og skrifter komme menigmand, håndværker og landmand til nytte. Dette stærkt understregede nyttehensyn møder vi navnlig hos universitetsprofessoren Rasmus Bartholin i en latinsk universitetstale om studiet af dansk sprog 1657. Han vil dog nok tillade indlån af fremmedord i videnskaben, men anbefaler også — ligesom Gotlænder — nydannelser, der i dansk formes så let gennem sammensætning.

Mod århundredets slutning vokser den danske tone i styrke. Vi kan finde alle argumenterne samlet hos Peder Syv, der også er den, som uden for digtningen i videst omfang har søgt at omsætte teorierne i virkelighed: i sproghistorien (s. 285), grammatikken (s. 285), ordbogen (s. 281), faglig nomenklatur (s. 280), ordsprogene (s. 286) og folkeviseudgaven (s. 292). Og det varmeste forsvar for vadmelssproget finder vi hos århundredets største digter Thomas Kingo (s. 289). Alligevel, tonen slår ikke igennem. Der manglede resonnansbund, og først for Holberg lykkedes det gennem humoren at skaffe tonen lyd.

ikke fare vild/fordi mange gjøre det/eller følge de fleste og gaae efter exempler / men regle og fornuften. (h) Hvorom siden.

Hvad her siges eensteds om Tal / Endelsefald/ Personer/Oprindelige og Herkommende ord/osf. gjøres ej fornødent/ at igentage en anden sted. Naar jeg giver de Danske ord og Terminos paa Latine / skeer det ej heller mere end een gang. Sommesteds gives en gandske mening paa Latine / at den des bedre kand forstaaes. Om Ordføjelsen haver jeg kun aldimindelige og fornødne regle / de mange andre udeladte / som enten kunde henføres til disse/eller have intet at betyde/ eller ere slet falske. I Verskunsten haver jeg lidet / men som dog ej af nogen tilforn er befattet i visse regler. Nogle ord skrives ikke altid eens af mig. thi mand er ej endnu kommen til den fuldkommenhed og stadighed i vor skrivning / at mand allesteds kand have det saa riktigt / saasom ej heller skeer i de andre Sproge. Jeg skriver Og/ Ok / fordi de Gamle brugte begge deele

(h) Nil pestilentius humano generi, qvàm populares persvasiones. Scal. Vivimus ad exempla, nec ratione componimur &c. Sen. Ep. 58. Sevdi Rationem & Veritatem, non Vulgus & Opinionem.

56. DANSKENS INDRE LIV

A. Sprogsfærer. Tidens tale hører vi ikke blot i de direkte anførelser (fra de højere lag fx. i forhørene over Kirsten Munk, i Christian IV's breve og i Jammersmindet, fra andre lag fx. i Jammersmindet og skolekomedierne, om end i disse sidste ofte tvungne

Frise: Peder Syv: Den danske Sprog-Kunst fol. a7r; jf. s. 285.

af den bundne form), men replikkerne lyder også til os bag om skriftdækket næsten overalt, når lige undtages den højere poesi og det religiøse sprog. Især er breve og dagbøger, naturligt nok, meget givtige. Datidens ikke-litterære forfattere havde endnu ikke nogen tydelig fornemmelse af et skel mellem skrift og tale. Der fattedes dem stilsans. Derfor kan deres skriftsprog forekomme et nutidsmenneske meget ujævnt, og indtrykket er så meget stærkere, fordi deres tale — efter nutidsbegreber — kunde falde temmelig plump og ukultiveret. Der var ikke i datidens talesprog forskelle, der svarede til den sociale aftrapning. Konger og hofmænd kunde være djærve og saftige som bonde og menigmand, kvinder kunde være grove og bande som mænd. — Den uhæmmede udfoldelse iagttages vel nok lettest i den svindende renæssance. Under pokuleringen synes man næsten at høre Christian IV's yndlingsudtryk: *Din kumpan!*

Exx. på Christian IV's talesprog. Direkte tale: $^{27}/_{12}$ 1630 *Saa sagde Ieg: uyl hun endeliigens syn kaass, da maa hun drage tussind deeffle y uold, naar hun uil;* $^{1}/_{4}$ 1635 (fru Ellen spurgte, om hun måtte beholde Vibeke Kruse hos sig) *Daa suarede Ieg: huad kommer ded mig ued, huor [hun] bliiffuer, hun far uell en tiieniste ygen, wiil hun uerre huos diig, daa ma y forliigis derom;* $/_{4}$ 1641 (til Kirsten Munk) *Hvy tussind pocker gredder diin moder sa altid och ladder ylde?,* (Kirsten Munk:) *Myn moder er gaal. Nar hun seer, at ieg taler med en aff dy fremmede, da er hun heel aff laue, ty hun kan ingen tydsk lide, hun kan icke heller ued siin død liide dy tydtske Jomfruer, der er huos mig;* ca. 1644 *Ney, som Guds bitter død schalt du icke!* osv. — Talesprogsvendinger: $^{23}/_{2}$ 1626 *dy kan siige, huad dy uyl, endog ted kommer dem ycke ynden tenderne;* $^{19}/_{6}$ 1632 *Om fru kyrstenss mund geraadede udi baagflod* (ɔ: ikke kunde skelne løgn fra sandhed) *att du daa med dy andre kan uyde, att Løiin er ingen latiin;* $^{30}/_{1}$ 1633 *icke . . . en knappenalss werdt;* $^{15}/_{12}$ 1635 *sette hans Boiisøn en briille paa Nessen;* $^{28}/_{11}$ 1636 *Stenderne, som mueligdt skal gørre oss krumme Spring nock;* $^{20}/_{12}$ 1639 *Du kender uel uorris kramsfuele. Haffuer man icke en fiinger med y soddid* (ɔ: tager man ikke del deri), *da bliffver der skaar aff;* $^{31}/_{3}$ 1638 *Ieg motte gerne uyde, om ded diieffuels gesyndecken* (ɔ: pak) *bylder dem ind, att ded, som Ieg haffuer lyd hertildags aff dennom, att ded er skeed for derris gule locker skiild;* $^{29}/_{9}$ 1640 *saat* (ɔ: så at) *hertugen skulle haffue giiordt Riis til siin ciigen Rumppe;* apr. 1641 *Daa skall fru Ellen forlade siig tiil, at hun skall Staa os ett glaas tiil Roers;* $^{12}/_{8}$ 1647 *Daa haffde Piiben uel faaet en anden Lii;* $^{13}/_{10}$ 1647 *Muskouytternis Audiens angaaendis, da uylle (ieg) at dii fiick Audiens huos fanden y hellede Och indted huos mig;* $^{14}/_{10}$ 1647 *dentyd hand Enda Indted kunde Sniide syn Nesse.* — Ironi og humor træder ofte frem: $^{27}/_{12}$ 1630 (til Kirsten Munk) *4 heste, huer aff syn faarue, liigesom dyn Opuardtning och Samuittighed haffde uerrid;* $^{1}/_{8}$ 1639 *Denne Breffuiser . . . skaltu lade foruare, Saa at Solen i disse*

hunde dage intett sticker hannom paa hoffuedit, och naer hand begerer Aarsagen till denne Store ære, hannom wederfaris, att viide, da skall hannom suaris, at det er een liden Recompens for dend løyen; osv. — Vredesudbrud og skældsord: 13/10 1623 *Aff huossliggendiss breff Erfhaarer du, huorlediss ted Staar tyll med Mansfelderen, gud giffue Pocker haffde hannem henne;* 27/8 1627 *Ded bleff den Skeele Stockreckell nocksom saagdt, huorledis breffuene skulle haffue uerrit giordt;* 30/7 1640 *Karren Andersdatter . . och hendis Juncker Snaren Suend;* 8/2 1642 *En hab hundtzfotter, Skrattinger och skelmer.* — Eder som *Huy tussind pocker; huad tussind syger; fahre ty tussind y wold; och befahle dem fanden;* osv., jf. også ovf.

Men århundredet igennem klinger dagligdagens tale frem. Selv om rigsråd Christen Skeel i sin dagbog over rigsrådsforhandlingerne nok er saglig og refererende og anvender mange fremmedord, smutter det jævne hverdagssprog dog stadig ind: 30/8 1649 *icke lade henderne sinke; ellers er det ickun aff hand j mund; skier tit att den hest der fortiener best haffren for mindst der aff;* 10/7 1650 *att wj redder voris Fæderneland som staar paa rave* (ɔ: som vakler, står for fald); osv., og i det formaningsbrev, som han på sit dødsleje dikterer sin 8årige søn, og som er stilet til kongen, hedder det (normaliseret): *så kan jeg ikke længer bringe det over mit sind at gå her som et nul,* og videre: *at Eders Maj. det ikke ville optage, som jeg vilde sætte Eders Maj. og fædernelandet stolen for døren.*

Og selv om enevælden og det fremmede, forfinede kulturislæt nok efterhånden i noget mon virkede højnende, så synes der end ikke i hofkredse — de første til at abe efter — at have fundet en assimilation eller virkelig forædling sted. Det var endnu omkring 1700 gennemgående en overfladekultur, hvor vadmelstrøjen let kom til syne under brokaden. Christian V's djærve, ironiske og vittige marginalnoter i rentekammerets deliberationsprotokoller er oftest rene hverdagsreplikker: (normaliseret:) *det er bedst man lover, så man kan holde; det vil alle have, og kan ikke alle få; hvad der har været halm i fjor, kan vel ikke blive til korn i år; jeg håber det kan være sandt, alligevel det er ikke trykt; her er mange slags kød i denne frikassé;* osv. Og Griffenfeld med hofdamer kan være meget galante, men mellem baslemanerne hviskes der med nok så drøje og drastiske ord. Magdalene Gersdorff, Griffenfelds elskerinde, kan i en lille billet skrive:

Til tacksigelsze for det jeg gaf Grefinden paa eders Excellences wegne holder hun bleckhornet for mig, mens ieg skriffuer, paa onsdag wil hun widere tacke Eders Excellens self, om wi ellers nyder den løcke at see eder.

Wibecke Krabbes patter de hoppet lige som een skofskade. Friherinden hun wil følge eders raad och bruge i morgen tillig warm øl med safran, heller ochsaa rinswin med teriack, om mandag aften faster hun, eller wilde hun ha forsøgt det i jaften. Jeg er wisz paa at eders Excellensis ambassadeur haffuer wel acqueteret sig, lader een anden lesze dette paa det i skal ikke plire for meget med eders øjne. Adieu, far vel, god nat!

Et andet fællesdrag er den stærkt fremtrædende religiøse tone. Århundredets voldsomme rystelser var næppe gået nogen egn eller klasse forbi: krige med dyrtid, pest og andre farsoter, naturfænomener som storm, vandfloder og jordskælv. Hvor begivenhederne slog ind hos den jævne mand, øgedes mørkerædslen og overtroen, men i de rigere og mere følsomme sind fandt et religiøst gennembrud sted, så de i lidelsen som i glæden følte sig under guds gode og sikre styrelse. Denne fromhed kendes også i deres sprog. Når Ditlev Hansen i Ribe i sine årbogsnotitser fortæller om vandfloderne (de fulgte tæt på hinanden: 1615, 1623, to i 1624 og to i 1625), er han ikke i tvivl om, at de *west war en sønderlig Straff aff Gud . . . Gud nadelig beuar aas fremj bedere far Chrestj skyld Amen!* Og det er den samme enkle gudfrygtighed, vi møder i memoirerne, hos Sperling (som skrev på tysk), hos Monrad (s. 277 f.), der følte sig som *ett predestineret och udwalt Gudsz Barn* (jf. også: *Gud har hafft een sær Naade for mig frem for de meeste andre*), og hos Leonora Christina. I hendes Jammersminde, tidens ypperste menneskelige dokument, er hele registret at finde, fra det stiveste, i syntaksen stærkt fremmedpåvirkede skriftsprog over den rolige, berettende jævnprosa til den livlige fortællerstil, fra det kølige og med fremmedord isprængte omgangssprog i hofkredse til jævne menneskers dagligdags replikker og vulgære personers kraftudtryk.

Stift skriftsprog: *Mit Sind haffuer lenge offuer denne Jammers Minde striidig werret* (rettet til: *werret striidig*), *ey kundende slutte, om ieg mig icke snarere bemøde skulle* (rettet til: *skulle bemøde*) *mine Liidelser att forglemme end dennem att i huekomme . . . med Skiel skal I kunde sige, att Gud vnderlige Ting imod mig giort haffuer.*

Jævnprosa: *Wi leffte siiden i goed Roelighed* (i margen tilføjes: *ded 1668. Aar*), *Jeg* (i margen tilføjes: *skreff oc*) *war provideret med adskilligt til haand-Arbeed, saa Kresten kiøbte intet for mig vden et Par Bøger, oc dem maatte ieg betale dobbelt oc meere end dobbelt med Lyß. Karen bleff hoes mig første Gang paa fiærde Aar; oc som henders Daatter da skulle gifftis, oc hun gierne wille were nærwærende paa Brylluppet, talte hun med mig derom, hworledis ded kunde lafwis, thi hun wille gierne haffwe tilsaffn att komme igien, naar den quinde, ieg fik igien, skulle bort.*

Livlig fortællerstil med direkte anført tale og med dækket indirekte tale: *Saa war ded en Dag den gamle Snak igien, hand wille haffue Sax oc kniiff, oc hand truede att giffue sig selffwer an; oc som ded war fast i mod den tid att ieg loed mig Berette, saa sagde ieg til quinden, siger hannem eengang for alle, wil hand icke holde styre paa sig, saa skal ieg ded første Præsten kommer giffwe hannem an, oc ieg skal faa den første Karen for dagen, den skal faa skam først ad sted, for hun loed mig ingen fred paa hands wegne førend ieg kom i med hannem; hun skal sige sandhed med goede eller onde, saa wil wii see, huem vlycken skal falde paa; hand skulle nu giøre, hwilcket hand wille, ieg wille haffue roelighed; hand skulle forskaane mig med siine Sedler, ellers ieg skulle wiiße dem frem.*

Stift talesprog. (Kansler Peter Reedtz:) *Hands Kongelig Majstet min Allernaadigste Herre oc Arffue Konning, lader eder Madame sige, att hs. Majt. haffuer høye Aarsager til ded han giør imod eder, som I skal faa att wiide . . . . Hans Majt. haffuer susspition til eders Persohn, oc ded icke vden aarsage . . .* — (Leonora:) *I goede Herrer, kiender alle min Herre; I wiide, att hand haffuer werret æstimeret for en Mand aff Forstand, oc ieg kand forsickre eder, att der ieg fra hannem skiltist* (rettet til: *skiltist fra hannem*), *da . . . .*

Dagligdags ordskifte: *Derpaa begynte hun en lang rimse swære oc forbande sig paa henders troeskab; hun haffde aldrig løyen nogen paa, heller giort nogen noget ont. Jeg sagde, ieg hører att i giør eder reen med Phariseeren; hun reiste sig aff sil sæde med en furie oc sagde, hwad, skiælder i mig for en Phariseer? Sacte, sacte (sagde ieg) saa længe ickun en aff os er wree, saa haffwer ded intet att sige, men bliffuer ieg oc wree med, saa tør der følge noget andet paa!* — De tjenende mænds og kvinders kraftudtryk (som oftest udelader Leonora Christina dog ederne): *Da saed han* (ɔ: fangen Christian) *som en Gante, oc snackede for sig selff; Skulle ieg gaa til døren, ney, soer hand en stoer Eed, skal ieg icke, O! ia til døren, ney Christian icke, loe imellem aff fuld hals, skraalte høyt, den dag hand gick til døren eller giorde mig nogen tienneste, da skulle fanden riiffwe oc spliide ham . .* (smlgn. Jeppe på bjærgets monologer). — (Karen Olesdatter:) *Gud forbande ham til evig Tiid, saa har ieg icke behoff att bande ham hwer dag.* — (Karen Nielsdatter til slotsfogden, som fra en skjult lille sprøjte stænker vand på hende:) *Gud giffwe i faa skam, h. slosf., pisser i paa mig?* — Osv.

Af de stedbundne mål har vi kun overleveret små brudstykker af jysk. Fx. citeres i en spøgende latinsk studentertale om jyderne, holdt af den sjællandske præst Søren Kok 1638, en jysk replik: *Kors brôr lill, i flesk er søien i smuller, vi faar at søv hend op med skeer*, kors, brorlil, flæsket er kogt i smuler, vi får at søbe hende op med skeer. Men jyskfarvede sætninger forekommer mange steder (jf. Comedia de mundo et paupere s. 291). I øvrigt var så at sige alle mer eller mindre dialektprægede. Ingen havde endnu helt frigjort sig fra stedbundne former. Christian IV har brugt adskillige sjællandske talesprogsformer, fx. *siet*, set, *biied*, bed (subst.), *trou*,

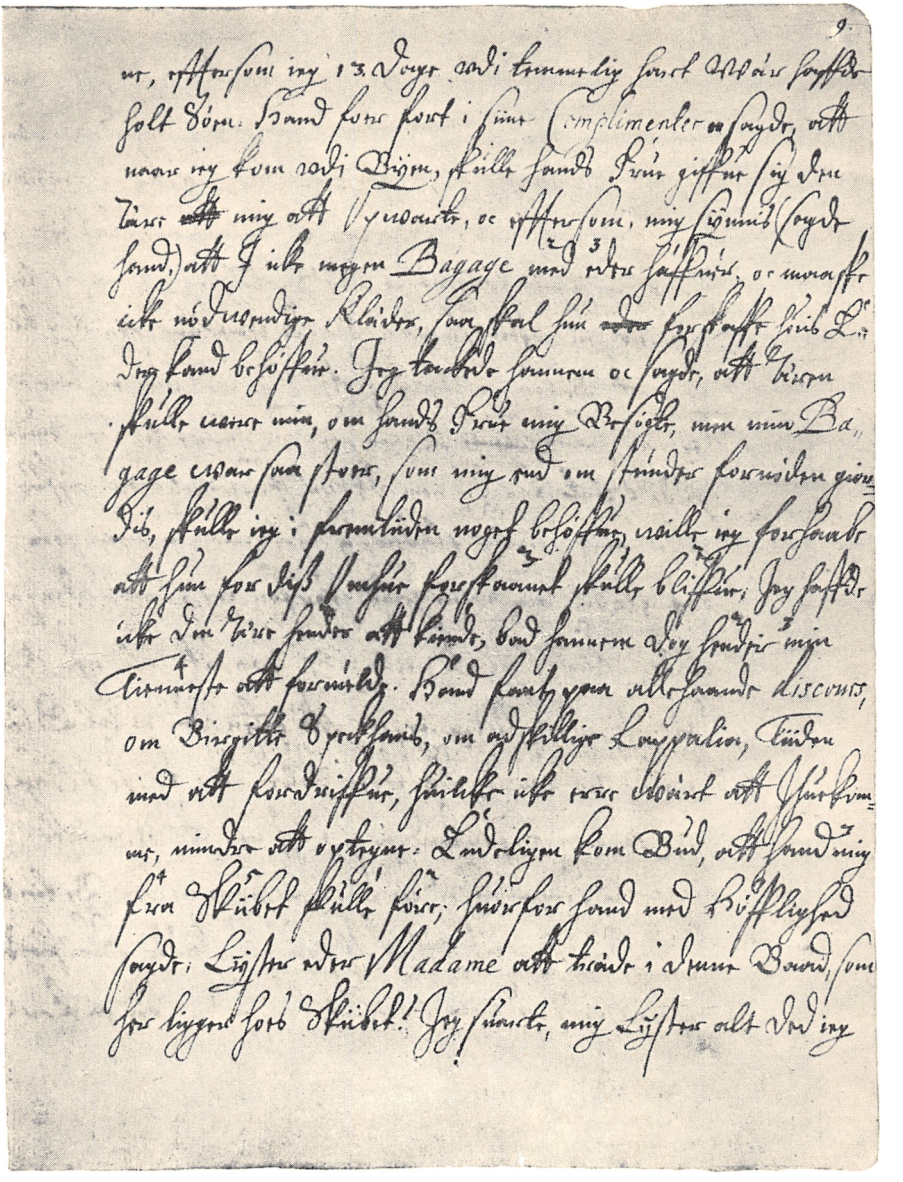

Leonora Christina: Jammers Minde s. 9 (Frederiksborgmuseet). Jf. s. 277, 313 f., 357 f.

PLANCHE XII

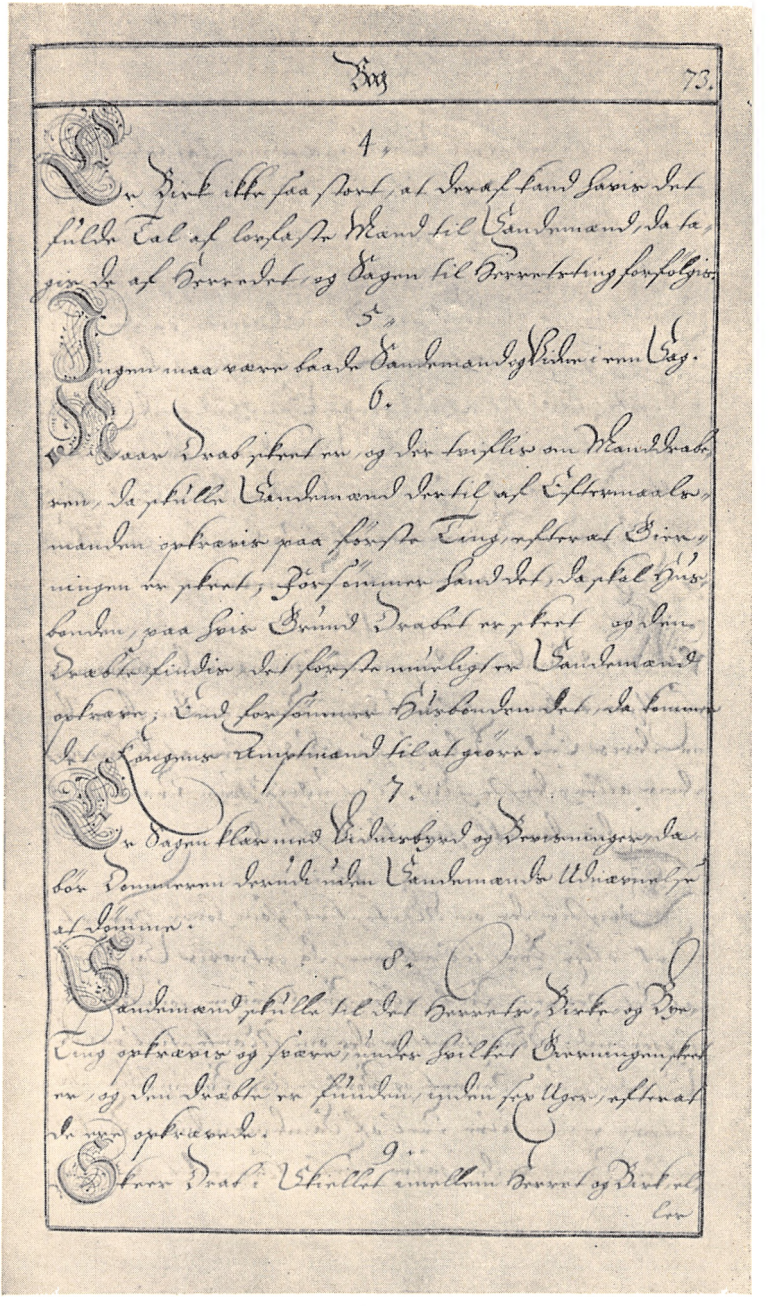

Udsnit af Danske lov, renskrift ved Johannes Laverentzen 1682, fol. (DL I-16-4-9). Jf. s. 273 og 331 f.

tro, *skou*, sko, *hoffmeistringen*, hofmesterinden, osv. Kingo rimer *var* på *Faar* og *Laar*, har former som *vaalen*, valen, *sæt*, sat, *Kløve*, klove, olgn. Hos folk som rigsråderne Otte Krag og Christen Skeel og hos videnskabsmanden Ole Rømer findes talrige jyske lyd- og ordformer. Og hos folk, som fik deres gerning inden for hjemstavnens grænser, har rigsmålstendenserne endnu næppe haft større virkning. En præst som Peder Gregersen i Vorgod, præst 1602—46 efter sin far og farfar sammesteds, kan aldeles ikke mestre substantivernes køn, han skriver *it kircke, beck, gaard, en* og *et boel, en bierg* osv. Om herredsfogden Christen Sørensen Testrup i Rinds herred (1685—1761), historisk-topografisk forfatter, ved vi, at han vedblev at være bonde og sige *a*; osv.

Hvor dialektpræget selv lærde mænd kunde være, giver Christopher Dybvad et godt exempel på. Han var søn af professor Jørgen Dybvad, og født i København ca. 1578. I 20årsalderen kommer han til Leidens universitet, og her oversætter han til dansk i 1602 den berømte matematiker Simon Steuins arbejde om brøkregning: Decarithmia (s. 280). Bogen, der trykkes i Leiden, dedicerer han til biskop Peder Jensen Vinstrup, og i tilegnelsen beder han om, at man *holler mig min vildfaring til beste, som skulle kunne forfalle i stauen* (ɔ: hvad angår stavningen), *eller andre egenskaber voris sprogx*, da han *der i fremmet land ingen hauer som ieg kand rette mig efter, icke heller er her bøger ath bekomme*. Dømmer man ud fra samtidens danske bogtrykkernorm, kan han også nok have tilgivelse behov. Bogen er trykt, som han skrev den. Der var ingen sætter i Leiden, som kunde korrigere den. Men hvad der i denne forbindelse er interessant, er de mange jyske dialektformer. Biskop Vinstrup kalder han for *Løsmester*. Dybvad har altså sagt *lø·s*, læse. Ligeså skriver han *løwning*, levning, rest, *løunit*, levned, men *neunis*, nævnes; *ølleve*, elleve, *ouerjens*, overens, *tou*, to, *trei*, tre; *vdkrøuer*, udkræver (østjysk); måske har han også sagt *skryuer*, skriver; videre *vone*, vane, *skipper*, skæpper, *møgen*, megen, *hurledis*, hvorledes, *waer*, vare (subst.), *klei*, klæde, *rei*, rede (penge), *ieris*, eders, *sier*, sider, *forbere*, forbedre; og man hører hans støttevokaler: *arremmod*, armod, *forrem*, form, *coren*, korn osv. Der gives næppe anden forklaring end den, at så jyskpræget har det daglige omgangssprog været i Jørgen Dybvads hjem i København. De ovennævnte dialektformer stemmer godt med målet i Gosmer sogn, Hads hrd., hvor Jørgen Dybvad var født.

B. Det bedste sprog. Hvis vi ikke fra grammatikernes direkte udtalelser vidste, at der nu fandtes en stærkere virkende talesprogsnorm, som i et vist mon havde skabt en stedløs brugsform (usus), vilde vi modsætningsvis kunne have sluttet os dertil ud fra den vurdering og anvendelse af de stedbundne mål, vi nu træffer. Det karakteristiske for normen er, at den frigør fra detaljer og varian-

ter, og det såvel på det lydlige som på det betydningsmæssige område. Et rigsmål vil ofte savne ord for det, som hører den lille verden til, og når denne så sprogligt skilles ud, bliver den og dens sprogform bekvem at anvende i det komiske. Det er dette, vi ser begyndelsen til i 1600tallet (jf. s. 314 og Gotlænder ndf.). Bonden og hans sprog er deklasseret — og opfattes i bedste fald komisk (hyrdepoesien er import). For dialekten var der ingen sans; den var blevet et vadmelssprog. Som en undtagelse, der bekræfter reglen, kan anføres Terpagers ord i den til Moth indsendte ordliste (s. 284), hvor han spydigt omtaler *de uforfarne . . . der ej veed, at andre kand tale ret oc i sit land forstandelig, omendskiønt de ej bruger deres ord oc maader at tale med.*

Direkte drøftedes problemet „det bedste sprog" af grammatikerne, men ingen formåede at udrede det helt klart. Man kunde nok iagttage uoverensstemmelsen mellem det skrevne og det talte ord (jf. fx. s. 329), og man kunde også let iagttage de forskellige dialekter, men derimod var endnu ingen så fri af og hævet over det dialektale, at han kunde sammenfatte de normerende tendenser, og drøftede man endelig konkrete former, evnede man (som tilfældet også var med Jacob Madsen Århus, s. 189) endnu ikke altid at holde lyd og bogstav ude fra hinanden. Mange af ræsonnementerne er heller ikke originale. De kan vistnok genfindes i den tilsvarende tyske grammatiske litteratur. Den, der kommer en definition nærmest, er københavneren Henrik Thomsen Gerner, den mindst dialektprægede, men også den mindst dialektkyndige og langtfra altid den klareste. Summen af hans overvejelser bliver da, at *det beste Sprock, rensed fra alle Dialecter,* er at finde i København, hos indfødte københavnere eller hos folk, som har fået deres uddannelse ved universitetet der — alt, kan vi nu tilføje, forstået med skønsomhed, thi der var mange forbehold at gøre. Og nøjere kunde man vel heller ikke på den tid afgrænse det rigsmål, som stadig var i sin vorden.

Hvis Søren Poulsen Gotlænders ord står til troende, har han allerede 1634 i Vordingborg — sikkert tilskyndet af Arrebo — påbegyndt og 1640 sammenskrevet sin større Prosodia Danica eller Danske Riimkunst, som først udkom 1671, tre år efter hans død, men hvoraf han 1650 udgav en ekstrakt: Synopsis prosodiæ Danicæ. Han er da den første, som direkte udtaler sig. Skal man oversætte fra andre sprog til dansk, siger han, *da bør det icke at skee med end groff oc gemeen Bondetale, eller Pladder-Verck, men med en prydelig Tale,* og ved *reen oc siirlig Danske* forstår han *dend Danske Stiil, som her i Siæland iblant de Lærde brugelig er, oc vore Danske Bøger med*

tryckis. Endskønt der som forhen hos grækerne også er mange dialekter hos os: *Dog alligevel beskrifvis vore Bøger paa Siælands Maal, som er hos os, ligesom Dialectus communis var hos Græckerne.* Og derfor skal man ikke *kalde en Dræng en Gut paa Norsk, eller Paag paa Skaansk, eller Sorck paa Gullandsk, eller Pois paa Øselsk, eller en Baan, oc Bar, paa Jydsk . . eller . . kalde it Træ, (en Træ,) it Breff, (en Breff,) it Barn, (en Barn,) oc saadant meere; det vilde falde heel Ureent i vort Spraag: Med mindre saadant i Comædier skeede, at saadanne slags gemeene Folck, selfftalendis blefve indførte, for Lyst skyld, deris egne Ord at bruge i deris Maal.*

Pontoppidan kommer ikke ind på nogen grundigere drøftelse, men hævder dog lejlighedsvis, at de mere dannede sjællænderes sprogbrug må betragtes som normgivende.

Nogenlunde samme syn har Laurids Kok haft (1656—66, s. 285). Han lægger det sjællandske sprog til grund, fordi det rager op blandt danske dialekter „som cypressen blandt de smidige ulvsrønne". Og grunden hertil er den, at København i mange år har været residensby og samtidig sæde for kunsten (musernes bolig), lærdommen og retsplejen. Med sjællandsk tænker dog heller ikke han på dialekten, men på skriftsproget, hvad der fremgår af hans udtalelse, at det er vanskeligt at afgøre, om jyden Resen den ældre eller sjællænderen Jersin har udtrykt sig bedst i det sjællandske skriftsprog.

Gerner (1678; s. 318), som i modsætning til de ældre grammatikere mener, at talesproget skal rette sig efter skriftsproget, må i konsekvens heraf direkte også fordømme den sjællandske dialekt. Hverken jyden, fynboen, mønboen eller skåningen, ja end ikke *een Sædelandsf:* (o: sjællandsfar, sjællænder) taler *ret oc got Danske. Thi hand icke taler ret.* Han nærmer sig derved til en definition, om end ikke helt præcis, idet han fremhæver københavnsk og de lærdes sprog: *de som vilde lære at tale ret Danske, eller som vil lære at skriffve ret Dansk, de bør lære det aff Metropolitanis oc vise deris Autoritet; Derfor seer vi oc alle omliggende Provincer at tracte effter Kiøbenhaffn, hvor Sæderne oc Sprocket er ypperligst,* og andetsteds hedder det: man skal *lære af dem, som endten er fødde i Hovedstaden, af ret Danske Forældre, eller oc er oplærde i Hovedstaden oc ved Academiet.*

Her som i ortografien tog Peder Syv (1685) til genmæle mod Gerner. Han vilde således ikke helt kaste vrag på dialekterne, ja kunde endog tænke sig, at sproget søgte fornyelse og vækst ved at låne ord fra dialekterne, især til brug i poesi (1663). Med en henvisning til Ole Borch vil han hævde, *at gemeen Mand taler tidt rettere og bedre om det sig bekyndte, end de Lærde.* Og han holder på sjællandsk (allerede 1663: *i Sælland* (tales) *den beste Danske*) imod Gerners københavnsk: *Da er Talen ret, naar den er, som forstandige Sællandske Folk sirligen og i Forsamling tale ikke som de alt for snare Ordkortninger falde i gemeen Tale,* og med hentydning til Gerners ord: *Mand skal i vort Sprog følge Forstandige Sællandske Folkes, eller og andre Lærde Mænds myndighed, som bruge Sællandske, enddog de ej saa lige ere af Hovedstaden,* og han gør selvfølgelig med rette opmærksom på, at i hovedstaden *findes og mange slags Sproge der . . hvor af det Kjøbenhavnske faar et afvrid, baade for Giftermaals og anden Haandterings skyld.*

C. Skriftsprogsnormen. Gennem grammatikernes arbejder (s. 285) får vi kendskab til deres ortografiske teorier, og vi bliver vidne til vor første retskrivningsstrid.

Hos Pontoppidan (1646—1668) kaldes det første hovedafsnit Observationes orthographicæ, men ved ortografi forstås her ikke blot retskrivning, men også lydlære og lydovergange. Og skønt Pontoppidan ikke evner at holde lyd og bogstav ude fra hinanden, er han dog — 150 år før Rask — lige ved at finde frem til den gottonske lydforskydning (I. 7). Hvad ortografien angår, stiller han sig på det af italieneren Scaliger († 1558) hævdede standpunkt, at man skal skrive, som man taler. Et udtog af Pontoppidans fremstilling blev i 1678 af hans søstersøn Erik Olsen Marsløv givet på dansk i „Nogle Betænkninger og Regle om Skrive-Rictigheden udi ded Danske Sprog", en lille afhandling, der indføjedes som tillæg til en udgave af en af Comenius's skolebøger. — Med Pontoppidan samstemmer Syv i Betenkningerne 1663 i et kapitel om ortografien, og i en sum kan deres retskrivningsregler siges at gå ud på en forenkling og fordanskning: de overflødige bogstaver (jf. s. 182 f.) skal fjernes, de fremmede (*c*, *q*, *x* og *z*) så vidt muligt ligeså, de ramistiske bogstaver *j* og *v* (s. 189) indføres m. m. Om enkeltheder nedenfor. — Et skridt i en endnu mere yderliggående retning — hvor også forfatterens dialektpræg spiller ind — tog rektoren i Århus Hans Rhode i sin fordanskning af en anden af Comenius's skolebøger (s. 280), og det er denne bog, som er den direkte årsag til retskrivningsstriden. Den daværende præst i Birkerød, Henrik Gerner, vendte sig i Orthographia Danica eller Det Danske Sproks Skriffverictighed 1678 skarpt imod fremskridtsmændene. Gerner vender Scaligers regel om og hævder (med Qvintilian), at man skal tale, som man skriver. Han vil fastholde den almindelige bogstavoverflødighed, men hvor Syv har vokalfordobling til angivelse af lang vokal, vil han dog — som om det mere gjaldt at modsige Syv — have enkeltvokal; til gengæld vil han have dobbeltkonsonant efter kort vokal. Han forsvarer de fremmede bogstaver *c*, *q*, *x* og *z*, men vil mærkeligt nok ikke fastholde verbernes flertalsformer (som Syv holdt på!). — Som svar på dette arbejde og den fremsatte kritik optog Syv i Den danske Sprog-Kunst 1685 et „Tilheng om dette Sprogs Skrive-Rigtighed", og herpå svarede igen Gerner i Epitome Philologiæ Danicæ eller Et kort Begreb paa det beste oc zirligste Danske Sprocks Lyst oc Artighed 1690. Hermed standsede striden, og nogen klaring eller forståelse kom man ikke til. Hver hævdede fortsat sit standpunkt, og enkeltheder fra deres strid kommer her kun i betragtning, for så vidt de har tilknytning til normens almindelige udvikling.

Brugen af store og små bogstaver bringes endnu ikke i dette århundrede til fuld klaring. Det var heller ikke et problem, som optog grammatikerne. Det omtales nok hos Pontoppidan og Syv, men har ikke for dem været et egentlig ortografisk spørgsmål, hvad en uhildet betragtning må give dem ret i. Store bogstaver var selvfølgelig ikke ukendte i Danmark forhen. Som initialer havde de

været kendt fra middelalderen, og i proprier og til udmærkelse af særlig vægtige ord (men uden hensyn til ordklasserne) kan de sporadisk forekomme fra slutningen af middelalderen, og undertiden kan en skriver have forkærlighed for at bruge en eller flere af de store bogstavtyper. Men de nøjere regler for brugen af store bogstaver har vi fået fra Tyskland. Der var skikken fremkommet ved en „Vekselvirkning mellem Sætternes Lyst til at pynte paa Skriften og enkelte Grammatikeres Forsøg paa at systematisere de førstes mere uregelmæssige Brug af Versalerne" (Ellen Olsen). Herhjemme var skikken så småt begyndt at trænge ind i slutningen af 1500-tallet (s. 187), sikkert gennem tyske eller i Tyskland udlærte sættere. Og til og med Holberg er det i virkeligheden også kun et bogtrykkerspørgsmål. Brugen af store bogstaver i århundredets og Holbergs trykte skrifter er ikke forfatternes, men bogtrykkernes. Vi kan ikke fra bøgerne slutte noget som helst om forfatternes anvendelse af versaler. I enkelte bogtrykkerier nåede man til nogenlunde regelmæssighed, omtrent som i nutidsdansk (fx. i Daniel Paullis officin, hvor bl. a. Aandeligt Sjungekors 2. part 1681 og den ny udgave 1684 af 1. part blev til, og Joachim Schmedtgens officin, hvor Danske lov 1683 blev til), men i andre rådede stor vilkårlighed (fx. hos Jørgen Skrøder i Odense). I Danske lov (DL) er substantiver og substantiviske adjektiver i det store og hele trykt med store begyndelsesbogstaver, og undertiden er også et særlig vægtigt ord udmærket. Endelig er, mærkeligt nok, alle sammensætninger med u- trykt med stort: Uretfærdig, Unyttig, Uforandret, osv.

Nogle enkeltheder; M (majuskel) og m (minuskel) betyder henh. stort og lille begyndelsesbogstav. — I håndskrift er det kun få, som anvender M i større udstrækning. Hos Christian IV er M sjældne uden for proprierne; ligeså hos Bording. Moth anvender kun i få tilfælde M. Hos Kok og Kingo er der tendens til M i substantiver, især konkreter, men M findes også i andre ordklasser, hos Kingo fx. i adj. og pron. Hos enkelte forfattere hersker forkærlighed for enkelte store bogstavtyper. Birgitte Tott skriver de fleste ord med m, men anvender ofte A og I som begyndelsesbogstaver uden hensyn til ordklasser. For sig står Leonora Christina, som i Jammersmindet i alm. anvender M i subst., om end ikke helt konsekvent, samt i adskillige adj., undertiden også i verber. Det er vanskeligt at skelne mellem hendes store og lille d, og hvor ikke det lange ſ bruges, skriver Leonora i alm. stort S. — Tryk. I biblerne er der stigende tendens til M i subst. og substantiverede adj., dog stadig uden fuld konsekvens. Heri sker der imidlertid et brud ved bibeludgaverne 1717 og 1718 samt udgaverne 1740 og 1765, idet der i disse kun anvendes m. Dette er så meget mere påfaldende, som en

udgave 1719, med samme text som 1717 og -18, atter gennemgående har M. 1717—18udgaverne er trykt på missionskollegiets bekostning i et fordringsløst udstyr, beregnet for menigmand, medens 1719 er i kvart og trykt af universitetets privilegerede bogtrykkeri og vist beregnet for et fornemmere publikum. Om vi i det forskellige sigte skal finde forklaringen på den bevidst gennemførte forskel i brugen af M og m, er uvist, men det må vel i al fald være begrundet ved samme ræsonnement, som nogle år i forvejen havde givet sig udslag i tilsvarende indgreb i salmebogen. Da Kingos salmebog (1699), der havde M omtrent som i nydansk, blev udgivet påny i 1710, ændredes også her alt til m i selve salmebogen (M dog ved versbegyndelse, i navne og enkelte ord for religiøse begreber, fx. *Nadver*, *Paaskefest*, *Offerlam* olgn.), medens afsnittet indeholdende kollekter, epistler og evangelier som forhen tryktes med M i sædvanligt omfang. Og denne anordning med små bogstaver fortsatte i de følgende udgaver af Kingos salmebog århundredet ud. — I øvrigt er i bogtrykket i 1600tallet brugen af M stigende og tenderer mod brugen i nydansk, d. v. s. i det væsentlige afgrænset til substantiver. Man ser det let ved at sammenligne forskellige udgaver af samme værk. I kvartudgaven af Huitfeldts krønike (s. 145) er brugen af M omtrent som hos Vedel, uden konsekvens (jf. s. 187), men i folioudgaven 1652 hersker nogenlunde regelmæssig brug af M i substantiver og substantiverede adj. (abstrakter dog i alm. med m). I Aandeligt Sjungekors første part 1674 hersker stor forvirring (bogtrykker Daniel Eichhorn), men i udgaven 1684 (Daniel Paulli) hersker regelmæssighed. — Teoretisk er Jersin vist den første, som udtaler sig om spørgsmålet. I en grammatik 1624 opstilles den regel (vel efter tysk forbillede), at M anvendes i proprier med afledninger samt „navne" på bestillinger, værdigheder, kunster, højtider og andre mærkværdige ting. Denne regel gentager Pontoppidan 1668. I 1663 anfører Peder Syv, at M bruges *først paa alde Egne Navne, hvor noget synderligt betydes, og hvor en ny mening begyndes. Bogtrykkerne sætte og de selvstændige oord (Substantiva) med store bogstafve for an; hvilket er ufornødent*, og i 1685 gentager han den jersinske regel, uden at han dog i grammatikken har tilstræbt nogen konsekvens. Han var altså i teorien tilhænger af m uden for proprierne, men spørgsmålet interesserede hverken ham eller samtiden.

Retskrivningen går nu frem mod større regelmæssighed. Dette skyldes først og fremmest de normerende bogtrykkerier, medens det ortografiske problem kun i ringe grad interesserede den skrivende almenhed, hvad man bl. a. ser ved afskrivning og citering. Fx. er retskrivningen i citaterne i Hyllings konkordans (s. 285) aldeles ikke den Svaningske bibels. Og selv grammatikerne, som dog drøftede problemet og havde deres teorier, var ikke konsekvente eller strenge i deres krav til bogtrykkerne, som trykte deres bøger. Men trods en sådan udbredt uinteresserthed — eller måske netop på grund heraf — er forholdet dog dette, at retskrivningsnormen omkring 1700, bortset fra tre vigtigere regler og enkelte detailspørgsmål,

har nået det stade, på hvilket vi befinder os endnu i dag. Disse tre undtagelser er følgende. 1. Lang vokal særmærkes i forskellige stillinger. Dobbeltskrivning af *e* og *i* er norm i lukket stavelse: *Been, een, Iis*; ligeså skrives *Huus*, og dobbeltskrivning forekommer desuden spredt i andre tilfælde (især ved *o* og *u*). Længdeangivelse ved tilføjet *e* er norm efter *o*: *Foed, Stoel*, ligeså efter trykstærk udlydende vokal i verber: *boe, døe, see* (og herfra overført til præsensformer), medens tilføjet *e* i nominer aldrig blev helt gennemført: *Bye, Møe*, osv. 2. I diftongisk forbindelse er den normale skrivemåde endnu *ay, ey, øy* (eller *ai, ei, øi*), medens diftongerne med *w*-lyd som sidste komponent skrives højst forskelligt af de forskellige forfattere. 3. De palataliserede *k*- og *g*-lyd foran fortungevokaler betegnes nu i skriftnormen ved *ki*- og *gi*-: *Kiøb, giøre, gierne.*

Afvigelser fra disse hovedregler findes dog hos flere forfattere, og navnlig den radikale fløj af grammatikerne (Pontoppidan—Syv—Marsløv) fremkom i teorien med forslag til adskillige forenklinger, som først betydeligt senere blev godtaget af normen. Principielt ønskede således Syv, at man måtte gå over til enkeltskrevet vokal og til *aj, ej, øj*, ligesom han vakler mellem *k*-, *g*- og *kj*-, *gj*-. Også Danske lov, ortografisk århundredets mest konsekvente sprogmindesmærke, er på flere punkter forud for den gældende norm. Om enkeltheder nedenfor.

Vokaler (jf. s. 180 ff.). Længdeangivelse i lukket stavelse ved dobbeltskrivning bliver i løbet af dette århundrede normen ved *e* og *i*. Endvidere skrives i alm. *huus*. Flere forfattere har derudover ofte dobbeltskrevet *o* og *u*. I teorien er her Pontoppidan (1646—1668) den mest yderliggående, idet han foreslår dobbeltskrivning af (*a*,) *e, i, u* og *y*: *green, fliid, bluun*, blund, *brygn*. Syv ønskede principielt ikke dobbeltskrivning, men kunde dog gå med til en „foreløbig" ordning som „i den sidst udkomne bibel", for så senere at gå over til enkeltvokal. Gerner er principielt imod dobbeltvokal, men vil dog i overensstemmelse med brugen gå med til fordobling ved *e* og *i*. Udover normen i retning af simplificering går DL, der næsten kun kender fordobling af *e*: *Been, Eed, een, heel, Reeb, veed* (men fx. *vred*); ved *i* kan forekomme *Riis* og *Fliid* (ved siden af *Flid*), ellers *Svig, Svin, Tid* osv.; ved *u*: *Huus* og *Muur*. — Diakritisk tegn (cirkumfleks) for længde anvendes af Bertel Knudsen Aqvilonius i „Ad poeticam danicam deductio" (1641), fx. *Rôs, stôr, mâl, Lêg* (eller *Leeg*), af Rhode (1672) i hans skolebog (s. 280): *Brând, ônd, Skjôld*, osv., og af Moth i ordbogen, fx. *brêf, vîs, sŷg*; dog skriver Moth i alm. *à* for langt *a*, idet han normalt anvender *â* for [*å*·]: *flàd, gàb*, men *âben, tâge, âre*, åben, tåge, åre. — Længdeangivelse ved tilføjet *e* kan siges at være normalt efter *o*: *Moed, Soel*; i DL dog vist kun foran *l*: *Boel, Stoel*, ellers *o*: *Blod, Fod, stor*. Pontoppidan har også *e* efter *ø*: *bløed*, men såvel

Syv som Gerner er principielt imod *e* som længdebetegnelse i lukket stavelse, hvorimod Gerners regel, efter *den gemeene brug*, om stumt *e* efter udlydende trykstærk vokal i infinitiver kan siges at være norm ved århundredets slutning: *gaae, see, groe, døe*, medens reglen ved enstavelsesnomina aldrig blev helt efterlevet. DL har dog ikke *e* efter *aa*: *gaa, slaa, staa*, og i nominer ikke efter *æ*: *Fæ, Træ*; i øvrigt fx. *Afskye* (ved siden af *Afsky*), *Bye, Hue*, sind, *Høe, Koe, Møe, Svinestie*; og udlydende *i* skrives her i alm. *j*: *forbj, frj, Fylderj, nj, tj, udj* osv. — Naar Gerner var imod dobbeltvokal, skyldes det hans teori om, at alle vokaler „af naturen" var lange, og skulde man derfor særmærke forskellen mellem en lang og en (sekundært) kort vokal, burde det gøres ved konsonantfordobling efter den korte vokal (smlgn. svensk), således at man skelnede mellem *byg*, kornsorten, og *bygg*, imperativ, mellem *Dug* og *Dugg, Flod* og *Flodd, Eg* og *Egg*, osv., men enkelte tilløb til en sådan skrivemåde er så godt som forsvundet ved år 1700. — I åben stavelse kan der århundredet igennem træffes vokalfordobling, hos enkelte forfattere også tilføjelse af *e*, men om faste regler er der ikke tale. DL har i de fleste tilfælde fordobling ved *e*: *fleere, formeene, Heede, meere, Seele*.

Langt [å·] af ældre *ā* gengives nu i bogtryksnormen overalt ved *aa*: *baal, kaad, maa, saa, vaaben*, osv., medens der i håndskriftsproget i århundredets første del, fx. hos Christian IV, endnu kan forekomme *a*: *band, ga, pa, sa*, osv. En undtagelse er *otte*, Moth *âte*. — Hvor [å·] er udviklet af ældre *ō̆*, havde der været nogen vaklen i enkelte ord mellem *aa* og *o* (fx. mellem *braaged: broged, klaag: klog, spraag: sprog, aaben: oben, aarsage: orsage*, subst., ofl.; dialektforskelle kan her have spillet ind), men omkring 1700 er den nuværende fordeling blevet fæstnet som norm. Der skrives *aaben, daab, kaarde, raab*, men *bog, klog, koge, krog, sprog*. Endnu vakler man dog mellem *vilkor* (DL) og *vilkaar*, ligesom *hob*, der i det mindste i visse kredse har haft [å·], kan veksle med *haab*.

Kort [*å*, ɔ] af ældre *ŏ* skrives som forhen normalt *o*, jf. exx. s. 47, 181, videre fx. *go(d)t, kok, kost, lokke, spot, tolv, torv; kors* kan veksle med *kaars;* om fortsat vekslen i enkelte ord se s. 47. — Hvor lyden går tilbage til ældre [å·], skrives foran *-nd* i alm. *aa*: *aand, haand* (jf. I. 245, II. 180), *vaand* (Colding), i DL dog endnu *Vond*, foran *-ld* i alm. *o*: *holde, olden*; *kold* og *sold* kan dog endnu ind i 1700tallet skrives *kaald* og *saald*. — Den nydannede inf. *motte* (s. 250) veksler med *maatte* (DL), som sejrer.

Det korte [*o*] af ældre *u* skrives i normen *u*; exx. s. 46 f. Usikkerhed råder i enkelte ord (især foran *m*): *gumme* (Colding) : *gom* (Moth); *lumme* (Colding, Syv) : *lomme* (Gerner); *knop* : *knup*; *pompe* (Colding) : *pumpe*; *stump* : *stomp* (Syv); *konst* (DL) er den almindeligste form, *kunst* (Syv) den sjældnere. — Hvor lyden går tilbage til ældre [*o*·], bevares i skriftnormen *o*: *bonde, hos, ond, onsdag*.

Fordelingen af *u, v* og *w* for kort [*u*] (s. 182) overholdes i tryk til 1640-erne (endnu fx. i Skonnings og Aalborgs bøger), men opgives så. I Svaningske bibel 1647 trykkes overalt *u*.

En tilsvarende forskel i brugen af *i* og *j* (og *ij*) for [*i*] kom aldrig ind under faste regler. Nogle tryk (og håndskrifter) har *j* i åben stavelse (fx. Resens bibel 1607), andre har *i* i trykstærk udlyd (jf. DL ovenfor), andre igen

j i lukket stavelse (fx. bibelen 1647), osv. Sammenblanding af *i* og *y* kan endnu forekomme i begyndelsen af århundredet i håndskrift, fx. hos Lyschander og Christian IV.

Kort [*y*] gengives overalt ved *y*. — Fordelingen af *y* og *ø* er nu omtrent som i nydansk (jf. I. 247), dog forekommer alm. *Synden*(*vind*) (i 1647-biblen ved siden af *Søndenvæjr*), *Syskende*, *Ynske* og *Første* (alle hos Syv). En form som *gemøt* (Syv) gengiver vel en udtale med åbnet vokal, og *Bysse* (Jammersmindet, DL) vel en udtale med [*y*].

Ved kort [*æ*] herskede der århundredet igennem stor vilkårlighed i skrivemåden. Det lader sig ikke gøre at opstille regler for brugen af *e* og *æ*. Ganske vist har *e*-formerne endnu størst frekvens, men 1500tallets næsten faste brug af *e* (bortset fra visse grupper, jf. s. 182) finder vi ikke nogetsteds, her dog atter undtaget DL, som har meget få *æ*-former. Sammenligner man biblerne 1607 og 1647, ser man, hvorledes *æ* trænger frem. 1607 har vekslende *ret* og *ræt*, *met* og *mæt*, men 1647 har altid *ræt*, *mæt*. 1607 har *beck*, *mectig*, *opuecker*, *Vect*, *beskemme*, *brende*, *Hender*, *skendelig*, *forfengelig*, *henger*, *lenge*, *tencke*, *paa ferde* (jf. s. 340), *beskerme*, *sterck*, men 1647 har *Bæck*, *mæctig*, *opvæcker*, *Væct*, *beskæmme*, *brænde*, *Hænder*, *skændelig*, *forfængelig*, *hænger*, *længe*, *tænckе*, *paa færde*, *beskærme*, *stærck;* i modsat retning dog 1607 *idræt*, men 1647 *Idret*. Rhode søgte i sin skolebog (s. 280) nogenlunde konsekvent at gennemføre *æ* for kort [*æ*]. Nogen klaring af problemet kom der imidlertid ikke. Man kan næppe nævne enkelte ord, endsige grupper af ord, som fra nu af almindeligt skrives med *æ*. Og hos grammatikerne er ingen vejledning at hente, da der endnu ikke havde meldt sig et problem for dem med hensyn til betegnelsen af den korte *æ*-lyd. Ganske vist forekom *æ*-skrivemåder, men i den ældre trykte litteratur dog yderst sparsomt, og i det latinske alfabet var det ukendt. Alene Syv drister sig i Betenkninger 1663 til at optage *æ* i bogstavrækken, men bestemmer det (efter Ole Worms værk om runerne 1636) ligesom de andre grammatikere som et af *a* og *e* sammensat tegn[1]). Pontoppidan (og Marsløv) vil kun bruge det for langt *æ* samt i diftongen *æj*. Syv siger (1663): *æ lyder mellem A og E. elder som et bredt og fladt E, og kommer af A . . F. E. Navn, nævne. Damp, dæmpe. kval, kvæle, glad, glæde*, og her har vi da den begyndende tendens til at foretrække *æ* som betegnelse for kort [*æ*], hvor et *a* eller *å* (event. *o*) kunde påvises i ordets stamme, grundform eller bøjningsform; fra samme værk fx. *tilfælde* (til : fald), *ældst* (: alder), *længe* (: lang), *betænckning* (: tanke), *sætte* (: sat), *næfne* (: navn), ofl. Det er dette princip, Pontoppidan i en efterladt håndskreven rimordbog (GkS 3605,8°) har søgt at gennemføre (*kræfter* ~ *efter*, *behændig* ~ *elendig*, *gænge*, *stænge*, *vænge*, *trænge* ~ *penge*, *fængsel*, *længsel* ~ *hengsel*, *tænkker* ~ *skenkker*, *vænner* ~ *tjenner*, præs., *ærme*, *bærme* ~ *sverme*, *værmer* ~ *fjermer*, *skærpe* ~ *snerpe*, osv.), og som også kort nævnes af de senere grammatikere uden dog at blive konsekvent efterlevet (Gerner: *Men det skeer ey altid!*). — Er det således vanskeligt at finde regler for *æ*-skrivemåden, kan man omvendt

[1]) Dette er grunden til, at æ og ø, der i Coldings, Koks og Syvs ordbøger efter latinsk mønster skrives ae og oe, traditionelt til og med Videnskabernes Selskabs ordbog opføres under a og o, henh. mellem ad- og af- og mellem od- og of- (hos Colding anføres ø dog efter o). Alene Moth har i sin renskrift opført æ og ø på deres nuværende plads i alfabetet.

dog nok opstille visse grupper, hvor *e*-formerne kan siges at være norm. Det gælder således i forbindelsen *ie*: *gield, giemme, gierning, giest, hielm, hiem, hierte, igien, ihiel, jern, kiende, kielder, skiel, skielde*, osv., og i forbindelsen *ej* (*ey, ei*): *arbejde, dejlig, sejl*, osv. Videre er *e* fast i (tryksvage) småord: *dem, den, efter, eller, en, end, enten, heller, hen, hverken, med, mellem, men, vel*, og norm i ord som *bedst, begge, degn* (DL dog *Dægn*), *dreng, ebbe, egn, elleve, elske, embede, ende, eng, engel, enke, fem, fest, frem, fremmed, glemme, hellig, helst, helvede, hemmelig, herre, herred, hest, hvem, lem, menneske, mester, pen, penge, rende*, subst. og verb., *rente, seks, selv, seng, svend, svensk, tretten, ven, venstre, verden, vers, vest*, ofl. — I øvrigt klares problemet først i slutningen af 1800tallet.

For de lange lyd [*æ*·] og [*e*·] er normen fast, henh. *æ* og *e*. En undtagelse danner *der* og *her*, jf. Moths *dèr* og *hèr*, der angiver en udtale med langt *æ*. Mærkeligt nok skrives i alm. *ævig, ævighed*, skønt vokalen vist aldrig har været åbnet; Gerner ivrer også mod formen.

iu bevares traditionelt i stor udstrækning (også efter 1700) i adskillige ord (jf. s. 182): *liud, skiude, diur, siunis, lius* ofl., og kan vel siges at være bogtryksnorm på trods af rigsmålsudtalen. Enkelte forfattere kan veksle mellem *y* og *iu* (Birgitte Tott, Kingo; i Jammersmindet skrives både *Liuß* og *Lyss*). Alene DL er her igen forud for tiden, idet der overalt skrives *y*: *Lyde, Lydighed, skyder, Dyr, syg, syne, synes, Tyv, Lysestager, lyser*, osv. — Den korte diftong, alm. skrevet *iu*: *siunge, siunke*, er ligeledes i DL (og hos Moth) afløst af *y*: *Lyng* (DL), *synge, synke* (Moth).

Diftongbetegnelsen var et af hovedemnerne i den grammatiske strid. De radikale grammatikere, Pontoppidan, Marsløv og Syv slutter sig her til Jacob Madsen Århus (s. 189), nægter, at der gives faldende diftonger, og ønsker derfor at indføre *j* og *v*. På normen fik deres forslag imidlertid foreløbig ingen indflydelse. Ganske vist fik de hos enkelte skribenter principiel tilslutning (fx. Søren Terkelsen, ligeså hos rektor Hans Rhode, jf. s. 280), og i DL er *j* og *v* gennemført (enkelte traditionelle skrivemåder er sluppet igennem i de første paragraffer), men andre forfattere optager kun delvis og i forskellig udstrækning deres skrivemåder, og det større flertal af forfatterne fortsætter traditionen. Når hertil kommer, at der ved *v* på grund af de forskellige sproglag kunde være tale om at dække forskellige udtaler, vil man forstå, at ortografien kunde blive meget broget.

-aj gennemføres af Pontoppidan, Syv og Rhode samt i DL. Fx. *baj*, uldent stof, *maj, Majestet* (formen også hos Jersin), *kaje*, skrige (om allike) (Rhode). Men normen har *ai* eller *ay*.

-ej findes jævnlig brugt af Jersin (dog kun i de opbyggelige skrifter og vekslende med *ei, ey*: *Ejendom, forarbejde, ofuerveje, Vejen, plejet, reisning, ney* osv.), gennemføres hos Pontoppidan, Marsløv, Syv og Rhode samt i DL og bruges sporadisk hos Arrebo, Colding (fortrinsvis intervokalisk: *Deje, meje, neje* osv.) og i Kingos salmebog. Fra DL fx. *Arbejd, ej* (i begyndelsen enkelte gange *ey*), *Eje, Fejde, fejl, Forklejning, Leje, nej, rejst, Vej*, osv. (dog vist altid *Geistlig*). I normen veksler *ei* og *ey*.

-oj: *Boje* (Arrebo) : *Boie* (Colding); *Bojert* (Colding, Arrebo); *Confoj*, konvoj (Moth). Men Gerner og Kingo har *oy*: *Koye*, køje, *boye, Papegoye*, ofl.

-øj er næsten gennemført hos Jersin (*bøjer, højere, forhøje, nøjes, Øjne* ofl.) og Arrebo; det er den hyppigste form hos Colding, men veksler med *øi* og *øy* (*bøje, føje, fløjel, fordøje, fornøje, tøjhus, trøje,* men *høi, nøye, øye, pløye*); og formen bruges konsekvent af Pontoppidan, Marsløv, Syv og i DL: *føjelig, høj* (i de første §§ af DL også *høy*), *nøjagtig, pløjer,* osv. — Moth skriver *øi*; normen er ellers *øy*.

-av, -ev, osv. Normen overførte fra ældre tid (jf. ss. 45, 185) *-ff* i udlyd og foran konsonant, men *-ffu-* (eller *-ffv-*) intervokalisk. Her sker der nu først, ned mod 1650, en simplificering til henh. *-f* og *-fu-*, og derefter ændres *-fu-* intervokalisk til *-fv-* eller (sjældnere) *-ffv-*. Gerner foretrækker henh. *-ff* og *-ffv-*, og selv om hans udtalelser herom — som det jævnlig er tilfældet hos ham — ikke er alt for klare, kan de vistnok kun forstås således, at denne skrivemåde gengiver det labiodentale [*v*]: foran konsonant er *ff* „blød": *Heffd, Haffre, heffne,* osv., men *i Enden . . . da skerpis det noget lidet, ut giff, leff, driff, Liff, bliff, selff, forderff, Tyff,* og *naar det er udeluct oc v staar alleene igien . . da er Liuden noget bredere, oc liuder meere effter Landsprocket, end Kiøbsted-talen.* Herudfra tør man slutte, at det højere rigsmål i al fald har kendt en udtale med lang vokal + [*v*], altså fx. [*ha·və*], [*ga·və*], osv. — *v*-skrivemåder kan efter Jacob Madsen Århus's tid træffes sporadisk (alm. fx. i *Løve*), men selv de radikale grammatikere var her ikke så konsekvente. Pontoppidan vil i indlyd skrive *v*, i udlyd *v* eller *w*, men han kan dog også i indlyd skrive *w*: *hawe, krawe,* osv. Marsløv har *v*: *haver, lever, giver,* osv. Syv ønsker (1663) overalt *v*: *hav, giv, lever, livet, over,* osv.; et enkelt sted siger han dog, at *w* kan bruges i *Lowen, Urtehawe,* men dette må vel nærmest betragtes som en lapsus. Da Gerner nemlig 1678 vil gå med til i udlyd at skrive *Low, Skow, Tow* (og endda kunde tænke sig at indføre *ou* her) — men trods alt dog holder på sit *-ff* —, så vil Syv (1685) ikke anerkende en sådan skrivemåde! Kingo bruger i stor udstrækning *v*, intervokalisk vistnok altid, men i udlyd og foran kons. endnu jævnlig *f* (i 1699salmebogen rettes et flertal af hans *v*-former igen til *-f, -fv*). — Alene DL gennemfører konsekvent *v*: *Lav, Brev, skrev, Liv, Lov, Plov, syv, Tyv, Gave, have, Staver, skrevet, drive, give, Skovenis, oven, tyve, Nævehug, øve, Hævd, Høvder, Tavle, lovlig, Favn, savne, Levnet, revne, nævne, Stævning, stavre, Øvrighed,* osv. Et enkelt sted er et *refse* (overtaget fra Jyske lov), et andet sted *hafde* undsluppet den ellers så årvågne korrekturlæser. Danske lov er som nævnt på flere punkter ortografisk langt forud for sin tid, men alene den konsekvente gennemførelse af *j* og *v* må for samtiden have givet teksten et helt nyt synsbillede og virket næsten chokerende dristigt.

I tryksvag stavelse skrives *e* undtagen foran *s* og *t*, hvor der normalt skrives *i* (jf. s. 182, 194) på grund af den stærkt lukkede lyd. *-is* anvendes da især i passiv, i genitiv, i superlativ og adverbielle afledninger på *-s* samt i præs. part., hvor denne form brugte *-s*. Pontoppidan foretrækker ud fra etymologiske betragtninger *-es* (*herres,* fordi det er afledt af *herre*), men er ikke selv konsekvent. Syv foretrækker også *-es*; selv om *Øret kand ej saa grant gjøre forskel, at mand jo saa vel hører es som is,* så byder fornuften at skrive *es*: *tankes, tænkes,* osv. Gerner vil skrive *-is*, fordi det er i overensstemmelse med de fleste skribenter og *dend Tale som nu brugis,* men i præs.

part. vil han have endelsen *-e* (og ikke *-is* eller Syvs *-es*). DL følger normen ved *-is*: *agis, dømmis, holdis, Folkis, Giestis, Landis, Hustruis, deris, seeniste, alleeniste, levendis, besidendis, saaledis, fællis, Vidnisbyrd, Menniske, sagisløs*, osv. — Ved *-t* (især i substantivernes bestemte form samt i part.) var *i*-skrivemåden vistnok aldrig blevet fuldt gennemført, idet *-en*-formerne formentlig øvede systemtvang, og her har da DL også overalt *-et*: *Huset, Riget, Skaftet, kommet, hugget, fiælet, Fællet, Hovet, Legemet, Tyvnet*, osv. I 1607-biblen skrives kendeordet *it*, i 1633 vekslende *it* og *et*, i 1647 altid *et*.

Konsonanter. Det forrige århundredes konsonantoverflødighed (s. 182f.) kan endnu i håndskrift følges ind i dette, men i bogtryksnormen er der kun svage rester ved enkelte bogstaver, først og fremmest ved *f* og *k* og delvis også *s*, alt i (stavelses)udlyd. Biblen 1607 har nogenlunde gennemført *-ff* og *-ck*: *aff, straff, Støff, Loff, gick, Folck*, osv., og ved *s* fx. *hoss, oss, Huuß*. I 1633biblen veksler endnu *-ff* med *-f*, men ellers overlever her og i 1647biblen kun *ck*: *gick, mørck, Tack*, osv. Spredt kan der stadig træffes *-ff* og *-ck* senere hen (begge fandtes som ligaturer i bogtrykkerkasserne), men Bording, Arrebo, Kingo, Naur, Moth og DL har ingen fordobling. Om *ck* jf. også ndf. — Dobbeltkonsonant skrives i intervokalisk stilling efter den gamle regel (I. 221, II. 183) til angivelse af foregående kort vokal. Exx. fra såvel norm som individuelt sprog: *kabbel*, kabel (Moth), *kobbel, kobber, løbber*, præs. (Christian IV), *skabbet* (Moth), *daddel, Hudden* (Terkelsen), *iddel*, idel (Pontoppidan), *leddig*, ledig (Arrebo, Bording), *kogger, fællig, Agerhønne* (Syv), *forregaa* (DL), *fyrretyve, vitterligt*, osv. Og denne dobbeltskrivning er i stor udstrækning bevaret i afledninger og bøjningsformer foran *r* (og event. videre i analoge dannelser), fx. *bittre* (Kingo), *bladdre* (Pontoppidan), *Døttre* (DL), *Forsikkring, sladdre* (Pontoppidan), olgn.

For den puristiske og nationalt betonede sprogbevægelse (s. 307 ff.) skulde det synes naturligt nok også at ønske de fremmede bogstaver fjernet eller dog kun bragt i anvendelse i fremmedord. Det drejede sig om bogstaverne *c, q, x* og *z*. Flere af de førende, som Pontoppidan, Syv, Gotlænder, Kingo og Moth, var i princippet også redebonne nok, men i deres skrøbelighed lå de oftest under for vanens magt, og en patriot som Gerner forsvarer tilmed kraftigt de fremmede tegn.

c brugtes især foran *k*. Pontoppidan vil ændre *tack* til *tak, backe* til *bakke* og *bancker* til *bankker*, men vil tillade *c* foran *t*, især i „fremmedord", fx. *Act, jact*. Syv og Kok stemmer overens med Pontoppidan. De fire bogstaver *kunde nesten undværes*, siger Syv; *ck* skal ændres til *kk*, og foran *t* vil han skrive *g*, fx. *Magt*. Gerner forsvarer *ck*, dog vil han ikke anvende forbindelsen, når der går en konsonant foran; altså fx. *dyrke*. *k* og *kk* breder sig dog i slutn. af århundredet, skrives af Bording og Kingo og er gennemført i DL, der også har *-gt*: *agte, egte, Frugt, frygt* osv. Men endnu i 1699salmebogen fastholdes *ck*: *Tack, Flock, Breck, bucke, styrcker, mørck*, osv., medens *gt* er indført: *agte, Magt, Frugt, frygte*, osv. — I nyere fremmedord bevares *c* i alm. af alle, fra DL fx. *Fiscal* (men også *Fiskal*), *Condition, Creature, Jurisdiction*.

qu- kan erstattes af *kv-*, siger Pontoppidan og Syv, men Moth er vist den eneste, som gennemfører *kv-*. DL har *Quindfolk, qvittere, Samqvem, Sqvalmølle*.

x kan erstattes af *ks* eller *gs*, og *z* bør if. Pontoppidan kun bruges i fremmedord. Syv siger, de er overflødige, men *Mand kand beholde af disse fremmede Bogstave, at mand des kortere og snarere kand skrifve!* I Prøven 1692 skriver Syv da også *strax, voxer*. DL bruger såvel *x* som *z* (for *s* efter *t*), fx. *sex, strax, Rixdaler, Øxe; Platz, Printz, stetz.*

Forlyd. Betegnelsen for palataliseringen ved *g* og *k* foran de åbne fortungevokaler vinder i løbet af århundredet frem, således at skrivemåden *gi-, ki-* og *ski-* omkring 1700 kan siges at være fast norm. Et par sammenligninger viser det. I Resens bibel 1607 er palataliseringen angivet ved *Gield, giemte, giennem, gierne, Gierning, giøre, Kielder, kiende, kier, kierlighed, kierne, Kiød, skiemter, Skiød* (men også *Skød*) og *Skiørt*, men ikke i *genstridig, Gerde, Gerighed, begære, Gæst, Kædel, Kæp, købe, skee, skendit, Skenck, Skæl, Forskel, Skeppe, Skøge, skøne,* skønne, *Køer*. Men i 1647biblen er i den sidstnævnte gruppe palatalisering også angivet ved *gienstridig, Gierde, Gierighed, begiere, Kiep, kiøbe, forskiel, Skieppe,* medens den endnu mangler i *Gæst, Kædel, skee, skændit, Skenck, Skæl, Skøge, skøne* og *Køer*. Colding har (1626) alm. *gi-* og *ki-* (undtagelser er *Gedde, Geed, gøer,* præs., *Gøg, keck, Kedel, kelen, Ketter*), men *sk-* (med palatalisering kun *skief, skielder, skierter, Skiørbug, Skiørt* og *Skiørliffnet*), medens DL alm. har palatalisering betegnet (undtagelser er *Geder, Kæp, Skelm, Skændsord* og *skev*). Således fortsætter formerne at øges, og ved 1700 er palataliseringsbetegnelsen norm. Grammatikerne diskuterer ikke sagen. Hos Pontoppidan og Syv kan formerne veksle (overvejende dog med palatalisering, og hos dem med *j*). Moth angiver ikke palataliseringen i opslagsordene i sin renskrift, men bruger den i exemplerne.

Blev således dette skriftproblem ganske overladt til og bestemt ved brugen, drøftede man des ivrigere, i forbindelse med diftongspørgsmålet, om lyden [*j*] i forlyd og dækket forlyd skulde gengives ved *i* eller *j*. Pontoppidan og Syv (og med dem Bording) skriver *j*. I ren forlyd var *j* da også jævnlig blevet brugt og bliver nu fast norm. Men i postkonsonantisk forlyd fik forslaget ingen fremgang. Her bevares *i*. Gerner indrømmer nok, at det var rigtigst at skrive *j*, men vil dog beholde *i*, fordi det er *lettere at skriffve* og *det er zirligere i Skriffningen!* Således også hos Moth og DL: *Biørne, Dievelen, fierding, fiorten, giort, Hielm, hiem, Hiord, Siel, siette, tiene,* osv. — Også i anden postkonsonantisk stilling, hvor *j*-lyden betegnes i skrift, skrives *i*: *Villie, Verie, tredie.*

Medens *i* og *j* i forlyd begge dækkede over samme lyd, var forholdet mellem skrift og lyd ved *v* mere indviklet. Der er næppe tvivl om, at rigsmålsnormen (ligesom ømålene og sønderjysk) i ren såvel som sammensat forlyd havde [*v*] (I. 252 f.). Men såvel i øst som i vest fandtes [*w*], om end i forskellig udstrækning, og folk, der stammede fra disse egne, har sikkert, selv om de ellers stræbte hen mod rigsmålsudtale, bevaret dette [*w*], som i samkvemmet ikke kunde volde forståelsesvanskeligheder, og derfor også i skrift kunnet foretrække *u* eller *w*. Sådanne talesprogsforhold har kunnet forhale skriftsprogsudviklingen og giver vel forklaringen på, at vi i skrift, og da navnlig i håndskrift, langt ind i dette årh. jævnlig finder *u* og *w* anvendt i ren, men især i sammensat forlyd. Ved år 1600 er bogtryksnormen i ren forlyd overalt *v-*, kun i ordet *wi* er *w-* bevaret. I sammensat forlyd (også

efter stumt *h*) samt i stavelsesforlyd bruges *u*. Således er brugen i Resens bibel 1607. I biblen 1633 ændres *wi* til *vi* og i stavelsesforlyd *u* til *v*, som derefter er norm, og i biblen 1647 endelig ændres i sammensat forlyd *u* til *v*.

1607 *ved, vor, wi, euig, udualde, Suale, Suerd, tuinge, huo, huer, huad, Queg.*
1633 *ved, vor, vi, evig, udvalde, Suale, Suerd, tuinge, huo, huer, huad, Queg.*
1647 *ved, vor, vi, evig, udvalde, Svale, Sverd, tvinge, hvo, hver, hvad, Qveg.*

Og herefter er *v* fast norm overalt i forlyd (jf. ændringen af *u, v, w* for [*u*] ovf. s. 322). Men i håndskrift varede det længere, inden reguleringen gennemførtes. Christian IV skriver overalt *u-*. I Jammersmindet skriver Leonora Christina stadig *ware, Wand, werret*, Monrad ligeså *hwad, hwor*, og Kingo i sine breve *huor, suare, huilket, tuende*, osv.

Efterlyd. Vaklen mellem postvokalisk *b* og *f(f)* (jf. s. 185) kan endnu forekomme i begyndelsen af århundredet. I biblen 1607 veksler *Redskab* og *Redskaff, Reb* og *Reeff*, et enkelt sted står *slæffuede*, slæbte, men i 1633- og 1647biblerne er så godt som ethvert spor af den fonetiske skrivemåde forsvundet, og *b* er fast norm (Syv kan dog endnu i sine ordsprog skrive *saaløv*, såløb). Hvor *f* ellers senere forekommer på tryk, er det dagligdagens eller dialektal udtale, der gengives (jf. s. 333). Det jævnligt forekommende *Omsvev, Omsvøv* (Colding har dog *Omsuøb*) skyldes vel sammenblanding med *omsvæv*, omdrejning (der omvendt kan skrives *omsvæb*, fx. hos Arrebo).

Foran *t* er der vaklen mellem *v* og *f* i nogle afledte former (bøjningsformer eller ord, der føltes hørende til et grundord med *v*). Pontoppidan vil her skrive *f*: *haft, skrift*. Syv omtaler ikke sagen, men har overvejende *v*: *Skrivt, Afgivt*, mens Colding og Gerner skriver *f*. Der er vistnok overvægt for *f*-formerne, men spørgsmålet blev holdt åbent gennem adjektivbøjningen (*stiv* : *stivt* eller *stift, grov* : *grovt* eller *groft*). Jf. s. 336.

Brugen vakler mellem *tuifl* (Colding 1622, Stephanius 1654, Tott, Gerner ofl.) og udtaleformen *tuil* (Colding 1626, Stephanius 1645, Syv ofl.). Meget varierende er (udtale)formerne for *skovl*: *skoel, skoul, skul*, ofl.

Spiranten [ð] betegnes *d*. Formerne *met* og *at*(-) findes endnu i biblen 1607, men afløses i 1633 af *med* og *ad*(-). Af de tidligere ikke fikserede former (s. 184) bliver nu *læder* norm; ligeså, uden *d*, ordene *skaar* og *ske* (om end *sked* kan findes også efter 1700). *maar* er vel alm., men formen *maard* dukker senere op igen. Syv (og Paulli) har *gjærd*, gær, Moth har *gær*. *vær* er den hyppigste form i beg. af årh., men med 1647biblen bliver *vækjr* alm. Ved siden af *møje*, der nu blev norm (måske under påvirkning af mnt. *moie*), har dog også formen *møde* (med tilslutning til *mødig*) holdt sig, især i højtideligt sprog; begge former findes i 1647biblen. *glød* veksler med *glø*. Der skrives alm. *spæ*, neutr. *spæt*; ligeså *traa*(*e*) indtil slutn. af årh., Bording og Kingo har dog *traad*. Derimod vakler sprogbrugen mellem *feder* (fx. hos Tott, Syv, Moth), *feer* (Colding, Pontoppidan), den almindeligste form *fejr* (Bording, Kingo, Syv og Gerner) og den sjældneste form *fier* (Colding). Almindeligst er formen *spre*(*e*), kun sjældent *sprede* (fx. Arrebo). DL har *tiere*, Syv anfører også som sideform *tidere*. Der skrives alm. *tyr*, tøjr, og *tyre*, tøjre, sjældent (med lydåbning foran bevaret *j* < *ð*) *tøyre*, som DL giver falsk etymologisk form: *tøgrer*. *veder-* er nu den alm. form i stedet for forrige årh.'s

veyer-, *ver-* (*verstyggelig* findes dog endnu i 1607- og 1633biblerne). I øvrigt er der hos mindre rutinerede skribenter talrige udtaleformer uden *d* (jf. s. 348), men som Gotlænder udtrykker det: *i gemeen Tale falder det vel nock at sige Lae, for Lagde . . . Skaer, for Skader: Beer, for Beeder: Men i Skrifft falder det noget hart, saa oc i Prædicken*, og i skriftnormen fik ingen sådanne former optagelse. — Særlig vanskeligt er det at skønne over brugen af *-ed* og *-et* i participiet. Man må vistnok her regne med en stærkt variabel udtale (lukkelyd eller spirant, stemt eller ustemt), og man kan århundredet igennem hos de fleste forfattere finde talrige *-ed*-former, men dog næppe hos nogen gennemført konsekvent. I biblerne anvendes *-et* (former som *lofued være* og *beröffued* kan dog påtræffes 1607 og 1633); i DL ligeså. — I best. f. neutrum er normen *-et*; yderst sjældent træffes *-ed*, fx. i Jammersmindet: *billeded, Sengesteded*, Rhode: *Krûd-horned, Haând-Fæsted*. — Der skrives oftest *t* i ord som *hegnet, herret, hovet* (DL dog alm. *Hoved*), *levnet, jevnet*, olgn. — *ded* forekommer hos flere forfattere i beg. af årh., især i håndskrift (fx. Christian IV, Leonora Christina, Pontoppidan).

Syv og Kok indførte skrivemåden *og*, medens Gerner bruger flere sider til et kraftigt forsvar for *oc*. I løbet af 1680erne og 1690erne trænger *og* imidlertid igennem, brugt af Kingo og Naur, i DL og 1699salmebogen. — Formen *sprok* holdt sig endnu i DL, mens Arrebo, Syv og Kingo m. fl. har *sprog*.

For den opr. spirant [*q*] var fordelingen i skrift mellem på den ene side *v* og *j* og på den anden side *g* allerede nogenlunde fæstnet ved år 1600. Der skrives *lag*, men *laug* om håndværkerlav (DL er dog også her foran og skriver *Lav*) og *i lafve* (DL: *lave*). Endnu skrives alm. *tøg*, tøj (især om krigsudrustning), men dog også *tøjhuss, tøjmester* (Colding), *tøy* (Kingo), og i bøjningsskemaet opfører Syv endnu præt. *løg*, løj, og *fløg*, fløj (i en note også *fløy*). — Foran konsonant kan der endnu i adskillige ord være nogen vaklen. Norm er *snegel*, snegl, *tegl* (men endnu 1607 og 1633 *teyl*), *seyl*, (skibs)sejl (1647 dog en enkelt gang *Segl*), *seg(e)l*, (korn)segl, *negl, speyl* (Syv dog *spegel*), *steile* (DL dog *Stægle*), men *pæl* eller *peel*, pægl. Videre *hagel, skagel*, pl. *skagler, sagle*, savle, *nafle* (1607 og 1647 dog også *Nagle*), *nagle* (Stephanius *Naule* og i biblerne alm. *Naflegabet*). Ved siden af *tøyel*, tøjle, findes endnu *tøgel* (Colding, Stephanius). — Alm. er *favne* (Stephanius dog: *en fagen*), men *sagn*, beretning, ved siden af *savn* (Syv, fx. *høresavn*, rygte; omvendt kan Syv skrive *sagne*, savne). — Alm. er *dein-, deynetrog* (Colding, Stephanius), men Syv har *degne*, verb.; *seigne* (Colding) veksler med *seyne* (Kingo, Stephanius) og *segne* (Kingo); norm er *hegne* (men Colding *heine*) og *løgn*; *leyr* findes side om side med *leg(e)r* (Syv: *Sommerlegr*, jf. *natteleger*, natteleje), *leyse* ved siden af *legse* (Colding, Syv) og (om klasse) *lectie*. Colding og Stephanius skriver *taugs*, 1607- og 1647biblerne samt Gerner mfl. *tausk*, Syv *tagshed*, Kingo *taus*. — Også efter *i* og *u* findes endnu nogen vaklen. Colding har *sier*, filtrerer, Stephanius *siier, en Sije*, men Syv *sige*; Colding har *sier*, siger (ud), Kingo *siver*, Syv *siger*. Norm er *tie* (hos Syv dog også *tige*), *qvie* (1607 også gal etymologisk form: *qviden*). Fra århundredets midte er *fugl* norm (1607 og 1633 har *Fu(u)l*, 1647 blandet *Fugl* og *Fuul*).

Norm er *suger*, men Syv skriver endnu *suebeen*, om ben, som man suger marv af.

I postkonsonantisk stilling (ɔ: efter *l* og *r*) klaredes skriftbrugen ved enkelte ord. Ret tidligt fæstnes *selge* (Colding, Stephanius; DL: *sælge*, men *sal*, salg) og *tælle*, regne. Derimod veksler *tælle*, snitte, med *telge*. Den alm. form er *dølle* (DL har dog inf. *dølge*, men præs. *døller*), og *velle* (eller *vælle*) og *val*, valg, er vistnok de eneste brugelige former. Colding og DL har *Galge* men Stephanius *Gallie* og Syv *galle*, og de sidstnævnte former kan endnu forekomme efter 1700. — Fast norm er *smøre* (kun Syv forsøger at genoplive Christiern Pedersens *smørge*, s. 185), og *svære* (mens Syv vil indføre den etymologisk gale skrivemåde *besværge*, besvære). Endnu i 1607- og 1633biblerne er *spøre* enerådende, og i 1647 kan forekomme *spørie*, men ellers bliver *spørge* normalform; *verie* er alm. indtil DL, der har *værge*, Syv opfører både *verger* og *verier*. For alle de nævnte svagtbøjede verber gælder det, at ingen endnu har noget *g*-indskud i præt. og part.

Om Syvs skrivemåde m. h. t. ordene med *-gl-*, *-gn-*, *-gr-* og *-lg-*, *-rg-* kan det under et siges, at han i adskillige tilfælde går imod sin egen hovedregel: at man skal skrive, som man taler!

Blandt *-rv-* og *-lv*-ordene findes fx. vaklen mellem *tørre* (Stephanius; Syv *tørreskrue*) og *Tørv* (DL), mellem *harffve*, verb. (Stephanius) og *harre* (Colding, DL), mellem *Kølve* (Syv), *kølle* (Syv) og *Kiølle* (Colding).

Af de stumme bogstaver i dansk retskrivning har ingen voldt så store vanskeligheder og så sent fundet „leje" som *d*. Århundredet viser her to forskellige tendenser, begge også kendelige i reformationsårhundredet (s. 186). I det ene tilfælde er der tilbøjelighed til at udelade det stumme *d*, nemlig ved afledninger og bøjningsformer foran *l* (og *s*), medens man i grundordene nøje overholdt *d*-skrivemåden. I adskillige tilfælde kan de *d*-løse former endda siges at være fuldt anerkendt af normen, fx. *beste*, bedste, *got*, *ont*, *sant*, olgn. Fra DL yderligere fx. *bereet*, beredt, *fant*, *forbrut*, *forskut*, *fult*, *kaat*, kådt, *kient*, *muntlig*, *sent*, sendt, *spent*, spændt, *vit*, *viste*, ofl. 1607biblen har *mit*, men senere bibler kun *midt*; 1647biblen har *støt*, stødt, *kalt*, koldt osv. — I det andet tilfælde øges *d*-skrivemåderne, nemlig i forbindelserne *-nd*(-) og *-ld*(-) for opr. *-nn* og *-ll*. Vel lå formerne i det store og hele allerede fast ved udgangen af forrige århundrede, men i en række småord, i nogle hjælpeverber og i enkelte andre tilfælde kunde der endnu være vaklen. Problemet drøftes da også af grammatikerne. Pontoppidan vil beholde *d* efter *l* og *n*, endogså i en form som *dendne*, men der kan muligvis også for ham som dialektpræget (fynbo) have ligget den bestemte hensigt til grund, at han har ønsket at særmærke den palataliserede lyd. Syv vil principielt afskaffe overflødige bogstaver, og i en note (1663) bemærker han, at *Den er rettere; saa og Han som Hun. kan, kunne; han, henne; den, denne*, men i praksis skiller han sig ikke ud. Gerner vil nok i udlyd bevare *-nd* og *-ld*, men intervokalisk (i bøjningsformer) vil han på grund af stavelsesdelingen skrive *-nn-* og *-ll-*. — I en del småord indføres eller bevares da *d* traditionelt af så godt som alle: *hand*, *kand*, *mand*, *dend*, *gandske*. Formen *den* findes dog bl. a. hos Arrebo, i 1647biblen og i DL; Moth har både *den* og *dend*, og i sin grammatik (1685) opfører Syv omhyggeligt, men uden bemærkninger, såvel *Dend*

— *Dends* som *Den* — *Dens* og *Dende* — *Dendes* ved siden af *Denne* — *Dennes*. — Ved *ld*: *ald* (men *alle*), *heldst*. — Af ord, der endnu ikke havde fundet endelig form, især vel sjældnere forekommende ord, kan nævnes: *fyldest* (alm.) : *fyllest* (Colding); *helder* (sa.) : *heller* (alm.); *kallede* (1607 og 1633, men præs. *kalder*) : *kaldede* (1647 og alm.); *kielder* (alm.) : *keller* (Stephanius); *kuldet* eller *koldet*, kullet (alm.); *skalled* (1607, 1647) : *skalded* (Colding, Stephanius); *trilde*, trille (alm.); *grundvol* (Colding) : *Grundvolle* (1647) : *Grundvold* (Stephanius); *Finde*, finne (alm.); *Finder* (Colding) : *Finner*, filipenser (Stephanius); *grand* (Kingo) : *gran*, korn; *nende*, nænne (alm.); *svend*, men i alm. pl. *svenne*; *trenne*, verb. (Syv), men *trendegarn* (Stephanius); ofl. — I forbindelsen *-ns-* skrives i alm. også *-nds* (eller tidligst *-ntz*): *glands*, *dantze*, *glindtze*, *grandske*, *krands*, *printz*, *sands* osv. — Af hjælpeverberne skrives *kunne* så godt som overalt og i alle former *kunde*, hvad der passer ind i Pontoppidans regel (jf. ovf.); han bøjer det: præs. pl. *vi kundne*, præt. *vi kunde eller kundde*. Syv gør i 1663 opmærksom på, at *De gamle skreve rettere kan*, *kunne*, og i grammatikken (1685) opstilles bøjningen: inf. *kunne*, præs. pl. *kunne*, præt. *kunde* og part. *kundet*, men han følger blot ikke selv forskriften. I præs. pl. og inf. har han gennemgående *kunde*. Også Kingo og DL har i alm. *kunde*. Ved *skulle* og *ville* er forholdet anderledes, idet den alm. tendens i forrige årh. til at adskille (inf. og) præs. pl. *skulle*, *ville* fra præt. *skulde*, *vilde* (s. 186) nu bliver en fast skoleregel, tidligst fremsat i 1644 af Hans Mikkelsen Ravn i en lille dansk-latinsk grammatik: Brevia et facilia præcepta. Reglen gentages hos Pontoppidan og Syv, og et flertal af århundredets forfattere anvender formerne rigtigt (fx. Terkelsen, Bording, Arrebo, Naur, Kok, biblerne, salmebogen 1699). Kingo har dog oftest *ld* i inf., præs. pl. og part., medens DL foretrækker *ll* (især i præt.).

Med hensyn til de enkelte forfatteres eller sprogkilders ortografi giver Syv og DL anledning til nogle få bemærkninger. Det er rigtigt, at Peder Syv i ortografien kan betegnes som fremskridtsmand, for så vidt som han nok teoretisk ønsker enkelhed og konsekvens, men som anført ved detaljer ovenfor kan man bebrejde ham, at han i praksis dels ikke evner at efterleve sine hovedsynspunkter, dels ligefrem går imod eller (ligesom hans forgænger Christiern Pedersen) ud over dem ved at forsøge at indføre analoge skriftformer, der stred såvel mod det etymologiske som det fonetiske princip. — Derimod er Danske lov, som oftere understreget (s. 273 f., 321 ff.), et for sin tid i ortografisk henseende enestående konsekvent aktstykke, hvor den ortografiske forenkling, gennemførelsen af *j* og *v* m. m. må have forlenet satsen med et helt nyt synsbillede og virket næsten chokerende dristigt. Ortografien heri falder som nævnt (s. 274) ikke sammen med affatteren Rasmus Vindings ortografi og må vel derfor tilskrives Johannes Laverentzen, den skriver i gehejmearkivet, der har renskrevet loven. Johannes Laverentzen var født i Ribe, var en datterdattersøn af Vedel (jf. s. 144) og havde en tid omkring 1680 været amanuensis hos Kingo. 1682 bliver han antaget som skriver i gehejmearkivet „til at renskrive de Exemplarer af Lovene, Ritualet og Politiordningen, som udi Vores Archiv og danske Cancelli skal henlægges og forvares“, og fra 1699 er han universitetets bogtrykker og trykte bl. a. kvart-

udgaven af biblen 1719 (jf. s. 320). Det kan næppe betvivles, at den af Johannes Laverentzen i DL og andre arbejder anvendte ortografi i høj grad har støttet de allerede opnåede retskrivningsresultater og vel også, fordi den på adskillige punkter var så meget forud for normen, i tiden derefter har bidraget til yderligere fremskridt.

I ovenstående korte redegørelse er der kun taget hensyn til det trykte sprog. Går man til håndskriftsproget, bliver billedet betydelig mere broget. Men i det store og hele fik dette ingen indflydelse på bogtryksnormen. Der er dog et område, hvor håndskriftsproget fik betydning for eftertiden, nemlig navnestoffet. For at forenkle problemet kan man udgå fra matriklernes navnestof. Ved landmålingen i 1680erne var bl. a. beskæftiget mange militærpersoner, og de fleste af disse var tyskfødte. I deres gengivelse af det danske navnestof indløb derfor talløse tyskprægede skriftformer. Men matrikler og matrikulskort var for sam- og eftertid en kilde, der havde autoritet. Og selv om det må blive en grov bestemmelse, tør man vistnok påstå, at de i senere dansk skriftsprog bevarede tyske skrivemåder i navnestoffet i det store og hele udgår fra de tyskfødte eller tyskvante landmålere, som arbejdede ved matriklen 1688. Her blomstrer brugen af *h* som længdebetegnelse, og her skrives alm. *ch* for *k* eller *kk*, og for de danske ord som *ask, bak(ke), birk, blok, busk, bæk, dal, ler, løkke, mark, skov*, osv. får vi da de mere „pyntelige" tyske former *asch, bach(e), birch, bloch, busch, bech, dahl, lehr, lyche, march, schou*, osv., der senere optoges i personnavnestoffet. I det mere officielle stednavnestof har adskillige af disse tyske former levet videre til nutiden, som fx. *Lihme, Sahl, Uhre* olgn., og herfra stammer personefternavne som *Albech, Borch, Grønbech, Schaarup, Schierbeck, Schiern, Schiørring*, olgn. — Også i det appellativiske stof kan der allerede nu uden for matriklerne findes tyskpåvirkede former som *fahne, lehn*. — Fra den forældede og tilfældige ortografi i matriklerne stammer endvidere talrige indtil nutiden overlevende stednavneformer som *Fausing, Groue, Guust, Houe, Leem, Mausing, Refs, Tiim*, osv. osv.

D. Rigsmålet. I store linier lader rigsmålsnormen sig nu fiksere, takket være først og fremmest Moths udtaleangivelser, specielt med hensyn til vokalkvantiteten. Men redegørelsen for rigsmålsudtalen omkring 1700 må dog tages med alt muligt forbehold. I enkeltheder har der sikkert, navnlig hvad kvantiteten angår, været stærkt glidende (labile) tilstande. Og i de kredse, hvor vi søger rigsmålet, har der hos de enkelte individer været talrige småafvigelser og særformer at høre, bestemte ved dialektale forhold, som individerne ikke helt har evnet at frigøre sig fra (jf. om familien Dybvad ovf. s. 315). Hos grammatikeren Pontoppidan findes således en lang række fynske udtaleformer, og hos Gerner, Syv og Moth adskillige sjællandske. Linierne krydses, og der har sikkert i de højere kredse — omkring kongehuset, ved hoffet, i centraladministrationen

og i universitetskredse — været talrige dobbeltformer i brug. Målet var endnu i rørelse. Men her kunde man nu i det nogenlunde fæstnede skriftsprog finde faste tilknytningspunkter, og der er heller ingen tvivl om, at vi fra nu af i stigende grad må regne med en betydende påvirkning fra et oplæsnings- eller læsesprog. Skriftbilledet bliver medbestemmende i den videre udvikling. Derved løftes så at sige det højtideligere, mere „korrekte" talesprog ud af det almindelige, dagligdags talesprogsniveau. Vi må med andre ord regne med en række talesprogslag: de stavnsbundne, hidtil uforstyrrede dialekter, de mer eller mindre dialektfarvede, men blandede og ustabile købstadmål (jf. Syvs udtalelse i prøven 1692: *Saa tale de i Kalundborg noget Jydsk, i Kiøbenh. Skaansk, i Nakskov Tydsk, osv.*; gennemsnitlig var kun 20—30 % af borgerne i de danske købstæder indfødte), det mere stedløse, dagligdags og skødesløse omgangssprog (hvorfra Pontoppidan nævner udtaleformer som *jellicke*, jeg vil ikke, *kantucke*, kan du ikke, *sikkeneen*, sikken en, *hvicken*, hvilken, olgn., og Gotlænder fx. *Præcke*, prædike, *Beer*, beder, *Jer*, eder, *Sae*, sagde, *Gier*, giver, *Lae*, lagde, osv.), og endelig det højtideligere talesprog og prædikensproget. Men selvfølgelig findes faste grænser ikke.

Foruden hos Moth søger vi da oplysning om udtalen hos andre fra hoffets og administrationens kredse. Her er fx. Christian IV's breve og Leonora Christinas Jammersminde meget givende. Dernæst er også grammatikernes udtalelser, oftest i forbindelse med retskrivningsspørgsmål, af betydning, om end de som nævnt kan være dialektfarvede. I grammatikkerne (og hos Moth) får vi også bøjningsværket præsenteret. Videre giver metrikernes udtalelser om rim og selve rimene gode bidrag. I et efterladt arbejde af Pontoppidan (GkS 3605, 8°) findes, om end ikke bevaret fuldstændig, en i denne forbindelse interessant rimordbog (se frise § 58).

1. Kvantitetsforhold (og hermed sammenhængende kvalitative forhold). Foran *b* (< *p*) i enstavelsesord har vi i rigsmålet (herefter forkortet rm) haft to udtaleformer, dels en dagligdags udtale med diftong eller vokal + *v*, *w* osv. (I. 230), dels en udtale med lang vokal + konsonant [*b*] eller [*ƀ*], som dog vel snarest må hidrøre fra læseudtale eller sangligt foredrag. Denne sidste udtale angiver Moth, fx. ved *gàb*, *kôb*, *rêb*, *skàb*, *skîb*, osv. Hvorvidt konsonanten har været en ren lukkelyd [*b*], altså med udtalen [*ga:b*, *kø:b* osv.], eller en spirant [*ƀ*], er vel nu vanskeligt at afgøre. Ifølge Pontoppidan (og efter ham Marsløv) bør man skelne mellem „hårdt og blødt *b*" (*b* durum og

molle), og de nævnte ord findes hos ham med blødt *b* (ɔ: spirant), medens han har hårdt *b* (ɔ: klusil) for opr. *-bb-*, men lyden beskrives ikke nærmere. Rhode (1672; s. 280) skriver *Dråb*, men *Haafv*, hob, *Refv*, *Skifv*, *Veddeløfv*, osv.; jf. formerne *Redskaff*, *Reff* m. m. 1607 (s. 328). — Tilsvarende forhold har forekommet ved *b* intervokalisk. Hos Rhode anføres ofte dobbeltformer: *Abe* - *Afve*, *Pibe* - *Pifve*, *skabe* - *skafve*, *Strube* - *Strufve*, *angrifve*, ofl.; *Biie-Kuue*, bikube (Jammersminde). — Foran *-bl* og *-bn-* har Moth kort vokal, fx. i *skæbne*, *væbne*, *æble*. Der skrives hyppigt *Skiæffne*, skæbne (Jammersminde, Tott; Pont. *skevne* ~ *revne*); Rhode har *Bofvle*, boble; jf. en omvendt skrivemåde som *trabelt*, travlt (Tott); osv. — *-br-*: *knevre* (Pont.). — Ligeledes fandtes kort vokal i *kobber*, *peber*, *kobbel*, *kabbel*, kabel, *vabbel*, vable, men i øvrigt lang vokal i låneord som *bibel*, *fabel*, osv.

Foran *d* ([ð] eller stumt, jf. s. 348), af ældre *th* [ð] eller *t*, er oprindelig lang vokal i alm. bevaret i rm omkring 1700, også i ord som (Moth:) *dîd*, *hîd*, *klîd*, *nîd*, *hûd*, *spŷd*, *sŷd*, verdenshjørne, *lêd*, *vej*, retning (jf. Pont. *bliid* ~ *diid* ~ *hiid* ~ *niid* og *spyyd* ~ *syyd* ~ *dyyd*, men med kort vokal *klid* ~ *kid*; Kingo: *Leed* ~ *Salighed*). Moth har forkortelse i *rød* (men Pont. *röed* ~ *blöed*) og *sæd*, frø, og vakler mellem kort og lang vokal i *blød* og *sød*. — Opr. kort vokal er ligeledes normalt bevaret i enstavelsesord, fx. *bid*, *bud*, *skud*, *gad*, præt., *mad*, osv. (jf. også best. f. *madden*, Jammersminde og Tott; *bladdet*, Arrebo, men *bladet*, Kingo, jf. *Nelleblaadit*, Christian IV), men i enkelte ord er der dog indtrådt forlængelse, Moth: *flàd*, *làd*, adj. (men Pont. endnu kort: *flad* ~ *lad* ~ *glad* ~ *mad*), og *gûd* (men Pont. kort vokal); *med*, mål, har også lang vokal (Kingo). Der har muligvis været en tendens i rm til overhovedet at forlænge kort vokal foran *ð*, men her kan dialektal indflydelse (sjællandsk-københavnsk) have virket hæmmende (Aage Hansen). — Moth har lang vokal i *skræder*, *slåder*, stodder, *væder*, *forræder*, *bræder*, *geder*, *bøder* (Pont. også *bødder*), men kort vokal i *edder*, *odder*, *pudder*, *fødder* (1607 endnu *føder*), *rødder*. DL har *nøder*, men Kok *nødder*; dagl. er vel kort vokal i *grædder* (Jammersminde).

Foran *g* [q] af ældre *gh* [q], hvor denne lyd ikke enten er svundet eller indgået i diftongisk forbindelse med foregående vokal (I. 235), har Moth bevaret kort vokal: *drog*, uduelig person, *tog*, subst., *behag*, *præg*. Han vakler mellem *làu* og *lag*, *slàu* og *slag* (smlgn. *slautorn*, slåen, Colding), *dàg* og *dag*. Dagl. har den diftongiske ud-

tale sikkert været den almindeligste; Jammersminde: *klaffwer*. — I forb. *-ug*, hvor *q* tidligere, i dial. og dagl., var svundet, hvilket kunde bevirke vokalforlængelse, har Moth lang vokal: *rûg*, *trûg* (dog med sideform *trou*), *smûg*; men jf. alm. skriftformer som *true*, pl. og *truet*, best. f.

Foran *g* [*q*], af opr. *k*, er opr. lang vokal bevaret: *bûg*, *lîg*, *bòg*, *mŷg*, adj., *kàg*, pæl, osv., men efter *e* og *ø* har der sikkert i stor udstrækning i rm eksisteret to udtaleformer, en mere højtidelig med lang vokal + *q*, og en dagl. med diftong (jf. s. 193). Moth anfører således *blêg* ved siden af *blei*, *lêg* og *lei*, *lõg* og *lõi*, *õg* og *õi*, osv. (Pont.: *Eeg* ~ *bleeg* ~ *leeg* ~ *steeg* osv.). Rhode har *Lêg*, *lêge*, olgn. Sporadisk kan da også den alm. diftongiske udtale komme til udtryk i skrift, fx. *Avnbøj*, avnbøg (Syv). — Også opr. kort vokal er stort set bevaret. Moth har *fag* (hvor Gerner dog synes at regne med lang vokal), *mag*, ro, *tag*, greb, *vrag*, *fjog*, *fog*, *log*, låg (Kingo dog *Øyelaag* ~ *bevaag*), *skrog*, *sprog*. Dog er der if. Moth allerede nu indtrådt forlængelse i *bàg* og *bràg* (begge med kort vokal hos Pont.), *sàg*, *smàg*, *spàg*, *svàg*, *tàg*, hustag. Endvidere angiver Moth lang vokal i *bêg* og *nêg* (i hvilket ord der dog mul. kan foreligge opr. lang vokal; Rhode: *Neeg*), men kort i *møg*. I de sidstnævnte ord har dagl. formentlig haft diftong, jf. *Møye Gilde*, møggilde (Gerner), *møyed*, gødet (sa.). — Foran *l*, *n*, *r* og *s* fandtes normalt diftong (såvel ved opr. *k* som *g*), jf. de vaklende skrivemåder s. 329 og etymologisk gale skrivemåder som *tøgrer* for *tøjrer* (DL), *rexe* for *rejse* (Chr. Skeel 1649), men i adskillige tilfælde angiver Moth dog lang eller kort vokal + spirant, lang således i *nõgle* og *õgle* (ved siden af *õl*), kort i *segl* (sideform *seil*), sigil, *negl*, *hagl* (men også *haul*). Hvor *q* efter *u* normalt var svundet foran *l*, har Moth dobbeltformer: *Fugl* eller *Fûl*, *kûgle* eller *kule*. Derimod har han kun *ile*, igle (Pont. *hvile* ~ *Ile alias Igel vel Egel*). — Han vakler mellem lang vokal og diftong i *svoger* - *svouer*, men har lang første komponent i *màuer*, mager.

Udtalen ved vokal + skrevet *f(f)*, intervokalisk *-f(f)v-* (Syv og DL *v*, jf. s. 325), af opr. *f* [*b*] eller *g*, er det vanskeligt at få fuld klarhed over. Det antages almindeligt, og dialekterne synes også at forudsætte, at vi i ældre middeldansk har haft diftong (jf. I. 233 ff.), at altså *graf*, *grafve* har været udtalt [*grau*, *graue*]. Men her har nu på Moths tid det højere rm i vid udstrækning fået lang første komponent, og i intervokalisk stilling i de tilsvarende ord tillige labiodentalt [*v*]. Om vi også har haft labiodentalt [*v*] i udlyd i enstavelses-

ord, er ikke helt sikkert. Gerner har herom en udtalelse, der — som det jævnligt er tilfældet hos ham — ikke er alt for klar, men som dog kunde tydes derhen, idet han siger, at *ff* er „blød" foran konsonant fx. i *Heffd, Haffre, heffne* etc., men *i Enden . . da skerpes det noget lidet, ut giff, leff, driff, Liff, bliff, selff, forderff, Tyff,* og *naar det er udeluct oc v staar alleene igien* (ɔ: intervokalisk) . . *da er Liuden noget bredere, oc liuder meere effter Landsprocket, end Kiøbsted-talen.* Dette må tolkes således, at Gerner i det højere rm sikkert har hørt [*v*] intervokalisk og muligvis også i udlyd. Moths udtaleformer tillader ikke at slutte noget med sikkerhed om lyden i udlyd. Han skriver *lôf, lîf, làu,* hvori man ikke tør lægge en videreskreden udtale end [*løːu, liːu, laːu*], men han skriver *sòve* og *soue,* hvori man tør se udtalerne henh. [*så·və*] og [*såuə*]. Det bliver da et åbent spørgsmål, hvorvidt det labiodentale [*v*] endnu ca. 1700 havde nogen videre udbredelse i udlyd, men at det er på vej, analogt indført fra de bøjede former, efterhånden støttet af skriftbilledet, er rimeligt nok. At vi i middelalderen skulde have haft en „højere" udtale med labiodentalt [*v*] intervokalisk, således som hævdet fra en enkelt side (Diderichsen), turde være meget tvivlsomt. Også her er vel udgangspunktet læseudtalen eller det sanglige foredrag. — Moth har lang vokal i ord som *døv, løv, sløv, brev, liv, siv, stiv, tyv, blev, rev, skrev,* ofl. (skrevet *dôf* osv.), videre i *grov,* præt., og *syv.* I andre ord vakler han mellem lang første komponent og diftong: *stôf* eller *steuf,* støv, *skêf* eller *skeuf, gràu* eller *graf* (og hertil pl. *grave,* d. v. s. [*gra·və*], eller *gràue,* d. v. s. [*gra·uə*]), *hàu - haf, nàu - naf,* medens han kun anfører lang vokal i *làu,* adj., *sàu,* sav, *tàus,* tavs, og kun kort i *raf,* rav. Ved vokalerne *æ* og *o* har Moth i alm. bevaret diftongisk udtale: *gæf, ræf, væf, bou, plou, skou, lou, rou, hou, klou, grou* eller *grof,* ofl.

Foran *f* i låneord har Moth lang vokal i *lîflig* og *stîf-(fader).* — Foran *ft* lang vokal i *gîft,* subst., *gîftig, skîfte,* men i øvrigt alm. kort vokal. Her melder sig igen et spørgsmål om kvaliteten. I de fleste dialekter har *f* i den ældre forb. *ft* (såvel af opr. *ft* som *pt*) dannet diftong med foregående vokal (jf. s. 49), jf. også Moths *dout,* støvfint mel, ved siden af *dûft,* men gennem indlån af nye ord med [*ft*], som fx. *saft* (jf. forb. *saft og kraft*), *stift, fornuft,* osv. og påvirket af skriftbilledet har sikkert allerede nu i rm de fleste ord fået [*ft*] (attesteret af Schulz 1724). Pont. rimer *saft* og *taft* med *raft* og *skaft, gift,* subst., med *gift,* part., *drift,* osv.

Foran [*p*], [*t*] og [*k*] er vokalen i rm normalt kort. — I nogle låneord har Moth lang vokal foran [*p*]: *hype*, hyppe, *rype*, *kyper*. — Foran [*t*] fandtes lang vokal bevaret foruden i en del låneord også i en række bøjningsformer samt i enkelte særtilfælde. I låneord har Moth lang vokal i *flitig* (med tilknytning til *flid*), *kvît* (måske fastholdt i forb. *kvit og frit*, jf. ndf.), *musvît*, *lût*, *lüter*, lutter, *byte*, bytte (Pont.: *at byte* ~ *at kyte*), *hyte*, hytte, forvare, *kahŷt*, ofl., *tater* (DL) har nok vekslet med *tatter* (Moth, Pont. og Syv). I bøjningsformer (neutr.) synes i nogen udstrækning vokallængden fastholdt. Moth: *êt*, pron., *tît*, *fêdt*, *frît*, *nŷt* (Kingo: *friit*; *tiit* ~ *qvit*). Endelig (og bevaret i nydansk) i *sot* (Kingo: *Soot*), *otte* (med afledninger, Moth: *âte*, *âting*, *âtende*) samt i *sjette* (Moth *sæte*).

Foran [*k*] har Moth lang vokal i låneord som *hûk*, forbjærg, *kôken*, *kîkert*, *trafîk*, i (opr.) lydord som *kûk*, gøg, *kîke*, kikke, samt i adj. *tŷk*.

Foran de opr. lange (geminerede) stemte konsonanter *-bb(-)*, *-dd(-)*, *-gg(-)*, der tidligt var blevet forkortede (I. 254), har vi antagelig, at dømme efter dialektale forhold, i alm. fået en vokalforlængelse. Men i rm har kvantitetsudviklingen derefter været forskellig ved de forskellige lyd. — Foran *-bb* [*-b*] synes rm på Moths tid at have haft kort vokal, således i *flab*, *flæb*, *neb*, *skab*, om sygdommen, *skabbed*, *knub*, *stub* (mens ømålene har haft lang vokal, jf. Pont., som rimer *flab* og *skab*, scabies, på *gab* og *skab*, møbel). — Ligeså fandtes kort vokal i rm foran *-dd* [*-ð*]: *brod*, *od*, *ræd*, *gedde*, *padde*. — Men foran *-gg* [*-g*] har den forlængede vokal holdt sig i enkelte ord. Moth har *bŷg*, *stŷg*, *dûg*, dug(dråbe), *glûg*, men i øvrigt kort vokal. Antagelig har dog også en række andre ord i rm haft eller kunnet have lang vokal, som fx. *fnug*, *myg*, *tryg* og *hygge* (at dømme efter nutidens lukkede vokal), og muligvis har der også i enstavelsesord ved *æ* været lang vokal at høre, fx. ved *læg*, *skæg*, *væg*, *æg*, som hos Moth dog alle opføres med kort vokal. Pont. anfører dobbeltformer *eg* og *egg*, rimende på *leg(g)*, *skeg(g)* og *veg(g)*, ligeså *byg(g)* ~ *myg(g)* ~ *styg(g)*, osv., men kun *dugg* ~ *glugg* ~ *hugg*. — I tostavelsesord har rm kort vokal.

Hvad enten [*s*] går tilbage til ældre *s*, *ss*, *ds* eller *ts*, synes der ikke at være nogen forskel m. h. t. udviklingen af den foregående vokals kvantitet. Opr. lang vokal er forkortet i præp. *hos* (Gerner, Syv ofl. har dog langt *o*), men synes ellers bevaret i rm hos Moth, fx. i ord som *kreds*, *trisse* (Moth: *trîdse*), *gods* (Rhode: *Gôds*), *trusel*,

usel, usling, kryds, nys, ødsel, ofl. Dog kort i *fødsel.* — Ligeså er stort set kort vokal bevaret. Dog forekommer lang vokal i en del affektbetonede ord, hos Moth fx. *nûs,* barn, *pûs, kîs* og *mîs,* alle om katten, *gŷds* eller *gyß,* kælenavn til gris, *Sîsse,* propr. Videre har Moth *pûds* og *pûdse, stûds* og *stûdse, drŷs* og *tîdsel* samt vaklende *kŷß* eller *kyß.* Om *s*-forbindelser ndf.

Foran [*m*] er alle vokaler korte undtagen *i* (I. 237). Dog er længde bevaret i *êm* (Moth).

Foran [*n*] er opr. lange vokaler undtagen langt *ø* regelmæssigt bevaret. En undtagelse er *svend* med kort vokal. Når Moth også har kort vokal i *læn,* len, *ven,* væn, og *pæn,* er disse former måske (nordsjællandske) dialektformer hos ham. En anden undtagelse er *høne* med bevaret lang vokal hos Moth (og i biblerne), men en form med kort vokal har dog nok også forekommet (Syv: *Agerhønne, hønneflu,* høneflugt). — I dagl. tale synes man at have haft kort vokal i verbet *tienne* med afl. (Pont.: *tjenner* ~ *vænner*), *Tienner, Tienneste* (Jammersminde). Ved siden af den alm. form *nyne* forekommer også *nynne* (Jammersminde). — Om *n*-forbindelser ndf.

Foran [*l*] er ældre lang vokal bevaret; forkortet er vokalen i *træl.* Moths *hæl* og *pæl* med kort vokal må være dialektale; Pont. har lang vokal i *hæl.* — Forlængelse af kort vokal er indtrådt i en del ord. Hos Moth i *sàl* (men Kingo: *Sall* ~ *Tall* ~ *skal*), *pràl, svàl, stàl,* præt., *gûl, hûl,* adj., *mêl* og *kôl* (men hos Arrebo med kort vokal, jf. omvendt skrivemåde: *kiøln*). I øvrigt har Moth i enstavelsesord kun kort vokal, fx. *dal* (en udtale, som Gerner dog kalder jysk), *hval, gal* (Jammersminde: *gall*), *fjæl, fæl,* adj., *sjæl* (Kingo: *Siæl* ~ *Træl*), *sæl, skæl, hul, føl,* osv. — I tostavelsesord er indtrådt forkortelse i *solle,* sål (Moth); alm. er også *kællen,* kælen (Jammersminde, Tott, Kingo). — Om *l*-forbindelser ndf.

Foran [*r*] er lang vokal bevaret. Moth har dog forkortelse i *kær,* adj., *nær, skær,* skin, *skær,* adj., *sær,* men disse former har næppe hørt hjemme i rm, de må være dial. hos Moth. Pont.: *gjær* ~ *hær* ~ *kjær* ~ *nær* ~ *sær* ~ *skær.* — Af de opr. korte vokaler er undertiden *a, o* og *ø,* men vistnok aldrig *e, y* og *æ* forlænget. Moth har således *bàr,* adj., *glàr, ràr, snàr, vàr,* adj., *bŏr,* vind, *skŏr,* adj., *stŏr, bôr,* subst., *næsebôr, spôr, vôr,* materie, men ellers kort vokal, fx. *ar, bar,* præt., *nar, svar, vaar,* pudevår, *hver, bær,* præs., *besvær, hær* (Pont. har lang vokal, jf. ovf.; ligeså Gotlænder), *kær,* mose, *stær, dør,* subst., *før,* adv., *nør, tør,* adj., osv. Jf. at Pont. rimer:

er ~ *ber*, frugt ~ *hver* ~ *kjer*, mose ~ *mer*, mær ~ *qver*, kvær ~ *sper*, spær ~ *ster*, stær ~ *tver*, tvær. — Ordene *her* og *der* har lang vokal i trykstærk, kort i tryksvag stilling. — I åben stavelse har Moth endnu bevaret lang vokal i *ōret*, ørred, og *gerig*, gerrig. — I tostavelsesformer foran opr. *-rr-* er kort vokal stadig bevaret: Kingo rimer *tørre* ~ *Dørre*; et rim *Herre* ~ *begiere* behøver vel ikke at forudsætte forlængelse i *Herre*, i så fald er det dialektalt (nordsjæll.). — Om *r*-forbindelser ndf.

Medens Moth således foran enkeltkonsonant viser os et rigsmål med kvantitetsforhold, der i det store og hele ligger nutidsnormen nær, har vokalkvantiteterne foran oprindelige konsonantforbindelser i høj grad bevaret et gammeldags præg.

Foran *-st* har Moth bevaret lang vokal i *bêst*, bæst, *flêst*, *mêst*, *bîster*, *drîste*, *gnîst*, *îster*, *klîstre*, *hôste*, *kòst* (Kingo: *Isopkoosten*, Jammersminde: *Koost*), *ôst*, øst, *prûste*, *pûst(e)* (Kingo: *puust*), *knŷste*, *krŷste(r)*, *lŷst*, neutr., *lŷstre*. I øvrigt synes lang vokal nu forkortet, Moth har *blæst*, *bryst*, *høst*, *øst(er)*, *trøst*, *friste*, *foster*, *faste* ofl. Pontoppidan viser et endnu ældre trin, idet han har bevaret lang vokal også i flere af de sidstnævnte ord, fx. i *Blæst* ~ *Næst*, *Bryyst* ~ *kyyst*, *foester*. Og tør man stole på Christian IV's ortografi, har han (i lighed med de fleste dialekter) haft lang vokal i *faaste*, adj. best. f., *haast(ig)*, hastig, *kaaster*, præs., *knaaster*, pl., *laastede*, præt., olgn. Forkortelsen har altså været i skred i dette århundrede. — Af ord med opr. kort vokal har Moth forlængelse i *kîste* (men Pont. kort *kiste* ~ *liste*), *Îsrael* og *ôst*, Pont. har yderligere *hviister* ~ *riister*, ryster.

Foran *-sk* har Moth bevaret lang vokal i *slêdsk* (Kingo: *sleedsk* ~ *tredsk*), *bîdsk*, *grîdsk*, *pîdsk*, *tûsk(er)*, *kŷdsk*, *lŷske* og har fået lang vokal i *hûske* og *kûdsk*.

Foran *-nd*, hvad enten dette repræsenterer gammelt *-nd*, hvor vi fik tidlig forlængelse (I. 245), eller gammelt *-nn*, hvor vi må have fået senere forlængelse, er den lange vokal gennemgående bevaret ved *i*, *u* og *y*. Moth har *bînd*, *blînd*, *fînde*, *kînd*, *lînd*, træ, *sînd*, *skînd*, *spînde*, *svînde*, *blûnd* eller *blûn*, *fûnd*, *grûnd*, *kûnde*, inf. (men *kunde*, præt.), *mûnd*, *stûnd*, *sûnd*, *ûnder*, subst., *mŷndling*, *sŷnd*, *tŷnd* eller *tŷn*. I andre ord har Moth kort vokal: *hind*, *hinde*, *-inde*, *lind*, adj., *rund*, *unde*, *under*, præp., *dynd*, *fynd*, *hynde*, *skynde*, *ynde*, ofl., men i flere af disse har Pont. lang vokal. I grammatikken opgiver han således lang vokal i *hind*, *kind* og *-inde* (*Aseninde*), og i

rimordbogen rimer han fx. *hind* og *kind* på *Grind* ~ *Pind* ~ *Rind* (brødskorpe) ~ *rind*, imp. ~ *Splind* ~ *stind*, adj. ~ *trind* ~ *Vind*. Det er altså kun rester af ældre forhold, vi finder hos Moth, og antagelig har der i andre kredse været rester også af længde ved andre vokaler. Pont. har lang vokal i *rand*, og Rhode anfører *Baând*, *Haând*, *Aând*, *Brând*, *Sând*, *ônd*. Christian IV skriver *Staand*, *straand*, *uaand*, vand, men helt sikre udtaleformer er disse skrivemåder vel ikke. Ordet *fiende* har været udtalt med tre stavelser og langt *i* (Pont. *Fiende* ~ *tiende*), jf. også den hyppige form *fiinde* (Jammersminde, Syv), men det er tænkeligt, at den alm. skrivemåde med *i* for [*j*] i postkonsonantisk forlyd (s. 327) kan have ført til en (begyndende) accentforskydning gennem oplæsning, og i al fald forekommer *Fiende* alm. i Kingos digte således, at der for rytmens skyld kræves en tostavelses udtale; jf. at Poul Pedersen rimer *Fiende* ~ *kiende*. — Foran *-nt* har Moth altid kort vokal.

Ved *-ld*, af ældre *-ld* eller *-ll*, er forholdet som ved *-nd*. Moth har *dîld*, *gîld*, *gîlde*, subst., *îld*, *îlde*, *îlder*, *kîlde*, *mîld*, *snîld*, *spîlde*, *vîld*, *fûld*, *gûld*, *kûld* eller *kûl*, afkom, *kûld*, kulde, *om kûld*, *mûld*, *skûlde*, inf. (men *skulde*, præt.), *skûlder*, *ûld* eller *ûl*, *fŷlde*, *hŷld*, *hŷlde*, subst. og verb., *skŷld*, i et låneord som *bŷld*. Derimod er kort vokal bevaret i låneord med *-ll*: *brille*, *drille*, *skilling*, osv., en undtagelse er *bîllig*. I nogle ord med opr. *-tl* eller *-ðl* er der vaklen: *lîlle* eller *lidle*, *hvîdling* eller *hvilling*, *silde*, men *kîlde* eller *kille*, verb. Også her har sikkert andre vokaler kunnet forekomme med bevaret længde, Rhode har fx. *Vaåld*, *Skjôld*. Foran *-lt* har Moth lang vokal i *fîlt*, *kîlte*, *mîlt*, *sûlt(e)*, *bŷlt*, *sŷlte*, men ellers kort vokal. Pont. opgiver i grammatikken lang vokal i *Helt*, heros, *Spelt*, *vēlter*.

Foran *r*-forbindelser har der sikkert på den tid som nu kunnet forekomme stærkt varierende kvantitet på grund af *r*-lydens mer eller mindre vokaliske kvalitet. Dette gælder vel navnlig ved *-rl*, *-rn* og *-rs*. — Ved opr. *-rd* [*-r*] har Moth i alm. den gamle forlængelse (I. 245): *môrd*, *ôrd*, *tôrde*, præt., *bûrde*, *bŷrd*, *bŷrde*, *hŷrde*, *mŷrde*, han vakler mellem *gærde* og *gære*, og i enkelte ord angives kun kort vokal: *fær*, færd (Kingo har dog *Kirke-fær* ~ *Begier*), *gær*, *lærd* eller *lær*, *sværd*, *svær*, flæskesvær, *værd* samt *fierde*. — Foran *-rt* er kvantiteten meget uensartet. Ved *a* har Moth længde i *àrt*, *fàrt*, *knàrt*, knast, *snàrt*, men kort vokal i *karte*, *part*. Ved [*æ*] er længde i reglen ikke betegnet: *ert*, *hierte*, *kerte*, *stiert*, *sverte*, *fjært*, *tærte*, men dog *snèrt(e)*. Ved [*o*] og [*å*] synes forholdene at være de samme som i

nydansk: *lôrt, pôrt, ôrt, skiôrte, Môrten, vôrte,* men *fort* (Kingo rimer dog *foort* ~ *giort*), *kort, bort, hjort, vort, kiortel.* Dog har han *môrter, sôrt* (Kingo: *giort* ~ *sort* ~ *stort*) og *borte, fiorten.* Ved [*u*] er der længde: *smûrt(e), ûrt*; ved [*y*]: *stŷrte,* men *skyrt,* skørt. — Foran *-rl* lang vokal i *kàrl* eller *kàl, fàrlig,* men kort i *jarl, perle, snerle, ærlig.* — Foran *-rm* lang vokal i *ôrm,* ellers kort; Christian IV skriver *haarm, waarm.* — Foran *-rn* lang vokal i *bàrn, gàrn, skàrn, hôrn, kôrn, tôrn* (Rhode har *Kôrn, Taârn, knurre-vûrn* olgn.), men ellers kort: *gerne, orne, börn, hiörne,* osv. — Foran *-rs*: *àrs, Màrs, kûrs, bôrs,* men *karse, Lars.* — Foran *-rg* har Moth kun kort vokal *arg, borg, ferge* eller *ferre,* osv., med mindre han angiver bortfald af slutkonsonant, i så fald anføres dobbeltformer: *mòren* eller *morgen, svære* eller *sverge.* — Og endelig har han foran *-rv, -rk* og *-rp* kun kort vokal: *arf, torf* eller *torre, bark, stork, dyrke, harpe, snerpe,* osv.

I sammensætninger, afledninger og bøjningsformer står sproget endnu det ældre trin nær, idet vokallængden sædvanligvis er bevaret. Exx. 1. ssgr.: *nêdfalde, ûdgrave, gôdhiertet, kôbmand, rêdskab, tôrden,* osv. Rhode: *Lîgbar,* ligbåre. — 2. afl.: *sŷgdom, gôdning, lîgne, lŷsne, smîgre, dŷbte,* dybde, osv.; Kingo: *Riigdom.* — 3. bøjningsformer: *fêdt, vîdt, flàdt,* osv.; ligeså i alm. i præt. og part. på henh. *-te* og *-t*; herfra dog undtaget en del tilfælde i verber på *-b, -d* og *-g,* fx. ved *a*: *skabt(e), gabt(e), smagt(e),* osv., ved *æ*: *lægt(e), dræbt(e),* ofl., og *ø*: *støbt(e), spøgt(e), mødt(e).*

2. Kvalitetsforhold. Medens vi ved kvantitetsforholdene har et samlet og fast udgangspunkt i Moths udtaleformer, er det vanskeligere at overskue og med sikkerhed bedømme de kvalitative forhold. Grammatikerne har vel en del udtalelser herom, men de lider alle fortsat af en delvis sammenblanding af bogstav og lyd. Når fx. Marsløv i sine korte udredninger om skrivemåden *e* : *æ* og *o* : *aa* siger: „Af Udsigelsen eractes, at der skal skrives Gres, Prest, Hederlig, og ikke Græs, Præst, Hæderlig", eller: „Mand skal skrive Kors, ikke Kaars", må man ikke deraf forledes til at tro, at *græs* og *præst* har været udtalt med [*e*] og *kors* med [*o*]. Den finere kvalitetsbestemmelse må vi give afkald på. Der er således ingen af grammatikerne, der behandler *r*-lydene eller *n*- og *l*-lydene eller drøfter forskellen mellem [*ø*] og [*ö*], som allerede Venusinus var opmærksom på (s. 185). Gerner er ganske vist klar over den kvalitative forskel mellem de lange vokaler („purum eller renlydende") og

de korte („semitonum eller Halffliudende") og forsøger også at exemplificere forskellen, men i udførelsen er han ikke altid heldig. I den følgende korte oversigt må vi derfor nøjes med at pege på 1. hovedpunkter i rigsmålets kvalitetsforhold, ofte sådanne, som i alm. er skjult for os af skriftnormen, men som man nu og da takket være mindre norm-vante skrivere får bekræftet gennem nedskrevne udtaleformer, og 2. tilfælde, hvor der synes at have foreligget forskellige (dialektale) udtaleformer, blandt hvilke rigsmålsnormen endnu ikke har truffet et endeligt valg.

Lydåbning af de korte, lukkede vokaler var i middeldansk normalt indtruffet, hvor ikke særlige omgivelser var til hinder derfor (jf. I. 247, II. 46 f.). Men kun i få tilfælde havde denne lydåbning fundet udtryk i skriftnormen. Systemet var altså dette, at der (med en enkelt undtagelse) var sammenfald mellem skriftnorm og udtalenorm for de lange vokaler, men at der — alt groft taget — havde fundet en forskydning sted for de korte vokalers vedkommende, således at skriftnormens første korte vokalrække *i, u, y* i udtalenormen var „forskudt" til [*e, o, ø*], medens skriftnormens anden række *e, o, ø* enten kun delvis eller slet ikke i udtalenormen var åbnet til [*æ, å, ö*]. Hvis den første af disse hovedregler havde været generelt gældende, skulde der i udtalenormen på denne tid ikke have forekommet noget kort [*i, u, y*]. Men denne konsekvens tør vi ikke drage. Dels kan der have forekommet dialektalt mindre stærk lydåbning, så vokalerne stadig har været opfattet som de lukkede lyd, dels har der kunnet indlånes nye ord med de korte, lukkede lyd, dels kan de lange vokaler i tryksvag stilling have mistet længden, men bevaret kvaliteten, og dels kan lydåbningen endelig i visse grupper på grund af (palataliseret, lukkende) nabolyd være helt udeblevet. Ord som *du* og *vi* har i tryksvag stilling dog opretholdt den lukkede kvalitet, og efter og foran palataliseret konsonant er den lukkede lyd bevaret i *gift* og *silde* olgn. Forholdene var altså såvel for den første som for den anden hovedregels vedkommende ret komplicerede. Og det er intet under, at der kan forekomme udtaleformer, navnlig af sjældnere ord og især hos folk, der ikke var litterater af profession. Når Christian IV skriver *seker*, sikker, Leonora Christina *Helssen, kømrer*, bekymrer, *tøsse*, tysse, *nødt*, nydt, *taalke*, tolke, *rom*, rum, adj., forfatteren af Tobiæ komedie *feck*, fikke, Kingo *bondløs*, Syv *rom*, rum, subst., olgn., så er det kun fra skriftnormen undslupne udtaleformer. Og omvendt viser

skriftformer som *funt* (Syv), *must* (Syv), *snurcke* (1633), *Trumle* (DL), *skrymte*, skrømte (Syv) blot, at man — i modsætning til den sejrende norm — ligger under for den gamle hovedregel om udtalt [*e*, *o*, *ø*] svarende til skrevet *i*, *u*, *y*. Antagelig er der da kun tale om ortografisk vaklen mellem *lumme* (Colding, Syv) og *lomme* (Pont., Gerner), mellem *løcte* (1607, 1633) og *Lycte* (1647), medens der ved *signe* (Syv) vist er tale om en helt ny fra ældre skrift genoptaget form (måske støttet af det kirkelige og bibelske *velsigne*, der nok hele tiden har været knyttet til skriftformen), idet den normalt udviklede form sikkert har haft diftong og lydåbning: *segne* (DL). Derimod har der vistnok været forskellige udtaleformer af *irre*, *erre* (Kingo: *opærre*). — Den ovenfor nævnte undtagelse for de lange lyds vedkommende gælder forbindelsen *-og*, hvor Moth og rm har [*-å·q-*]: *bòg*, *klòg*, osv. Jf. *kraaget* (Jammersminde), *Kraagelouger* (Reces 1643). Moth har også *snòg*. En undtagelse igen fra denne regel er de uoprindelige præteritumsformer *drôg*, *slôg*, *vôg* med lukket *ō*. — Moth har også *hòb*, ɔ: [*hå:b*] (jf. s. 47).

Er disse kvalitetsforhold end indviklede, må hovedlinierne dog fastholdes, når man vil sammenligne den ældre udvikling med den, som nu under rigsmålets videre udformning finder sted. Hvor der i ældre nydansk og nydansk finder forkortelse sted af de lange lukkede vokaler, får vi nemlig ikke lydåbning. Vokalerne bevarer deres kvalitet, om end også undtagelser forekommer her. På Moths tid synes denne forkortelse vel kun at være indtrådt i få tilfælde, men den kan konstateres og breder sig stærkt i nydansk. Vi har haft og bevaret lukket vokal i ord som *hos*, *hedt*, *kiortel*, *fnug*, *tryg*, *hygge*, osv. (jf. ovf.; når Gerner anfører *stygg* og *trygg* som havende åbnet vokal, må dette enten være dialektalt eller også forklares ved hans lidt for skematiske anvendelse af reglen om „halffliudende" vokal foran dobbeltkonsonant).

Lydlukning foreligger i pron. *de*: [*di*]; Jersin: *di*. — Dagl. (ell. dial.?) har der mul. foran dental i visse tilfælde været en mere lukket vokal; i Jammersminde skrives *fit*, fedt, *fittel*, *Ridskabet*, *Fortrid* ved siden af *Fortred*; Syv skriver *fidd*, fed (garn) og *hider*, hedder; den ikke sjældne form *smid* (Pont.; DL: *Guldsmid*) er vel delvis dial. (påvirket af *smedje*, der i dial. ofte har *i*-vokal). Det alm. forekommende *ynske* kunde tyde på lukket vokal. — I dagl. tale har man nok endnu kunnet høre *hinder*, hende (Christian IV). — Om lydlukning i tryksvagt *-is*, *-it* se ovf. s. 325 f.

Runding m. m. En rundet form *daa*, da (Christian IV) har sikkert endnu forekommet dagl. Formen *vaar*, præt., afløses i 1647-biblen af *var* (endnu Kok rimer *vaar* ~ *Gaard*, og Monrad og Naur skriver stadig *vaar*; jf. s. 315). *Daatter* (jf. s. 47) er endnu den alm. form (bibler, DL, Syv ofl.), ved siden af *dotter* (Pont., Syv); Hus- og rejsebibel 1690 og Moth har dog kun *datter*. *Maatte*, subst., veksler med *matte*. I 1647biblen indføres *slaa*, og DL har også denne form, men endnu århundredet ud har den almindeligste udtale vist været *sla* (Stephanius har 1645 *slar*, men 1654 *slaaer*; Kingo: *slaer* ~ *baer* ~ *svaer*; jf. s. 193). — Den alm. form er stadig *svemme*, men en rundet form *svømme* (Syv 1685) trænger dog nu frem (af Gerner forkastet som dial.); *timmer*, *temmer* kan endnu findes, men er dial. eller i det højeste dagl.; normen har *tømmer*; *brøste*, *bryste*, briste, svigte, er den alm. form, mens *breste* er sjælden. Endnu veksler *dryk* og *drik*, *krubbe* og *krybbe*, *røtte* og *rotte*, *ryste* (alm.) og *ruste*, *skygge* (i biblen indført 1647) og *skugge*.

I rigsmålsnormen er den gamle diftong *iu* ved år 1700 erstattet af [*y*·] undtagen foran *l*, selv om skriftnormen i mange ord fastholdt *iu* (s. 324), her støttet af sjællandske skribenter. Kun *syv* optoges i normen. Når Pont. siger, at man efter den moderne sjællandske udtale skal skrive *yy* for *iu* i fx. *lyys*, kan han ikke mene den sjællandske dialekt, thi den havde bevaret diftong, som Syv, Gerner og Kingo da også fastholder: *skyvler*, *Lyvs*, *Liud*, osv. Disse diftongiske former havde nok haft nogen udbredelse i rm, Leonora Christina skriver *skiyffle*, skjule, *kyffse*, kyse, men veksler mellem *Liuß* og *Lyss*. I DL forekommer også *skyle*, skjule, og analogt herefter subst. *Skyel*, skjul, men normen havde omvendt fra subst. *skiul* analogt indført *iu* i verbet.

Konsonantkvaliteter. Om [*b* : *ƀ*] se ovf. s. 333. Bemærkninger om „hårdt" og „blødt" *b* og *g* findes hos Pont. og Marsløv, om „blødt" *d*, d. v. s. [*ð*], hos Gerner, der jævnfører det med engelsk *th*.

Forlydspalataliseringen af *g* og *k* foran fortungeselvlyd er som nævnt gennemført i skrift ved år 1700 (s. 327), men det er vanskeligt at sige noget bestemt om, hvor udpræget palataliseringen har været i rigsmålet. Grammatikerne drøfter ikke spørgsmålet. Leonora Christina har så godt som altid palataliseringen betegnet, Monrad i de fleste tilfælde ligeså, men det kan skyldes ortografisk sædvane, og da palataliseringen synes at have været lidet fremtrædende 150 år tidligere hos dronning Elisabeth (s. 192), og den 100—150 år

senere enten var helt svundet eller dog yderst svag (som i nuværende sjællandsk), må vi vistnok regne med, at den har været lidet iørefaldende. Men her kan der have været store individuelle forskelle (fra *k, g* over *ḳ, ǵ* til *ḳj, ǵj*), alt efter personernes dialektale særpræg, og skriftnormen har i al fald kunnet finde støtte hos personer med jyskpræget sprog.

De palataliserede *n*- og *l*-lyd [ɳ, ɭ] har stadig kunnet høres i rm for opr. *nd, nn* og *ld, ll*. Det fremgår direkte af en spansk grammatik skrevet 1662 af den spanske professor Carlo Rodriguez, ansat først i Sorø og derefter i København. Han sammenstiller her udtalen af *ld* og *nd* i dansk med udtalen af *ll* og *ñ* i spansk, d. v. s. de har været palataliserede (mouillerede). Og det er da også denne artikulation, Pontoppidan sigter til, når han siger, at man „rettere bør skrive *ald, dend, dendne, dands, glands, dandnis, gandske, enddog* end *all, den*, osv.". Også hos Gerner findes udtalelser, om end uklare, der må tolkes som hentydende til disse lyd. Antagelig har lydene også kunnet forekomme i forbindelserne *-nt, -ns* (jf. Pont.) og *-lt*, men vi kan her kun slutte ud fra senere dialektforhold.

Om *r*-lydens kvalitet giver tiden selv os ingen oplysninger. I dial. var det snurrede tungespids-*r* [ʀ] sikkert bevaret (jf. s. 192), men om vi i rm allerede nu har fået et bagtunge-*r*, i alle eller kun visse stillinger, snurret [ʁ] eller usnurret [*r*], kan vistnok ikke afgøres. De fleste forskere antager nu, at tungespids-*r* lige så let vokaliseres som bagtunge-*r*; i modsat fald turde man ellers — den postvokaliske *r*-lyds mer eller mindre vokaliske udtale forudsat (jf. s. 340) — have hævdet en overgang til bagtunge-*r*, i al fald i denne stilling. Har udviklingen modtaget tilskyndelser udefra, kunde denne tilbagedragning i artikulationen meget vel have været indtrådt i kredse, der havde forbindelse med Frankrig og lå under for modepåvirkning, idet bagtunge-*r* antagelig i 1600tallet der udvikledes af et usnurret tungespids-*r*, men udviklingen synes efter nyere undersøgelser snarere at være af hjemlig oprindelse og viser i det mindste ikke geografisk sammenhæng med den tilsvarende franske.

Restitution af former med assimilation og svind. De gamle assimilationer såvel som svind af spiranter og halvvokaler i postkonsonantisk stilling havde kun i ringe grad fundet udtryk i skriftnormen (I. 253 f.). Men i dialekterne levede de videre, og i sin vorden havde også rigsmålet optaget fænomenerne i fuld udstrækning. På dette område begynder der imidlertid nu, takket være skrift-

normen og læseudtalen (og vel også det kirkelige sprog ved messe og prædiken), en meget omfattende restaurering med genoptagelse i rigsmålet af mange af de stumme, men i skriften betegnede lyd. Processen har fortsat til nutiden og er endnu ikke helt gennemført, hverken med hensyn til de enkelte lydgrupper eller i alle sproglag. Adskillige af de lydformer, som i 1600tallet var anerkendte rigsmålsformer, kan endnu findes i gammeldags, dialektalt eller vulgært farvet talesprog, og det er vanskeligt at fastsætte tidsgrænser for de nye udtaleformers tilkomst, fordi de ikke kan påvises i skriftnormen, der altid havde haft dem. Derimod kan vi endnu i dette århundrede, især i håndskriftsproget, påtræffe de ældre udtaleformer, som derfor her skal exemplificeres med en kort oversigt over de igangværende restitutionsforsøg.

Ældre assimilation: *nd, ld* og *rd* lå så fast i skriftnormen (jf. s. 330), at ord af samme lydtype med urigtig etymologiserende skrivemåde kunde knyttes til gruppen, som det var sket med det i ymda. indlånte mnt. *vorveren*, der i det foregående årh. var blevet skrevet *forferde* (først af Christiern Pedersen?) og nu stivnede i denne form (jf. at ændma. *hæriæ* optræder i Coldings og Stephanius' ordbøger under to former, dels *herger*, som oversættelse af lat. vasto, dels *hærder*, som oversættelse af lat. pervasto!). Men lige så fast synes assimilationsformerne at have rådet i rigsmålet, henh. med [*ŋ* eller *n*], [*ɭ* eller *l*] og [*ʀ* eller *r*]. Det var vistnok altid tilfældet i udlyd, fx. i ordtyper som *stand, stund, fald, fuld, færd* (Moth: *fær*, Kingo: *Ufær*), *hjord* (Kingo: *Hiord* ~ *Gaard*), *lærd* (Jammersminde: *lær*, Pont.: *Ferd* ~ *lærd* ~ *Sverd*) og *vidnesbyrd* (Christian IV: *vydnisbyr*). Ligeså i hjemlige ord intervokalisk, fx. i ordtyper som *sender, stundum* (Jammersm.: *stønnem*), *kulde* (sa.: *Kulle*), *milde* (sa.: *millede*, præt.), *gærde* (Moth: *gærde* eller *gære*), *myrde* (Jammersm.: *myre*), *færdes* (Christian IV: *ferris*), *fjerding* (sa.: *fyering*); øjensynlig også i *verden* (Pont. rimer således *Verden* ~ *Herden*, d. v. s. hergen, jf. Colding og Stephanius ovf.). Derimod har man dog sikkert, i det mindste i det højere rm, i fremmedordet *orden* haft [*d*] udtalt (attesteret hos Schulz 1724). Og man kunde nu også, under hensyn til den påviselige restitution ved fx. *rv* og til den senere norm, have ventet [*d*] udtalt foran afledninger på *-ig* (støttet af tyske låneord på *-hændig, -vendig, -færdig* olgn.; jf. s. 239) samt i visse tilfælde foran *r*, men det kan vistnok ikke med sikkerhed konstateres. Derimod kan vi med sikkerhed fastslå, at de assimilerede former til stadighed har kunnet

forekomme i rm. Leonora Christina skriver *fyllig*, fyldig, *Skyllighed*, *limfællig*, lemfældig, og Marsløv påbyder en orddeling *grund-ig*, fordi *Non dicimus* (ɔ: vi siger ikke) . . *grun-dig*. Foran *r* har [*d*] vistnok i alm. heller ikke været udtalt i hjemlige dannelser. Der fandtes også kun ved *-ndr-* et større antal ord, og udtalen var nok fx. [*enrə*], indre, som den endnu kan høres i gammeldags nydansk. Men lydkomplekset var selvfølgelig kendt i fremmedord som *ordre* og *fordre* (oftere dog *fodre*).

Ved *rg*, *rv* og *lg* (*lj*), *lv* er restitutionen derimod i gang. Det fremgår af den ovf. (s. 336) citerede ytring af Gerner, at han har udtalt [*v*] i ord som *selff*, *forderff*. Men at det kun er en begyndelse, og at man stadig i det alm. talesprog i overvejende grad har benyttet de assimilerede former, ses dels af bemærkninger hos Syv 1663: *Det hedder Gul, Gulet (ikke Gulf, gulfved), som hul, hulet*, og 1685 *endnu siges, Sel, Døl, Smør, Spør*, dels af de talrige udtaleformer og omvendte skrivemåder, som slipper igennem. Fx. for *rg* (jf. s. 185, 330): Christian IV: *Borrestue, bespørre, ferremendene* (og omvendt skrivemåde: *fergiis*, færdes, *oppeberge*, oppebære); Leonora Christina: *Dwerre, sucere, i min Wærre*; Christian IV: *besværge sig*, besvære sig; Moth: *bierg* eller *biære*, *spørge* eller *spøre*, *mòren* eller *morgen*, osv. — For *rv*: Chr. IV: *torre*, torv, *tørre*, tørv, *farreriid*, farveriet; 1647: *Spurre*; Rhode 1672: *Harre*, harve; Moth: *kurf* eller *kurre*, *marf* eller *mar* eller *marre*; osv.; jf. den også i nydansk anvendelige form *hverre*. — For *lg*: Lyschander: *Bølle*, bølge; Chr. IV: *føllesuenne*; Leonora Christina: *Gaallen*, galgen; Gerner rimer *Belle*, bælg, på *Telle*, talg; jf. nydansk *tælle* ved siden af *talg*, samt den i nydansk under tysk påvirkning fikserede form *skel*, skeløjet (Chr. Skeel: *skielle Øyen*). — For *lj*: Chr. IV: *tallerne*, taljerne, *balle* og *balge*, balje; Leonora Christina: *Wille*, vilje. — For *lv*: Dybvad 1602: *halle*, halve, *syl*, sølv; Chr. IV: *kallestallen*, kalvestalden, *gulliid*, gulvet, *hellede*, helvede; Reces 1643: *Huelling*; Tott: *Jordskel*, jordskælv; Leonora Christina: *Hælten*, hælvten, *taal*, tolv.

Ældre svind: [*w*, *v*] var endnu i alm. talesprog svundet i *hoed*, hoved (Monrad), og endnu ikke indført i *tvivl* (Syv 1663: *Det hedder* . . *tvil, tvile (ikke tvifvel) som fiil, file*) eller i sammensat forlyd i *soer*, svor (Jammersminde; Pont. dog *svoer*), *Kaarter*, kvarter (sa.; dog også *Quarter*). Den sjæll. form *Oen*, ovn (s. 193) synes ligeledes alm. (bibl. 1647 og 1690). I tryksvag stilling i ord som *har*, *ha*, have (s. 313),

ha(v)de, a(f), gi(ve) (jf. Jammersminde: *Giff Fanden . .*). — [ð] var i stor udstrækning svundet i rm, men genindføres dog efterhånden de fleste steder, og disse restituerede former har allerede nu været kendt og brugt, vel nok især i højtideligt sprog (Gerner jævnfører lyden med engelsk *th* og nævner som exx. *ved, med, hvad, leed, vred*; jf. også at Moth har kort vokal i *spæd, sæd*, skik, hvad der forudsætter udtale med [ð]). Exx. på dagligt talesprog, i udlyd: Chr. IV: *wiie*, vid, *brø*, brød, subst., *Lii*, lyd; Leonora Christina: *Traa*, tråd, *røe*, rød, *kee*, ked, *gnee*, gned; urigtigt blev her i skriftnormen indført *d* i *klid*; intervokalisk: Chr. IV: *klee*, klæde, *rier*, rider, *boer*, boder, osv.; Leonora Christina: *blødsøen, Traaer*, tråde, *sye*, syde; Kingo: *vrie, gnie*; jf. de alm. sideformer også i senere norm: *far, mor, bror*; foran kons.: Dybvad 1602: *forbere*, forbedre, Chr. IV: *klenning*, klædning, *Sneecker*; Tott: *tilig*, tidlig; Syv: *sale*, sadle. [ð] er nok alm. genoptaget i *vidne*. — [*q*] var svundet efter *i* og *u*; Chr. IV: *Rue*, rug, *krii*, krig; Tott: *kuler*, kugler; Leonora Christina: *knuede*, knugede, *siende*, sigende; Monrad: *huuse*, hugse, huske; jf. i tryksvag stilling *ta(ge)r*. — [*j*] har alm. været stumt i *teer(e)*, tjære (efter ty.?) og udtaltes heller ikke i *arbeed*, arbejde (Jammersminde). — Svind af forlydskonsonant ved pron. i enklitisk stilling (jf. s. 66, 187) hører stadig dagl. talesprog til, Pont.: *Vilt du gjøred*, ɔ: gøre det, *skeered*, sker det, *sagted*, sagt det.

Indskud. [*q*] er indført i *drôg, slôg, vôg* (Moth). — Et [*j*] har været udviklet (ved hiat) i forb. *i jaflen* (s. 313). — I ordet *vindue* har man kunnet høre en udtale [*venvə*], jf. Monrad: *windwe* (indkommet gennem læsning eller udviklet af et [*venuʷə*]), Povl Pedersen (s. 365): *Vindve-Glas*.

Apokope har været ret alm. i trestavelsesord. Chr. IV: *Liggen*, liggende, *en siidden Rett, faaggen*, fagene, *børnen*, børnene, osv. Leonora Christina: *Almis, Arbeed, wreer*, vredere, osv.

Udtalen af nogle fremmedord: *Ballôn* (Rhode); *chef* skrives af Moth *skef*, altså med kort vokal; *sifer*, ciffer, nul (Syv); *Demant*, diamant (Jammersminde); *Emtyr*, eventyr (sa.); *gaserit*, gageret (Chr. IV); *kriter* (med hjemlig accentuering), kreatur, skabning (Syv); *Lutenant* (Jammersminde), *lytenand* (Chr. IV); *Scharjant*, sergeant (Christian V); *Sin(es)er*, kineser (Syv); *svidser*, schweizer (Syv); *Sukkerlade* (Bording); såvel Syv som Kingo anfører formen *Avrild*, april (efter fransk?).

3. Trykforhold. I en lang række tilfælde har man i to- og fler-

stavelsesord haft en anden trykfordeling end i nydansk, det gælder især visse sammensætninger, specielt sådanne ordtyper, som i nydansk har trykfordelingen 4—3 (fx. *undgå, afslår, oprandt*) eller 4—3—1 (fx. *unddrager, fremfører, ondsindet*), idet man vistnok ofte her har haft trykfordelingen 3—4 og 3—4—1 (således som man endnu i nydansk kirkeligt sprog kan høre fx. *bønˈhør, pålˈkald, huˈsvale, korsˈfæste, opˈstanden, Gudˈfader* osv.). Spørgsmålet foreligger ikke nøjere undersøgt. Forstavelsen *u-* har vistnok ofte været tryksvag. Gotlænder nævner, at trykket kan være vekslende i fx. *Umag, Umild, Uræl, Uven, Uro*; også hos Kingo synes udtalen *Uˈræt* at forekomme. Af andre tostavelsesord med vekslende trykfordeling nævner Gotlænder *Misbrug, Miskund, Forsuar, Forbund, Forskiæl, Budord, Rætviis, Surdei, Højtid*, ofl., men her kan dial. udtale måske spille ind. Hos Kingo synes rytmen at kræve *Tilˈlid*. Pontoppidan oplyser, at trestavelsesord med forstavelserne *af-, be-, for-, i-, ind-, sam-, til-, u-, und-, ud-* og andre har hovedtryk på 2. stavelse, altså fx. *afˈdrager, beˈgynder, iˈfylder, indˈbyder, samˈtykker, tilˈbringer, uˈhjemlet, undˈsiger, udˈsuer, velˈvillig, ildˈsindet, sandˈskyldig, stoerˈmodig, surˈfittig*, men også her kan mul. i flere tilfælde foreligge dial. (fynsk) udtale. Også hos Arrebo synes dog samme ordtype at forekomme med tryksvag forstavelse: *afˈbryde, indˈrømme, tilˈføje, undˈfange, udˈføre*, olgn. Gotlænder har *Forˈmue*, Syv *Bogˈfører, Afˈguder*. — *Forældre* har vist haft tryk på 1. stavelse; *prædike* har nok kunnet forekomme med tryk på 2. stavelse. *Kaffe* skrives af Bording *Koffi*, men Stub har senere *Kaˈfe*.

4. Bøjning. I bøjningen virker normen med mindre styrke. Det beror dels på, at bøjningsformerne bortset fra ganske enkelte ord (fx. modalverber og enkelte centrale verber) har mindre frekvens end grundformerne, hvorfor de enkelte formgrupper vanskeligere afgrænses, dels på at bøjningsendelserne i alm. er relativt tryksvage og mindre skarpt artikulerede, så individuelle (dialektale) variationer — uden større gene for samkvem og forståelse — lettere trives og derved betinger fortsat uklarhed eller mangfoldighed.

I substantivernes talbøjning klares vel en del former i normen, men der hersker stadig vaklen i talrige ord og grupper. Som ex.: *krig* har i 1607 og hos Huitfeldt og Pont. pl. *krig*, i 1647 pl. *Krjg* og *Krjge*, men Tott, Syv og flere har pl. *kriger*. Tendensen til pl. på *-(e)r* i fælleskønsord virker dog stadig. Pont. og andre har

former som *graver, lover, remmer* (jf. s. 194), der vel også findes efter 1700, men dog aldrig blev norm. Ligeså forekommer *hanker* (vel til sg. *hanke*, Jammersminde), *traaer*, tråde (smst.), *neger* (biblerne, *neg* er her fk.), *dicter* (fk.; Rhode) og *stakker* (Tott). Til *taar*, tåre, får vi nu ved siden af den ældre pl. *taare* (Tott, Kingo, Moth) også pl. *taarer* (Jammersminde, Moth). Til *kraft* får vi ved påvirkning fra tysk pl. *kræfter* (og *kræfte*). Proprier har også *-er* (Pont.: *tvende Neelser, tvende Brobyer*). Pl. *præster* er nu norm, om end *preste* endnu findes spredt i biblerne og ligeledes anføres hos Pont. sammen med pl.-former som *Gjeste, Stunde, Gniste* ofl., der dog nu må siges at være opgivet i skriftnormen til fordel for *gester, stunder, gnister*, osv. *Hængsel* har pl. *hængsler*, men *støvel* endnu pl. *støvle* (Tott). Til afl. på *-er* (stadig vekslende med *-ere*) dannes pl. på *-ere*: *borgere, snedkere*, osv. — Af neutrumsord er pl. *lande* norm (men i biblerne ret alm. *land*; DL vakler), ligeså *bierge, sukke* (tidligere fk.), *laage, true*, truge. Syv har også pl. *beene, sproge*. DL har *bæster* (ligeså Jammersminde), *sogner* (tidligere fk., jf. s. 196) og *ærinder*. — I genitiv bruges ved ord på *-s* og (ustemt) konsonantgruppe alm. *-es (-is)*: *Huses, Folkes, Bispes*, osv. (således også grammatikerne). I best. f. findes stadig en del exempler på bøjning af begge led, væsentlig dog indskrænket til bestemte ord, hos Chr. IV fx. *Byssens, sagsens, wersens*, hos Syv fx. *Naadsens, Syndsens, Havsens*. I lat. ord og navne anvendes ret alm. lat. genitivsform. — Den ældre tredeling ved genus bruges uden for dial. nu kun ved henvisningsordene i poetisk eller gldgs. sprog: *Myre . . hendis* (1607 og 1633, men 1647: *dens*), *min Food . . hand* (Kingo), *Kirke . . hende* (sa.). — Genusskifte fra fk. til neutr. finder sted i *bo* (Gerner; DL endnu fk.), *bohave* (Rhode), *kys* (1647), *neg* (Rhode), *oprør* (Lysch.), *pas* (Kok), *sand* (Pont.), *sind* (Colding; dog findes det i bet. „sans" tidligere som neutr.), *skum* (1607), *spyt* (Kok), *støv* (1647 ved siden af *Støfven*), *suk* (Moth), *syn* (1654), *tyranni* (1618), *ved* (Kok, også fk.), *ønske* (Moth). Fra neutr. til fk.: *nylte* (Pont.), *protokol* (DL), *rus* (Naur 1689), *serviet* (1667), *skærv* (Tobiæ Kom.), *smiger* (uvist hvornår), *stemme* (1607), *tåge* (1647). Ordet *træl* er i biblerne bevaret som fk., men findes som neutr. hos flere forfattere (Kok, Kingo, Sehested ofl.); *anger* er nu fk. (Syv); ord som *løsen* og *torden* vakler. Genusforholdet ved afl. på *-skab* (jf. s. 196) er i store drag dette, at afl. med subst. (person, ting eller forhold) som første led er neutr., medens afl. med adj. som første led er fk.: *ge-*

menskab, klogskab, troskab; men herfra findes dog adskillige undtagelser.

Adjektiver. Nom.-*r* hører nu poesien til (s. 364 f.). Adj. på -*en* har neutr. på -*et* (jf. s. 197): *aabit* (Christian IV), *uldet* (1607), *dofvet* (Tott), *et raadded Æg* (Jammersminde), *doved* (Kingo); ligeså efter grammatikernes regler. Neutr.-bøjningen *glad-gladt*, opretholdt i biblerne til 1647, er opgivet i biblen 1690; til *hård* er nu nydannet neutr. *haar(d)t* (Pont., Kingo) for ældre *hart*, der stadig anvendes som adv. (måske også som adj. i talespr.: *hart Vær*, Jammersmindet); *kold* har i alm. endnu neutr. *kalt*, hos Kingo dog *koldt*. I højtideligt sprog (fx. bibler, ordsprog) fastholdes i bestemthedsbøjningen brugen af *liden* som ubest. f. og *lille* som best. f., men ellers er denne adskillelse i alm. ved at forsvinde, således at *liden* (uden for bornh.) overvejende er litterært; Rhode: *en lidle Ducke, et lille Rêfv*; Leonora Christina anvender *liden* også i best. f.: *den liden Bro, Dronningens liden Køcken*, osv.; *galen* fortrænges uden for dial. af *gal(l)* (Ranch, Colding, Moth; allerede i Rævebogen), men bevarer i best. f. og pl. formen *galne*. — Komparation: *tung* har fået analog vokal i gradbøjningen: *tungre, tungest* (Syv), men *tyngre, tyngst* forekommer endnu.

Talord. Uden for dial. har neutrumsformerne *tu*, to (Tott) og *try* (Syv i ordsprogene) nu næppe været brugt.

Pronominer. Formen *jer* (< ymda. *ithær, ether*) anføres af Kok: *jær, jært* og som poss. pron. *jærris* (jf. s. 315); i talespr. har ved siden af *hende(s)* også *hender(s)* været alm. (Jammersminde). I skriftspr. bruges *ham* og *hannem, dem* og *dennem* side om side. — En form *selffuer*, selv, har vistnok været brugt i det højere rm (Chr. IV, Leonora Christina).

Verber. Skemaer findes hos grammatikerne (Kok, Pont., Syv), men de må tages med forbehold, da der sikkert er medtaget såvel dialektale som litterært forældede bøjningsformer.

Stærk bøjning. Talesprogets forkærlighed for stærkt præteritum, især i en del dagl. verber, kommer stærkt frem, også hos grammatikerne. I klassen *ride - red* (I. 273) nævnes således følgende, dels opr., dels sekundært stærktbøjede verber: *fline, smile*, osv. med præt. *flen, smel* (Jammersminde), *tren, treves, tven*, og med svagtbøjede sideformer *hven* (Pont.: *vinede*), *gren, keg, peb* (Naur), *sneg, steg, sveg*. Af disse verber bøjes hos Moth kun *pibe, snige, stige* og *svige* stærkt. Også *tie* kan gå ind i gruppen, præt. *teeg* (Kok, Jammers-

minde), men dette verbum havde i det hele svært ved at finde leje i normen (jf. s. 56); Colding har formen *taug* (1622 under conticeo), men almindeligst er *tagde* (Kok, Syv), *tavde* (Pont.), i part. *tagd, tavd*; Moth har *tau*, part. *tauedt* (rettet fra henh. *tiede, teg* og *tiedt*). Et par verber på [ð] har været tiltrukket af en ligeformet gruppe svagtbøjede verber (jf. ndf.): præt. *liide*, led, *skriide*, skred (begge i Jammersminde), Pont. har *leed* og *lidde*, men Syv (og Moth) har *leed, skreed. Slibe* bøjes svagt af Pont. og Moth; *vige* bøjes svagt af Pont. — Til klassen *byde - bød* sluttede sig *fortrød, skrød* (Moth: *skrydede*), *snød*; endnu alm. er *køs* og *sød*, ligeså *søb* (Moth: *søbede* ell. *søbte*); verbet *sluge*, der havde haft præt. *sløg* (Kok), går i slutn. af årh. over til svag bøjning: *slugte* (Gerner, 1690); Moth anfører 3 former: *sløg, slugede* og *slûgte*. Den sjæll. form *flue*, der stadig er ret alm., erstattes hos Syv med *flyve* (Pont.: *flyge*). I denne klasse var især participiumsformerne meget splittede (jf. s. 198), og der var en stærk tendens til at indføre analog *ø*-vokal i alle verber, i Jammersminde således *bøded*, budt, *tilbøden, bryt*, brudt (også Chr. IV), *fortrød*, fortrudt; Kingo: *bunde-frøsne*, Syv: *skødt* og *skudden, bødt* og *budet*, olgn., men DL (og Moth) fastholder dog *u*-vokal: *forbudet*. I øvrigt bruges i skriftsproget overvejende de lange participiumsformer af verber på dental i første og anden klasse: *bedet, budet*, osv. (jf. s. 55, 198). — Til klassen *binde - bandt* sluttede sig ligeledes en række dagl. præteritumsformer, oftest dog med svagtbøjede sideformer, fx. *klang* (*klingede*), *knak* (*knekkede*), *smak* (til *smekke*), *smald* (til *smelde*), *sprak* (udviklet af *sprang*; attesteret i ymda., se s. 55; hertil så nydannet inf. *sprekke*), *sprat* (til *sprette*), *stank* (*stinkede*), *svang* (*svingede*), *tarsk* (Pont.), *trak* (Moth; ældre *trekkede*, Syv også *trakte*), *tvang* (Pont. ofl. også *tvingde*, Tott: *tvingede*); nydannet er *hang* (Kingo); *svam* opføres endnu af Syv som sideform til *svømmede*, men var dog ellers gledet ud, efter at formen *svømme* var blevet norm (jf. s. 54 og 344). Klassens nye verber har i alm. beholdt rodvokalen i part.: *klinged, knekket*, osv., dog gennemføres *sprukked, tvunget*. I verberne på *-nd, -ld* var det analoge *-t* i præt. (s. 198) endnu ikke helt gennemført; dobbeltformer forekommer: *spand - spandt, vand - vandt, gald - galdt*. Kingo rimer *forsvand* ~ *Sommer-brand*. Verbet *vidne*, i udtalen tidligere sammenfaldet med *vinde* (jf. I. 280), havde også en tid overtaget dette verbums præt.: *want* (Kok, Jammersminde, Moth) og part.: *vudnet* (Kok), *vunden* (Moth). Verberne *synke* og *sænke* er alm. sammenblandede. — Til

klassen *tage* - *tog* er stadig knyttet *gnov, grov* og *og* (Pont. og Syv: *aag*; Gerner benægter, at der skulde findes en form *agede*, men Moth opfører dog *agede* og *agte*); *befol* har som forhen også svag sideform *befalede* (s. 198). — Af ændringer i de øvrige stærke verber kan nævnes indførelse af analogt *j* i *stjal* (ved siden af *stal*; part. alm. *staalen*). Part. af *være* vakler mellem *været* og (vel dagl. og dial.) *vaaret* (Kok), *worren* (Jammersminde), jf. s. 356.

Svag bøjning. Inden for de ældre *ōn*-verber, med præt. *-ede* (dial. *-et*, jf. s. 55 samt *samlet*, Jammersminde), foregår der ikke større ændringer, men klassen får tilgang fra flere sider, og visse formbestemte grupper klares. Til klassen hører alm. 1. verber, hvis stamme ender på en konsonantforbindelse eller på diftong + kons.: *dyrkede, samlede, sankede, sejlede, skiftede, smigrede, vaagnede, varmede* (som endnu kæmper med *vermede*, jf. s. 198), osv.; ved siden af *helssede* (biblerne *hilsede*) har Jammersminde dog også *helste*, og grammatikerne opfører som sideformer *elskede* og *elskte* (biblerne kun *elskte*). — 2. de fleste verber med kort vokal + dobbeltskrevet kons. (herunder også *nd, ld*): *blandede, endede, fyldede* (1690 en enkelt gang *opfylte*), *lokkede, skinnede, sluttede, snappede*, osv.; *kallede* er endnu den alm. form (jf. s. 198), Kingo har dog *kaldte*. — 3. verberne på *-ere*: *quitterede, skamferede*, osv. Der kan hos enkelte forfattere være tilbøjelighed til at bøje disse som *ia*-verber. Leonora Christina har fx. *agerte, lawerte, observerte, spatzerte*. — 4. verber på vokal. Disse har i 1607 alm. præt. på *-de* (dog *bidde*, biede, jf. s. 55), men i 1647 har de fleste *-ede* (dog både *naade* og *naadde*, men kun *flydde*), og i 1690 er *-ede* skriftnorm: *biede, boede, duede, flyede, friede, ske(e)de*, osv.; dog altid *døde*; *-dd*-formerne er omkring 1700 vistnok helt forsvundet (jf. s. 198). I rm har de fleste af verberne vel nok været udtalt som tostavelsesord, medens de i nydansk gennemgående har dobbeltformer: [*nå·ðə*] og [*nå·əðə*], osv. — 5. de fleste afledte verber, fx. *gabede, knælede, svarede*, osv.; gruppen ikke helt stabil, idet også præt. på *-te* kan forekomme (*gabte, svarte*). — 6. en del verber på lang vokal + enkeltkons.: *brølede, klagede, krævede* (Syv har også *kravde*; biblerne *krafde* og *kræfde*), *levede, lovede, sparede* (1647 endnu *sparde*), *styrede, susede, talede* (1647 enkelte gange *talde*), *vraalede, vævede, øvede*; herhen også nogle på *-d*, hvoraf flere tidligere (og oftest endnu i 1607) havde *-dd-* i præt., fx. *badede, betydede, frydede, prydede, tudede*. Adskillige af de ovenfor nævnte verber anføres hos Moth også med sideformer på *-te*, således senere alm. for-

mer som *hilste, endte, fylte, gabte, knælte, brølte, suste, talte.* — Af *ja*-verberne havde *kræve* skilt sig ud (jf. ovf.); *lykke* og *slykke* (s. 56) bruges if. Gerner nu kun af almuen (Syv vil ikke indrømme dette); *dvæle* var formentlig kun et litterært ord, Syv anfører *dvalde - dvald,* men Moth har *dvælede* ell. *dvælte,* biblerne har part. *dvellit* (jf. s. 56); til typen *rekker - rakte* fører grammatikerne også *sprakte* (trans.; jf. ovf.) og *flakte* (ved siden af *flekkede,* Moth: *flagte*); *tælle* bøjes normalt *talte - talt,* og *fortælle*: *fortalde* (1690 også *fortaldte*), men afvigelser forekommer (Chr. IV: *tellede*; Kok: part. også *tælt*; 1607: *fortælede*; Jammersminde: *fortelte*; og Monrad skelner mellem *fortellede,* fortalte, og *fortallte,* bagtalte); *vænner* bøjes *vande* (biblerne: *afvante*) - *vant.* Ind i rækken træder låneordet *bringe - bragte - bragt.* Typen *dølger* har regelmæssigt præt. og part. *dulde - duld,* i slutn. af årh. også med *-t,* DL: *dulte, solte,* og endogså *burte,* burde; Jammersminde: *duult,* Syv: *duldt, fuldt, smurdt, burdt* og *tordt* (Pont. *tørt*). En sjælden gang forekommer præt. *dølgede.* Pont. anfører *tøre* som (nydannet) inf. til *tør.* Verbet *træde* (jf. s. 56) har endnu ikke fast bøjning, en inf. *traade* findes hos Syv og Kingo, Kok og Pont. har præs. *træder,* i præt. *traadde* (således også Kingo), i part. *traadt* (Kok og Kingo også *trædt*). — De gamle *ia*-verber og tilsluttede verber havde præt. på *-de* eller *-te.* En gruppe med *-d* i stammen får da *-dde* i præt. (s. 198), antagelig udtalt med (ustemt) klusil [*d*], jf. *lydte,* lød, klingede (Kingo), således *forraadde, fødde, glædde, klædde, lydde, nødde, raadde, spredde, tilstedde, udtydde,* men gruppen synes at være i opløsning, og flere af verberne er på vej til *ōn*-gruppen: Pont. anfører sideformerne *lydede, stridede, tydede,* 1647: *bortspredede,* 1690: *udtydet,* og *skue* (mda. *skuthœ,* I. 234) har kun præt. *skuede.* Moth har *fødte, klædte, nødte, rådte,* men opfører dobbeltformer *lydede* eller *lydte, glædede - glædte, spredede - spredte* og *tydede - tydte.* En anden gruppe med stamme på *-tt* eller kons. + *t* er følgelig uforandret i præt., således *flette, flytte, hitte, rette, slette; fæste, hente, kaste* (jf. s. 56), *løfte, miste, styrte*; men også denne gruppe er i begyndende opløsning, jf. præt. *beknyttede* (1607), part. *udrettet* (1647), *vdslettit* (1607, 1647), part. *fested* (1607), *veltede* (1690), og Moth bøjer alle i denne gruppe som *ōn*-verber: *flettede, flyttede,* osv. — I øvrigt er præt. på *-te* i fortsat fremgang (jf. s. 55, 199), således at der ved år 1700 vel nok endnu alm. skrives *-de* i *bygde, førde, hende (sig), hengde, hørde, lærde, rende, rørde, sende* og *trengde,* men i part. skrives ret alm. *hørt, lært, sendt* osv., og også i præt. kan fore-

komme *t*-skrivemåder, fx. 1690: *sendte* og *trengdte*, og Moth opfører i alm. kun former på *-t: bygde, fôrte, hôrte, lærte, rendte*, osv. Også *-de* efter *s* er så godt som forsvundet (Moth: *blæste*). — Af de præterito-præsentiske verber får *må* til den nye inf. *maatte* (s. 250; endnu i DL vekslende med *maa*) også nydannet et part. *maattet* (Gotlænder) i stedet for ældre *maat* (Moth: *mât*). Om *kunne, skulle, ville* se s. 331.

Enstavelsesformen i præsens af st. verber og *ja*-verber mfl. på *l, n, r* og *s* forekommer stadig (jf. s. 56, 199), især ved *r* og *l* (overholdt i DL), men tostavelsesformerne vinder dog frem i de fleste ord. Syv anerkender begge former ved *r*, men former som *bær* og *skær* forsvinder efterhånden i skriftsproget.

Såvel præs. som præt. passiv har nu alm. tostavelsesform (henh. trestavelsesform). Pont. anfører ganske vist endnu også enstavelsesformer i præt. (*fands, brøeds, drogs, gavs*), men Gerner nævner kun tostavelsesformer: *slogis, drogis, fandtis*. Hos Leonora Christina forekommer også præt.-former på *-st*: *meentist*, mentes, *mintist*, mindedes; Ove Juel i sin dagbog (1633 ff.): *fultist*; tilsvarende dannelse kendes i nutiden også fra jysk (jf. ndf. om part.).

Talbøjningen drøftes af grammatikerne. Uden for dial. var flertalsformerne forsvundet i alm. talesprog, men i foredragssprog anvendtes de endnu i følge Syvs udsagn. Pont. og Syv vil i skrift beholde flertalsbøjning, og i alm. bliver den da også overholdt (nogenlunde i Jammersminde, medens Chr. IV alm. bruger entalsform). Derimod foreslår Gerner at afskaffe flertalsformerne og skrive *vi, i, de elsker*, men han erkender sin afhængighed af vanen: *Denne maade følger jeg mesten deelen, men dog icke forkaster den anden, thi jeg bruger dennem begge!*

Personbøjning. Formerne på *-st* i 2. pers. præt. sg. af stærke verber og *-t* i modalverberne søges opretholdt i højtideligt skriftsprog (biblerne: *ihielslogst*), men i alm. skriftsprog er det af de st. verber dog vist kun et fåtal, som nogenlunde regelmæssigt har *-st*, fx. *fandst, fikst, gafst, lodst, tørst*, og navnlig *varst* og *vedst*, der vel også har holdt længst ud i talesproget på grund af den hyppige brug af formerne i spørgsmål med enklitisk pron.: *varstu, veedstu*. Og af samme grund har antagelig *t*-formerne af modalverberne nok kunnet høres i talesproget i det meste af århundredet: *kant* (men hyppigere *kandst*), *vilt, skalt, maat*, ligesom *est* nok har været alm., selv i det højere talesprog (Sperling anfører replikker fra Chr. IV: *Du est kommen*

for tilig, og fra Dina Winhofers (til Ulfeldt): *Du est min Barnefader*).

For perf. part. (jf. s. 57, 200) søger man i den litterære skriftnorm efter *være* og *blive* at overholde kongruens i bøjningen i køn og tal (i *ōn*-verber dog med endelsen *-et*), medens supinumsformen (efter *have*) har neutrumsform. Men der har i talesproget (dial. og rm) såvel som heraf farvet skriftsprog været store forskelligheder. I kongehusets talesprog synes man således i stærke participiumsformer overvejende at have brugt *-en*. Hos Chr. IV er denne form gennemført, og hos Leonora Christina er den dominerende; jf. Frederik III's replik til Ulfeldt (citeret hos Sperling): *Corfitz, I hafuer i Dag bunden mine Hænder* osv., samt Ulfeldts svar, der viser talesprogets tilsidesættelse af talkongruensen: *Naadigste Herr oc Kong! Er de for haarde bunden, saa . .*; videre Christian V: *vie haffuer tagen Copie*. Specielt synes formen *vaaren* (Jammersminde *worren*) at have haft stor udbredelse i østdansk ved siden af *været* (Kok også *vaaret*). Ligeså kan man i de svagtbøjede part. finde en enstavelses fælleskønsform anvendt, ikke blot hos jyskprægede forfattere, men også hos østdanske eller lidet dialektprægede forfattere, fx. Jersin: *De maatte baade være brend oc skend*, Kingo: *Mens har Du end/ Din Bue spend*; jf. også Pont.'s skelnen mellem *døed hund, brænd haand* og *døt faar, brændt barn* (om flerstavelsesformer på *-ed, -et* jf. s. 329). — De refleksive eller deponente verber har i alm. samme form i part. som i præt.: *haffuer lengtis* (biblerne), men ligesom ved præt. passiv findes også her en form på *-st* (tilsyneladende dannet både til inf. og præt.), Tott: *Det hafver syuntist, at hafve fattist*, Pont.: *ded haver vel lykkest*, Leonora Christina: *haffde haabtist*.

Præs. part. forekommer både med og uden *-s*, tilsyneladende uden regler. Pont. synes at ville hævde en regel for *-endis* i sg. og *-ende* i pl., men en sådan skelnen synes ikke gennemført nogetsteds. I århundredets første halvdel er *s*-formen meget hyppig (alm. hos Chr. IV og i Jammersminde), men Gerner og Syv foretrækker *-ende*; *s*-formen findes dog århundredet ud, i DL vistnok hyppigere end *e*-formen, men i biblerne kun sparsomt (fx. har 1690 i Dan. kap. 3 en gang *gloendes Oen*, men 7 gange *gloende Oen*).

I imperativ bevares i skriftsprog og højtideligt talesprog 2. pers. pl. på *-(e)r*: *gaar, løber, beder* (Pont); *betænker* (Jammersminde). I biblerne bevares ved visse flerstavelses *ōn*-verber en 2. sg.-form på *-e*: *forbarme, velsigne*.

5. Syntaks, spredte iagttagelser. Nominativ kan anvendes overkorrekt i stedet for oblik form foran relativ sætning (jf. s. 62): *ieg haffde fleere Breffue end de, ieg fra mig haffde leueret* (Jammersminde). Som prædikat har nom. stadig kunnet anvendes i højtideligt skriftsprog: *det er jeg* (biblerne). — Objektiv genitiv er ret alm. i (stift) skriftsprog: *Jammers Minde, deres Ihukommelse, Aarsagen til min Arrest* (Jammersminde). Stof-genitiv: *en Messings Liuße Stage* (smst.). Gruppegenitiv: *formedelst gud y himmelenss biistand* (Chr. IV), jf. med bøjning af begge led: *konningenss aff Suerrigss Listige Practiker* (sa.). Elliptisk genitiv: *drog ind til en Præstes at beede* (Chr. Christensen: Skriffuerkonst. 1627); *jeg . . laae till den gamle Degnss* (Monrad). Man træffer (talespr.) gen. af ord, der betegner levende væsener udtrykt ved et genoptagende pers. pron. i gen.: *mange derris Vemodighed, Hundene deris Bieffen* (Jammersminde); *jeg er Pauli hans* (Pont.).

Foransat artikel findes (efter tysk forbillede, indkommet i 15—1600tallet) i skriftsproget ved folkenavne olgn.: *dy Ryssr, dii hamborger* (Chr. IV), *de Ægypter* (Syv), *tuende Brødre aff de Arander* (ɔ: af familien d'Aranda; Jammersminde). Ligeså i skriftsproget foran subst. med determinativ apposition: *ded konnigrige Norrie* (Chr. IV), *den Forræder Braten* (Jammersminde). — I tiltale til fremmede anvendtes *I* (og *eder(s)*; Jammersminde), men i slutn. af årh. fremkommer (efter tysk) brugen af *han* og *hun* i tiltale (Gerner siger 1690, at det er udtryk for *en Erbødigheds Fjnhed*; i Grevens og Friherrens komedie bruger greven skiftevis *han* og *du* i tiltale til tjeneren Peder). — Enkelte deponente verber er i alm. sprog gået over til aktiv form, fx. *behage, håbe* (rester af deponent form findes dog endnu i biblen 1690), *kvælde* (også i 1500tallet). Upersonlig konstruktion forekommer ved det indlånte *mangle* (jf. det hjemlige *fattes*): *mig har ey manglet* (Kingo). — Latinske infinitivskonstruktioner findes i stift skriftsprog, fx. hos Tott og Leonora Christina: *Derfor meener jeg . . det Saaer . . icke at hafve været kraftigt nock* (Tott); *svarte ieg mit Ærinde att haffue werret . .* (Jammersminde). — Med hensyn til det finite verbums stilling i bisætningen er Leonora Christinas rettelser i første del af Jammersminde (s. 277) oplysende. Man havde tidligere, men væsentlig dog kun i stift skriftsprog og formentlig under påvirkning fra tysk (jf. s. 60 og 203), kunnet have efterstilling (slutstilling) af finit verbum (hjælpeverbum) i bisætningen, og denne ordstilling har Leonora

Christina da også i alm. anvendt ved renskrivningen af første del: *att I icke nogen Bagage med eder haffuer* (se planche XI), *att hun for diß Omhue forskaanet skulle bliffue* (smst.), *att hand mig fra Skiibet skulle føre* (smst.), *oc efter att hand noget lided med Peter Dreyer talt haffde,* osv., men ved senere gennemsyn har hun (ved tal over linien) rettet denne ordstilling til den i normen sædvanlige: . . *haffuer med eder,* . . *skulle bliffue forskaanet,* . . *skulle føre mig fra Skiibet,* . . *haffde talt,* og ligeledes retter hun i tilsvarende infinitivskonstruktioner: *bad hannem dog hender min Tienneste att formelde* (se planche XI) til: *att formelde hender min Tienneste.* Endnu i DL kan efterstilling af finit verbum i bisætning dog anvendes: . . *at ingen anden det høre kunde,* . . *indtil endelig Dom imellem hannem og hans Skyldener afsagt vorder,* osv.

Til Jorden du nedtrycker.
29 I mørckhed min/sit Liuß oc skjn
Min Hærre ey vdslycker.
9.
30 Jeg kand ved dig/ saa dristelig
En Hær igiennem bryde/
Oc ved min Gud/paa rasker fod
Offuer en Muer mig skyde.
31 Hand er en Gud/ieg siger vd/
Hans Vey er vden meene/
Hans Ord som Guld det reene/
Hand er en Skiold/saa sterck oc bold
For alle Mand/ i all Nødstand
Som sig paa ham forlade/
Huo paa ham troer/ saa secker boer/
Slet ingen kand ham skade.
10.
32 Thi huo er Gud/ som frjer vd/
Vden HErren alleene?
Oc huo er sterck/som klippen/ merck/
Vden vor Gud wi tiene?
33 Gud ryster mig/met Krafften slig
Fuldkommen giør min Veye.
C iiij Hand

PSALM. XVIII.
5
Hans Bud kund bliffu' opfylte.
8.
26 Mod gode Folck/ min Gud oc Tolck/
Skalt du Mistundig være/
Wskyldelig bevise dig
Mod dem wskyldig ere.
27 Den reene ren / est du igien/
Fortroden dig ladr finde
Mod det fortrodne Sinde.
28 Elendige / vilt du tilsee /
Ophøyer dem : Men Hoffmod slem
Til Jorden du nedtrycker.
29 I Mørckhed min / sit Liuß oc Skjn
Min HERRE ey vdslycker.
9.
30 Jeg kand ved dig / dom-dristelig
En Hær igiennem bryde /
Oc veed min Gud / paa rasker Fod
En Mur mig offuer-skyde.
31 Hand er en Gud/ieg siger vd/
Hans Vey' er vden meene/
Hans Ord som Guldet reene/
Hand er en Skiold / sterck/ tryg oc bold
For alle Mand/ i all Nødstand
Der sig paa ham forlade /
Huo paa ham troer/hand secker boer/
Slet ingen kand ham skade.
Til

57. KUNST I SPROGET

Ved kunst i sproget forstås her ikke specielt sådanne ytringsformer, som måtte tilsigte rent æstetiske virkninger, men alt hvad der, med eller uden en sådan hensigt, bevidst afviger fra dagliglivets ytringsform og prosanorm. Men også i sprogets verden kan det være vanskeligt at skelne skarpt mellem kunst og natur. Hvad der hos enkelte individer eller i bortgemte dialekter er natur, er for andre individer eller andre sproglag kunst, og omvendt kan kunsten fra individuel eller tilfældig brug brede sig til større kredse, eventuelt optages i normen og blive natur. Her skal blot gives exempler fra enkelte områder, hvor kunsten er særlig fremtrædende, og hvor dens udslag — der navnlig kommer til syne i behandlingen af sprogets ydre former, medens materien sjældnere berøres — væsentlig er af sproglig-formel karakter. Udeladt er dog alt, hvad

Frise: Arrebo: Davids Psalter. 1623 fol. C iiij^{r} og 1627 fol. 30^{v}; jf. s. 289 og 365 f.

der vedrører den metriske kunst, som netop i dette århundrede, såvel gennem digternes som metrikernes og grammatikernes arbejder, bringer mange nye versemål frem til prøvelse for og anvendelse i dansken (fx. alexandrineren, sonetten).

A. Prædiken. Nogen større selvstændighed har der næppe været at finde hos præsterne i slutn. af 1500tallet. De måtte have vejledning og hjælpemidler (jf. Tausens postil s. 156), og den prædikenform, man henviste til som mønstergyldig, var Niels Hemmingsens (s. 157). Stil kan man knap nok tale om, det kom an på indholdet og dets opdeling, mindre på udtryksformen. Prædiken var endnu ofte polemisk, og man kunde meget vel fra prædikestolen behandle „lave" emner og bruge realistiske udtryk. Heri skete der imidlertid nogen ændring efter 1600. I Tyskland opstod og dyrkedes forskellige prædikemetoder, hver med sit navn, og disse har vel også været kendt og efterlignet i Danmark, om end overleveringen ikke er særlig præget deraf. De betydeligere prædikanter fulgte deres egne veje. Vi ved, at Jens Dinesen Jersin i Ribe nød stor anseelse som prædikant, og selv om der ikke foreligger egentlige prædikener fra hans hånd, kan man ud fra hans opbyggelige skrifter se, at han lægger vægt på formen, undgår en altfor massiv bibelcitering og taler (skriver) jævnt og personligt — for de enfoldige: *jeg hafuer udi stilens vijtløftighed oc igientagelse lempet mig efter de allerenfoldigste*, siger han med henvisning til Paulus (1. Kor. 14. 19). Den betydeligste og af eftertiden også højt skattede prædikant er Jesper Brochmand (s. 289). Hos ham er der meget lidt polemik, men til gengæld rigeligt af bibelord, der dog ikke virker særligt tyngende, da de glider naturligt ind i talen. Han skematiserer heller ikke, men følger i alm. teksten sætning for sætning, oplyser og udlægger disse. Han er bred, men på en jævn og stilfærdig måde, og talen er lidet personlig. — Andre prædikanter forfaldt til filologisk fortolkning og udkramning af sproglig lærdom med en massiv brolægning af bibelcitater. Og denne prædikeform blev særlig fremmet under engelsk indflydelse, en metode, som Erik Ludvigsen Pontoppidan i det følgende årh. udtaler sin dybe foragt for: „*Saadant Dukke-Tøy, spillende Concepter* (ɔ: indfald), *Allusioner* (ɔ: hentydninger), *Allegorier, Paranomasier* (ɔ: ordspil) *og deslige, som Hr. Biskob Hersleb, ikke urettelig, kalder et aandeligt Taskenspillerie*", og som han exemplificerer ved at fortælle om den præst,

han en søndag (mortensaften) havde hørt tale om Skt. Mortens flugt i gåsestien, og herfra *inducerede Præsten skematice i Søndagens Evangelium det Tema „Gaase-stegens Vendelse som et Sindbillede paa Syndens Omvendelse"*. Hos Gerner findes en del af dette. Han er overordentlig bred i sine prædikener, der er fyldt med (varierede) gentagelser og sidespring (fremkaldt ved ordspil og ideassociationer) samt talrige bibelcitater, ordsprog og fyndord, gerne antitetisk parrede. — Der fandtes endnu flere retninger inden for prædikanternes rækker, men det må siges, at som helhed var standens veltalenhed i en bølgedal, og først under pietismen kom igen et opsving, ligesom først med den en drøftelse af veltalenheden og dens midler kom i stand i Danmark. Var der end således flere prædikemetoder og endnu næppe opstillet faste krav til en bestemt stil, kan der dog nok peges på visse drag, navnlig i slutn. af årh., som er ret gennemgående i tidens prædikener, og som også for en stor del senere fastholdes. Det gælder naturligvis bibelciteringen, som her og under pietismen nåede et højdepunkt. Den enkelte tanke skulde ikke blot attesteres med et enkelt bibelord, men udsagnet skulde helst bevises ved en række parallelsteder i biblen. Man forstår, at konkordanser nu kunde blive nødvendige (jf. s. 285). I en ligprædiken over Niels Juel fra 1699 er optalt over 2000 bibelcitater, og Kingos ligprædiken over Jacob Bircherod 1688 står vist ikke meget tilbage. Hertil kom en ret udbredt brug af ordsprog (bemærket også af Syv), lignelser og anekdoter. Både i dette og det følgende årh. var anekdoten yndet, og gennem flere samlinger lod *mand Vngdommen, et Griff og Kierne, vdaff Poeternis oc Historie Scribenternis Skriffter, . . komme til Haande* (citat fra fortalen til en udgave af „Tre Hundret . . lystige oc tænckværdige Historier", samlede af Peter Lauremberg i Rostock og oversat til dansk af præsten Jens Sandersen i Gentofte 1639). Gentagelsen i dens forskellige former var også yndet, hvad enten den blot tjente til pryd eller var udtryk for inderlighed (Jersin: 1633: . . *renser aff alle, alle, alle Synder; . . men allis, allis, allis Salighed*). Videre forskellige genitivskonstruktioner, bl. a. den fra biblen kendte, som består af en metafor + en forklarende genitiv: *min vredes ris* (Esaias 10. 5), *retfærdigheds sol* (Mal. 4. 2), *trældoms åg* (Gal. 5. 1). Ligeså synonym-anførelsen, som Peder Syv kalder *en sladder om det samme: Frelse og conservere, Indbyde og invitere*, osv. (jf. ndf. § 57 C). Hertil kom så hos de barokprægede prædikanter de mange kunstlede omskrivninger og

søgte indfald ("concetti", egl. conceptus inexpectati, uventede påfund, jf. udtrykket *grif* ovf.), jf. de søgte titler hos Naur og Villads Nielsen s. 290. Syntaktisk var tidens prædiken derimod enkel.

B. Arkaismer. Den arkaiserende stil, som Vedel havde udformet (s. 224 ff.), var ikke død med ham. Selv om man vel ikke kan sige, at Sthen (s. 157) ligefrem har dyrket arkaismerne, er indslaget fra folkeviserne dog tydeligt nok (ord og udtryk som *mild oc dannis, fro, Frende, harm, Sorrig oc Qvid, qvær, foruden meen, prud, sorrigfuld mod, Jeg gick mig i Rosens Lund / Jeg acted de Diur at bede*; osv.; jf. også poetiske ord som *blid*, hans yndlingsord, *rinde, sød, Vaade, Vee*, ofl.), og i dette århundrede spores den arkaiserende tendens også hos flere af de betydende forfattere, især hos Lyschander og Bording i deres digtning og hos Syv i teorien.

Lyschander og Bording har Vedel til forudsætning — der var ikke andre at støtte sig til, men de når ham ikke i fylde. De har vel heller ikke stræbt derefter. Det skulde da være Lyschander (s. 276). Hans kilder er navnlig folkeviserne og rimkrøniken, muligvis også andre historiske kilder, direkte benyttede eller udnyttede gennem Vedel.

Ordforrådet, fx. ord (og ordforbindelser) som: *and*, elsker, *Bane, berthings bad*, birtingsbad, blodbad, *blid, bold, børie*, begynde, *fauffne*, modtage, *under fæfod, der huær var Heen* (ɔ: hedning), *Quide, den Lilie Vand, det vnge Liff, Den Iomfru vilde han loffue, i løn, feld . . moudig Taar, Saa red han sig for min faders broe, afflede børn vel geffue, om der vaar nogen i Verden til, vunde saa op deris Gyldene Raa* osv. Jf. også: *Her Axel hand haffde vel sønner thi . . / Min fader, Her Iffuer, vaar gieffuest blandt di.* — På den anden side går han ikke af vejen for ind imellem arkaismerne at bruge nyindlånte ord: *den yderste Tracht* (ɔ: egn), *den Dag saa liuss oc Hæl* (ɔ: lys; fra ty. *hell*), *sligt bulder oc røiß* (< ty. *rausch*, raslen). — Han elsker tautologien, gerne allittererende: *ligger i Fiælster oc Høll, slige fore oc færd, met Hald oc Steen, til Hoed oc Skade, lystig oc fro, Mou* (ɔ: måg) *oc Ven, Aff effne oc muffue, skylde oc skatte, baade Snæcker oc Skiff, voffue oc Vind*, osv. — Bøjningsformer: *der Bispen ham hulder var, en skøner Kircke, i sorten Muld, paa vildende Haff.* — Brugen af artikel *hin*: *Troller hin goude, Calmarn hin graa*, især med allittererende adj.: *Halden hin haare, Huidsærck hin høye, Birckebender hin hulde, Rydsland hin huide*, osv. — En glose som *nybøllig*, nylig bosat, kunde tyde på, at han også har øst af norske kilder. — Påfaldende er hans forkærlighed for verber (og adj.) uden præfiks: *De kræfted' deris Macht, leylig*, belejlig, *mere*, formere, *Der rømmer ham alle, ham kende, Det ancked oc trød saa mangen mand*, og undertiden er forkortelsen rent ud forbavsende: *Met sind oc nufftige* (ɔ: fornuftige) *funde, dine Eldris* (ɔ: forældres) *eniste Søn.*

I udgaven af Bordings skrifter 1735 (s. 292) har Gram skrevet en indledning, hvori han bl. a. gør rede for de *gamle, afslidte og nu om Dage næsten uforstaaelige Ord,* som Bording havde hentet frem fra *gamle Danske Bøger* til fornyelse af sproget. Af Grams ordfortegnelse fremgår det tydeligt, at folkeviserne og Vedels Saxooversættelse har været hans hovedkilder. Men Bording er så lidt som i sin versifikatoriske kunnen en snæver og ensidig poet, der kun søger fornyelse og inspiration i et enkelt sproglag. Han drager tillige adskilligt dialektstof frem (hvad Gram også er klar over), og han har ligesom de mere udprægede barokdigtere betydelig sans for nydannelse gennem sammensætninger, selv om disse ikke i samme grad som hos Arrebo og Kingo præger stilen. Derimod er han forbavsende fri af fremmedord.

Folkeviseord og -vendinger (de fleste mul. fra Vedels Saxo, jf. exemplerne s. 225 f.): *Om Lykken vil . . mig vorde blid, med bliden Bør, fauer og bold, Bryllup drak, Elskou, Feder-ham, Foere,* adfærd, *Borg og Fæste, gille, Hiertens Harm, hviden Haand, ret som en hersker* (ɔ: kraftig) *Ædeling, Den kranke Lykke, Qvide, qvæde, Qvælde,* aften, *Meen, modig Taare, Møe, prud, Vee, vog,* dræbte, ofl. — Videre en række andre arkaismer: *brad,* hastig, *deden, diærv, Faakundighed,* uerfarenhed, *Fielster,* skjul, *Glam, heden, Herreskiold, Hødings-Ord,* trusel, *Kynde,* art, *Leding, megel,* meget, *Mude,* gave, bestikkelse, *Smugensæt,* bestikkelse, *Styld,* tyveri, *Vedermod,* modgang, *Uførm,* overlast, ofl. — Ligeså forældede bøjningsformer, adj.: *lærder, unger, frisken, højen,* gen.: *Tidsens, Hafsens, Glædsens,* verb.: *aatte,* ejede, osv. — Direkte lån fra Vedel er ord og udtryk som *Fior og Fæ, Huld- og Mandskab, snildraadig, vaabendjærv,* vel også *Fosser.* — Fra dial. kan han have ord som *hægen, Jamling, hvinsuur, Juleminde* (?), julemærke, *kyde paa,* prale af, *lilde paa,* klage på, *Om,* vilkår, betingelse, *orke* eller *ørke, stinde,* gøre stiv, *tøsser,* to gange, ofl. — Fra dial. eller talespr.: *En farlig Hurlumhej, stikkelhaaret, os styrled Haar om Øre, at skære med den store Kniv,* prale, olgn.

Hos filologen Peder Syv (s. 285), som også i et anhang til Betenkninger 1663 forsøgte sig i rimekunsten, er det princippet, som interesserer, thi hans digtning er hverken særpræget eller af betydning. Gennem sit udgiverarbejde fattede også han en dyb kærlighed til det gamle sprog. Men han er kun samler, og det er først og fremmest de *sære og gamle Ord,* han samler på. Således opfører han i Betenkninger 1663 en liste over gamle ord, som han har fundet i ældre skrifter (ord fra lovene, Peder Låle, reformationstidens skrifter mfl., derimod egentlig ikke mange folkeviseord), og i udgaverne af ordsprogene og folkeviserne giver han lange ordlister

med forklaringer. Gennem disse lister fik sam- og eftertid let adgang til arkaiserende ordstof. Men i sin sprogudøvelse i øvrigt er Syv selv bestemt nok så meget af sprogrensningsiver som af arkaiserende trang. Fra sin første bog (Betenkninger 1663) til sin sidste (Folkeviserne 1695) er det i sproget frem for alt danskhedens sag, han taler (jf. s. 309): ufornødne fremmedord bør forvises (1663), og nye fremmedord bør ej indføres i danske skrifter (1695).

Men også hos Arrebo, Gerner og Kingo forekommer arkaismer. Om disse er hentet ved et egentligt studium af ældre sprogkilder, lader sig vel ikke afgøre, da de vist ikke rækker ud over, hvad der allerede var draget frem. Snarest må man dog måske formode, at der med Vedel, Lyschander og Sthen som forudsætninger og senere støttet gennem Bordings digtning og Syvs filologiske samlinger efterhånden havde udkrystalliseret sig et sæt arkaiserende stilelementer (folkeviseord og andre gamle og poetiske ord og bøjningsformer), som lod sig anvende i poesien alt efter den enkelte digters temperament. Altså trods skellet mellem de ældre og yngre digtere en poetisk tradition, der bar igennem og som islæt også kunde indgå i barokpoesiens væv.

Arrebo. Ord fra ældre sprog, subst.: *blær*, støj, kamp, *Gammen, kongelig fore* (ɔ: adfærd), *quide, lagt i lige*, d. v. s. dræbt (brugt i Rimkrøniken, af Vedel og Lyschander), *udi lønne, uurters trefned* (ɔ: trivsel), *Jord din Viif hin bolde*; adj.: *Dagen bliid* (ordet *blid* er hyppigt), *bold, faur, ildig*, brændende, *pruud*; pron. *hin*: *Solen hin blide, af hin høje field*; verb.: *quider, qvæder*; adv.: *hveden*; rent folkeviselån: *Saa til paa Tavlebord kan aldrig Terning rinde*, jf. også: *Elfven saa striid gaar imellem grønneste Lide, Der skinner i den rej* (ɔ: dans) *Mars* . . — Bøjningsformer: adj. på *-er* og *-en* er ikke sjældne (her kan måske også versemålets rytme have tilskyndet til brugen?): *Soolen skønner oc skær, Med sund oc karsker Luft, i grønnen Dal, striiden Elf, vilden Strand*, osv.; gen.: *Dødsens Drek, Syndsens Grumhed*. — Den gamle præsensform *aa*, ejer, anvender han (ligesom Kingo og Povl Pedersen) galt, som om det var inf.: *Ad vi ey lenger maalte aa, Den Quinders floer oc Krone; Ald Jorden Herrens er, Med huis den aar oc bær.*

Gerner (i Hesiodus fordansket, 1670) har kun få arkaismer: *Elskov, frag*, skøn, smuk, *tilde*, tilje (men her dog vist snarere dial.), *i dyben Dal, Haffsens Skaaler*, olgn.

Kingo. Forældede ord: *Barm*, moderliv, *Birtings-bad, blid, faur, Fiæreham, fragt*, skønt, *fro, Harm, Qvide, kvælde* (kan være dial.), *Meen, mægle*, meget (forøvrigt havde denne form mærkeligt nok fået lov at overleve et enkelt sted i biblerne!), *Vaade; Jeg vaandis meer oc meer; Vee;* verbet *rinde* hører vist også til gruppen: *Nu rinder Solen op*; ligesom Arrebo (jf. ovf.) danner han en ny præs. *aaer*, ejer (til *aa*, ejer), men anvender rigtigt *aalte*, ejede; på

samme måde anvender han formen *taa* galt; det er en gammel præt.-form til *tigge*, men han bruger formen som inf. og præs.: *Naar Børn de taa Sit Brød*, og nydanner hertil en part.-form *taad*, tigget (citat s. 289). — Bøjningsformer: *en søder Lugt, en rætter Aand, Mørken Grav, i høyen Himmel-sal, Dødsens, Kierlighedsens, Sindsens*, osv.; *hin salte Strand*, olgn.

Tilsvarende kan findes hos Povl Pedersen: Don Pedro af Granada (kendt fra et senere tryk 1724): *aa*, eje, *Elskov, fraegt*, skønt, *Herre-fore, fra Heden-huu* (jf. *hedenhøs* s. 225 f.), *veened*, græd, *sorten Slubbert*, osv.

C. Barok. Under denne betegnelse sammenfattes her, hvad man undertiden har fordelt mellem en ældre kunstretning, nemlig senrenæssancen (eller den tidligere barok), og en yngre kunstretning, barokken (eller højbarokken). Ud fra et sprogligt synspunkt er der imidlertid ikke nogen væsensforskel mellem disse moderetninger, højst en gradsforskel. Og da de ligger i forlængelse af hinanden og begge i det væsentlige kan karakteriseres som sprogbevægelser, falder det naturligt at behandle dem under et.

Skal man søge et udgangspunkt for denne sprogligt bestemte bevægelse, hvor dens mål og teori først klares, bliver det Frankrig. Her havde en kreds af digtere, kaldet Plejaden (la pléiade, syvstjernen), sluttet sig sammen for at skabe en ny poesi med tilslutning til klassiske mønstre, og programmet for denne nye skole udformedes 1549 i et arbejde af Joachim du Bellay (senere tilsvarende hos Pierre de Ronsard). Den nationale digtning skulde benytte modersmålet, og dette skulde dyrkes og beriges, så det blev anvendeligt også i de højeste stillag. Sprogets berigelse skulde ske ved lån eller nydannelser. Ordstof skulde lånes ikke blot fra græsk og latin, men også fra nationalsprogets faglige discipliner (håndværkersprog osv.) og fra ældre sproglag og dialekter, og nydannelser kunde ske ikke blot ad analogiens vej, men også ved ny afledning og — især — ved sammensætning. I stilens udsmykning var man derimod mere tilbageholdende. Det er denne bevægelse, som i Tyskland får Opitz (s. 308) som førende repræsentant („den første schlesiske skole"; hos Opitz med den ændring, at han er purist og heller ikke ønsker at optage dialektord) og herhjemme først spores hos Arrebo.

Engang i tiden mellem 1623 og 1627 har Arrebo stiftet bekendtskab med de nye teorier, ad hvilke veje vides ikke. Opitz's programskrift „Von der deutschen Poeterei" kom i 1624, men hvis kansler Christian Friis (s. 290) allerede før 1627 har givet Arrebo *Sal. Bartasii den viidtberømte Fransøsiske Poetes ædle Skrifter, oc an-*

det nyttigt, kan han også straks have fået direkte påvirkning fra fransk side. I al fald er han tydeligt orienteret, da han i 1627 udsender anden udgave af Davids Psalter (s. 289). Med denne bog begynder barokken i Danmark, og ved en sammenligning mellem de to udgaver tegner den nye kunstretning sig for os i anden udgaves afvigelser fra den første.

Efter Opitz føres det stavelsestællende verscmål nu næsten helt (om end ikke konsekvent) over til et rent rytmisk med regelmæssig vekslen mellem betonede og ubetonede stavelser. 1623 *Jorden grundfeste hand / Den ey ryste kand* > 1627 *Jorden feste hand / Den ey ryste kand*; 1623 *Oc jeg vil secker bygge / under din' Vingers Skygge* > 1627 *Oc jeg vil sicker bygge* > *I dit Vingeskygge*, osv. Rytmen reguleres ved udskiftning af ord: *igien* > *atter*, *æde* > *fortær*, *Herren* > *min Gud*, osv. — Vi ser dernæst, at meget fyld fjernes. En række af de udfyldningsord, som den gamle poesi lige fra folkevisens tid (s. 76 f.) anvendte, bliver udskudt og i de fleste tilfælde erstattet med barokelementer. Det gælder fyldeord som *alt, ret, saa, vel, forsand*, konstruktioner med *monne*, pron. *hin* olgn. De fjernes helt: 1623 *Da hør min bøn, alt ved din Søn* > 1627 *Da hør min bøn ved Christ din Søn*, 1623 *Oc Josephs Børn saa ecte* > 1627 *Oc Josephs Affkom Ecte*, 1623 *Thi jeg mon dig paakalde* > 1627 *Thi jeg vil dig paakalde*, 1623 *Som Affn for Vind hin stercke* > 1627 *Som Affn for Vinden stercke*. Eller de erstattes af sammensætninger eller adjektiver: 1623 *Saa tycke sammen komme* > 1627 *Flock-tycke sammen komme*; 1623 *Mit Øye er saa slet forgræt* > 1627 *Mit liuse Øye er forgræt*; 1623 *saa kier* > 1627 *høy-kier*; 1623 *saa dristelig* > 1627 *dom-dristelig* (se frise s. 359). Fyldigere, vægtigere ord, især adjektiver, indsættes, han stiler mod flerleddede udtryk og opremsninger: *saa sterck oc bold* > *sterck, tryg oc bold* (smst.). *Fra Fordærffuelsen led* > *Fra ulyck oc fortred*. Og især danner han talrige nye sammensætninger (af tidligere genitiviske eller attributive forb.): *en Arm, met styrcke fuld* > *en Arm, er styrckefuld*; *Fiendens Haand* > *Fiende-Haand*; *Øyens Lius* > *Øye-lius*; *Himmelsk Bygning* > *Himle-Bygning, en Kilde / Saa grum, oc en dynd Putz* > *en Kilde / En henge-dynde-Putz, Naar du met Tungen pricker* > *Naar du mig Tunge-pricker*, osv. i hver strofe. Ved denne redaktion fik versene et mere mættet og massivt-konkret indhold, det blegere og almene udtryk erstattedes af et kraftigere og specielt. Det var efter barokkens forskrifter.

I Hexaemeron søgte Arrebo at fastholde tendensen, og især fra 3. og 4. bog er barokpræget også kraftigere, men helt kunde hans natur dog aldrig omskabes. Hvad ordforrådet angår, kunde barokken tillade sig at øse af mange kilder, og for så vidt kunde Hexaemeron siges at være typisk. Der findes ikke mange litteraturværker i dansk, som kan opvise et så righoldigt ordforråd. Bevidst har Arrebo i sin skabelsesberetning søgt også at afspejle sprogets rigdomme og drage mangfoldigheden i ordenes verden frem. Men netop denne brogethed volder, at værket i nogen mon savner stilistisk helhedspræg. Her kan kun gives antydninger, da der savnes en grundig undersøgelse af værket og dets forhold til forlæggene (den franske og tyske tekst), specielt hvad ordstoffet angår.

Gamle stilelementer og arkaismer opgav Arrebo aldrig helt (se exx. s. 364), og de var jo heller ikke uforenelige med programmet. — Dagligdags ord er almindelige: *Busse-mænd, gælster,* larmer, *hviiste, klude,* lappe, *Klukhønne,* kyllingehøne, *platte,* skvatte ned, *opslurker draaber mange, setter en Pind derfor, sluud oc slab(ben), Øjet drager Straa,* øjnene falder til af søvnighed, *vræle,* osv. — Dialektord: *brue,* bruse, fylde meget, *qvægne,* kalde til live, *Maanen qvelder,* d. v. s. tager af (mul. dagl.); *Lude,* halvtag, *minke,* formindske (mul. arkaisme), *skamper,* hård, hvas, *snaabe,* være ledig; osv. — Norske ord (også uden for de specielle skildringer af norsk natur): *blaa,* vejlængde (egl.: horisont), *girre* (i margen forklaret som norsk, med bet. udmattes, trættes), *knysk,* fyrsvamp, *Kyrris* (lappisk?), slæde, *Skind-stack,* skindkjortel, *Sæter, vegligt,* kraftesløst, ofl. — Fremmedord. 1. af tyske er der mange; enkelte er gået lige over fra Hübners tyske bearbejdelse af Bartas's digt: *Abgesandt, Anfang, anfejde, dure,* vare, *efterdeel* (: ty. *nachteil*) *oc skade, frynllig,* venlig, glad, *gelinge,* lykkes, *Geleitsmand oc Fører, gerade, Gespenster, gesvinde, gestalt, gevalt, grysse,* hilse, *kortvil oc tiids fordriiff, kost-fri,* rundhåndet, *qvetske,* såre (måske omdannet af *kvætse* < mnt. *quetzen*), *langvil,* kedsommelighed, *opsigtig,* opmærksom, *Sku-essen,* skueret, *svemmig,* svampet, *svindig,* hurtig, *svire,* kredse, *Sølf-geskir, engstig,* ræd, osv.; tysk er også ssgr. på *-en*: *Førsten-glants, Myrten-busk.* — 2. romanske (franske og latinske): *absconsel,* skærm, *amørsk,* forelsket, *Bebremedt oc bordyrt, Contrafej, O Gudelig contract* (om bryllup), *confoje,* konvojere, *Cortiine,* gardiner, *credentze, Guds Legater* (om englene), *maneer, Materi, præsents,* nærværelse, *siung skofmuteter skønne* (*mutet* = sang), *en høj Scribenter* (om Moses), *tribut,* osv.; talrige verber på *-ere: balsamere, bolere,* bole, *bravere, discurrere,* drøfte, *distillere, grassere, curere, stoltere,* osv. — I nydannelserne er Arrebo dristig, og ved afledning viser han større variationsevne end Kingo. Substantiver danner han som regel ved sammensætning, sjældnere ved afledning, fx. *Paafuglinde, kierskabs* (o: kærligheds) *brynde, reislighed,* størrelse, skikkelse (jf. sv. *reslighet*), *lysterer,* lystrejsende, men afledte adj. er hyppige: *frugtig,*

frugtbar, *glindrig*, skinnende (til *glindre*), *Trendig*, treenig; efter *aarlig aars* og *daglig dag(s)* danner han vistnok *natlig nat*, hver nat; *trælbar*, tynget af arbejde; af subst. *fuldmaane(d)* danner han adj. *fuldmaaned*; ligeså verber som *det somrer* (der dog kan være norsk), *froster*, *da borter Varmen sig*, *forguulne*, gøre gul, *forkrydre*, gøre krydret. Især er selvfølgelig sammensætningerne talrige. Substantiverne er egl. ikke særlig interessante: *Agerfruct*, *Natte-Luft*, *Sommer-sool*, osv.; til verber: *Daare-lyst*, *Leske-drik* (tidligst her i da.), *paa smiile-baandet drage* (her vist første gang i da.); af stilistisk interesse er ssgr. som *gylden-glantz* (om solens skin), *Sølfbrynd* (om den glitrende elv), *To Alabaster-bjerg' hun har paa Bryst det skønne*, idet slige dannelser i den følgende tid får stor anvendelse og holder sig i senere tiders poesi. Af omskrivninger (kenninger; de fleste vistnok efter Bartas) fx. *Aar-afmaaler* (= solen), *Vindens Pakke-Hus oc Frostens Borger-Stue* (= luften); om månen: *Du Skov- oc Lunde-gud, du høje Bjerge-render, Du Sø-Fyrstinde klar, du visse Tid-Calender, Søvn-Giver, Senge-Ro oc Nat-ledsagerinde, O Maane, Nattesol!* Adjektivsammensætningerne viser større variation: første led et subst., hvormed noget sammenlignes, og som oftest virker forstærkende: *klodde-runde, himmel-blaa, sky-høj, sne-hviid, sølver-klar*; med formen *-ende*: *blickend-stille, kriidend-hviid, skærende-hviid*; med adj. som 1. led: *sød-klingende, vel-behornet*, forstærkende: *høj-naadig, stormectig*; syntetiske ssgr. på *-et*, *-ig* (jf. s. 372): *Bred-bladig Fiigentræ, hviid-bulled bøg, langnæsed Hugge-basse*; subst. + adj. på *-et*: *Pind-horned Raa, klør-bladed nafver*, jf.: *hiorte-takked Hæst* (om rensdyr). Første led et subst., som er obj. for verbalbegrebet i 2. led: *vind-striidig* (om sejlads), *det Uld-drægtig Faar, guld-hungrig*; med anden funktion af 1. led: *træ-bygt, food-let, huus-dulig*, jf. med verbalt 1. led: *spørg-siug, Svalen vende-let*. Ssgr. med *-fuld: dug-fuld Nat, fryde-fuld, Den skugge-fulde lind*, med *-løs: tiid-løs*, med *-rig: raadrig*; ssgr. af to farveadj.: *Graf-gaasen braaged-hviid, bølgen grønne-blaa, hviidblaa Luft*. Treleddede ssgr.: *Den tyk-kort-haared Huud, Ildlig-røde Vogn*. Verber: *Lummebinde haanden*, (hvalfisken) *til Lands ham* (ɔ: Jonas) *mafve-førde*. — Bartas's øvrige stilistiske virkemidler har Arrebo kun i ringe grad benyttet. Lydefterligninger medtages et par steder: (lærkens) *søde tireli, tir, tir*, Heiloens (ɔ: hjejlens) *tyrilyr*. Af de retoriske figurer bruger han sjælden hyperblen og antitesen, derimod ofte tautologien, som var vel indarbejdet i dansk (s. 209, 227 f.). Arrebo ynder bredde, gentagelse og variation, men de store spændinger, højbarokkens svulst og overdrivelser lå ikke for ham.

Imidlertid var i Vesteuropa „kunsten" steget til nye højder. Den psykologiske forklaring ligger i, at sproglige kunstmidler hurtigt taber i virkningen, svækkes ved gentagen brug. Skal samme effekt opnås, må de derfor fornyes og forstærkes. Det var sket i Italien („Marinismen", opkaldt efter digteren Marino † 1625, bruger især concetti, jf. s. 362, og antiteser), i Spanien („Gongorismen", efter digteren Gongora † 1627, karakteriseret ved tvungen ordstilling, mytologisk galleri, overdreven sirlig, men ofte dunkel billedstil) og

England ("Euphuisme", efter titlen på nogle noveller af digteren John Lilly † 1606). I Frankrig havde disse modestrømninger fundet indpas i de litterære saloner, hvor man i klikerne (især i madame de Rambouillets salon, i tiden 1630—40) udformede det overforfinede og affekterte omgangssprog, som fik navnet precieusestilen, især kendetegnet gennem omskrivninger („et glas vand" hed „un bain interieur", et indvendigt bad). Og til Tyskland kommer endelig moden omkring midten af 1600tallet og blev bl. a. dyrket af den såkaldte „anden schlesiske skole" (med en digter som Hofmannswaldau, især karakteriseret ved svulst og et stærkt sanseligt billedsprog). Dette er de fremmede forudsætninger for bevægelsen i Danmark, hvor den spores såvel i prosaen som poesien.

I den prosaiske fremstilling (såvel tale som skrift) fik barokken aldrig større udbredelse eller betydning i Danmark. Alligevel har den dog været så følelig, at Holberg kunde forme sine parodier over den, og ud fra komedien „Barselstuen" har man undertiden kaldt denne stil for „den ziirlige stil" (efter Dorthe Knapmagers ord) eller „Else-Skolemester-stilen" (efter Else Skolemesters i samme komedie). I talesproget har den vel navnlig været kendelig i hofkredse, hvor den galante og preciøse stil, med omskrivninger og tautologier, den stærke brug af fremmedord, en passende islæt af klassisk-mytologisk stof og en stigende titulatur-dyrkelse bedst kunde trives. Vi kan lytte os til den gennem Griffenfelds breve.

30/5 1662: *kunde jeg och letteligen slutte och eracte, huad stor consideration och estime hand har for eders person... Jeg førde ham dog til gemyt for at salvere eders credit nogenlunde, at mand gemeenlig gierne roser meget det, mand elsker meget* . . Jan. 1663: *at det maatte skee hannem til lyst och fornøyelse, oc at Pater Boreas* (ɔ: nordenvinden) *vilde være noget mild imod ham, naar at hand skall passere Alpes, efftersom det er just udj hiertet aff vinteren, hand skall giøre den lange reyse.* 7/9 1663: . . *Beder ochsaa, hand vilde være betenckt paa at forobligere sig nogle beaux esprits (huilcket ham similitudine morum er let at giøre), som jeg hereffter ved hans adresse kand haffve at correspondere med* . . — I denne ordleg hørte også klikernes brug af kælenavne hjemme. I hofjargonen kaldtes Griffenfeld *vægten* (libra), Jørgen Rosenkrantz *krebsen* (cancer), en tredje *tyren*.

I skriftsproget kan man vel finde spor af barokken også i prosaen hos barokpoeterne, men uden for deres kreds finder man sjældent et så stærkt barokpræg som i det fra Jørgen Dinesen Oxendorph s. 275 anførte citat. Kun et enkelt af barokkens virkemidler,

nemlig den tautologiske gentagelse, fik almindelig udbredelse, men denne figur var jo gammelkendt i dansk (jf. s. 209, 227 f.) og dyrkedes også ivrigt, før barokken slog an, ja synes ligefrem at have været et nødvendigt og fast foreskrevet element i enhver velplejet prosaisk fremstilling.

I Christian IV's breve til rigsrådet er synonymanførelserne især i den tidligste tid ganske overvældende, fx. 18/8 1604: *woris person thill største forklenering och foracht, Riiget paa dess høihed thill skade och preiudicio och forfang och undersaaterne thill skade och affbreck; affuerge och forrekomme; woris tanke, Votum och mening*; osv. — Og hos Christen Christensen i hans „Skriffuerkonst" (1627) er tautologien stående, som var den hentet ud af et latinsk-dansk vokabular: *Academie oc Høyskole, Argumenter oc beuisninger, colligere oc tilhobe samle, componere oc tilsammenskriffue, obseruerit oc paafundet, Proprieteter oc Egenskab*, osv.

I det sirligt-stive skriftsprog kan også nu og da tendensen til abstraktion gøre sig gældende, uden dog at være særligt påfaldende. Genitivskonstruktionen konkret + abstrakt subst. i stedet for attributivt adj. + konkr. (Else Skolemester-typen *Nattens Mørkhed* < den mørke nat) er egentlig ikke hyppig: *Lykkens Ubestandigheds Spejl* (Jacob Worm); *accenternes Skiødesløshed* (Povl Pedersen). Smlgn. lignende genitiv ved abstrakter i ymda. s. 58.

Det er først og fremmest i poesien, barokkunsten hører hjemme, og dens virkemidler og måleenheder her var af en art og et format, der ikke umiddelbart lå for dansk psyke. Kun en enkelt digter, Kingo, havde den sindets spændvidde og skaberkraft, der skulde til for at undgå et alt for åbenlyst misforhold mellem indhold og form. Og at det heller ikke lykkedes for ham at føre kunstformen til sejr eller varigere anerkendelse, at den også af samtiden føltes som en kunstlet form, der lå den jævne mand fjernt, fremgår tydeligt af den skæbne, Kingos „Vinterparten" (s. 289) fik. Vel ved vi ikke meget om kritikken, der foreligger intet trykt, men af den instruks, som den senere nedsatte kommission fik (s. 289), såvel som af nogle udtalelser i et brev, hvor Kingo imødegår kritikken af nogle passionssalmer, som han ønskede medtaget i salmebogen 1699, fremgår det klart, at det var *den Grandiloquentia* (ɔ: stortalenhed), man ikke kunde forsone sig med (jf.: *„som nogle støde sig paa"*). — I det følgende gennemgås nu de væsentligere sproglige karakteristika i barokkens stilkunst, og hvor ingen anden kilde er nævnt, er Kingo hjemmel.

Ordforrådet søges beriget ved lån fra alle sfærer, fra gammelt

sprog (se exx. s. 364), fagligt sprog og dagligt sprog samt fra dialekter. Og hos Kingo turde især verberne være karakteristiske. I det frodige, visuelt og auditivt bestemte billedsprog mejsles de voldsomme og kontrastfulde rørelser ind navnlig ved hjælp af iterative, intensive eller lydefterlignende verber hentet fra det jævne eller lave talesprog.

Exx. fra talesprog eller dialekt. Verber: *bøfte*, gø, halse; *dratte*, om bjørn: gå tungt og langsomt; også i bet. „falde"; *fnisse; gulpe*, om ravn: skrige; *gumre*, om væder: bræge; *Jeg af Graad er hees og hikker, Hiertet bever, klapper, pikker; humpe; hviste; klynke; knadre*, om kugle; *knase; det knøeg og føeg; det kratted i hans tidig Kagested* (ɔ: mave; udtrykket lånt fra Syv?); *Mit Hierte . . i Guds Vrede krauler; gaa og nysle; omhvimse; omhvippe; omnysle; omslingre; platte; ramle*, fare af sted; *rumle; skeye* (forklares i note: *Er at vride ud til Siden, som naar en gaar til Siden paa sin Skoe, hand sigis at skeye*); *skramle; Bobler og skrattende Kar; skrente*, skride, glide; *mine Aar som smugende svinder og snigende gaar* (jf. sjæll. *smuge*); *spanke; staunes*, slå sig til ro; *stylte; suremule; traske; tramse*, trampe; *tumle; Hvor sterke Storme tindre og tunder om* (ɔ: farer om) *ved Dag og Nat*; jf. ssgr. ndf. — Andre ordklasser: *Pink og Pank*, om lyd af hammerslag; *Skum og Piæs; ever*, kraftig, skarp; *Den hiasked Regne-sky; det klingre hane-gal; den ragged Soo; en yssed* (ɔ: gråspættet) *Ulv*. — Dagligdags udtryk: *Jeg dend tit . . i Glemme-bogen skrev; Jeg har Giekken med ham* (ɔ: gud) *spillet; mig Døden er i Hase; feyler og slipper saa ofte af Skaft;* osv. — Faglig-tekniske udtryk: i en beskrivelse af et skibbrud anvender Kingo talrige maritime ord: *Lov og Læ, Skonfar Seyl, Raa, Mærs, Misan, Fok*, osv.

Om Kingo selv uden for sammensætningerne har nydannet ord (afledninger), er det vanskeligt med sikkerhed at afgøre. Man kan have mistanke til enkelte dannelser; fx. kunde verbet *bælle* (*Natten bæller ud*) være dannet til *bælg-mørk* (udtrykket forekommer også hos Povl Pedersen, men han synes i adskillige tilfælde at have lånt ord og udtryk fra Kingo); *fodse*, sparke, kan også være dial.; *gid du kunde blødne; Du qvisted mig* (ɔ: revsede mig med kviste) *paa Børne-vijs; min Siæl gav tøv; mildre*, smile, stråle (*Soolen mildrer med sin lyyse Straale-Mund / Paa rage Steuens Klint*); *den siel . . som . . hos Gud ind-engled blev.*

Der findes fremmedord hos Kingo, men i modsætning til hvad tilfældet var hos Arrebo (s. 367) næppe ret mange ud over, hvad der kunde forekomme i tidens alm. omgangssprog, hvortil formentlig hørte ord som *gelinge*, lykkes, *gesvindig, Gevalt, Kontrafej, Lossement*, logi, *mislinge*, mislykkes, *Pilot*, lods, *skakre*, ofl. Alt selvfølgelig bortset fra det fremmede mytologiske apparat.

Det er dog især den overdådige brug af (nydannede) sammensætninger, der er karakteristisk for barokken. Kingo viser stor virtuositet, jævnlig også sprogstridig dristighed. Stammesammensæt-

ninger eller genitivssammensætninger (med *-s-*) med et enstavelsesord som førsteled er uhyre sjældne hos ham. For at tilfredsstille den jambisk-trokæiske rytme og understrege taktslaget ændrer han i hundreder af tilfælde uden videre det enstavelses førsteled til et tostavelses med bindevokal *-e-*. Således fremkommer den hos Kingo alm. type *Huse-ly, Lande-jorden, Skibe-planke,* osv., og derfor altid hos ham i ssgr. *Lyste-* (typen findes allerede hos Arrebo, men knapt så alm.: *Bierge-kam, Lufte-Sal, Løfve-grønne,* osv.). Dette bevirker igen, at det i flere tilfælde end normalt (som fx. ved *Hvile-, Pine-, Søle-* olgn.) ikke kan afgøres, om 1. led er et subst. eller et verbum, fx. *Strømme-Vand, Svøbe-lagen,* olgn. Dertil kommer, at det logiske forhold mellem leddene ofte kan være uklart eller dog vanskeligt at bestemme, idet han spiller på associationer eller, især ved de adjektiviske ssgr., krampagtigt „kortslutter" en hel mening i et toleddet epitet; fx. *en kœllen Synde-degge; Mit arme sukke-banked Hierte; en Vand-voxende Svamp*; osv.

Exx. 1. Subst. + subst.: *Angist-sved, Syndsens Galde-Frø, Kilde-veld, Lægevæler,* charpi, *Morgen-røde, Nyre-Rood, Søvne-pryne,* søvnetryne; (til verb.?) *hvile-staun, Søle-dynd*; talrige er især ssgr. med *Engle-, Helved-, Himmel-, Hierte-, Jammer-, Jorde-, Naade-, Orme-, Perle-, Siæle-, Synde-, Trøste-,* fx. *Helved-Luer, Himmel-glæde, Jammer-sang, Naadeblus, Siæle-Fryd,* osv. — Med *e*-bindevokal: *bloodeskyld, Gange-vogn, Foode-fæste, Iseskrog* (mul. < *skrogis*), *Løwe-hytte, Dend Paradise-frugt, Rime-stok,* osv. Selv ord som *falaske* og *ulvinde* omdannes efter metret til *Falle-ask'* og *Ulve-inde.* Hyppige er ssgr. med *Lyste-: Lyste-damp, -mad, -skaal,* osv.

2. Subst. + perf. part. Betydningsmæssigt er især den type alm., hvor 1. led betegner midlet (i aktiv omskrivning event. subj.): *blood-sprengde Sal, Død-skærpet Korse-pil, mit Leer-bygde Huus, en vellyst-maded Krog; Anger-knused; Hav-omringet, mine Lyste-knæged Skuldre, Jeg synde-giekked Daare,* osv. — Andre typer: *som Axeklipped straa, klippe-sprungne Vand, Synden er mig Nyre-grood.*

3. Subst. + adj.: *Aadsel-gierig, Lykke-riige, hierteglad*; med *e*-bindevokal, ældre: *torne-fuld,* nye: *Dugge-fulde Græs, grunde-løse Strømme.* Kingo anvender navnlig to typer: 1. ssgr., hvor forbindelsen udtrykker en sammenligning (hans forkærlighed for det anskueliggørende billede!): *den beg-sorte Sky, bølge-blaa, sabel-brune* (ɔ: sobelbrune) *Nat, den Viin saa sukker-sød;* med *e*-bindevokal: *ise-kold,* (flintens) *Knive-hvasse Kant, Dend Pile-snare Fisk, Speyle-klart,* osv. Med overgang til forstærkende forled ssgr. med *Engle-* og *Himmel-: Engle-skiær, Himmel-ren, -sød,* osv. 2. ssgr., hvor forbindelsen udtrykker henseende: *Bringe-sterk, Hin gumpe-lette Raa,* (bondesønnens) *Knogel-føre Hofte, tand-skarp Sav, Vaaben-færdig.*

4. Syntetiske ssgr. Karakteristisk for barokken er en række frit dannede ssgr., der formelt kunde bestemmes som afledninger til bahuvrihidan-

nelser, men som reelt (i det mindste primært) er dannet til en attributiv forbindelse, fx. *giftig-odded* < *med giftig od.* Udgangspunktet er den fra ældre tid (jf. s. 90, 242) kendte type med et adj. som 1. led: (falkens) *gul-støvled Been, høy-halset Svan, Kruus-ulded Faar; dend søde-kiøded Hvilling.* — Nye er dannelserne 1. med et subst. som 1. led (indeholdende en sammenligning): *brikke-rumpet Raa, Finde-vinged Fiske, Gryde-munded Bøsser; ilde-funked Syn, Det Mure-sided Slot*; 2. med en infinitiv som 1. led: *kneys-halsed* (hjort), *En Pible-skummed Strøm, det Slikke-Tunged Fæ, dend sluge-nebbed And*, osv.

5. Inf. + subst. Denne type passede ind i rytmen og anvendtes derfor hyppigt, såvel ældre ssgr., fx. *Henge-dynd, Regne-Bræt, Sove-sted, Trøst og Støde-stav* (ældre *stødstaff*), *Tælle-stok*, som nydannede, fx. *blive-sted, Den kaade bruse-søe, Lykkens blinde Fiadse-Kast, Fiele-sted, flyve-tanke, Huege-Lyvs, Skyens hvasle-Regn, Trommens Romle-Skind, Snære-garn, Trøste-draaber*, osv.

6. Inf. + adj.: *hielpe-keed, lysters Lue-nemme tynder, hin springe-lette Panter, Ynske-mæt.*

7. Andre ssgr. Adv. + subst.: *Inder-deel, Øster-lide.* — Treleddede ssgr. (især i verdslig digtning): *En Kugle-Springe-Dands; flyde-Slotte-Skib; en Vaaben-Smykke-Skik*; *den Synd-flod-banked Snekke* (om Noas ark).

8. Også i verbalsammensætningen er Kingo dristig. Bl. a. anvendes hyppigt en type, som ellers først i allernyeste dansk har fået nogen udbredelse, nemlig en ssg. af subst. + verb., hvor 1. led angiver instrumentet (mul. udgået fra gruppe 2 ovf.): *fingre-trykker, har . . Haand baared mig, Muulkyste*, (fuglene) *Luften Vinge-sloo; Lad . . blive steene-trykt*; jf. exx. hos Arrebo s. 368. — Andre ssgr.: *gulpe-græde, Ild-sprude*; med *e*-bindevokal: *Lufte-fløy*; jf. *suremuler.*

Af de klanglige virkemidler er allitterationen stærkt anvendt, men hos Kingo kan stilens voldsomhed undertiden tage kraften af den, idet opmærksomheden mere fanges af andre forhold: billeder, overraskende sammenstillinger, ombytning af leddene olgn. Den anvendes såvel i versliniens vægtige ord som i faste forbindelser og sammensætninger.

Gamle forbindelser forfriskes ved omstilling: *Disk og Dug; Næde og Ny; af haarden Steen og Stok.* Andre exx.: *til Bredd og Bunde; døe og daane; dødt og doved; Hu og Hierte; Kroner og Krandse; Lys og Lygte; Maal og Meed; siug og Senge-bunden; Hvor Synden skaar og skrammer skiær; Skalckesnidd og Snære-garn; Skygger og skinnende Glar; Nat Søvn og Slum og Seng far vel; Min Sorrigs Tall og Tylter; Vee og Vaande.* Attributiv forb.: *bekymrings Bylter; Lykkens Langsomhed; Syndsens Søvn; Verdens Vandre-ring; sin vildsom Vej.* Ssgr.: *Blomster-bad, Bølge-bierge, i Øynis Boode-bekke, Lysters Døde-dall, En liden Flyde-flok, Morgen-maaltjds Galde.*

Også lydmaleriet dyrkes: *Kartowets Bomre-bas, Nordens Buldre-Blæst, Master . . faldt, med Grusom brag og brald, Regnens Drysle-*

draaber, Klarine-klare Kluk (ɔ: klar som en klarin, d. v. s. en trompet), *Glass der knak og knaged, Mand . . paa Tunge-sluffer slæber,* osv.

Man yndede ordspil og ordleg, og anagrammer florerer. I æredigte og dedikationer spilles der på navneligheder og etymologier (hustru: *hus-tro*; kongerne Frederik: *frederig*; Kingo under Dorthe Engelbretsdatters portræt: . . *Hun DOROTHEA er; Det er Guds egen Gave / Just paa et ENGLE-BRETT,* og i et mindedigt over Frederich Thuressøn: *O, Salig Turessøn, hvor mangen farlig Ture / Har du vel standet ud?,* og i en note forklares Ture ved „*Stød, Pust, anstød*“ *!*).

Retorisk dyrkedes alt, som gav spænding. Udslaget skulde være stort, kontrasten stærk, og derfor blev antitesen, klimaks, amplificatio og hyperbel faste virkemidler i barokken.

Antitese: *Sorrig og Glæde de vandre tilhaabe / Lykke, Ulykke de ganger paa Rad; Aldrig er jeg uden Vaade, Aldrig dog foruden Naade* (Kingos 4. Hierte-Suk). Også selvmodsigelsen (oxymoron) kan forekomme: *u-tallig Tal; Skønheds varme Snee* (Povl Pedersen); *Sødheds giftig Saft* (sa.). — Klimaks: *Ey Lem, ey Ledemod, ey mindste Hudepille / Skal fattes; Hierte Fader, Godheds Rood, Sundheds Kilde, Livsens Flod, Af hvis bundløs Naadeveld, Flyder Lykke, Liv og Held.* Kingo anvender iøvrigt sjældnere den gradvise stigning, han sigter helst mod det vægtigste udtryk straks og bruger ofte tunge sammenhobninger, parallelismer eller videreudførelser for at skabe format: *Lykke, Helbred, Liv og Ære; Harm, Fortræd, Uret*; varieret parallelisme (og billedophobning) for at give inderligheden styrke: *Søde JESU, ald min Glæde, Ald min Trøst i Øynis Væde, Alt mit Haab i Verdens Sorg, Ald min Hunning i min Galde, Du min Stav, naar jeg vil falde, Du min Tilflugt, Skiul og Borg.* Hyperbel: *din brave Mand, der Hiertet havde skaaret / Udaf sit eget Bryst, / før hand dig skuld' ombaaret* (ɔ: undværet); især i ssgr.: *Bølge-bierge, Sky-høye Furre-Træ, Himmel-høy,* osv.

Denne kontrast og spænding søgtes opretholdt i hele forestillingsforløbet. Man bevægede sig snart i det ophøjede og den flitrende luksus, snart i det lave og den realistiske hverdag. Men en sådan rytme var vanskelig. Svingede man ud over målet, havnede man i henholdsvis den tomme svulst og den makabre udpensling, og forsøgte man en forening af sfærerne i samme billede, blev resultatet ofte en skurrende smagløshed. Generelt gælder det endvidere, at det enkelte begreb helst skulde forsires ved et attributivt prydord (epitheton ornans; Peder Syv: *Smycke-Ord*), et adjektiv, en sam-

mensætning osv.: *Deman-straaled Guld; sabel-brune Nat; Hin tanded Hugorm og den brodded Snog og Slange*; osv.; jf. ssgr. ovf.

Til skildringen af det ophøjede og majestætiske havde man da brug for de store mål: *mange, mange tusind skok; Gak Siæl . . og ey forgiæt / Ti Tusind Pund at skrive*, og for al verdens luksus og kostbarheder: *alabast(er)* og *elfenben, guld* og *sølv, purpur* og *perler, safir* og *rubin, sukker* og *ambra*, osv., ord som derfor også indgik i billedsproget: *Koralle-Læber, Øines Karbunkel-Par, Alabaster-Haand, med Tænders Elfenbeen i Læbers Purpur-Dørre* (exx. fra Povl Pedersen).

I denne høje stil indfører man også billeder (sammenligninger) hentet fra hverdagslivet og håndværket, og Kingo kan her konkretisere smagfuldt afdæmpet og plastisk (jf. Peder Syv: *Lignelser ere tidt mere angenemme end tingesterne selv; dog at de ikke ere aldt for gemeene, tvungne eller bruges for tidt*): *som auner paa en Loe; mig som Hvede sigter; Qvide skal vinde sin Tott udaf Teen; all vor Sysle-tot aldelis er afspundet; Tjdernes Bom, Bliver dog tom*; osv. Men ved en alt for brutal sammenstilling ender man i smagløsheden: *Øes op af mit Hiertes Junge Graad i Øynes Boode-Spand; Naar vi paa Moders Knæ smiil-øyed Smacke-suer / Med tandløs Gumme de Naturens Melcke-druer*; osv. Og i de yndede skildringer af død og forkrænkelighed kommer man ofte ud i en raffineret udpensling af det hæslige og ækle: *Syndsens Arpe-dynd; Suoule-pølen; Jeg velter mig i Synd og Skarn; Snart skal dend Oorme-sværm udi din Hud udvrimle; Gravens Orme-stræde;* de mange ssgr. med *Orme-* osv.

Hos metrikerne gives lange rækker af passende epitheta; hos Gotlænder (1650 og 1671) fx. til „bjerg" ca. 40 *skiønne oc siirlige Epitheta*, fx. *skreckelige, gruelige, forfærdelige, grumme, himmel-stødende, skyholdende, sneefulde, staalhaarde, skibforderfvende, højtoppede*, osv.; til „krig" fx. *blodig, blodgerig, bloddrickende, blodtørstig, mørdiske, skiændige, ubluelige, forderfvelig, ugudelig, begrædelig*, osv.

Af de mange forskellige billeddannelser (metaforer i videste forstand) skal her kun fremhæves som særlig karakteristisk den metaforiske omskrivning: *Naar da min Siælis Reyse-vogn, / Mit Legem, Aflægs bliver, / Og i de Dødis Orme-sogn / Mand mig et Beenhuus giver.* Kingo nærmer sig her ofte de oldnordiske kenninger: Havet kaldes *Fiskens Flyde-Boo, Den bløde Svømme-Mark*; skibet: *Flyde-Huus, Flyde-Kar, Flyde-Snekke,* (Øresunds) *Seyle-Børn, Seyle-Slot, Seyle-Træ, Havhest, Søe-Vogn*, ofl.; is: *Glar-bro;* gråd: *mit Hoveds Græde-aa, Strømme-vand, Øyne-strøm*; bagtalelse: *Løgnesnært, Tunge-Sluffer, Mund-Sverd*; osv. Lister over slige omskrivninger gives hos metrikerne.

I den verdslige digtning gjaldt det om at vise kendskab til de græske og latinske forfattere, fra dem skulde man *tidt hente sine*

grif (Peder Syv), d. v. s. figurer, motiver, sindbilleder (emblematikken dyrkes også i tidens bildende kunst), osv. Hvad selve ordstoffet angår, blev det klassisk-mytologiske apparat aldrig dominerende, dertil var det for fremmed, krævede for megen kommentar. Peder Syv foretrækker da også at bruge de mere kristelige *Sool, Maane, Hav, Vejr oaf. . . i steden for de Hedenske Guders nafne, Phoebus, Cynthia, Neptunus, Æolus.* Alligevel tør man vel tilskrive perioden indførelsen af en række klassiske navne og termini, som herefter holdt sig i lærd poesi, fx. *Musa* (og musernes navne: *Thalia, Melpomene* osv.), *Helikon*, stedet for musernes dyrkelse, med kilden *Hippokrene, nektar* (Hexaemeron: *Den Himle-Nectar søød*), *parnas, pegasus, dryader, najader,* osv. (de fleste tidligst i Hexaemeron), men en nærmere undersøgelse vilde vistnok godtgøre, at dette poetiske fremmedstof først senere, efter den nærmere udforskning af antikken i 1700tallet, bliver mere almindeligt og også i nogen grad forøget.

Endelig kan det nævnes, at selv om barokken principielt forkastede fyldeord og søgte det fortættede udtryk, kunde i det mindste Kingo for at tilfredsstille rytmens krav, der gik forud, godt anvende udfyldende småord. Hyppigt forekommer således efter et trykstærkt (arsisbærende) bestemmelsesord indskudt bestemt artikel foran følgende adjektiv (eller subst.): *Helvedis det grumme Gab; For din dend strenge Dom; Til min Døds den lange Nat; din dend Prøve-finger*; jf. videre: *fra min saa kiære Hiemmestavn; Du obner din saa runde Haand*; osv,

Barokken slutter ikke år 1700. Den lever videre ind i det følgende århundrede, i alvor, spøg og parodi, men nye drag kommer ikke til. Den var som nævnt især karakteriseret som en sproglig bevægelse, men passede absolut ikke for dansk mentalitet. Dens sproglige dannelser kan stort set lignes ved glinsende sæbebobler, der brast og højst sporedes som fine stænk på sprogets overflade. Dens kunst krævede en storladenhed og suggestiv kraft, som vel kunde ydes i det enkelte øjeblik, men som ingen evnede at opretholde. Tidens største digter, Kingo, kom målet nærmest. Han må have ejet en ganske enestående indfølingsevne forbundet med en sanselig-frodig og stærkt associativ skaberkraft. Det var ikke for ham som for tyskeren Hofmanswaldau og de fleste barokdigtere, blot en kunst at digte. I sin religiøse digtning levede han selv med

i skabelsens fryd og navnlig i dens forkrænkelighed. Og han vidste, at hvert forsøg kostede:

Kom Contrafeyer, giør din Fliid
. . . . . .
. . . . . .
Spend Sandsern' op, din Konst forøg,
Prøv her dit Mester-Stykke paa,
Din Pensel ævig Priis skal naa.

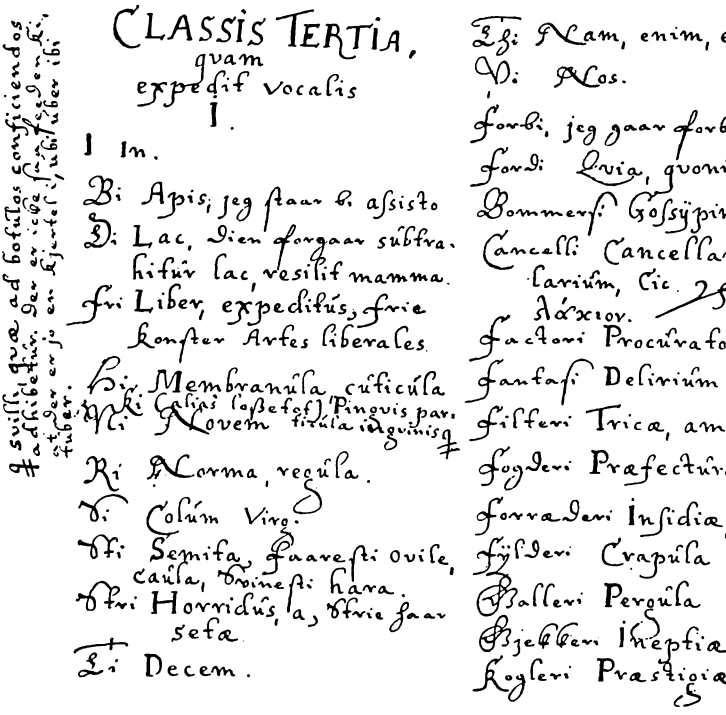
CLASSIS TERTIA, quam expedit vocalis I.

I In.

Bi Apis, jeg staar bi assisto

Di Lac, dien forgaar subtrahitur lac, resilit mamma.

Fri Liber, expeditus, frie konster Artes liberales.

Hi Membranula, cuticula

Ni Novem

Ri Norma, regula.

Si Colum Virg.

Sti Semita, faaresti ovile, caula, svinesti hara.

Stri Horridus, a, strie haar setæ.

Ti Decem.

Thi Nam, enim, etenim

Vi Nos.

Forbi, jeg gaar forbi Præfereo.

Fordi Quia, quoniam.

Bommersi Gossypina vestis.

Cancelli Cancellaria, Tabularium, Cic. γραμματοφυλάκιον.

Factori Procuratorium munus

Fantasi Delirium.

Filteri Tricæ, amorum tricæ

Fogderi Præfectura.

Forræderi Insidiæ, proditio.

Fylderi Crapula

Galleri Pergula

Gjekkeri Ineptiæ.

Kogleri Præstigiæ.

58. ORDDANNELSEN

Ser man bort fra barokkens specielle orddannelser, som i det hele var øjebliksdannelser (§ 57 C), er der ikke nogen større forskel i karakter mellem 1500tallet og 1600tallet, hvad ordavlen angår. Reformationsårhundredet kan synes friskere og mere dansk, dels fordi en del hjemlige dannelser først da viste sig i skriftsproget, og dels fordi de fremmedartede romanske afledninger ikke dominerer så stærkt som i den lærde tid. I det følgende exemplificeres grupperne, som for enkeltes vedkommende allerede er sammenfattende behandlet s. 232 ff.

Hjemlige præfixer.

aller- som forstærkende præfix er egl. gen. pl. af *al*, fx. i æmda. *aldræ først*, men i formen er det sikkert påvirket af (mn)ty. *aller-*; det forekommer også, men særskrevet, i forrige årh. (fx. hos Chr. Pedersen og Tausen) i

Frise: To sider i Pontoppidans rimordbog (GkS 3605, 8°). Jf. s. 333.

formerne *alder* og *aller*, men synes først nu friere brugt, erstattende ældre *al(t)*, *als*, *alsom*: *allervenligst*; *allerauantagieuseste*, allermest indtagende, flatterende (Monrad), *allererbarst* (sa.); og nu alm. i enevældens høflighedsformularer: *allernaadigst*, *allerunderdanigst*.

gen-, se s. 232 f.; ud fra typen *gengæld* (s. 82) kan *gen-* nu også i nydannelser betegne gensidighed, reciprocitet: *gengave*, *gentjeneste*.

u-; jf. s. 233; exx. fra 1600tallet: *udyr*, *ugræs*; *ufin*, *usund*; *uagtsom*, *ufejlbar*; især i en række afl. (enkelte efter ty. forbillede), der angiver negativ mulighed, og hvortil der ikke altid foreligger en modsvarende positiv grundform: *ubevægelig*, *uforanderlig*, *uforenelig*, *uforgængelig*, *uigennemtrængelig*, †*uigensigelig*, *uimodsigelig*, *ulastelig*, *umættelig*, *uordentlig*, *uudslukkelig*, *usvigelig*, ofl.; part.: *uanset* (ældre: *uanscendes*), *ubekendt* (tidligst også *ubekandt*), *uforskammet* (ty. *unverschämt*), *uafvidendis*, *usagt*, ofl.

van-, jf. s. 233 f.; uden for dial. og ordbøger er dannelserne i stærk aftagen; exx. fra 1600tallet: *vanheld*, *vanraad*, dårligt råd, *vanry*, *vanskæbne*, *vanvare*; *vanfør*; *vanrøgte* (skrevet *vanrycte*).

Fremmede præfixer. Jf. s. 234 ff.

be-. En række nye ord indlånes fra eller kalkeres efter tysk, fx. *bearbejde*, *bebo*, *bebygge*, *bedyre*, *beedige*, *beflitte (sig)*, *befrugte*, *behandle*, *beherske*, *bemægtige*, *beordre*, *berettige*, *beskæftige*, *beskæmme*, *besvogret*, ofl.; hjemlige dannelser er fx. *bebrejde* (Jersin: *bebræde*), *belæsse* (Arrebo: *belassed*), *bepryde* (Pont.), *beskygge* (Arrebo).

bi-. Nye indlån: *bifalde*, †*bilager*, formæling, *bilægge*, *biord*, adverbium (Pont.), †*bistreg*, komma (Pont.), *bivåne*.

ent-. Bortset fra en enkelt form (1563: *entviget*, undflyet) synes indlån af ord med præfixet *ent-* først at forekomme i første halvdel af 1600tallet. Ordene er alle lånt fra (høj)tysk (jf. de ældre lån med *und-* fra mnt. s. 85, 236) og omfatter kun nogle få verber. Præfixet blev aldrig produktivt i dansk, og af lånene kan kun et enkelt endnu anvendes i nydansk: *entledige*; andre exx.: †*entfange*, modtage, †*entholde sig*, afholde sig fra.

er-. Efter 1600 øges indlånene, men de fleste blev (i modsætning til forholdet i svensk) enten atter opgivet eller dog kun lidet brugt, fx. *eragte*, †*erfordre*, forlange, *erkyndige*, †*erlange*, *erlægge*, †*ervarte*, ofl. Enkelte fik dog alm. indpas: *erhverve* (tidligst: *erverve*), *erindre*, *erkende*, *ernære*, *erstatte*, hvortil afl. som *erhverv*, *erindring*, *erstatning*. Nogen fornemmelse af præfixets funktion har man vistnok ikke haft i dansk, hvorfor hjemlige dannelser heller ikke synes at forekomme; jf. at udtalen af *erobre* og *erindre* (med overtrækning af *r*) også synes at vise, at disse har udskilt sig som selvstændige ordenheder.

for-. I de højere lag har man brugt adskillige tyske eller efter tysk formede afl., som aldrig fik fodfæste i sproget (Christian IV: *forabskeide*, afskedige, *forgadere*, samle, *forhøirate*, gifte, *forobligere*, forpligte; Leonora Christina: *fordwine*, svinde hen, *forstendige*, give at forstå, *forsmerte*, døje, lide; jf. også en dannelse som *forabusere (sig)*, tage fejl, i Grevens og friherrens komedie). Enkelte andre lån kan først nu attesteres, skønt de sikkert er ældre, fx. *forfatte*, *forfærdige*. I øvrigt synes det centrale ordforråd ikke at have fået større tilskud: *forhutlet*, *forklejne*, *forrette* (også i bet. „afgøre,

henrette"), *forretning, forurene; forlise* er vist lånt gennem sømandssproget fra hollandsk. — Hjemlige dannelser: †*fordorske* (Kingo), *for(h)jaske* (Naur), *forløfte sig* (Gerner), *fortørke* (Arrebo, som ynder afl. med *for-*).

ge-. Af de ca. 40 låneord anvendtes, som ved *for-*, en større del sikkert kun i de tyskprægede højere lag (Christian IV: †*geduldt*, tålmodighed, †*gefalle*, †*gemæs*, passende for, †*(itt) gespand (heste)*, †*gewohnlig*, ofl.; Christian V: *geheim, genegen*, †*geschwulst*). Af de mere alm. lån kan nævnes: *gebet, geburt(sdag), gebyr, geled, gelejde, gemal, gemyt, geråde, geschæft, geskæftig, gesigt, gespenst, gevalt, gevækst, gevær*. Jf. hos Arrebo s. 367, hos Kingo s. 371.

splinter-, splitter-. Fra ty. indlånes nogle ord med disse forstærkende præfixer, fx. *splinterny* (< nt. *splinternie*), *splitternøgen* (efter ty. *splitternacht*); videre *splitterrasend, -vild*.

Suffixdannelser.

Exx. på de ældre afledningstyper (om de latinsk-romanske se ndf.): *-dom: barndom, drengdom*. — *-else: bevægelse, besigtelse, ihukommelse, overvejelse*; tilstandsbetegnende ord: *bindelse*, forstoppelse, *formørkelse, svækkelse*; (med overgang til) konkr.: *dyppelse*, sauce, *meddelelse, stavelse, stivelse*. — *-ende: angivende, befindende*, skøn, *betænkende*, anskuelse. — *-er:* tingsbetegnelser: *kikker(e)*, kikkert, *heeffuer*, løftestang (< nt.); om erhvervsbetegnelser se s. 392. *-eri: fylderi, kogleri, lapperi, raseri, spøgeri*; lån: *lurendrejeri*; konkr.: *maleri*, lån: *skilderi*; om sted for virksomhed, lån: *mejeri, schæferi, stutteri*, ofl. — *-hed: billighed, skidenhed*; især til afl.: *flanevornhed, fortrolighed, smitsomhed, vemodighed*, osv.; til præs. part.: *alvidenhed, fremfusenhed, rasenhed* (allerede Tausen: *rasindehed*), *veltalenhed*. — *-inde: bispinde, mandinde*; jf. *princesinden* (Otto Krag). — *-ing, -ning*. Adskillige ord vakler endnu (jf. s. 237): *madding* : *mad(n)ing, bevilling* : *bevilning, forhal(n)ing, hushold(n)ing, indbild(n)ing; -ing: forveksling, indmaning, plyndring*; til verber på *-ere: akkordering, indkvartering, justering, rekrutering*, osv.; konkr.: *skrelling*, skrælling. *-ning*, vbs.: *redning, tegning, virkning*. Fra tysk er lånt *anledning*. Efter *mørkning* er vel dannet (dial.) *tusning* (til *tusmørke*) og (dial.) *plasning*, d. s. (til *platsmørke*, Moth), jf. andre ord hos Moth for tusmørke: *demring* (< ty.), *skimring* (< nt.) og *skumling*. Til *førsten* (ymda. *i førstene*) er nydannet *førstning*. — *-ling:* †*musling*, lille mus; *svimling*, giftigt rajgræs; fra ty.: *myndling*, †*østerling*, østers. — *-skab: admiralskab, sømandskab; gemenskab; kendskab*. — *-ske: bagerske, bedragerske, fadderske, forstanderske, løgnerske, sangerske, væverske*, ofl. (hos Pont. en længere række, hvoraf de fleste vistnok har været lidet brugt i alm. sprog).

Af nye typer kan nævnes nogle hjemlige analogidannelser på *-de*. Efter et ord som *bredde* (< *bredd-en*, jf. I. 57) nydannes *dybde* (til *dyb*), *højde* (ymda. *høghd*), *længde* (ymda. *længth*), *mængde* (ved siden af *mænge*), men ordene har endnu næppe tilhørt talesproget (Peder Syv oversætter 1692 *altitudo* ved *Høyhed, Dybhed*). — Efter ældre ssgr. som *bryggers, fremmers* (I. 160) olgn. nydannes *kammers*

(Jammersminde). — Fra nedertysk indlånes en del ord på *-ert:* †*blaffert*, hvid, døjt, *kuffert, puffert*, lille pistol, ofl.

Hvor stærk den franske påvirkning var i de litterære og socialt højerestående kredse, viser bedst den strøm af latinsk-romanske og da specielt franske afledninger, som nu vælder ind. Mange, muligvis flertallet, kom vejen gennem tysk, derpå tyder bl. a. de sejrende udtaleformer, men det gælder for så godt som alle dannelserne, at de uden for de nævnte kredse kun tilhørte skriftsproget, og kun i ganske enkelte tilfælde træffer vi forsøg på at anvende de fremmede suffixer i ordavl på hjemlig grund. Af det store stof er her kun medtaget et lille udvalg, især sådanne ord, som senere er indgået som faste bestanddele i sproget.

-ade (i alm. < fr. *-ade*, oftest vel gennem ty.; 1650 ff., et enkelt allerede i slutn. af 1500tallet: *armade*): *ambassade, blokade, brigade, kaskade, kavalkade, limonade, marmelade, maskerade, promenade, retirade.* — *-age* (i alm. < fr. *-age*, lat. *-aticum*; 1650 ff.): *bagage, fourage, kurage, kurtage, passage;* nedsættende: *menage*; fra nt. eller holl.: *lækage*; et enkelt lidt ældre lån fra holl. er *tømmeraiisi* (også *tømmerads*), tømmerværk (Christian IV); fra nt. eller holl.: *skænkagie, skjænkads*, gave (til verbet *skænke*). — *-al* (< lat. eller fr., egl. substantiveringer af adj. på *-al*; jf. s. 238): *fiskal, fulleral* (< ty. < mlat.), *general, journal, kapital, kvartal, lineal, memorial, original, ritual*; (opr. arab.:) *admiral, arsenal.* — *-an* (jf. s. 238): *fasan, meridian, ocean*; gennem ty. (< fr.): *roman* (med sideform: *romans*, Jammersminde); af anden opr.: *orkan, safian, tulipan.* — *-ance* (< fr.; vekslende med sideformer *-ans, -ence, -ens*): *alliance, assistance, importance, contenance, leverance.* — *-aner* (jf. s. 238): *germaner, muhamedaner.* — *-ans* (jf. s. 238 og *-ance* ovf.): *distanz*, distance, *leverantz, restan(d)s, substants.* — *-ant* (jf. s. 238, sideform *-ent* og adj. på *-ant, -ent*): *arrestant*, om den, der lader foretage arrestation, *adjutant, garant, kommandant*; jf. *sergant, sergeant*, sergent; (spøgende?) forsøg på hjemlig dannelse: †*skummelant* eller *skummulant*, skumler; med sideform *-anter* (jf. *-enter* ndf.): *comedianter, musikant(er)*; tingsbetegnelser: *foliant, registrant.* — *-ar.* 1. (< lat. *-arius*, jf. endelsen *-er* I. 58, 151): *antikvar*, (fra ital.:) *korsar*; m. sideformer *-arie, -arius: com(m)issarie, proprietarius (-ie).* 2. (< lat. *-arium*): *eksemplar, formular, glossar, kommentar*; med sideformer *-arie, -arium: inventarie (-ium), seminarium*, om en (1637) påtænkt læreanstalt for håndværkere. 3. (af anden opr.): *barbar, husar.* — *-at.* 1. (< lat. *-atus*, egl. sa. endelse som i da. *-ed*, især i endelsen *-ned*, jf. I. 57): *apparat, magistrat, ornat, tractat; potentat; vicariat.* 2. (< lat. *-atus*, perf. part.; jf. adj. på *-at*): *legat.* 3. (af anden opr.): *kammerat, krabat* (sideform *kravat*, omdannelse af *kroat*; kroaterne var berygtede for deres grusomheder i 30årskrigen), *soldat; plakat.* — *-ator* (jf. s. 238): *administrator, informator, kurator*; instrumentaldannelse: *æquator.* — *-ats* (jf. s. 238): *attestats*, eksamensbevis, embedseksamen, *certifikats, repu-*

tals, ære, og talrige andre, der viser, at lånevejen gik over ty. og holl., men som senere afløses af andre afl. (især *-ation*). — *-ence* (jf. *-ance* ovf.): *correspondence, kondolence.* — *-ens* (jf. s. 238 og *-ance* ovf.): *assistentz, audients, conferentz(e), conseqvents, essents, magnificens, residens.* — *-ent* (jf. s. 238; sideform til *-ant*): *agent, interessent, patient, resident*; om udvidelsen *-enter* se s. 236; *kontingent*; fra fr.: *present.* — *-er* (jf. *-ær*). Afl. på trykstærkt *-ˈer* indlånes (allerede i 1500tallet: *fourer*) fra nt. (*-er*) og højty. (*-ier*), der igen har lånt disse bestillingsbetegnelser fra fr. (*-ier*); såvel i ty. som da. udvides disse afl. i den ældre tid ofte igen med *-er* (jf. s. 236): *cavaler(er), officer(er), passager(er).* — *-esse.* 1. (< fr. *-esse*, lat. *-itia*): *address, finesse, delicatesse, interesse* (nu også i bet. „optagethed", jf. s. 256). 2. (< fr. *-esse*, mlat. *-issa*): *baronesse, princesse.* — *-i* (jf. s. 238; < ty. fr. *-ie*, lat. *-ia*): *akademi, amnesti, batteri, phantasie, garanti, infanteri, jalousie, cavalleri, koffardie.* — *-in* (af forsk. opr.): *appelsin* (< ældre ty., jf. ty. *apfelsine*, egl. „æble fra Kina"); (gennem ty.) fra fr.: *carabin, kaarmesiin*, karmoisin (opr. arab.), *magazin* (opr. arab.), *rosin, ruin* (opr. lat. *ruina*). — *-isme* (< fr. *-isme*, lat. *-ismus*, gr. *-ismos*), endnu sjælden: *eksorcisme*, djævlebesværgelse, spec. om besværgelsen ved dåben, *(krypto)kalvinisme; egoisme.* — *-ist* (jf. s. 238): *alkemist, atheist, capitalist*, ofl.; begyndende hjemlig produktivitet: *asenist*, dum person (Syv, Moth), *renckenist*, rænkesmed (Søren Hansen 1649). — *-it.* 1. (< fr. *-ite*): *favorit; jesuvit, moscouuit.* 2. (af forsk. opr.): *apetit* (< lat.), *credit* (< ty., ital.), *profit* (< fr.), *respit* (< fr.). — *-itet* (< ty. *-ität*, ældre fr. *-itet*, < lat. *-itas*, gen. *-itatis*, jf. s. 238): *admiralitet, avtoritet, extremiteter, kommunitet, qualitet, neutralitet, prioritet, raritet, souverainitet.* — *-its* (jf. s. 238): *justitz*, †*superstitz*, overtro. — *-iv* (substantivering af adj. på *-iv*): *adjektiv, creditiv, motiv, substantiv.* — *-ment* (jf. s. 238): *document, fundament, logement, medicamenter, monument*, ofl.; andre vel snarest fra fr.: *engagement, divertissement, complimenter, reglement, tractement.* — *-on* (i alm. vel gennem ty. fra fr., jf. s. 238): *garnison, kujon, million, pardon, opinion, raison* (og *reson*), ofl. — *-or* (egl. *-sor* og *-tor* < lat. *-sor, -tor*): *assessor, debitor, inventor*, opfinder, *konrektor, creditor.* — *-tion* (med sideform *-sion* < fr. *-sion, -tion*, lat. *-(a)tio, -(i)tio*, gen. *-tionis*; i udtalen mul. tostavelses; jf. *-als, -its*). Til de fleste verber på *-ere* kan dannes vbs.: *administration, demonstration, direction, examination, expedition, information, instruction, conversation, liquidation, navigation; proposition, permission, reduction, resolution, speculation, visitation*, osv. Andre: *action, diskretion, caution, condition, consession, legation, nation, obligation, pension, profession, relation, session*, sæde, *situation*, ofl. — *-(i)um* (jf. s. 238): *adverbium, gymnasium, kollegium, verbum.* — *-ur* (< lat. *-ura*): *censur, correctur, statur.* — *-ær* (i alm. skrevet *-aire*, gennem ty. < fr. *-aire*, (m)lat. *-arius*, jf. *-ar* ovf.): (pl.:) *pensionaires* (ved siden af *pensionarius*), (sg.:) *kammersecretairer.* — *-(t)ør* (endnu oftest skrevet *-eur* < fr. *-eur, -teur*). Nomina agentis: *ambassadør, gouverneur, inspecteur, commandeur, monsieur*; abstr.: *humør, valeur.* — Videre forskellige andre afl.: *contract, extract; victualia; bataille, repressalier; assemble, fricassé; arrest, attest; malice; ballet; injurie; patriot; procedure; casus; convolut, substitut*; ofl.

Adjektiviske afledninger. Til de ældre grupper (s. 238 f.) er der kun få tilføjelser at gøre. Af nye typer indlånes nu en række romanske dannelser.

Ved siden af *-agtig* forekommer enkelte fra højtysk indlånte former på *-haftig*, hvoraf kun *mandhaftig* og *standhaftig* bevares i normen. — Om syntetiske ssgr. på *-et* se ndf. s. 386. Dialektalt kan ved siden af *-et* nu også konstateres et suffix *-eret* (eller måske *-erig*): *en folderit kjortel* (1615), d. v. s. foldet, rynket. Suffixet kan tænkes fremkommet på flere måder: fra afl. til subst. med *-er* i pl., fra afl. til verber på *-r*, eller eventuelt også ved direkte lån fra nt. og holl. tilsvarende dannelser på *-erig*. — Suffixet *-laden* er ved at blive produktivt (væsentlig dial.; allerede i ymda. findes *storlatæn*, se s. 90), og i alm. er det nok blevet opfattet som en participiumsform. Tausen har *welladhendhæ*, sømmelig (< mnt. *wollatende*), og *wredhladindhe*. Nu forekommer *efterladen; vredladen(de); rødladen, sortladen*. — *-lig* er fortsat stærkt produktivt, såvel i hjemlige dannelser, fx. *latterlig, skriftlig; forargelig, uopløselig; kedsommelig, lemfældelig*, som i låneord eller efter ty. dannede afl.: *bedrøvelig, beklagelig, bevægelig, continuerlig, manerlig, ordentlig, potzerlig*, pudserlig, *reputerlig*, †*øjenskinlig*, øjensynlig, ofl. — *-s*: *aflægs, gammeldags, stakkels* (som selvstændigt adj. løsrevet fra ssgr.). — *-(i)sk*. I dannelser ud fra hjemlige ord fastholdes *-sk*, fx. *hundsk* (mul. dog lån), *ildsk*, ligeså i enkelte dannelser til fremmedord: *monsørsk*, storagtig (Bording), *sacramensk*, forbandet (Jammersminde), men i de lånte eller lærde nydannelser råder i alm. *-isk: alamodisk, jesuvitisk, melancolisk, militarisk, oratorisk, satyrisk*, osv. Peder Syv har ligeledes tilbøjelighed for *-isk*, jf. fx. selvlavede former som *mændisk, sandisk*. — *-vorn* (ofte skrevet *-uren, -vuren*) har i folkeligt-dial. sprog haft stor anvendelse, dels til subst. (konkurrerende med *-agtig*): *abe-, qvinde-, kærling-, skarn-, tossevorn*, dels til verber (dannende tilbøjelighedsadj.): *hveg(e)vorn*, vægelsindet, *klammervorn, krantevorn*, gnaven, *murrevorn*, ofl.

Romanske afledningstyper: *-abel* (< fr. *-able*, lat. *-abilis*). Man begynder at indlåne ordene nu, og til efter 1800 har de sædvanligvis beholdt den fr. form på *-able: agreable, kapabel, risonable*. — *-al* (i alm. < fr. *-al(e)*, lat. *-alis*): *fatal, liberal, national, neutral*. — *-ant* (< ty., fr. *-ant*; jf. subst. på *-ant*): *bastant, extravagant, galant, kontant*. — *-at* (< lat. *-atus*, perf. part. eller *-atum*, supinum): *accurat, delicat, desperat, grassat, moderat, parat, privat, seperat*. — *-ent* (< ty., fr. *-ent*, lat. *-ens*; sideform til *-ant*): *indifferent, insolent*, uforskammet. — *-iv* (< fr. *-if, -ive*, lat. *-ivus*): *defensiv, offensiv*. — *-ut* (< lat. *-utus*): *absolut*, enevældig, *resolut*. — *-øs* (oftest skrevet *-eus* < fr. *-eux, -euse*): *dubiøs, fameus, odieux, religieus*, ofl.

Adverbiel afledning. Forholdene ved *-(e)lig(en)* er stadig uafklarede (jf. s. 240). Hovedtypen i omhyggeligt skriftsprog er dog endnu *-ligen*, således hos Birgitte Tott og Leonora Christina samt i DL, hvor vi dog også enkelte gange træffer *-lig* (fx. *flittelig, lettelig*)

og en enkelt gang *-ligt: bevisligt.* Christian IV bruger jævnlig en udvidet form på *-ligens,* som imidlertid ikke vandt frem, fx. *besønderliigens, grandgiffueligens, letteliigens, udtriickeligens,* ofl. — *-vis* er stærkt produktivt: *hobe-, hændelse-, rim-, slumpvis,* osv., men flertallet af dannelserne (der vrimler i ordbøgerne) synes tilfældige og lidet faste.

Verbalafledning. Grammatikerne drøfter også verbalafledningen og har bl. a. udmærket rede på de inkoative dannelser på *-me* (typen: rødme) og *-ne* (jf. I. 58), hvoraf Pontoppidan anfører en lang række. Enkelte af disse kan først afhjemles i dette årh., men er sandsynligvis ældre; fx. *beskne, borkne* eller *barkne,* blive barket, *risne,* hæves, blive hoven. Deres bestemmelse af en række afl. på *-le* og *-te* som diminutiver kan vel også delvis godtages, idet det drejer sig om iterativer, fx. *glimte, skimte,* blinke, *stimle, stumple,* stolpre (mul. lån); jf. *nysle* hos Kingo (s. 371). Derimod nævnes kun få afl. på *-re,* af hvilke der dog let kunde anføres en lang række (væsentlig dial.), fx. *bimre,* være i bevægelse, *dumre,* dundre, *glimre, glindre* (s. 368), *hubre,* ryste af kulde, ofl. Jf. hos Kingo s. 371. — Lydord interesserede også. I en latinsk afhandling om fuglenes og dyrenes lyd, som Pontoppidan havde udarbejdet på opfordring af Simon Paulli, og som han lod trykke som tillæg til Rhodes ovf. (s. 280) nævnte skolebog, findes talrige onomatopoietiske dannelser (mul. også en del selvlavede), fx. (gåsen) *gratler,* (agerhønen) *hytler,* (ørnen) *klangrer,* (agerhønen) *krikker,* (stæren) *qvidrer,* (kramsfuglen) *qvinkler,* (musvitten) *piddrer,* (glenten) *pipler,* (musvitten) *piprer,* (spurven) *titler,* osv. osv. — Af tilfældige dannelser kan nævnes: *Kornet axes* (Syv); *tyffse,* tyvte (Jammersminde); *Junker, Junker, Ieg skal junkre dine Øren* (Grevens og friherrens komedie). Jf. også Arrebos og Kingos verber s. 368 og 371.

Den væsentlige forøgelse skyldes imidlertid indlån af verber på *-ere.* Man kan sige, at den lærde tids største tilskud til det danske vokabular er omplantningen af det latinske verbalstof til dansk, væsentlig vel nok med et tysk eller tysk-fransk gennemgangsled, men også i vid udstrækning ved direkte lån. Og hertil kommer et ikke ubetydeligt kontingent franske verber, som — vel også delvis med tysk som mellemstation — fik samme form. I hundredvis af verber på *-ere* indlånes, de fleste ganske vist for kun at blive brugt i lærd eller sirligt skriftsprog, men talrige dog også for — efter-

hånden — at glide ind i det almindelige tale- og omgangssprog. Bortset fra nutidens teknisk betonede termini vil vore nu brugte verber på *-ere* være at finde i dette århundrede.

Af henved 400 noterede verber kan nævnes flg. mere almindelige: *absentere (sig), acceptere, administrere, affektere,* foregive, *accordere* (fr.), *alliere* (fr.), *alterere sig,* ophidse sig, *approbere, arrestere, assistere, avancere* (fr.), *baronisere* (ty.), *blokere* (fr.), *bombardere* (fr.), *censurere* (ty.), *declarere, demonstrere, deputere, disponere, distribuere, divertere, dominere, exekvere, excludere, equipere* (fr.), *engagere* (fr.), *fabulere, fingere, flankere, garantere* (fr.), *glassere* (ty.-fr.), *gratulere, husere* (ty.), *illudere, indqvartere* (ty.), *informere, inkorporere, insinuere, insistere, installere, interessere* (fr.), *introducere, invitere, justere, calculere, caressere,* kærtegne (fr.), *cassere* (ty.-fr.), *clarere* (ty.), *commandere* (fr.), *complettere* (fr.), *complimentere* (fr.), *componere,* digte, *condolere, conferere* (ty.-lat.), *confirmere, confiscere, concurrere, conservere, consultere, correspondere, corrigere, kreditere* (ty.-fr.), *cujonere* (ty.-fr.), *cultivere, curere, quittere, lamentere, liqvidere, logere* (fr.), *manquere* (fr.), *marsere* (fr.), *maskere* (ty.-fr.), *moderere, naturalisere* (fr.), *notere, numerere, observere, operere,* virke, *parere,* adlyde, *passere* (fr.), *permittere, postere* (ty.-fr.), *praktisere, priviligere, procedere, profitere* (fr.), *projettere* (fr.), *prolongere, promenere, proponere, præparere, præsidere, præstere, publicere, ratificere, reducere, referere, reflectere, recognoscere, recommandere, recrutere* (fr.), *rekvirere, reparere, repetere, replicere, reservere, resolvere, respectere, restituere, retirere* (fr.), *revidere, ruinere, salutere, salvere, secundere, separere, signalere* (fr.), *simulere, sondere* (fr.), *specificere, suspendere, taxere, titulere, tolerere, trafiquere* (fr.), *tractere, transportere, visitere, votere* (ty.), *æstimere.*

Sammensætning. Om barokdannelserne se s. 367 f., 371 ff. Exemplerne i det flg. er normaliserede.

Nominaldannelse. 1. Subst. + subst. A. Stammessgr. Fx. *dørklinke, hovedpine, kompasstreg, lovtale, lysthus, natkjortel, ordbog, postvogn, stenkul; abegant,* nar, *bondedatter, grydeven,* snyltegæst, *herregård, kirkeskat, kongelov, lygtemand; kræmmerhus, sladderhank; huskud; jærnvogn, sølvpen.* — B. Kasusssgr. 1. *adamsbid,* adamsæble, *fredstraktat, krigsskib, landsforræder; bygningstømmer, markedsplads; enevoldsmagt, skorstensfejer*; herhen som regel også fremmedord på *-itet, -tion* ofl.: *neutralitetstraktat.* 2. *julestue, kosteskaft, lysetande.* 3. (i alm. efter ty.:) *fruentimmer, galgenfrist, myrtenbusk* (s. 367), *risengryn* (< holl.), *rosenknop.*

C. Reduplicerende dannelser: *visvas* (i 1500tallet: *huishuas,* fra ty. *wischwasch*), *plidderpladder, sliddersladder,* snak, *pikpak, sniksnak* (< ty. *schnickschnack*), *miskmask* (< ty.).

2. Subst. + perf. part.: *alderstegen, lerslagen,* klinet med ler. Jf. s. 372.

3. Subst. + adj.: *nagelfast, vejstiv,* om vogn: vidsporet; *bomuldsblød,*

ildrød, snehvid, jf. s. 372; *hade-, skamfuld; brød-, sanse-, skjorteløs; magtes-, nærings-, syndesløs* (jf. s. 94, 241 f.); *dyde-, fiske-, folkerig; rosenrød.*

4. Adj. + subst.: *fladbrød, gulerødder, grønfure* (Gerner: *at legge Grønfar*), *halvø, storlasse*; efterstillet appos.: *børnlille.*

5. Bahuvrihi-ssgr. I tilnavne: *N. vådmund, J. rødben, P. langbrog.*

6. Adj. + adj. (ell. part.): (1. led adverbiel bet.:) *mørkblå; hvidgloende, surseende; halvfrossen, hvidklædt, mørslagen* (jf. *mørtursken*, Gerner). — Syntetiske ssgr. (jf. s. 90, 238 f., 242, 368 og 372 f.): *førlemmet, gulspættet, hvidnoppet* (Jammersminde), *rødstrimet, sejglivet, skeløjet, stakåndet.*

7. Verb. + subst.: *agerum, kiltebånd*, bånd eller bælte, hvormed klæderne kiltes op (jf. s. 248), *kisselinke*, letfærdigt pigebarn, *knurrebasse, lokkedue, løftestang, rettesnor, spørgetegn*, spørgsmålstegn, *synål, vågekone*; til verbalstamme: *gækild*, lygtemand, *slikmund.*

8. Verb. + adj.: †*elskværd*, elskværdig, *giftefærdig*, †*skrivværdig* (Jammersminde).

9. Præp. eller adv. + subst.: *adgang*, begyndelse, *hosord*, biord (Syv), *omkvæd, udbo* (modsat *indbo*), *uderhjul* (i mølle).

10. Imperativiske ssgr.: †*flabop*, gabmund, tosse, †*før i skade*, bagvasker, †*løb om land*, landstryger, *put i bælte*, om en leg, *riv ihjel*, arrigt menneske, *spring for godt*, om livligt, ungt menneske. Tilnavne: *hopiskarn, tagdyb.* Indlånte dannelser: *notabene*, egl. „mærk vel" (< lat.), *rendezvous*, egl. „indfind Dem", stævne (< fr.).

Verbalsammensætninger. Subst. + verb.: *bagbinde* (til ændma. *bak bunden*), *brødføde, endevende, hudflette, skoggerle.* — Adj. + verb.: *blødgøre, småknurre, småtyvte*, rapse. — Adv. + verb.: *fortfare, indlevere, overstride*, udholde, gennemgå, *underskrive*, osv.

100. En Schôle. C. Schola. 100. Die Schûl.

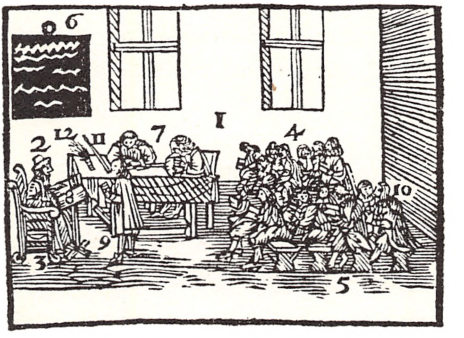

Scholen 1. er et Verck-stæd / i hvilcked de unggeHjærter dannes til Dyd (och Skickelighed;) och dend dêles i Lectier.

Schole-Mæsteren 2. sidder i en Stôl; 3. Lerre-børnene 4. paa (nedrige) Bænckе; 5. hand lærer (fra sig;) delerre (til sig.)

Nøged skrifves for dem med Kride paa en Tavle. 6.

Nøgle sidde ved et Bord / och skrifve: 7 Hand selfo retter 8. deres Forseelser.

Nogle staae / och

Schola 1. est officina, in qva novelli ánimi formantur ad virtútem; & distinguuntur in classes.

Præceptor, 2 sedet in cathedrâ; 3. discipuli, 4 in subselliis: 5. ille docet; hi discunt.

Qvædam præscribuntur illis cretâ in tabellâ 6.

Qvidam sedent ad mensam, & scribunt: 7 ipse corrigit 8. mendas

Qvidam stant, &

Die Schûl / 1. ist eine Werckstatt / in welcher die jungen Gemüter angewöhnet werden; und wird abgetheilt in Classen.

Der Schulmeister 2. sitzt auf dem Lehrstul / 3. die Schûler / 4. auf Bänckеn: 4. jener lehret; diese lernen.

Etliches wird ihnen vorgeschrieben mit der Kreide an der Tafel 6.

Etliche sitzen am Tische / und schreiben: 7. Er verbessert die Fehler.

Etliche stehen / und

S 12 lese

59. ORDFORRÅDET

I den vågnende forståelse af sproget som en væsentlig faktor til bestemmelse af nationalt særpræg havde man først og fremmest interesseret sig for sprogets yderside, retskrivningen (§ 56 C) og udtalen (det bedste sprog, § 56 B) og forholdet mellem disse former. Men også problemer vedrørende ordforrådet blev drøftet. Gennem de litterære og grammatiske påvirkninger udefra førtes man ind på

Frise: Hans Rhodes fordanskning af Comenius' Orbis sensualium pictus: Dend gandske Verden . . afmaled (1672). Jf. s. 280.

spørgsmålet om sprogets opdyrkning, for datiden hovedsagelig et spørgsmål om ordforrådets forøgelse. Og gennem oversættelsesarbejder og i det hele sammenligning mellem sprogene (dansk kontra de fremmede sprog) eller sprogtrinene (samtidssprog kontra ældre sprog) førtes man til en vurdering af ordforrådets omfang, d. v. s. spørgsmålet ordfattigdom kontra ordrigdom. Latin er fattigt på ord, siger Peder Syv, men græsk rigt. Både græsk og arabisk viser stor rigdom på synonymer. Syv vil da også nok hævde, at dansk er et rigt sprog, og til støtte herfor anfører han exempler på forskellige synonymrækker, men så stærkt end modersmålets fortræffelighed fremhæves, er såvel han som de andre patrioter (§ 55 D) klar over, at sproget kunde gøres rigere, om vi blot vilde *vort fædernelands sprog forarbejde og fructbargiøre.* Og da dansken har uendelige muligheder for dannelse af sammensætninger, er det også navnlig denne vej til ordforrådets forøgelse, som alle anbefaler og som mange følger (jf. §§ 57 C og 58).

Men hvor man stod over for fremmede begreber, meldte vanskelighederne sig. Man kunde indlåne det fremmede ord eller søge at oversætte det, gengive det ved en nydannet sammensætning. Overklassen valgte den første og letteste vej, patrioterne den sidste. Vi står her for første gang over for en bevidst purisme i dansk. Når Heldvad i sin Formular Bog 1625 (jf. s. 244) og Arnold Bondesøn og Søren Matthisen i deres regnebøger (henh. Arithmetica aurea mercatoria 1695 og 3. udg. af Compendium Arithmeticum 1698) anfører lister over fremmedord med hosføjet forklaring, er det for at gøre disse fremmedord kendte, men når Syv i Betenkninger 1663 og Gerner i Orthographia Danica 1678 anfører fremmedordslister, er det udtrykkeligt for at advare imod dem. Også andetsteds kan man spore puristiske bestræbelser. Kongeloven synes bevidst at søge danske ord, Rhode har i sin skolebog (s. 280) flere forslag til nye ord (*Node* gengives ved *Sjungge-mærcke* eller *Sjungge-tegn, Rhetorica* ved *Veltalenhedskunst,* osv.), og i Extraordinaire maanedlige Relationer forekommer i de første år (1672 ff.) adskillige purismer (*Audients* gengives ved *Forhør(ing), Convoyer* ved *Skytsskibe, Lakajer* ved *Løbere,* osv.). Men stort set mislykkedes bestræbelserne. I fagligt sprog blev enkelte af Christopher Dybvads og Georg Mohrs matematiske nydannelser optaget i normen (s. 398), og i grammatikken lykkedes det Pontoppidan og Syv at skabe et sæt hjemlige termini (s. 397 f.), hvoraf et flertal senere blev godtaget som danske

benævnelser, men disse exempler er undtagelser, der bekræftede reglen om fremmedordenes sejr.

A. Ordenes liv og død. Efter at en bevidst arkaiserende tendens med Vedel, Lyschander, osv. (s. 225 ff., 362 ff.) er begyndt at virke i litteraturen, og ordvalget i det hele bliver mere reflekteret, vokser vanskeligheden ved at drage skarpe skel m. h. t. ordenes brug eller ikke-brug, deres valør og kendthed i rigsmål og rigssprog. Adskillige af de forældede eller døende ord søges genoplivet eller holdt i live af arkaiserende eller puristiske forfattere. Ganske vist får vi gennem Syvs ordlister i Betenkninger 1663, i ordsprogs- og folkeviseudgaverne (s. 363) og gennem Grams indledning til Bordings skrifter (s. 363) besked om en lang række forældede eller dog for samtiden ikke umiddelbart forståelige ord, men et flertal af disse er fra meget ældre sprogtrin og forlængst døde. En sammenligning af bibeludgaverne (s. 286 ff.) yder heller ikke meget stof til bestemmelse af forskydninger i ordforrådet. En modernisering fandt ikke sted, og Syv gør da også opmærksom på flere forældede ord i tidens bibelsprog, fx. *hårene styrlede* (ɔ: rejste sig; vel dial., jf. s. 363), *kærdun*, dun af kæruld, *sprokker*, strå, kviste, ord som dog alle er bevaret endnu i Christian VI's bibel. Det er således kun spredte iagttagelser, der her kan gives, og for flere af de af rigsnormen opgivne ord gælder det, at de levede videre i dialekterne.

Oldefader (-moder) blev i normen fortrængt af de gamle ssgr. *far-, morfader (-moder)* og blev fra nu af brugt i bet. „bedstefaders eller bedstemoders far" (henh. mor). For „oldefars (-mors) far" dannedes nu betegnelsen *tipoldefader* (Stephanius 1692; *tip-* måske „den som er yderst, i spidsen"). Omkring 1700 trænges *farfader (-moder)* og *morfader (-moder)* igen stærkt af *bedstefader (-moder*; efter holl.-nt.). *Frænke* er nu forældet og *frynt* (s. 227) atter gået ud af sproget. — *Stegers* fortrænges i rm. af *køkken*, ligesom *skive* af *bord*; ældre *slopbænk* (< mnt. *slåpbank*, „sovebænk") viger for *slagbænk*. *Herberg(e)* opgives i rm. i bet. *kammer(s)* (1607biblen har *(senge)kammer*). — Med udstedelsen af Danske lov forsvandt en del ældre retsinstitutioner og dermed også en del retslige termini. Det gjaldt således de fleste gamle nævningeinstitutioner (*herredsnævninger, ransnævninger*, osv.). Dog skulde drabssager og markskelsforretninger stadig afgøres ved *sandemænd*. — Personbetegnelser som *drog, olding* og *viv* var ikke kurante (*olding* hos Kingo betyder „anset, fornem

mand"). Forældede eller helt ukendte i rm. var endvidere subst. som *barfred* (jf. s. 107), *blomme*, blomst, *bør*, medvind, *drot*, *døgn*, *elskov*, *flærd*, falskhed, svig, *fig*, attrå, *kvæld*, *kærte*, *lev*, brød, *skrud*, *strud*, spids, *tinde*, *tom*, (ledig) tid, lejlighed, *uhyre*, *utyske*, *vide*, straf, *ørk*, kiste.

Adjektiver som *bjært*, lys, fager, *byrdig*, *forn*, *kræng*, snild, *lyd*, hørlig, lydelig, *prud*, *rag*, rank, *snøg*, tækkelig, *stind*, *strag*, strunk, stiv, og *ukvæms* er nu ubrugelige i rm.; poetisk kan adj. som *fro* og *snel* endnu anvendes; ukurante er adj. *djærv* og *lyst* (jf. Syv: *hvilket mange ikke forstaa*), ligeså *brat* i bet. „hastig"; *strunk* vil Syv heller ikke anerkende som kurant, men ordet synes at glide ind i poetisk sprog. Først nu får adj. *tavs* (tidligst hjemlet hos Jacob Madsen Århus 1586, jf. s. 189) alm. udbredelse, afløsende ældre *ti(gh)ende*.

Blandt verberne var ord som *kejse* (s. 110) og *sende (senne)*, skænde, strides, helt gået ud af sproget; *fjæle*, *høde* og *skorte* var næppe kendt uden for dial. (*høde* søgtes dog genindført af Arrebo, Bording, Kingo og Syv); *djærves*, *dænge*, slå, *kvæde*, *vene*, jamre, græde (jf. s. 365), *yppe* og *ægge* var døende, og lidet brugt var verber som *dvæle* (s. 354), *hige*, stræbe, *mægte* (Colding anfører 1622 *magte*), *skræmme* og *times*. — Døde var adverbierne *skøt* (s. 91) og *snimen*, nyligen.

Med den allerede før enevælden stærkt voksende ambition og rangsyge gik der skred i en række titulaturer og embedsbetegnelser. Lauremberg harcelerer derover i det tredje skæmtedigt. Man skal helst forhøje enhvers titel *en par Grad:*

En Rottenfænger skal nu heede Kammer Jæger
En Renoverer nu vaar før en Hysken Fæger.

Stand brugt (efter ty.) om samfundsklasse forekommer vistnok først hos Huitfeldt (*geistlig oc verdslig stand; adelstand*); Colding (1626) har *borgerlig stand*. — *Jomfru* var indtil 1660 titulatur til en ugift adelsdame (jf. *jomfrukloster*), men fra slutn. af årh. blev det betegnelse for den ugifte borgerlige kvinde, hvis fader ikke havde rang (Lauremberg: *En Pige er en Jomfru*). *Frøken* var indtil 1660 kun blevet brugt om kongedøtre (gifte såvel som ugifte), men ved forordningen af 1671 (s. 268) blev *frøken* titel for adelens (grevernes) døtre (jf. *frøkenkloster*), og fra slutn. af 1600tallet kan benæv-

nelsen bruges om borgerdøtre, hvis fædre havde rang eller embede. *Fruentimmer* (< nt.) i bet. „fruerstue" findes endnu i Jammersminde, men er i denne bet. ellers helt forsvundet før 1700; ordet bruges alm. om samling af kvinder, og den nyere bet. „kvinde(menneske)" begynder at vinde frem (fx. hos Tott). Også de højere kredses sirlighed har vel spillet en rolle. *Spise*, der tidligere betød „bespise", kan nu også anvendes i bet. „æde" og har antagelig i visse kredse fortrængt dette ord (*æde* bruges dog stadig i biblerne). Ordet *røv* er blevet simpelt (i en retssag fra Sæby 1682 siger fem kvinder *røv*, men borgmesterens pige *ende*). — Andre betydningsændringer: *berygtet* kan nu ikke mere bruges i bet. „berømmelig", *smelte* ikke mere i bet. „fordøje" og *sprække*, subst., ikke mere i bet. „smerte"; *fejg* i bet. „krysteragtig" er først afhjemlet hos Lyschander, og den gamle bet. „dødsens" opgives uden for ordsprogene; adj. *ram* opgiver bet. „stærk".

B. Låneord og faglige termini. Som i 1500tallet (§ 52 B) er flertallet af de indlånte ord enten faglige eller litterære. Hvor intet andet er bemærket, er ordene lånt fra eller kommet til os gennem tysk. En del hjemlige dannelser er medtaget og mærket med °. I adskillige tilfælde kan det være vanskeligt at afgøre, om en sammensætning er hjemlig eller dannet efter fremmed forbillede. Selv om det ene eller begge led i en sammensætning er ældre låneord, og selv om sammensætningen har en parallel i tysk, behøver dannelsen dog ikke at være en oversættelse eller kopi af det fremmede ord; sådanne ord er derfor også her mærket med °, undtagen i de tilfælde hvor reale eller formelle forhold afgjort viser lån.

I administrationen (s. 266 f.) var efter 1660 et flertal af betegnelserne for institutioner og embeder fremmede låneord. Kun for selve styreformen og dens princip samt for den nye højeste domstol dannedes hjemlige nævn: °*arvekonge(dømme)*, °*enevoldsarvekonge*, *enevoldsmagt* (Griffenfeld har sikkert dannet ssgr. med *enevolds-* efter Vedel, jf. s. 226), *højesteret* (alm. skrevet *(kongens) højeste ret*). I øvrigt var det fremmedord: *kollegium* (< lat.), *rentekammer*, *generalprokurør* (< holl.?), *geheimekonsejl*, også kaldet *conseil privé* (< fr.), *amt*, osv. Embedsmændene kaldtes °*råder* og (laverestående) *assessorer*, fx. i rentekammeret: *kammerråd* og *kammerassessor*, i *kommercekollegiet*, handelskammeret: *kommerceråd* og *-assessor*. For diplomatiske udsendinge og statslige repræsentanter brugtes flere benævnelser: *afge-*

sandt(er), ambassadør (< fr.), *envoié* (< fr.), *gesandt, minister* (< lat.), *resident* (< fr.).

Samfundets opdeling gik videre. *Hofstaten* udvides, især efter 1660: °*jægermester,* °*kammerherre, kammerjunker* (allerede 1594), *kavaler, lakaj* (1594: *lackey*), *page* (Jammersminde; jf. Grevens og friherrens kom.: *Bitte Kren . . har faaet Røven gandske baldyret, og skal være, hvad Fanden er det? Page*). — Ved indstiftelsen af den nye adel (s. 268) udnævntes *grever (lensgrever*; jf. I. 301*)* og *baroner (lensbaroner,* officielt: *friherrer).* Det var navnlig i disse hof- og adelskredse, at fransk *kurtoisi* (< fr.) og franske gloser var *alamodisk* (ɔ: på mode), fx. i tiltale *madame,* egl. „min dame", *mademoiselle,* egl. „min lille dame", *signeur,* „herre"; videre fx. *charge,* embede, *caresse,* kærtegn, komplimenter, *civilité,* høflighed, *éstime,* agtelse, *favorit, gloire,* hæder, berømmelse, *maitresse,* egl. „herskerinde", *maner, noblesse,* adel, fornemhed, *respect,* agtelse, ofl.

Nye erhverv og beskæftigelser: °*bedemand*; talrige *betjente* (fx. *hof-, politi-, toldbetjente*); °*billedhugger; billedsnider* (s. 253) afløses af °*billedskærer;* °*boghandler* (tidligere alm. *bogfører*); *broksnider,* om person, som opererede for brok; °*brændevinsbrænder;* °*farvestøder; feldbereder,* hvidgarver; *garver; glasbrænder* (1596 også *glarbrender*), om glaspuster; *gravstikker* (til *gravstik(kel)* < ty.), gravør; *groshandler* (jf. fr. *marchand en gros*); *gørtelmager,* om bæltemager; °*hattemager;* °*hjulmager; ingeniør* (ved fæstningsværker; < fr.); *inspektør* (< fr.); *isenkræmmer* (nt. *isenkramer,* jærnhandler); *juveler* (1607biblen: *jubilerer,* Christian III's bibel: *stensnider*); †*kalksnider,* stukkatør; °*kammager; kapelmester;* °*kobbersmed;* °*kobberstikker; komødiant* (også °*komediespiller*); °*kulsvier* (jf. ældre *kulbrænder* s. 104); °*kurvemager;* °*lygtemager; nådler* (skrevet *not(te)ler*), nålemager; *possementmager;* °*natmand,* om rakker; °*postbud;* °*postmester* (jf. s. 267); °*pølsemager; salpetersyder;* °*savskærer; silkevæver;* †*skildrer,* (kunst)maler; *skoflikker;* †*skuster,* skomager; *skærslipper* (< nt. *scherenslieper,* egl. saksslibер); *slutter,* fangevogter; *spækhøker; sukkerraffinerer;* °*træskomand.*

Af alm. personbetegnelser optræder et utal af skældsord og nedsættende benævnelser, såvel fremmede som hjemlige: °*dagdriver; felthore; flegel,* lømmel; °*fisseltuder,* sladderhank; *fukssvanser,* spytslikker; °*fyldebøtte; hanrej; kanut; krabat* (s. 381); *lurendrejer; lurifas; pikkelhering,* nar; *pudsenmager; pøbel* (< *peuple,* folk); *slyngel; snøffel,* laban; og mange flere.

Hos håndværkerne øges ordforrådet stærkt, dels i alm. ved at

det tyske zunft-væsen med dets regler, kaldet *handværksgevanhed* (ty. *handwerksgewohnheit*), ceremonier og tilhørende jargon nu indførtes, dels specielt ved at flere af fagene var i stærk teknisk fremdrift og udbygning. Den enkelte *gesel* eller *(håndværks)burs* måtte nu ved optagelse i svendelavet *behøvles* (således hos snedkerne; hos feldberederne blev han „*kronet*", hos bogtrykkerne „*postuleret*"), og den, der ikke lod sig *behøvle* (var *ubehøvlet*), fik øgenavn (*kosvans*) og blev forfulgt. Han skulde huske sin *grus* (eller *grys*), lavshilsen, og tage arbejde efter reglerne; hvis ikke, kaldtes han en *stråsnider* (ty. *strohschneider*, „hakkelseskærer"), osv. Og som exempel på den faglige udspecialisering kan nævnes en glarmesterbog fra 1670, hvor 21 forskellige mønstre til blyindfattede glasruder anføres med benævnelser: *stierne verck, dubelt krys verck, ligende sifkoste, kloer blad* (ɔ: kløverblad), *fisk flomen* (ɔ: skæl), *biskop staff*, osv. Fra bogtrykkerterminologien fx. *ål*, nål eller stålspids til at optage fejle typer med, *bengel*, vægtstang i håndpresse, *dækkel*, ramme i håndpresse, hvorpå papiret anbringes, *korrektur, perse, sætter, tenakel*, træindretning, hvori manuskriptet fastholdes, *tromle*, osv.

Ved siden af håndværket gøres nu forsøg på at grundlægge forskellige industrigrene (s. 270), såkaldte *manufakturer*. Anlæggene benævnes (efter ty.) enten *værk* (*værkhus*) eller *vinkel*, værksted (medens *fabrik* først indlånes efter 1700), eller ved en afledning på *-eri*, fx. *klædegøreri, salpetersyderi, silkevinkel* (tyske og hollandske silkevævere indkaldtes 1619—20, og *Silkegade* i København anlægges ved fabrikken), *stivelseværk* (eller *amdamsværk*), *sukkerværk* (eller *-raffinaderi*), *tobaksværk* (eller *-spinderi*), ofl. Videre *kobbermølle, oliemølle, trådmølle* (ɔ: maskinspinderi), *gethus*, støberi (nt. *gethus*; jf. stednavnet *Gedhus*).

I bondens arbejde skete der næppe nogen ændring af betydning. Det herhenhørende, væsentlig ældre og hjemlige ordstof kan findes i Heresbachs bog Om bondeværk (s. 147) og i Gerners oversættelse af Hesiods „Gerninger og dage": Hesiodus fordansket (1670). Men det store landbrugs godssammenlægning fortsatte (s. 271), og her opstod en ny stand: *proprietærer*. Og på adelens og proprietærernes °*herregårde* fandtes nu alm. *forvaltere* eller, hvis de var *forpagtede* ud, *forpagtere*. På flere herregårde indkaldtes fra Holland *hollændere* eller fra Holsten *mejersker* til pasning af gårdens mælkeproduktion. Efter 1670 blev en del af krongodset udlagt som °*ryttergods* til underhold af de oprettede rytterregimenter. Det ind-

deltes i *distrikter*, hvoraf hvert, omfattende et vist antal °*rytterbønder*, skulde underholde et regiment.

Dyrenavne. Nogle fremmede dyr: *stenbuk, krokodil* (den første krokodil, som bragtes til landet, strandede med skibet på Sprogø), *ski(o)ldpadde*; fugle: *brokfugl, dompap, irisk, fasan, kanariefugl, kramsfugl, vipstjært*; fisk: *forel(le), grundling*.

Plantenavne: *baldrian, bingel, boghvede, gedebläd, jerikorose, kristtorn, vikke, volverlej*; fra lat.: *cikorie, liljekonval, lupin, narcisse, perikon, skabiose, skorzoner, tulipan*; *tomat* (opr. meksikansk); *kartoffel* omtales tidligst 1675. Oversættelser er *bukkeblad* (< lat. caprifolium), *klokke* (< lat. campanula), *ulvefod* (< gr. lykopodium). Af danske navne, som først er afhjemlet nu, kan nævnes dels enkelte afl., som sikkert er ældre dannelser, fx. *brøndsel, bølle, rassel* (til *rasle*), *revling, tidse*, dels en række ssgr.: *blåbær, dunhammer, evighedsblomst, fredløs, følfod, gåseurt, guldblomme, gulerod, harekål, hjertensfryd, katteskæg, kragetorn, kællingtand, kæruld, mandstro* (jf. ty. *mannstreue*), *milturt, slangehoved, torskeflab, tusindfryd* (jf. ty. *tausendschön*) og *vibefedt*.

Bygninger og inventar. I København indrettedes 1605 et *tugthus* (for °*løsgængere*); det militære fængsel var °*stokhuset*, de mandlige forbrydere anbragtes i *rasphuset* (hvor fangerne sattes til at raspe farvetræ), kvinderne i *spindehuset*; et *slutteri* (specielt gældsfængsel) opførtes 1640. 1688 oprettedes et offentligt lånekontor: *assistenshuset*. Det kongelige *bibliotek* færdigbyggedes 1673. — °*Gæsteherberg*, °*kippe, værtshus*, °*ølbod*. — Ved siden af ældre nævn for WC (jf. s. 109 samt *mag, privet* s. 67) forekommer nu også °*magshus*, °*lillehus* og °*vandhus*. I sønderjysk trænger betegnelsen *dørns(k)*, dagligstue, frem. Forskelligt: *feltseng, (dør)gerigt, hæk* (til foder), *løjbænk, skilderi*, °*udbo* (modsat °*indbo*). Redskaber (hos Heresbach findes ca. 200 forskellige redskabsbetegnelser; vognen og dens dele gør Gerner rede for): *dirik*, dirk, *kran, palet, prop, rasp*, †*spøjte*, sprøjte (< holl.), *temse*, sigte, *trisse, vaterpas*; beholdere: *anker*, °*bimpel, dåse, rømer*, (rinskvins)glas, *spølkum*, °*strippe, vadsæk; karet, karre, karrosse; kaleche*.

Handel og økonomi. Til styrkelse af rigets *finanser* (nu i bet. „pengesager", jf. s. 238) lagde man fra regeringens side (ud fra merkantilistiske synspunkter, s. 270) især vægt på fremme af handelen, *commercien* (< fr. < lat. *commercium*) og *negotien* (< lat. *negotium*; denne betegnelse svinder efterhånden), der søgtes reguleret gennem

toldlovgivningen: *toldordinanser* og *toldruller*. 1657 indføres *konsumptionen* (gennem ty.-fr. < lat. *consumptio*), en nærings- og forbrugsafgift; ordet sammenblandes med *accise*, der — især i den ældre folkelige form *sise*, ymda. *cise* — i alm. sprog blev den sædvanlige betegnelse for den afgift, der betaltes i *acciseboden* af varer, som indførtes fra landet til byen. 1661 indrettes *commishandel* i København, senere (fx. i DL) kaldet (*offentlig*) *auktion*. 1624 åbnes en *bank* (< fr.-ital.) i København, og i den af Christian IV opførte bygning indrettedes 1628 ff. en *børs* (< holl., oprindelig navn på et handelshus tilhørende familien van der Burse). Videre ord som °*bogholderi*, *kaution* (< lat.), *obligation* (< lat.), *termin* (de halvårlige forfaldsdage fastsattes 1643 og 1656), *veksel*, ofl. — *balle*, *bundt*, *kladde*, *kardus*, *presenning*, *speciedaler*; *tuske*. — Reguleringen af mål og vægt (s. 268) medførte ikke nye betegnelser. — Varer og produkter: *ammoniak* (< gr.), *appelsin* (s. 382), *chokolade* (jf. s. 348), *gips*, *husblas* (< nt. *hus(en)blase*, egl. stør-blære), *kaffe* (fra 1660erne; opr. arabisk), *kandis* (opr. persisk-arabisk), *klister*, *nafta* (< lat.), *rottekrudt*, *svovlstikke*, *te* (1660erne; opr. kinesisk), *tobak* (ældst: *drikke tobak*, ɔ: ryge; opr. vestindisk ord), *vitriol* (også *viktril*, jf. jy. *fitril* samt ældre *kobberrøg*, I. 299). Farvestoffer: *blyhvidt*, *karmoisin* (s. 382), *krap* (< holl.), *kønrøg* ell. *kinrøg*, *vaid*, ofl. — *Metaller* (allerede hos Vedel), *mineraler* (hos Pflug s. 279) olgn.: *blik*, *cement* (< lat.), *erts*.

Klæder og tøjer. De højere lags begyndende luksus (jf. s. 256) tog ganske overhånd i dette årh., trods flere forordninger for at begrænse den, og talrige modeord og stofbetegnelser strømmede ind, de fleste dog for hurtigt igen at forsvinde. Af de mere alm. betegnelser for klædningsdele m. m. kan nævnes *fikke*, *garnet(e)*, hårpynt (< fr.), °*håndstrømper*, manchetter, *kamisol*, overtrøje (< fr.), *kas(i)ak*, en slags overklædning, *kruseduller*, °*livstykke*, °*lomme* (først nu nævnt), °*nederdel*, *paryk* (alm. *perryk*; < fr.), *paraply* (< fr.), *parasol* (< fr.), *puld*. — Tøjer, fx. *atlask* (opr. arabisk), *baj*, *brokade* (skrevet *prokade*; < ital.), *floksilke*, *kalemank*, *kammerdug*, *katun*, *rask*, *taft*, ofl. Man lærte at *bordyre* (også *bar-*, *bal-*; < holl.), *kniple* (hertil dannes subst. *kniplinger*), *kruse* og *krølle*.

Mad og drikke. Her kun få tilskud til det mere varige ordforråd, fx. *ansioves*, ansjos, *beskøjt* (< holl.), *frikassé* (jf. s. 312; < fr.), *groffenbrad*, om stegt oksekødsret, *lækkerbisken*, *sose*, sovs (< fr. *sauce*), *sukat*; *akvavit* (< lat. *aqua vitæ*, egl. livets vand).

Sygdomsnavne: *brok* (også kaldet °*nederlob*), *delirium* (< lat.), *dysenteri, gigt, katarr* (< gr.-lat.), °*kighoste, colika*, kolik (< lat.), *spat, svulst*. Om lægevidenskaben se ndf.

Musik (< lat.) dyrkedes meget, og mange nye instrumentbetegnelser og fagord kom ind: *akkord* (< fr.), *citar* (< lat.), *diskant* (< lat.), *dur, fiol, gige, guitar* (< spansk), *klaver* (også i bet. klaviatur), *klavikord, koleratur, komponist, lut, mol, musikant(er)*, °*mundharpe, pauke, positiv, takt*, ofl.

Underholdning, spil, m. m. Efter at forskellige fremmede (engelske, tyske og hollandske) skuespiltrupper havde gæstet landet, fik hollænderen Wolff i 1662 privilegium på at måtte indrette en *comedie pladtz eller skauborg* (< holl.), og indtil 1666 gaves i dette hus forestillinger ved fremmede *komødianter* (eller *komedispillere*). Ved hoffet indførtes *balletten* i 1634, og snart kom også *opera-balletten* og *operaen* (1689) til, ligesom man arrangerede *maskerader*. Der indkaldtes franske komødianter, som gennem en længere årrække spillede ved hoffet, hvor der i riddersalen indrettedes et fast *theatrum* (ca. 1686; < lat.). — Andre ord: *marionet(hus)*; °*julestue*, °*legetøj*, °*lykkepotte*, lotteri; °*femkort, l'hombre* (< fr.), *skervensel*; *makker*.

Om militærvæsenet se s. 257 f. Supplerende tilføjelser: ved *militien* (< lat.) fx. *armé* (< fr.), *adjutant(er)* (< fr.), *berider, fane, fort* (< fr.), *garde* (< fr.; *livgarden* 1658), *infanteri, kavalleri* (< fr.), *kommando* (< ital.), *kornet* (< fr.), *korporal* (< fr.), *major, musketer* (< fr.), *officer* (< fr.), *rekrut* (< fr.), *retræte, reveille* (< fr.), *revy* (< fr.), *spidsrod, trupper*, tropper. — Sømilitære ord: *admiralitet, blokade* (< ital.), *fregat* (< fr.), *commisfarere*, også kaldet *fribytter*, kaper(skib), *mariner, prise* (< fr.). — Våben: *ammunition* (< fr.), *gevær, granat* (< ital.), *karabin* (< fr.), *mørser, pistol* (< fr.), *puffert* (s. 381), *salve* (< fr.).

Om søvæsenet se s. 258 f. Videre fx. *dok* (skrevet *ducke*, < holl.), *galiot* (< fr.), *koffardi, mat* (< holl.), *skøjte* (< holl.), *takkelage* (< holl.), *transport* (< fr.); *brase* (< holl.); *laber* (< holl.).

Oplysning, undervisning m. m. *Avis, avertissement* (< fr.). — *Akademi* (s. 382), *attestats* (s. 381), *konrektor* (< lat.); *globus* (< lat.), *griffel* (< lat.), *lineal* (< lat.).

Den nyere tids videnskab og dens *methode* har rod i dette århundrede, og mange grundlæggende iagttagelser og opdagelser gøres (jf. s. 278), men forskernes sprog var latin, og bortset fra de områder, som havde nogen tilknytning til almen oplysning, afsatte frem-

skridtene kun svage spor i sproget. Harveys klarlæggelse af blodomløbet (1628), Stenos og Bartholins anatomiske opdagelser, Borchs kemiske iagttagelser, Rømers opdagelse af lysets dvælen, osv., gav ikke genlyd i dansken. Hvad en †*naturkyndiger* (ɔ: naturforsker) på den tid beskæftigede sig med, var gennem latinen forbeholdt en international kreds. Vi fik dog et *anatomisk teater* (1644; *theatrum anatomicum*), hvor studenterne kunde undervises i *anatomikunsten*, og en *stadsfysikus* og en *stadsmedikus* ansattes 1668. Et *observatorium* indrettedes 1637 (i regenstårnet, d. v. s. Rundetårn), og enkelte nyere opfindelser hørende til det fysiske *apparat* bliver også omtalt, fx. *kikkere, baroscopium* (ɔ: barometer), medens andre, fx. elektricermaskinen, penduluret og termometret, først omtales efter 1700. Kun inden for den mere praktiske astronomi (med tidsregning) samt inden for grammatikken og matematikken fik vi et større sprogligt og væsentlig dansk tilskud.

Astronomien fortsatte astrologien. Af stjernerne på *firmamentet* havde man navn til adskillige (og flere af disse var sikkert ældre): °*aftenstjernen*, °*grødstjernen* (om arcturus), *hundestjernen* (om sirius; efter gr.), *jakobsstav* (orions bælte), *skt. jakobs vej* (mælkevejen; hos Pflug: *mælkvej*), °*karlsvognen*, °*nordstjernen* (polarstjernen), *vandstjernen* (om hyaderne; også om orion). Og Nansen har i sit Compendium (s. 279) adskillige fysisk-geografiske termini: *grad(bue), horisont* (< gr.), °*hovedpunkt* (for zenit), *meridian* (< lat.) eller °*middagslinie, nordpol, poler* (< lat.) *eller himmelens spitzer, sydpol, æquator* (< lat.) *eller linien*, ofl. — I officielt skriftsprog var man nok ved betegnelse af *dato* (< lat.) gået over til at anvende de latinske månedsnavne (s. 246), men i talesproget trængte disse vistnok langsomt ind. Man holdt fast ved de gamle helgennavne som dagsbetegnelser og havde derudover en række hjemlige „måneds"-betegnelser, der kunde variere dialektalt (og ikke alle netop faldt sammen med de astronomiske måneder), og hvis alder er uvis. Disse gamle månedsnavne optoges nu i almanakken, men trængte aldrig igennem: °*glugmåned* (jan.), °*blidemåned* eller °*blidel* (febr.), °*tormåned* (marts), °*fåre-* ell. *faremåned* (apr.), °*skærsommer* ell. °*hømåned* (juni), °*orme-* ell. °*maddikmåned* (juli), °*høstmåned* (aug.), °*fiskemåned* (sept.), °*sæde-* ell. °*liljemåned* (okt.), °*slagtemåned* (nov.), °*krist-* ell. °*julemåned* (dec.). I året 1700 gik man fra den julianske *kalender* (< lat.), kaldet den *gamle stil* (< lat.), over til den gregorianske, kaldet *ny stil*, hvorved man i almanakken sprang fra den 18. februar til 1. marts.

I en 8 sider lang liste bag i grammatikken (1668) fremsatte Pontoppidan forslag til danske grammatiske betegnelser, men det er vel tvivlsomt, om listen har foreligget allerede 1646 (jf. s. 285). Snarest er nydannelserne fremkommet ved et samarbejde mellem ham og Syv, som allerede i Betenkninger 1663 havde bragt et omtrent tilsvarende sæt ord i anvendelse. De samme (og en del nye) bruges i Sprogkunsten 1685. Af disse nydannelser, der nu er registreret i udgaven af Danske Grammatikere VI. bind s. 264 ff., og som alle er oversættelser fra latin (enkelte formidlet gennem tysk), kan nævnes følgende, som fik alm. anerkendelse i senere dansk grammatisk litteratur: *navnord* (nomen, substantivum), *tillægsord* (Pont.: *tillægs navnord*; nomen adjectivum), *biord* (Syv også *hosord*; adverbium), *talord* (Syv; numerale); *eget navnord* (Syv: *egne navne*; nomen proprium); *fælles navnord* (nomen appellativum), *køn* (Syv 1685; Pont.: *slavg*; genus), *bøje* (declinere, conjugere), *bydende måde* (imperativ), *selvlydende* (litera vocalis), *medlydende* (litera consonans), *tvelydende* (diphtongus), *stavelse* (syllaba; allerede hos Colding 1622), *ordbog* (dictionarium), *mundart* (< ty.; dialectus), *sproglærer* (grammatica), *spørgsmålstegn* (Pont.; Syv: *spørgetegn*; signum interrogationis), *bindestreg* (hyphen). Et flertal af dannelserne slog dog ikke igennem; mange af dem var også noget tungvindte, fx. *skelord* (articulum), *hverkenord* (neutra), *tidord* (verbum), *føj(e)ord* (conjunction), *mellemsæt* (parentes), *nærværende tid* (præsens), *mere end fuldt forbigangen tid* (plusquamperfectum), *forskelstøddeler* (accenter), ofl. Over for *circumflex* giver Pontoppidan helt op: *en tøddel som en huusgavl!*

I *matematikken* (< gr.) optages vel en del fremmede, især græsk-latinske ord, som fx. (fra gr.:) *aritmetik, geometri, polygon, trigonometri,* (fra lat.:) *addere, centrum, dividere, multiplicere, sinus, subtrahere, tangens; ciffer* (< fr.); men af de to i det fremmede arbejdende matematikere Christopher Dybvad og Jørgen Mohr (s. 280) gøres forsøg på at skabe et sæt hjemlige fagord (væsentlig efter hollandsk forbillede). Hos Dybvad findes således for første gang følgende, delvis senere anerkendte kunstord: *dele* (dividere), *deler* (divisor), *flade* (plan), *fratage* (subtrahere), *grundlinie* (basis), *ret*, adj., om vinkel på 90°, *sammelføje* (addere). Andre forslag trængte ikke ind, fx. *firhjørnet rod*, kvadratrod, *formere* ell. *forøge* (multiplicere), *forsæt*, hypotese, *rethjørnig*, rectangulær, *stolinie*, ɔ: stålinie, om (trekant)højde, ofl.; efter holl. fx. *ligvidig*, parallel (holl. *evenwijdig*), *ligredig*, pro-

portional (holl. *evenredig*). — Hos Mohr fx. *ligesidig* (< holl.), *ligebenet* (< holl.), *ligehjørnet* (< holl.), *lodret* (selvstændig dannelse; vertical), *retstående*, perpendiculær; andre forslag er *helmåler* og *halvmåler*, om henh. diameter og radius, *vægtret*, horisontal, *midtprik*, centrum, ofl. — Fra tysk indlåntes *antal*, *middelpunkt*, centrum, *omkreds*.

Forskellige substantiver. Lånt fra ty.: *akse*, *dont*, *dunst*, *flok*, *fnug*, *funke*, *gat* (mul. < holl.), *gift*, *kløgt*, indfald, *qualm*, *liebhaver*, *luder*, ådsel, *puds*, spøg, *rast*, hvile, *sladder*, *splitte*, split, *svang*, *tog*, færd, *ørefigen*. Fra fr.-lat.: *affekt*, *affære*, *disput*, *duel*, *effekt*, *gage*, *grimasse*, *intrige*, *concept*, *mulkt*, *ordre*, *pasqvil*, *principal*, *project*, *protokol*, *rapport*, *replik*, *reprimande*, *reserve*, *rest*, *skose*, *supplik*, *trafik*, *transport*, ofl. Oprindelig gr. er ord *barbar*, *clima*, *poesi*.

Adjektiver. Fra tysk: *billig*, *digt*, tæt, nær, *drægtig*, *dunkel*, *flak*, *flink*, *flot*, *frugtbar*, *glat*, *hidsig*, *hurtig*, *klam*, *kæk*, *lumpen*, *lutter*, *net* (gennem ty. < fr.), *plat*, *rar* (gennem ty. < fr.), *rigtig*, *skinhellig*, *skrå*, *slu*, *stram*; fra holl.: *kant (og klart)*. Fra romansk: *alert* (< fr.), *equivok* (< fr.), *expres* (< lat.), *confus* (< lat.), *magnifique* (< fr.), *spirituel* (< fr.-lat.), *suspect* (< lat.).

Verber. Fra tysk: *bone*, *brokke*, *brumme*, *brække*, *drille*, *henrette*, *irre*, *kradse*, *krøje*, *mangle*, *fattes*, *meddele*, *prakke*, *prate*, *presse*, *proppe*, *ridse*, *sire*, *skakre*, sjakre, *skildre*, *skutte*, *svire*, *svække*, *ytre*. — Om de romanske verber på *-ere* se s. 384 f.

Andre ordklasser. Pron. *dit og dat*. — Af de hjemlige adverbier er *ey* litterært (anvendes fx. i første del af Jammersmindet), og *intet* er ca. 1700 gammeldags i skriftsproget (Jammersminde: *N. N. helste mig intet; at det Folk mig ikke* (overstreget) *intet incommoderte*), men fortsatte i formen [*inte*] i talesproget. Lån: *immerfort*, *omsonst*, *ungefær*; fra fr.: *a part*, *en passant*, *precis*, ofl. — Talrige interjektioner dukker op, men om deres herkomst og alder er det i alm. vanskeligt at sige noget sikkert; *ak* er lånt fra ty.; andre interjektioner (de fleste anført i en lang liste hos Kok): *ah*, *aha*, *av*, *fui*, *phy*, *hillemænd* (egl. fra en ed ved „de hellige mænd"), *hys*, *ih*, *lop lop*, *pitpit*, *putput*, *pyt*, *tirr*, *tuhut*, *tys*, ofl.

C. Navne. Det nye topografiske navnestof er knyttet dels til København, dels til grundlæggelsen af nye byer og (ombyggede) herregårde. I København under Christian IV fx. *Børsen* (s. 394), *Christianshavn* (1618 ff.), *Holmens kirke* (1619), *Nyboder* (1614 ff.), *Regen-*

sen (1623; med regenstårnet, senere *Rundetårn*, og kirke: *Trinitatis kirke*, 1637 ff.), *Rosenborg* (1609 ff.); *Langebro* (1619; senere kaldt *Knippelsbro* efter en rådmand Hans Knip); under Frederik III: *Frederiksholm*-kvarteret, *Sophie Amalienborg* (afsluttet 1673); under Christian V: *Christiansholm; Kongens Nytorv* (tidl. spottende kaldt *Hallandsås*); *Langebro* (1686), *Stormbroen*. — Nye byer: (under Christian IV:) *Kristianopel, Kristianstad, Kristiania, Kristianssand*, se s. 270; (under Frederik III:) *Frederiksstad, Frederiksodde* (senere *Fredericia*), *Frederikssund*, se s. 270; (under Christian V:) fæstningen *Christiansø* (1684). — Efter 1660 byggedes en række landsteder og slotte omkring hovedstaden, fx. *Christiansholm, Edelgave* (opkaldt efter Henrik Bjelkes hustru Edele Ulfeld), *Frederiksdal* (Frederik III), *Geddesdal, Gyldenlund* (efter Ulrik Fr. Gyldenløve; senere *Charlottenlund*, efter Christian VI's søster Charlotte Amalie); *Hjortespring* (oprettet af en landsby *Tøbberup*), *Jægersborg* (navngivet af Christian V; tidligere *Ibstrup*), *Sorgenfri* (efter ty. *Sorgenfrei*; opført af Ulrik Fr. Gyldenløve), ofl. — Andre herregårde: *Dronninglund* (tidl. *Hundslund kloster*; navngivet af dronning Charlotte Amalie), *Frydendal* (tidligere og i nutiden igen *Torbenfeld*), *Holckenhavn* (tidl. *Nygård, Ellensborg* og *Ulfeldsholm*, se s. 260), *Jægerspris* (tidl. *Abrahamstrup*), *Lindenborg* (tidl. *Dåsborg* og endnu tidligere *Næs(holm)*), *Ulriksholm* (tidl. *Skinnerup*; efter Ulrik Chr. Gyldenløve), *Valdemars slot* (efter Valdemar Christian, Christian IV's søn med Kirsten Munk), *Wedellsborg* (tidl. *Iversnæs*), ofl.

I sin grammatik (1668) har Pontoppidan givet den første kortfattede oversigt over danske stednavnetyper. De gennemskuelige led klarer han nogenlunde, tolker også *torp*-navnene som væsentlig sammensat med personnavne (dog kan han ikke genkende *-torp* i navne på *-(r)up*) og tager et enkelt sted, vistnok for første gang i forskningens historie, oldnordisk til hjælp ved tolkningen. Men metodisk undersøgelse er der dog ikke tale om. For ham er således endelsen i stednavnet *Højelse* den samme som i *skrivelse, hakkelse*, osv.

Personnavne. Enkelte nye, fremmede fornavne dukker op, fx. *August* (lat.), *Esaias* (gr.-hebr.), *Ferdinand* (ty.), *Hannibal* (opr. fønikisk; navnet forekommer dog enkelte gange tidligere), *Julius* (lat.), *Kornelius* (lat.); *Abigael* (hebr.), *Amalie* (ty.), *Augusta* (lat.), *Dina* (hebr.), *Eva* (hebr.), *Hedvig* (ty.), *Hippolyta* (gr.), *Rebekka* (hebr.). Ligeså begynder enkelte afledte typer inden for kvindenavnene at vise sig, fx. på *-ane, -ine*, olgn. En datter af Christian IV og Kir-

sten Munk døbes *Christiane* (jf. et ældre navn som *Juliane*), og en datter af Frederik III får navnet *Frederikke (Amalie)*, vel med tilknytning til diminutivsdannelser på *-ike* (fx. ældre *Annike* og (nævnt hos Pont.:) *Marike*), en anden datter får navnet *Vilhelmine Ernestine*. Videre fx. *Adolphine* (Rostgård), *Bolette, Charlotte* (fr.) og *Conradine* (Rostgård); et af flådens skibe på Christian V's tid hed *Antonette* (fr.). — Man kan i dokumenter og håndskrifter træffe navnet *Immanuel* (*Emanuel*) anvendt som en slags invocatio (for at vise hebraisk viden?), men endnu anvendes det næppe som døbenavn. — Når tilskuddet af nyt navnestof stadig er ringe, beror det på den fra gammel tid herskende opkaldelsesskik (I. 78, 176). Inden for den enkelte slægt var navneudvalget ret begrænset, og man opkaldte kun efter afdøde slægtninge. Den sidste regel kan dog nu brydes. Rasmus Vinding opkaldes således ved en dattersøns dåb, og han er selv til stede som fadder.

De religiøse navne breder sig i samme grad, som de olddanske navne svinder (jf. s. 261). I den ældste kirkebog (1604 ff.) fra Døstrup sogn i Sønderjylland udgør de religiøse mandsnavne ca. 84 % (383 af 454 drengenavne) og de religiøse kvindenavne 94 % (333 af 354 pigenavne). I matriklen 1688 for Vennebjærg og Børglum herreder udgør de religiøse mandsnavne 91 % (1921 af 2110 navne), og de hyppigste navne er *Christen* (17 %), *Jens* (13,5 %), *Niels* (12 %) og *Peder* (9 %). Inden for adelen i 1655 viser især de religiøse kvindenavne stor hyppighed: *Anna* 13 % af hele antallet, *Margrete* 7 %, *Sofie, Elisabet, Birgitte* og *Karen* hver 6 %, *Dorte* og *Kirsten* hver 4 %. Af mandsnavnene har *Jørgen* 5 %, *Henrik, Kristian, Erik, Kristoffer* og *Niels* hver 4 %, *Hans, Frederik* og *Knud* hver 3 %, osv. Fra fortegnelsen over de lolland-falsterske bønders tilnavne, der bl. a. også omfatter de som tilnavne brugte olddanske fornavne, kan man danne sig et skøn over, hvorledes de olddanske navne forsvandt: 1610 nævnes således for sidste gang navne som *Alfast, Algod, Babbe, Dan, Ebbe, Elling, Grim, Gudmand, Gumme, Haagen, Ingemand, Lave, Ode, Otte, Ove, Skafte, Toste, Trugels, Ulf* og *Vegge*.

Inden for kongehuset og derefter hos adelen og borgerstanden, men endnu næppe i bondestanden, bredte sig nu skikken at give børnene, især pigerne, to fornavne. Skikken kom fra Tyskland, jf. de tyskfødte dronninger: *Anne Cathrine* (~ Christian IV), *Sophie Amalie* (~ Frederik III) og *Charlotte Amalie* (~ Christian V). I kon-

gehuset fx. *Leonora Christina, Valdemar Christian, Anne Sofie, Frederikke Amalie, Ulrik Frederik* (Gyldenløve). Andre exx.: *Sophie Amalie* (Moth), *Mette Sophie* (Krabbe), *Anna Margrete* (Lasson); stiftamtmand *Frederik Ejler* Gieddes tre hustruer hed *Suzanne Elisabeth* (Adeler), *Sophie Amalie* (v. Løvenhielm) og *Abel Cathrine* (Buchwald).

Den i forrige årh. (s. 262) begyndende latinisering (og grækisering) af efternavne i den lærde og gejstlige stand bredte sig stærkt i dette lærde århundrede. Nogle exx. (med spatiering af de fastere slægtsnavne). Grundordet kan være 1. et stednavn, der enten oversættes: *Amnisylvius* (< Åskov), *Aquavallinus* (< Vandel, tolket som Vand-dal), *Aqvilonius* (efter faderens navn: Nordrup), *Holstepontanus* (< Holstebro), *Lacoppidan* (< Søby), *Lucoppidan* (< Lundby), *Montoppidan* (< Bjerreby), *Neapolitanus* (< Nysted, Hans Olufsen), *Placosomus* (< Middelsom, udtalt Milsom og tolket som Mild-som, jf. lat. *placo*, formilder), *Pontoppidan* (< Broby), *Tilonius* (< Ribe, udtalt Rive, jf. gr. *tillō*, river, rykker), *Urbimontan* (< Bybjærg), *Zythagathus* (< Ølgod), *Zythocomœus* (< Ølby), ofl., eller blot latiniseres: *Bircherod(ius)* (< Birkerød), *Calundan(us)* (< Kalundborg), *Jersin* (< Jersie), *Jermiin* (< Hjerm), *Løxdorphius* (senere *Luxdorph* < Løgstrup), *Vellejus* (< Vejle), *Vogelius* (< Ugilt), ofl. — 2. et tilnavn: *Albinus* (< Hvid), *Aqvilinus* (< Ørn), *Lyschander* (måske til navnet Ulfeld, idet familien mul. er en uægte linie af Ulfeld, jf. gr. *lýkos*, ulv), *Olearius* (< Oehlschläger, oliemøller), *Prætorius* (< Schultze, d. v. s. foged), *Ursin* (< Bjørn). — 3. et patronymikon eller et fornavn: *Claudi* (< Clausen), *Laertius* (< Lars, med tilknytning til gr. *Laertes*), *Olivarius* (< Holgersen), *Petri* (< Peter), *Petræus* (< Peter), *Stenonis* (< Stensen, i litteraturen senere alm. *Steno*), *Thorlacius* (< isl. Thorlak), *Torfæus* (< isl. Torfason), *Thura* (< Pedersen, idet Peter på gr. betyder „klippe", som igen på aramæisk hedder *tura*), *Ægidius* (< Gødesen), ofl. Blandt præsterne synes moden især at have hersket på øerne samt i Ribe stift.

De talrige tyske navne med *von* (hollandsk *van*) blev vel kun efterlignet i opdigtede navne, jf. i et digt af Søren Tvilling: *Jan van Banckorotsken, Peder fan Speck* (< Peder Spækhøker).

Faste slægtsnavne breder sig nu fra den lærde stand også til borgerstanden, således at efter 1700 i alm. kun den lavere borgerstand bruger de skiftende *-sen*-navne. Flertallet af de nye slægtsnavne (jf. s. 262) er stednavne, undertiden let fortyskede: *Bredsdorff*

(Bredstrup), *Dachnetz* (Dagenæs), *Schandorph* (Skanderup), *Schiern* (Skern), *Zeuthen* (Søvten), olgn., jf. s. 332.

I bondestanden finder vistnok ikke større ændringer sted, om end brugen (og arten) af tilnavne dialektalt nok har kunnet variere. Især synes Sydsjælland og Lolland-Falster at have haft et stort og broget tilnavnestof (måske vedligeholdt gennem et udbredt selskabeligt samvær i landsbyernes gildeshuse), og noget lignende gælder Djursland og Vendsyssel med Hanherrederne (her lokalt fx. en række tilnavne på *-mand: Åmand, Bakmand, Bromand, Bækmand, Digemand, Gademand, Hedemand,* osv.). Først fra slutn. af århundredet forekommer noget hyppigere stednavne som faste slægtsnavne i bondestanden, vistnok især i Vestjylland.

Husdyrnavne. Kvæget navngives efter farvetegningen, hornene osv.: *Skiold oc Black, Hielm, Kull' oc drage / Lend oc Ring din' Øxens Naffn* (Gerner, som også giver forklaring dertil: *De skioldede ere hvjde i Lyskene; Blackede kaldes saa aff Farffven; Hielmede ere hvide i Hoffvedet, Kul er sorte: Dragede ere hvide paa Ryggen, Lendede ere huide offver Lenderne, Ringede ere hvjde tvert offuer Liffuet*). — Også skibe har navne: *Flaadlussen, Lyckepodt, Siielhunden, Stumpede Dorrethe, Elephanten, Phøenix, Heyren, Ørnen, osv.*

mange/ som blef ihielslagne af Fienderne. Dette altsammen maae vi glæde os i/ **at HErren var hos os**/ vell var de imod os/ men HErren var med os: Vell hafde de beslutted at knuse os under deris Tender / vell hafde de henlagd Snarer for os: Men som **HErren var med os**/ der i sønderbryder de ugudeligis Tender/hand som sønderriver de ugudeligis Snarer/ hand som giør Achitophels Raad till Daarlighed / hand som lader deris Fod gribis i Garnet som de lønlige setter/saa brast oc dend **Snare** oc vor Konge undkom med sine Undersatter fra Fiendens Tyrannie: Hvor ofte gick det saa med Israel i Dommernis Tider/ i Kongernis Tider/ i Jorams oc Achabs Tider for de Syrer: I Ezechiæ Tid for de Assyrier/ saa gick det oc for Dannemark for 34 Aar siden/Gud **var hos os oc reddede os**/ der vill Menniskens Hielp till Guds Hielp/ siger Verdens Børn: Der vill Guds Hielp till Menniskens Hielp siger HErrens Børn/det første kand passe sig paa dend Ladsnedige

Psalm. 3. v. 8
2. Sam. 15. v. 31.
1. Reg. 20. per tot
2. Reg. 19. v. 39.

60. SAMMENFATNING

Skønt der ikke i de forløbne to århundreder var indtruffet pludselige eller dybtgående ændringer i samfundets struktur, var forholdet samfundslagene imellem alligevel et helt andet ved år 1700 end ved år 1500. For det første var den sociale afstand mellem yderpunkterne, overklassen på den ene side og bondestanden på den anden, blevet større, et forhold som vel måtte medføre slagside i kulturudviklingen, uden at dette dog i sig selv sprogligt set behøvede at føre til splittelse, men for det andet — og dette var væsentligere og mere skæbnesvangert — havde den tonegivende overklasse skiftet karakter. Medens overklassen ved år 1500 væsentlig var identisk med den gamle danske adel, var den dominerende del af overklassen ved år 1700 et for dansk sprog og national kultur fremmed folkeelement, omfattende fremmede, hovedsagelig tyske adelige, offi-

Frise: Udsnit af taksigelsesprædiken til minde om stormen på København 11/2 1659 i Henrik Gerners prædikensamling: Gudelige Tanker. 1693. I. s. 260.

cerer, hof- og embedsmænd. Den nye, lærde stand var ganske vist af dansk rod, men den var internationalt orienteret og bundet til latinen. Over for disse grupper stod folkets store masse, en mindre talstærk, men noget uensartet bybefolkning (vel ca. 10 %), og en bondestand, der var ublandet dansk og omfattede henved 90 % af hele befolkningen. Men i det offentlige liv og røre var denne bondestand så at sige stum. Den afgav højst enkelte tilskud til præstestanden og den lavere, lokale embedsstand, men ellers hørtes dens stemme kun inden for sognets grænser, ved kirkestævne, i gildeshus og grandelag. Den danske fremdrift og offentlighed hvilede således helt på borgerstanden, og i reformationstiden havde der da også været tilløb til en dansk selvhævdelse og sproglig fornyelse med basis netop i disse lag. Den sociale fremgang blev vel heller ikke standset i borgerstanden, men den sprogligt-litterære vækst kvaltes snart igen af latinen, og da den i 1600tallet atter er kendelig, er det under tilskyndelse udefra, og den er i væsen mere kunst end natur.

Den specielt danske tone er dog aldrig helt forstummet, men de bevægende årsager veksler såvel som de komplementære modsætninger og de tilsigtede mål. I 1500tallet er den stærkest under Christiern II og den tidlige reformationstid. Tonen er da enkel og rettet direkte mod de tyske fremmede. Såvel Christiern Pedersen som Poul Helgesen og andre kommer med bidske udfald mod *de høffmodige tyske* (Christiern Pedersen). Baggrunden er den økonomiske og politiske pågåenhed fra syd. De tyske kræmmere gotter sig over os, siger Christiern Pedersen: *Naar de kommer hiem igen til stederne, da rose de storlige der aff . . Huorledes de haffue gecket oc bedraget oss met deris gamble, forledne* (ɔ: overgemte, dårlige), *oc forderffuede vare.* Og den anonyme forfatter til en latinsk beretning om grevefejden advarer københavnerne mod tyskerne: „Har I nogensinde hørt af eders fædre, at de (ɔ: tyskerne) var danskerne tro? . . Alle ulykker, udyder og krige, som danskerne har været indviklede i, har tyskerne altid været ophav til". — Hos Vedel er det historien mere end et samtidigt modsætningsforhold, der bestemmer tonen. Forntiden bjærgtager ham og hans sprog, og fra nu af kan klangen fra folkets gamle poesi høres, hvor der er resonansbund derfor. — I 1600tallet er tonen nok stærkest umiddelbart før og efter 1660. Århundredets første halvdel var en opløsningens tid, med krige, epidemier, naturkatastrofer og dyrtid, religiøse sværme-

rier og stigende overtro og dertil et voksende pres af fremmedindvandring i den højere embedsstand. Alt dette vakte hos den gamle danske adel en stærk følelse af, at fædrelandet var i fare. De blev patrioter — og kaldte sig således (Hannibal Sehested, Christen Skeel og Gunde Rosenkrantz, den sidste vistnok forfatter til „En Patriots trohiertige Erindring til sit Fædernelands tro Indbyggere" 1657). Men med statsomvæltningen 1660 blev der sat bom for et videre virke fra denne kreds. Under svenskekrigene og efter den lykkeligt afslåede storm på København natten mellem den 10. og 11. februar 1659 bredte den nationale samlingsfølelse sig til større kredse i folket. I årene derefter holdtes hver 11. februar en taksigelsesgudstjeneste til erindring om landets frelse ved den lykkelige sejervinding (jf. frise s. 404). Farerne havde samlet folket til en nation, og hos nogle enkelte lærde og litterater skimtes svagt en begyndende forståelse af den nationale egenart. Heri indgik også betragtninger over sproget. Men tilskyndelserne var nok i det store og hele hentet udefra (§ 55 D), og der skulde gå endnu et århundrede, før den danske tone gennem nye prøvelser fandt sin fulde klangfylde og gav genlyd i hele folket.

Sproget selv, i skrift og tale, var fra tidsrummets begyndelse undergivet en midtpunktsamlende tendens. Tidligst fæstnedes skriftsproget. Gennem Christiern Pedersens, reformatorernes og 1550-biblens sprog nåede vi til en nogenlunde fast bogtryksnorm (§ 49 A). Detailspørgsmål var dog endnu svævende og gav anledning til vor første retskrivningsstrid i 1600tallet (§ 56 C), men bortset fra tre vigtigere retskrivningsregler havde denne norm ved år 1700 samme udseende som i nutiden. Anderledes forholdt det sig med håndskriftsproget. Den ortografiske skoling virkede endnu kun svagt på privatpersonen, selv om synsbilledet sikkert allerede ved år 1700 har haft nogen betydning. Vi finder ikke længere en så forvirret privatortografi som den, 1500tallet kunde fremvise (s. 179 f.), men der kunde stadig forekomme privatskrivemåder, der var stærkt afvigende fra normen.

I talesproget varede det længere at nå frem til en fastere norm, et stedløst rigsmål (§§ 49 B, 56 D), og det var endnu ca. 1700 kun en ganske lille del af befolkningen, som stræbte hen imod denne norm eller havde brug for den. De 90 % på landet og adskillige i købstæderne var ganske uberørte af den. Dialekterne levede endnu uforstyrret videre. Det er da først og fremmest i København, i rege-

rings-, embedsmands- og universitetskredse, rigsmålet vokser frem, men endnu ufærdigt, endnu hos de enkelte personer ikke helt frigjort fra stedpræget dialekt, og fremefter stadig under stigende påvirkning af skriftbilledet (oplæsningssproget).

Det danske sprog, der havde været hårdt trængt af latinen, bryder nu også frem på flere nye områder. Retssproget og det religiøse sprog var som forhen dansk. Den danske historiske litteratur var derimod efter Vedel, Huitfeldt og Lyschander i aftagen. Det officielle sprog var her i 1600tallet latin. Til gengæld blomstrer en stærkt personlig dansk memoirelitteratur. I poesien har en kunstdigtning holdt sit indtog, og i fagligt sprog begynder man at tage dansken i brug (grammatik, botanik, geografi). Men endnu holder de fleste videnskaber fast ved latinen, og endnu findes ingen fri jævnprosa anvendt i kunstnerisk hensigt (romanen).

Endelig var sproget selv blevet genstand for betragtning (§§ 55 D, 56 B), for behandling (ordbøger og grammatikker, s. 281 ff.) og for kunst (§ 57). Ganske vist endnu kun hos nogle enere, men dog et tegn på begyndende refleksion over en social institution, som man tidligere vel nærmest havde betragtet som en selvfølgelig brugsgenstand. For reformatorerne var således modersmålets fortrin bestemt ved dets nytteværdi, som middel til udbredelsen af „det klare evangelii lys“, men for grammatikerne og andre i 1600tallet var sproget dels et vigtigt instrument til kulturens almindelige fremme, dels i sig selv et vigtigt kriterium til afgrænsning af nationen og — om end ikke klart og direkte sagt — en indfaldsport til forståelse af det særpræget danske. Derfor skulde det plejes og bruges — almindeliggøres.

Dette blev den kommende tids opgave.

LITTERATURHENVISNINGER

VED

KARL MARTIN NIELSEN

V. YNGRE MIDDELDANSK

2. Sønderjylland: Jens Jessen: Die Entstehung und Entwickelung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen. ZSHG. LI. (1922). 1 ff.

3. Slesvig: Klaus Harms: Das Domkapitel zu Schleswig von seinen Anfängen bis zum Jahre 1542. (1914). Schr. des Vereins f. schlesw.-holst. Kirchengesch. 1R. VII. — Flensborg: se nu Troels Fink: Flensborgs borgerskab i 15. Aarh. Til Knud Fabricius. (1945). 13 ff. — Chr. I's håndfæstning: Urkundensammlung der Gesch. f. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Gesch. 1875. 30.

5. Studierejser: Ellen Jørgensen: Nordiske Studierejser i Middelalderen. HT. 8R. V. (1914). 331 ff. — Ludv. Daae: Matrikler over nordiske Studerende ved fremmede Universiteter. I. (1885). (Prag, Erfurt, Rostock). — Die Matrikel der Univ. Heidelberg 1386—1662. I—II. (1884—87); jf. KhS. 5R. V. (1909—11). 138 ff. — Die Matrikel der Univ. Köln 1389—1559. I. 1389—1466. (1892); jf. PT. 3R. V. (1896). 292 ff., 8R. II. (1923). 91 ff. — Acten der Erfurter Univ. I—III. (1881—99). — Die Matrikel der Univ. Leipzig. I—III. (1895—1902). — Die jüngere Matrikel der Univ. Leipzig. I—III. (1909); jf. KhS. 2R. II. (1860—62). 512 ff. — Die Matrikel der Univ. Rostock. I. 1419—1499. (1889—92). — Da. og no. Studerende ved Univ. i Greifswald. KhS. 4R. VI. (1899—1901). 340 ff., 498 ff. — Jf. også KhS. 5R. VI. (1911—13). 375 ff. (Bologna), PT. 8R. V. (1926). 118 ff. (Louvain).

5 f. Samfundets struktur: Poul Johs. Jørgensen: DRH. (1940). — William Christensen: Da. Statsforvaltning i 15. Aarh. (1903).

6. Befolkningen: Aksel E. Christensen: Danmarks Befolkning i Middelalderen. NK. II. (1938). 49 ff. — Adelen: William Christensen: Om nogle af 15. Aarh.'s Betegnelser for Adelsstanden. HT. 8R. IV. Tillægsbd. (Festskr. Edv. Holm). (1913). 38 ff. — Kr. Erslev: Har den da. Adel i 15. Aarh. haft en stærk Tilgang af nye Slægter? HT. 7R. VI. (1905—06). 121 ff. — Sa.: Dronning Margrethe. (1882). 276. — Adelens fremmøde: Skautrup: Hardiske mål. II. 1. (1942). 63.

7. Adelens børn: jf. en udtalelse $^{30}/_{9}$ 1475. DMag. 4R. II. (1873). 104. — Klostrene: William Christensen: Et Bidrag til da. Klosterhist. i Chr. I's Tid. KhS. 4R. V. (1897—99). 84 ff. — Borgerne: Hugo Matthiessen: Det middelalderlige Købstadvæsen i Danmark. NK. XVIII. (1933). 46 ff. — Håndværk: R. Berg: Det da. Haandværks Hist. En Oversigt. (1919).

8. Antal bønderbrug: Arup: Danmarks Hist. II. (1932). 59; jf. Henrik

Pedersen: Det da. Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Chr. V's Matrikel 1688. (1928). 365. — Selvejere: forholdene har været forskellige i de forskellige egne. I de vendsysselske herreder var selvejerprocenten ca. 1525: Horns hrd. 2, Vennebjærg hrd. 2, Børglum hrd. 6, Jerslev hrd. 4, Hvetbo hrd. 4½, Kær hrd. 10. C. Klitgaard: Vendsysselske Selvejerbønder før og efter „Klemensfejden". HT. 10R. IV. (1937). 86 ff., spec. 104. — Citat: Herr Michaels tre da. Riimværker. Udg. af C. Molbech. (1836). 139.

9 ff. Håndskrifter: E. Kroman: Et Par middelalderlige Hss. fra Skovkloster. Studier Dahlerup. (1934). 118 ff. — Lauritz Nielsen: DMH. (1937).

9 f. Papirsbreve i Tyskland: H. Bresslau: Handbuch der Urkundenlehre. II². (1915). 500 ff.; jf. også E. Nygren: Huru papperet kom till Sverige. En bok om papper. (1944). 117 ff. — Margretes instruktion 1404: DMag. 2R. VI. (1836). 241 ff.

10. Skriften: Brøndum-Nielsen: Den nord. Skrift. Haandbog i Biblioteksskundskab.³ I. (1924). 80 ff. — E. Kroman: Da. Palæografi. NK. XXVIII. (1943). 62 ff.

10 ff. Retslige kilder: Brøndum-Nielsen: GG. I. (1928). 39 ff. — Poul Johs. Jørgensen: DRH. (1940).

10 f. Unionsbrevet: AarsbGehArch. II. (1856—60). 28 ff., Skautrup: Da. breve og diplomer. I. (1930). 6 ff. — De fornyede unionsakter: AarsbGehArch. II. 31 ff., 38 ff. — Gårdsretten: Kolderup-Rosenvinge: GDL. V. (1827). 23 ff. — Valdemar atterdags håndfæstning: AarsbGehArch. II. 17 ff. — Landefreden: Smst. II. 24 ff. — Margretes alm. forordning: Smst. V. (1871—75). 52 ff. — Erik af Pommerns forordning: Smst. V. 57 ff. — Håndfæstningerne: Smst. II. 21 ff., 43 ff., 46 ff.

11 f. Landskabslovgivningen: Indledningerne i DgL. I ff. (1920 ff.). — Hss. af Jy. lov: Mogens Lebech: De jy. Lovbøger. Med Lov skal Land bygges. (1941). 157 ff. — E. don. var. 136, 4°: E. Kroman i NK. XXVIII. (1943). 71 f. — AM 26, 8°: Kolderup-Rosenvinge: GDL. II. (1821). — Ribe-hs.: Den jyske lov. Text med oversættelse, kommentar og ordbog ved Peter Skautrup. (1941). — AM 17, 8°: DgL. II. (1933). XCIX f.

12. Lokal lovgivning: Lålands vilkår og Bornholms vedtægt: AarsbGehArch. V. (1871—75). 62 ff. og 83 ff. — Fyns vedtægt ¹⁵/₉ 1473: DMag. 4R. V. (1884). 146 ff.; en redaktion af ¹⁹/₂ 1492 i AarsbGehArch. V. 78 ff. — Stadsretter: Kolderup-Rosenvinge: GDL. V. (1827). — Malmö stadsret (Kong Hans' privilegium): Malmö stads urkundsbok. Utg. af L. Weibull. (1901). 43 ff. — Landskrona og Halmstad stadsretter: Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. I. Utg. av Nils Herlitz. (1927). 396 ff. og 406 ff.

12 f. Gilde- og lavsskråer: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. Udg. af C. Nyrop. I—II. (1895—1904). — St. Knudsgilde Flensborg. Faksimileudg. (1926).

13. Arkiver: E. Werlauff: Efterretn. om det gamle Rigs-Arkiv paa Kalundborg Slot. Ny Minerva. 1807. IV. 97 ff. — A. D. Jørgensen: Udsigt over de da. Rigsarkivers Hist. (1884).

14. Lundebogen: SRD. VII. (1792). 247 ff. — Registratur 1425 ff.: SRD. VIII. (1834). 457 ff. — Odensebogen: Uppsala de la Gardie 39. — Esrom-

bogen: Codex Esromensis. Esrom Klosters Brevbog. Udg. af O. Nielsen. (1880—81). — Sorø gavebog: SRD. IV. (1776). 463 ff. — Æbelholtbogen: SRD. VI. (1786). 132 ff. — „Kalundborgske Registratur" og „Vordingborgske Registratur": De ældste da. Archivregistraturer. I. (1854). 1 ff. — Dueholms diplomatarium: Dueholms Diplomatarium. Samling af Breve 1371—1539. Udg. af O. Nielsen. (1872). — Jordebog: Eline Gøyes Jordebog. Udg. af A. Thiset. (1892). — Breve: indtil 1450 er breve registreret (og hidtil ikke trykte breve givet i udtog) i Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. I—IV. Udg. ved Kr. Erslev. (1894—1912). Brevene 1451—1513 på samme måde i 2R. I—IX. Udg. ved William Christensen. (1928—39). — Udvalg af hidtil utrykte da. Diplomer og Breve. Udg. af C. Molbech og N. M. Petersen. (1858).

15 f. Missiver: Missiver fra Kongerne Chr. I's og Hans's Tid. I—II. Udg. ved William Christensen. (1912—14). — Vor sønderlige gunst tilforn: første gang i 1/4 1494. — Låsebreve: 11/11 1471 trykt i Gammelda. Domme. Udg. af Kolderup-Rosenvinge. I. (1842). 10 f. — Formlerne hos Kolderup-Rosenvinge i VSS. 5R. I. (1848). 139 ff. — Rigens rets dele: formlerne (i en senere skikkelse) hos Kolderup-Rosenvinge: Om Rigens Ret og Dele. VSS. 5R. I. (1848). 128 ff., V. Secher: Om Vitterlighed og Vidnebevis. I. (1885). 209 ff. — Bisp Knuds glosser: DgL. IV. (1945). — Tingsvidner: Gamle jy. Tingsvidner. Udg. af O. Nielsen. (1882). — Sandemandstov: Skautrup: Fylling på sandemænd. Studier Dahlerup. (1934). 231 ff. — Sa.: Hardiske mål. II. 1. (1942). 71 ff.

16. Pantebreve: en samling hos Henning Matzen: Den da. Panterets Hist. (1869). 457 ff. — Testamenter: Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. Udg. af Kr. Erslev. (1901).

17 f. Seglremme: jf. Seip: Seglremstudier. Festskrift H. Koht. (1933). 138 ff. — Jakob Iversen Lange og Niels Eriksen Gyldenstjerne: Skautrup: Hardiske mål. II. 1. (1942). 48 f. — Lundenæs slots jordebog: Harsyssels Diplomatarium. Udg. af O. Nielsen. (1893). 82 ff. — Roskilde bisps jordebog: SRD. VII. (1792). 1 ff. — Slesvig bisps jordebog: Liber censualis episcopi Slesvicensis. Quellensamml. der Gesellsch. f. Schlesw.-Holst. Gesch. VI. Quellen zur Gesch. des Bistums Schleswig. (1904). 135 ff.

18. Rydårbogen: E don. var. 3, 8°: Gammelda. Krøniker. Udg. af M. Lorenzen. (1887—1913). 61 ff. jf. Middelalderlig hist. Litt. paa Modersmaalet. Udg. af Ellen Jørgensen. (1930). 9 ff. — Med benævnelsen „Kong Eriks Krønike" udg. af R. Nyerup i DMag. 2R. V. (1827). 161 ff. jf. Langebek i SRD. I. (1772). 148 ff. — Sprogformen: Marius Kristensen: Hvor hørte Rydårbogens skriver hjemme? NTF. 3R. XVII. (1908—09). 98 ff. jf. Brøndum-Nielsen: GG. I. (1928). 45. — Stockholm K 4: Lorenzen l. c. 135 ff. jf. Brøndum-Nielsen: GG. I. (1928). 40, Marius Kristensen i DSt. 1910. 135 f. — NkS 606, 8°: Ellen Jørgensen l. c. 21 ff. — Annalistiske optegnelser: Ellen Jørgensen l. c. 47 ff. — Kongekrøniken i Stockholm K 46: Lorenzen l. c. 193 ff. jf. Marius Kristensen i DSt. 1909. 215. — Gesta Danorum: Lorenzen l. c. 1 ff.

19 f. Rimkrøniken: Stockholm K 41: Den da. Rimkrønike. Udg. af Holger Nielsen. (1895—1911). — Stockholm B 77: Brøndum-Nielsen: Da. Sprogtekster. III. (1929). 16 ff. — Ghemens udgave 1495 genudgivet af

C. Molbech 1825 og gengivet fotolitografisk 1873. — Sprogform: Brøndum-Nielsen: GG. I. (1928). 40, 42, 44 samt i Om Rimkrønikens Sprogform og Tilblivelse. (1930). — Om et fragment af en udgave (1504?) se Lauritz Nielsen: Om Gotfred af Ghemens Udgaver af den da. Rimkrønike. Nord. tidskr. f. bok- och biblioteksväsen. I. (1914). 252 ff. — Den nedertyske oversættelse: Bruder Nigels dänische Reimchronik, niederdeutsch. Hrsg. v. Reimer Hansen. Jahrbuch d. Vereins f. niederd. Sprachforsch. XXV. (1899). 132 ff., XXVII. (1901). 63 ff. — Tilblivelse: Grundtvig i Danne-Virke. I. (1816). 35 ff., 167 ff. og Nyt Aftenblad. 1826. Nr. 13—18. — C. Molbech: Den da. Rimkrønike. (1825). IX. — C. Rosenberg: Nordboernes Aandsliv. II. (1880). 383 ff. — Dahlerup: Tre litterære Munke i Sorø Kloster. Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne. I. (1923). 140 ff. — Brøndum-Nielsen: Om Rimkrønikens Sprogform og Tilblivelse. (1930). — E. Neuman i Samlaren. 1934. 136 ff. jf. smst. 1931. 186 note 3. — Brix: AP. III. (1936). 132 ff. — Brøndum-Nielsen: Om Rimkrønikens Tilblivelsestid. APhS. XVII. (1944). 129 ff.

20 f. Lucidarius: Lucidarius, en Folkebog fra Middelalderen. Udg. ved Brandt. (1849). — Med moderniseret retskrivning: Lucidarius, en Folkebog fra Middelalderen. Med Indl. og Oplysn. ved Johs. Knudsen. (1909). — En Klosterbog fra Middelalderens Slutning. (AM 76, 8°). Udg. ved Marius Kristensen. (1933). 53 ff. — Brix: AP. I. (1933). 28 ff.

21. Sydrak: Sydrak, efter Hs. NkS 236, 4°. Udg. ved Gunnar Knudsen. (1921—32). — Niels Møller i NTL. IX. (1933). 310 ff.

22. Mandeville: Mandevilles Rejse i glda. Overs. tillige med En Vejleder for Pilgrimme. Udg. af M. Lorenzen. (1882). jf. Brøndum-Nielsen: De gamle da. Dyrerim. (1908). I ff. og Marius Kristensen i DSt. 1909. 213 ff. — Vejleder for pilgrimme: V. Boberg: Om sproget i „Vejleder for pilgrimme". NTF. 3R. V. (1896—97). 126 ff. — Kvinders urtegård og Kvinders rosengård: Kvinders Rosengaard. Udg. ved Holger M. Nielsen. (1930 ff.). — AM 187, 8°: Det arnamagnæanske hs. nr. 187 i oktav. Udg. af Viggo Såby. (1886). — P. Hauberg: Da. Afskrifter af Lægebogen AM 187, 8°. SpK. IX. (1940). 46 ff. — Datering: Marius Kristensen: Harpestræng. (1908—20). XXXIX. — E. Kroman i NK. XXVIII. (1943). 68. — Stenbogen: Harpestræng. Udg. ved Marius Kristensen. (1908—20). 225 ff. jf. LIX, LXXXIX ff. — Lægebog: En middelalderlig da. Lægebog. Udg. ved P. Hauberg. (1927). — Om andre lægebøger se Marius Kristensen: Harpestræng. (1908—20). XCII ff., P. Hauberg i DSt. 1919. 111 ff. jf. videre indl. til Henrik Harpestræng: Liber Herbarum. Udg. af P. Hauberg. (1936). — Brudstykker trykt hos Brandt: GL. (1857). 283 ff.

22 f. Peder Låles ordsprog 1506: Östnord. och lat. medeltidsordspråk. Peder Låles ordspråk och en motsvarande svensk samling. Utg. av Axel Kock och Carl af Petersens. I—II. (1889—94). m. henv. — Sibbernsens Peder Laale-Udg. ved Aage Hansen og C. Behrend. (1929). m. henv. — Ordsprogsfragm. NkS 813, 4° trykt af C. Weeke i UBl. II. (1890). 39 ff. — Marius Kristensen i DSt. 1933. 46 og 1936. 129 ff. — Brix: AP. V. (1940). 27 ff. — Enkelte ordsprog: Rolf Pipping i Studier Axel Kock. (1929). 37 ff. — Dahlerup smst. 130 ff. — Aage Hansen smst. 304 ff. — Gunnar Skov i Studier Dahlerup. (1934). 114 ff. — A. Fræmohs i DSt. 1937. 151 ff.

23. Claudius Claussøn: A. A. Bjørnbo og Carl S. Petersen: Fynboen Claudius Claussøn Swart. Nordens ældste Kartograf. (1904). — N. E. Nørlund: Danmarks Kortlægning. I. (1942). 12 ff. m. henv. — H. Grüner-Nielsen: Danmarks gamle Folkeviser. X. H. 1. (1933). 15 f.

23 f. Biblen: Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krønicke. Kvartudg. IX. (1595). fol. TtIV^{r}. jf. Bjørn Kornerup i Hans Tausens Overs. af de fem Mosebøger. (1932). 1 ff. m. henv. — Bibeloversættelse: Den ældste da. Bibel-Overs. eller det gamle Testamentes otte første Bøger. Udg. af C. Molbech. (1828). — Sprogformen: Brøndum-Nielsen i Studier Dahlerup. (1934). 63 ff. — Paul Diderichsen i APhS. XIII. (1939). 77 med note.

24 f. Postiller: Postil (Uppsala C 56, 4°), oversat fra sv.: Svenska medeltids-postillor. III. Utg. av G. E. Klemming. (1893). (SSFS. XXIII). — Vinterparten af en postil: Kirkeårets Søndags-Evangelier. Udg. af Brandt. (1865). (Da. Klosterlæsn. I. 3). — Prædikener: Lucidarius-hs., se ad s. 20 f. — Grinderslev-hs., prøver hos Brandt: GL. (1857). 149 ff. — Ellen Jørgensen: Nogle Julepræ̀dikener fra Middelalderen. KhS. 5R. IV. (1907—09). 735 ff. — Jf. Bjørn Kornerup i Hans Tausens Postil. I. (1934). 1 ff. m. henv. — Davids salmer: se ndf. samt ad s. 20 f. — Bønnebøger: fortegnelse hos Brandt: Da. Klosterlæsn. I. 3. (1865). IV ff., Ernst Frandsen: Mariaviserne. (1926). 206 ff. — Prøver hos Brandt: GL. (1857). 249 ff., Frandsen l. c. (se fortegnelse s. 215 ff.). — Middelalderens da. Bønnebøger. I. Udg. ved Karl Martin Nielsen m. indl. af A. Otto. (1945—46). — Tidebøgerne: Brandt: Christiern Pedersens Da. Skr. II. (1851). 497 ff. — Legender: Hellige Kvinder, en Legende-Samling. Udg. af Brandt. (1859). (Da. Klosterlæsn. I. 2). — Mariager Legende-Haandskrift. Udg. ved Gunnar Knudsen. (1917—30). — Jf. videre Fragm. (1931—37). — Passionaler: AM 72, 8°. Prøver hos Brandt: GL. (1857). 241 ff. — Dronning Kristinas passionale (Stockholm A 31). Prøver smst. 243 ff. — Jesu Passionsvandring. 1509. Faksimileudg. 1915. — Modus confitendi. Udg. af Chr. Bruun. (1866). 12 ff.

25. Sjælens Trøst: Sjælens Trøst („Siæla Trøst"). Cod. Upps. C 529 og Cod. Holm. A 109. 1 H. Udg. ved Niels Nielsen. (1937). — Brøndum-Nielsen: Om Fragmenterne af den glda. Siæla Trøst. APhS. IX. (1934). 187 ff. — Ivar Thorén: Studier över Själens Tröst. (1942). spec. 9 ff. (NTU. XIV). — Thomas a Kempis: Thomas a Kempis: Fire Bøger om Kristi Efterfølgelse. Udg. ved F. Rønning. (1885). — Henrik Suso: Henrik Susos Gudelig Visdoms Bog. Udg. af Brandt. (1858). (Da. Klosterlæsn. I. 1). — Grinderslev-hs.'s datering: Paul Diderichsen: Fragm. (1931—37). 353 m. henv. — Bonaventura: prøver hos Brandt: GL. (1857). 154 ff. — Andre oversættelser: Priorens Disputats med Guidos Sjæl. Udg. af Gunnar Knudsen i DSt. 1919. 49 ff. — En traktat af Gregor den store. Brandt: GL. (1857). 151 ff. — Modus confitendi. Udg. af Chr. Bruun. (1866). — Jesu Barndomsbog. Ghementryk. 1508. Da. Folkebøger. I. Udg. af J. P. Jacobsen. (1915). 27 ff. — Birgitta: Fragm. (1931—37). jf. Ellen Jørgensen: Studier over da. middelalderlige Bogsamlinger. HT. 8R. IV. (1912—13). 53 f.

25 f. Eufemiaviserne: af den omfangsrige litteratur: Romantisk Digtning fra Middelalderen. I—III. Udg. af Brandt. (1869—77). (Literærhistorisk Oversigt: III. 287 ff). — E. Noreen: Studier rörande Eufemiavisorna. I—III. (1923—29). (HVSU. XXII:2 og 7, XXVI:1). — Sa.: Undersökningar rörande

det inbördes förhållandet mellan de s. k. Eufemiavisorna. Samlaren. 1930. 35 ff. — Ernst Frandsen: Folkevisen. (1935). 31 ff. — S. Sawicki: Die Eufemiavisor. Stilstudien zur nordischen Reimliteratur des Mittelalters. (1939). (Skr. utg. av Kgl. hum. vet.-samf. i Lund. XXVIII). — V. Jansson: Eufemiavisorna. (UUÅ. 1945:8).

26. Ivan løveridder: Lis Jacobsen: Studier til det da. Rigssprogs Hist. (1910). 101 note. — Marius Kristensen i DSt. 1910. 135 f., 1930. 179 ff. — Herr Ivan. Kritisk upplaga. Utg. av E. Noreen. (1931) m. indl. og henv. (SSFS. H. 164—66). — Hertug Frederik: Hertig Fredrik av Normandi. Utg. av E. Noreen. (1927). (SSFS. H. 163). — Flores og Blanseflor: Ghemens tryk 1509. Facsimileudg. ved Aug. Fjelstrup. (1910). — Emil Olson: Textkritiska studier över den fornsv. Flores och Blanzeflor. ANF. XXXII. (1916). 129 ff. — Flores och Blanzeflor. Utg. av Emil Olson. (1921). (SSFS. H. 157). — Danske Folkebøger. VI. Udg. af J. Olrik. (1925). — Dværgekongen Lavrin og Persenober og Konstantianobis: Smst. VI. Udg. af J. Olrik. (1925). — S. Sawicki: Zum dänischen Laurin. ANF. LVI. (1942). 267 ff. — Karl Magnus' Krønike: Romantisk Digtning fra Middelalderen. III. Udg. af Brandt. (1877). — Dyrerim: De gamle da. Dyrerim. Udg. af Brøndum-Nielsen. (1908). — Marius Kristensen i DSt. 1909. 211 ff. — Brix: AP. III. (1936). 83 ff.

27. Mariaviser: Ernst Frandsen: Mariaviserne. (1926). — En Klosterbog fra Middelalderens Slutning. Udg. af Marius Kristensen. (1933). — Brix: AP. II. (1935). 33 ff., IV. (1938). 201 ff. — Hr. Michael: Herr Michaels tre danske Riimværker fra A. 1496. Udg. af C. Molbech. (1836). — Brøndum-Nielsen: SF. (1914). 88 ff.

29. Sprogskiftet: H. Bresslau: Handbuch der Urkundenlehre[2]. II. (1915). 381 ff. — F. Merkel: Das Aufkommen der deutschen Sprache in den städtischen Kanzleien des ausgehenden Mittelalters. Beitr. zur Kulturgesch. des Mittelalters und der Renaissance. XXXXV. (1930). — Skautrup: Sprogskiftet i da. diplomer i 14. årh. Studier Axel Kock. (1929). 342 ff.

30. Birgittas stilling: F. Hammerich: Den hellige Birgitta og Kirken i Norden. (1863). 74 f.

31. Ligstene: J. B. Løffler: Da. Gravstene fra Middelalderen. (1889). 39 f. — Latinen fortsat: se fx. Diplomatarium Christierni Primi. (1856) og Kong Hans's Brevbog. AarsbGehArch. I. (1852—55). 1 ff.

31 ff. Mnt. og da.: Seip: Om vilkårene for nedertyskens innflytelse på nordisk. Festskrift Hugo Pipping. (1924). 472 ff.

32. Plattysk i Sønderjylland: Ludwig Andresen: Die Entwicklung des deutschen Volkstums in Schleswig in der Zeit von 1544—1721. Deutsches Archiv f. Landes- und Volksforsch. I. (1937). 71 ff. jf. Johanne Skovgaard i HT. 10R. IV. (1937—38). 486 ff. — Karl Nielsen Bock: Niederdeutsch auf dänischem Substrat. (1933). — O. Mensing: Das Plattdeutsche in Schleswig. Nordelbingen. XIV. (1938). 15 ff. (jf. også ad s. 162 f.). — Åbenrå skomageres skrå: DMag. 6R. VI. (1932). 1 ff.

33. Bock: se ad s. 34. — Nederty. hss.: Ellen Jørgensen: Studier over da. middelalderlige Bogsamlinger. HT. 8R. IV. (1912—13). 64 f. — Lauritz Nielsen: DMH. (1937). 162. — Eriks lov og Sjæll. kirkelov: DgL. VI. (1937). 461 ff., VIII. (1941). 500 ff. — K. Mylord-Møller: Bemærkn. om den

platty. overs. af Eriks sæll. lov. ANF. XL. (1924). 260 ff. — Peter Jørgensen: DgL. VI. (1937). XLIII ff.

34. Kancelliet: Johan Carlie: Studium über die mnd. Urkundensprache der dänischen Königskanzlei von 1330—1430. (1925). — Sønderjylland: Allen: DS. I. (1857). — Chr. C. Lorenzen: Om det tidligere Folkesprog i Byen Slesvig. Annaler f. nord. Oldkynd. 1859. 215 ff. — P. K. Thorsen: Afh&Br. I. (1927). — Otto Schütt: Die Gesch. der Schriftsprache im ehemaligen Amt und in der Stadt Flensburg bis 1650. (1919). — Karl N. Bock: Flensborg Sproget. Sjy. Maanedsskr. XI. (1935). 144 ff. — A. Bjerrum: Vort Sprogs gamle Sydgrænse. SJA. 1944. 1 ff. — Sa.: Folkesproget i Tønder gennem Tiderne. Tønder gennem Tiderne. II. (1944). 446 ff.

35. Norsk: Falk og Torp: Dansk-norskens syntax. (1900). XI ff. — A. Taranger: Vort Retsmaals Hist. 1388—1604. Et Bidrag til vort Skriftmaals Hist. (1900). — M. Hægstad: Maalet i dei gamle norske kongebrev. (NVSS. 1902:1). — Seip: Norsk sproghist. (1920). 22 ff. — Seip: Svensk innflytelse på norsk i sluten av middelalderen. Saga och sed. 1937. 26 ff.

36. Brevet af $^{20}/_{1}$ 1506: Handlingar rörande Skandinaviens hist. XIX. (1834). 136 ff. — Hälsingelagen: Sam. Henning i APhS. VI. (1931—32). 81 ff. — Upplandslagen: von Friesen: Upplandslagen efter Ängsöhandskriften. (1902). Indl. (SSFS. 37). — Heming Gadhs tale: Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevi. III. 1. (1871). 43 ff.

37. „Hvit hest i korngulf“: Eric Tuneld: Engelbrekt Engelbrektssons historia. (1784). 178 m. henv. — Nya testamentet 1526: N. Lindqvist: Studier över reformationstidens bibelsvenska. Språket i Nya testamentet 1526 i belysning av de svenska reformatorernas språk. (1918). — J. Palmér: Reformatorerna och övers. av Nya test. 1526. ANF. XLII. (1926). 20 ff., 134 ff. — N. Lindqvist i ANF. XLIII. (1927). 163 ff. — Sa.: Bibelsvenskans medeltida ursprung. NSSt. VIII. (1928). 165 ff. — E. Neuman: Språket i Nya Testamentet 1526. ANF. XLIV. (1928). 1 ff. — N. Lindqvist: Översättaren av Nya Testamentet 1526. ANF. XLV. (1929). 305 ff., XLVI. (1930). 1 ff. — Gustav Vasas bibel: N. Lindqvist: Några huvuddrag i Gustav Vasas bibels språk. Festskr. utg. av Teol. Fakulteten i Uppsala. UUÅ. 1941:7,9. — Rolf Pipping: Språket i Gustav Vasas bibel. Våra fäders bibel. (1941). 45 ff. — Nya Testamentet i Gustav Vasas bibel. Utg. af N. Lindqvist. (1941). m. lit.-henv. — Danske låneord: Hellquist: Det sv. ordförrådets ålder och ursprung. II. (1930). 546 ff. — Ivar Modéer: Sverige — ett danskt namn. NTL. XX. (1944). 244 ff. — Sa.: Sverige. NB. XXXII. (1944). 1 ff.

38. (Norsk-) svensk salutatio: fx. breve af $^{6}/_{7}$ 1393 og $^{4}/_{3}$ 1395 og $^{3}/_{8}$ 1401. jf. Studier Axel Kock. (1929). 346 note 1 og 347 note 3. — Margretes instruktion: DMag. 2R. VI. (1836). 241 ff.

39 f. Birgittinersprog: Lyngby i NTF. V. (1864). 96. — E. Jessen smst. 199 note 5. — Wimmer i ANF. XVI. (1900). 332. — Dahlerup: Det da. Sprogs. Hist.[2] (1921). 44. — Jf. også Falk og Torp: Dansk-norskens syntax. (1900). XII, M. Sandvei: Birgittinernorsk. MM. 1938. 40 ff. — Hss. med „blandingssprog“: Ellen Jørgensen: Studier over da. middelalderlige Bogsamlinger. HT. 8R. IV. (1912—13). 53 f. — Lauritz Nielsen: DMH. (1937). 137 f. — Brøndum-Nielsen: Om Fragm. af den glda. Siæla Trøst. APhS. IX. (1934). 187 ff. — Paul Diderich-

sen: Fragm. (1931—37). 321. — Sa.: Reuelaciones Sancte Birgitte. APhS. X. (1935). 247 ff.

41. Sprogformen: sproglig regelmæssighed i en række religiøse tekster er påvist af Paul Diderichsen: Fragm. (1931—37). — Lis Jacobsen: Studier til det da. Rigssprogs Hist. (1910) fremhæver den tydelige forskel mellem den konsekventere kancelliortografi og den mere dialektprægede sprogform i de øvrige kilder. Jf. også Karl Martin Nielsen i Selskab f. nord. Filologi. Aarsberetn. 1935. 4.

42. Skriverskoler: E. Kroman: Da. Palæografi. NK. XXVIII. (1943). 70 ff. — Marius Kristensen i DSt. 1909. 213.

42 f. Ortografien: Paul Diderichsen: Fragm. (1931—37). xxx ff., 319. — Sa.: Probleme der altdänischen Orthographie. APhS. XII. (1937—38). 141 ff. — GkS 3135: DgL. III. (1932). 191 ff.

43. Diakritiske tegn i mnt.: A. Lasch: Mnd. Gramm. (1914). 21 ff. — A. C. Højberg Christensen: Studier over Lybæks Kancellisprog fra c. 1300—1470. (1918). 99 ff. — *ÿ* : *y* : Marius Kristensen i DSt. 1930. 181.

44. *nn* : *nd*, *ll* : *ld*: Vilh. Thomsen i Forhandl. paa det fjerde nord. Filologmøde. 1892. 205 ff.

46. *somme:* Harry Andersen i Studia Germ. E. A. Kock. (1934). 4 ff. antager lydåbning.

52 ff. Analogisk omdannelse af bøjningsformer: V. Såby: Eksempler på uorganiske lydformer i Dansk. UBl. I. (1881—87). 1 ff. — P. K. Thorsen: Glidning og Spring. (1894). Afh&Br. II. 1 ff.

53. Gen. på *-es*: J. Glahder: Genitiv paa -es i dansk. Studier Dahlerup. (1934). 126 ff. — Genusskifte: Wilh. Cederschiöld: Studier över genusväxlingen i fornvästnord. och fornsv. (1913). (GVSH. XIV:1). — Brøndum-Nielsen: GG. III. (1935). 267 ff. — *waar:* iflg. Sturtevant i Scand. Studies and Notes. XV. (1939). 275 ff. måske opr. fem. — *-er:* B. Ejder: Adjektivändelsen *-er* i de nord. språken, särskilt sv. (1945). 92 ff. (Lundastudier i nord. språkvet. III). — *-mere:* Brøndum-Nielsen i APhS. XVII. (1944). 150.

54. *-s* i pron: E. Jessen i AaNO. 1866. 145. — *hwæm:* E. Jessen smst. 143. — Verber: Marius Kristensen: Grammatisk-statistiska småbidrag. Språk och stil. II. (1902). 41 f.

56. *gætte* etc.: E. Jessen i NTF. V. (1864). 216 note 5. jf. AaNO. 1866. 149 f.

57. *blæse, græde:* Harry Andersen i Studia Germ. E. A. Kock. (1934). 2 f. — *blænde:* Sa. i APhS. XI. (1936). 141 ff. — Part. på -endes: A. Kock i SvLM. XV:5. (1898). 50 ff. — Supinum: Sven Ekbo: Studier över uppkomsten av supinum i de germ. språken. (UUÅ. 1943:7). — Paul Diderichsen i Festskrift Sahlgren. (1944). 273 note 2.

58 f. Participialkonstruktioner: F. Mossé: Histoire de la forme périphrastique être + participe présent en germanique. I. (1938). — Märta Ahlberg: Presensparticipet i fornsv. (1942).

59. *der, det:* E. Jessen i AaNO. 1866. 142 f. — R. Ljunggren: Om den opersonliga konstruktionen. (UUÅ. 1926). — Paul Diderichsen: Über das unpersönliche und das relative *der* im Dänischen. Bulletin du Cercle Linguistique de Copenhague. III. (1938). 19 ff. — Otto Jespersen: Det lille danske *der*. In Memoriam Kr. Sandfeld. (1943). 101 ff.

59 f. *der, som:* Paul Diderichsen: Sætningsbygningen i Skaanske Lov. (1941). 159 ff. — Gustaf Lindblad: Relativ satsfogning i de nord. fornspråken. (1943). (Lundastudier i nord. språkvet. I). — *hvilken:* Lindblad anf. skr. 132 ff.

60. *hvis:* Brøndum-Nielsen i ANF. XXXI. (1915). 101. — Bisætningsindleder: J. Vising: Bisatser inledda av prep. i germ. och romanska språk. Filol. Samf. i Göteborg Minnesskr. (1925). 1 ff. (GHÅ. XXXI:2). — N. Beckman: Västeuropeisk syntax. (1934). 12 ff. (GHÅ. XL:4). — Bisætninger: Carl Larsson: Ordföljdsstudier över det finita verbet i de nord. fornspråken. I. (UUÅ. 1931:1). — W. Åkerlund: Om det finita verbets plats i den fornsv. bisatsen. ANF. LVII. (1943). 1 ff.

62 f. *drot* etc.: V. Såby i UBl. I. (1881—87). 24 f. — Otto Jespersen: Om subtraktionsdannelser. Festskrift Vilh. Thomsen. (1894). 1 ff. — Jf. dog Brøndum-Nielsen: GG. II. (1932). 342, 352. — Stednavne: Sigurd Nygård: Uorganiske lyddannelser i stednavne. UBl. II. (1897). 84 ff. — *Århus:* Aarhus gennem Tiderne. I. (1939). 108 ff. — Jf. K. G. Ljunggren: Till utvecklingen av *os, öse* i ortnamn. NB. XXIV. (1936). 122 ff.

64. Replikker: Glda. Krøniker. (1887—1913). 75, 164.

67 f. Oversættelser: Marcus Wöldike: Efterretning om en meget gammel Dansk Bibel. Kbh. Vid. Selsk. Skr. II. (1746). 1 ff.

68. Tautologi: Marcus Wöldike anf. afh. 8 f. (exx. fra ÆB). — Vilh. Andersen i Dania. I. (1890—92). 86 ff., 198 ff. — Paul Diderichsen: Fragm. (1931—37). 324 note 1. — Ivar Thorén: Studier över Själens Tröst. (1942). 122 ff., 130 note 1—2 (henv. til nord. og kontinental litt.). — I diplomer olgn.: Seip: Studier i no. språkhist. (1934). 159. — Fr. Scheel: Lagmann og skriver. (1923). 68 f.

69 ff. Kancellistil: L. d. G[eer]: Om den juridiska stilen. (1853). — Roland Brieskorn: Kanslistil i fornsv. (Bil. till Skara h. allm. läroverks årsredogör. 1913—14). (De unormale konstruktioner og forb.). — Johs. Steenstrup: Nogle Hovedtræk af Skriftarternes Historie og Diplomatiken. (1915). 43 ff. m. henv. — M. Hægstad: Um faste ordlag i gamalnorsk brevmaal. MM. 1933. 80 ff. — Franz Blatt: Under vor Haand og Segl. (1943).

73 ff. Folkevisesproget: Johs. Steenstrup: Vore Folkeviser fra Middelalderen. (1891). — Brøndum-Nielsen: De danske Folkevisers Betydning i sproglig Henseende. NTL. 1910. 587 ff. — Wessén: Om de nord. folkvisornas språkform. NSST. VIII. (1928). 43 ff. — Ernst Frandsen: Folkevisen. (1935). — Agnes Agerschou: Opr. Træk i da. Folkevisesprog. SpK. XII. (1943). 65 ff.

74. *goden:* Brøndum-Nielsen i APhS. XIII. (1939). 127 f. — Rim i Karen Brahe: Brix: Om Stavelserimet i Dansk. Dania. V. (1898). 207. — Foransat artikel: Kr. Møller: Nordiske Artikelproblemer. (1945). 61 ff.

75. Sætningskløvningen: Ernst Frandsen: Folkevisen. (1935). 129 f. — *den brune brand:* S. Bugge i NTF. VIII. (1868—69). 67. — Ingerid Dal: German. *brûn* als Epitheton von Waffen. NTS. IX. (1938). 219 ff. jf. W. Krogman i Zeitschr. f. deutsche Philol. LXVII. (1942). 1 ff. — *røg faldt på:* Ole Widding: Sildig om Aften, Røg faldt paa —. DSt. 1942. 124 ff.

76. *usen:* Skautrup i Med Lov skal Land bygges. (1941). 218 m. henv.

77. Niels Ebbesenvisen: Brix: AP. III. (1936). 60 ff.

78 f. Formler: Sofus Larsen: Kritiske Studier over vore Folkeviser. Dania. IX. (1902). 65 ff. — Ernst von der Recke: Danmarks Fornviser. I. (1927). XIV. — Agnes Agerschou: Opr. Træk i da. Folkevisesprog. SpK. XII. (1943). 65 ff. — *svøber sit hoved i skind:* Kr. Nyrop i AaNO. 1912. 73 ff. — Sofus Larsen smst. 299 ff. — *han red sig under ø:* Brøndum-Nielsen i Nationaltidende. 31/10 1939. — *det vil jeg for sandingen sige:* Johs. Steenstrup: Vore Folkeviser fra Middelalderen. (1891). 61 ff. — Fra lyrisk vise: Ernst Frandsen: Folkevisen. (1935).

81. Orddannelse: Seip: Om vilkårene for nedertyskens innflytelse på nord. Festskrift Hugo Pipping. (1924). 472 ff. — Wessén: Sv. språkhist. II. Ordbildningslära. (1943).

82. *mid-:* Aage Hansen: BUS. (1927). 112 ff.

82 ff. Mnt. præfixer: E. Jessen i AaNO. 1866. 155 f. — Fr. Tamm: Om tyska prefix i svenskan. (1876). — Ida Marquardsen: Der einfluss des mnd. auf das dänische im 15. jahrhundert. PBB. XXXIII. (1908). 435 ff. — Seip: Studier i no. språkhist. (1934). 154 ff.

87 ff. Mnt. suffixer: E. Jessen anf. afh. 154 f. — Fr. Tamm: Om tyska ändelser i svenskan. (UUÅ. 1880). — Clara Holst: Studier over mnt. laaneord i da. i 14. og 15. aarh. (1903). 64 ff. — Ida Marquardsen anf. afh. 448 ff. — Gottfried Grunewald: Die mnd. Abstraktsuffixe. (1944).

90 f. *-agtig:* Brøndum-Nielsen: Trykforholdene ved afledningsendelsen *-agtig* i dansk. DSt. 1917. 35 ff.

91 f. Adverbialdannelser: Fr. Tamm: Om ändelser hos adverb. (1899). (HVSU. VI:9). — *-(e)lige(n):* Sa.: Tränne tyska ändelser i sv. (1878). 26 ff. (GVSH. NF. XVI).

92. *-liken:* jf. dog Seip: Om bøiningen av adjektiver på *-lig* og *-ig*. NTS. V. (1932). spec. 158 ff. — *i morges* etc.: Aage Hansen: BUS. (1927). 91 ff. jf. Brøndum-Nielsen i Litteris. VII. (1930). 182 f.

92 f. Sammensætning: Ragnvald Iversen: Om sammensetning av subst. med subst. MM. 1924. 9 ff.

93 f. *rosen-:* E. Jessen i AaNO. 1866. 139.

94. *dannemand:* Seip: Låneordstudier. I. (1915). 95 ff.; anderledes Brøndal i DSt. 1920. 20 f.

95. Imperativiske ssgr.: Th. Hjelmqvist: Imperativiska substantivbildn. i Svenskan. (1913). — 20talssystemet: O. Nielsen: Gamle jy. Tingsvidner. (1882). XXII f.

95 f. Verbalssgr.: Carl Larsson: Ordföljdsstudier över det finita verbet i de nord. fornspråken. I. 59 ff. (UUÅ. 1931:1). — K. G. Ljunggren: Studier över förhållandet mellan verbalpartikel och verb i fornsv. (1932). spec. 105 ff., 114 ff., 192 ff.

96. *(i)blandt:* Seip i NTS. IX. (1938). 175 f. jf. dog Harry Andersen: Blandt og iblandt. DSt. 1941. 121 ff.

98. *bjæver:* jf. Helge Søgaard: Et Dyresagn fra Danmarks ældre Middelalder. SpK. XII. (1943). 75 ff. — *ænnæ:* Marius Kristensen i DSt. 1926. 73 f.

99. *særæ:* Brøndum-Nielsen i ANF. XXXIV. (1918). 132 f.

100. *slik:* Brøndum-Nielsen: SF. (1914). 62.

101 f. *æt:* Karl Martin Nielsen i Studier Dahlerup. (1934). 144 f. — *gømmæ:* P. K. Thorsen: Afh&Br. II. (1929). 1 f. — *wetæ*: jf. også Karl Martin Nielsen anf. afh. 145.

102 ff. Låneord: Clara Holst: Studier over mnt. laaneord i da. i 14. og 15. aarh. (1903). — Ida Marquardsen: Der einfluss des mnd. auf das dänische im 15. jahrhundert. PBB. XXXIII. (1908). 404 ff. — Seip: Låneordstudier. I—II. (1915—19). — Esaias Tegnér: Tyska inflytelser på svenskan. ANF. V. (1889). 155 ff., 303 ff. — Wessén: Om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden. NTL. V. (1929). 265 ff.

102. *franzoser:* Johnsson: Den galliske Syge i Danmark før 1550. AaNO. 1918. 120 ff. — Vilh. Møller-Christensen: Om kirurgisk Behandling af den galliske Syge i Danmark før 1550. (1941).

103. *gilde:* usikkert om betydn. er hjemlig eller fremmed: E. Rooth: Altgerm. Wortstudien. (1926). 67 ff., 96 f. — Hellquist: Det sv. ordförrådets ålder och ursprung. I. (1929). 170 f., II. (1930). 623. — *gilde* og *lav:* A. D. Jørgensen i AaNO. 1872. 300 f. — Gilderne: Johs. Steenstrup: Fra hvilken Tid ere vore ældste Laug. HT. 5R. VI. (1886—87). 479 ff. — G. Hazelius: Om handtverksämbetena under medeltiden. (1906). (Bidrag till vår Odlings Häfder. IX). — C. Nyrop: Bidrag til vor Haandværkerstands Historie i Tiden før 1857. (1914). — H. U. Ramsing: De københavnske Gilder og deres Grundejendomme. Hist. Meddel. om Kbh. 2R. II. (1925—26). 429 ff. — Poul Johs. Jørgensen: DRH. (1940). 444 ff.

104. Arbejdsspecialisering: det kan nævnes, at i sammenligning med større byer i udlandet var arbejdsspecialiseringen herhjemme lempelig. Karl Bücher nævner i Die Berufe der Stadt Frankfurt a. M. im Mittelalter (Abhandl. d. phil.-hist. Kl. d. königl. sächs. Gesellsch. d. Wissensch. XXX:3. 1914), at det gamle smedehåndværk der blev delt i 45 afdelinger eller håndværk, at bagerhåndværket efterhånden opdeltes i 12 forskellige bagerhåndværk, osv. — Håndværk: B. E. Bendixen: Tyske Haandverkere paa norsk Grund i Middelalderen. (NVSS. 1911:2). — Hj. Berner: Hist. oplysn. om skomagerhaandværket. Norsk tidsskrift for haandværk og industri. XV. (1909). 392 ff., 399 ff., 406 ff., XVI. (1910). 2 ff. — Otto Blom: Blidemestere, Balistarii og Værkmestere i Kjøbenhavn. HT. 5R. V. (1885). 64 ff. — Håndværkernavne: Gunnar Knudsen i Til Knud Fabricius. (1945). 130 ff.

105. *pebersvend:* Johs. Steenstrup: Pebersvende. HT. 8R. II. (1909—10). 60 ff.

106. Mål og vægt: Sv. Aakjær: Maal, Vægt og Taxter i Danmark. NK. XXX. (1936). 175 ff. — Mønt: Georg Galster: Danmarks Mønter. NK. XXIX. (1936). 139 ff. — Mad, drikke, inventar: G. L. Baden: De gamle Danskes og Norskes Levemaade i Mad, Drikke og Huusgeraad. Minerva. 1805. II. 1 ff., IV. 1 ff., 1806. III. 178 ff.

107. *riddermandsmand:* William Christensen i HT. 8R. IV. Tillægsbd. (1913). 38 ff. — *terne:* A. S. C. Ross i Proceed. of the Leeds Philosoph. Soc. V. 2. (1939). 113 ff. — *dyst:* måske direkte fra romansk, se Seip: Låneordstudier. II. (1919). 72. — Falkelejer: P. V. Jacobsen i HT. 2R. II. (1848). 307 ff.

109. *ganske:* Brøndum-Nielsen: SF. (1914). 111, jf. GG. II. (1932). 293 f. — Otto Jespersen i Gads da. Magasin. 1918—19. 314.

110. *jo:* E. Jessen i AaNO. 1866. 139 ff.

111 f. Gadenavne: Hugo Matthiessen: Gamle Gader. (1917). — P. N. Thorup i Efterretn. ang. Byen Ribe. 2. Sml. (1833). 3 ff., 7. Sml. (1839). 1 ff. — Jens Clausen: Gamle Aarhusgader. Aarhuus Stiftstidende. 3/4 1934. — Sa.: Gadenavne i det gamle Aarhus. Aarhus Amtstidende. 3/8 1936. — Sa.: Gamle Gader i Aarhus. Østjy. Hjemstavn. III. (1938). 142 ff. — Se også henv. i SJA. 1937. 147 f. — *Kattesund:* Sjy. Stednavne. II. (1940). 7 f. m. henv. — A. Vestlund: Om förklenande namnleder, i synnerhet „katt". NB. XXIV. (1936). 231 ff., spec. 237 f.

112. *-have:* A. Nordén: Om „hage" i borg- och kungsgårdsnamn. NB. XVII. (1929). 117 ff. — *Fuglsang:* J. W. Muller: Vogel(en)zang. Nomina Geographica Neerlandica. VII. (1930). 108 ff. — *-en* i navne: J. Sahlgren i NB. VIII. (1920). 166 ff. — Om anden mnt. påvirkning i da. stednavne se K. G. Ljunggren: Medellågtyska drag i gamla nordiska ortnamn. (1937). (LUÅ. NF. XXXIII:7). (Om formen *København* s. 68 ff., *Bornholm* s. 83 ff., *Middelfart* s. 127 f., *Hindsgavl* s. 146 ff.).

113. *Klavs:* Marius Kristensen: Gamle Navne. (1938). 37 ff. (SSOF. Nr. 177). — *Preben:* Karl Axnäs: Slavisch-baltisches in altnordischen Beinamen. (1937). 41 f. (Nomina Germanica. II).

114 f. Kvinders kendingsnavne: Marius Kristensen: Gamle Navne. (1938). 51 ff. (SSOF. Nr. 177). — Niels Haislund: Elliptisk Genitiv i Da. DF. V. (1931—32). 17 ff., spec. 27 ff.

116. Græsk: Ellen Jørgensen i HT. 8R. IV. (1912—13). 26 note. — Chr. I's ukyndighed i lat.: H. F. Jahn: Danmarks politisk-militaire Hist. under Unionskongerne. (1835). 484 f.

119. Lundekrøniken: Annales Danici. (1920). 51. — Holger Danske (sover): H. F. Feilberg: Holger Danske og Antikrist. DSt. 1920. 97 ff.

VI. ÆLDRE NYDANSK

120. Periodeinddeling: Rask: Da. Retskrivningslære. (1826). 105 ff. — N. M. Petersen: Det da., no. og sv. Sprogs Hist. I. (1829). 56 ff. — Wimmer i forelæsn. 1872—73. Collectio runologica Wimmeriana, Kgl. bibl. jf. Ida Falbe-Hansens optegnelser 1883. — V. Såby i forelæsn. 1886—87 (efter Vilh. Grundtvigs optegnelser). — Dahlerup: Det da. Sprogs Hist. (1896). — Brøndum-Nielsen: GG. I. (1928). 10.

122. Danebrog: A. D. Jørgensen: Om Danebrogs Oprindelse. HT. 4R. V. (1875—77). 415 ff.

123. Universitetet: H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Univ. Hist. fra 1537 til 1621. I—IV. (1868—77). — W. Norvin: Københavns Univ. i Middelalderen. (1929). — Sa.: Københavns Univ. i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder. I—II. (1937—40). — Erik af Pommerns „bevilling": 16/1 (26/1) 1419, 26/5 1419, jf. flg. brev af sa. dato. Acta pontificum Danica. II. (1907). 280, 294. — Kong Hans's forbud: 10/5 1498. AarsbGehArch. V. (1871—75). 83.

124. Blokbøger: Et Blokbogsfund i Danmark. Med Indledn. af Carl Dumreicher og Sofus Larsen. (1929). — Bogtrykket: Chr. Bruun: Den da. Literatur fra Bogtrykkerkunstens Indførelse i Danmark til 1550. Aarsberetn. og Meddel. fra Det store kgl. Bibl. I. (1864—69). — Lauritz Nielsen: Da. Bibliografi 1482—1550. (1919). — Sa.: Da. Bibliografi 1551—1600. (1931—33). — Sa.: Det da. og no. Bogtryks Hist. Haandbog i Bibliotekskundskab. I. (1924). 172 ff. — Sa: Den danske Bog. (1941). — Ghemen: Chr. Bruun: Gotfred af Ghemen. Foren. f. Boghaandværks Aarsskr. 1890. — H. O. Lange: Analecta bibliographica. (1906).

128 f. Fremmede: jf. lister over hof- og regeringspersonalet 1558 ff. Meddel. fra Rentekammerarch. Udg. af Joh. Grundtvig. 1873—76. 144 ff., smst. 1872. 123 ff. — Indvandring: Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark i Merkantilismens Tid. Acta Jutlandica. IV:2. (1932). — C. Klitgaard: Fremmedelementet i de nordjyske Købstæder i 16. og 17. Aarh. PT. 10R. II. (1935). 48 ff. — I Haderslev: Allen: DS. I. (1857). 56 f.

129. Hollænderne: Allen: De tre nord. Rigers Hist. II. (1865). 288 ff. — Sa.: DS. I. (1857). 321 f. — H. F. Rørdam i KhS. 2R. III. (1864—66). 158 ff. — Mogens Strunge: Jernskiægs Amagerrim. 1693. (1935). — L. Bobé i Holland Danmark. (1945). I. 273 ff. (Amager), II. 357 ff. (personlige forbindelser). — Handel: Aksel E. Christensen: Dutch Trade to the Baltic about 1600. (1941). — Studeudførsel: Nina Bang: Da. Studehandel i 2den Halvdel af 16. Aarh. HT. 7R. I. (1897—99). 328 ff. — H. Clausager: Det jy. Kvægbrugs Hist. (1905). 56 f. — Alb. Olsen i HT. 9R. I. (1918—20). 255 ff.

130. Udfærd: Henny Glarbo: Studier over da. Adelsmænds Udenlandsrejser i Tiden 1560—1660. HT. 9R. IV. (1925—26). 221 ff. — Sa.: En Adelsskole i 16. og 17. Aarh. Collegium Illustre i Tübingen. (1923). (SSOF. Nr. 127). — Universitetsmatrikler: oversigt hos Bobé i PT. 7R. II. (1917). 231. — Jf. videre PT. 7R. III. (1919). 103 ff. (Königsberg), 10R. III. (1936). 213 ff. (Helmstedt). Se også litt. til s. 5.

131. Kancelliet: V. A. Secher: Da. Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner. Vejledende Arkivregistraturer. I. Meddel. fra Det kgl. Gehejmearkiv. 1883—85. 63 ff.; 2. Udg. ved Bjørn Kornerup. (1943). — Johan Hvidtfeldt: Kanslere og kancelliembedsmænd under Frederik I. Til Knud Fabricius. (1945). 30 ff. — Tyske kancelli: Poul Colding: Om Andreas von Barbys stilling som leder af Tyske kancelli. Smst. 44 ff.

131 f. Adelen: Gustav Bang: Den gamle Adels Forfald. (1897). — A. Thiset: Den da. Adels saakaldte Forfald i 16.—17. Aarh. HT. 7R. I. (1897—99). 519 ff. med flg. diskussion smst. 581 ff., 7R. II. (1899—1900). 76 ff. — S. M. Gjellerup: Nogle Bemærkninger om Samfundsforholdene, især Opdragelsen, hos den da. Adel i Tidsrummet 1536—1600. HT. 4R. IV. (1873—74). 1 ff. — Albert Fabritius: Danmarks Riges Adel. (1946).

133 f. Selvejere: Chr. Thorsen: Smaa Bidrag til Belysning af Ejendomsforholdene i Landbruget i Slutn. af 16. Aarh. HT. 8R. IV. (1912—13). 183 ff.

134. Citatet: HT. 9R. IV. (1925—26). 227.

135 f. Skriften: E. Kroman: Skriftens Hist. i Danmark fra Reformationen til Nutiden. (1943). m. henv.

136. *å:* P. K. Thorsen: Afh&Br. II. (1929). 187 f.

137. Lovtexter: DgL. I. (1933). IX, LXIV. jf. ANF. XXXIV. (1918). 111 f. — DgL. II. (1933). IV f. — DgL. V. (1936). I ff., XXXVII ff.

138. Lov-moderniseringer: Niels Bredals text ikke trykt; varianter i tilslutn. til JyL Text 4 i DgL. III. — Henrik Smiths text trykt som SkL Text 3 i DgL. I. (1933). 267 ff. — Erasmus Lætus' text trykt som EL Text 4 i DgL. VI. (1937). 231 ff. — Den anonyme text af EL trykt som EL Text 3 i DgL. VI. (1937). 3 ff. — Erik Krabbe: DgL. VI. (1937). XXVI ff. — 1590 udg.: optrykt som paralleltext hos Kolderup-Rosenvinge: GDL. III. (1837). — Jyske lov i andre lande: Poul Johs. Jørgensen: Nogle Træk af Jyske Lovs Historie. Med Lov skal Land bygges. (1941). 19 ff. — Hans Mikkelsen: Oskar Andersen: Overfor Kirkebruddet. (1917). 195 (ytrer tvivl). — Poul Johs. Jørgensen i Retshist. Tidsskr. 1918. 368 m. henv. (hviler på udtalelser fra dronningen og Wolfgang Utenhof).

138 f. Love og recesser: Kolderup-Rosenvinge: GDL. IV. (1824). — J. Hvidtfeldt: Et nyt hs. til Chr. II's landlov. Scandia. VII. (1934). 160 ff. — Kirkeordinansen: overs. af lat. ordinans fra 1537, tryk 1539: Palladius: Da. Skr. I. (1911—12). 159 ff.; „Den rette ordinans" (tryk 1542): Da. Kirkelove 1536—1683. Udg. af H. F. Rørdam. I. (1883). 40 ff. — Søretten: Forordninger, Recesser m. v. 1558—1660. Udg. af V. A. Secher. I. (1887—88). 109 ff. — Gårdsretten: Smst. 184 ff. — Ægteskabsordinansen: Smst. II. (1889—90). 270 ff., efter tryk 1590: Da. Kirkelove 1536—1683. Udg. af H. F. Rørdam. II. (1886). 339 ff.

139. Byretter: Kolderup-Rosenvinge: GDL. V. (1827). (Skagens byret s. 294 ff.). — Vider: Da. Vider og Vedtægter. Udg. af Bjerge, Söegaard og Schmidt. I—V. (1904—38). (texterne normaliserede). — Svend Aakjær: Da. Vider og Vedtægter. Da. Udsyn. 1923. 6 ff. (heri diplomatarisk aftryk af en vide fra ca. 1590).

140. Lavsskråer: Gilde- og Lavsskraaer. Udg. af C. Nyrop. II. (1895—1904). (skråerne til og med 1515). — Nyborg skomagere (afskr.): Repertorium. 2R. VI. (1934). nr. 11461. — Odense bødkere (orig.): Aktstykker til Oplysn. om Danmarks indre Forhold. I. (1841). 55 ff. — Køge skindere (orig.): Da. Saml. VI. (1870—71). 365 ff. — Slagelse skræddere (orig.): F. R. Friis: Bidrag til Slagelse Bys Hist. (1875). 118 ff. (normaliseret).

140 f. Kancelliet: V. A. Secher: Vejledende Arkivregistraturer. I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner 1513—1848. Meddel. fra Det kgl. Gehejmearkiv for 1883—85. (1886). 63 ff.; 2. udg. ved Bjørn Kornerup. (1943). — Registre: Chr. II's åbne breve trykt i Saml. til den Da. Hist. II. (1781). ff. indtil Nye Saml. til den da. Hist. III. (1794). — Kong Frederik den Førstes danske Registranter. Udg. ved Kr. Erslev og W. Mollerup. (1879). — Da. Kancelliregistranter 1535—1550. Udg. ved Kr. Erslev og W. Mollerup. (1881—82). — Tegnelser: Tegnelser over alle Lande 1535—1550, trykt i DMag. 3R. IV. (1854). ff. indtil 4R. VI. (1886). — Registre og tegnelser: Kancelliets Brevbøger. I ff. (1885 ff.). — Registraturer: De ældste da. Archivregistraturer. I—V. (1854—1910). — Dueholm: Dueholms Diplomatarium. Udg. af O. Nielsen. (1872). — Eline Gøye: Fru Eline Gøyes Jordebog. Udg. af A. Thiset. (1892). — Adelige: Da. adelige Brevkister. Udg. af A. Thiset. (1897).

141. Breve: Aktstykker til Oplysn. især af Danmarks indre Forhold i

ældre Tid. Udg. af Fyens Stifts lit. Selsk. I—II. (1841—45). — Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus. Udg. ved J. R. Hübertz. I. (1845). — Breve og Aktstykker til Oplysn. af Chr. II's og Fr. I's Hist. Udg. af Allen. I. (1854). — Saml. af Actstykker til Helsingørs Hist. AarsbGehArch. III. (1861—65). Tillæg. 3 ff., IV. (1866—70). Tillæg. 3 ff. — Kjøbenhavns Diplomatarium. Udg. af O. Nielsen. I—VIII. (1872—87). — Diplomatarium Vibergense. Udg. af A. Heise. (1879). — Gamle jy. Tingsvidner. Udg. af O. Nielsen. (1881—82). — Diplomatarium til Familien Rosenkrantz's Historie. II. 1500—1572. Familien Rosenkrantz's Historie. Af A. Heise. II. (1882). — Kronens Skøder. I Uddrag udg. af Rigsarkivet ved L. Laursen. I. 1535—1648. (1892). — Fra Rigsarkivets Samlinger. I. Reformationen i Danmark. Gengivelse af Aktstykker, Breve. Ved Bjørn Kornerup. (1936). — Rettertinget: en del rettertingsdomme (og landstingsdomme) trykt i Udvalg af gamle da. Domme. Udg. af Kolderup-Rosenvinge. I—IV. (1842—48). — Samling af Kongens Rettertingsdomme 1595—1614. Udg. af V. A. Secher. I—II. (1881—86). — Herredstingbøger: Skautrup: Hardiske mål. II. 1. (1942). 54 f. — Tingbøger m. m.: Hans Knudsen: De da. Raadstueprotokoller og Tingbøger. FN. XV. (1943). 73 ff. — H. Hjelholt: Købstædernes Skøde- og Panteprotokoller. FN. VI. (1926—27). 32 ff. — Kirkebøger: jf. ad s. 275.

141 f. Privatbreve: dronning Elisabeths 13 breve: Breve og Aktstykker til Oplysn. af Chr. II's og Fr. I's Hist. Ved Allen. I. (1854); to udaterede breve til Thomas Holste trykt i J. Fr. Sick: Nogle Bidrag til Chr. II's Hist. under Landflygtigheden. (1860). 63 f. — Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle. Udg. ved Gustav Bang. (1898—99). — Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. Udg. ved G. L. Wad. (1893). — Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre. Udg. af E. Marquard. (1941). — Sophie Brahes brev: DMag. III. (1747). 28 ff., 43 ff., med moderniseret ortografi i J. L. Heiberg: Pros. Skr. IX. (1861). 325 ff.

142. Lensregnskaber: Thomas B. Bang: Lensregnskaber og deres Benyttelse som historisk Kilde. FN. I. (1914—16). 141 ff. (de ældste opregnet s. 145 f.). — Hærregnskaber: Registranter over Rentekammerarchivets militære Regnskaber og Regnskabssager. 1533—1763. Meddel. fra Rentekammerarchivet. 1878. 107 ff. — Jordebøger: Sjy. Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. Ved F. Falkenstjerne og Anna Hude. (1895—99). — Bispearkiver m. m.: Hans Knudsen: De jy. Bispearkiver. FN. V. (1924—25). 81 ff. — Holger Hansen: Oversigt over Sjællands Bispearkiv og Sjællands Stiftsøvrighedsarkiv. Smst. 45 ff. — Sa.: Lolland-Falsters Stiftsarkiv. FN. VII. (1928—29). 30 ff. — Victor Hermansen: Registratur over Kirkeregnskaber fra Sjællands og Maribo Stifter. FN. VIII. (1929—30). 81 ff. — Sa.: Registratur over Kirkeregnskaber fra Fyens Stift og Als. Smst. 279 ff. — Riber Kapitels ældste bevarede Jordebog. Ved I. Kinck. KhS. 2R. I. (1857—59). 68 ff.

142 f. Historie: H. F. Rørdam: Historieskrivning og Historieskrivere i Danmark og Norge siden Reformationen. (1867). — Ellen Jørgensen: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. (1931). 61 ff.

143. Chr. Pedersens Saxo-oversættelse: det gennem Stephanius bevarede brudstykke (Bråvallakæmpernes navne) trykt i ANF. X. (1894). 284 ff. — Løs seddel: faksimileret i Victor Madsen: Et Saxoproblem. (1930). 42. —

Den danske krønike: Chr. Pedersen: Da. Skr. V. (1856). 438 ff. — Brandt: Christiern Pedersen. (1882). 110 ff. — Gustav Storm i ANF. II. (1885). 319 ff. — Forh. ml. Chr. Pedersen og Vedel: C. F. Wegener: Hist. Efterretn. om A. S. Vedel. (1847). 63 f., 79 f. — C. Molbech i HT. 2R. V. (1854). 482 ff. — Brandt: Christiern Pedersen. (1882). 115 ff. — A. Olrik: Bråvallakvadet. ANF. X. (1894). 283 ff.

144. Vedel: A. Olrik: Anders Vedel og hans da. krønike. Kort Udsigt over phil.-hist. Samf.'s Virksomhed 1884—1885. (1886). 66 ff. — Vedels ordbog: Rostgaard 219, 4°. jf. Agnes Agerschou i APhS. XV. (1941). 260. — Program: Anders Sørensen Vedel: Om den Danske Krønike at beskrive; forfattet 1581, udg. 1787, da P. F. Suhm blev kgl. Historiograph . . af R. Nyerup. — Planen: trykt hos C. F. Wegener: Hist. Efterretn. om A. S. Vedel. (1847). 141 ff. — Kong Svend: Kong Svend Haraldssøn Tiuve-skæg . . af Anders Søvrinssøn Vedel . . til Trykken forfremmet af Den Sl. Mands Daatter-Daatters Søn (ɔ: Joh. Laverentzen). (1705).

145. Huitfeldt: om forskelle ml. kvart- og folioudg.: R. Nyerup: Luxdorphiana. I. (1791). 119 ff. (den der fremsatte kritik af folioudg. er noget ubillig). — Egil Eiken Johnsen: Sagaspråk og stil. (1942). 233 ff. — Annaler: de fleste i Monumenta historiæ Danicæ. Udg. af H. F. Rørdam. I—IV. (1873—87). — Ligprædikener: de biografiske afsnit i en række ligprædikener hos C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: Den da. Adel i det 16. og 17. Aarh. I—II. (1874—1913). — Slægtebøger: liste i Lexikon over adelige Familier. I. (1787). XXI. — A. Thiset i PT. 5R. IV. (1907). 1 ff., VI. (1909). 1 ff. — William Christensen i PT. 7R. IV. (1920). 1 ff., 9R. II. (1929). 1 ff., IV. (1931). 1 ff., V. (1932). 1 ff., 10R. I. (1934). 1 ff.

146. Jørgen Rosenkrantz's selvbiografi: DMag. IV. (1750). 195 ff. — Philippe de Commines: Hans Mogensens Oversættelse af Philippe de Commines Memoirer. Udg. af Poul Nørlund med sproghist. oversigt og ordbog ved Kr. Sandfeld. I—III. (1913—19). — Visitatsbog: Mester Jacob Madsens Visitatsbog. Udg. ved A. R. Idum. (1929—32). — Lægebøger: Chr. Pedersens Lægebog. Malmø 1533. Udg. i Facsimile med Indledn. af Poul Hauberg. (1933). — Chr. Pedersen: Om Urte Uand. (1534). — Facsimile: Malmö, en skildring i ord och bild. I. (1914). 49. — Plantenavne: Gunnar Tilander: Danska växtnamn — egenhändiga anteckningar av Christiern Pedersen, og i forb. hermed Otto Gertz: Identifiering av växtnamnen i Hortus. APhS. IX. (1934). 97 ff., 123 ff.

147. Almanakker: C. Nyrop: Danmarks Almanaker. Skand. Bogtrykker-Tidende. III. (1872). 161 ff. — Søkortet: Søkartet offuer Øster oc Vester Søen 1568. Udg. med Indledn. og Oplysninger af Johs. Knudsen. Tidsskr. f. Søvæsen. 1885. Bilag og 1886. Bilag. — Om bondeværk: prøver i DMag. I. (1745). 53 ff., SpK. XIII. (1944). 129 ff., XIV. (1945). 56.

148. Vokabularer: Jon Turson: Vocabularius rerum. (1561). — Henrik Smith: Libellus vocum Latinarum cum interpretatione danica. (1563). — Matthiæ Porsi: De nomenclaturis romanis. (1594). — Jf. C. Molbech i DMag. 2R. V. (1827). 241 ff. — Peder Låle som skolebog: C. Weeke: Et Brudstykke af en gammel Skolebog. UBl. II. (1890). 39 ff. (ɔ: nogle af Peder Låles ordsprog). — A. Kock: Östnord. och lat. Medeltidsordspråk. I. (1889—94). In-

ledn. 69 ff. (omtale af P. Låle i Chr. II's skoleforordning, hos Chr. Pedersen og i Sthens Kortvending). — Marius Kristensen i DSt. 1936. 136 f. — Jf. Birket-Smith: H. J. Ranchs Da. Skuespil. (1876—77). XLV note.

148 f. Ordsprog: R. Nyerup i Fortalen til Peder Syvs kjernefulde Ordsprog. (1807). — Vedels samling: H. Grüner-Nielsen: Et Alderdomsarbejde af Anders Sørensen Vedel. DSt. 1931. 97 ff. — Hegelund: Smst. 114 f. — Sthen: Sa.: Hans Christensen Sthen som Samler og Udgiver af Ordsprog. DSt. 1932. 88 ff. — Rostgaard 218, 4°: Sa. i DSt. 1931. 110 ff.

149. Bibeloversættelser: C. Molbech: DB. (1840). — C. Engelstoft: Om Udgaverne og Udgivningen af den Da. Bibeloversættelse fra Reformationen til vore Tider. Nyt theol: Tidsskr. VII. (1856). 329 ff. — Brandt: Vore da. Bibeloversættelsers Hist. (1889). — P. G. Lindhardt: Bibelen og det da. Folk. (1942).

150. Chr. II's Ny test.: Brøndum-Nielsen: SF. (1914). 1 ff. — Citater: Skrifter af Paulus Helie. II. (1932). 48 f. — Chr. Pedersens Da. Skr. III. (1852). x.

152. Tausen: Hans Tausens Oversættelse af de fem Mosebøger. Med indl. og henv. af Bjørn Kornerup. (1932).

153 f. Chr. III's bibel: H. F. Rørdam: Kbh. Univ. Hist. I. (1868—69). 180 ff., 201 ff. — Lis Jacobsen: Grundlaget for Chr. III's Bibel. NTF. 4R. II. (1913—14). 151 ff.

154. Citatet: Chr. Bruun: Aarsberetn. og Meddel. fra Det store kgl. Bibl. II. (1875). 258 f. — Regnskabsnotitsen: KhS. II. (1853—56). 410, 408.

155. Fr. II's bibel: H. F. Rørdam: Efterretninger om Fr. II's Bibel. KhS. 2R. I. (1857—59). 210 ff. — Sa.: Kbh. Univ. Hist. II. (1869—72). 240 ff.

155 f. Postiller: Jærtegnspostillen. Chr. Pedersens Da. Skr. I—II. (1850—51). — Tausen: Facsimileudg. m. indledn. ved Bjørn Kornerup. (1934). — Visitatsbog: Palladius: Da. Skr. V. (1925—26). (jf. ad s. 206).

156 f. Salmer: Psalmebøger fra Reformationstiden. I—II. Udg. af Chr. Bruun. (1865—66). — Hans Tausens salmebog. Faksimileudg. ved P. Gamrath. (1944). — Hans Thomesens salmebog. Faksimileudg. (1933). — Brandt: Vore da. Kirke-Salmebøger. (1886). — P. Severinsen: Da. Salmedigtning i Reformationstiden. KhS. 5R. II. (1903—05). 1 ff., 240 ff. — H. Nutzhorn: Den da. Menigheds Salmesang i Reformationstiden. I—II. (1909—18). — Niels Møller: Salmesprog og Salmetyper. (1923). — S. Widding: Dansk Messe, Tide og Psalmesang. I. Psalmesangen. (1933).

157. Sthen: Brandt: Salmedigteren Hans Christensen Sthen. (1888). — Ernst Frandsen: Hans Christensen Sthen. (1932). — Alterbogen: C. T. Engelstoft: Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Hist. i Danmark. (1840). — Chr. Barfoed: Vor Høimesse. (1899). — Palladius: Da. Skr. III. (1916—18). 309 ff. — Katekismus: A. Chr. Bang: Den lutherske Katekismus' Hist. I—II. (1893—99).

158. Stiftssynode: Pontoppidan: Annales Ecclesiæ. III. (1747). 476. — Malmøske beretning: Malmø-Beretningen om Religionsartikler og Forhandlinger paa Herredagen i Kjøbenhavn 1530. Udg. ved H. F. Rørdam. (1889). (Skr. fra Reformationstiden. Nr. 4). — Viborgske beretning: Danmarks christelige Prædikanters Gjensvar paa Prælaternes Klagemaal. Udg. ved H. F.

Rørdam. (1885). (Skr. fra Reformationstiden. Nr. 1). — Malmø: Malmøbogen af Peder Laurentsen. Udg. ved H. F. Rørdam. (1868). — Tausen: Smaaskrifter af Hans Tavsen. Udg. ved H. F. Rørdam. (1870). — Helgesen: Skrifter af Paulus Helie. Udg. ved P. Severinsen, Marius Kristensen ofl. I ff. (1932 ff.). — Dialogus: Niclaus Manuel's Satire om den syge Messe. Udg. af S. Birket Smith. (1893). — Peder Smed: Peder Smed og Adser Bonde efter Trykket 1559. Faksimileudg. med indl. ved Svend Mogensen. (1936). — 1577-trykket: Peder Smed. Et da. Rim fra Reformationstiden. Udg. af Svend Grundtvig. (1880). — Jf. videre W. Seelmann: Peder Smed und Arnt Buschman. Jahrbuch des Vereins f. niederd. Sprachforsch. XII. (1886). 95 f.

158 f. Folkebøger: Da. Folkebøger. Udg. af J. P. Jacobsen, J. Olrik og R. Paulli. I—XIV. (1915—36). — R. Paulli: Bidrag til de da. Folkebøgers Hist. Smst. XIII. (1936). 171 ff.

159. Rævebogen: En Ræffue Bog. Udg. af Niels Møller med ordbog og sproghist. oversigt af Kr. Sandfeld. I—II. (1915—23). — Broder Rus: Broder Russes Historie. 1555. Udg. af Chr. Bruun. (1868). — Dødedansen: Den gamle da. Dødedans. Udg. af R. Meyer. (1896). — Dramaet: S. Birket Smith: Materialier til Skuespillets Hist. i Danmark før Kalmarkrigen. Peder Hegelund's Susanna og Calumnia. (1888—90). XXVII ff. — Ludus: Lvdvs de sancto Kanvto dvce. Udg. ved S. Birket Smith. (1868). — Thott 780 fol.: De tre ældste da. Skuespil („Christiern Hansen's Komedier"). Udg. ved S. Birket Smith. (1874). — Sproget: Brøndum-Nielsen: SF. (1914). 104 ff.

160. Hegelund: Peder Hegelund's Susanna og Calumnia. Udg. af S. Birket Smith. (1888—90). — Ranch: Hieronimus Justesen Ranch's Danske Skuespil og Fuglevise. Udg. af S. Birket Smith med en Ordforklaring af O. Kalkar. (1876—77). — Sthen: Kortvending. Udg. af S. Birket Smith. Da. Saml. I. (1865—66). 182 ff.

160 f. Hundredvisebogen: Anders Sørensen Vedels Folkevisebog. Udg. af Paul V. Rubow. I—II. (1927). — Agnes Agerschou: Vedels Forhold til de af ham benyttede Tekster, saaledes som det fremtræder i Hundredvisebogen. APhS. XV. (1941). 253 ff. — Tragica: Smst. 322 ff.

161. Folkevisehåndskrifter: Svend Grundtvig: Prøve paa en ny Udgave af Danmarks gamle Folkeviser. 2. Oplag. (1847). 41 ff. — C. Molbech: Om de gamle Danske Folkevisers Beskaffenhed etc. Hist.-biogr. Saml. (1851). 1 ff. — Danmarks gamle Folkeviser. Udg. af Svend Grundtvig, A. Olrik og H. Grüner-Nielsen. I ff. (1853 ff.). — Hjertebogen: E. Kroman i Edda. XXI. (1924). 197 ff. — Karen Brahe: H. Grüner-Nielsen i DSt. 1923. 151 ff. — Marius Kristensen i DSt. 1928. 133 ff. — Sofus Larsen i Tilskueren. 1916. I. 148 ff. — Sten Billes hs.: E. Kroman i DSt. 1923. 170 ff. — Langebeks kvarths.: Sa.: Eine adelige Liederhandschrift vom Hofe Friedrichs II. APhS. VI. (1931—32). 215 ff. — Rentzels hs.: Agnes Agerschou i APhS. XV. (1941). 255 f. — Svanings hs.: Smst. 257 f. — Skæmteviser: Da. Skæmteviser. Udg. af H. Grüner-Nielsen. I. (1927—28). — Viser: Da. Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530—1630. Udg. af H. Grüner-Nielsen med ordbog og sproghist. oversigt af Marius Kristensen. I—VII. (1912—31).

162 f. Sønderjylland: se litt. til s. 32 og 34. — Plattysk : frisisk: Gustav Fr. Meyer i Nordfriesland. (1929). 417 ff.

165. Kopibogen: Hertug Frederiks Registrant. Repertorium. 2R. VIII. (1936). 18 f. — Herman von Zesterflet: SuhmNSml. III. (1794). 104. — Flensborgsproget: se ad s. 34.

166. Norsk: Seip: Dansk og norsk i Norge i eldre tider. (1921). — Ragnvald Iversen: Bokmål og talemål i Norge 1560—1630. I—II. (NVSS. 1920:5 og NVAS. 1931:4). jf. Seip i MM. 1922. 113 ff. og NTL. 1921. 459 ff. — Sigurd Kolsrud: Til biskop Jens Nilssøns visitatsbøker. MM. 1914. 224 ff. — Sa.: Fraa maalskiftet. Nokre danske brev av nordmenn. MM. 1922. 137 ff. — G. Indrebø: Maalet i norske jordebøker i 16. hundredaaret. Festskr. Falk. (1927). 142 ff. — Egil Johnsen: Laurentz Hanssöns Sagaoversettelse. ANF. LII. (1936). 159 ff. — Sa.: Sagaspråk og stil. (1942). — Omstridte spørgsmaal i Nordens hist. I. (1940). 115 ff. — Se også litt. til s. 35.

167. Citaterne: Malmø-Beretningen 1530. (1889). 63, 65. — Fadervor, Ave Marie og Credo: fx. i Århusstatuterne, jf. P. G. Lindhardt: Danmark og Reformkoncilierne. (1942). 105 f. — Prædiken: L. Koch: Gudstjenesten i den da. kirke efter reformationen. KhS. 5R. I. (1901—03). 337 ff. — Om modersmålet se også SRD. VII. (1792). 200.

168. Chr. II's brev: Allen: De tre nord. Rigers Hist. II. (1865). 554 f. — Arup: E. Arup: Danmarks Hist. II. (1932). 545. — Rigsrådets indlæg: DMag. 2R. V. (1827). 315. — Chr. III's breve: AarsbGehArch. I. (1852—55). 215 ff. — Dronning Dorotheas breve: Smst. 69 ff. og III. (1861—65). 3 ff. — Dorotheas nedertyske regnskab (ved domprovst Enevold Sovenbroder i Slesvig): Meddel. fra Rentekammerarchivet. 1872. 1 ff. — At Chr. III og dronning Dorothea ikke kunde tale dansk, fremgår af en notits i en bønnebog, skænket Fr. II's dronning Sofie, se Minerva. 1788. III. 261.

169. Fr. II: Kong Fr. II's Kalenderoptegnelser fra Aarene 1583, 1584 og 1587. Udg. af Otto Carøe. HT. 4R. III. (1873). 538 ff. — Chr. IV's uddannelse: DMag. 2R. IV. (1823). 161 ff. — Bestalling $^{29}/_{3}$ 1583 (Kancelliets Brevbøger). — C. Molbech: Kong Chr. IV's Opdragelse. HT. 2R. III. (1850). 245 ff. — Nederty. indskr. fx. på Købmandsgården fra 1595 i Kolding: Vejle Amts Aarbog. 1940. 53, 54. — Fransk: Meddel. fra Rentekammerarchivet. 1873—76. 197 f. — Kancelliets Brevbøger $^{28}/_{7}$ 1588, $^{15}/_{3}$ 1589. — Ellen Jørgensen i HT. 9R. II. (1921—23). 385 f.

170 f. Undervisning: J. Paludan: Det høiere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverige. (1885). — Chr. Buur: Bidrag til Undervisningens Hist. i Middelalderen. (1934). — Citat: N. M. Petersen: Litt.-hist. II^{2}. (1867). 3. — Skolerne (tilstrømningen): Palladius: Da. Skr. V. (1925—26). 93. — Chr. Pedersen: Da. Skr. IV. (1854). 470.

171 f. Petitcitat: Smst. 503. — Chr. II's skoleanordning: DMag. VI. (1752). 359 ff. — Landretten: Kolderup-Rosenvinge: GDL. IV. (1824). 60 (§ 125). — Citater: Chr. Pedersen: Da. Skr. IV. (1854). 505, 506, 510.

172. Kirkeordinansen (skoleordningen): Palladius: Da. Skr. I. (1911—12). 202 ff. — Skoletugten: H. H. Blache: Bidrag til Skoletugtens Hist. i de ældre Tider, i Særdeleshed med Hensyn til de Viborgske Skolelove fra Aarene 1575 og 1604. HT. 3R. IV. (1865—66). 109 ff. — Skoleordinanser etc.: Viggo Holm i Vor Ungdom. 1883. 286.

173. Kirkeordinans-citatet: Palladius: Da. Skr. I. (1911—12). 211. —

Visitatsbogen: Smst. V. (1925—26). 85. — 1562: Kanc. Brevbøger 14/II 1562. — for drenge og piger: Palladius: Da. Skr. I. (1911—12). 208. — Skriverskoler: i titlen på Anders Olsens regnebog 1560 oplyses, at han „holder Regne oc Scriffuer Skole vdi Kiøbenhaffn". Om den schrøderske skriverskole i Odense og andre se Skautrup: Hardiske mål. II. 1. (1942). 53 f.

174. Birgitte Gjøe: Breve fra og til Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. (1893). II. 40. — Adelige akademier: HT. 4R. IV. (1873—74). 29. — Henny Glarbo i HT. 9R. IV. (1925—26). 221 ff.

177. Tausen: Lis Jacobsen i NTF. 4R. IV. (1915). 2 ff. — Palladius: Brøndum-Nielsen smst. 147 f.

178. Trykmanuskript og tryk: Lis Jacobsen: Autor og Prenter. NTF. 4R. IV. (1915). 1 ff. — Brøndum-Nielsen: Om sætternes indflydelse på ortografien (i 16. årh.). En imødegåelse. Smst. 156 ff. — Lis Jacobsen: Replik. Smst. 156 ff. — N. Lindqvist: Studier över reformationstidens bibelsvenska. (1918). 101 ff., 126, 186 ff. — J. Palmér: Undersökningar i Olavus Petris språk. II. (1937). 1 ff., spec. 29 f., 50 f., 68 f. (LUÅ. XXXIII:1).

179. Ulfstand: A. Thiset i Museum. 1896. II. 162. — Mette Rosenkrantz: Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. II. (1893). 170.

180 ff. Ortografien: Lis Jacobsen: Studier til det da. Rigssprogs Hist. (1910).

181. *ÿ : y*: jf. også Chr. Bruun: Psalmebøger fra Reformationstiden. I. (1865). 199.

187. Hundredvisebogen: Agnes Agerschou i APhS. XV. (1941). 268. — Vingaard: DgL. V. (1936). LIV f.

188 f. De literis: Faksimileudg. i Acta Jutlandica. II. (1930). Jf. videre smst. III. (1931). — Venusinus: Holger Fr. Rørdam: Jon Jakobsen Venusinus. KhS. 3R. I. (1874—77). 241 ff.

191. Lomborg: Marius Kristensen i Dania. II. (1892—94). 19.

192. Elisabeth: se ad s. 141 f. — Jf. Vilhelm Thomsen: Nogle ejendommeligheder i den danske retskrivning. Forhandl. 4. nord. Filologmøde. 1892. 219 ff.

194. *-is, -it* (og *-il*): hvis skrivemåden blot skulde skyldes en ortografisk mode, kunde man også tænke på forbindelse med tilsvarende fænomener i tysk, jf. Agathe Lasch: Mnd. Gramm. (1914). 116 f., Højberg Christensen: Lybæks Kancellisprog. (1918). 284, H. Bach: Laut- u. Formenlehre der Sprache Luthers. (1934). 42, Sa.: Die thür.-sächs. Kanzleisprache. II. (1943). 36 ff.

194 ff. Bøjning: Kr. Sandfeld i Philippe de Commines Memoirer. III. (1919). 327 ff. — Sa. i En Ræffuebog. II. 2. (1923). 231 ff. — Marius Kristensen i Da. Viser. VII. (1930). 17 ff.

195. *-ets*: Brøndum-Nielsen: SF. (1914). 9, 15 ff., 46, 50.

197. *hinanden*: Brøndum-Nielsen i ANF. XXXIX. (1923). 193 ff.

198. Præt. *spaadde* osv.: Emil Olson i ANF. XXIX. (1913). 215 ff. — Bruno Sjöros i NSST. VI. (1926). 82 ff.

199. Sg. for pl.: E. Jessen i NTF. V. (1864). 205 f. — Præt. sg. passiv: Smst. 211.

200 f. Perf. part.: Paul Diderichsen i Festskrift Sahlgren. (1944). 263 ff. — Agnes Agerschou i APhS. XV. (1941). 282 f. — Prædikat (akk.): F. Dyrlund i ANF. XI. (1895). 202 ff., 384.

201. Gruppegenitiv: Otto Jespersen: Gruppegenitiv på dansk. Studier Dahlerup. (1934). 1 ff. — *dem : sig:* Paul Diderichsen i APhS. XIII. (1939). 67 ff.

202. Verb. + refleksiv: om mulighed for tysk påvirkning se Paul Diderichsen i APhS. XIII. (1939). 85. — Personlig konstruktion: Marius Kristensen i Da. Viser. VII. (1930). 42 f. jf. DSt. 1935. 175 f. — *der : da:* Brøndum-Nielsen: SF. (1914). 93 f.

203. *ikke : ey:* Brøndum-Nielsen: SF. (1914). 138 ff.

204 f. Rettertingsdom 1541: Gamle da. Domme. Udg. af Kolderup-Rosenvinge. II. (1844). 132. — Sandemandstov 1538: Gamle jy. Tingsvidner. Udg. af O. Nielsen. (1882). 88.

206 f. Visitatsbogen (komposition): Brix: Indledning og Bemærkninger til Palladius' Visitatsbog. (1927). — Ordsprog og talemåder: en større samling hos Svend Grundtvig i hans udg. (1872). xx ff.

208. Høringsdele: trykt: V. A. Secher: Om vitterlighed og vidnesbevis i den ældre danske proces. I. (1885). 23 ff. — Fylling på sandemænd: Skautrup: Fylling på sandemænd. Studier Dahlerup. (1934). 231 ff. — Formularen er fra AM 22, 8° (ca. 1550). — Ordsprogene: Johs. Pedersen: Ordsprog i Skolekomedien. DSt. 1930. 1 ff.

209 f. Privatbrevenes stil: Troels Lund: Brevstilen i 16. årh. Det nittende Aarh. V. (1877). 90 ff. — A. Thiset: Om og af gamle Breve. Museum. 1896. II. 151 ff. — Mogens Krabbe: Breve fra og til Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. I. (1893). 50 ff. — Krognos: C. F. Bricka: Fr. II's Ungdomskjærlighed. (1873). 228 f. — Anna Hardenberg: Breve fra og til Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. II. (1893). 47.

210. Brevbog: NkS 1307, 4° (fra 1580'erne).

211. Gustav Vasas bibel: N. Lindqvist: Bibelsvenskans medeltida ursprung. NSSt. VIII. (1928). 165 ff. — Chr. III's bibel: Chr. Molbech: DB. (1840).

212. Foransat artikel: Aage Hansen: BUS. (1927). 162 ff. jf. Kr. Sandfeld i de Commines Memoirer. III. (1919). 342 og En Ræffuebog. II. 2. (1923). 244.

215. *afskorne predickene:* Palladius: Da. Skr. V. (1925—26). 83. — Bevingede ord: Vogel-Jørgensen: Bevingede Ord. (1940).

220 ff. Tausen: Bjørn Kornerup i indl. til udg. af Hans Tausens Overs. af De fem Mosebøger. (1932). 39 ff. og i indl. til udg. af Hans Tausens Postil. I. (1934). 37 ff., 66 ff.

225 f. Ordforråd: J. Baden: Symbola ad augendas linguæ vernaculæ copias e Saxonis Grammatici interpretatione Vellejana. (1780). — C. E. Secher: Glossarium til Vedels Oversættelse af Saxos Danske Krønike. Tillæg til udg. 1851.

226 f. Chr. Pedersen: Vedel: A. Olrik i ANF. X. (1894). 283 ff.

227 f. Vedels stil: Egil Eiken Johnsen: Sagaspråk og stil. (1942). 234 ff.

228. Ordsprog: H. Grüner-Nielsen i DSt. 1931. 100 f. — Agnes Agerschou i APhS. XV. (1941). 319, jf. 314 f.

229. Citatet: Om den Danske Krønike at beskrive. (1787). 14 f. — Hundredvisebogen: Agnes Agerschou i APhS. XV. (1941). 253 ff.

232. Frekvens: A. Noesgaard: Hyppigheds Undersøgelser over Ordforraadet i Dansk. (1934).

236. Suffixafledning: Kr. Sandfelds ordbog i En Ræffuebog. II. (1923) og i Philippe de Commines Memoirer. III. (1919), suffixartiklerne.

237. *-ling:* Kr. Møller: Diminutiver i moderne Dansk. (1943). 99 ff. — *brøndsel:* Marius Kristensen i DSt. 1922. 183.

238. *-bar* (*-bær*): jf. A. Lindqvist i ANF. XXV. (1909). 253.

239 f. Adverbialdannelse: se litt. ad s. 91 f.

242. Imperativiske ssgr.: F. Diderichsen i UBl. I. (1881—87). 103 ff. — Hugo Matthiessen: Gamle Gader. (1917). 50, 58. — Sparpenge: J. A. Fridericia i HT. 6R. III. (1891—92). 235 f. — Verbalsammensætning: K. G. Ljunggren: Studier över verbalsammansättningen i 1500-talets svenska. (1937). (LUÅ. XXXII:6).

244. Sprogfornyelsen: jf. Seip i Salmonsens Konversationsleksikon.[2] XVIII. (1924). 131 og E. Skavlan smst. 135 f. (oversættelser ca. 1530 af de gamle norske love). — Formørkede ord: GkS 3125, 4° (ca. 1549), Stockh. B 215 (ca. 1550), Stockh. C 59 (ca. 1570), Thott 1997, 4° (ca. 1573) og mange flere; jf. også H. F. Rørdam: Klavs Christoffersen Lyskanders Levned. (1868). 15.

245. Mandeville-hs.: M. Lorenzen: Mandevilles Rejse. (1882). LVIII ff. — *pegefinger:* smlgn. vn. *tilsagnarfingr.*

246. Helgennavne i dagsbetegnelser: se litt. til I. 171 f. samt Ellen Raae i DF. XIII. (1942). 100 ff. — Korsbyrd: P. K. Thorsen: Afh&Br. II. (1929). 220 ff. — Afguderi: Kancelliets Brevbøger 19/10 1553. — *hokuspokus:* se dog New English Dictionary. V. (1901). sp. 320, Fr. Kluge: Etym. Wörterb. der deutschen Spr.[6] (1905). 178, jf. hertil Trübners Deutsches Wörterb. Hrsg. von A. Götze. III. (1939). 467.

251. *synes:* P. K. Thorsen: Afh&Br. II. (1929). 2. — *thore* : *tørve:* Sv. Grundtvig: Palladius' Visitatsbog. (1872). 224 f.

252. *imedens:* Brøndum-Nielsen i Festskr. Feilberg. (1911). 140.

252 f. højty. : nederty.: Hellquist: Det sv. ordförrådets ålder och ursprung. II. (1930). 782 ff.

253. *adel:* William Christensen i HT. 8R. IV. Tillægsbd. (Festskr. Edv. Holm). (1913). 38. — Apoteker: F. V. Mansa: Et Bidrag til at oplyse Apothekernes Oprindelse. HT. 2R. I. (1847). 237 ff. — Skilte: H. Zangenberg: Haandværkerlavenes Herbergsskilte. Kulturminder. 1940—41. 24 ff.

254. *have:* Hans Aage Paludan: Om Gaard og Have i de nordiske Sprog. Havekunst. 1925. 80 ff.

255. Kakkelovn: J. Olrik: Gamle Jærnovne fra Tiden 1550—1800. Tidsskr. f. Industri. XIII. (1912). 179 ff. — O. Lauffer: Zur Gesch. des Kachelofens und der Ofenkachel in Deutschland. WS. VI. (1914—15). 145 ff. — Arne Nygård-Nilssen: Norsk jernskulptur. (1944).

257. Militærvæsen: Emil Madsen: Om Fodfolket i de da. Hære i 16. Aarh. HT. 7R. I. (1897—99). 165 ff. — Sa.: Om Rytteriet i de da. Hære i 16. Aarh. Smst. 414 ff. — Otto Blom: Kristian den fjerdes Artilleri. (1877).

258 f. Hollandsk: L. L. Hammerich: Hvorledes Ordene rejser fra Holland til Danmark. Gads da. Magasin. 1931. 653 ff. — Sa.: Sproget. Holland Danmark. II. (1945). 327 ff., spec. 339 ff. — *Skagerak, Kattegat:* R. van der Meulen: Over den Nederlandschen Oorsprong der Aardrijkskundige Namen Skagerrak (Skagerak) en Kattegat. Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en

Letterkunde. XXXVIII. (1919). 113 ff. — Johs. Knudsen: Hollandsk Indflydelse paa Navngivningen i Farvandene omkring Danmark. HT. 9R. I. (1918—20). 398 ff. — H. Bülck: Kattrepel, Kattsund und Kattegat. Niederdeutsche Zeitschr. f. Volkskunde. VII. (1929). 169 ff., spec. 173 ff. (Kattegat fra nederty.).

260. Sognesammenlægninger: Sigurd Elkjær: Nedbrudte Kirker i Aarhus Amt. Aarhus Stifts Aarbøger. 1918. 119 ff.

261. Navneskik: Alfred Thomsen: Et Bidrag til dansk Navneskiks Hist. DSt. 1926. 135 ff. — Niels Cl. Hansen: Bøndernavnene i Ribe Amt i 16. Aarh. Fra Ribe Amt. 1933. 219 ff. — *Christiern, Kristian:* Hans Gram: Om det Navn Christiern. Kbh. Vid. Selsk. Skr. III. (1747). 77 ff. — Danmarks gamle Personnavne. I. 1. (1936—40). sp. 794. — Adelens slægtsnavne: A. Thiset: Bidrag til Navneskikkens Hist. HT. 8R. IV. Tillægsbd. (Festskr. Edv. Holm). (1913). 221 ff.

262. Latinisering: Niels Cl. Hansen: Ribe-Peblingenes Navne. Fra Ribe Amt. 1934. 474 ff.

263. Hestenavne: liste fra 1549. DMag. 4R. IV. (1878). 373 f. — Hundenavne: A. Thiset: Om og af gamle Breve. Museum. 1896. II. 171 f.

264. Stettinfreden: L. Laursen: Danmark-Norges Traktater. II. (1912). 233 ff. (spec. § 22 s. 254 f.).

265. Folketallet: Fr. Hammerich i HT. 3R. II. (1860—63). 28 ff. — Joh. Grundtvig: Meddel. fra Rentekammerarchivet. 1872. 208 ff. — Indvandring: K. C. Rockstroh: Oplysninger om tyske og hollandske Reformerte i Kjøbenhavn 1690. PT. 10R. V. (1938). 222 ff.

266. Udfærd: Henny Glarbo i PT. 8R. IV. (1925). 151 ff. (Orleans), 9R. V. (1932). 53 ff. (Franeker), 146 ff. (Utrecht), 10R. II. (1935). 146 ff. — Jf. også Præstehist. Saml. 1934. 7 ff. (Jena), PT. 11R. II. (1941). 36 ff. (Zerbst). — Fr. v. Jessen: Danske i Paris. I. (1936). 147 ff. — Se også litt. til s. 5 og 130.

266 f. Kollegiestyrelsen: V. A. Secher: Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner. Vejledende Arkivregistraturer. I. Meddel. fra d. kgl. Gehejmearkiv. 1883—85. 63 ff.; 2. udg. ved Bjørn Kornerup. (1943). — Den civile Centraladministrations Embedsstat. Smst. 1886—88. 65 ff. — Knud Fabricius: Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660—1680. Den da. Centraladministration. (1921). 115 ff.

267. Matrikulering: Gunnar Knudsen: De ældre da. Matrikler. Tidsskr. f. Opmaalings- og Matrikulsvæsen. XII. (1931). 495 ff., 569 ff. jf. Sa.: De da. Matrikler og deres Benyttelse ved hist. Undersøgelser. FN. II. (1919). 1 ff.

268. Mål og vægt: Kirstine Meyer: Dansk Maal og Vægt fra Ole Rømers Tid til Meterloven. (1912). (Særtryk af Den offentlige Vejning og Maaling). — N. E. Nørlund: De gamle da. Længdeenheder. (1944). — Verset: William Christensen i PT. 9R. IV. (1931). 45.

269. Citatet: Adelens privilegier $^{24}/_{6}$ 1661 (Fogtmans Reskripter).

270. Bybefolkningen: Albert Olsen i Acta Jutlandica. IV:2. (1932).

271. Sønderjylland: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. (1941).

272. Recesserne: Forordninger, Recesser etc. Udg. af V. A. Secher. III. (1891—94). 432 ff., V. (1903). 122 ff. jf. Kolderup-Rosenvinge: GDL. IV. (1824). 313 ff., 349 ff. — Suverænitetsakt og Kongelov: Kongeloven og dens For-

historie. (1886). jf. AarsbGehArch. II. (1856—60). 125 ff. — Knud Fabricius: Kongeloven. (1920).

273 f. Danske lov: V. A. Secher og Chr. Støchel: Forarbejderne til Kong Kristian V's Danske Lov. I—II. (1891—94). — Kong Christian den Femtis Danske Lov 1683. Udg. og med Kildehenvisninger forsynet af V. A. Secher. (1911).

274. Indlæg: Meddel. fra Det kgl. Gehejmearkiv. 1883—85. 76 ff.

275. Oxendorph: Dansk Matricul-Regning. (1687). Håndskreven fortale i Rigsarkivets exemplar. — Jens Sørensen: J. Estrup og Johs. Knudsen: Danske Søkort af Jens Sørensen. (1916). — Kirkebøger: S. Nygård: Danmarks Kirkebøger. Vejledende Arkivregistraturer. V. (1933).

276. Præsteindberetn. til Worm: E. Werlauff: Ole Worms Fortienester af det nord. Oldstudium. Nord. Tidsskr. f. Oldkynd. I. (1832). 283 ff. jf. Fr. Orluff i DSt. 1921. 30. — Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter. (1942). sp. 911 f. m. henv. — Til Resen: KhS. 2R. V. (1869—71). 166 ff., Saml. til jy. Hist. og Topografi. X. (1884—85). 1 ff., Vejle Amts Aarbøger. 1908. 171 ff. — Atlas Danicus: Gunnar Knudsen: Resens Atlas Danicus. FN. XI. (1936). 146 ff. — Breve: Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. Udg. af C. F. Bricka og J. A. Fridericia. I—VII. (1887—91).

276 f. Lyschander: H. F. Rørdam: Klavs Christoffersen Lyskanders Levned. (1868). — Billeslægtens Rimkrønike. Udg. af H. F. Rørdam. (1888).

277. Peder Clausen Friis: Egil Eiken Johnsen: Sagaspråk og stil. En undersøkelse av språk og stil i de tre eldste norske sagaoversettelser. (1942). 119 ff. — Jacobæus: Holger Jacobæus' Rejsebog. 1671—1692. Udg. af Vilh. Maar. (1910). — Jammersminde: Leonora Christina Ulfeldts „Jammers-Minde". Udg. af S. Birket Smith. (1869). — Den fangne Grevinde Leonora Christinas Jammers Minde. Facsimile-Udg., bekostet af A. E. Sibbernsen. (1931). — Monrad: Johan Monrads Selvbiografi (1638—1692). Udg. af S. Birket Smith. (1888).

278. Aviser: P. M. Stolpe: Dagspressen i Danmark. I ff. (1878 ff.).

279 f. Aalborg: K. Albertsen: Niels Mikkelsen Aalborg. Da. veterinærhist. Aarbog. I. (1934). 55 ff. — Botanik: Carl Christensen: Botanik i Danmark i 17. Aarh. Naturens Verden. V. (1921). 145 ff. — Kartografi: P. Lauridsen: Kartografen Johannes Mejer. HT. 6R. I. (1887—88). 239 ff. — Johannes Mejers Kort over det danske Rige. Udg. af N. E. Nørlund. I—III. (1942).

280. Zoologi: Svend Dahl: Peder Syv som Zoolog. DSt. 1909. 51 ff. — Jørgen Mohr: Georg Mohr: Euclides Danicus. 1672. Faksimileudg. (1928).

281 ff. Ordbogsarbejder: Chr. Molbech: Hist. Udsigt over de da. Ordbogs-Arbeider i 17. og 18. Aarh. DMag. 2R. V. (1826). 245 ff.

281. Peder Syv: Fr. Winkel Horn: Peder Syv. (1878). 153 ff.

282 f. Kok: Ellen Olsen: Den danske Ordbog. Carl Dumreicher og Ellen Olsen: Laurids Kok. (under udgivelse). — Moth: Da. Saml. III. (1867—68). 264 f. — V. Såby i UBl. I. (1881—87). 32. — Ordbog over det da. Sprog. I. (1919). XV ff., XLV. — H. Grüner-Nielsen: Matthias Moths Landsindsamling af da. Ord 1697—1700. SpK. VII. (1939). 109 ff. — Sa.: Den ældste Landsindsamling af da. Folkemaal ved Matthias Moth omkring 1700. SpK. X. (1941). 37 ff. — Seip: Planer om en norsk ordbok før 1700. MM. 1923. 187 ff.

284. Rostgaard: Chr. Bruun: Frederik Rostgaard. I. (1870). 121 ff., 439 ff., 446 ff., 490 ff.

285. Grammatikker: Da. Grammatikere. Udg. af Henrik Bertelsen. I—VI. (1915—29). — Pontoppidan: Brøndum-Nielsen: SF. (1914). 142. — Henrik Bertelsen: Jens Pedersen Høysgaard. (1926). 112 ff., 122 ff., 129 f., 138 f., 151 ff., 188 ff., 243 ff. — Kok: Ellen Olsen: Den danske Grammatik. Carl Dumreicher og Ellen Olsen: Laurids Kok. (under udgivelse). — Syv: Fr. Winkel Horn: Peder Syv. (1878). 53 ff. — Bertelsen anf. st.

286. Ordsprog: C. Molbech: Da. Ordsprog. (1850). forord. — Syv: Peder Syvs Danske Ordsprog. Udg. ved Aage Hansen. (1944). — Problemata: H. Grüner-Nielsen i DSt. 1931. 102 ff., 1932. 89 f. — Olelai Phraser: Sa. i SpK. X. (1941). 52 ff. — Jyske ordsprog: smst. 47 ff.

286 f. Bibelen: se litt. til s. 149. — Resen: H. F. Rørdam: Om Bibelarbejderne i Chr. IV's Tid. KhS. 2R. VI. (1872—73). 294 ff., 417 ff.

288 f. Davidssalmerne: H. F. Rørdam: Da. Bearbejdelser af Davids Psalmer i 17. Aarh. KhS. 2R. I. (1857—59). 538 ff. — S. Widding: Da. Messe, Tide- og Psalmesang. I. (1933). 180 ff.

289 f. Sjungekor: Thomas Kingo: Sml. Skr. III. (1939). — Vinterparten: smst. IV. (1941). — Opbyggelig litteratur: C. Rosenberg: Nordboernes Aandsliv. III. (1885). 380 ff.

290 f. Arrebo: Brix: AP. IV. (1938). 1 ff.

291. Lauremberg: Hans Willumsen Laurembergs Fire Skjæmtedigte. Udg. af J. Paludan. (1889). — Skolekomedier: Comedia de mundo et paupere. Udg. af S. Birket Smith. (1888). jf. Brix: AP. I. (1933). 139 ff. — Tobiæ Komedie. Udg. af S. Birket Smith. (1887). jf. Brix: AP. III. (1936). 162 ff., V. (1940). 110 ff. — Johs. Pedersen: Tre danske Mellemspil. DSt. 1929. 127 ff. — Grevens og Friherrens Komedie. Udg. af S. Birket Smith. (1874).

292. Kingo: Brix: AP. IV. (1938). 271 ff.

293 f. Gotland: Nils Lithberg: Det gottländska bidlaget. Fataburen. 1915. 41 ff., spec. 47 f. — Visbymålet: Nils Carlsson: En gotländsk bröllopsdikt. SvLM. 1918. 5 ff.

294 f. Skåne: Fr. Schiern: Skaanes politiske og nationale Forening med Sverrig. Hist. Studier. II. (1857). 95 ff., spec. 145 ff. — Allen: DS. I. (1857). 151 ff. — Johan Ottosen: Skåne og Sønderjylland. SJA. 1890. 33 ff.

295. Provinsialismer: A. Lindqvist: Om ord och ungdom. (1926). 17 ff. — Ingemar Ingers: Gammalt Malmöspråk. Malmö fornminnesförenings årsskrift. 1938. 7 ff. — G. Bergman: Sydliga provinsialismer i det bildade svenska talspråket. ANF. LVI. (1942). 125 ff. — Sa.: Danska-skånska-svenska. Årbog f. nord. Målstræv. V. (1943). 61 ff. — Alf. Lombard: Sydsvenska och uppsvenska. ANF. LX. (1945). 1 ff.

296. Bohuslensk: P. N. Grøtvedt: Den språklige sammenheng mellem sørøstnorske og båhuslenske mål. MM. 1939. 156 ff. — Norge: H. Midbøe: Petter Dass's ortografi. MM. 1942. 122 ff. — Se endvidere litt. til s. 35 og 166.

296 ff. Sønderjylland: se litt. til s. 32 og 34.

296 f. Ejdersted, Nordstrand, Pelworm: L. C. Peters i Nordfriesland. (1929). 375 f.

298. Gelting: Archiv f. Staat- und Kirchengesch. III. (1837). 79 f.

299. Retssprog: Troels Fink: Dansk og tysk paa Gram herredsting 1667. SJA. 1943. I. 143 f. — Danske juridiske termini: Nikolaj Andersen i Dania. VI. (1899). 131 ff. — Kr. Hald i Sydslesvig. II. (1945). 91 f.

301. Wolfburg: Jens Bircherods hist.-biogr. Dagbøger. (1846). 306. (jf. smst. 321: Peter Simonsen Aarhus indskrives 1696 ved universitetet 10 år gammel og havde færdighed i 7 sprog, især det hebraiske). — Citat 1663: DGr. I. (1915). 144 f. — Citat 1685: DGr. III. (1919). 159.

302. Macaronisk sprog: C. Molbech: Jens Bircherods hist.-biogr. Dagbøger. (1846). XXVIII f. (exx.). — Niels Paaske: DMag. 4R. II. (1873). 244. — Rosenkrantz: DMag. 1R. V. (1751). 365 ff. — Modersmålet bandlyst i kommunitetets spisesal: HT. 3R. III. (1862—64). 110 f. — Latinsk prædiken i slotskirken: R. Nyerup: Efterretn. om Kong Frederik III. (1817). 390.

303. Adelens uvilje mod de fremmede: Christen Skeels brev $^{27}/_{2}$ 1659. SuhmNSml. I. (1792). 307 ff. — DMag. 3R. IV. (1854). 323. — Jf. også H. Gerner i DGr. III. (1919). 50. — Lauremberg: Hans Willumsen Laurembergs Fire Skjæmtedigte. (1889). 70. — Chr. V's dagbøger: HT. 2R. I. (1847). 469 ff., II. (1848). 175 ff.

305. Ravn-citatet: HT. 3R. IV. (1865—66). 503. — Wichman: Nesbyholm. (1644). Fortalen A4r. — Gersdorff: Emil Gigas: Grev Bernardino de Rebolledo. (1883). 34. — Hoffesten 1699: Nova litteraria maris Balthici. 1699. 150.

306. Latinskolen: J. Paludan: Det høiere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverige. (1885). — H. Bertelsen: Pro Scholis Puerorum. NTF. 3R. XVII. (1908—09). 21 ff. — Jersin: S. M. Gjellerup: Jens Dinesen Jersin. (1868—70). — Ravn: H. F. Rørdam: M. Hans Mikkelsen Ravn. HT. 3R. IV. (1865—66). 495 ff. — Undervisningsreformer: 1604: Forordninger, Recesser m. m. Udg. af V. A. Secher. III. (1891—94). 175 ff. — 1632: J. E. Rietz: Skånska skolväsendets historia. (1848). 629 ff. — 1656: smst. 112 f.

307. Kirkebogs-statistik: Gustav Bang: Kirkebogsstudier. (1906). 22 ff. — *patriot:* SuhmNSml. I. (1792). 303. — DGr. III. (1919). 23. — Thyra Sehested: Hannibal Sehested. II. (1886). 308. — HT. 2R. III. (1850). 346 med note.

308. Alanus: S. M. Gjellerup: Jens Dinesen Jersin. (1868—70). 85 f.

309. Gotlænder: KhS. 3R. III. (1881—82). 45. — Ravn: HT. 3R. IV. (1865—66). 507 f. — Bartholin: DGr. I. (1915). 1 ff. — Oversættelse ved C. Behrend. (1914). (SSOF. Nr. 97).

311. Chr. IV's yndlingsudtryk: Ditlev Ahlefeldts Erindringer 1617—1660. (1922). 33.

312. Skeel: dagbog i DMag. 3R. IV. (1852—54). 1 ff., breve i SuhmNSml. I. (1792). 299 ff. — Chr. V: smst. 29 ff. — Magdalene Gersdorf: A. D. Jørgensen: Griffenfeld. II. (1894). 552.

313. Ditlev Hansen: Fra Ribe Amt. 1927. 643 ff.

314. Jyskfarvede sætninger: Marius Kristensen i Dania. II. (1892—94). 21 ff. — H. Grüner-Nielsen i SpK. X. (1941). 46 f. — Præsten Bertram From i Sennels ærevers til Gerners overs. af Hesiod. 1670.

315. Dialektformer: Marius Kristensen i Dania. II. (1892—94). 18 f. —

Lis Jacobsen i DSt. 1910. 211. — Otte Krag: kalenderoptegnelser 1649, 1656, 1657 i Da. Saml. 2R. II. (1872—73). 62 ff., breve i DMag. 5R. II. (1889—92). 363 ff., 368 f., dagbogsoptegnelser 1658—59 smst. VI. (1909). 137 ff. — Peder Gregersen: Hardsyssels Aarbog. 1926. 107 ff. — Thestrup: Saml. til jy. Hist. I. (1866—67). 337 ff.

315 f. Det bedste sprog: H. Bertelsen: Jens Pedersen Høysgaard. (1926). 188 f. — Peder Syv i DGr. III. (1919). 163, 215, 217, 218, I. (1915). 168. — H. Gerner i DGr. III. (1919). 54, 61, 64. — Laurids Kok i DGr. I. (1915). 37 f.

318 ff. Skriftsprogsnormen: Ellen Olsen: Retskrivningspraksis og Retskrivningsteorier i Danmark i 17. Aarh. SpK. XV. — Marsløv: DGr. III. (1919). 1 ff., VI. (1929). 63 ff. — Store og små bogstaver: J. Løkke: Beretning om det nord. retskrivningsmøde 1869. (1870). 7 ff. — Marius Kristensen: De store begyndelsesbogstaver i navneordene. (1920). — Brøndum-Nielsen i NK. XXVIII. (1943). 23 f., 30. — E. Kroman smst. 65. — Sa.: Skriftens Historie i Danmark. (1943). 45.

320. Jersins regel: i den til Jersins Grammatica latina (1624) tilføjede Paralipomena Grammatica s. 5.

328. *fjer:* M. Cahen i APhS. II. (1927—28). 232 ff.

331 f. Johannes Laverentzen: AarsbGehArch. I. (1852—53). Tillæg. 27 f. — P. M. Stolpe: Dagspressen. II. (1879). 249 ff. — E. Kroman: Skriftens Historie. (1943). 45 f.

333. Købstædernes borgere: Albert Olsen i Acta Jutlandica. IV:2. (1932). 58. — Rimordbog: Seip i DSt. 1921. 76 f.

333 ff. Kvantitetsforhold: Aage Hansen: Om Kvantitetsudviklingen i dansk Rigstalesprog. APhS. VI. (1931). 97 ff.

336. *-v-*udtale: Paul Diderichsen i APhS. XII. (1938). 145.

345. Rodriguez: Vilh. Thomsen i Forhandl. paa 4. nord. Filologmøde. 1892. 223. jf. P. K. Thorsen: Afh&Br. II. (1929). 145. — *r*-lyd: Brøndum-Nielsen: Dialekter og Dialektforskning. (1927). 82 ff. — G. Sjöstedt: Studier över r-ljuden i sydskandinaviska mål. (1936). 313 ff.

346 f. *-(d)ig:* Vilh. Thomsen i Forhandl. paa 4. nord. Filologmøde. 1892. 205 ff. — P. K. Thorsen: Afh&Br. III. (1930). 119 f., 125. — Wessén i NSSt. VII. (1927). 260 f. — Harry Andersen i DSt. 1935. 145 f. — Aage Hansen i APhS. XII. (1938). 277 ff.

347. *ldr* og *ndr:* K. J. Lyngby i NTF. I. (1860). 29. — Sv. Grundtvig i Forhandl. paa 1. nord. Filologmøde. 1876. 110. — Vilh. Thomsen i Forhandl. paa 4. nord. Filologmøde. 1892. 207.

348. *vindve:* Harry Andersen i DSt. 1935. 141 ff. — Peter Jørgensen i DSt. 1936. 181 ff. — Aage Hansen i APhS. XII. (1938). 267 f.

348 f. Accent: H. Bertelsen: Ordrytme og Versrytme. (1933). spec. 101 ff.

354. *burdt, tordt, maattet:* E. Jessen i AaNO. 1867. 372 f. — *-de* : *-te:* P. K. Thorsen: En række fortidsformer og fortidstillægsformer i svagtbøjede udsagnsord i dansk. (1887). Afh&Br. II. 66 ff.

355. Talbøjning: Axel Sørensen: Udsagnsordenes flertalsformer. Dania. VII. (1900). 145 ff., spec. 172 ff.

357. Elliptisk genitiv: N. Haislund i DF. V. (1931—32). 17 ff. — Foran-

sat artikel: Karl Mortensen i APhS. XVI. (1942—43). 170. jf. ad s. 212. — Latinismer hos Chr. IV: HT. III. (1850). 273 med note.

360 f. Prædiken: Jens Møller: Udsigt over den geistlige Veltalenhed i Danmark siden Reformationen. Nyt theol. Bibliothek. XX. (1832). 243 ff. — C. Rosenberg: Nordboernes Aandsliv. III. (1885). 380 ff. — Albert Wifstrand: Andlig talekonst. Saml. och studier till svenska kyrkans hist. VI. (1943). — E. L. Pontoppidan: Collegium Pastorale. (1757). 188 („aandeligt Taskenspillerie"), 326 (gåse-stegen).

365 ff. Barok: J. Paludan: Renaissancebevægelsen i Danmarks Literatur. (1887). 462 ff.

367. Arrebo: V. L. Simonsen: Anders Arrebos „Hexaemeron" og dansk Barok. Orbis litterarum. I. (1943). 24 ff.

369. Tyskland: Hans Sperber: Die Sprache der Barokzeit. Zeitschrift für Deutschkunde. XLIII. (1929). 670 ff. — Rudolf Ibel: Hofman von Hofmanswaldau. Germanische Studien. Hft. 59. (1928). — Zirlig stil: Vilh. Andersen: Den Ziirlige Stil. Danske Studier. (1893). 54 ff. — Sa.: Gentagelsen. smst. 1 ff. — Griffenfelds breve: DMag. 5R. II. (1889—92). 58 f.

372 f. Barok-sammensætninger: Sixten Belfrage: Stilistiska studier över sammansättningarna i sjuttonhundratalets svenska litteratur. (1920).

374. Ordspil: Ulla Albeck: Om Ordspil. APhS. XIV. (1941—42). 196 ff.

375. Tidernes bom: Kr. Krarup i DSt. 1922. 86.

376. Emblematik: Axel Friberg: Den svenska Herkules. Studier i Stiernhielms diktning. (1945).

380. *mejeri:* Evald Ljunggren: Mejeri. Sv. studier G. Cederschiöld. (1914). 76 ff.

381 f. Franske afledninger: Chr. Møller: Træk af de romanske Sprogs Indflydelse paa Nygermansk. (1927).

383. *-eret:* Kr. Møller i SpK. III. (1935). 1 ff.

391. *fejg:* E. Jessen i AaNO. 1866. 137.

392 f. Skældsord: en samling i DSt. 1934. 88 f. — Håndværkersprog: C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark. (1903).

397. Månedsnavne: Martin P:n Nilsson i NK. XXI. (1934). 115 f. — John Tuneld: Prästrelationerna från Skåne och Blekinge. (1934). 70 ff., 228 ff. (Skr. utg. av Kungl. hum. vetenskapssamf. i Lund. XVIII). — K. G. Ljunggren: Almanackorna och det svenska ordförrådet. (1944). (Skr. utg. av Vetenskapssocieteten i Lund. XXVIII).

398 f. Dybvad og Mohr: L. L. Hammerich i Holland Danmark. II. (1945). 336 ff. — Johs. Lollesgaard: Georg Mohr. DSt. 1929. 173 ff.

399. *ey : intet : ikke:* Brøndum-Nielsen: SF. (1914). 138 ff.

400 f. Personnavne: Marius Kristensen: Fremmede personnavne i dansk indtil omtr. 1650. UBl. II. (1897). 65 ff. — Opkaldelse: V. A. Secher: Opkaldelsesskikke i østjyske Bondeslægter. Meddel. fra det da. Rigsarkiv. I. (1906—18). 471 ff.

401 f. Religiøse navne: Sjy. Maanedsskrift. XXII. (1946). 69 ff. — C. Klitgaard: Personnavne og Slægtsnavne i Vendsyssel. SpK. VIII. (1940). 75 ff. — Olddanske navne: Lolland-Falsters Navnebog. Af P. Petersen. (1902). A. Olrik i Indl. XI. — Latinisering: Niels Cl. Hansen: Ribe-Peblingenes Navne. Fra Ribe Amt. 1934. 475 ff.

402 f. Slægtsnavne og tilnavne: Dansk Navneskik. Ved Fr. Nielsen, A. Olrik, Johs. Steenstrup. (1899). — H. F. Rørdam: Om danske Slægtnavne. UBl. I. (1881—87). 219 ff. — A. Olrik: Falsterske tilnavne fra Idestrup sogn. Dania. V. (1898). 124 ff., spec. 136 ff., 150 ff. — Gunnar Knudsen: Sydsjællandsk Navneskik Aar 1600. DSt. 1914. 119 ff. — P. Rønn Christensen: Familienavne i Ø. og V. Han Herred. PT. 10R. VI. (1939). 116 ff.

403. Skibsnavne: H. D. Lind i Hist. Meddel. Kbh. 2R. VI. (1929—30). 475 ff.

405. Citater: Chr. Pedersens Da. Skr. IV. (1854). 486. — Carl S. Petersen: Litt.-hist. I. (1929). 299.

406. *patriot:* se ad s. 307.

TRANSSKRIPTIONER OG OVERSÆTTELSER[1]) TIL TEXTILLUSTRATIONER OG PLANCHER

S. 1. Rimkrøniken:

Overs.: Den snor, som lægges af tre strenge, den brister fuld næppelig, om den lægges lempeligt, det siger vismanden foruden spe. Jeg lagde en snor fuldstændig stærk, da jeg vandt Sveriges krone og arvede Norge til Danmark, for at de skulde forblive i fred. Ingen vold eller verdens magt kan skade disse riger, så længe de bliver ved den pagt, som jeg fastsatte for dem i fællesskab. Derfor råder jeg alle de gode mænd, som skal have ansvaret for disse riger, riddere og svende, hver og en, I skal lade dem være således sammen.

S. 9. Lucidarius: Discip*ulus* Hwat m*er*ker p*ater* n*oster* ii messen oc huat tydes hu*n* wth paa worth maal [*i margen:* p*ater* n*oster*]

M*agister* P*ater* n*oster* giordhæ Ih*esus Christus* selleff oc hu*n* ær saa ath syæ Wor fath*er* th*er* i hymærighæ ær helliest ær tith naff*en* thil ko*m*mæ tith righæ tyn williæ skal wæræ saa paa iordh*en* som i hy*m*melen Gyff oss i daw worth daulighæ brødh Oc forlath oss woræ brothæ soso*m* wi forlathæ th*em* th*er* woss om moth brydhæ Oc ledh woss ey i frestelsæ Men frels wos aff...

Disciplen: Hvad betyder fader vor i messen, og hvorledes skal det oversættes på vort mål? [*i margen:* fader vor].

Læreren: Fader vor lavede Jesus Kristus selv, og det skal siges således: Vor fader, som er i himmerig, helligest er dit navn, tilkomme dit rige, din vilje skal være således på jorden som i himmelen, giv os i dag vort daglige brød, og forlad os vor brøde, således som vi forlader dem, der forbryder sig mod os, og led os ikke i fristelse, men frels os af . . .

Planche I. Guds legemslavs skrå: Incipit statut*um* co*n*uiuij institor*um* alburgen*sium* ut p*atet* infer*ius*

Sub anno d*omi*ni millesimo quadringentesimo quadragesimo p*ri*mo regnante illustrissimo principe ac d*omi*no d*omi*no Cristof*ero* d*ei* gracia regnor*um* dacie Suecie noruegieq*ue* rege P*r*ologus

Wi oldermen scaffere och alle menighe brødere vti gudz ligoms lagh i alburgh som men papegoyelagh kalle Kungiøre alle oc obenbare at wi endrectelighe meth beschedens me*n*tz Burgemesters och radz i sa*m*mested rad wili och samthykke hawe begynt och vptaghet thettæ ner*weren*de lagh

[1]) Oversættelse gives kun til de middelalderlige texter.

Thet hellige gutz ligom til loff æræ och werdigheet och for good samsæthæ endracht och kierligheet i thenne werden Som siges och santh er at ængtet er feghre och bædræ æn øwes och vmganges i gode mentz samfundh och there fodspoor hederligh meth eth goth leffneth och werdschylleligheet at forfyllge och fulkomme Och swo for wore siæles och alles therres som af forneffnde lagh døde och affgangen ære och hær effter i tilkommende tiid affgangende worde til glæde och saligheet thet oss alle guth forlænæ ma meth sin nade Huilkæ forsagde lagh och kierlige samfundh wi tilbinde oss och wore effterkommere i heder och hørsom och lagelighe worthnynghe stadfesteligh at hollæ och vforbrødelige at forware meth wide och wilkore som her effter følluger [*i margen:* Articulus primus] ¶ Første er thet at wi schulle och wele hawe two schaffere til forstander aff brøderne een dansk man och en thytzk

Her begynder vedtægten for de ålborgensiske købmænds gilde, således som det kundgøres nedenfor.

I året 1441 under den berømmelige fyrste og herre, her Kristoffers regering, af guds nåde konge af Danmark, Sverige og Norge.

Prolog.

Vi oldermænd, skaffere og alle menige brødre i guds legems lav i Ålborg, som man kalder papegøjelavet, kundgør og åbenbarer for alle, at vi endrægtigt med forstandige mænds, borgmesterens og det herværende råds råd, vilje og samtykke har begyndt og iværksat dette nærværende lav guds hellige legeme til lov, ære og værdighed og til god enighed, endrægtighed og kærlighed i denne verden, såsom det siges og er sandt, at intet er smukkere og bedre end at øve sig og omgås i gode mænds samfund og at følge og fuldkomme deres fodspor hæderligt med et godt levned og fortjenstfuldhed og ligeledes for vore sjæles og alle deres sjæles skyld, som er døde og bortgået af forannævnte lav og herefter i den kommende tid skal gå bort til glæde og salighed, hvad gud give os alle i sin nåde, hvilket førnævnte lav og kærlige samfund vi forpligter os og vore efterkommere til at holde urokkeligt i ære og lydighed og lovlig anseelse og ubrødelig at vogte med de vedtægter og vilkår, som herefter følger.

Første artikel. Det første er, at vi skal og vil have to skaffere til forstandere for brødrene, en dansk mand og en tysk.

Planche II. Århus borgerskabsbog:

Item oluff swerdffeyer er borgher
Item saxi swerdffeyer er borgher
Item pauel ffeyer er borgher
Item jens perß werkmester er borger
Item oluff matsß tymerman er borgher
Item michel(?) perß er borger tymerman
Item oluff Dal er borgher v mark
Item nielz palnß er borger xxiiij ß

Anno dominj Mcdlxxviij die beati tome appostoli tha worth staffen sampsingh borgher oc skal gijffue ii march til borgerskab Item oc ther til i lubsk mark hwarth aar for all tynge vthen for wor ffrwe penning oc for forskodh aff hans gardh

Item Oluf sværdfejer er borger
Item Saxe sværdfejer er borger
Item Paul fejer er borger
Item Jens Petersen værkmester er borger
Item Oluf Madsen tømmermand er borger

Item Mikkel Petersen er borger, tømmermand
Item Oluf Dal er borger 5 mark
Item Niels Palnsen er borger 24 ß
I det herrens år 1478 på den hellige apostel Thomas's dag da blev Steffen samsing borger og skal give 2 mark for borgerskab, endvidere 1 lybsk mark hvert år for al tynge foruden vor frue penge og for forskud af hans gård.

Planche III. Gesta Danorum og Rimkrøniken: oc mangæ northmæn fullæ i danmark. lxv*us*

Sitæn war erik erik son konung Ingeburgh het hans drotning I hans timæ war hof i lund af pauæns buth om iørsællandz frælsæ thusændæ wintær oc attæ aar minnæ æn tu hundræth æftæ guthz byrth Oppa annæt aar th*er* æftæ tok konung cristofær · æftæ hans brothærs buth · ærkebiscop iænæs grand · oc sattæ honum i siøburgh oc skøflathe alt biscops gooz i lund oc kirkenæ preuilegia tokæ all sammæn bort Konungæn bøth præstær oc klærkæ at the skuldæ siwnggæ Th*et* næstæ aar sanctæ luciæ nat kom biscop iænæs grand vt af siøburgh lønlikæ Thæt sammæ ar brændæ danæ hisingæn i norrighæ

Sa for biscop grand til rom
danmarsk rige i forbud kom
oc i ban meth thrættæ
Th*et* bleff sa i femtæn aar
til wi finge budh aff pawens grodh
cesare*us* mone han hedæ
Han liwsde ws af forbudh oc ban

og mange nordmænd faldt ind i Danmark.

65. Derefter var Erik Eriksen konge, hans dronning hed Ingeborg. I hans tid var der hof i Lund på pavens bud om Jerusalems frelse tusind vintre og otte år mindre end to hundrede efter guds fødsel. Det andet år derefter tog kong Kristoffer efter hans broders bud ærkebiskop Jens Grand og satte ham i fængsel i Søborg og erklærede alt bispegodset i Lund forbrudt og inddrog alle kirkens privilegier. Kongen bød præster og klerke, at de skulde synge. Næste år sankta Lucie nat kom biskop Jens Grand hemmeligt ud af Søborg. Samme år brændte danskerne Hisingen i Norge.

Så drog biskop Grand til Rom. Danmarks rige kom i forbud og band med trætte. Således blev det i femten år, indtil vi fik bud fra pavens gård, han hed Cæsareus, han lyste os ud af forbud og band.

Planche IV. Suso: . . . efter hedh*er*, oc at høghes vp j v*er*den aff al magt Oc the som lære at forsma vertz hedh*er* oc howsidh · oc eft*er*følle ødmyghe thi*n*g · oc the sielfwe føller th*er* efter vten mote Oc at jeg skal tiæ vm a*n*ner · Tha seer thu ma*n*ne so storlig dyrke sine kledh*er* · som hælle fædh*er* bødhe sine efterko*m*mer at bære til vskyllehetz oc enfolhetz tegn At the ey mi*n*ner synis at bære vertz lows billet oc beld, æn vertz folk · Thu seer th*en* her ga klædh m*eth* dyrest klædhe · oc hawe rønker so*m* gar nedh*er* vm ha*n*s axler oc haw*er* vmkri*n*g hu*n*dert foller · oc (the *i margen rettet til*) then synes at go*n*ge klæd soso*m* philosophi, oc ha*n* synes at ga (*herefter en overstregning*) vmpryd soso*m* te*m*pel Oc seer jen a*n*nen hawe fingherhansk pa sine hænder, oc trong sko oc nøbet · oc thu seer so*m*me bære løse folks ny klædhe sidh · vanscapt efter vertz sidh oc knappet ærm oc so tronge at

armen kunne (*i margen:* neppelig) ga j oc the hawe fielsben tafwel hænghendes · oc silki linne · oc thesse lighe som tegner læthet oc løshet · oc ville ther meth tækkes quinner, oc the mistekkes gudh oc kirkins prelater · oc alle høweske folk mæn oc quinne · Hwat prøwer thu · at the skulle thænkke, til huilke thesse falske propheter sændes for there lærdom · først the see them ey komme j sek · sosom gammel propheter gørde · vten meth skam oc manne hinder Sannelig tha skulle the vordhe forsmade Oc them skal seyies thet ordqwed · Thu læghi hiel theg sielff · Thy at hwes lefnet forsmas · seyier jen . . .

. . . efter ære og at ophøjes i verden af al magt, og de, som lærer at forsmå verdens ære og stolthed og følge de ydmyge ting, og de selv følger derefter uden måde, og for at jeg skal tie om andre ting, da ser du mange i så høj grad dyrke deres klæder, som de hellige fædre bød deres efterkommere at bære til et uskyldighedens og enfoldighedens tegn, at de ikke synes at bære verdens lovs billede og overmod mindre end verdens mennesker. Du ser den her gå klædt i de dyreste klæder og have rynker, som går ned om hans skuldre og har hundrede folder omkring sig, og den synes at gå klædt som filosoffer, og han synes at gå smykket rundt om som et tempel. Og du ser en anden have fingerhandsker på sine hænder og smalle sko med spids, og du ser nogle bære løsagtige folks nye klædeskik, vanskabt efter verdens skik, og knappede ærmer og så snævre, at armene (knap) kan komme i, og de har elfenbens tavler hængende og silkelinned og deslige, som er tegn på letfærdighed og løsagtighed og vil dermed behage kvinder, og de mishager gud og kirkens prælater og alle høviske mennesker, mænd og kvinder. Hvad mener du, at de skal tænke, til hvem disse falske profeter sendes for deres lærdoms skyld, naar de ikke ser dem komme i sæk, således som de gamle profeter gjorde, men med skam og mange anstød. Sandelig, da skal de blive forsmåede, og til dem skal siges det ordsprog: Du læge, helbred dig selv, fordi den, hvis levned forsmås, siger en . . .

S. 28. Rydårbogen: . . . meth Ok skula i withæ · at thydeskæ hawæ siælden allær aldrig wunnæt noghær prijs aller sæyer ower danskæ men wthæn meth for ræthelsæ oc sweg · Som byuises ma meth thessæ to kunungær · oc i mangæ andræ mathæ Mccxxiiij Een . . .

. . . med, og I skal vide, at de tyske har sjældent eller aldrig vundet nogen pris eller sejr over danske mænd undtagen ved forræderi og svig, således som det kan bevises med disse to konger og på mange andre måder. 1224 En . . .

S. 41. Kvinders urtegård:

Ad skriffue altet en wed
thet er icke en gerne klerckers sed,
Men tugt bør hoss visdomen at wære,
Ther er en tiil wel mange sned
hwilke icke bør at wides aff skindere eller smed,
thet siger ieg nw myn hierte kære

At skrive alt, hvad man ved, det er endnu ikke gerne klerkes sæd, men tugt bør være forenet med visdommen. Der er vel endnu mange kneb, som ikke bør kendes af skinder eller smed, det siger jeg nu, min hjerte kære.

S. 135. Vedel: IX. Orsag oc god lelighed som giffues at scriffue krønicken. Huad som middel oc redskab er anrørindis / som skal brugis til saadant arbed / er ingen trang paa ferde / Gud være loffuet. Her findis endnu

vdi Riget / mange skiøne gamle Monumenter / breffue / historier / viser oc krønicker / som tiene til dette arbed / naar de opledis oc drages ickon frem til liuset. Ere icke . . .

S. 136. Johan Venstermand: Och Ingenn haffuer Ieg saa grundelig, giffuitt all minn meninng tilkiennde, for wdenn thend eniste som Ieg haffuer kier. Gudt hann*om* lycken till sennde, ehuar som hand wdj werdenn er, hanns sorrig tiill glede foruennde . . . etc.

S. 137. Birgitte Gøje: M a k oleff gud wnne vos alle ad spøre deg helbred och glad ieg wed ennthe sønderlygt ad skrywe deg anned enn dynn moder och wy ale ere af gus nade sund och til pass dynn moder er no y Skanne och loed (?) høre synn rennskab du tror ik sa besuerlig . . .

Planche V. Dronning Elisabeths brev:

Myn ydmygelygh kerelygh helssen ether nade al tyd tyl foren screued m*eth* wor here[.] Myn aler kereste here werdes ether nade ad wyde ad marchgreuen war ret nu hus megh och saude hayn megh ad hayn wyle draue omkryng her y laynde och wel hayn tage ether nades søster m*eth* ham och hans døter och begerde hayn ad wyde om jegh wyl draue m*eth* heyler yke[.] Wed jegh yke ether nades wele der wdy och wed jegh yke ner dy komer ygen dy beder jegh ether nade d*eth* ether nade wel gyue megh for lof ad komer tyl ether nade[.] dy megh tøkes ad hayn er kye wed megh och kayn jegh yke wel blyue her yene dy wed jegh yke war jegh kayn best were eyn hus ether nade[.] Och wel hayn draue bort nu po fredagh dy beder jegh ether nade d*eth* ether nade wel ferde d*e*te same bud af so ad hayn kayn kome m*eth* soyr ynden fredagh ad jegh kayn wede ether nades wele war efter jegh skal rete megh[.] Myn alerkereste here bad ether nades søster megh ad jegh wel scryue ether nade tyl ad hans wan skønebergh hauer screued hyne tel ad hon skuyle scryue ether nade tyl och warde ether nade for ad ether nade syer segh wel fore dy der er set yen stur hof falk tyl al lege ether nade ner om dy kuynde och ad hon skuyle rode ether nade d*eth* ether nade skuyle frem føre ether nades sage deyn stuynde der d*eth* er for heynder och mener hayn ad der som ether nade tyer ad dy ander tyer och wel[.] Beder jegh och ether nade d*eth* ether nade syer segh wel fore dy d*eth* gørs ether nade wel behof[.] Myn aler kereste here beder jegh ether nade d*eth* ether nade wel scryue megh soyr m*eth* d*e*te same bud wad ether nade wel haue d*eth* jegh skal gøre och ether nades wele welked jegh wel ganske geyne rete megh efter som megh bør ad gøre[.] Beder jegh ether nade d*eth* ether nade wel scryue megh tyl hur d*eth* er fat m*eth* hertygh af brunseuyk och wes ander tydynger som ether nade kayn forfare[.] her m*eth* ether nade den al som mektegeste gud befalendes[.] screued y berlyn den tysdagh nest efter den søndagh ynuocauyd[.]

Ether nades høstru
Elysabet.

Planche VI. A. Christiern Pedersen: Jeg Christiern ped*er*ß Cannik i Lund gør alle viderligt oc kend*is* met dette mit opne breff oc egen hand-

scrifft ath ieg haffuer ana*m*med aff Hanss mikelß paa kongelige maie*sta*tz vegne xij golt gyldene for en hest som Christiern vint*er* fik aff mig i berlin paa hanss naad*is* vegne Giffuit i lire iij die marcij anno Mdxxvij

J*tem* ana*m*mede ieg och en graahest aff hanss mikelß for min brwne hest som min herriss naade køpte aff mig i Swinard hoss gent som thomiss pleyde ath ride oc kallede siden roberth Dat*um* vt *supra*

B. Hans Tausen: Nogen tiid der effter aar mdlv aff synd*er*lige orsage kallide salige ko*ng* Ch*ri*stian alle lenssmendene vdj Religionen oc sup*er*attendenterne til købe*n*haffn oc der bleff de*n*ne sag i h*er* Iuers nerwerelse statelig m*eth* stoer aluorlighed forhandlet saa der k. may*esta*t haffde giffuet dette ord fra seg, Jch wil Ehm dar nicht hebben, sagde alle sup*er*attenden*ter* ham fra de ij kircker Antzt . . .

S. 142. Herluf Trolle:

gud mit oss

Myn hiertthe kerre bijrgitthe ieg gleder mig oc er glad att thyn reyse haffuer warit god gud hand wære end nu alle tynne liffs dage tijn ledsag*er* oc beskermer*e* oc reger*e* oss mit alle synne att wij maa leffue ham behageligen y thenne farlige tijd amen thett wille vij bede oc ynske aff hierttit, myn hiertthe kærre bijrgitthe . . .

Planche VIII. Vedels optegnelsesbog:

Met skiold oc spiud.
vdsleger bede at de maa be-
3 2 1
holde lemmer oc liff.
fly eller falde.
bedre at fly end ilde at fecte
at føre skiold oc helm met
ecte oc ræt.
lise oc leide.
helfft eller alt
fred oc fryd.
Bud oc breff.
Bod oc bedring
kongen raader for bud oc band.
liff farind godz.
fiør oc fee.
løst oc fast
liff oc lycke.
for fødde oc wfødde
gunst oc gaffue.
Nem oc Natur
liude oc lønske effter anden
mands snack.
Mere eller minde.
ferre eller flere.
fern eller nær.
raad oc dad.
Med oc maal.
Dug oc diske.
fiord oc feld.
skou oc skiul.

Nytt oc Nattegammel.
fred eller vfred.
vild oc venskab.
huld oc mild.
Mand oc alt.
Top oc taffuel.
gild oc gieff.
Tryg oc tro.
land oc vand.
Syn for Saffn.
gunst oc gaffue.
Boed for brud.
Synd oc Søle.
Brende oc skiende.
Ride oc rende.
Mien oc imod.
Met eller imod.
Bie eller ride.
dydig oc deilig
ung til alders oc reed(?).
low oc wlow.
fred oc leide ville wi
haffue hiem oc hen /
sagde Erling til
valdemar.
offuer field oc fiord.
Bulder oc vaabnebrag.

S. 264. Kongeloven:

I. Den beste begyndelse till alting er at begynde med Gud. Det første derfore som Vi for alting ville udj denne KongeLow alffvaarligen haffve befalet, er: at Vores Effterkommere Børn og Børnebørn i tusinde Leed, paa Færne og Mørne, EenevoldsArffveKonger offver Danmarck og Norge ære tiene og dyrcke den eene rette og sande Gud paa den maade og manneer som hand sig i sit hellige og sande ord aabenbaret haffver, og Voris Christelige Troe og Bekiendelse klarligen derom formelder effter den form og maade som den reen og uforfalsket er bleffven foresatt og fremstillet udj den Augsburgiske confession Aar et tusind fembhundrede og trediffve, og ved samme reene og uforfalskede Christelige Troe holde Landsens Jndbyggere, og den vældeligen haandhæffve og beskierme i disse Lande og Riger mod alle Kiettere, Sværmere og Guds bespottere.

II. Danmarckes og Norges EenevoldsArffveKonge skall være hereffter og aff alle undersaatterne holdes og agtes for det ypperste og høyeste hoffved her paa Jorden offver alle Menniskelige Lowe, og der ingen anden hoffved og dommere kiender offver sig enten i Geistlige eller Verdslige Sager uden Gud alleene.

III. Skall derfor ochsaa Kongen alleene haffve høyeste Magt og Myndighed till at giøre Lowe og forordninger effter sin eygen gode Villie og Velbehag, at forklare, forandre, formeere, formindske ja og slet at opheffve forrige aff hannem sielff eller aff hans forfædre udgiffne Lowe (denne KongeLow alleene undertagen, huilcken saasom Kongedømmets rette Grund og GrundvoldsLow jo endeligen faar at bliffve uforanderlig og uryggelig) saa og at undertage huad og huem hand lyster udaff Lowens almindelige befalning.

Planche IX. Koks ordbog:

Grav-Aand er sortbraaged med en rød flek paa brystet og runden om skuldrene, meest liusrød paa hannen, med en rød hanekam paa nebbed, hannen snurrepeeb, hunnen tadrede, der hun vilde ind om aftenen, efter som de vaar tamme, mand sagde, at de ei søgte vand naar de vaar vilde, uden hvor der regnede smaa putter paa marken, disse saae jeg i Saabye, vaar intet større end tamme ænder.

-Gaas Chenalopex, icis. Plin. Vulpanser Er sorte over Nebbet hvide under til men mit i det sorte er en liden blis, har en sort Bug, gulblakkede Been. dette slags siunis mig at være flux større end Gravænder, flyer i stranden ved Refsnes, legger unger ud i Rævegraver, som Jonston og siger. Jonst. 141.

-Gied Oryx, gis. m. 3. Juv. 98. Et Getulus oryx hebeti lavtissima ferro cæditur, ab ὀρύσσω fodio.
Mart. 416. Matutinarum non ultima preda ferarum
Sævus oryx constat qvot mihi morte canum?
dette Diur veed Jonston ikke egentlig at beskrive, sætter og figuren T. 36 anderledis der paa, end beskrivelsen liuder. v. Jonst. p. 86.

Planche X. A. Terpager:

Det har vel i fordum tid kun været den ottende part, efter ordets egentlig bemerkelße. Som oc en otting Smør endnu er icke uden den ottende part af en tønde Smør. — kaldes ellers en fiering, fierding. — Lat. qvarta pars prædii. — En gaard synden Ribe bestaar af 4 ottinger. Hand har halv tredie otting.

Overfeining (en plur.) overfeininger. Nom. Sub. Er det, som feier oven af kornet, naar det er kast i loen, saa som Ovne oc sligt. — Lat. — Hestene paa landet faar ikke havre, men maa hielpe sig med overfeining. Svinene, hønsene oc giesene faar overfeining til føde.

Oure (en) plur. Ourene. Nom. Subst. Er det grönne faste land ved havsiden, dersom havet gaar op til. — Lat. — De beste Enge ere tit paa Ourene. Qvæget gaar ude ved Ourene.

Ø.

Ødel (en) plur. Ødeler. Nom. Subst. Er den stald, som køerne staar udj. Ellers kaldet koestald, koehuus. — Lat. stabulum vaccarum. — Der staar undertiden et par unge stude i Ødelen.

Ødelgrob (en) plur. Ødelgrobe. Nom. Subst. Er den grob, som u-reenheden i Ødelen oc koestalden gaar udj. — Lat. — Kalven som var død, laa i Ødelgroben i Morgen.

Øeboe (en) plur. Øeboer. Nom. Subst. Den som bor paa en Øe. — Lat.

Planche X. B. Moth:

Âarm / en / kaldes de stykker af en â, når den deler sig i flere parter. Cornu amnis. Virg.

bo / en / kaldes den, som boer ved en â. Amnicola. Ovi.

bred / en / Ripa. Virg.

brŷn / en / Crepido amnis. Col.

bygger / en / Amnicola. Ovi.

dŷr / et / Animal fluviatile. Cic.

fisk / en / som allene holder til i âer. piscis fluviatilis. Plin.

fûgl / en / som holder sig til âer og strømme. Avis fluminea. Ovi.

gàb / et / kaldes mundingen af en â. Os fluminis. Cic.

gang / en / Er renden i en â. Alveus fluminis. Ovi.

grûnd / en/ Er bunden i en â. fundus amnis. Virg.

gruve / en / Alveus fluminis. Ovi.

hest / en / Hippopotamus. s. p. 2.

hvelg / en / Er en dŷb hule eller svelg i en â. Gurges amnis. Virg.

hylke / en / idem.

kande (*overstreget:* en, er en urt), l. âfiôl, l. huid akande, l. gul akande, l. lille âkande, l. søblad, l. søblomster. / en / Er en urt. Nymphæa. s. p. 2.

blomster	flores	Nymphææ.
olie	oleum	
rôd	radix	
sirup	syrupus	
sukker	conserva	
vand	Aqua dist.	

lender / en / Er en fisk. Eperlanus. s. p. 2.
mâ / en / Er en eng ved en â. Pratum rignum. Col.
mand / en / Er, effter gemên mands overtro, et spøgelse i âer, hvilken de har af poëters digt, som tilegner hver flôd sin gud. Amnis. Ovi. spectrum fluviatile. Cic.

Planche XI. Jammersminde: ... ne, efftersom ieg 13. dage vdi temmelig hart Wær haffde holt Søen. Hand foer fort i siine Complimenter oc sagde, att naar ieg kom vdi Byen, skulle hands Frue giffue sig den Ære mig att Opwarte, oc efftersom, mig synis (sagde hand,) att I icke megen Bagage med eder haffuer, oc maaske icke nødwendige Klæder, saa skal hun forskaffe, huis Eder kand behøffue. Ieg tackede hannem oc sagde, at Æren skulle were min, om hands Frue mig Besøgte, men min Bagage war saa stoer, som mig end om stunder fornøden giordis, skulle ieg i fremtiiden noget behøffue, wille ieg forhaabe att hun for diß Omhue forskaanet skulle bliffue; Ieg haffde icke den Ære hender att kiende, bad hannem dog hender min Tienneste att formelde. Hand fant paa allehaande discours om Birgitte Speckhans, om adskillige Lappalia, Tiiden med att fordriffue, huilcke icke erre wært att Ihuekomme, mindre att optegne. Endeligen kom Bud, att hand mig fra Skiibet skulle føre; huorfor hand med Høfflighed sagde, Lyster eder Madame att træde i denne Baad, som her ligger hoes Skiibet? Ieg suarte, mig Lyster alt ded ieg ...

Planche XII. Danske lov:

4.

Er Birk ikke saa stort, at deraf kand havis det fulde Tal af lovfaste Mænd til Sandemænd, da tagis de af Herredet, og Sagen til Herretsting forfølgis.

5.

Ingen maa være baade Sandemand og Vidne i een Sag.

6.

Naar Drab skeet er, og der tviflis om Manddraberen, da skulle Sandemænd dertil af Eftermaalsmanden opkrævis paa første Ting, efterat Gierningen er skeet; Forsømmer hand det, da skal Husbonden, paa hvis Grund Drabet er skeet, og den Dræbte findis, det første mueligt er, Sandemænd opkræve; End forsømmer Husbonden det, da kommer det Kongens Amptmand til at giøre.

7.

Er Sagen klar med Vidnisbyrd og Bevisninger, da bør Dommeren derudi uden Sandemænds Udnævnelse at dømme.

8.

Sandemænd skulle til det Herrets- Birke- og Bye-Ting opkrævis og svære, under hvilket Gierningen skeet er, og den dræbte er funden, inden sex Uger, efterat de ere opkrævede.

9.

Skeer Drab i Skiellet imellem Herret og Birk, eller ...

S. 378. Pontoppidans rimordbog:

Classis tertia,
qvam
expedit vocalis
I.

I in.
Bi Apis; jeg staar bi assisto
Di Lac, dien forgaar subtrahitur lac, resilit mamma.
Fri Liber, expeditus, frie konster Artes liberales
Hi Membranula, cuticula Pingvis
Ki (alias lossetot), particula ingvinis *)
Ni Novem
Ri Norma, regula.
Si Colum Virg.
Sti Semita, faaresti ovile caula, Svinesti hara
Stri Horridus, a, Strie haar setæ
Ti Decem.
Thi Nam, enim, etenim
Vi Nos.
Forbi jeg gaar forbi Prætereo.
Fordi Qvia, qvoniam.
Bommersi Gossypina vestis.
Cancelli Cancellaria, Tabularium, Cic. γραμματοφυλάκιον
Factori Procuratorium munus
Fantasi Delirium.
Filteri Tricæ, amorum tricæ
Fogderi Præfectura.
Forræderi Insidiæ, proditio.
Fylderi Crapula
Galleri Pergula
Gjekkeri Ineptiæ.
Kogleri Præstigiæ.

(*i margen:*) *) svilli, qvæ ad botulos conficiendos adhibetur, der er icke saa feed en ki, at der er jo en kjertel i, ubi uber ibi tuber.

GRAMMATISKE UDTRYK M. M.

Liste 2 (jf. I. 345 ff.).

absolut konstruktion: konstruktion uden finit verbum, erstattende en bisætning.

abstrakt, om ord: som defineres ved et relativt mindre antal logiske kendemærker (modsat „konkret"); fx. om egenskabs-, tilstands- og handlingsbetegnende ord.

abstraktion, om udtryk, stil: den egenskab at være abstrakt, præget af abstrakte ord.

accentuation: (ord)tryk.

accumulation: ophobning (af parallelle led).

affix: sammenfattende betegnelse for præfixer og suffixer.

aktiv: handleform(et).

allitterere: stavrime, vise allitteration.

amplificatio: vidtløftig udførelse gennem sammenhobning af flere led.

anaforisk pron.: pronomen, som gentager et tidligere nævnt substantivisk ord.

anagram: ord eller (vers)linie, der indeholder de samme (men omflyttede) bogstaver som et andet (opgivet) ord eller en anden (vers)linie.

annalistisk: årbogsagtig (jf. I. 202f.).

arsis: trykstærk del i en rytmeenhed; også: trykstærk stavelse i versfod.

auditiv: beroende på, refererende til hørelsen eller høreindtrykket.

danisme: dansksprogligt ord eller udtryk i et ikke-dansk sprog.

deponent verbum: verbum med passiv form og aktiv betydning.

destruktiv funktion, om præfix: som angiver ødelæggende eller tilintetgørende virkning.

diakritisk, om tegn over bogstav: som angiver en særlig, kvantitativ eller kvalitativ, variant af grundlyden.

diplom: brev eller aktstykke af retsligt indhold. — diplomatarisk: 1. som vedrører diplomer 2. om aftryk, gengivelse: bogstavtro. — diplomatarium: samling af diplomer; brevbog.

emblematik: (læren om) sindbilledkunst.

epitet: forskønnende adjektiv; prydord (jf. epitheton ornans s. 374).

excerpere: gøre uddrag af (et skrift). — Hertil: excerpering.

expletiv: udfyldende. — expletivt refleksiv: udfyldende refleksivt pronomen.

faktitivt, om (afledt) verbum: som angiver en virkning.

frekvens: hyppighed(sprocent).

germanisme: tysksprogligt ord eller udtryk.

gerundium: latinsk verbalform, der

anvendes, hvor det rene verbalbegreb (infinitiv) skal udtrykkes uden for nominativ (fx. efter præposition).

gerundiv: latinsk verbalform, der fungerer som verbaladjektiv (udtrykkende hvad der bør gøres).

hyperbel: overdrivelse. — Hertil: hyperbolisk.

indikativ: verbets fremsættende måde; fortællemåde.

infinit, om verbalform: som ikke kan fungere som sætningsverbum (modsat „finit").

initial: stort (og udsmykket) bogstav i begyndelsen af en tekst, et kapitel osv.

instrumentaldannelse: ord(dannelse) som betegner et redskab eller instrument.

interjektion: udråbsord.

interpolation: (fra en senere forfatter stammende) indskud i eller tildigtning til en tekst.

intervokalisk: i stilling mellem vokaler.

inversion: omvendt ordstilling (spec.: af sætningens hovedled).

jambe: versfod, bestående af en tryksvag(ere) og en trykstærk(ere) stavelse. — Hertil: jambisk: som har stigende rytme.

juxtaposition: hosstilling; specielt om ordforbindelse, som står på grænsen til sammensætning.

klimaks: (udtryks)stigning.

kometdannelse: tilfældig dannelse; øjebliksdannelse.

komplex, adj.: sammensat; om ord spec.: som har svævende begrebsafgrænsning (ɔ: som ud fra moderne synspunkt har „forskellig betydning"); om sprogtrin spec.: som i nogen grad savner udtryk såvel for differentierede begreber som for sammenfattende (syntetiske) begreber. — Hertil: kompleksitet.

komponent: del af et (lyd)hele (fx. af en diftong).

komposition: sammensætning. — kompositionsfuge: mellemrum mellem sammensætningens to led.

kongruens: overensstemmelse i bøjning. — Hertil: kongruensbøjet, kongruensbøjning.

konkret, om ord: som defineres ved et relativt større antal logiske kendemærker (modsat „abstrakt"); især om tingsbetegnende ord.

konkretisere: gøre brug af, udtrykke ved konkrete ord.

kontamination: sammenblanding af to sproglige udtryk.

korrelat(iv): det ene af to samsvarende eller til hinanden henvisende ord.

kvalitet, spec. om en sproglyds beskaffenhed, art.

kvantitet, spec. om en lyds eller en lydgruppes længde.

latinisme: latinskformet ord eller udtryk.

ligatur: sammenskrevet tegn eller sammenstøbt type, omfattende to (eller flere) bogstaver.

metafor: billedligt udtryk. — Hertil: metaforisk: billedligt, overført.

metrik: verslære. — metriker: person, som studerer, beskæftiger sig med verslæren. — metrisk: som vedrører, hører til metrikken. — metrum (best. f. metret): versemål.

modalverber: hjælpeverber, som bruges til dannelse af måder; mådesudsagnsord.

morfologi: formlære (især: bøjningslære). — Hertil: morfologisk.
moveringssuffix: suffix, hvorved der af betegnelser for væsener af hankøn dannes tilsvarende betegnelser for væsener af hunkøn (s. 88).

negation: nægtende ord; nægtelse. — negere: (be)nægte; spec. m. h. t. et begreb eller dets sproglige udtryk: benægte dets eksistens.
nomenklatur: det til et fagområde hørende sæt faglige termini.
norm, spec. om en inden for et helhedsområde samlende og ideelt virkende sprogform (i modsætning til en individuel sprogbrug, usus, eller til en stedlig begrænset sprogbrug, dialekt).
norvagisme: norsksprogligt ord eller udtryk.

objektiv genitiv: genitivisk forbindelse, hvor det styrede ord (genitiven) er objekt for styrelsen.
oxymoron: selvmodsigelse.

palæografi: læren om håndskrift-(læsning). — Hertil: palæografisk.
parafrase: forklarende (og bred) omskrivning.
partitiv genitiv: delingsgenitiv.
passionale: fremstilling af lidelseshistorien.
pastiche: (kunstnerisk) efterligning af en ældre tids sprog eller stil. — Hertil: pastichør.
pleonasme: udtryk, som indeholder et overflødigt ord eller led.
postkonsonantisk: i stilling efter konsonant.
postvokalisk: i stilling efter vokal.
potenserende genitiv: genitiv, hvorved man søger udtrykt en forstærkning.
potentiel: mulig; betinget (af visse forudsætninger).
proportionsdannelse: forholds-, analogi-dannelse.
proveniens: (sproglig) hjemmehørighed.
præterito-præsentisk, om verbum: hvis (opr.) præteritum har fået præsensbetydning.
purisme: sprogrenhed; stræben efter at støtte brugen af hjemligt sprogstof i stedet for fremmed; også konkr.: (sjældnere) ord af hjemlig herkomst, som bruges i stedet for et (almindeligere) fremmedord. — purist: sprogrenser. puristisk: sprogrensende.

reces: forordning, lov.
reduplicerende: gentagende, spec. om verbum: som (opr.) danner præteritum ved et præfix med gentagelse af forlyden.
regest: kort indholdsangivelse af et brev.
registrant = registratur: fortegnelse over breve og dokumenter.
relikt: et fra ældre tid overlevende sproglevn (bøjningsform, glose osv.).
restituere: genindføre eller genoplive (forældede eller opgivne ord og former). — Hertil: restitution.
resultativt, om verbum, som udtrykker, at der ved handlingen opnås et resultat.

schibboleth: ordprøve, hvorved en persons sproglige hjemmehørighed kan bestemmes.
situativ: indledende, situations- eller stedsbetegnende grammatisk ord (adv., konj.).
substantivere: gøre til substantiv. — Hertil: substantivering.
subtrahere, om orddannelse: (sekundært) aflede spec.: aflede en

(sekundær) grundform af en (primær) bøjningsform. — Hertil: subtraktionsdannelse.

supinum. 1. i lat.: en som verbalsubstantiv (bøjningsform af infinitiv) benyttet verbalform. 2. i da.: verbalform (perf. part.), som sammen med former af „have" danner før-tiderne.

svarabhakti: vokal, som indskydes i en konsonantgruppe; støttevokal.

svecisme: svensksprogligt ord eller udtryk.

synonymik: læren om synonymer; også: synonymsamling.

syntetisk sammensætning: ssg., som er dannet ud fra en attributiv ordforbindelse (jf. s. 372 f.).

tesis: tryksvag del i en rytmeenhed; også: tryksvag stavelse i versfod.

transitiv, om verbum: som tager objekt; indvirkende.

trokæ: versfod, bestående af en trykstærk(ere) og en tryksvag(ere) stavelse. — Hertil: trokæisk: som har faldende rytme.

usus, om sprogform: (til personen knyttet) brugsform.

variant: afvigelse fra grundformen; afvigende læsemåde.

verbaliter: ordret; ord for ord.

versal: stort begyndelsesbogstav.

visuel: beroende på, refererende til synet eller synsindtrykket.

vokabular: (sagligt eller (senere alm.) alfabetisk ordnet) ordliste.

FORKORTELSER

1. TITELFORKORTELSER TIL BIND II

AaNO. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. — *AarsbGehArch.* Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv. Udg. af C. F. Wegener. I—VII. 1852—82. — *Afh&Br.* P. K. Thorsen: Afhandlinger og Breve. Udg. ved J. Byskov og Marius Kristensen. I—III. 1927—30. — *AM.* Den Arnamagnæanske håndskriftsamling. Univ.-bibl. Kbh. — *ANF.* Arkiv för nordisk filologi (opr.: Arkiv for nordisk Filologi). — *AP.* Hans Brix: Analyser og Problemer. I—V. 1933—40. — *APhS.* Acta Philologica Scandinavica. — *BUS.* Aage Hansen: Bestemt og ubestemt substantiv. 1927. — *DB.* Chr. Molbech: Bidrag til en Historie og Sprogskildring af de danske Bibeloversættelser fra det 16. Aarhundrede, særdeles Christian III.s Bibel af 1550. 1840. — *DF.* Danske Folkemaal. — *DgL.* Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene. I ff. 1920 ff. — *DGr.* Danske Grammatikere fra Midten af det syttende til Midten af det attende Aarhundrede. Udg. af Henrik Bertelsen. I—VI. 1915—29. — *DMag.* Danske Magazin (*2R.* Nye Danske Magazin). — *DMH.* Lauritz Nielsen: Danmarks middelalderlige Haandskrifter. 1937. — *DRH.* Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie. 1940. — *DS.* C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland. I—II. 1857—58. — *DSt.* Danske Studier. — *FN.* Fortid og Nutid. — *Fragm.* Fragmenter af gammeldanske Haandskrifter. Udg. af Paul Diderichsen. 1931—37. — *GDL.* Samling af gamle danske Love. Udg. af J. L. A. Kolderup-Rosenvinge. I—V. 1821—46. — *GG.* Johs. Brøndum-Nielsen: Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling. I—III. 1928—35. — *GHÅ.* Göteborgs Högskolas Årsskrift. — *GkS.* Den gamle kongelige Samling. Hss. Kgl. Bibl. Kbh. — *GL.* C. J. Brandt: Gammeldansk Læsebog. I. 1857. — *GVSH.* Göteborgs kungl. Vetenskaps och Vitterhets Samhälles handlingar. — *HT.* (Dansk) Historisk Tidsskrift (*2R.* Nyt historisk Tidsskrift). — *HVSU.* Skrifter utg. av kgl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala. — *KhS.* Kirkehistoriske Samlinger (*2R.* Ny kirkehistoriske Samlinger). — *LUÅ.* Lunds Universitets Årsskrift. Avd. 1. — *MM.* Maal og minne. — *NB.* Namn och bygd. — *NK.* Nordisk Kultur. — *NkS.* Den ny kongelige Samling. Hss. Kgl. Bibl. Kbh. — *NSSt.* Nysvenska studier. — *NTF.* Nordisk Tidsskrift for Filologi (tidligere: Tidskrift for Philologi og Pædagogik). — *NTL.* Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri. Utg. av Letterstedtska Föreningen. — *NTS.* Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap. — *NTU.* Nordiska texter och undersökningar. — *NVAS.* Skrifter utg. av det

Norske Videnskapsakademi i Oslo. Hist.-fil. kl. — *NVSS.* Skrifter udg. af Videnskabsselskabet i Christiania. II. Hist.-fil. Kl. — *PBB.* Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. Hrsg. von Hermann Paul und Wilhelm Braune. — *PT.* Personalhistorisk Tidsskrift. — *SF.* Johs. Brøndum-Nielsen: Sproglig Forfatterbestemmelse. 1914. — *SJA.* Sønderjydske Aarbøger. — *SpK.* Sprog og Kultur. — *SRD.* Scriptores rerum Danicarum. Udg. af Jacob Langebek ofl. I—IX. 1772—1878. — *SSFS.* Samlingar utg. av Svenska Fornskrift-sällskapet. — *SSOF.* Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning. — *SuhmNSml.* Nye Samlinger til den Danske Historie. I—III. 1792—94. — *SuhmSml.* Samlinger til den Danske Historie. I—II. 1779—84. — *SvLM.* Svenska landsmål och svenskt folkliv (tidligere: Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folklif). — *Thott.* Thottske Samling. Hss. Kgl. Bibl. Kbh. — *UBl.* Blandinger til Oplysning om dansk Sprog i ældre og nyere Tid. Udg. af Universitets-Jubilæets danske Samfund. I—II. 1881—1916. — *UUÅ.* Uppsala Universitets Årsskrift. — *VSS.* Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Skrifter. Hist. og phil. Afd. — *WS.* Wörter und Sachen. — *ZSHG.* Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte.

2. ANDRE FORKORTELSER

Liste 2 (jf. I. 350 ff.).

abstr. = abstrakt.
AM 187 = Det arnamagnæanske håndskrift 187, 8° (jf. s. 22).
appos. = apposition.
arab. = arabisk.
arkais. = arkaiserende.
attr. = attrib. = attributiv(t).

ChrP. = Christiern Pedersen (jf. s. 180 note).

dagl. = daglig(sprog).
DL. = Danske lov.

EL. = Eriks sjællandske lov; spec. 1. (i ymda., s. 98 ff.) tabt hs. af EL fra ca. 1450 (citeret efter Ghemens tryk 1505); 2. (i 1500tallet, jf. s. 138) hs. af EL fra ca. 1550.
event. = eventuelt.

gldgs. = gammeldags.

hebr. = hebraisk.
henh. = henholdsvis.
hist. = historie, historisk.
holl. = hollandsk.
hty. = højty. = højtysk.
Hvb. = Hundredvisebogen (jf. s. 229).,

intrans. = intransitiv.
ital. = italiensk.

Karl Magnus (i 1500tallet) = Chr. Pedersens udg. 1534 (jf. s. 159).
konkr. = konkret, adj. og subst.

Luc. = Lucidarius (jf. s. 20).

Mandeville = Mandevilles rejse; 1. (i ymda., s. 22) hs. fra 1459; 2. (i 1500tallet, jf. s. 245) hs. fra 1584.
mht. = middelhøjtysk.

nt. = nty. = nedertysk (skriftsprog).

ofr. = oldfransk.
oldeng. = oldengelsk.
opr. = oprindelse.

Pall. = Peder Palladius (jf. s. 180 note).
part. = partic. = participium.
PH = Poul Helgesen (jf. s. 180 note).
Pont. = Pontoppidan (jf. s. 285, 333).
poss. = possessiv(t).
præd. = prædikat.

rel. = relativ(t).
rm. = rigsmål.

SkL. = Skånske lov; spec. (i 1500-tallet, jf. s. 138) hs. af SkL fra 1549.
skriftspr. = skriftsprog.
st. verber = stærke verber.

T. = Hans Tausen (jf. s. 180 note).
talespr. = talesprog.

V = Anders Sørensen Vedel.
v. = verb. = verbum.

vbs. = verbalsubstantiv.

ÆB = Ældste danske bibeloversættelse (jf. s. 23 f.).
ænhty. = ældre nyhøjtysk.
ænyd. = ældre nydansk.

1472 = AM 17, 8° af JyL (jf. s. 98).
1510 = Ghemens tryk af Lucidarius (jf. s. 98).
1550 = Christian III's bibel (jf. s. 153).
1589 = Frederik II's bibel (jf. s. 155).
1607 = Resens bibel (jf. s. 286).
1633 = Christian IV's kirkebibel (jf. s. 288).
1647 = Svaningske bibel (jf. s. 288).
1690 = Hus- og rejsebibel, en udg. fra 1690 (jf. s. 288).

°: tegn til særmærkning af hjemlige ord (jf. s. 103 ff., 253 ff., 391 ff.).
>: udviklet til eller erstattet af.
<: udviklet af eller erstattende.
† om ord(form): uddød.

RETTELSER

s.	23	lin. 8 f. n.:	Huitfeld	— læs:	Huitfeldt
-	71	— 3 f. n.:	idt	— læs:	lidt
-	128	— 9 :	Wormodsen	— læs:	Wormordsen
-	148	— 11 f. n.:	låles	— læs:	Låles
-	185	— 2 f. n.:	ved	— læs:	(ved
-	225	— 2 :	ordb.	— læs:	ordb.)
-	232	— 1 f. n.:	de	— læs:	i de
-	291	— 18 :	Thotts	— læs:	Totts
-	—	— 1 f. n.:	Ranch),	— læs:	Ranch).